

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1907

TIZENKILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

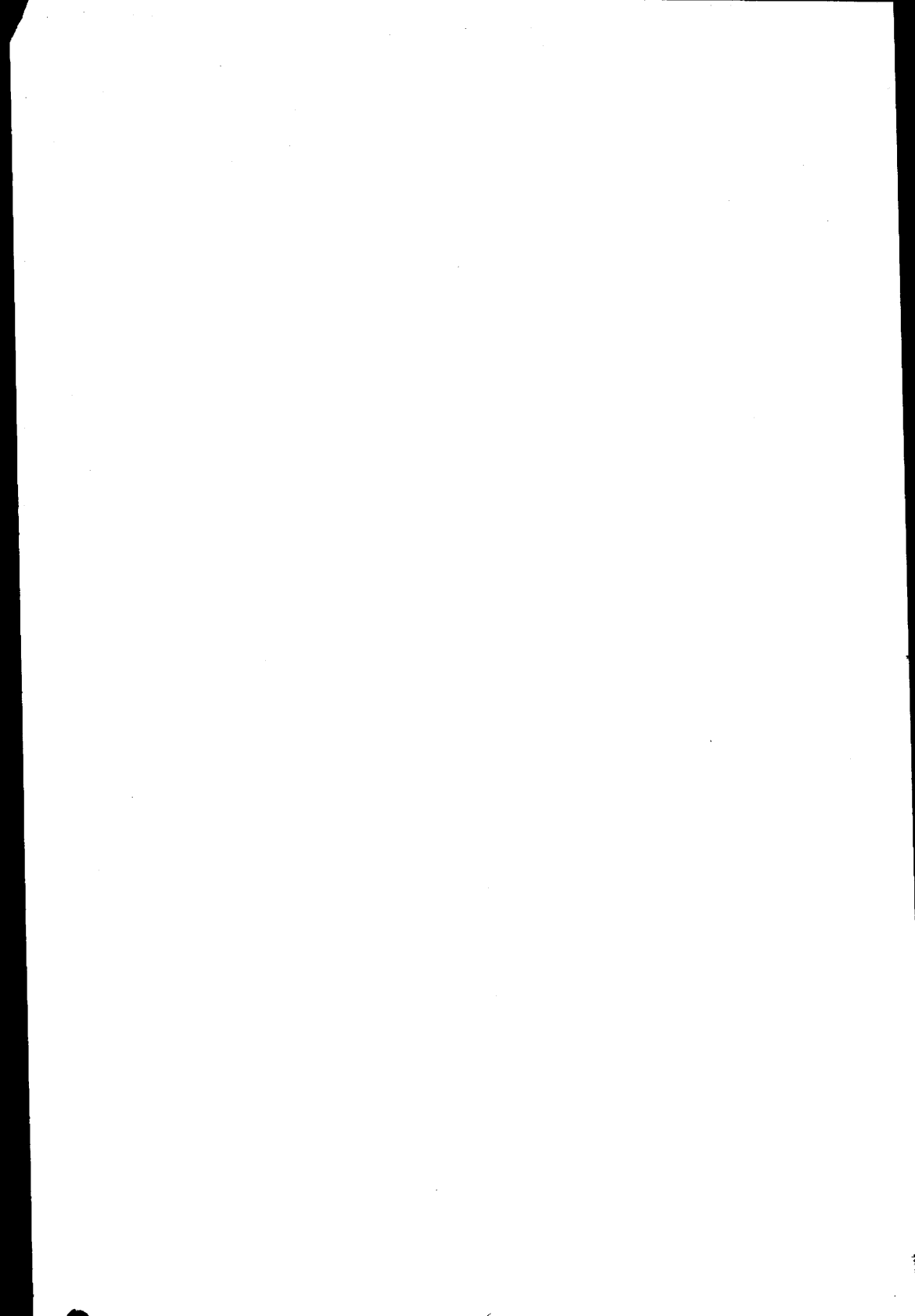
I—X. FÜZET.

A X. FÜZETBEN A TÁRSASÁG 1906-DIKI ÉVKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	65
A vallásról. <i>Dr. Schneller István</i>	419., 512., 575
Arany János és a vallás. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	446
Az ellenreformáció a Szepességen. <i>Weber Samu</i>	575., 583
Az ifjúság erkölcsi neveléséről. <i>Mayer Endre</i>	150., 201
Bauhofer György lelkészi naplója. <i>Payr Sándor</i>	273
Bocskay I. halála és temetése. <i>Lic. Lencz Géza</i>	77
Bocskay István mint vallásszabadságunk hőse. <i>Balogh Ferencz</i>	353
Bocskay István mint szabadsághős. <i>Dr. Körössy Kálmán</i>	367
Buddhizmusé vagy keresztyénségé a jövő? <i>Dr. Kováts István</i>	428
Bullinger és a II. Helvét Hitvallás. <i>Dr. Erdős József</i>	627
Deák Ferencz és a vallásszabadság. <i>Kovács Sándor</i>	5
De Ruyter Mihály. <i>Csürös István</i>	229
Diószegi Sámuel emlékezete. <i>S. Szabó József</i>	137
Dunántúli főgondnokok és zsinati képviselők. <i>Thury Etele</i>	385
Egyetemes püspök. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	499
Egységes világnézetünk kérdéséhez. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	93
Emlékezés Ballagi Mórról. <i>Szöts Farkas</i>	563
Genfi hangok a magyar protestánsokhoz. <i>Takaró Géza</i>	166
Hegedüs Sándor. <i>Sz. F.</i>	1
Kálvin a barátai körében. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	520
Közgyűlési megnyitó beszéd. <i>Antal Gábor</i>	347
Krisztus a modern szellemi életben. <i>Gyalog István</i>	458
Napjaink vallásos mozgalmai. <i>Raffay Sándor</i>	376
Római katolikus történetírás. <i>S. Szabó József</i>	17
Új erkölcs. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	201., 291
Vallásvédelem az állam részéről. <i>Dr. Perjessy Mihály</i>	307

II. Tárca.

A legújabb összefoglaló vallástörténelem. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	345
A tanítvány, a kit Jézus szeret vala. <i>Takaró Géza</i>	527
Babylonia és Assyria. <i>Váradí F.</i>	30
Behmissziói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	589., 651

	Lap
Boesckay István. Költemény. <i>Kozma Andor</i>	393
Dr. Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházjoga. <i>B. Pap István</i>	100
Reformációkori egyháztörténeti emlékek. <i>Thury Etele</i>	242
Ziegler paedagogikája. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	172

III. Külföldi egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>41., 106., 257., 326., 476., 600., 659

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

A Koszorú-füzetek 1907. évi sorozata. <i>Sz. F.</i>	553
Barcsa János: A tiszántúli ref. egyházkerület története. <i>Thury Etele</i>	114
Benkő István: <i>Ágenda. F.</i>	51
Berzeviczy Albert: Régi emlékek. <i>Sz. M.</i>	56
Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. <i>Thury Etele</i>	264
Bartók György: Theologiai tudomány és lelkészképzés. <i>Sz. M.</i>	339
Bethlen Gábor-Kör Emlékkönyve	676
Bourdeau János: A jelenkori gondolkozás mesterei. <i>F.</i>	671
Csiky Lajos: Vasárnapi és ünnepi imádságok	675
Czeplédi Sándor: Kálvin János művei. <i>V. F.</i>	613
Görög Ernő: A hallei magyar egyesület története. <i>Sz. M.</i>	408
Giesswein Sándor: Társadalmi problémák. <i>F.</i>	622
Horváth Zoltán: A teremtés napjai. <i>Sz. M.</i>	549
Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. <i>Sz. M.</i>	122
Hörk József: Evangélikus homiletika. <i>gs.</i>	611
Hajdú Lajos: Az élet igazi megszentelése	58
Iványi Ede: Comenius Amos János élete. <i>Sz. M.</i>	610
Jánosi Zoltán: Papi dolgozatok. <i>V.</i>	620
Kovács Gábor: A szocializmus. <i>V. F.</i>	617
Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. <i>Sz. M.</i>	118
Madách—Kármán: Az ember tragédiája	555
Mészáros János: A keresztyénség lényege. —s —s.	542
Mitrovics Gyula: Összegyűjtött papi dolgozatok. —s —s.	335
Nielsen Frigyes: A keresztyén egyház történetének vezérfonala	680
Obal Béla: Fr. Rákóczi II. und sein Freiheitskampf. <i>Sz. M.</i>	57
Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez. <i>Historicus Criticus</i>	123
Paulik János: Melancthon beszéde Luther felett. <i>Sz. M.</i>	406
Péterfi Dénes: Unitárius keresztyénség. —s —s.	410
Prohászka Ottokár: Modern katholicizmus	682
Radácsi György: Emlékjelek, bizonyságok. <i>Sz. M.</i>	54
Radácsi György: Bibliai tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	120
Raffay Sándor: Jézus hasonlatai. <i>F.</i>	623

	Lap
Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába. <i>Sz. M.</i>	547
Révész Kálmán: Magyarország egyházilag. <i>Sz. M.</i>	670
Réz Mihály: Szabadság és egyenlőség. <i>Sz. M.</i>	487
Sárközy Imre: A nádasi Sárközy-család. <i>Thúry Etele</i>	192
Szabolcsi Miksa: Izráel népének története. <i>Péter Mihály</i>	267
S. Szabó József: A ref. tanáregyesület Évkönyve. —s —s.	49
Szelényi Ödön: A philosophia alapfogalmai. —s —s.	404
Szelényi Ödön: Öngyilkosság és ethika. <i>Sz. M.</i>	485
Vallás, hit és szabadság. <i>V. F.</i>	551
Varjú János: A magyar szellemi művelődés története. <i>S. Szabó József</i>	188
Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. s —s.	659
Vasadi Balogh György: Való és kigondolt történetek.	684
Zsilinszky Mihály: A magyar protestáns egyház története. <i>Th. E.</i>	180
—	
Felvilágosításul. <i>Zorányi Jenő</i>	346
Könyvészet	490., 557

b) *Külföldi irodalom.*

Bossert, A.: Calvin. <i>Rácz Lajos</i>	194
Büchsel: Erinnerungen eines Landgeistlichen. <i>Sz. M.</i>	625
Frank, G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. <i>Sz. M.</i>	59
Graue, G.: Zur Gestaltung eines einheitlichen Weltbildes. <i>Sz. M.</i>	270
Haering, Th.: Der christliche Glaube. <i>Sz. M.</i>	685
Haering, Th.: Das christliche Leben. <i>Sz. M.</i>	688
Hilty: Kranke Seelen. <i>Sz. M.</i>	415
Hoensbroech: Das Papsttum in seiner Wirksamkeit. <i>Sz. M.</i>	491
Kirn, O.: Materialistische und christl. Weltanschauung. <i>Sz. M.</i>	412
Müller: Die symb. Bücher der luth. Kirche. <i>Sz. M.</i>	559
Pfleiderer Ottó: Religion und Religionen. <i>Sz. M.</i>	133
Reicke, E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. <i>Sz. M.</i>	61
Richter, P.: Bannerträger des Evangeliums. <i>Sz. F.</i>	63
Stein, L.: Die Anfänge der menschlichen Kultur. <i>Sz. M.</i>	560
Siebert, O.: Das Wiedererstarken des religiösen Lebens. <i>Sz. M.</i>	344
Schmidt, V.: Moderne Theologie des alten Glaubens. <i>Sz. M.</i>	198
Wundt, W.: Völkerpsychologie. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	128
Zöckler, O.: Geschichte der christl. Apologie. <i>Sz. M.</i>	494

Társulati Évkönyv 1906-ról.

Jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	3
Választmányi ülések és a közgyűlés jegyzőkönyve.	12
Számadás, költségvetés, vagyonkimutatás.	20
A tisztikar és választmány névsora	22

A M. P. I. Társaság tagjaihoz.

Legutóbbi közgyűlésünk határozataira s az októberi füzettel szétküldött Kérelem cz. megkeresésünkre e helyen is tisztelettel fölhívom a M. P. I. T. tagjainak figyelmét.

1. Adakozzunk, gyűjtsünk, szerezzünk alapítványokat és évi járadékokat a Károli-alap-ra, hogy Koszorú és Házi Kincstár cz. kiadványainkat ne kelljen megszüntetnünk.

2. Szerezzünk, gyűjtsünk új tagokat, hogy anyagi erőnk fokozódásával ama két kiadványunkat is erősíthessük. Közgyűlésünk elhatározta: „Minden tag tartsa erkölcsi kötelességének, hogy egy év leforgása alatt legalább egy új tagot szerezzon“. Váltuk valóra ezt a határozatunkat.

3. Kiadványaink ajánlására, terjesztésére fordítsunk különös gondot, mert a forgalom fokozásával szintén a Károli-alap-ot erősítjük. A Koszorú füzetei (kötve Családi Könyvtár czím alatt) és a Házi Kincstár kötetei iskolásoknak jutalomkönyvül, szórványbelieknek vallásos olvasmányul, belmissziói egyesületeknek evangelizálás céljára nagyon alkalmas művek.

Minden tag tehet valamit a Társaság érdekében. Tegyen is, mert nagy szükség van rá.

Budapest, 1907 december havában.

Szöts Farkas,
társulati titkár.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

2011

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Hegedüs Sándor. <i>Sz. F.</i>	1
2. Deák Ferencz és a vallásszabadság. <i>Kovács Sándor</i>	5
3. Római katolikus történetírás. <i>S. Szabó József</i>	17
II. Tárca.	
Babylonia és Assyria. <i>Váradi F.</i>	30
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	41
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. S. Szabó József: Az orsz. ref. tanáregyesület Évkönyve. —s —s.	49
2. Benkő István: Agenda. <i>F.</i>	51
3. Radácsi György: Emlékjelek, bizonyságok. <i>Sz. M.</i>	54
4. Berzeviczy Albert: Régi emlékek. <i>Sz. M.</i>	56
5. Obal Béla: Franz Rákóczi II. und sein Freiheitskampf. <i>Sz. M.</i>	57
6. Hajdu Lajos: Az élet igazi megszentelése	58
b) Külföldi irodalom:	
1. Frank G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. <i>Sz. M.</i>	59
2. Reicke E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. <i>Sz. M.</i>	61

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek.

HEGEDÜS SÁNDOR

1847—1906.

Leesett a mi fejünknek koronája

A próféta e festői szavai is csak megközelítőleg fejezik ki azt a súlyos veszteséget, a mely Hegedüs Sándor hirtelen és váratlan halálával a magyar közéletet, de különösen a magyar református egyházat és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot érte.

Mert Hegedüs Sándor koronája volt magyar fajunknak, koronája református egyházunknak, koronája irodalmi társulatunknak.

Koronája magyar fajunknak.

Annak az öserejű, dolgos magyar fajnak, mely fényes ősök és vagyon nélkül tisztán a maga erejéből küzdi föl magát a nemzet legnagyobb fiai közé. Szegényes sorsban, cím és rang nélkül születve, Hegedüs Sándor a saját erejéből, tüneményes szorgalma és Isten különös kegyelme által nagy úrrá, gazdag emberré, a király miniszterévé emelkedett, országos kulturális intézmények és nagy pénzüzetek vezéralakjává, szegények és nyomorultak bőkezű pártfogójává. „E törekeny testű, igénytelen külsejű székely-magyar emberben olyan férfiú roskadt össze, a kinek köztisztületben megfutott magán- és közpályája a becsülni és követni való erények egész tömegét nyújtja mindnyájunknak, hogy okuljunk belőlük és hasznukat vehessük.“

Gyönyörű és értékes életet élt. „Példája a munkás, a józan, a becsületes czélokért ideális lelkesedéssel, lelkiismeret-

tes hűséggel és páratlan dolgozó készséggel megfutott életnek. A munkának lélekből való igaz szeretete, a becsületes és jó szándékú energia, az egyéni igénytelenségnek szinte puritán mértéke, a példáját ritkító kötelességtudás, az önfeláldozásig hű odaadás azok iránt, a kik a szívéhez közelállottak, az egészséges okosság és az okos jóság: ezeknek az erényeknek ragyogó fonalaiból szövődött Hegedüs Sándor szép és hasznos élete.“ Ezeknek az erkölcsi vonásoknak tömegerejével lett Hegedüs a munkás és becsületes magyar faj koronája.

De koronája volt magyar református egyházunknak is.

A családja által papnak szánt Hegedüs Sándor, világi foglalkozása mellett is, a bibliai „királyi papság és szent nép“ ritka törzséből való hajtás lön. Apostoli lélek volt, megáldva apostoli hittel, apostoli lelkesedéssel és apostoli áldozatkészséggel. Hite szeretetben munkás hit, lelkesedése tettekben megnyilatkozó erő, áldozatkészsége kifogyhatatlan munkában és bőkezű áldozatokban gyümölcsöző energia. Hogy szerette egyházát, hogy tudott beszélni, dolgozni és áldozni érette! Nem merült föl nagyobb egyházi kérdés, nem tárhattak elébe okos vallás-erkölcsi czélt, nem indulhatott számba vehető protestáns kezdeményezés, hogy lángbuzgalmú lelke azonnal föl ne karolta, hogy áldozatra kész keze rögtön föl ne segítette volna. Megszámlálhatlanok egyházi tisztségei, felsorolhatatlanok egyházi adományai. Egyházi tisztségeit nem tekintette csupán dísznek és méltóságnak, hogy azokkal fényelgjen vagy hatalmát növelje, hanem istenes szolgálatnak és szent hivatásnak, a melyekben Istennek és embertársainak nagy hűséggel szolgált. Egyházkerületi vagy konventi gyűlések idején napokon át szüneteltette dúsán jövedelmező világi foglalkozásait, hogy Isten országának dolgozhassék, Isten nevében . . .

És dolgozott egyházának a roskadásig; és dolgozott czéltudatosan, nagy eszméktől hevítve. Most Budapesten, majd Pápán, sőt Szatmáron és Kolozsvártt tanácskozott, elnökölt és legtöbbször irányított is az egyházi és iskolai gyűléseken. Nem sok olyan lelkiismeretes, oly mindenre ráérő és mindig áldozni kész gondnoka volt a kálvinistaságnak, mint Hegedüs Sándor. A konventen a legtöbb bizottságnak ő volt az

elnöke és egyszersmind a lelke. Az országos lelkészi gyámintézetnek az ő pénzügyi tudása és tapasztalata adta az alapvető szervezetet. A parókhialis könyvtárszervezés ügyét az ő nagy energiája vitte dülőre. Az országos lelkészi nyugdíjintézet pénzügyi alapvetése főleg az ő munkája. Budapesti egyházközségünk nagy arányú anyagi fejlődésében, legújabb építkezéseiben, jövője tervének megfogalmazásában és eddigi megvalósításában szintén övé az oroslánrész. Budapesti egyházközségünkkel nagy tervei voltak. A lélekszámban elsővé izmosult Budapestet egyházi tekintetben is első és mintagyülekezeté emelni, minél több kiváló lelkészi erővel ellátni, mindig több és több templomhoz segíteni: ez volt lelkének egyik legfőbb törekvése. Budapesti főgondnokságának az volt a magasztos ideálja, hogy Budapest legyen a hazai reformátusság egyházi központja, hogy Budapest legyen a magyar kálvinistaság szíve. Ennek a hatalmas eszmének szolgált egyik leghathatósabb eszközül az általa nagy energiával fölkarolt Kálvineum terve, melynek megvalósítását utolsó betegsége öntudatos perceiben is lelke legforróbb vágyaként emlegette környezetének.

E sokoldalú, czéltudatos és közhasznú egyházi tevékenység által lett Hegedüs Sándor a magyar református egyház koronája.

És koronája a M. P. Irodalmi Társaságnak.

Ennek az irodalmi egyesületnek immár termőre vált fáját, több mint másfél évtizeddel ezelőtt, a két evangéliomi egyház legjobbjainak közös akarata ültette kicsiny csemeteként a magyar protestáns társadalom köves talajába. Gondos öntözésre megfogant és sarjadosni kezdett már az első években. De erősebb gyökerezésre, látható növekedésre és közhasznú gyümölcsözésre társulatunk fáját Hegedüs Sándor tíz éves elnökségének nagy buzgósággal, irodalmi tapasztalattal és mecaenási áldozatkészséggel teljes kitaró munkája emelte. A Gyurátz Ferencz által indítványozott vándorgyűlések eszméjét Hegedüs gyakorlati érzeke és ügyessége váltotta történeti jelentőségű valóra. A társulati vándorgyűléseken Hegedüs bizonyult az eszmék propagálása legsikeresebb apostolának. „Királyi pap“-unk, lelkes apostolunk, bölcs vezérünk volt minden alkalommal. Kilencz vándorgyűlésün-

kön kilencz ízben szólott, agitált, lelkesített az igazság olyan erejével, a lelkesedés olyan páthoszával, az ékesszólás olyan varázsával, hogy azt sohasem feledte el, a ki egyszer halottta. Hány új barátot szerzett ügyünknek, hány régít melegített föl társulatunk iránt e királyi pap és apostoli igehirdető! Hitben megerősödvé, buzgóságban felújulva, újabb munkára elszántan tértünk otthonunkba minden ilyen alkalommal.

De Hegedüs nemcsak szónokolni, hanem dolgozni és áldozni is tudott a lelkével összeforrt Társaságért. Az ünnepélyes ülések lelkes hangulatát a komoly munka energiájává szűrte le páratlanul agilis és gyakorlatias lelke. Minden pénzügyi és választmányi ülésen jelen volt s bölcseségével vezetett a tervelésben, energiájával ösztönzött a kivitelben, áldozatkészségével példát adott a cselekvésben és kiterjedtebb munkásságra lendítette a Társaságot. Évről-évre megismételt fejedelmi bőkezűségével (évenként 920—970, 13 éven át több mint 12 ezer kor.) ő tette lehetővé, hogy *Koszorú* füzeteinket megindíthattuk és tizenhárom éven keresztül fentarthattuk ezt a nagyon áldásos kiadványsorozatunkat.

E páratlan buzgóság és áldozatkészség által lett Hegedüs a M. Prot. Irodalmi Társaság koronája.

Váratlan halála által leesett a mi fejünknek koronája. Magyar fajunk, egyházunk és társulatunk elvesztette egyik legnagyobb és legjobb fiát, mindnyájunk büszkeségét, s a kik itt maradtunk, aggódva kérdezgetjük magunktól és egymástól: mi lesz velünk, hogyan leszünk tovább?!

Ámde él az Úr s ő azzal vigasztal Igéjében: „a bölcssek fénylenek, mint az égnek fényessége és a kik sokakat visznek igazságra, miként a csillagok, örökké ragyognak“. Mi tudjuk, hogy „nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét, ámbár napja múlt; hanem lerázzván, a mi benne földi, egy éltető eszmévé finomul“. Te sem haltál meg, ügyünk nagy harczosa; lelked', eszméid' ránk hagytad örököül. Mi bizunk hozzá erős hittel, hogy fajtád nemesebb fiai folytatni fogják dicső műveid!

Sz. F.

Deák Ferencz és a vallásszabadság.

I.

Deák Ferencz mint az 1867-iki kiegyezés megteremtője él a magyarság s korunk köztudatában. Ezért dicsóítik rajongó hívei s ezért támadta a legélesebb kritika Kossuth Lajos híres nyílt levelétől egész napjainkig. Iskolája politikai remekműnek tartja, dogmatikus tekintélyű, érinthetetlen közjogi sacramentumként tiszteli, a mihez az utód csak mély hódolattal közeledhetik s a melynek tartalmi gazdagságát a legtökéletesebb fejtegetés sem mérítheti ki teljesen. Az ellentábor a politikai érzék végzetes megtévedéseken emlegeti, a minek kárát csak emberöltők veritékes harcza tüntetheti el; az egyezkedés lejtőjén való megcsuszamlásnak tekinti, a mit szertelen óvatosság s az ítélőtehetség megtévedése, a lelki energia gyengülése megmagyaráz ugyan, de igazolni nem tud. Azonban óriási jelentőségét nem tagadja egy párt sem. Újabb alkotmányos életünkben Deák neve és alkotása osztotta a nemzetet pártokra; államférfiúi alakját a kiegyezés után ítéljük meg, a melylyel tisztára azonosult. Politikai pályájának első felét, mely szabadságharczunkat megelőzte, mintha nyom nélkül kitorlote volna emlékezetünkéből valami erőszakos kéz. E lázas küzködésben, kitartó munkában gazdag 15 év pedig dicsőségre, eredményre szintén fontos és ragyogó szakasza történelmünknek. Deákot rövid pár esztendőnyi országgyűlési pályafutás után a közbizalom s a viszonyok ereje a nemzeti küzdelem élére helyezte vezérnek. Tehetsége, bölcsesége előtt meghajolt a reformtörekvések főalakja, Széchenyi, s hazafiságában a legparányibb kétség nélkül bizott Kossuth; odaadó baráti szívvel csüggött rajta Wesselényi s a legtisztelőbb hangon beszélt szerepléséről az új konzervatív párt vezére, Dessewffy Aurél. Az ellenzék többi kitűnőseit nem kimélte a pártszenvedély; pártemberek voltak ők is, többé-kevésbé elfogultak,

ütöttek és kaptak sebeket. Deákot közmondásszerű igazságszeretete annyira a pártharczok fölé emelte, hogy az 1843-iki zalai követválasztás bántó jeleneteit leszámítva, a felzúdult szenvedélyár ártalom nélkül hömpölygött el mellette. Pajzsául szolgált az, hogy a legádázabb küzdelem hevében heiggadt tudott maradni, nem sértett soha senkit s a meggyőződés szabadságát ellenfeleiben is tisztelte. Ha a békés fejlődést meg nem szakítja 1848 nagy történelmi pillanata, a nemzeti élet átalakulása talán az ő nevéhez fűződnek.

1833-ban jelent meg először az ország gyűlésén, Zala vármegye képében. Édes bátyja, Deák Antal helyére ült, a kit fáradtság és elbetegedés elszólított a közpályáról. Az ifjú 30 éves követ nagy hamar fölemelkedett a szabadelvű ellenzék vezérkarába. Tehetsége, tudása s szeplőtlen jelleme az egész tábla tiszteletét kivívta. Széleskörű, alapos tájékozottsága volt az állami élet minden ágában s a legtöbb kérdésben véleménye 15 év alatt mindig ugyanaz maradt s mégcsak árnyalatnyi finomsággal sem módosult. Érdekes látni, hogy válik a legünnepeltebb nevek közt az ő neve tündöklő nappá, a melytől az egész pártra sugárzó fény árad. Az országgyűlés végén Széchenyi egyenesen felszólítja a nemzeti törekvések vezérlétére, mert fölfedezi benne a haladás iránt való érzéket s Wesselényi szintoly örömmel nyugszik meg vezérségében, mert a nemzeti jogok elszánt s bátor védőjét látja benne. A nemzeti ellenállás szenvedélyes lelkű hősének, meg a messze jövőbe néző reformernek ereje Deákban mintegy felsőbb, tökéletes egységbe olvadt össze. A zalai köznemes szónoklata is közpohelyet foglal el Széchenyi ötletről-ötletre, eszméről-eszmére szökelő eredeti, de pongyola és Wesselényi tüzes, virágos képet-képre halmozó szónoki modora közt. Egyszerű, közvetlen nyelven beszél, a melynek az érzések mélysége ad emelkedettséget. Szigorú tárgyyszerűség jellemzi; magyaráz, tájékoztat s a gondolat szabatos kifejezésével, világos okfejtéssel, lépésről-lépésre haladva győzi meg hallgatóságát. Köztanácskozásban kerülte a megindítás eszközeit, az igazsággal, bizonyítékaival akart hatni, nem ékesszólásával. Példa, találó hasonlat, anekdota is egymást éri némelyik beszédében, de sohasem pusztá ékítésül alkalmazza, hanem a dolog megértetése végett. Szerinte az igazság nem szorul cifra ruhára s az oly szónokok, a kik kizáróan az érzelmek ostromlását tűzik ki czéljokul, gyengítik a hallgatóság ítéletét s elhomályosítják az igazságot. Előadása hű tükre egyéniségének. Egyetemes műveltségét elárulja az, hogy a legjelentéktelenebb kérdést is általános elvi szempontból itéli meg s bele tudja illeszteni a nem-

zeti újjászületés emberöltőkre szóló nagy tervezetébe. A közhaszon és igazság szabja meg felszólalása tartalmát, irányát s minden mondatából kiérezzük meleg emberszeretetét. Ez az igazságszeretet nem csupán a nevelés eredménye nála; ösztönyszerű nyilvánulása természetének, mint a bimbófakadás tavasszal, a midőn a héj alatt bizserog az élet. A szabadelvű államférfiú igazi megtestesülése, mondhatnánk mintája, magyar földön, de nem olyan értelemben, mintha bizonyos, nyugaton szabadelvű hirben álló intézmények feltétlen hive volna s minden áron meg akarná gyökereztetni eszméjüket közéletünkben. A szabadelvűség intézményeit a közhaszon szempontjából bírálja meg s csupán az esetben szegődik melléjük, ha a magyar faj életébe bele illenek, az egyéniségében rejlő tehetségek érvényesülését előmozdítják s boldogulásának útját egyengetik. Ebből is látszik, mennyit súlyodt a magyar politika színvonala a negyvenes évek óta, a mikor a nemzet maga nagy czélok felé tört s gyűlései, törvényhatóságai az eszményi törekvések serénység hirdető műhelyeivé váltak. A magyarság akkor igazi nyüzsgő hangyaboly, a melyben a renyhe szemlélődés a legátkosabb, legutáltabb vétek. A vármegye, az iskola, a gazdaság s a bilincseit rázó sajtó mind a nemzeti újjászületés fenséges evangéliomát szolgálja. A társadalomnak minden íze részt kíván ebből a munkából s nincs lélek, a ki a szabadság szeretetétől, a nemzeti nagyság ábrándjától ne szédült volna édes mély mámorba. Korunkban inkább az államférfiak keresik a hatalmat, hogy ideáljukat megvalósíthassák; akkor a nemzet keresett férfiakat, hogy tudásukra, becsületességükre bizza sorsa, jövője intézését. Ilyen korszakban a küzdő táborok élén állók jobban s tisztábban érzik a felelősség terhét.

Ez időszak küzdelmeinek, irányainak megismerésére elsőrendű forrás Deák Ferencz beszédeinek pár éve megjelent 6 kötetes második kiadása.¹ Érdeklődésünk központja ugyan Deák, de a beszédek történelmi előzményeiből, eredményeiből az egész emberöltő politikai életének lüktetését érezzük. A kerületi naplók, egykorú emlékiratok, hirlapok, levelek tájékoztató közléseit a szerkesztő, Kónyi Manó nagy szorgalommal gyűjtötte össze s Deákot mintegy környezetével, társaságával együtt mutatja be. A hat kötet tartalmából kiválasztottam azt, a mi bennünket, protestánsokat leginkább érdekelhet, a vallásszabad-

¹ Deák F. beszédei I—VI. Sajtó alá rendezte Kónyi Manó. Kiadja a Franklin-Társulat. 1903. Ára füzve 60 kor.

ság kivívásának történetét. Illetőleg ebből is azt a részt, a mely Deákkal legjobban összeforrott. Számos nyilatkozata áll előttünk; a négy évtizedre terjedő fényes pályát két vallásügyi beszéd határolja. Első jelentékenyebb beszédét a vallásszabadságért mondotta s utolsó felszólalása, a melylyel 1873-ban a parlamenttől s a magyar közélettől is elbúcsúzott, az állam és egyház viszonyának végleges rendezését tűzte ki a magyar politika céljául. Végrendeletének néhány pontja, a kötelező polgári házasság, vallásszabadság, megvalósult, de az észak-amerikai rendszer győzelmének, a mit eszményi cél gyanánt állított nemzete elé, még hajnalhasadását sem látjuk. Sőt egyes jelenségek azt mutatják, hogy a fejlődés ösvényt változtatott. Az állam és egyház tökéletes elválasztása meg az államegyház ellentétes elvét a gyakorlat összebékítette egy közvetítő irányban, mely valamennyi felekezetet az állam céljait szolgáló szervezetnek tartja s anyagi segélyezéssel érdekkörébe vonja, mintegy államosítja.

II.

A protestáns egyházak jogviszonyait a XIX. század első felében az 1790/91-iki 26. törvénycikk szabályozta. Régi alap-törvényeinkhez (az 1608. I. és 1647. V., VI., VII.) képest ez a törvény nagy hanyatlást jelent; fontos jogokat korlátozott, az egyház hódítását meggátolta, a protestánsok mégis bele nyugodtak. Oly lépcsőnek tekintették, a honnan az út fölfelé halad s szünetlen munka árán valamennyi elkobzott szabadságukat visszavivhatják. Deák 1836-ban Zalavármegye gyűlése elé terjesztett követjelentésében azt írja, hogy az 1790-iki országgyűlés mellőzte a magasabb szempontot s „méltányosság és igazság helyett nagy részben felekezetiesség vezeté a köztanácskozásokat; az alkotott törvény tehát nem lehetett kielégítő, de mégis megnyugtató volt, mert boldogabb jövődönök reményeivel biztatott”.¹ Ez a törvény, ha pillanatnyi enyhülést szerzett is az evangélikusoknak, igazában nem vált be. Vivmányai a végrehajtó hatalom rosszindulata következtében elértéktelenedtek s az uralkodó egyház részére kikötött szabadalmak kiméretlenül érvényesültek. Homályosabb kifejezéseit a helytartótanács s a r. kath. papság félremagyarázta s ebből egész sor sérelem támadt. A legnagyobb sérelem az volt, hogy gátolták az áttérés szabadságát. Az 1791. törvény nem tiltja el a r. kath. hívőt a prot. egyházba való átlépéstől, de hogy ilyesmi

¹ Deák Ferencz beszédei I. k. 272. lap.

hebehurgyán ne történjék (ne temere fiat), minden egyes esetet be kell jelenteni Ő Felségének. A protestáns áttérőktől ezt nem kívánták meg. A gyakorlatban e bejelentő kötelezettség akkép módosult, hogy a r. kath. egyházból kiváló keresztyént hatheti vallástanulásra szorították, hogy meggyőződést szerezzenek róla, vajjon nem saját vallásának tanaiban való tájékozatlansága miatt tér-e más nyájba. E hat hét néha évekre, sőt évtizedekre nyult. Beöthy Ödön, Bihar követe 1833-ban elpanaszolta a diétán, hogy egy plébánián e hat hetet addig húzták, hogy az áttérni készülő ember nem tudta végét várni, 72 éves fővel meghalt s mivel valósággal egyik felekezethez sem tartozott, szenteletlen földbe takarították el, a temető árkába. „Hogy meggyőződés járuljon hozzá egy olyan valláshoz, melyet a maga egész valóságában felfogni az ember élete szinte rövid, — mondja Beöthy — a hat hét kevés, a képmutatásra ellenben igen sok”.¹ Örökös sérelem forrása volt a vegyes házasságok ügye. Az 1791. 26. t.-cz. azt rendelte, hogy a vegyes házasságok a r. kath. plébános előtt kötendők s ha az apa r. kath., az összes gyermekek az ő vallását kövessék, ha protestáns, akkor fiai az ő hitén maradhatnak, a leánygyereket azonban anyja vallásában kell nevelni. Ez intézkedésből kifejtett a reverzális-rendszer; a protestáns apától kicsikarták a kötelező ígéretet írásban vagy becsületszóval, hogy fiait is átengedi felesége egyházának; különben megtagadták. az esketést s így a frigykötés elé gátat vethettek. Az esketés megtagadása törvénytelen volt ugyan, de a végrehajtó hatalom elnézte, sőt alattomban támogatta a papság törekvéseit. Helyenkint a tizedet a törvény ellenére evangélikusoktól is szedték a r. kath. egyház javára s a kormánynál ez a sérelem sem talált orvoslást. Végül sérelmesnek találták a törvénynek azt az intézkedését, hogy Horvát-Szlavonország területén az evangélikusok sem vallásukat szabadon nem gyakorolhatják, sem birtokot nem vehetnek. Ezt annál inkább támadták, mert e pontban a horvátok a külön államterület elismerésének zálogát látták s hozzá úgy ragaszkodtak, mint nemzeti létük és szabadságuk biztosítékához. Az alsótábla viszont egyértelműséggel hangsúlyozta az ország területének épségét s e korlátozás törlését kívánta. A felsőtábla papsága azonban még ilyen áron is pártolta a horvátok törekvéseit.

Ezek voltak a jelentékenyebb vallásügyi sérelmek s már az 1825-iki országgyűlés foglalkozott orvoslásuk módjával.

¹ Ballagi: A nemzeti államalkotás kora. 307. 1.

1830-ban Beöthy Ödön újra felvétette az országos sérelmek közé, de tárgyalásra csak a következő országgyűlésen, 1833-ban került. A szabadelvűek az alsótáblán többségben voltak s a vita vezetésével Beöthyt bízták meg, a ki már ekkor egyik tekintélye s pörölye volt pártjának. Egy egykorú pamphlet¹ „kis káplárnak“ s „jérikói trombitásnak“ nevezi, a kire híre után nyomban ráismerhet bárki. „Nagy nyereség gúnyja révén, mely nála bővebben csörgedez, mint Arethusa forrása“. A válásügyi vitákban a protestánsok ritkán szólaltak fel, többnyire beérték szavazatuk megokolásával. Kölcsény lelkesülve írja le naplójában az alsótábla vitáit. „Minden protestáns hallgatva ült; az egyháziak saját hitsorsosaikkal vívának. És mondhatom néktek, szép nyilatkozások történtek, mik Európa legvirágzóbb népének is díszul fogtak volna szolgálni. Vetekedve keltek föl a követek egymás után; vetekedve mondták el a legtisztább, legjózanabb, a felekezetek közeledését leginkább segítő gondolatokat. Mondom nektek, olvassátok a mai ülés napkönyvét nem csak szorgalommal, de tisztelettel. Az szép örökség lészen a maradéknak, melynek segédével valaha a hazafiak közt három század óta fennálló falat le fogja ronthatni. Isten bizonyosságom, e lerontás idejét megérni szeretném. Álmaim egyik legszebbike teljesednék be s mi vígan taposnám az iszonyú romot.“² A vitában minden nevesebb szónok felszólalt és pedig a protestánsok ügye mellett. Az alsótábla 6—7 izenetet váltott a főrendiházzal, mely makacs módra védte a régi gyakorlatot s legfőlebb némi engedményekre volt hajlandó. Bezerédj István, tolnai követ, a kinek szertelen optimismusát Kossuth azzal jellemezte, hogy ha a jég egy szálíg elverné zöldelő vetését, azzal vigasztalódnék, hogy a zivatar megtöltötte electricitással a földet, a mi a leghasznosabb trágyázás, szelid lelkének méltatlankodásával tiltakozik az alkunak még gondolata ellen is. „Anyagi dolgokban lehet helye az alkunak, de a lelkiismeret szabadsága alku tárgyát nem képezheti; egy hold földet a perlekedő felek eloszthatnak, de a napnak az egész emberiségre kiterjedő világa és éltető ereje alkuba nem bocsátható.“³ Szintoly hévvel harezol a vallásszabadság ügye mellett a baranyai Siskovich, a kit Széchenyi is nagyra becsül, a temesi Császár, a vasi Niczky, a barsi Balogh, Klauzál, Pázmándy, Borcsiczky. Nagy elkeseredést szül az ellenzék

¹ Mozaik 1844. 157. I. Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. 210. l.

² Kölcsény F. munkái 1886. VII. k. 129. l.

³ Ballagi: A nemzeti államalkotás. 316. l.

egykori ünnepeelt vezérének, Felsőbüki Nagy Pálnak árulása, a ki elveit megtagadta s a kormányhoz pártolt. 1825-ben még a reversalis-adókat semmirekellőknek nevezte, a ki az angol katolikusok emancipatiójakor a magyar protestánsok felszabadítását kívánta, nyolcz év múlva a reversalisok törvényesítése mellett kardoskodott, még pedig néha „fiakeri durvasággal”.¹ A szelid galamb Kölcsey naplójában kifakad ellene: „A 825 iki országgyűlés vezére már régóta a kormány kenyerét emészti. Saját javait lakházán kívül elköltvén és szegénységét Epaminondas és Phocionként méltósággal tűrni nem tanulván, pénzért a forráshoz folyamodott. Folyamodása nem lőn hiában s ő már most, mint sok mások, a nép fűttyeivel nem gondol, de mind e mellett is lelkének szabad volta, ha nem pépért is, mint egykor az elsőszülöttségi jog, de mégis csak eladva van”.² Kende Zsigmond barátjának haragosan írja Szatmárba haza: „Nagy Pál képét bizvást kiteheted szobádból. Én ezt az urat hajdani nagyságában nem láttam. Most bizony a törpékhez tartozik”.³ Az ellenzék még az udvarért élő-haló Czirákyt is jobban szíveli nála.

Az egyház álláspontját Lonóvics József káptalani követ védte legállhatatosabban. A nádor szerette volna, ha a két tábla valamiképen egységre jut s a vallásügy kimarad a sérelmek sorából. Reviczky kancellár viszont arra biztatta a protestánsokat, adjanak be folyamodást Ő Felségéhez, a kegyelmes válasz bizonyos. A két evang. egyháznak 1828-iki egyetemes gyűlése Péchy septemvir javaslatára készítettett egy alázatos rimánkodó hangú fölterjesztést a királyhoz, a sérelmeket összeállították, de e „nagyon is bevont vitorlájú” fölterjesztés, a hogy Kölcsey nevezi, az önértetesebb protestánsoknak sem tetszett. Beöthy is kárhoztatta ezt a lépést, mert a vallásszabadságot nem a királyi kegyelem adja ajándéknul, hanem a nemzet gyűlése törvény által elkobozhatatlan jog gyanánt. A főrendek módosításai részint törvényesítették volna az eddigi gyakorlatot, részint rosszabb helyzetet teremtettek volna a réginél. A hat hetes censura törlésébe belenyugodtak volna, ha minden vallásváltoztatásra Ő Felsége ad engedelmet; katolikus gyermekeknek evang. iskolákba járatását, protestáns nevelő fogadását feltétlen tilalom alá akarták vetni. A vegyes házasságokra az ellenzék azt javasolta, hogy mindig a vőlegény papja legyen az illetékes eskető pap s a gyerme-

¹ Kölcsey munkái. VII. 148. 1.

² Kölcsey munkái 1886. VII. k. 320. 1.

³ Kölcsey munkái 1886. X. k. 104. 1.

kek apjuk vallásában neveltessenek. Az áttérések vizsgálatát törvényhatósági vegyes bizottságokra akarta bizni. Nyilvánvaló, hogy ez sem felel meg a tökéletes vallásszabadság fogalmának, de a régi állapothoz viszonyítva jelentékeny haladást jelent. A zaklatás ellen oltalmat s az egyéni szabad elhatározás némi biztosítékot talál benne. A két tábla álláspontja nagyon messze esett egymástól s a megegyezés reménye egyre foszladozott. A követek tábláján is mind többen csatlakoztak a kormány álláspontjához. Az ellenzék elhatározta, hogy mintsem rossz törvényt alkosson, leveszi az ügyet a napirendről. „Inkább semmi törvény, mint rossz törvény“ — mondotta Deák. „Az idő lelkével haladó mivelődés, mely sem visszalépni, sem megállani többé nem képes, ki fogja vinni a most kívánt szabadságot, mert a miveltség és a szabadság azon elválhatatlan két testvér, kiket a jótevő végzet az emberiség boldogítására küldött a világra“. Beöthy Ödön azzal fejezte be szavait: Nem halt meg a leányzó, csak aluszik. A vallásügyet az 1839/40-iki országgyűlés folytatta; ekkor a két tábla meg is egyezett egymással, de a vegyes házasságot és áttérést szabályozó törvény csak az 1843/4-iki országgyűlésen készült el.

Deák a hetedik, — utolsó izenetnél, — a harcz hetedik hónapjában tartotta első nagy beszédét. Ebben a beszédben, a miből fent is idéztem, megtaláljuk az egész embert, úgy egyéniségét, mint politikai hitvallását s szónoki erejét. Későbbi nyilatkozatai közül nem akadunk egyetlen egyre sem, mely a legparányibb ellentétben volna e beszédének alapelveivel. Deák a protestánsok sérelmében közjogi sérelmet lát. „Nem egyes vallási felekezetek panaszairól, hanem a nemzet közügyéről van szó; mert törvény és szabadság vannak sértve, törvény és szabadság pedig az egész nemzetnek köztulajdona.“ A szabadság közös, elidegeníthetetlen emberi jog s a szabad emberek természetszerű szövetségben vannak egymással. Érdekeik szolidárisak, együtt élnek, együtt enyésznek. „A polgári társaság céljaival megféré minden szabadságot, és így a vallás szabadságát is sérthetetlen szentség gyanánt tisztetem.“ Teljesen egyetért vele a szabadelvűek másik modern embere, Kölcsey. „A vallásügyet én sohasem nézem úgy, *mint Calvin fia, hanem mint polgár*. Három millió ember csak fél polgártársa a többinek s mi veszély ez az egészre nézve? Lassanként leverni a köztük levő közfalat; eltűrlni az ingerlések eszközeit, erre törekedném.“ Mind a ketten érzik a vallási gyűlölködés megmérhetetlen nemzeti kárát. A nemzet figyelmét, erejét megbontja, a tehetségeket, szenvedélyeket, a melyek-

hez egyedül a hazának van joga, egymás ellen harcra sorakoztatja, nagymennyiségű anyagi és erkölcsi erőt fölemeszt, a mit hasznosabb czélra lehetett volna fordítani. Vallási vizzály a nemzetek legkárhózatosabb erőtékozlása. „Nincs a polgári szabadság szent ügyének veszélyesebb ellensége, mint az elnyomás- és üldözés-szülte vallásos felekezethezesség, mert ennek indulatos küzdésében gyakran felejtve vannak, gyakran fel is áldoztatnak a hazának legszentebb érdekei. A közegyetértés ellenben a polgári szabadságnak legbiztosabb oltalma. — — — A vallást tekintve két súlyos csapás sújthatja a polgári társaságot, az egyik *fanatismus*, a másik a *vallástalanság*. A fanatismus borzasztóan hibás felfogása a vallás szelid lelkének és tiszta tanításának, mert hogy a hitet terjeszse, a szeretetet gyilkolja meg. Jaj azon nemzetnek, melynél a nép tömegét vagy a hatalmasok kebelét fanatismus foglalta el; dűlva van ott a nemzet boldogsága, gyűlölség a jelszó s az üldözöknök léptein véryomok támadnak. A nép vallástalansága pedig lassan, de halálosan maró fűreg, mely a polgári társaság erkölcsi életének gyökerén rágódik; földűlja mindazon erűs, de szelid kötelékeket, melyekkel a vallás az erkölcsi-séghez kapcsolja a népet; megfosztja a polgári társaságot a törvények szentségének titkos, de legbiztosabb őretűl: *a tiszta és nem egyedűl formákban mutatkozű, hanem a szívben gyűke-rezett vallásnak és lelkűsmeretnek intű szavátűl.* — — — „Sok kincsekkel áldotta meg a természet hazánkat, de az irigy sors megtagadta tűlűnk legszebb áldását, a közértelmet és egyet-értést, talán azért, hogy a magyar soha virágzű nagyságra ne emelkedhessék, soha igazán szabad és független ne lehessen. Nem is külsű erűszak fog egykor minket elnyomni, hanem belsű egyenetlenség, mely a közerűt és a közlekedést kifejleni nem engedi s polgári szabadságunk éltetű gyűkerein rágűdva dűlja fel végre nemzeti létűnket. Mert ime most is a legszentebb tárgy, a vallásnak és a lélekűsmeret szabadságának tárgya, boldogítű áldások helyett a visszavonás és indűtos gyűlölség magvait szűrta el közöttűnk“.

Az idézett helyek szabatosan rajzolja Deák álláspontját s emelkedett gondolkodását. Jogérzete és emberszeretete egyiránt tiltakozott egyes felekezetek elnyomása s mások pártfogása ellen. Valójában véleménye nem csak az ő véleménye volt, hanem egész nemzedékéé. Az alsótáblán a káptalanok követein s a tűlűk függű tagokon kívül mindenki meghűdolt az elvek igazsága és czűlszerűsége elűtt. Dessewffy Aurél a nádor minden befolyása daczára nyiltan kijelentette, hogy az ellenzéknek van igazsága s az állam nem bánhatik különbűzű-

képen az egyformán adózó, dolgozó és katonáskodó polgárokkal. Széchenyi, Wesselényi szintén az ő pártjukon van s lassan-lassan meghódítják az egyenlőség eszméje számára a közvéleményt. A r. egyház pártja apadton-apad s a szabad-elveük táborára nőttön nő. A közélet felbukkanó új tehetségei az ellenzék sorait gyarapították s ezzel az ósdiak elvesztették a csatát. Deák fent ismertett elvéhez híven minden téren megpróbálta az egyenlőség elvének érvényesítését. A váradi görög kath. egyházmegye rendszeres hódító hadjáratot indított a nem egyesültek egyházai s hívei ellen. Deák pártjukat fogta, mert az erőszakos térítés, ha külső kényszerítő eszközök ostromolják a lelkiismeretet, ellenkezik a vallás fogalmával s ellenkezik az állam rendjével és céljával. Követeli a protestánsok fölmentését a dézsmafizetés alól, de nem csupán a méltányosság és észszerűség jogczímén, hanem tételes törvényre is hivatkozik. A tiltakozó papsággal szemben idézi Ulászló törvényét s az azt megerősítő többi törvényeket is, nevezetesen az 1574. IV. t.-cikket, mely szerint az oroszok és oláhok azért nem fizetnek dézsmát, mert papjaikat maguk látják el. Tiltakozik az ellen, hogy a horvátok autonóm joguknak tartják a vallásszabadságról való intézkedést; kifejti, hogy az a magyar törvényhozás joga, a mely ellen még óvást sem tehetnek. Kívánja a zsidók türelmi adójának eltörlését, mely törvénytelen és lealázó. Általában több helyütt melegen emlíkezik meg a zsidókról, a kik a közrendnek ügyszólván semmi jótéteményét nem élvezik s a legsúlyosabb, legigazságtalanabb terheket viselik. Szép példa rá második követi jelentése.

A vegyes házasságok ügye az 1839/40. országgyűlésen új vihart támasztott. Beöthy Ödön bepanaszolta a rendeknek Lajcsák nagyváradai püspököt, hogy pásztorlevelében híveit óvta a vegyes házasságoktól és papjait utasította, hogy ha a protestáns fél reversálist nem ad, tagadják meg házasságuktól az egyházi áldást. Biharmegye felvilágosítást kért a püspöktől, de válasza még merészebb és kihívóbb volt. Gömörmegye követe, Szentmiklóssy pedig hasonló ok miatt Szcitovszky rozsnói püspök ellen emelt vádat, a ki azonfölül még egy protestánsgyalázó könyvet is tétetett közzé (Szkalnik kanonok munkáját). Szcitovszky nyíltan kijelentette, hogy a papságnak nem a törvény, hanem a püspök parancsol. Az országgyűlésen Deák is felszólalt s míg egyrészt a püspökök tettét a túlságos és helytelen vallásos buzgalommal magyarázta s előszörre megbüntetésüket nem kívánta, másrészt egész törvénytudását, igazságszeretetét, hazafiságát felhasználta, hogy eljárásuk törvénytelen és keresztyénellenes voltát bizonyítsa.

Mind a két pásztorlevél törvénybe ütközik, mert az 1791. 26. t.-cz. egyenesen elrendeli, hogy a vegyes házasságokat r. kath. lelkész előtt kell kötni s az egyházi áldás feltételül reversálist nem állapít meg. Közel félszázadon át szó nélkül teljesítette az egyház a törvény parancsát s az engedelmességben nem látott megalázást. 50 évig nem volt bűn, veszedelem és kárhozat a reversális nélküli vegyes házasság. Hazafiatlanság van tettükben, mert a törvényhozó testület tagjai, a kiktől leginkább várhatni a jó példaadást, izgatnak a törvények ellen. Ha egyik törvény ellen az engedetlenség szabad, lassankint minden törvény ellen feltámad az ellenszegülés s utóvégre a közrend, tulajdon, személyes szabadság oltalom nélkül szűkölködik. A mi fő, csökkenti a házasság tekintélyét, mely a társadalmi élet sarkköve. A házasságok közé a vizsály üszkét veti, az áhítatos hívőnek lelkiismeretét bűnös kézzel rettegteni s családi tűzhelyét, a mely előbb boldogság és enyhülés fészke volt reá nézve, utálat s erkölcs-telenség rejtekévé alacsonyítja, gyermeke homlokára szégyenbélyegét sűti. A pásztorleveleknek ellene mond az egyházi dogma is, melynek változhatatlanságát hirdeti a r. kath. papság. A házasság szentség s a szentséget megtagadni az egyház gyermekétől nem szabad. A tridentinum is elrendeli, hogy a házasság szentségét az egyház színe előtt kell kiszolgáltatni. Vagy a tridenti zsinat atyái nem voltak igazhítú r. katolikuskok? Nem igaz, hogy egyházukat védik, mert „az isteni vallás emberi védelemre nem szorul“. Olyan egyházat, a melynek alapja szeretet és igazság, nem kell félteni, mert megmarad minden ostrom és támadás közepett. A mely egyház magában nem érez elegendő erőt, hanem erőszakos intézkedésekhez, külső fegyelemhez folyamodik segítségért, el fog enyészni nyom nélkül, siratatlanul. A püspökök pásztorlevelükkel elítélik érdemes elődeiket, a kik a vegyes házasságokat sorban megáldották, dispensatiót adtak a reversális követelése nélkül. A midőn híveiket arra tanítják, hogy kételkedjenek abban, a mit teljes életökön által megdönthetetlen szent igazságként hittek, megmutatják az utat előttök, hogy kételkedjenek más dolgokban is. „Az egyházi rend bűnököt oldhat, de nem teremthet“. „A gyűlölködő Krisztus vallását csak külsőképen gyakorolja, de szíve vallást nem ismer“. Deák indítványára az országgyűlés feliratban kérte a királyt, hogy a törvény és közbéke ellen izgató püspököket intse meg s igazítsa törvényes útra. Az országgyűlés tiltakozása azonban nem sokat használt. A római curia ellenállásra tüzelte a püspöki kart. Két év mulva a primás, Lajcsákot és Szcitvoszkyt felülmuló

ridegséggel irt pásztorlevelében egyenesen Isten és természet elleni bűnnek nevezte a reversális nélküli vegyes házasságot. A vármegyék sorban tiltakoztak e törvénysértő irat ellen. Zala is nyilatkozott s a határozat megfogalmazását Deák Ferenczre bízták. Ez a határozat fejezi ki Deák álláspontját leghatározottabban; okai, bizonyítékai a régiek, csakhogy itt rendszeresen vannak csoportosítva. Az ügynek — szokása szerint — egész történetét adja s átszövi emberszeretetének szálaival. Megcsendül benne a komoly, férfias fájdalom hazafiúi hangja. „Áldás gyanánt adta Isten a vallást az emberiségnek s ezen legszentebb áldást is indulat és vakbuzgóság oly gyakran tevék már súlyos átkoknak forrásává.“ A vármegye Deák indítványára elhatározta, hogy az 1647. évi 14. törvény értelme szerint mint vallás-háborítókat perbe fogja mindazokat, a kik az 1791. 26. t.-cz. ellen vétének, legyenek bármily főméltóságúak. Ezt a javaslatot a majdnem tiszta r. kath. vallású megye egyhangúlag fogadta el. Deák többször írta Kossuthnak és Wesselényinek, hogy megyéje rendületlenül áll a vallásszabadság ügye mellett. Ő volt az első, a ki észre vette, hogy a papság ez intransigens álláspontjával zsákutczába jutott, a honnan szégyen, önmegalázás nélkül nem szabadulhat. Mihelyt az országgyűlés kimondta, hogy a vegyes házasságok protestáns lelkész előtt is köthetők, az egyház tiltakozása elvesztette minden komolyságát s a püspöki kar hitele megcsappant. Országos végzés ellen minden óvástétel semmis. A vallásügyi vívmányokat különben a nemzet közvéleménye s lelkiismerete, a kor szelleme fogadta oltalma alá. Ez pedig a törvények erejénél is hathatósabb oltalom.

Kovács Sándor.

Római katolikus történetírás.

Országunknak egyik szerencsétlensége, hogy sok fajú, nyelvű és vallású nép lakik benne. Ha már másban egyek nem lehetünk, törekednünk kell legalább arra, hogy *egységes, nemzeti közszellem* alakuljon ki s fűzzön össze és hevítsen mindnyájunkat, a kik jó magyaroknak valljuk magunkat. Ennek az egységes, nemzeti közszellemnek a jövő, nagy célok elé-résére a multban kell gyökereznie. A történelem a mi legnagyobb nevelőmesterünk, akárhogy beszélnek is egyes túlzó realisták ellene. És hogy helyes irányban, az igazságnak megfelelően neveljen és vezessen bennünket, az az elfogulatlan, pragmatikus történetírástól függ. Sokképen széttagolt és sok felől marczangolt hazánkra végtelen áldás volna, ha a kiváló történeti eseményeket és személyeket minden tudatos tendenciától és elfogultságtól menten tárnák föl történészeink az iskolában a növendékek, az életben a közönség előtt. Jól tudom, hogy ez nem könnyű dolog, mert sokszor ellentétes adatok halmazából kell kihüvelyezni az igazságot. Mert emberek voltak, a kik a multban irtak s emberek vagyunk mi is; gyarló, végtelenül különböző felfogású és itéletű emberek. Nem is az elkerülhetetlen tévedések és botlások és éppen nem a jogos történeti kritika ellen szólok, hanem az irányzatos történeti nevelés és történetírás ellen. Fájdalom, még mindig vannak, a kik feledik *Cicero* örökérvényű szavait: A történetírásnak az az első törvénye, hogy semmi valótlanságot ne írjon; a második az, hogy az igazat el ne hallgassa. (*Prima est historiae lex, ne quid falsi dicere audeat, deinde, ne quid veri non audeat.*) Olyanok, a kik nem emberi gyarlóságból, történeti rövidlátás vagy készütség híján, nem tudatlanságból, hanem tudatos célzattal kutatják és írják a történelmet. Legfőbb motívum

az ilyeneknél a *felekezeti szempont*, s ez az, a mi a legnagyobb mérvben gátolja hazánkban az egységes történeti felfogást, az egységes nemzeti ideálok kultuszát s végeredményében az egységes nemzeti közszellem kialakulását.

Talán időszerű is, de semmiesetre sem érdektelen a magyar római kath. történetírás irányzatos voltára reámutatni. Mert tévedhetünk, sőt kétségkívül tévedünk mi, protestánsok is a történeti nyomozás és írás terén. Veszélyeztethetik tisztán látásunkat, objektivitásunkat oly érzelmek, a melyek talán néha erősebbek bennünk az igazság érzésénél. De a nevelés, a vallás által belénk oltott s lényünket tevő szabadság érzése és gondolata a legtöbbször mégis elnyomja a feltörekvő felekezeti vakbuzgóságot és rajongást, e két nagy akadályát az igazságos, de mindenesetre méltányos történetírásnak. Ide írom a harmadikat is, azt a nyügöt, mondhatnám szellemi rab-szolgátságot, melyben a hivatalos felfogás és egyház békőiba verve, még ma sem tud a legkiválóbb katolikus történetíró sem szabad lélekzetet venni. Valóban rosszul esik látni, hogy mennyire fogva tartja a hagyományos felfogás és egyházi érdek még a legeszesebb és legtudósabb kath. papi történetírókat is. A világiakról nem szólok. *Horváth Mihály* és *Szalay László*, pedig az első kath. főpap is volt, oly irányba terelték a magyar történetírást, a melyen többé nem lehet szó felekezeti állásfoglalásról és elfogultságról, hanem pusztán csak az igazság kereséséről. Ezt követik, a mint mást nem is követhetnek, a nem papi kath. történetírók.

Ellenben a papok? Nem akarok általános vádakot hangoztatni. Példákkal igazolom a róm. kath. papi történetírók elfogultságát és tendenciáját. A kik látván, nem látnak és hallván, nem hallanak. A legújabbkori történeti műveket veszem elő. Egyet, mely főként a kath. növendékpapságnak és a nagy közönségnek van szánva, kettőt, mely a középiskolai ifjúság, a nemzet virága s leendő vezetője számára készült. Választom pedig ezeket azért, mert leginkább ezek vannak hatással a művelt katolikusok érzés- és gondolatvilágának, közszellemének irányítására. A tudós modorban és apparatussal készült műveket jóformán csak a szakemberek olvassák, a kik a ferditett és irányzatos tényeket kritikátlanul nem fogadják el. Ez úton tehát a veszedelem nem olyan nagy.

A mult, 1906-ik évben jelent meg egy nagyobb szabású történeti munka. Írója *Karácsonyi János* dr., volt egyetemi ny. r. tanár, most váradi kanonok s a magyar tud. akad. r. tagja. Éles eszű, nagy tudású és buzgó művelője a magyar történelemnek, a kit érdemeiért a legelső magyar tudós tár-

saság méltatott tagjai sorába. Valószínű ugyan, hogy ha véletlenül protestánsnak születik, aligha érte volna még el, minden érdeme mellett is, az akadémiai diszes polczot, mert manapság a prot. egyházi írókat az akadémia csudálatosképen nem veszi észre. De hát ez nem a Karácsonyi hibája, ellenben a díszes tisztség kétségkívüli érdeme. Fentebb említett művét, melynek czime: „*Magyarország egyháztörténete főbb vonásai-ban 970-től 1900-ig,*“ e Szemlében ismertette már *Historicus Criticus* (XVIII. évf. 9. füz.) s egyebek közt a következő, nagy elismeréssel emlékezett meg róla: „alapossággal és mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozott a szerző, a ki ezenkívül a *felekezeti elfogultságot is annyira le tudta vetkőzni*, hogy noha minden sorából kiérzik a hithű római kath. pap, de ellenséges indulatot, vagy éppen szenvedélyes gyűlöletet a prot. ismertető sem fedezhet fel nála s nem vethet szemére. Elvégre a maga egyéniségét, lelke meggyőződését a pragmatikus történetíró sem rejtheti el és szoríthatja háttérbe teljesen.“

Hogy megérdemli-e Karácsonyi műve ezt a dicséretet s hogy általában egy a pápás történetírás nyügeit lerázó, pragmatikus történetről van-e itt szó, az alábbiakból ítélje meg a szives olvasó. Előbb azonban a Karácsonyi higgadt és szenvedély nélküli történetírói modorának jellemzésére valamit el kell mondanom. A múlt év elején egy kritika jelent meg Karácsonyitól a *Religió*-ban s onnan külön lenyomatképen is. Czime: „*Egy tudatlan és arczátlan rágalmazónak nyilvános megfeddése*“. Veszi észre mindenki ügyebár, hogy ez Sámbar-korabeli titulus? Olyan a bírálat hangja és stílusa is. Nem hiszem, hogy a mai előhaladott, művelt korban megbotrányozás és elszörnyedés nélkül olvashatná valaki. Szól pedig *Boross János*, ág. hitv. evang. lelkész egy kis könyve ellen („A római katolicizmus és a protestantizmus befolyása és jelentősége az államra“). Csak úgy hemzseg a kritika a szegény Boross művére és fejére szórt gyűlöletes és goromba kifakadásoktól! Ime egy kis gyűjtemény belőle: „*bolond dolog*“, „*botor felelet*“, „*sületlenség*“, „*nem untatjuk tovább olvasóinkat Boross ostobaságaival és czégyeres tudatlanságával*“, „*arczátlan merészség*“, „*galád módon*“, „*hallatlan arczátlansággal*“, „*szemenszedett, gaz rágalmak*“, „*ocsmány rágalmaival*“, „*arczátlan rágalmazó*“ stb. Irta pedig ezt a kritikát Karácsonyi akkor, a mikor nagyobb egyháztörténetét rendezte sajtó alá. Elhíhetjük-e, hogy a ki annyira meg tud feledkezni magáról és indulatának olyan szabad folyást enged, mint ő kritikájában, az a történetírói tollat teljesen higgadt tárgyla-

gossággal és elfogulatlansággal forgatja? Feleletül e kérdésre szemelvényeket idézek egyháztörténetéből.

„A délvídeken, a hol a féktelen, romboló husszitákat nem ismerték, voltak *félrevezetett emberek*, a kik vallásukat elfogadták, persze egyelőre csak titokban. Az 1436—37. években azonban *Márkiai* (Marchiai) *Jakab* nevű lángbuzgalmú, szentéletű ferenczrendi szerzetes kinyomozta s vagy megtéritette, vagy megbüntette őket. A büntetés elől egy pár, *makacs tévedő* Moldovába szökött“. (38. l.) Itt az inquisitio van magasztalva, mely, mint tudjuk, minden emberi érzésből kivetközve nemcsak az élőkön követett el hajmeresztő szörnyüeségeket, hanem még a holtak tetemein is végrehajtotta a rettentő kánoni büntetéseket.

„*Hunyady Jánost* kancellárja, Szrednai Vitéz János, a váradi püspök s ennek barátjai vezették. Ezek pedig czélszerűbbnek látták, ha a királyi kegyuraság az utolsó kánonságig továbbra is fenmarad“. (39. l.) Karácsonyi ezt károsnak vallja, s a pápai hatalmat védi, sőt tévesnek tartja a régi hazafias magyar püspöki karnak azon felfogását, „hogy a magyar királynak mintegy szentelt joghatósága van a püspökségek felett“ (155. l.), mert — úgymond — „Werböczy négy század történetét sikkasztotta el, midőn a püspökök kinevező jogát állandóan a magyar királyok jogának vitatta“ (154. l.). A papismus érdekeiért képes a magyar királyok apostoli jogait a legerőteljesebben, ha nem is a legszerencsésebben, gyakran *Mátyás királyról* így írni: „erkölcsileg elbukott, mérhetetlen gög és bujaság foglalta el szívét . . . erőszakos kényúrrá vált a magyar kath. egyházzal szemben. Mind egyházi, mind nemzeti szempontból menthetetlen hibákat követet el . . . Nem csoda, hogy ilyen lelkiületű ember nem törődik a kath. vallás uralkodói állásának megőrzésével.“ Ez utóbbi sorok árulják el a Karácsonyi történetírói felfogását és irányát s így nem csudálkozunk azon, ha így nyilatkozik: „az apostoli szék maga is a gyönyörű apostoli jelzővel tüntette ki a magyar királyokat, bár annak történeti jogosultságát el nem ismerte, *a minthogy nem is ismerhette el*“. (273. l.) *Kollár Ádámnak* a magyar királyok kegyuraságáról irt történetét pedig *czélzatos* műnek nevezi Karácsonyi, melynek „értéke ma már semmi“.

A reformáció korára vonatkozólag, általán a protestantizmussal szemben mind máig számos egyoldalú, romanista álláspontot tüntet fel Karácsonyi műve. Sőt úgy látszik, mintha elismert, jeles prot. történetírók műveit nem tanulmányozta, vagy legalább nem vette volna figyelembe eléggé. Ezt mutat-

ják a *Függelék*-ben felsorolt forrásművek, ezt a protestantismus történetének tárgyalása, mely, a mellett, hogy fölötte hézagos, a régi nyomon halad, az újabb kritikai vizsgálódások és eredmények mellőzésével. Még azoknak a műveire sem vetett ügyet Karácsonyi, a kiket, mint pl. Zsilinszkyt és Zoványit, a jelenkor legkiválóbb prot. történetírói közé sorol. Nézzük a szemelvényeket:

„Hogy a protestantismus gyűjtőneve alá foglalt vallásfelekezetek minő *színleges igazságokkal* és *kedvezményekkel* hódítottak maguk számára híveket, ismeretes“. (96. l.)

„Az ág. evangélikusok értették annak a módját, hogy titkon I. Ferdinánd utódja mellé jussanak és a tapasztalatlan ifjút a kath. egyházban előforduló visszaélések túlzó színezésével ősei vallásától elidegenítsék“. (112. l.)

„A protestantismus szerint az üdvösséghez egyedül hit kellett s az emberek inkább ezt a *kényelmes* tanítást keresték, mint a kétszín alatt való áldozást“. Hogy ez teljes félreértése vagy félremagyarázása a prot. evangéliumi tannak, nem szükséges bizonyítani.

„A kath. egyház elhagyatva, csakis a *tudomány* és *meggyőződés fegyverével* védelmezte magát“. (115. l.) Igazán megható a kath. egyház elhagyatottsága! És fölemelő a tudomány és meggyőződés fegyverével küzdött az a harc, mely tetőfokát *Bársony György*, szepesi prépost „Veritas toti mundo declarata“-jában, majd *Biró Márton*, veszprémi püspök „*Enchiridion*“-jában érte el. Természetes, e művekről Karácsonyi mélyen hallgat.

„A király (Rudolf) kezdte kiszorítani az ország főhivatalaiból a protestánsokat s a katolikusoknak visszaadni a kétségtelenül katolikusoktól épített templomokat. Részint ezen okból, részint tanulmányozás és meggyőződés alapján 1600 után megkezdődött egyes prot. főuraknak visszatérése a kath. vallásra, ámde a *békés átalakulást* Bocskay felkelése egyszerre megghiúsította.“ (116. l.) Íme a béke- és a rendbontó Bocskay, a ki nem engedte, hogy Magyarországon Barbiano és társai, Erdélyben Basta békét teremtsenek; oly békét és nyugalmat, a minőről *Arany* énekel a walesi bárdokban:

„A nép, az istenadta nép
Oly boldog rajta, Sire!
Kunyhói mind hallgatva, mint
Meg annyi puszta sír.“

Bocskayról máshol ezt mondja: „*B. saját fejének megmentése végett* hirtelen felkelt. A felkelés igazolására *ürügyeket* és okokat kellett keresni s így a valódi okokon kívül a *vallásszabadság megsértését is ürügyül hozták fel*“. (120. l.) Mintha Karácsonyi mitse tudna az 1604. évi XXII. t.-czikkről s kiváló történészünknek, *Károlyi Árpád*-nak összes ide vonatkozó és alapos dolgozatokban publikált kutatásairól!

„Bennök (a magyar protestánsokban) is feltámadt a *vágy, hogy Magyarország prot. királyt kapjon*. Alkalmas emberek is volt erre *Bethlen Gábor* személyében. *Ürügyül* a felkelésre most is a vallást, nevezetesen a protestánsok vallásszabadságának megsértését használták fel.“ (123 l.) Mást mond ugyan a *Querela Hungariae* és *Bethlen debreczeni proclamációja*, de azt Karácsonyi nem veszi figyelembe. Hogy pedig a prot. királyság érdekében indult volna meg a *Bethlen hadjárata*, ez a nevéstés állítás csak annak az igazolására alkalmas, hogy mennyire megtévesztheti az elfogultság még az olyan nagy készültségű és tudós történetírót is, minő Karácsonyi.

„*Midőn III. Ferdinándot a svédek nagyon szorongatták, I. Rákóczi György* felhasználta az alkalmat saját hatalmának gyarapítására és egyúttal a protestánsok jogainak kiterjesztésére. 1644-ben többféle *hiábavaló ürügyek* alatt háborút kezdett.“ (128. l.) Ismét a közkeletű kath. vád, hogy a protestánsok minden fölkelése önző érdekből és alaptalan ürügyek folytán keletkezett. Hagyján, hogy mást mondanak a kor okmányai s az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai! Hagyján, hogy *Rákóczi* föltárja fegyverfogásának való okait 1644 febr. 17-iki kiáltványában és az év augusztus havában *Kassára* összehívott országgyűlés elé terjesztett propositióiban! A pápas történetírók a vádakát újra meg újra megismétlik.

„*A nagyon vétkesnek találtukat* (t. i. a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idézett prot. papokat és tanítókat), számszerint 41-et először halálra ítélték“. (136. l.) Így annak a fanatikus kornak, illetve egyes vakbuzgó főpapoknak és szerzeteseknek ma már csak sajnálatra érdemes és szégyelni való eljárásáról pragmatikus történetíró nem beszélhet s nem mentheti a pozsonyi törvényszék hallatlan ítéletét a szegény és ártatlan prot. papokra, minden igaz ok nélkül, rákent vétkességgel. Természetes, a *Wittnyédy-féle levelek Karácsonyinnál* is szerepelnek, pedig főként a *Payr Sándor*¹ tanulmánya után, azt

¹ Muzsaji Wittnyédy István. Prot. Szemle 1905. 576. s k.

hihetnök, hogy ezek a pseudoiratok oknyomozó történész munkájában ezentúl komoly érv gyanánt nem fognak előkerülni.

„1678-tól 1684-ig a *kath. egyház hallatlan sokat szenvedett* . . . Nemcsak a visszafoglalt templomokat vették újra kezükhöz a *protestánsok*, hanem *valóságos irtóháborút indítottak a kath. papok ellen.*“ (137. l.) Leírja ezután Karácsonyi az 1681-iki országgyűlés elé terjesztett *kath. panaszlevélből* a protestánsok állítólagos erőszakoskodásait, mint való tényeket, ellenben hallgat a prot. részről benyújtott sérelmekről. Voltak pedig ilyenek is bőven és oly megdöbbenők, hogy mikor azokat a *kath. kancellár, Hocher* meghallotta, így kiáltott fel: „Bámultam volna türelmeteket, ha ennyi iszonyatosságot csak tíz napig türtetek volna el, de hogy tíz évig hurczoltátok azokat, türelmeteket csudálnom kell.“¹ Azt érthetőnek találjuk, hogy Karácsonyi a *kath. martyromságot* a történelemben keresve keresi, ellenben megfélelkezik a szinte számnélküli prot. hitvallókról és vértanúkról. De az ilyenekből aztán az is következik, hogy művét nem lehet a tendenciától mentnek tartani.

„Thököly kezéből kihullott a fegyver s azt *protestáns magyar* nem emelte fel többé.“ (141. l.) Milyen örömmel és jóleső érzéssel vannak e sorok leírva!

„A megindult egyházi szervezkedést (valójában a Kollo-nics-fajta *katholizálást* az Explanatio Leopoldina értelmében) megakadályozta és 7—8 évre visszavetette a . . . Rákóczi-féle felkelés“ (144. l.), melynek szerencsétlen végződése után „a szatmári béke az 1647-iki törvényt nem állította helyre és így a kormány *minden törvényszegés nélkül* az 1681. és 1687-iki törvények nyomán haladhatott a vallásügy terén“. (146. l.) Értjük úgy-e mindnyájan, miről van itt szó! A III. Károly és Mária Terézia alatt elkövetett prot. üldözések és minden kigondolható módon, tervszerűen folytatott elnyomások történelmi igazolását akarja Karácsonyi adni. Egészen a Bársony és Biró módszere ez! A *kath. türelmetlenség és erőszak oltalomra talál*, de ha a protestánsok önvédelemből tesznek valamit, az *sajnálatos erőszakoskodás.* (226. l.)

„A nagy vitában (1839—40-iki országgyűlésen a gyermekek vallása ügyében) a magyar püspöki kar *nemesen és bölcsen* viselte magát, de egyszersmind meggyőződött arról,

¹ Zsilinszky M. A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III. köt. 447. l. Budapest, 1893.

hogy a kath. egyházjogot szigorúan érvényesíteni kell. E végből 1840 júl. 2-iki körlevelében és utasításában az egész országra nézve kötelezővé tette a hallgatólagos jelenléte (passiva assistentia) abban az esetben, ha a vegyes párok a kath. egyh. kívánatait nem teljesítik. Mind a mellett, hogy ez utasításóól *a protestánsokra sérelem nem járult*, mert a hallgatólagos (papi) jelenléttel kötött házasság is egészen érvényes házasság volt, *a templombán adott áldáshoz pedig a protestánsnak úgysem volt joga*, mégis egyes vármegyék politizáló rendjei nagyon megtámadták ez utasítás és körlevél miatt a kath. egyházat" (241. l.). E politizáló rendek között volt, mint tudjuk, a haza bölcse, a kath. *Deák Ferencz* is, a ki az utasítást törvényellenesnek bélyegezte.

„Az első (1848 iki) nem csupán nemes emberektől, hanem az ország összes lakosaitól választott képviselőház túlnyomó részben ellenséges indulattal volt a kath. egyház iránt és vezérférfiai a francia forradalombeli girondisták nyomain szerettek volna haladni“. (245. l.)

„A kath. egyház mindjárt (1867-ben) *vészes és védtelen helyzetbe került*“. (250. l.) „Az 1868: LIII. t.-cz. 12—16. §-ai a vegyes házasságból származó gyermekek vallására nézve a *legszerencsétlenebb intézkedést tartalmazták*“. (251. l.) S miért? Mert „e törvény a vegyes vallású családokban a széthúzást állandóvá tette s az özvegyen maradt házasságra az ő meggyőződésével ellenkező vallási nevelést erőszakolt“. (252. l.) Azt persze elfeledte megmondani Karácsonyi, hogy miként érezte magát annak előtte az özvegyen maradt prot. nő, mikor valamennyi gyermeke kath. volt s abban a vallásban kellett őket, meggyőződése ellenére, nevelnie!?

Hogy a nyilvánvaló tények ellenére Karácsonyi is azt állítja, hogy az 1523. és 25-iki vallásügyi törvényeket nem hajtották végre (48. l.), azon valóban csudálkozni lehet, mikor ő az „Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitjavítás korából“ cz. nagybecsű adattár egyik tudós szerkesztője, a melyben, egyebek közt, ezt olvassuk: „Burgio Antal 1525 aug. 9. jelenti, hogy a budai bírák egy lutheránust, *a rákosi országgyűlés végzése szerint*, halálra ítélték“. Különbösen is ezt a kérdést már Révész Imre, Révész Kálmán, Zoványi Jenő és Thury Etele a legalaposabban tisztázták. Az meg, hogy a fentebb említett vallásügyi törvényeket az 1526. országgyűlésen, mint Karácsonyi állítja, el is törölték, nyilván tévedésen és félreértésen alapszik. Nem tudom, melyik törvényezikkből olvassa ezt ki; másra aligha gondolhatunk, mint az 1526. 33. articulusra, de ebbe csak bele lehet magyarázni a törvények

eltörlését. Biz áll a lutherani comburantur-féle törvény mind e mai napig!

Karácsonyi tévedéseivel bőven foglalkozott *Historicus Criticus*. Vannak még olyanok is, melyeket ő nem sorolt fel (pl. Drágfi Gáspár édesanyjának mondja Ecsedi Báthori Annát s Petrovics Ferenczről beszél (101. l.); Komjáthi Benedek nem Luther, hanem Rotterdami Erasmus szerint (?) fordított; 1618-ban Enyingi Török *Bálint* segítségével hatalmaskodott a dunántúli superintendens stb.). De most nem feladatom ezekről szólani. Csak eszembe jut, hogy mennyire kikapott volna szegény Boros János egy a XVII. századbeli polemikus írótól vett díszítő jelzőkkel ékeskedő kritikában, ha ilyen botlásokat követett volna el!!

A vizsgálódásunk tárgyát tevő másik történeti mű a *Komárik István*, kalocsai jezsuita tanár munkája „*Magyarország oknyomozó története*“ a VIII. o. számára, mely egyik legelterjedtebb tankönyv a kath. tanintézetekben. A különben sok mérséklettel s többnyire helyes történeti pragmatikával tárgyalt mű ott veszíti el tárgyilagosságát, a hol a prot. kitünőségekről szól. Itt kath. elfogultsága teljes s a növénydékek lelkében ellenszenvet igyekszik gerjeszteni nagyjaink iránt, a kik édes hazánknak is nagyjai, mert náluk nélkül ma aligha volna Magyarország.

Dicséri pl. Komárik a végzetes szereplésű *Carillo Alphonz* jezsuitát, mint a Fráter György politikájának követőjét (102. l.). Megismétli Jakab Elek vádját, mely szerint Báthory Zsigmond *Bocskay sugalmazására* végeztette ki az erdélyi főurat. (102. l.) Bocskayról úgy nyilatkozik, hogy *személyes nagyravágása* is készítette a fölkelésre (105. l.). Kell-e ezt ma még czáfolni!? Maga a vádló Komárik beismeri, hogy Bocskay a neki felajánlott koronát visszautasította. Hát ez nagyravágásra mutat?

Komárik legfőképen *Bethlen Gáboron* tölti bosszúját. A Bethlen politikája — szerinte — *nagyravágó, machiavelisztikus* (108. l.). Adott szavát nem tartja, eljárása megbizhatatlan; minden tetteből világos, hogy az uralomvágy, Magyarország királyságának elnyerése voltak cselekedeteinek rúgói (109. l.); nagy bűne, hogy hazája jólétét feláldozta nagyravágó terveinek a török szövetségében folytatott igazságtalan háborúi és sokszor ok nélküli fölkelései által (110. l.). Micsoda törpe, hitvány alak lesz ilyen jellemzés mellett Erdély nagy fejedelme, a magyarság egyik fényes alakja. És képzeljük el, milyen érzéssel és gondokozással jönnek ki ilyen tanítás után a kath. iskolákból az ifjak! De értjük, Bethlen hábo-

rúja alatt „vérzett el a három kassai vértanú“: Körössy Márk, esztergomi kanonok, Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuiták, a kiket a pápa beatificált s szomorú történetüket megható módon írta meg Komárik. E három martyr vére égre kiált, de mi protestánsok hallgassunk tengernyi szenvedéseinkkel és száma nélküli vértanúinkkal!

Bethlen felett, természetesen, magasan kiemeli Komárik *Pázmányt*, a kinek „diplomáciaja eredményeül a Habsburg-hatalom megerősödését Magyarországon, *Erdély önállóságának megőrzését* és Magyarország akkori területének fönmaradását tekinthetjük“. (112. l.) Nem kisebbítjük, sőt elismerjük Pázmány nagyságát és érdemeit, de egyedül benne látni korának haza- és nemzet-fenntartó oszlopát s a nemzeti fejedelemség megőrzését, ezt már soknak ítéljük. Hisz tudjuk, hogy Bethlen idejében éppen nem volt barátja sem a fejedelemnek, sem Erdélynek s hogy I. Rákóczy Györggyel jó viszonyt tartott és őt támogatta, annak okát első sorban az Eszterházy nádorral való meghasonlásában kereshetjük. Tehát itt főként személyes motívum és nem mindenekfelett nagy, hazafias eszme irányította politikáját.

Ha még megemlítjük, hogy, Komárik szerint, II. Rákóczy Ferencz Bercsényi által hagyta magát rábeszéltetni a fölkelésre; hogy a radikális Beöthy Ödön *forradalmi javaslatot* terjesztett az országgyűlés elé a vallásegyenlőség tárgyában; s hogy Kossuth *forradalmi lépései* idézték elő 1848-ban a teljes szakadást: hát végeztünk a Komárik művével, de egyzersmind elégsé feltűntettük annak több helyt elfogult és célzatos voltát is.

Legkiáltóbb példája a pápai és császári aulikus történetírásnak s a megdöbbenő felekezeti elfogultságnak a harmadik mű, melyről szólni akarok. Címe: „A kath. egyház történelme, különös tekintettel Magyarországra“. A középiskolák számára írta *Dedek Crescens Lajos* s a főegyházmegyei hatóság jóváhagyásával nyomtatták ki Budapesten 1896-ban. Elterjedt vallástani kézikönyv; széltüben használják a kath. középiskolákban. Maga a szerző jónevű, ismert történetíró, de a szentek legendáival foglalkozván, az azókból kiáradó fanatizmus érintette lelkét s a históriai pártatlanságot nem találjuk meg nála. Teljesen a régi csapáson halad, a melyről nézve a protestantizmus eretnekség és akatholikusság, nagy emberei pedig vagy maniakusok, vagy gonosztévők.

Luther pl. daczos, gögös, mérhetetlenül nagyravágyó; észtehetsége közepes, tanulmányai felületesek. Meghasonlott önmagával, a világgal és annak intézményeivel. Lázasan kuta-

tott oly tan után, mely elhibázott életének erkölcsi alapúl szolgáljon. Így született meg beteges agyában ez új evangéliom. (87. l.) Nagyzási mánia vett erőt rajta. Monomanikus állapota okozta, hogy az egyházpolitikai forradalmárok karjaiba dőlt. (89. l.) Arra törekedett, hogy fensőbbiségét mindeneket túlhaladó izgatásaival tarthassa fenn. (91 l.) Tanítása egyetlenegy állító jellegű tant sem foglal magában s azért, jellemzően, a tagadás vallásának nevezhető. (92. l.)

Kálvin eszes és élelmes (!) férfiú. (98. l.) A genfi Szt. Szervác-z-teren felállított bitófa volt támasza a Kálvin-féle szabad evangéliomnak. A genfiiek a bitófán gyakran (!!) láttak embereket függni, kiknek egyetlen bűnök az volt, hogy Kálvinról kicsinylőleg nyilatkozni vagy tételeit megjegyzésekkel kísérni merészkedtek. (99. l.)

Ily elfogultság mellett természetes, hogy *Németalföld szabadságharcza* a kálvinista prédikátorok lázításának eredményeül van feltüntetve (99. l.); a párisi vérnász a *hugenották* összeesküvésének a következménye, a kik Coligny lakásán elhatározták, hogy aug. 23-án hajnalban a Louvret megtámadják, a királyt családjával együtt lemészárolják és navarrai Henriket ültetik Franciaország trónjára. (100. l.) A hugenották folyvást lázongtak és vakmerő támadásokat intéztek a katolikusok ellen. (101. l.) A kath. *Tudor Mária* királynő, a „véres Mária”, sajnos hamar meghalt s utóda, a prot. Erzsébet a világ legiszonyúbb zsarnoka lett. (102. l.) *Knox János* a gályarabságból megszökött fegyencz, a ki sötét munkát végzett. (103. l.) A protestánsok jól ismervén ügyük igazságatlanságát, a tridentí zsinaton megjelenni vonakodtak. (104. l.) Azt hiszem, felesleges bizonyítani, hogy mindezek szemerszedett s vagy elfogultságból, vagy célzatosságból eredő valótlanságok.

Ezek után Dedek Crescens művében a magyar protestantismus részére sem remélhetjük a való tényeken alapuló s irányzatosság nélküli felfogást.

Mindjárt hangoztatja is az eltagadhatatlan 1525-iki IV. t.-cz. (Lutherani comburantur) védelmére, a mit már Karácsonyinál láttunk, hogy az a papi rend hozzájárulása nélkül hozatott, soha végrehajtva nem lett és már a következő évben, a hatvani országgyűlésen, a törvénykönyvből kihagyatott. (109. l.) S hogy a prédikátorok úgy tüntették fel tanaikat, mint az igaz kathol. egyh. tanait s törekvéseiket, mint az elárvult egyh. erősítésére szolgáló buzgalmat. Ily módon *becsempeztek* a szász és svájczí apostolok eszméit. (110. l.) A jezsuiták

buzgósága a prédikátorok kétszínű eljárásáról a leplet lerántotta, a félrevezetteket felvilágosította. (112. l.)

A haza- és vallásszabadság ügyében vívott küzdelmek Dedeknél egytől-egyig *láadások*. Pl. Rudolf alatt a protestánsok elégedetlensége nyílt láadásban tört ki. Bocskay István, egy nagyravágyó és ravasz erdélyi főúr, ki az erdélyi fejedelemség elnyeréséért már a törökkel is czimborált, felhasználva a kedélyek forrongását, a maga ügyét a protestantismus ügyével egyesén azonosította és a szerencsi országgyűlésen magát a prot. rendek által Magyarország és Erdély fejedelméül kiáltatá ki. (112. l.) Ezzel szemben idézem a Bocskayt és korát legalaposabban ismerő *Károlyi Árpádnak* a tört. társulat mult évi deczemberi ülésében tartott felolvasásából a következő, történelmileg igazolt passust: „Bocskay támadása nem láadás volt, hanem küzdés az államot szabályozó erők egyensúlyáért; munka, mit az államszervezet javáért végzett. E munka koronája, a mi a haza- és fajszeretet, a merész bátorság s a bölcs mérséklés, az önfeláldozás s a hazafiúi aggodalom verejtékcsoepeiből támadt: az 1606. bécsi béke“.

Még csak egy példát a Dedek Crescens könyvéből! A *gályarab-lelkészekről* ezeket olvassuk benne: „Prédikátoraik (t. i. protestánsoké) a Wesselényi-Zrinyi-féle összeesküvésbe keveredtek. Az összeesküvés kinyomozásával megbízott pozsonyi törvényszék számos prédikátort elfogatott és előbb várfogságra, utóbb gályarabságra ítelt. *Ezek azonban korántsem nevezhetők vértanúknak*, mint azt protestánsaink híresztelni szeretik, mert nem vallási, hanem tisztán politikai okokból ítéltettek el.“ (125. l.). Ennél eklatansabb esetet a bigott kath. történírássra nézve keresve sem lehetne találni!

Ezek után önként fakad szivemből egy keserű sóhaj és tolul ajkamra egy hő óhajtás. A sóhaj arra vonatkozik, hogy még mindig gátat vet közöttünk a felekezeti érdek és elfogultság a történeti tisztán látásnak. Az óhajtás pedig arra irányul: vajha minden részről levetkeznénk immár, az előhaladt, felvilágosult korban, a régi balfelfogásokat és ítéleteket s nagyjainkat ne ócsárolnánk és gyaláznánk pusztán azért, mert meggyőződésük a mienkkel nem egyezett vagy egyezik! Ekkor nem történhetnének azok a sajnálatos jelenségek, a miknek csaknem naponként tanui vagyunk, hogy t. i. felekezetek szerint tiszteljük, becsüljük hazánk nagyjait s így sohasem forrhatunk hazafias érzésben együvé. Elszomorító bizonyosságai ennek a mult évi Bocskay-ünnepnek s a Rákóczi-és Thököly temetése. Sivár érzésre, a történeti, nagy hivatás

meg nem értésére, a nemzet legszentebb törekvéseinek félre- ismerésére, emelkedettebb, magasabb nézőpont hiányára mutat, mikor multunk dicső alakjait felekezetek szerint osztályozzuk, dicsőítjük vagy gyalázzuk, marakodunk fölöttük s foglaljuk le őket magunknak, holott első sorban mindnyájunknak magyaroknak kell lennünk. Elvárjuk már egyszer, hogy a papi történetírók is levetik a római cothurnust s a régi példabeszédet tartják szem előtt: Barátom Plato, barátom Aristoteles, de legjobb barátom az igazság. (Amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas!

S. Szabó József.

T Á R C Z A.

Babylonia és Assyria.

A két folyam, a Tigris és Eufrates országainak története és kulturája az általános tudományos érdeklődés mellett két különös szempontból is érdekelhet bennünket. Az ásatások útján felszínre került emlékek jelentékenyen kibővítették és új világitásba helyezték Babyloniának és a Bibliának sok oldalú érintkezését. A két folyam országának legrégebb lakói, a szumirok pedig a magok nem-sémi nyelvvel és különleges írásmódjukkal, az úgynevezett ékirással és bámulatos kulturájukkal kétszeresen magukra vonják a nem-sémi és nem-árja népek érdeklődését.

A babyloniai és assyriai régiségekről, a két folyam országában eszközölt ásatások eredményéről az angol, német és francia népek körében az utolsó 40—50 év alatt nagyon gazdag részlet-irodalom fejlődött ki. De olyan összefoglaló munka, mely Babyloniának és Assyriának eddig ismeretes kulturáját áttekintő modorban tárgyalja, a külföldi irodalomban is nagyon ritka. Annál nagyobb elismerés illeti a m. t. Akadémiát, hogy az assyriológiában különben is szegényes irodalmunk e nagy hézagának kitöltése végett megbízást adott Mahler Ede múzeumi tisztviselőnek a Tigris és Eufrates közén lakott ókori népek történetének megírására. A néhány héttel ezelőtt megjelent munka,¹ bár irodalmi formájában és szerkesztésében nem igen kiváló és nyelvében nem eléggé magyaros, de a fődologban, az assyriologia eredményeinek összefoglalásában értékes, mert tudományos színvonalon álló munka.

¹ *Babylonia és Assyria*, írta Mahler Ede, a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatának LXV. kötete.

Általános bevezetés után, mely a forrásokat ismerteti és méltatja, az I. fejezetben az országot és lakóit, név szerint a szumir őslakókat s a később bevándorolt semitákat ismerteti. A II. fejezetben az állam szervezetéről és a közigazgatásról ad érdekes képet, a Hammurabi-féle törvénygyűjtemény alapján. A III. fejezet a családi életről szól, szintén a Hammurabi törvénykönyve nyomán. A IV. fejezet a vallás és a halotti szertartások ismertetése. Az V. fejezetben Babylonia nyelveiről (közöttük a szumir nyelvről) és írásáról nyújt áttekintést. A VI. fejezet a babyloniaiak tudományáról és irodalmáról értekezik, a különböző ásatások alapján. A VII. fejezet a babyloniai művészetet ismerteti és méltatja. A VIII. fejezet Babylonia chronológiáját és összefoglaló történetét adja. A könyv szövegét 43 kép díszíti és illusztrálja.

A két folyam országainak legrégebb elnevezése az ékiratokon *Szumir és Akkád*. Szumir nemcsak Dél-, hanem Észak-Babyloniát is jelentette, tehát a Tigris és Eufrát folyók között elterülő egész síkságot; míg Akkad alatt a Tigris folyó és az elamita meg a méd hegység között fekvő felföldet kell értenünk. A bibliai *Khaldea* elnevezés, mely a feliratokon Kaldunak felel meg, eleinte Dél-Babyloniának csak egy részét jelentette, később azonban az egész birodalomra vonatkozott. *Assyria* Babyloniától északnyugatra, a Tigris bal partján terült el és csak *Assur* városa feküdt a Tigris jobb partján. Babylonia leghiresebb városai: *Babylon* az Eufrát bal partján; *Nippur*, Bél istenség ősrégi templomával; *Ur*, a holdistenség templomával, Ábrahám őshazája, Gudia hires papkirály székhelye (Kr. e. 3000 évvel); *Larsza*, a bibliai Elazár; *Úruk*, a bibliai Erekh, Istár istennő tiszteletének egyik helye. Assyriában *Assur*, de főleg *Ninive* a két leghiresebb és legrégebb város.

Babylonia és Assyria lakói ugyanazon néptörzshöz tartoztak, ugyanazon a nyelven beszéltek és egyforma volt írásuk, kulturájuk és vallásuk is. Sémíták voltak, tehát a hébereknek, féniciáiaknak és araboknak legközelebbi rokonai. Babylonia őslakói azonban nem voltak sémíták. Legelőször, legrégebben az Ázsia belsejéből nyugat felé nyomult *szumirok* telepedtek meg e területen, a kiknek az ékirás és sok más fontos művelődési tényező föltalálását tulajdonítja a mai assyriologia. A szumirok faji és nyelvi hovatartozását azonban mind a mai napig nem sikerült biztosan megállapítani, csak az bizonyos, hogy *a szumirok nem voltak sémíták*. A szumirok, minden valószínűség szerint, oly néptörzshöz tartoztak, a melyben ama népcsaládok elődjét kell látnunk, a melyből a turánok is származtak. A történeti időben, a mikor

az ékirású források megszólalnak, a szumir nyelv már kihalt és csak mint irodalmi holt nyelv volt használatban, oly módon, mint manapság a latin nyelv a nyugateurópai népeknél.

Babylonia és Assyria lakói leginkább földműveléssel foglalkoztak. Egyiptom mellett Babylonia volt az ókor legelső földművelő országa. Földjüket ügyes csatornázás által kitűnő szántóföldekké és kertekké alakították Babylonia öslakói. A csatornák az Eufrátest egyrészt a mélyebben fekvő Tigrissel, másrészt a tengerrel kötötték össze. A most pusztá és kopár Mezopotámia, mely az ő mérget lehelő mocsaraival valóságos halálvölgye, a hajdankorban Ázsia éléskamrája volt. E mellett nagy súlyt vetettek az iparra és a kereskedelemre is. Iparuk főágai a téglaegetés, az aszfaltgyártás, a kosár- és gyékényfonás, a fa- és elefántcsont-faragás, a vászon- és posztó-szövés, a biborfestés és a himzés voltak; de sok sót és petróleumot aknáztak ki sótartalmú naftaforrásaikból és az illatos olajokat és kenőcsöket is nagyban gyártották. Ezek folytán az ország lakói általános jólétben éltek s a városokban fényes és pompás élet folyt. A legnagyobb csodálattal kell ez ország régi lakóira gondolnunk, a kiknek bámulatosan magas művelődése és gazdagsága kiáltó ellentét a mai törpe utódok szellemi-erkölcsi elesettségével és iszonyatos anyagi nyomorával szemben.

Az állam legelső szervezete a régi Babyloniában is az úgynevezett törzsszervezet volt. Minden városnak megvolt a maga külön törzsfője, a ki a királyi és a papi hatalmat egy személyben gyakorolta. A pap-királyok neve *patiszi* volt. A hatalmasabb patiszik leigázták a gyengébbeket, nagyobb városokba és azok vidékeire csoportosították alattvalóikat. Ily módon a Tigris és Eufrates mentén már Krisztus előtt 3—3¹/₂ ezer évvel tekintélyes pap-királyságok (patisziságok) keletkeztek, a melyek között leghíresebbek: északon az akkádok királyai *Agade* vagy Akkad székhelylyel, a melyek között különösen I. *Szárgon* akkad királyt emelik ki az ékiratok; délen a szumirok királyai, köztük a leghatalmasabb *Gudia* szumir papkirály, a ki Hanna városát (a későbbi Ninivét) alapítja; középen Babylon városának királyai, a kiknek néptörzse a legvagyonosabb s úgy látszik, a legműveltebb is volt. Körülbelül 2000 évvel Krisztus előtt *Hammurabi* volt Babylon városának a királya, a kinek nagy és hatalmas egyénisége szerencsés háborúk és bölcs kormányzás által egységes birodalomra egyesítette és Babylon városa alá hajtotta a Tigris és Eufrates mentén elszórt összes papkirályságokat. Hammurabi „Babylon királya, Szumir és Akkad királya“ czímet vett föl

és 55 évi böcs kormányzásával hosszú időre megvetette alapját a régi Babylonia nagyságának. Dicső uralkodásának hosszú idejéből rengeteg sok ékirásos emlék maradt fenn; számos szerződési tábla, épületfelirat, hadjáratok leírása, de mindenekfelett az 1902-dik évben a francziák által Szuzában lelt és a párizsi Louvrebán őrzött dioritkő a rája vésett 282 törvényszakasszal, a melyek fényesen bizonyítják, hogy Hammurabi nemcsak nagy és hatalmas király volt, hanem a világtörténet legkimagaslóbb alakjai közé tartozik. Hammurabi e törvénykönyve azt is mutatja, hogy ez az igazán nagy fejedelem uralkodásának hosszú idejét nemcsak dicsőségesen vezetett háborúkra és nagyszabású építkezések hosszú sorozatára fordította, hanem a békének oly műveire is, a melyek az egész ország és nép boldogságának hosszú időre alapul szolgáltak.

Mähler könyve egész tartalmukban közli (ez az első magyar fordítás) Hammurabi híres törvényeit, a melyek kétségkívül régebbiek, mint a Biblia Mózes-féle törvényei. Bevezető sorai ekként szólnak: „Hogy az erős el ne nyomja a gyöngét, hogy az árvákat és özvegyeket biztosítsam, Babylonban, Anu és Bél városában, fölemeltem azok fejét; Isagiluban, a templomban . . . az ország igazságszolgáltatásának, a vitás kérdések eldöntésének és a bajok meggyógyításának céljából drága szavaimat emlékkövemre irattam és rávéstem képe-met, mint az igazságosság királyának képét . . . Samasnak, az ég és föld nagy bírójának parancsára tűnjék föl az igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emléke-met. Örökké hangoztassák nevemet Isagiluban, a melyet szeretek. Az elnyomott, a kinek pörös ügye van, jöjjön képem elé, olvassa a föliratot és tudja meg drága szavaimat; a fölirat világosítsa meg ügyét és derítse föl jogát! Megkönnyeb-bült szívvel fohászkodjék azután: Hammurabi olyan úr, a ki atyja alattvalóinak! Később is, örökkön örökké tartsa szeme előtt az ország királya az igazságosság szavait; ne változtassa meg a törvényt, a melyet én adtam az országnak, se a határozatokat, a melyeket én rendeltem; emléke-met ne rongálja meg! Figyeljen a szavakra, a melyeket a föliratban irtam; mutassa meg neki a fölirat az országkormányzás vezérfonalát, elvét és törvényét, a melyet én adtam, a döntéseket, a melyeket én mondtam ki. Ezek szerint uralkodjék alattvalói fölött, szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, irtsa ki országából a gonoszokat és vétkeket s részesítse alattvalóit jóllétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, a kinek Samas adta a jogot“.

Ezt az emelkedett szellemet, ezt a fejlett jogérzékét és

humánus lelkületet tanusítják Hammurabi törvénykönyvének egyes szakaszai is. Tartalmukat tekintve, a törvények először a perrendtartást szabályozzák, azután a lopásra, rablásra, csalásra, sikkasztásra, gyilkosságra, emberölésre stb. vonatkozó, úgynevezett büntetőjogi rendelkezéseket tartalmazzák; nagyon részletesek a házasságjogi törvények, a melyek nemcsak a házastársak jogigényeit és a gyermekek jogait szabályozzák, hanem kimerítően tárgyalják a házassági ígéretet, az elválást, a házasságtörést és a többnejűséget is. Tizenkét szakasz a talio (vagy hasonlóval megtorlás) törvényeit foglalja magában, másik tizenkettő a sebészekről gyógyítás céljából ejtett sebekről tárgyal, hat pont az építőmester felelősségét állapítja meg, másik hat a hajózás és a hajós jogait és kötelességeit szabályozza. Újabb tizenkét szakasz a kölcsönkért állatokról és az őket ért vagy általuk okozott károkról szól. Végül a munkaadók és a munkások jogviszonyait tárgyaló szociális törvények s legutoljára a rabszolgákról szóló rendelkezések olvashatók.

Hammurabi törvénykönyvének egyik legérdekesebb része a házasságra vonatkozó intézkedések (127—194. törvényszakasz). A házasság érvényességének alapvető feltétele a házassági szerződés, a miből világos, hogy Hammurabi törvénykönyve már ismerte a kötelező polgári házasság rendszerét. Ha valaki, mondja a törvény 128. szakasza, megnősül, a nélkül hogy házassági szerződést kötött volna, akkor az a nő nem törvényes felesége. A szerződésben a jegyesek szülei azt az összeget is megállapították, a melyet a vőlegény a menyasszony vételdijaként (ezt *tirhatu*-nak nevezték) a menyasszony apjának fizetni tartozik. Ezenkívül a szerződésben meghatározták a *hozomány* nagyságát és a férj részéről a feleségnek adandó ajándék vagy *hitbér* értékét is. A házasság az egynejűség rendszerén alapult, de gyermektelenség esetében a férjnek jogában állott másik nőt vinni a házához, de ez az úgynevezett *mellékfeleség*, a törvényes feleséggel nem volt egyenrangú (146. §.). A házasságot a törvény által megszabott esetekben fel lehetett bontani, nevezetesen, ha törvényesen bebizonyították, hogy az asszony tékozló vagy hűtelen; ilyen esetekben az asszony visszakapta a hozományát és a szántóföld, kert és állatok hasznából annyi tartásdíjat kapott, a mennyi a gyermekek nevelésére szükséges volt. De ha a törvény említette esetek egyike sem forgott föl, akkor a feleség egyszerű elkergetése lehetetlenség volt. Még ha a törvényes feleség gyógyíthatatlan betegségben szenvedett és e miatt más feleséget akart venni, a férj köteles volt beteg felesé-

gét egész haláláig a házában tartani s csak abban az esetben bocsáthatta el, ha az asszony nem akart többé a házban maradni, de ekkor aztán köteles volt az asszony hozományát visszaadni (149. szakasz). Nagyon szigorúan, halállal büntették Babyloniában a házasságtörést; de megkülönböztették, vajjon az asszony anyagi kényszerüségből vagy pusztán fajtalanságból esett-e hűtlenségbe s a halálbüntetés csak az utóbbi esetre vonatkozott. Altalában Hammurabi házassági törvényeiben a feleség, a keleti népek állapotához viszonyítva, meglehetősen független helyzetet foglalt el. Tanúként szerepelhetett, a saját kockázatára üzleteket köthetett, magánvagyonára fölött rendelkezhetett s a gyermekekkel szemben is fontos szülői jogai voltak. De azért nem volt egyenjogú és egyenrangú a férjével.

A régi Babylonia vagyis a szumir nép vallásáról még nem tudott az assyriologia világos és biztos képet alkotni. Az kétségtelen, hogy Hammurabi Kr. e. a XX-dik században már polytheista volt; de az előtte elmúlt idők vallásos hitét még sok homály fedi. A szumir tudósok e kérdésben két pártra oszlanak, melyek egyike a polytheismust, másika a monotheismus egyik alfaját vallja a régi babyloniai vallás alapjának. Az indokolások bármily részletezők és bőbeszédűek is, egészben véve nem meggyőzők és döntők. Mähler végkövetkeztése az, hogy mindenestre téves volna, ha a tudományos kutatás mai álláspontja mellett Babylonia őslakosságánál a monotheismus létezését előre tagadnók. A monotheismus egyik alfaja mindenestre létezett a babyloniai őstörténet legrégebb idejében; „a mikor a művelődésnek és az emberiség szellemi tevékenységének hullámai megindultak, Babyloniában föltétlenül a monotheismus volt uralkodó“. Minden többséget szükségképen egység előz meg. Egység nélkül nincs kettőség, nincs tehát többség sem. Először tehát *egyistenség* volt és csak ebből keletkezhetett azután a *töbhistenség*. Az ősvallás valamely primitív, kezdetleges monotheismus lehetett.

A későbbi kori Babylonia és Assyria vallásáról azonban az assyriologia is egész határozottan megállapította, hogy az polytheismus volt, még pedig az úgynevezett *astralis* polytheismus. Az *astralis* vagy csillagimádó polytheismus az összes sémi népek vallásának közös vonása. Az egyiptomiak, afeniciaiak, az arabok, sőt még a bálványozásra hajló izraeliták vallásában is túlnyomó a nap, a hold és a csillagok tisztelete. De a csillagimádás sehol sem volt olyan központi és uralkodó elem, mint Babyloniában és Assyriában, sehol sem állott az astrologia és az astronomia annyira a vallás szolgálatában, mint a Tig-

ris és Eufrates országaiban. A három nagy regio, a melyre a világmindenséget osztották, t. i. a levegő, a föld és a víz, a három nagy isten: *Anu*, *Bél* és *Ia* megnyilatkozási helyei voltak. *Samas* a napban, *Szín* a holdban, *Istár* a Vénus-csillagban, *Marduk* a Jupiterben stb. nyilatkoztatta ki a maga erejét és akaratját. Az istenek nem közvetlenül érintkeztek az emberekkel, hanem álomban, titkos jelekben, de leginkább az égi testek járásában, fényében adták tudtul az akaratjukat; ezért a csillagjóslás Babyioniában a lehető legmagasabb fejlődésre jutott.

Isteneik számára már korán fényes templomokat építettek Babylonia lakói, illetve királyai. Az volt a közhit, hogy ha az istenek védelmét biztosítani akarták maguknak, akkor ezek számára tetszetős lakásokról kellett gondoskodniok, s ez a feladat első sorban a királyokra hárult, mert a király csak úgy biztosíthatta magának az istenek segédelmét, ha vagonának egy részét templomok építésére és disztítésére fordította. Amur istennek Erekh városában, Bélnek Nippurban, Iának Eriduban, Samasnak Larszában és Szippárban, Istár istennőnek Urukban (Délbabylonia), Akkádiban (Eszakbabylonia) és Ninivében (Assyria), Maruduk istennek (Isagilu, hét emeletű toronnyal) Babelben, Nebonak Borzippa városában, Bélit istennőnek Szippárban volt a temploma, a melyeket pazarul fényes kiállításban, mind az ország különböző királyai építettek. A legkiválóbb két templom, a két főtemplom, a bábeli és a borzippai volt, Maruduknak és Nebonak szentelve. A templomokkal iskolák, templomi könyvtárak és paplakások voltak összekötve, úgy hogy a templomok egész városrészt foglaltak el. Minden templom főkinse a védő isten művészi szobra volt, mely rendszeren tömör ezüstből, néha tiszta aranyból készült s az illető istent emberalakban a neki szentelt állaton ülve vagy állva ábrázolta. Legfényesebb szobra Maruduknak volt Babel városában, a melyet Herodot is látott és leírt.

Az istentiszteletet, mely éneklésből, imádságból és áldozatból állott, a papok végezték. A feliratok sok szép imádság szövegét őrizték meg s a mi rendkívül jellemző, mind szumir nyelven vagy szumir nyelven és sémi fordításban. Úgy látszik tehát, hogy a babyloniaiak nemesak irodalmi, hanem liturgiai nyelvnek is a szumirt használták, ép úgy, mint most a brahmanistáknak a holt szanszkrit, a római katolikusoknak a latin, a mai zsidóknak az óhéber nyelv a templomi szent nyelvök. Imádságaikban van hódolat és bűnbánat, ihlet és lendület, pl. „Istenem, teremtem, ragadd meg karomat, vezesd szám lehelletét, kormányozd kezemet, óh világosság ura!” Nabopolasszár

a babyloniaiak hatalmas királya, midőn Bilit istennőnek Szippárban templomot emeltet, az építési okmányban ekként imádkozik: „Oh szippári Bilit, hatalmas úrnő, ha befejeztem majd e templomot és te beköltözöl, tégy engem, Nabopolaszszár királyt, a ki kidiszítettelek téged, örökre erőssé, mint a szippári és babeli téglák. Királyságomat engedd öregbedni hosszú időkig!“ Vagy itt van egy bűnbánati imádság: „Magasztos istennő, kinek parancsszava uralkodik, hozzád fohászok. Mi jó nekem, add meg, ki már ifjúságom óta bűnhöz vagyok lánczolva; ételt nem ettem, sirás a kenyerem; vizet nem ittam, könnyű az italom; szívem nem volt víg, lelkem nem ismert örömet, fájdalmasan bevallom: sok a bűnöm, nyomott a lelkem. Oh istennőm, taníts tetteimet megismerni; bocsásd meg, takard el bűneimet, derítsd fel arczomat!“ Vagy álljon itt a királyért való imádság, melyet, úgy látszik, templomszentelés alkalmával mondtak el: „Késő napokat, sok esztendő, erős kardot, dicsőséges napokkal telt hosszú életet, a királyok között elsőséget adj, oh mindenható, a királynak, a ki ily ajándékokkal kedveskedett isteneinek! Nagyobbítsd birodalmának és uralkodásának határait. Az összes királyok fölött uralkodva és az összes királyok között igazságot szolgáltatva, fehér hajra és magas korra tegyen szert. És ezen idő elteltével vegyen részt az égi udvar ünnepein és örök életet éljen a boldogok országában és a boldog mezők fényében, szentül az összes idegenek szemében, a kik Assyriát lakják!“

Babyloniában és Assyriában a szellemekben való hit is nagyon el volt terjedve. Az ember minden baját a rossz szellemeknek vagy boszorkányoknak tulajdonították, a melyek az égben és a földben laktak, de időnként az emberekbe is belébújtak. Sárkányok, griffek és más fantasztikus szörnyek képében ábrázolták őket. Hogy tőlük megóvassanak, talizmánokat és amuletteket viseltek az emberek és nem ritkán varázsigéket és ráolvasásokat használtak ellenök. Voltak azonban jó szellemek is, a melyek, miként az angyalok, közvetítő szerepet játszottak az istenek és emberek között. A jó szellemeket emberi testű, keselyű- vagy ember-fejű szárnyas lények képében ábrázolták. A rossz szellemek eltávoztatására bizonyos égetési szertartásokat végeztek a papok. Agyagból, aszfaltból vagy fából boszorkányokat ábrázoló alakokat készítettek, a melyeket éjnek idején varázsigék elmondása közben elégettek. A feliratokon számos varázszformula maradt fenn, egyik például így hangzik: „Ki vagy, te tajtékos boszorkány, a kinek szívében lakozik szerencsétlenségem szava, a kinek nyelvén

elvarázsolásom kezdődött, a kinek ajkain megmérgezésem keletkezett, a kinek lábnyomában a halál áll? Te boszorkány, megragadom a szádat, megragadom a nyelvedet, megragadom villogó szemeidet, megragadom gyors lábaidat, megragadom lépő térdeidet, megragadom hadonázó kezeidet és hátadra kötözöm kezeidet. A hold fénylő istene semmisítse meg testedet és taszítson a víz és a tűz torkába. Mint e pecsét kerülete, úgy fakuljon és sápadjon meg arczod, te boszorkány . . . Én, a főpap, meggyűjtöm a tüzet, meggyűjtöm a rézserpenyőt, beledobom az oldatot!”

A babyloniaiak a tudományok közül különösen a mennyiségtant és a csillagászatot művelték nagy előszeretettel és kiváló sikerrel. E tekintetben az ókor egyik népének sem voltak akkora érdemei, mint a babyloniaiaknak. A csillagászat terén Babylonia a tanítója a földkerekség összes népeinek. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a Hold fázisait, a Nap és fontosabb csillagsoportok culminatióját; ismerték a napfogyatkozás és a holdfogyatkozás periodikus visszatértét; meg tudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét; már korán ismerték az állatkör és így a tropikus év csillagképeit. Tőlük tanulta meg az emberiség, hogy az év 12 hónapból, a hónap 30—31 nappból, a hét hét nappból áll, hogy a nappalnak és éjjelnek 12—12 órára való beosztása a helyes, sőt az évszakok kiszámításában is alig hibáztak többet egy félnapnál. Hold-elméletünknek alapja is Babyloniában gyökerezik. A Hipparchos-Ptolemaios-féle időszak legfontosabb csillagászati eredményei mind közvetlenül a babyloniaiaktól származó ismereteken alapulnak. Babylonia királyi udvarának külön udvari csillagásza volt, a ki bejelentette királyának az ég minden fontosabb jelenségeit; a feliratok nem egy ilyen csillagászati jelentést, csillagászati térképet és számtalan számítási táblát őriztek meg, fényes bizonyosságul a babyloniai csillagászat magas fejlettségi fokának.

Babylonia magas fokú kulturájából irodalmi termékek is nagy számmal maradtak fenn. Ezek között legérdekesebbek a legendák, eposok és mythosok töredékei. Legnagyobb részük Asszurbanipalnak (a görögök Szardanapaljának, a ki Kr. e. 668—626-ig uralkodott) Kujundsikban fölfedezett könyvtárából való. Ide tartozik a világ teremtéséről szóló babyloniai legenda vagy az úgynevezett *Khaldeai Genesis*, a vízözönről szóló elbeszélés vagy az úgynevezet *Gilgames epos* és az Istár istennő poklokra szállását tárgyáló mythos, vagy röviden: az *Istár-mythos*.

A *Khaldeai Genesis* tárgya a világteremtés. Kezdeté: „Azon időben, midőn fönn az ég nem volt még megnevezve s lent a földnek még nem volt neve, nemzöjük, az őскеzdet oceánja és anyjuk, a zúgó Tiámat (tenger) vizei egybegyűttek, mikor a mezők határolva nem voltak és a barázdák nem látszottak: azon időben az istenek egyike sem létezett, nevet nem viseltek, rendeltetésök nem volt. De azután megszülettek az istenek; Lakhum, Lakhamu voltak az elsők. Hosszú idők tűntek le, sok idő mult el, míg Ansu, Kisu megszülettek. Hosszú napok jöttek-mentek, hosszú idők multak-teltek, s aztán Anu, Bel és Ia is megszülettek“.

A *Gilgames-epos*, úgy látszik, csak egy része a babyloniai nagy hőskölteménynek. Hőse Gilgames, Ereki város felszabadítója és Istár istennő kedvence. Az epos tizenkét énekre oszlik, melyek közül a 11-dik ének a vízözönt beszéli el. Jellemző, hogy a vízözönről való elbeszélés nagyon sok lényeges vonásában egyezik a bibliai vízözön elbeszélésével, de a személyei mások (Noe = Szitnapistim), theológiája polytheistikus (Ia a mentő istennő, Anu, Bel, Ramman, Nabú, Nergál, Ninib, Adad stb. istenek és Istár a csapodár szerelmi istennő, szerepelnek benne) és Nizir ország hegye tartja fönn a mentő hajót. Az epos Kr. e. a XXII. évszázadból való, de vannak sokkal későbbi időből (Kr. e. I—II. sz.) való részletei is. A Gilgames-eposnak a vízözönről szóló éneke sok fejttörtést okoz a régiség tudósoknak, különösen abból a szempontból, hogy minő összefüggésben áll a bibliai vízözön elbeszélésével. A Biblia és Babylonia ezen a ponton is közelről érintik egymást. De a tudomány még nem tudott dönteni a föltehető három eshetőség között: vajjon Babylonia vette-e át a Biblia elbeszélését, vagy a Biblia dolgozta át monotheista szellemben a babyloniai elbeszélést, avagy a Biblia és Babylonia közös hagyományból merítve, az monotheista, ez polytheista szellemben írta meg az eseményt?

Híres terméke az ősbabyloniai költészetnek az *Istár poklokra szállása* című mythos. Istár a legfőbb és legnépszerűbb istennő a khaldeai női istenek között. Félig-meddig a görög Afroditének és a római Vénusnak felel meg. De az egyénisége kettős: egyrészt az érzéki szerelem és a termékenység istennője, másrészt a harc és háború hatalmas úrnője. Az Istár-mythos tartalma a következő. Egy férfi a nőtestvére halálát siratja. Paphoz megy tanácsot kérni, hogy a halott lelkét miként lehetne kiszabadítani az alvilágból. A pap, hogy példát mutasson, hogy az alvilág kapui nem legyőzhetetlenek, elmeséli Istár poklokra szállását és azután azt tanácsolja neki:

„Ha Istár a nővéredet nem bocsátja szabadon, fordítsd feléje az arcodat; Tammuznak, ifjúkori férjének önts tiszta vizet; hints a hullára drága balzsamot; a hullát öltöztess áldozati ruhába“ stb. A gyászoló megfogadja a pap tanácsát s nővére koporsója mellett elvégzi a kívánt halotti szertartásokat. Maga az Istár-mythos így kezdődik: „Az ország felé, a melyből nincs visszatérés, az ország felé irányozta gondolatait Istár, a holdisten leánya. A sötétség háza, Irhalla székhelye felé, a ház felé, a melyből, a ki belép, soha vissza nem tér; az ösvény felé, mely vissza nem vezet; a ház felé, a melyben nincs világosság; a hely felé, hol port és sarat esznek, hol sötétségben laknak és pehelyruhába öltöznek, mint a madarak“ stb.

Rendkívül becses irodalmi emlékek kerültek napfényre a nippuri Bel-templomban az amerikai expeditio által eszközölt ásatások révén is. Nippurban megtalálták a Bel-templomi könyvtár 23 ezer ékirásos darabját, a melyek közül a legbecsesebbek a Kr. e. második és első évezredből való úgynevezett király-évkönyvek, a melyekben a királyok építkezései és hadi tettei vannak följegyezve. A királyévkönyvek Babylonia őstörténetére nézve igen becses forrásművek, a melyekből valószínűleg még a khaldeai kronológiát és a történelmi fejlődésnek most még sok tekintetben homályos menetét is sikerülni fog megállapítani. S ezzel kapcsolatban az is remélhető, hogy a Biblia és Babylonia sokoldalú érintkező pontjaira is új fényt derít az assyriologia, a melynek eddigi felfedezései is évről-évre újabb bizonyítékokat szolgáltatnak az ó-tésztamentomban megírt dolgok igazsága mellett.

Így újul meg s nyer megerősítést a tudomány minden újabb lépésével a régi keresztyén igazság, hogy Istenigéje meg nem szégyenül, s hogy a keresztyén vallásnak nincs oka félni a tudomány valódi felfedezéseitől.

Váradí F.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Liberalizmus redivivus! — hangzik a hazai sajtó ama részében, mely nem tud beletörődni a megváltozott viszonyokba. Pedig a jelszó hamis; a remény csalóka. A liberalizmus Európa-szerte lejárt magát — mint politikai pártprogramm.

Talán e helyen nem is volna szükséges hangsúlyozni az utolsó szavakat: „mint politikai pártprogramm“. Hiszen mi protestánsok teljes mértékben meg vagyunk győződve arról, hogy a „liberalizmus“ soha le nem járhatja magát, hanem épen úgy ezé a jövő, a minthogy ezé volt a mult is közel egy századon keresztül.

Persze a figyelmes olvasó előtt azonnal kiderül a félreértés oka. A „pártprogramm“, a „politikai pártprogramm“: ez a kifejezés az, mely mindeneket összezavar. Mert hát tudnunk kell, hogy a liberalizmus nemcsak az állami és társadalmi kérdéseknek szabadelvű felfogását és kezelését jelentette a politikai életben, hanem az állam és társadalom viszonyában azt az álláspontot is, mely az individualizmus szabad s korlátlan érvényesülését akarta megóvni az emberi társas élet minden terén s így az államban is. „Hadd menjen, hadd cselekedjék“ — az egyén: ez volt a liberális politika társadalmi jelszava s a mai viszonyok épen ezzel szemben lépnek fel a legkiméletlenebb nyerseséggel.

Mindazokban az államokban, hol a társadalmi viszonylatok ereje az individualizmussal szemben a kollektívizmust, vagyis szocializmust előtérbe tolták, a régi liberalizmus, mint pártpolitikai program, többé meg nem maradhat, magát fenn nem tarthatja. Ezért helytelen dolog, ha magas állásban levő vagy volt egyének a mi mai romlott kőfalaink törmelékein ülve s Máriusként sirva, azzal biztatják a liberalizmus barátait, hogy ez az irányzat nem halt meg, hanem csak aluszik és

alkalomadtán újjá éled, mint akár Franciaországban vagy Németországban.

Nekünk protestánsoknak, de különösen magyar protestánsoknak, a liberalizmus felettébb szívünkhöz van forrva. Ezért támogattunk állami politikánk mezején minden olyan politikai programot, mely a liberalizmus bélyegét viselte magán. A nagy nemzeti ébredés idején Széchenyi és Kossuth — t. i. Kossuth Lajos — hitsorsosainknak politikai eszményei voltak. A kiegyezés után pedig szintén megoszolva, de mindig azokkal tartottunk, a kik akár a közjogi alap védelmében, akár annak ostromában, közjogi ideáljaikat a liberalizmus társadalmi eszményével kapcsolták össze. Ma már látjuk, hogy a politikusokban és a politikában csalódtunk. Az a szabadelvűség, mely a „kegyelemből hit által való megigazulás“, a „sola gratia et fide“ tanából fakad, soha és semmi körülmények között nem párosulhat elválaszthatlanul a politikával, az „exigentiák tudományával“. Ezért nekünk napjainkban sem e hazában, sem ennek határain kívül nem szabad többé a szabadelvűség, a liberalizmus kérdését az ú. n. politikai liberalizmus mérő szalagja alá vonnunk és szent eszményünk életerejét a politikai liberalizmus haladása vagy hanyatlása tüneményeiből megítélnünk.

Sokat szólottunk már ezen a helyen a franciaországi egyházi állapotokról, a francia kormánynak az egyházakkal, első sorban a róm. kath. egyházzal szemben elfoglalt álláspontjáról. Talán nem lesz szerénytelenség, ha az elmondottakra hivatkozva, egyszerűen állítjuk és nem is bizonyítjuk, hogy a francia parlamenti többség politikai programja nem a régi értelemben vett liberalizmus, hanem radikalizmus. És épen azért minden bizonyítás nélkül is ki merjük mondani, hogy a magyarországi volt liberális „politikusok“, a francia egyházpolitikára hivatkozva, hiába varrnak hímet a liberális politika renaissance-áról.

Mert hát talán eszünkben van még a hazai ú. n. egyházpolitikai küzdelem? Emlékeztünk-e még reá, hogy a Csáky-féle híres elkeresztelési rendelettel szemben a róm. kath. klérus a lelkiismeret kérdését szegezte szembe? És ugyan mit csinált a magyar állam?! Azt mondotta-e, hogy az állam feladata polgárainak vagy azok egy tekintélyes részének szellemi s erkölcsi integritását megvédelmezni minden támadás ellen, még ha az ellenfelek arra hivatkoznának is, hogy őket a lelkiismeret kötelezi a máshitűek molesztálására? Dehogy! A magyar állam, akkori liberális politikájánál fogva, azt mondotta, hogy neki ugyan semmi köze a felekezeti mérközésekhez, neki ugyan

semmi köze egyik vagy másik felekezet hatalmi aspirációihoz, de a maga részéről el kíván kerülni minden alkalmat, melyből a felekezeti lelkiismeret sérelmet szenvedhetne. Azaz tehát a magyar liberális politika teljes mértékben honorálta a felekezeti aggresszív jelleget, a mennyiben az nem ő ellene, hanem más felekezet ellen irányult, úgy gondolván, hogy ez a jelleg az illető felekezet individuális jellemvonása, melyet neki, mint — akkor liberális kormánynak — respektálni kötelessége.

Valóban nagyot téved az, a ki a franciaországi mostani viszonyokat a mi egyházpolitikai küzdelmeinkkel összehasonlítva, a különbséget csak abban látja, hogy nálunk a róm. kath. felekezet a többi felekezetekre, Franciaországban pedig egyenesen magára az államra nézve lett veszélyes. Ez a liberális szempontjából, mely minden egyéniséget elismer, legfeljebb túlterjeszkedésében a társadalmi együttélés szempontjából korlátolt, teljesen közönyös. A francia egyházpolitika vezérgondolata egyenesen az, hogy a szociális élet összhangja szabja meg az egyéni érvényesülés mértékét s ezért, ha bármely tényező egyénisége a társadalmi együttlétre veszedelmes, ennek az egyéniségnek ama jellemvonásait, melyekből a veszedelem fakad, egyszerűen ki kell gyomlálni. Ezért van, hogy a francia egyházpolitika vezéreszméje nem a „szabad egyház szabad államban“, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és bajok egyik főfő okozójának, az állampolgárok valláserkölcsei életében parazita módjára élősködő hierarchiai szervezetnek megdöntése.

Felesleges magyaroznunk, hogy az ily egyházpolitika egyáltalában nem „liberális“ a régi értelemben, hanem radikális, melyet az individualisból a szociális féle haladó állami társadalom létfeltételei indikálnak.

Forduljunk most a németországi példa felé s lássuk, hogy vajjon lehet-e itten is beszélni a liberalizmus újjászületéséről? Mi ezt koreken kétségbe vonjuk. Nemcsak azért, mert az egyébképen liberális gondolkozású egyénekre támaszkodó kormányzat még nem okvetlen liberális kormányzat, — mint mi magyarok manapság az abszolút többségben levő s eddig mindig liberális színezetű függetlenségi és negyvennyolczas párt uralma mellett sajnosan tapasztaljuk — hanem sokkal inkább azért, mert már Németországban is annyira előrehaladt az állami és társadalmi élet szocializálása, hogy többé az egyéniségnek azt a szabad érvényesülését, melyet a politikai liberalizmus tantétel és sarkigazság gyanánt hangoztatott, még csak álomban sem lehet megkísérelni, érvényesíteni. Ezért nem

lehetetlen ugyan, hogy Németországban idővel összeverődhetik egy liberális párt, de ez többé az egyén s a társadalom küzdelmében nem állhat már az egyéniség feltétlen védelmezői közé.

Sohasem hagyhatott bennünket, magyarokat, érintetlenül semmi nagyobbszabású esemény, mely második nyugati szomszédságunkban, a nagy német földön történt. Mi türés, tagadás: kulturánk egyetlen idegen forrásból sem merített annyit, mint a nagy német nemzetéből s politikai sorsunk is sok-sok századokon át megérezte azt a függőségi viszonyt, mely az idegen kultúra hatásából származott. Éppen így manapság sem közönyös reánk nézve az, hogy abból a hatalmas arányúnak ígérkező küzdelemből, mely a németországi szélsőpártok között egyfelől s az úgynevezett nemzeti s többségükben liberális pártok között másfelől megindult, melyik irány kerül ki győzedelmesen. Tudjuk, hogy a centrum és a szociáldemokrácia, a „fekete és vörös“ pártok, kezét fogtak a nemzeti egyéniség letiprására s így diadaluk nemcsak az 50 milliónyi népnek sorsára lesz döntő befolyású, hanem mindennütt, hol ugyanazon erőművi tényezők munkálnak a társadalmi szervezet átalakításán. A mi a küzdelemben az egyedüli vigasztaló: az, hogy az irányzatok nyílt kártyákkal játszanak. A két szélső párt kezét fogott ugyan a választási harezban, hanem azért mindkettő fennen hirdeti, hogy közöttük kiegyenlíthetetlen ellentét van s mostani egyesülésük végcélja: közbelső pártok elsöprésével egyik oldalon a konzervatív, másik oldalon a radikális társadalompolitika megvalósítása. A „suum cuique“ oly mottó ma már, melyet csak igen kevesen választanak maguknak jelszól.

Talán nem lesz felesleges, ha éppen a német viszonyokból némi hazai parallelt vonunk, hogy jobban láthassunk a jövőbe.

A német centrum nemcsak katolikus párt, mely a túlnyomóan protestáns birodalomban saját felekezete érdekeinek védelmét tűzte ki élete céljául, hanem egyenesen ultramontán párt, a nagy német nemzet rekatholizálásának és aztán a középkori katholicizmus feltámasztásának célzatával. Neki minden eszköz jó, melylyel domináló politikai befolyást biztosíthat magának. Egyebeket mellőzve, legyen elég megemlíteni, hogy oly retrográd szellemű népiskolai törvényt tudott magának csak nem régiben is kieroszakolni, mely a kontinensen páratlan s mely a múlt év augusztusában Essenben tartott katolikus nagygyűlés egyik szónokának, dr. Porschnak szavai szerint, teljesen kielégíti a katolikus igényeket. Ez a párt

felhasználva helyzetét, t. i. hogy a kormány kénytelen volt reá támaszkodni, a német gyarmatokban olyan felekezeti missziót folytatott, mely a nemzeti érdekekre veszedelmessé vált. És mikor a kormány ezt nem tűrhette, a kamarában leplezte a katolikus hittérítők üzelmeit: a párt a kormány ellen fordult s ennek a gyarmati ügyek rendezéséhez szükséges költségekre vonatkozó javaslatát megbuktatta. Erre következett a birodalmi kamara feloszlatása s a most meginduló választási harc. A kérdés tehát, mely fel van állítva, ez: vagy szabad garázdálkodás a katolikus misszió számára Német-Kelet-Afrikában, vagy megsemmisítése ennek a kiaknázzhatatlan gazdagságú piacnak, melyre a hatalmas arányokban fejlődő német iparnak oly nagy szüksége van, mint a mindennapi kenyérre. Az előbbivel együtt jár a centrum kormánypárti politikája, az utóbbival fenyeget a „fekete és vörös“ internacionális egyesült ellenzék.

Bizonyos tekintetek nem engedik, hogy a parallelt minden irányban megvonjuk. De elég lesz reá mutatnunk néhány kiáltó tényre, melyet letagadni semmiféle frázissal, megmástitani a legnagyobb jóhiszeműséggel sem lehet.

Íme az úgynevezet egyházpolitikai törvények teremtette új helyzetből támadt magyarországi néppárt feltűnése óta törvényhozásunk úgy juridikai, mint társadalmi, mint közgazdasági, hagyján, hogy kultusz- és kulturális kérdésekben is, hol konzervatív, hol retrográd irányokat követ. Nem mindig ugyan és nem mindenben, de a közszabadság, a társadalmi nyelvelés, a felekezeti egyenjogúság s az interkonfessionális oktatás kérdéseiben befolyása nyilvánvaló. Az egyházpolitikai törvények életbeléptetése óta valami diabolikus erő működött mindannak, a ki és a mi liberális, a kigyomlálásán. És ma már ott vagyunk, oda jutottunk a XX. század elején, a honnan a legelmaradottabb nyugati állam, Spanyolország is szabadulni igyekszik. Oktatásügyünk jó nagy része szerzetes és apácza kézben van s állami pénzt juttat, a kultura ápolásának ürügye alatt, oly intézmények részére, melyek szegénységet fogadott „egyénekből“ állanak s melyek a modern kulturának ezer éven át a legmakacsabb ellenlábasai voltak. Ott van ugyan még a hivatalokra való képesítés dolgában a régi törvény, hogy „felekezeti különbség nélkül“: de immár még is azt kérdik a miniszteriumokban, s első sorban a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban: katolikus-e vagy akatholikus a jelölt. Régi törvények tiltakoztak a túlságos papi befolyás ellen a kormányzati tevékenységnél és ma Magyarország

szellemi életének irányításában indirekt befolyása, nagy befolyása van az „erdélyi püspöknek“.

Ad vocem: „erdélyi püspök“. Wlassics volt közoktatásügyi miniszter — saját bevallása szerint — „udvariasságból“ rendelte el e cím kötelező használatát. A mai kormány „udvariasságból“ közli a református zsinattal ennek törvénytervezetere a „maga“ megjegyzéseit, nehogy a munkálat a felségtől utasíttassék vissza. Ugyan ki gondolna arra, hogy mióta parlamentáris kormány van a hazában, azóta nincs „erdélyi püspök“ és hogy a törvényes eljárás megszokott és szabatos útjáról nem szoktak „udvariasságból“ letérni.

Ha valamennyi jelenséget összefoglalunk s ha látjuk, hogy a nagy politikai felfordulásnak minő társadalmi és kulturális következményei vannak: nem lesz nehéz kihámozniunk a katasztrófák előidéző okait. Induljunk el annak a kompassznak irányában, mely a „cui prodest“ felé mutat és rögtön otthon leszünk. Mert nyilvánvaló, hogy a nagy rázkódás sem a nemzeti államnak, sem a közgazdasági emelkedésnek, sem a társadalmi egybeforrásnak, sem a közélet tisztaságának nem váltott javára, ellenben a felekezeti reakziós törekvések vígan úszkálnak a zavaros áradat felszínén.

De hagyjuk el ezt a szomorú vidéket, mely még azzal a veszedelemmel is fenyeget, hogy az egyházi tényezők hatalmi törekvéseinek politikai csuháit szellőztetve, illegitim politizálásban találtatunk bűnösöknek. Ne keressük a dolgokat, melyek bennünket elválasztanak, hanem azokat, a melyek egyesítenek. Igaz, hogy erről az „egyesítésről“ nehéz dolog némi keserű humor nélkül szólni, de próbáljuk meg, mert hát Németországban ez a kérdés nagyon komoly színezettel bír.

Arról van ugyanis szó, hogy a szocziáldemokrácia az ő materialisztikus evangéliumánál és törekvéseinél fogva minden pozitív vallásnak tagadója és támadója lévén, sokan úgy protestáns, mint katolikus részen szükségesnek tartják, hogy vállvetve s kezét fogva működjék a két nagy felekezet a szociális bajok orvoslásán s e mellett az atheista irányú szocziáldemokrácia által behálózott munkásság valláserkölcsei nevelésén.

„Keresztyén szocziálizmus“, „keresztyén munkás-szövetségek“, „keresztyén szakegyletek“, ez a jelszó a pozitív körökben. Elöttünk fekszik egy felhívás, melyet a katolikus és evangélikus munkásegyletek vezetői együtt írtak alá, melyben a keresztyén szakszervezetek tagjait, a keresztyén és nemzeti szellemű német munkásságot szoros összetartásra és csatlakozásra hívják fel s a szocziáldemokrata szakszervezetektől való tartózkodásra intik. Nem kívánunk sérelmet elkövetni az

oly buzgó Stöcker, Weber stb. ellen, kik a keresztyén szellem mélyülésétől várják a szociális bajok orvoslását, de még sem hallgathatjuk el azt a vizsás helyzetet, hogy míg ők Pieperrel, Waltherbachhal s a katolikus munkás-egyesületek más vezetőivel kezert fognak a szociáldemokrácia ellen; addig maga a centrum a szociáldemokráciával a legbizalmasabb közelségben indul a politikai kampányba.

Tényleg ott van a szociáldemokrácia részéről minden pozitív vallás ellen irányuló ádáz támadás, melylyel szemben kötelességek lenne mindazoknak kezert fogni, kik az emberi társadalom evolucziójában a vallási és erkölcsi tényezők elsőrangú szerepét felismerték: de vajjon lehetséges e a komoly együttműködés akkor, mikor ultramontán részről azt tapasztaljuk, hogy folyton két vasat tartanak a tűzben abból a célból, hogy az ő retrográd társadalmi irányzatuk számára a politika mezején diadalt csikarjanak ki.

„Hazafi és keresztyén szellemű munkások!“ Ismerjük-e mi is ezt a fogalmat? Úgy tetszik nekünk, hogy Németországból hamar átjutott hozzánk Pieper és Weber együttes felhívása. A karácsonyi szent ünnepek alkalmából itthon is volt szó „nemzeti munkások“ kongresszusáról. Csak az a baj, hogy a „hazafias munkás“ alatt immár csak olyan katolikus munkást lehet érteni, a ki a „keresztyén-szocialista“ szakszervezet tagja s mint ilyen a püspökök vezetése alatt áll, él s működik nemcsak a társadalmi, hanem a politikai életben is. Nemsokára az előtt a veszedelem előtt állunk, hogy minden protestáns munkás „hazátlan bitanggá“ bélyegeztetik, mert protestáns szellemű szakszervezet nincs, mert katolikus szakszervezetnek nem tagja s mert a létért folyó harcban a töke ellen csupán a szociáldemokrácia szervezeteiben talál magának támaszt. Ma mikor a munkásság, szakmák szerint, tömör falánxba szervezkedik, hogy tisztos megélhetését biztosítsa a tőkével szemben; mikor a „szervezett munkás“ egy oly karaktert képvisel, melyhez hozzáfűződött immár az életben a munkához való jog: mikor csupán „keresztyén-szocialista“ és „szociáldemokrata“ munkás-szervezetek léteznek: a mi árván hagyott protestáns munkásaink gondozatlanságából hamarosan fel fog kerekedni ellenünk, protestánsok ellen, egyének és egyházi hatóságok ellen a vád, hogy mi szántsándékkal ülünk összedugott kezekkel s így szántsándékkal engedjük be hitsorsosainkat a „vörös internacjonalizmus“ karjaiba, hogy talán lelkünk belsejében mi, a Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak népe és utódai, mi is „hazátlan bitangok“ vagyunk.

A ki e sorokat olvassa, talán mosolyogni fog a fenti

sorok naivságán. De nagyon kérjük az illetőt, hogy ha netalán terhére volna a lefolyt két esztendő politikai életének némely tanulságait tárgyilagosan megrostálni: akkor gondoljon arra, hogy Franciaországban a legvadabb klerikálisok a naczionalisták, vagyis a „nemzeti párt“ s hogy ezeknek a „nemzeti hősöknek“ garázdálkodásától éppen a „hazátlan bitangok“ mentették meg a nemzeti szellemű, a felvilágosult, a feltétlenül szabadelvű francia köztársaságot. Az ultramontán, ha kell, az ő klerikális eszméi diadaláért ma udvaronc lakój, holnap frigiai sapkát visel, ma — hazai nyelven szólva — „muszkavezető“, holnap „nemzeti hős“, de mindig klerikális, mindig ultramontán marad. Ez már az ő levetkőzhetetlen naturája.

p—f.

IRODAIMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

S. Szabó József: Az orsz. ref. tanáregyesület Évkönyve az 1906—1907. tanévre. V. évfolyam, 134 lap, Debreczen, 1906.

Az Évkönyv, az előző évfolyamok szokása szerint, először az egyesület tisztikarának, választmányának és tagjainak névsorát közli. Van az egyesületnek 10 tiszteletbeli, 23 alapító, 31 pártoló, 418 rendes, összesen 482 tagja, a kik *Dóczi Imre* elnök, *S. Szabó József* főjegyző, *dr. Gulyás István* pénztárnok és tíz más igazgatósági tag vezetése alatt intézik az egyesület ügyeit. Azután a Sárospatakon tartott 1906. évi egyesületi közgyűlés krónikáját közli színes leírásban *Benkó Imre*. Ezt követi az egyesület sárospataki közgyűlésének jegyzőkönyve *S. Szabó József* főjegyző tollából. Majd az istentisztelet rendje következik, *Novák Lajos* magasan szárnyaló szép imádságával.

Dóczi Imre ezután közölt tartalmas elnöki megnyitó beszédében először a sárospataki főiskolának, majd a Bocskay-ünnepélyeknek szentelt néhány tartalmas és meleg visszaemlékező szót, hogy aztán a jelen tanügyi viszonyokra vessen egy pillantást. Hibáztatja a Társadalomtudományi Társaság részéről a világpolgárság szellemében az iskola ellen reformálás jelszava alatt intézett támadásokat, a melyek ellen védekezni kell. De a védekezés „nem iskolai reformmal, hanem tanítói és nevelői eljárással” akkor eszközölhető, ha „minél több életre szóló tartalmat viszünk be tanításunkba, ha a túlterhelést igyekszünk tanítási módszerünkkel elenyésztetni s ha mindenkéfelett az iskolai zsúfoltság megszüntetésével, a tanulói létszám leszállításával lehetővé válik, hogy nevelői eljárásunkat az egyéni nevelés színvonaláig mélyítsük.” Sürgeti

az erkölcsi nevelés fokozását, mert az iskolát nagy baj fenyegeti a társadalom részéről „a könnyű és meglazult erkölcsi felfogásnak az iskolába való behatolása által“. Végül elismeréssel üdvözlö „a gyakorlati tanárképzés berendezését“ a közoktatási kormány által, ellenben annál kétesebb értékű reformnak tartja a megújított „érettségi vizsgálati utasítás“-t, mely a görög és német nyelvnek kiküszöbölése által a tudományos nyugoti műveltség forrásaitól elfogja zárni és tartalmilag szegényebbé teszi közoktatásunkat. Az egyesület működéséről előterjesztett főjegyzői jelentésben S. Szabó József nagyon helyesen száll síkra az ellen „a szomorúan meggyengült egyházas tudat és érzés ellen, a melylyel *egynémely* református tanár a mi legnyugobb erősségünknek, autonómiánknek elvetésével magát az állami mindenhatóság karjaiba igyekszik dobni“. És viszont nagyon bölcsen emeli ki az egyháznak is azt a feladatát, hogy „tőle telhetőleg igyekezzék a tanárságot minél szorosabban kapcsolni az egyház testéhez, minél nagyobb teret adni neki a közegyház munkájában s minél jobban lekötni kedvét és erejét az iskolán kívül is az egyház építésében“.

Az egyesület irodalmi tevékenységének kimagasló mozganata a „Református Iskolatörténeti Adattár“ I-ső kötetének megindítása. Az Adattár első kötete vaskos regesztákötet, a melyet több derék munkatárs közreműködésével *Thúry Etele*, pápai theologiai tanár szerkesztett több mint 25 iv terjedelemben. Tankönyvkiadói munkásságát az I-ső osztály számára a dr. *Gulyás István* és dr. *Mitrovics Gyula* által készített „Magyar olvasókönyv“ kiadása, továbbá a VIII. osztály számára készitendő „Oknyomozó magyar történelem“ jelzi, a melynek megírásával *Kiss Lajos* egyesületi tagot bízták meg. Az egyesület tankönyveinek kiadására nézve a debreczeni Hegedűs és Sándor czéggel olyan szerződést kötöttek, hogy a kiadó czég a szellemi és anyagi előállítás minden költségeit fedezi s e mellett jelentékeny haszonrészesedést is juttat az egyesületnek. Erkölcsi pártfogásába vette az egyesület a prot. ifjúsági lap eszméjét, a melyet „Zászlónk“ czim alatt dr. *Rácz Kálmán* magánvállalatként meg is indított. Tervezi az egyesület egy *tanügyi folyóirat* megindítását is. Előbbvitte a lefolyt esztendőben az *énektantervi utasítás* és az ezt követő énekelméleti és énekgyakorló könyv ügyét is. Ezt fogja követni a *vallástanítási tantervhez* készitendő utasítás. Mozgatta az egyesület a *vasúti kedvezményeknek* és a *fizetések állami kiegészítésének* ügyét is. Szóval van az egyesületben mozgás, előretörékvés, élet.

A tartalmas Évkönyv további részében három felolvasás,

a Függelékében társulati ügyek olvashatók. *Sinka* Sándor „a tanár egyénisége és a tantervi utasítások“ czímen értékes módszertani megjegyzéseket közöl; *Radácsi* György a „Régi pataki diákélet“-ről fest egyéni vonásokkal élénkített színes képet; *Marion* Sándor „Középiskolai reformtörekvések“ czim alatt jól átgondolt s komoly érvekkel száll sikra a Társadalomtudományi Társaság által „minden történelmi érzék híján“ és nagy felületességgel megindított radikális iskolai reform ellen, a mely „naponként két órai tanítás mellett, némi határozatlan természettudományi és szociológiai ismerkedéssel, egy kis nyelvgyakorlattal, felületes irodalmi tájékozódással s alsófokú matematikai műveletekkel eltöltve, fogja képezni a jövő kor művelt embereit“. A Függelékben közölt társulati ügyek közül figyelemre méltó a Kálvin-pályázat, melynek tétele ez: „Kálvin nézetei és munkássága a nevelés és tanítás terén“. A jónak ítélt pályaművet az egyesület ivenként 100 koronával jutalmazza és saját tulajdonaként kinyomatja. A pályaművet 1903 október 1-ig az egyesület elnökéhez Debreczenbe kell beküldeni.

A csinos kiállítású füzetet, mint értékes dolgozatok foglalatát, elismeréssel üdvözljük, a benne uralkodó szellemet és törekvést nagyra becsüljük, a tanáregyesület derék munkásságát a művelt református közönség pártoló jóindulatába melegen ajánljuk. Az ily nemes czélokra öntudatosan törekvő egyesület nagyon megérdemli, hogy művelt hitfeleink érélyesen támogassák.

—s ---s.

Benkő István: Agenda, azaz szertartási beszédek és imák, a magyarországi református keresztyén egyház rendtartásai szerint. Budapest, 1903, Kókai Lajos könyvkereskedése, 284 lap, ára fekete vászonkötésben 5 korona.

A liturgia egységesítésére irányuló törekvésnek első érett gyümölcse *Benkő* István rákospalotai lelkésznek kézalatti ágendája. Könyve beosztásánál, mint az előszóban írja, szerző lehetőleg alkalmazkodott a zsinat által (1905. évi zsin. jegyzőkönyv 890. pont) határozattá emelt „Istentiszteleti Rendtartás“-hoz; de némileg el is tért attól. Nevezetesen, szerző is az 1. szakaszban a sacramentumok kiszolgáltatására; a 2. szakaszban a megáldásra és beiktatásra és a 3. szakaszban az egyéb megáldási cselekményekre vonatkozó szertartási beszédeket és imádságokat közli. Ennyiben alkalmazkodik a hivatalos liturgiához vagy istentiszteleti Rendtartáshoz. De az egyes szakaszok körében, a gyakorlati szükségnek megfele-

lően, vett fel még némely dolgokat, a melyeket a Rendtartás nem említ, pl. a konfirmáció sorrendjét gazdagabbá és változatosabbá teszi, egyházkeelési liturgiát is állít be, mit a hivatalos Rendtartás nem ismer, de a mit a szülésen átesett anyák hálás érzelme lélektanilag és az egyháziasság szempontja kellően indokol.

Az istentiszteleti Rendtartás nyújtotta vázat hússal és vérrel az ágendairó tölti meg, a mely munkában az egyes istentiszteleti cselekményekről való felfogása az irányadó. Ez az agenda elvi alapja és éltető lelke. Benkő a maga elvi álláspontját az egyes liturgiális cselekmények szerint következőleg körvonalozza.

A *kereszttség*, melynek elnevezésével sehogy sincs a szerző megelégedve, de kénytelenségből mégis megtartja, lényegileg teljes elköteleztetés az Atya, Fiú, Szentlélek ismeretére, tiszteletére és szolgálatára. Ennélfogva a sokat vitatott „nevébe“, „nevére“ és „nevében“ kifejezések között a „nevébe“ kifejezést tartja egyedül helyesnek; mert Krisztus az Atya, Fiú, Szentlélek *nevébe* és nem a vízbe való bemerítést rendelte tanítványainak s mert itt a *név a lényt, a lényegét* jelenti, a miért a baptizálás vagy a *keresztelés*, a maga eredeti értelmé szerint, *hit által az Isten szellemi közösségébe való bevétel vagy bemerítés*; az ő újszövetségébe vagy Krisztus egyházába történő beavatás, a mit a vízbemerítés vagy a vízzel leöntés csak jelképez.

Az *úrvacsorát* Benkő a Rendtartás követelte hat helyett csak négy alkalommal, úgymint karácsonykor, husvétkor, pünköstkor és a reformáció ünnepén osztaná ki; a bőjti úrvacsorázás, mint pogány-pápistas maradvány, törlendő; az újkenyéri és újbori, mint nem üdvtörténeti, hanem hálaadási alkalom, összeköthető volna a reformáció ünnepével. Az úrvacsora szertartásába, Benkő szerint, a bűnbánó imádság után a három *hitvalló kérdés* feltevése és a gyülekezetnek azokra *hallhatólag* adott felelete okvetlenül behozandó; mert a gyülekezet ez által nyilvánítja hitét, fogadástételét s *hitvallástétel nélkül a bűnbocsánat hirdetésének nincs helye és értelme.*

Érdekes és sok tekintetben indokolt Benkőnek az a sürgetése, hogy a templomi ágendázás, az imák kivételével, nem olvasva, hanem mindig könyv nélkül végeztessék. Sürgeti továbbá a *konfirmáció* szertartásának lehető ünnepélyessé, meghatóvá és emlékeztetéssé tételét; gazdagítani a szertartást és rövidíteni a növéndékekhez intézett beszédet. Javasolja továbbá az *egyházkeelő anyák* megáldási cselekményét. Követeli a *temetési szertartás* egyszerűsítését és mindenkire nézve

egyenlővé tételét; a predikációs temetés feltétlen elhagyását; a gyászbeszédeknek (orációk) rövid előbeszéddé összevonását, úgy hogy a *temetési szertartás*, mindenki felett egyformán, *csak bevezető beszédből és imádságból álljon*. E végből szükséges volna egy temetési agenda készítése.

A mondottakból látnivaló, hogy Benkő Ágendája sok tekintetben reform-Ágenda, mely a liturgiális cselekményeknek végzésében figyelemre és megszívlelésre méltó javításokat javasol, sőt tényleg érvényesít is, a mint ez az egyes liturgiális beszédekből nyilván kitűnik. Liturgiai javításait mi is helyeseknek és célszerűeknek találjuk, mert evangéliumi eszmék felújítását és érvényesítését látjuk bennök. Az egyháznak pedig csak javára, belső erősödésére, krisztusi szelleme fokozására szolgál, ha akár tanban, akár szertartásban közelebb jut az evangéliumi erőforrásokhoz. Az ilyen evangéliumi reformot csak elismeréssel és helyesléssel üdvözölhetjük a református keresztyén egyházban.

Magok a szertartási beszédek, kivéve Kálvinnak egy úrvacsorai magyarázatát, mind a szerző eredeti beszédei, melyeket különböző alkalmakkor írt és mondott el. Irásukban az Isten ígéje volt a szerző legfőbb kútforrása, az Igét akarja dolgozatai közrebocsátásával is hirdetni, hogy ez által is erősítse a hitet és építse a lelkekben az Isten országát. Keresetlen, érthető és építő kívánt lenni. Külső alakjukat eltekintve, egyik-másik beszéd tán hosszúnak tetszik, de csak ott, a hol a gyülekezet elszokott a lelki tápláléktól. Egyébiránt a hosszúságon lehet rövidíteni.

Igy mutatja be s így jellemzi maga a szerző az Ágenda beszédeit és imáit. S ezt az önjellemzést a bíráló ész és szív is igaznak, találónak tartja. Benkő „keresetlen, érthető és építő“ mind az igehirdetésben, mind az imádkozásban. A nagyhangú frázisokat, a színes képeket, a virágos szólamokat szintűgy nem kedveli, mint a száraz okoskodásokat és az elvont elmélkedéseket. Egyszerűen és értelmesen tanít, oktat és épít beszédben és imádságban. Ez a keresetlenség, ez a puritán egyszerűség, ez a józan értelmesség az ereje, de ez a gyengéje is a Benkő Ágendájának. Ereje, mert okosan tanít, helyesen oktat s bizonyos tekintetben épít is az egyszerűség értelmességével és világosságával. Beszédei okos keresztyén tanítások, imádságai helyes keresztyén könyörgések. De ez az Ágenda gyengéje is, mert kissé száraz értelmessége és puritán egyszerűsége annyira természetévé válik, hogy felmelegíteni, felemelni, hangulatba hozni, megindítani nem akar és nem is tud. Már pedig az emberi lélek a tem-

plomban az okulás mellett egyrészt emelkedni, buzogni, hevülni, szárnyalni és felmagasztosulni is kíván; másrészt a megalázkodás, a töredelem, a bűnbánat erőteljesebb, megrázó, megindító, szívbe vágó érzésétől és indulataitól sem idegenkedik. Azt a magasságot és ezt a mélységet, az erőnek a súlyosságát és az érzésnek a színességét — én legalább — sajnosan nélkülözöm a Benkő Ágendáinak a beszédeiben, de különösen az imádságaiban.

Ám e magasabb igényektől eltekintve, Benkő Ágendája nagyon jóra való, változatos tartalmú, derék munka, mely méltó arra, hogy lelkészeink megszerezzék, tanulmányozzák és kivált csekélyebb igényű gyülekezetekben használják. Kiállítása csinos, nyomása tiszta, kötése czélszerű, ára elég jutányos.

F.

Radácsi György: Emlékjelek, bizonyosságok. Összegyűjtött dolgozatok. I. kötet. Sárospatak. Nyomtatta Radil Károly a ref. főiskola betűivel. 1906. 399 lap. Ára 5 korona.

Rajongó tisztelettel vagyok a sárospataki főiskola, az általam már régebben „magyar Göttingának nevezett ősi ev. ref. alma mater iránt. Ragyogó betűkkel írta be nevét Kopácsiék, Commeniusék és Pósháziék óta föl Erdélyi Jánosig a magyar Irodalom s a hazai protestantismus történetének főlemelő eseményekben oly gazdag lapjaira. A debreczenit kivéve alig is van oly hazai főiskola, a melynek oly nagy híre és multja volna, mint a sárospatakinak. A nagyenyedi, pápai és eperjesi csak utána következnek.

Erről a főiskoláról méltó „emlékjeleket és bizonyosságokat“ adott ki Radácsi „nehány szerető jóbarátja és hálás tanítványa többszörös kívánságára“ a közelmúlt időből. „Gyűjtésményes holminak“ nevezi az általa éveken át szerkesztett „Sárospataki Lapokban“ megjelent, „az idő, a szükség és a szíve sugallta dolgozatait“, a melyekről nemrég írt magánlevelében — s ez a magyar prot. író sorsa — azt írja, hogy „a sok szép elismerés mellett is gyönyörűségesen rá fog fizetni“, de oda teszi, „de a hitünket nem veszítettük el. Bízva bizunk!“ Ne is veszítse el „küzdelmes, de emellett is sok boldogsággal folyó életében“ továbbra sem. Ő tőle tanultam és saját magamon tapasztalom, hogy „azért vagyunk theológusok, hogy hitünk legyen“. E műve is bepillantani enged írója lelkébe, szívébe!

Előszavában megmagyarázza műve czímét ekképen: „Emlékjelek és Bizonyosságok“ ezek; visszhangjai a gyásznak

és örömmel, a mikkel egyszer-másszor az istenség szabados tetszése közegyházunkat, Tiszáninneri Egyházkerületünket és ebben sárospataki főiskolánkat meglátogatta, illetőleg megajándékozta. Adalékok ezek mindkettőnek történetéhez; könnyecseppek, szívbeli sóhajtások, czipruságak, köztük itt-ott egyegy kerekre font koszorú, a hű tanítvány, a jó barát, a szerető kartárs, az igazi nagyokat hódolattal tisztelő ember lelkének elszakgatott darabjai s a munkába állított szállómives verejték-gyöngyei“.

Milyen találóan van ott jellemezve az „Emlékjelek“ között p. o. egy-egy Török Pál és Nagy Péter, a két nagy ref. püspök, Vay Miklós az okos főgondnok és politikus, a tragikus végű Czelder Márton, a rendkívül hatásos liberális theologus Ballagi Mór, vagy a régebbiek közül Comenius Ámos János a maga korszakalkotó paedagógiájával és áldásos pataki szereplésével stb. Egy külföldi nagy férfinak is jutott hely s ez Gusztáv Adolf, a nagy lützeni prot. hős, ki ma Lutherrel egyetemben a Janssen-féle ultramontán történetírásnak, jobban: hamisításnak egyik legkedveltebb alakja. Jellemzései találók, megkapók, s a kényesebb kérdéseknél is nagyon találóak. Olykor a sorok között olvassuk ki az írónak egy-egy nagy férfiúra vonatkozó érzelmeit. De különösen elemében van a patakiakról adott jellemzésében. P. o. a jóságos Emödy Dániel, a jogtudós (kár, hogy Orbán hiányzik) Hege-düs László, a főgondnok, a mélységes tudományú Heisler József, a német tudós életet élt Warga Lajos, ez a legnagyobb egyháztörténetírónk, vagy szegény Mitrovics Gyulánknak élte alkonyán csalódott alakja szinte megelevenednek s valódi élet- és jellemképükben jelennek meg előttünk. Olvastuk már őket annak idején a Sárospataki Lapokban s mégis oly szívesen olvassuk meg őket így egymás mellett és egymás után újból. Csakugyan eszméltető és építő emlékjelek ezek a magyar haza és maig is vergődő prot. egyházunk hűséges szolgálataiban.

A „Bizonyosságok“ sorában több rendbeli beszéd található, a miket a szerző különféle alkalommal és minőségében tartott. Azok is a pataki főiskolának, ennek a maig is jellegzetes ősi alma materünknek egy-egy legújabb épületkövét jelzik, a melylyel a szerzőnek nagyhatású tanári és írói egyénisége elválaszthatatlanul össze van növe. Ilyen egy lelkész-avatási (és nem „szentelési“) beszéd „lelkitanítói működésünk sikerének akadályairól“, az ő régebbi akad. székfoglaló, több tanévet megnyitó beszéde, Gusztáv Adolfról szül. 300 éves fordulóján tartott ünnepi beszéde, egy reformációi beszéde s

két hazafias beszéde márcz. 15-ikén s „a királyi tiz szobor öröme“ stb. Erős prot. és öntudatos hazafias érzés szól ezeknek minden egyes gondolatából. Azért mindegyikök oly meleg és közvetlen, hogy szinte hallani véljük a szónok magvas fejtegetéseit.

Ajánljuk e rendkívül tartalmas és tanulságos „emlék-jeleket és bizonyságokat“ prot. olvasóközönségünk, de főleg lelkészeink és theologusaink szives figyelmébe. Szégyenünk volna, ha azokra a szerzőnek „rá kellene fizetnie“. Sőt inkább várjuk a továbbiak megjelenését is. Ugy legyen!

Sz. M.

Berzeviczy Albert: Régi emlékek. 1853—1870. Budapest (Révai testvérek). 1907. 314 lap. Ára 6, díszkötésben 8 korona.

Berzeviczynek, az írónak remek alkotása e mű, mely az Akadémia illusztris elnökéhez illően, méltán csatlakozik az érdemük szerint feltűnést keltett „Itália“-hoz s a tartalmas „Beszédek és tanulmányok“-hoz. Ragyogó tollal és rendkívül tanulságos és vonzó előadásban ismerteti a „forradalom“ utáni s az ébredező alkotmányos korszakbeli országos és sáros vármegyei állapotokat. Mindjárt a bevezetésben helyesen utal arra, hogy a magyar szellemű gentry-családoknak, s ilyen volt az övé is, a képe igazi nemzeti psychénk megismerése szempontjából is igen tanulságos. Kár, hogy e gentry ma már a múlté. Minden sorát, minden jellemzését meleg vallásos és hazafias érzés hatja át. Nekünk protestánsoknak is szép emléket emel az eperjesi collegium hazafias törekvéseinek s a pátens idejében Zsedényi Ede tiszaker. felügyelő és Máday Károly superintendens jellemének és országos szereplésének megrajzolásában. Kedves és megkapó kordépek pl.: „A forradalom emlékezete“, „És Magyarország újra csendes“, „A mi kis világunk“ (a Berzeviczy- és a rokon-családok), „Ébredés“, „Próbakó“ stb. fejezetek. Különösen a családi kör jellemzésében felülmulhatatlan. Anyja szeretetének határtalansága, atyjának nemes idealismusa és nővéreinek családiás érzülete, magasztos emlékképek Berzeviczy művében. A könyvet az is tanulságossá teszi, hogy az országos események igen ügyesen össze vannak kapcsolva a sárosi eseményekkel és szereplő egyéniségekkel. Nem egy sárosi gentry tiündöklő példája a hazafiságnak, mi mellett iskoláztatásáról (Kisszeben, Lócse, Pest) szólva nem feledkezik meg derék prot. nevelőjéről, Strauch Béláról, a későbbi kisszebeni, majd

felkai ev. lelkészről sem. De legerősebb és legmaradandóbb a családi kör és azok alakjainak jellemzésében. A két sirkő emléke pl. a könyvnek legmegkapóbb szakasza. Így korán elhunyt Rózsi nővéréhez való viszonyát a következő szép jellemzés fejezi ki: „Egynéhányszor meg akartam kísérteni ifjan elhalt nővérem alakját, lényét leírni; méltó volna rá valóban, hiszen a míg a kör hervasztani nem kezdte, ritka szépnek ismerte el mindenki s élénk szellemének és derült kedélyének szeretetreméltósága mondhatni ellenállhatatlan volt. Egykori nevelőnk (Strauch), mikor megöregedett, egy érzelemteljes levelében megemlékezvén Berzeviczén töltött éveire, azt írta róla: „És ott volt Az, a kit, mint valóságos angyalt, a mennyország megirigyelt a földtől, boldogsága tetőpontjáról korán szólítván el őt a földi élet gyarlóságából a szellemek tökélyvilágába. . . .“ És én érzem, hogy nem tudom őt leírni, hogy minden szó, melyet alakja festésére akarok fordítani, csak megbántása, megcsönkítése annak a képnek, a mely lelkemben él. Az ő emléke is egyike azoknak, a melyek e lapok teleírása után is leiratlanok fognak maradni. Mert vannak emlékek, érzelmek, a melyeket nem lehet egy szívből a másikba átültetni; mélyen gyökereznek minden szálukkal szívünkben, benne nőttek fel, csak benne élnek és virulnak és vele fognak meghalni.“ — Az igazi testvéri szeretetnek s a mélységes keresztyén gyásznak magasztos emléke és valódi apotheozisa e jellemzés.

Sz. M.

Obál Béla: Franz Rákóczi II. und sein Freiheitskampf im Lichte der ungarischen Geschichte. Eine Gedenkrede. Halle a/S. (Wischan & Burkhardt) 1907. 27 lap. Ára ?

Obál Béla, volt eperjesi theologus, mint a hallei magyar egyesület elnöke tartotta ezt az emlékbeszédet a hallei wittenbergi egyetem tanárai és hallgatói előtt a Thököly—Rákóczi-ünnepélyek lefolyása alkalmából. A „Hallesche Zeitung“ a múlt évben durva támadást intézett Rákócziék ellen, a melyben „németellenes forradalmi eszmékkel“, „politikai rebellis eljárással“, sőt „török inváziókkal“ vádolta őket, mely támadásról a Budapesti Hírlap is megemlékezett. De a hallei magyar egyesület nem tágitott, az ünnepélyt megtartotta ezzel a jó német-séggel és erős hazafias és prot. érülettel megírott tartalmas emlékbeszéddel. Különösen gazdag a beszéd azokban a német vonatkozásokban, a melyek a hagyományos osztrák elnyomtatás következtében Magyarország és Németország között szük-

ségessékké váltak a magyar ifjak külföldi tanulmányozásától kezdve föl egészen Bethlennek és Rákóczinak politikai szerepléséig. Az emlékbeszéd Szilágyi és Acsádi forrásművei nyomán készült s igen kedves és tanulságos olvasmány. A beszéd végén Vörösmarty Szózatának lelkes Kertbeny fordítása olvasható.

Sz. M.

Hajdu Lajos : Az élet igazi megszentelése. Nyolcz egyházi beszéd a Miatyánk alapján, dr. Latrille kolmári lelkes nyomán átdolgozva. 60 lap, Nagybánya, 1906, az Ige-hirdető kiadása. Ára ?.

Az első beszéd tárgya a megszólítás: Miatyánk, ki vagy a mennyekben. A második beszéd az első kérésről elmélkedik: Szenteltessék meg a te neved. A harmadik beszéd a második kérést fejtegeti: Jőjjön el a te országod. A negyedik beszéd a harmadik kérést magyarázza: Legyen meg a te akaratod. Az ötödik beszéd a negyedik kérést tárgyalja: A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. A hatodik beszéd az ötödik kérésről irt elmélkedés: Bocsásd meg a mi vétkeinket. A hetedik beszéd a hatodik és hetedik kérés kifejtése: Ne vigy minket kísértetbe, de szabadíts meg a gonosztól. A nyolczadik beszéd a befejezés magyarázata: Tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség. — A beszédek mind tartalmilag, mind szerkezet és nyelv tekintetében, nagyon értékesek. Tiszta evangéliumi igazságokat hirdetnek csinos formában és zamatos magyar nyelven. Tartalmas és formás, építő erejű és igazi evangéliumi beszédek, magvas keresztyén tanítások. Igemagyarázatuk értelmes, közlésmódjuk lendületes. Van bennök iz, szín és erő. Nagyon érdemes ez a kis füzet, hogy minél szélesebb körben elterjedjen, mert több építő erő és evangéliumi iz van benne, mint akárhány vaskos predikációs könyvben. Az átdolgozás izléses, magyaros és egy szemernyit sem érzik a füzetben, hogy idegenből ültette át derék szerzője.

b) Külföldi irodalom.

Frank G.: Die Theologie des XIX. Jahrhunderts. Aus dem Nachlasse herausgegeben und mit einem Lebensabriss des Verfassers versehen von Prof. Dr. Georg Loesche. Leipzig (Breitkopf & Härtel) 1905. 572 lap. Ára 12 márka.

Mindnyájunk elismerésére méltó munkát végzett Loesche, bécsi kartársunk, a midőn elődje Frank művét kiadta. Nagy művének, a prot. theologia történetének IV-ik és lefejező kötetét nyerte ezzel újabb theol. irodalmunk. Méltó helyet foglal el e nemben Gass, Schweizer, Dörner, Landerer, az erlangeni Frank és Seeberg hasonfárgyú művei között. Az egész legújabb német prot. theologia képét tárja föl előttünk tárgyilagosan és vonzó előadásban. Loesche collegánk pedig dicséretes munkát végzett a mű elején a szerző élet- és jellemképeinek, széleskörű irodalmi munkásságának s a négy kötetes mű tárgymutatójának gondos elkészítésével. A mű I. kötete 1862., II-ika 1865. s III-ika 1875-ben jelent meg, s tananyagát 1817-ig tárgyalva méltó kiegészítője Dörner, ma már nagyon ritka hasonfárgyú művének.

A Loesche által kiadott s 1817 óta szóló IV-ik kötet olvasásánál a „jénai theologia“ üde légkörében, s főleg Hase, a klasszikus prot. egyháztörténetirő s „a theologusok Goethéje“ közvetlen közelében találjuk magunkat. Mindkettőnek élete végéig lelkes híve és rajongó követője volt Frank. Az a theologia ez, mely Pflleiderer találó szép szava szerint „büszke arra, hogy valóban protestáns és igazi liberális tudomány a nélkül, hogy protestantizmusa radikálizmussá s liberalizmusa történetellenes kegyetlenséggé fajult volna.“ Frank műve, főleg annak a XIX-ik század prot. theologiáját tárgyaló IV-ik kötete minden ízében, szellem, felfogás és előadás tekintetében egyaránt, Hase elegáns egyháztörténetirői modorában van tartva, s a melynek jellemző sajátysága Luther reformátori és Herder huma-

nista törekvéseinek benső elvi összegyeztetése, az egyházas s a szabad tudományos szempontok kibékítése. Hasehoz hasonlóan Frank is humanista, idealista és tudós volt Erasmus értelmében. Méltán mondja róla Loesche, hogy ez az igazi nagy német tudós a bécsi theol. fakultáson „abiit, non obiit“. Maradandó nyomok jelzik theol. tudományos és gyakorlati egyházi munkásságát az osztrák protestantizmus életében. Művében nem a vezető theologusok élet- és jellemképei, hanem inkább a főbb theol. problémák s azok lehető megoldásának kísérletei érdeklik őt közelebről.

Frank műve a XIX-ik század theológiáját jellemző rövid bevezetés után öt nagy fejezetre osztja rengeteg nagy tananyagát. Az I. czime: „bölcselet és spekulatív theologia“ (Hegel, Strauss, Renan, Herbart, pantheismus, spekulatív pantheismus); a II-ik tárgya: „Schleiermacher és a közvetítő theologia“ (Schleiermacher, Neander, közvetítő theologia, Rothe, sváb bibliai irány); a III-ik „a liberális theologusokat és államférfiakat“ ismerteti: a IV-ik bemutatja „a theosophiát és az orthodoxyiát“ (Schelling, Baader, ó-lutherizmus, Harms, Olshausen, Tholmk, Hengstenberg, új- és hyperlutherizmus, ref. konfesszionizmus); végül az V. fejezet „a régi es az új küzdelem“ czímmel behatóan ismerteti a romantikát, a mysticismust és pietismust, a világosság barátait s az „ifjú Németországot“. A vezető theologusok jellemzésében a kortársak ítéleteit követi. A fősúlyt természetesen a rendszeres theológiára fekteti. Egy gondosan készített név- és tárgymutató jelentékenyen könnyíti a testes kötet használatát.

Az I. és a XVI-ik mellett a XIX-ik század a keresztyénség egyik legtermékenyebb százada, mely a maga kezdeteivel Schleiermacher örökbecsű vallásos „beszédeinek“ megjelenési évére, 1799-re megy vissza. Tudományos theol. tekintetben ezzel egyetlen keresztyén század sem mérkőzhetik. Már a rationalismus óta a tudományos szellemi élet összes ágaival került érintkezésbe s azok befolyása alatt fejtette ki óriási tárgyi gazdagságát. Örökségével, a rationalismussal szemben a pozitív bibliai és egyházi keresztyénség életeleven felfogása a jellemző sajátsága. E prot. theologia reformátora Schleiermacher, „ez a ritka kegyelt ember, vallásos lángelme és eredeti gondolkodó egy személyben“, ki ugyanolyan állást foglalt el az újabb theológiával, mint Kant az újabb bölcselettel szemben. Theológiájának egyénies jellege abban a törekvésében jutott kifejezésre, hogy „a vallás határozza meg a dogmát és nem megfordítva“. Összefoglalta a korabeli rationalismus és supranaturalismus theológiájának igaz gondol'atelemeit a keresztyénség subjektív és objektív értelmezésével, s ennyiben megoldotta az újabb theológiában azt a feladatot, a melyre már töredékes alakban Lessing és Herder is törekedett.

Az újabb theologia hármasság tipusa Schleiermacher, az ortho-
doxia és Hegel, a kinek befolyása Baur a kritikus, Rothe az ethi-
kus és Hase, az egyháztörténetírás genialis mestere felfogásán
egyaránt érezhető. E férfiak érdeme, hogy a prot. tudományos theo-
logia még a természettudománnyal szemben is, újból visszahódi-
totta korábbi jelentőségét. Irodalmával úgy intenzitás, mint eszenzi-
tás tekintetében egyetlen tudományszaknak vagy ágának irodalma
sem hasonlítható össze. Megtanultuk azt az újabb theológiából,
hogy a keresztyénség sohasem járhat együtt a barbársággal vagy
a tudomány a hitetlenséggel. Sőt inkább a protestantizmus lénye-
gileg rokon a tudománnyal. A keresztyénség a gondviselő „Isten
nagyhatalmi tényének“ bizonyult az egyesek s népek és nemzetek
életében, s a szellem számos fölemelő példájában, az istenfélelem
magasztos emlékeiben s az ének meredő dómok műépítészeti reme-
keiben túlélte az idők századait és viharait, s van remény arra,
hogy mint az igazság legfőbb s közvetlenül bizonyos alakja a
jövőben is felfogja társi fenkölt tanítóiban a maga mélységeit s
föllekesült prófétáiban hirdetni fogja annak dicsőségét.

Ilyen magasztos érzelmekkel eltelve követtük Frank tanulsá-
gos művét fejezetről-fejezetre, a melylyel ércznél tartósabb emléket
emelt írói egyéniségének s a német prot. theol. tudománynak. Élet-
és jellemképei s a különböző theol. irányzatokról adott rövid és
találó jellemzése, nem különben tárgyilagos szabadelvű felfogása a
részletekben a könyvnek maradandó értéket kölcsönöznek. Egy
monumentális prot. theol. mű nyert ezzel méltó befejezést. Tárgyi
tévedése, hogy de Lagardet, Bauer Brunot és Fechnert, a bölcse-
löt a spekulatív philosophusok helyett a lipesei pietisták követőihöz
sorozza.

Sz. M.

Reicke E.: Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit. Mit 130 Abbildungen und Beilagen nach den Originalen aus dem XV—XVIII. Jahrhundert. Leipzig (Diederichs) 1906. 144 lap. Ára 4 márka.

Van Németországban egy művelődéstörténeti irodalmi vállalat, a melynek tudós kiadója Steinhausen György. E vállalatnak eddig megjelent s bőven illusztrált köteteiből, a melyek a művelődés összes ágait felölelik tavaly „az evang. papról“ szólót ismertettük. Most Reicke tollából „a tudóst“ óhajtjuk bemutatni, a kinek Németországban is, s ott talán különösen, nagy része van a művelődés fejlesztésében és terjesztésében.

Sorra egymásután találó jellemzésekben mutatja be az egyes fejezetekben a tudóst, mint szerzetest, a tudóst a középkori scholas-

tikában s az azt követő humanizmusban, továbbá a tudóst a reformációban s az orthodox theologia korszakában s végül a tudóst a 30 éves háború után föl a XIX. század elejéig, a midőn az eddigi félépszerűségek teljes levetkezésével a tudományt művelő, fejlesztő és terjesztő, komoly és alapvető tudósnak mai típusa fejlődött ki.

Ulphilas, az ismert nevű góth bibliafordító volt az első germán tudós. A későbbi germán tudományos műveltség megállapítói és terjesztői Nagy Károly alatt az ir és angolszász szerzetesek voltak. Nagy Károly udvara és az ő akadémiaja volt a tudósok gyűlőhelye. Az udvar és a szerzetesi iskolák voltak a tudományos műveltség terjesztői. A tudós szerzetes a középkori tudós típusa, a kinek. tiszte a régi kéziratok másolásában, a pogány classikusok terjesztésében s a krónika-szerű történetírásban állott. A régebbi középkornak irodalmi kultúrája a Hohanstaufok alatt érte el tetőpontját. A népeletnek mi sem jutott ki e kultúrából.

Más az élet- és jellemképe a középkori tudósnak a scholastika idejében. A középkorban a francia és olasz egyetemek, majd később a németek voltak a tudományos műveltség terjesztői. Itt részletesen írja le a szerző a középkori német egyetemek szervezetét, tudományos életét, akadémiai fokozatait, az egyes facultásokat, a vizsgarendszert s a tanári jövedelmet. A latin volt a tudományos nyelv s Aristoteles a forma mestere. A középkori bölcsesség kezdete és vége Aristoteles volt, s a tapasztalati tények helyét a logikai fogalmak foglalták el. S mint a philosophiában Aristoteles, úgy az orvosi tudományban Hypokrates és Galenus, a jogtudományban a Corpus juris és a decretum s a theológiában a Biblia és Aquinói Tamás dogmatikája volt az uralkodó. A középkori tudós túlnyomóan speculatív jellegű volt, azaz hiányzott nála, Döllinger találó szavai szerint, a „historiai szem és tapasztalati érzék“. Nem csoda, hogy a könyvnyomtatás mesterségének föltalálásával a középkori terméketlen tudós üres hagyományaival általános gúny tárgyává lön.

Új tartalmat kölcsönzött a középkori tudósnak a humanizmus, mely a régi klasszikus irodalmi termékek föllevenítésével jobban fejlesztette ki a tudós egyéniségét s megtisztította a tudományt a formális, scholastikus hagyományoktól. De azért a humanista tudós sem törődött a néppel, a melyet Horatius-szal még később is profanum vulgusnak tartottak. Találón van itt e fejezetben jellemezve egy Hutteni Ulrich, Erasmus, Pirckheimer és Paracelsus egyénisége. A kor végén Olaszország felől a természettudomány kezdett terjedni.

Döntőleg hatott a tudomány átalakulására a reformáció, a melynek hősei, Luther és Melanchton, már a tudománynak népies jellegét is sejtetik, bár ebben a korban is a tudós és a pap még azonos fogalom. A tudós bíró, ügyvéd, vagy orvos s a többi tudós

hivatási kör csak később fejlődött ki. Még ebben a korban is igen sok a tudósok félszegsége, azok méltatlan mellékfoglalkozása és égbekiáltó szegénysége. Az orthodoxia idejében a scholastikus formalizmus s a sok meddő dogmatikai vitatkozás a túlnyomó.

A 30 éves háború nyomora nem kedvezett a tudománynak. Csak Thomasius idejében szorult le Aristoteles hagyományos tekintélye s annak helyére a modern humanizmus s a kritika lépett. E téren az első helyet Thomasius vivta ki magának, ki elsőnek tartott német előadásokat a lipcei, majd később a hallei egyetemen. Ideális tudós e korban egy Leibniz, Wolf és Kant. Növelelik a tudományt e korban a tudományos intézetek, társulatok, folyóiratok és utazások. Az egyes apró német fejedelemségek szinte vetekednek egymással tudományegyetemeik fölvirágoztatásában, de azért még ebben a korban is a polyhistoria állott a szakszerű tudás helyén. A tudósok hagyományos szegénysége, félszegsége, s a tananyag rendezetlen halmaza még ebben a korban is túlnyomó. Így pl. Halléban az 1787-ik évben a hat bölcséleti tanárnak mindössze csak 3950, s az öt theologiai tanárnak csak 1789 tallér volt az évi fizetése, a mi rendkívül nyomasztólag hatott a tudósokra és sok visszaélésre szolgáltatott okot. A sok jellembeli fogyatkozás, a honorariumok s az ajándékok elfogadása körül e kor tudományos világának egyik szégyenlapja. Dicséretes kivételt képeznek a nagy költők mellett a tudósok közül egy Fichte, Schleiermacher, Steffens, Görres és mások, a kiknek tudományos élete azonban már a könyvünk keretén kívül eső XIX. századba tartozik.

A rendkívül tartalmas és tanulságos kultur-historiai mű ismeretetésének végére jutottunk s a bő illusztrációk és vonzó előadás csak emelik a mű értékét. Nem ártana, ha valamelyik avatottabb toll a magyar tudós élet- és jellem képét is bemutatná, a kinek hasonlóan nagy része van a magyar nemzeti művelődés ápolásában, fejlesztésében és terjesztésében. E gondolatnak föllevenítése és figyelemre méltatása volt e hézagos ismertetés feladata.

Sz. M.

Richter P.: Bannerträger des Evangeliums in der Heidenwelt. 1. und 2. Band. Stuttgart, 1905. Verlag von J. F. Steinkopf. 220 + 204 lap.

E kétkötetes munkában az evangéliumi küldetés útörőinek életrajza olvasható, különös tekintettel a Németországból való misszionáriusokra.

Az első kötetben *Ziegenbalg*, gróf *Zinzendorf*, *Zeisberger*, *Carey*, *Williams*, *Gossner*, *Livingstone* és *Mackay*, a küldetés ez első rendű hőseit mutatják be a különböző szerzők.

Ziegenbalg az első németországi misszionárius volt Indiában, a tamilok földjén. A hallei pietisták növendéke volt. Minden tekintetben úttörő munkát végzett. Evangéliomot hirdetett, népiskolát alapított, kátét, ábécéskönyvet, énekeskönyvet és újtestamentomot fordított tamil nyelvre.

Zinzendorf gróf, a herrnhutiak apostoli lelkiületű alapítója, a külmisszióknak lelkes pártfogója, kinek bámulatos munkássága következtében ezek a gyülekezetek ma is a legnagyobb áldozatot hozzák a hittérítésre.

Zeisberger, az amerikai indiánok között működött hatalmas misszionárius, a kit maga a nép a vörösbőrűek barátjának nevezett, a ki a XVIII. század második felében egész életét e szent hivatásnak szentelte, a ki az északamerikai indiánok között annyira meggyökereztetette az evangéliomi keresztyénséget, hogy egy emberöltő múlva az összes vörösbőrűek keresztyének lettek.

Carey, az angolországi misszió úttörője Bengáliában, Kalkuttában, a ki szintén sikeres hirdetője volt az evangéliomnak, az első keresztyén elemi iskola alapítója, az újtestamentom bengáli nyelvre fordítója, később a Wellesley lord által alapított kalkuttai angol főiskolán az indiai nyelvek és irodalom tanára, a misszió ügyét ezután is egész haláláig hiven szolgálta; templomokat építtetett s lelkész- és tanító-képző intézetet alapított a bennszülöttek számára.

Williams, szintén angol misszionárius, a Csendes-tenger szigeteinek, Tahitinek, Samoának nagyérdemű hittérítője a XIX. század első felében.

Livingstone, a hirneves Afrika-utazó és az orvosi misszió úttörője, szintén méltatásban részesül a külmisszió zászlóartói között.

A külmisszió egyik legnagyobb alakja, *Mackay* Sándor, Uganda hőse és hittérítője fejezi be az első kötetben közölt hittérítő életrajzokat.

A munka második kötetében szintén érdekes és tanulságos életrajzok olvashatók a legújabbkori misszionáriusokról.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1906. évi december hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1906 évre: Erdélyi ev. ref. egyházkerület 100 K, Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Tiszai egyházkerület, Pesti ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1906-évre: Szakáli ev. ref. egyház, Curgói ev. ref. főgimnázium, Dévaványai ev. ref. egyház, Fogarasi ev. ref. egyház, Rupprecht Taszilo V.-Hodász, Irinyi ev. ref. egyház, Nádudvari ev. ref. egyház, Bácsi ág. h. ev. egyházmegye, Tenkei ev. ref. egyház, Vécsei Oláh Miklós Tokaj, Gyantai ev. ref. egyház, Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Szemes László Szentjános, Hunyadi ev. ref. egyházmegye, Debreczeni ev. ref. lelkési kör, dr. Schneller István Kolozsvár, Kún Bertalan Miskolcz, Fehérvárcsurgói ev. ref. egyház, Kalotaszegi ev. ref. egyház, Ugrai ev. ref. egyház (7.50 K), Nagy-Károlyi ev. ref. egyház, Czakó Gyula Mező-Komárom, Marosi ev. ref. egyházmegye, Arany László örökösei Budapest, Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Jászberényi ev. ref. egyház, Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Alsózempléni ev. ref. egyházmegye. 1904—1906-ra: Sárospataki ak. ifj.könyvtára, Pápai ev. ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Küküllői ev. ref. egyházmegye, Szentleányfalvai ev. ref. egyház, Nagyváradi ev. ref. egyház, Mezőgyáni ev. ref. egyház. 1906 és 1907-re: Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1906-ra: dr. Imre József Hódmezővásárhely, Túrkevei ev. ref. egyház, Madarász Imre Karczag, Vánescódi ev. ref. egyház, Zöld József Resicza, Resiczai ev. ref. egyház, Peti Lőrincz Bürös, Lőcsei ág. h. ev. egyház, Blatniczky Pál Zólyom, H. Kiss Kálmán Nagy-Kőrös (8 K.) Bodon Barna Gagy-Bátor, Horváth Gábor N.-Kisfalud, Jakab János Bodvalenke, Csik Dániel Miskolcz, Fürjesz Jenő Peteszénye, Halka Sándor Somogy-Szobb, Mágosi Mihály Temesvár, Hollerung Károly Mór, Fazekas Sándor Debreczen, Gece Géza Gálóc, Kárpáthy Gyula Pozsony, Mód Lénárd Vas-Simonyi, Szalacsi ev. ref. egyház, Bodor István Rimaszombat, Veress Ede Bucs, Furtai ev. ref. egyház, Vendvidéki ág. h. ev. lelk. értekezlet, Szepesi á. h. ev. lelkészegylet, Nyitrai ev. ref. egyház, Tiszaroffi ev. ref. egyház, Ruzskay Gyula Jánosi, Péterfy Sándor Pándorf, Végvári ev. ref. egyház, özv. Tóth Gáborné Szabadszállás, Stark Lajos Sopron, Tiszalöki ev. ref. egyház, Darabos Sándor B.-Szt.-András, Illyés János Atány, Weber Samu Szepes-Béla, Dalvicz Hugó Pozsony, Nagyváradi ev. ref. leánynevelőintézet, Sebeő Gyula Tarczal, Páriczy József Czigánd, Novák Lajos Sárospatak, Brunner János Sopron, dr. Kollarik József Pozsony, Mátészalkai ev. ref. egyház, Molnár Hugó Ujvidék, Soproni főgimn. magyar társ., dr. Székely József Szentmártonkáta, Gyulay Benő Mezőcsát, Bodor Domokos S.-Szt.-György, Antal Károly F.-Görzsöny, Segesváry József K.-Jánosi, Tóth Kálmán Komárom, Breyer Jakab Fertőmező, Molnár Lajos Harasztkerek, Mezőtúri ev. ref. főgimnázium, Nagy

Ferencz Budapest, Csürös István Budapest, Budapesti ev. ref. hitoktatói testület, Sziklai Ottó Pozsony, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, ifj. Medgyaszay Gy. Vincze B.-Főkajár, Konyári ev. ref. egyház, Eperjesi ág. h. ev. I. egyház, dr. Katona József Miskolcz, id. Medgyaszay Gy. Vincze B.-Főkajár, Saguly János Pitvaros, Kaczián János Budapest, Pozsonymegyei ág. h. ev. egyházmegye, dr. Malatinszky József H.-Szoboszló, Haviár Dániel Szarvas, B. Szabó János Veréb, báró Podmaniczky Gézáné Kiskartal, Túri Károly Kapoly, Rácz Kálmán Pápa, Simonides János Szécsény, dr. Bartók György Kolozsvár, Bereczk Sándor Szeged. 1907-re: Tóth Sándor Bácsfeketehegy, Hagymássy Károly Paks, Ballagi Géza Budapest, Halászy József Dorogma, Pap Imre Örkény, Dömötör Lajos Bölcske. 1905 és 1906-ra: Veres József Orosháza, Löke Károly Szomád, Szalárdi ev. ref. egyház, Kovácsy Kálmán Rákospalota, id. Draskóczy Lajos H.-M.-Vásárhely, Cseresnyés Jenő Temesvár, Kaposvárvidéki ev. ref. lelk. kör, Márton Jenő Pozsony, Hajduböszörményi ev. ref. egyház, Széles Sándor Nagy-Pal, dr. Eöttevényi Nagy Olivér Eperjes, Radácsy György Sárospatak, dr. Haviár Gyula Szarvas. 1905-re: dr. Benedek János Budapest, Becse Lajos Komárom. 1906 és 1907-re: ifj. Eötvös Károly Dunaszentgyörgy. 1904 és 1905-re: Fábíán János Vác.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1906-ra: Szabó János Köröstarcsa, Gecsei Péter Fancsal, Varga József Padány, dr. Gergely György Máramarossziget, Gönczi Lajos Székely-Udvarhely, Szabó János H.-M.-Vásárhely, dr. Raffay Ferencz Eperjes, Hajdu János Zsegnye, Vitus Lajos Torda, dr. Kuzy Albert Szolnok, Sedivi László Nyitra, Arany Gusztáv Pacsér, Győrteleki ev. ref. egyház, Nagy Gida Diósjenő, Gulácsi ev. ref. egyház (10 K), Farkas Károly Pókakeresztúr, Jósvai Dénes Szutor, Pataky János Mályinka, Lorántházai ev. ref. egyház, Kádár János Légenye, Zábrák Dénes Sopron, Csabay Pál Alsóbalog, Szontagh Sándor Szepesvárálja, Rigó Lajos Bihar, Barla Jenő Kisújszállás, Hutka József Bánócz, Zarándi Bertalan Kisgyőr, Geréb Márton Kolozsvár, Horvát Béla Kerta, Vattay László Rimaszécs, Túrkevei kaszinó. 1905 és 1906-ra: Zatureczky Gyula Barót, Gombai ev. ref. egyház, Csetfalvai ev. ref. egyház (20 K), Móré Elek Ungpinkócz, Idrányi Barna N. Szaláncz, Ujhelyi Miklós Miskolcz, Marokpapi ev. ref. egyház (20 K), Polgár János Meszlen, Kolozsváry Mihály Utrecht, Vadászy Pál Sajó-Szent-Péter, Szabó János Tiszaszentmiklós. 1901 és 1902-re: Lénárt Lajos Kisújfalu. 1906 és 1907-re: Papp József Sopron. 1905-re: Madaras János Vaja, Elek József Bábony. 1904 és 1905-re: ifj. Arany Károly F.-Ireg. 1907-re: Sebesi Ákos Segesvár.

5. Segítő tagoktól évi 5 koronával befolyt: 1906-ra: Lengyel Lajos Nyitra, Kovácsik János Csorvás, Jurányi Gusztáv Franczföld. 1907-re: Thern László Igló. 1905 és 1906-ra: Szeles Sándorné Nagy Pal, Kolbai Arnold Pozsony.

6. Alapítványi tőkére fizetett: Ugrai ev. ref. egyház 50 K.

7. Előfizetés Szemlére: Horváth Juliska Budapest 2 K.

Összesen befolyt 2617 kor. 50 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 január 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. <i>dr. Márk F.</i>	65
2. Bocskay halála és temetése. <i>Lác. Lencz Géza</i>	77
3. Egységes világnézetünk kérdéséhez. <i>dr. Szlávik Mátyás</i>	93
II. Tárcza.	
Dr. Mikler Magyar evangélikus egyházjoga. <i>B. Pap István</i>	100
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	106
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. <i>Thury Etele</i>	114
2. Dr. Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. <i>Sz. M.</i>	118
3. Radácsi György: Bibliai tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	120
4. Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. <i>Sz. M.</i>	122
5. Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez. <i>Historicus Criticus.</i>	123
b) Külföldi irodalom:	
1. Wüihelm Wundt: Völkpsychologie. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	128
2. Pfeiderer Ottó: Religion und Religionen. <i>Sz. M.</i>	133

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlébe** szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere.

Rohamos lépésekkel közeledünk a nagy reformátor születésének *négyszázados* évfordulójához. S mentől inkább közeledik ez az idő, annyival nagyobb szomorúság lepi meg lelkünket, ha arra gondolunk, hogy az a kálvinista jelleg, mely a reformáció első századában nálunk a Méliuszokat és Szegedi Kis Istvánokat szülte, ma már nagyon halvány vonásokban él közöttünk. S a kálvinizmusnak ama kiemelkedő saját-sága, mely a reformáció korában, a mi hazai földünkön is, a semmiből teremtett új, népes gyülekezeteket, állított fel számos iskolákat és így fejlesztette a kulturális életet, a magyar népzöménének körében pedig szült istenfélelmet és puritán erkölcsöket, bizony nagyon gyenge lábon áll minálunk.

Szomorú eseményszámba vehető az is, hogy míg a magyar ág. ev. egyház kiváló theológusai, példának okáért a derék *Masznyik* is, semmi fáradságot nem kimélnék, hogy Luthert irataiban hazai nyelvünkön is megszólaltassák, addig Kálvinnak még *főbb művei* sincsenek édes hazai nyelvünkre lefordítva. Több százados mulasztást tett jóvá a Prot. Irodalmi Társaság akkor, midőn a nagy reformátornak legalább egyik korszakalkotó: „A keresztyénvallás alapvonalai“ című művét lefordította. Kálvin négyszázados jubileumát pedig csak akkor ünnepelhetnénk meg legméltóbban, ha teljesen helyrehoznók e téren a mult idők mulasztásait.

Kálvin élete ugyan eléggé ismert már előttünk. Magyar nyelven is jelentek meg egyes töredék-munkálatok az ő életéből, melyek között kétségtlenül legkiválóbb a *Révész* Imréné. De ezek a művek legtávolabbról sem merítik ki a nagy reformátornak eseményekben gazdag életét. Az isteni gondviselés különös áldásának tekintenők azért azt, ha előállana sorainkból egy olyan hivatott egyéniség, a ki főként a kálvinizmus val-lás-erkölcsi befolyását olyan alakban domborítaná ki, a mely-

ből világosan láthatná népünk, hogy mit köszönhet a kálvini reformációnak a magyar református egyház.

E jelen közlemény, minden nagyobb igény nélkül, olyan oldalról fogja a nagy reformátort feltüntetni, a melyet, legalább az én egyéni tudomásom szerint, nem tárgyaltak hazai nyelvünkön. Sőt a külföldnek nyugoti egyházaiban is szórva-nyosan s csakis szoros értelemben vett szakközlönyökben, foglalkoztak ez oldalról vele. A minék meg is van a maga természetes oka. Kálvin nem annyira pedagógus, mint kiváló theologus volt. Tisztán neveléstani rendszerről nála nem igen lehet szó. De főbb műveiben elszórtan találhatunk olyan megjegyzéseket, melyek a reformátor nevelés és tanítási nézeteit foglalják magukban; s ezekből kell már most nekünk az ő pedagógiai rendszerét megállapítani. S hogy hozzá szólunk e közleményben ez igen fontos kérdéshez, ennek is megvan a maga természetes oka. Tudjuk, hogy Kálvinnak mennyire szívéhez volt forrva az iskola. Hiszen a genfi akadémia is az ő és Béza együttes működése alatt érte el virágzásának tetőpontját. De meg azért is érintjük most ez érdekes kérdést, mert maga az országos ref. tanáregyesület is érdemesnek találta ezt arra, hogy pályázatot hirdessen közelebről olyan műre, mely Kálvin nézetét a nevelés-tanítás terén tárgyalja. Hadd legyen ez is ehhez egy porszemecske; vagy ha megfelelhethetne céljának, némi tájékoztató annak, a ki vállalkozik ez érdekes kérdés megvilágítására.

* * *

A kulturtörténelem a genfi iskolaügyek *tetszősebb* képének leírását csak ott kezdheti tulajdonképen el, midőn a kálvini reformáció erősebb gyökeret vevén a népnek szívében, Kálvinnak leghatalmasabb munkatársa, s az iskolaügyek reformátora, Béza, Párisból menekülve, 1548. év október 23-ikán Genfbe érkezik. E két rokonlélek és hatalmas szellem befolyása és bámulatos tevékenysége — rövid időközben — a felvirágzásnak olyan magas fokára emelte fel a genfi iskolákat, hogy főként az általok alapított akadémianak híre távoli országok tudományszomjas ifjait gyűjté össze a kálvini reformáció bölcsőjéhez.

Hogy milyen *gyors átalakítást* végzett a kultura terén e két reformátor áldásos működése, legyen elég itt Kálvin egyik hű barátjának, evangéliomi érzelmei miatt szintén menekült francziának, gróf *Vergeri*ónak, egy levéltöredékét közleni, melyet ő Genfből hazájának néhány r. katolikus barátjához intézett. „Mindössze — úgymond — hogy ez a város a

hitetlenséget és pápai babonát húsz évvel ezelőtt innen száműzte, de már is a legnagyobb lelki gyönyörűséggel szemlélhetjük azt a gyors átváltozást, a mit itt a kálvini reformáció véghez vitt. Tíz lelkész hirdeti az evangéliomot minden vasárnap és a hétnek két köznapján; de ez még csak *semmi* azon óriási tevékenységhez képest, a mit ezek az *iskolákban* az ifjúság nevelésénél és tanításánál véghez visznek. Kálvin éles sas szeme csakhamar átlátta azt, hogy *először is* az ifjúság fogékony szívébe kell az evangéliom áldásthozó magvát elhinteni, ha e várost a papizmus átkaitól *végkép* meg akarja szabadítani. Mióta Kálvin ide érkezett és megkezdte az iskolai ügyek reformálását, ez a város úgy néz ki, mint Istennek veteményes kertje. Boldog város Genf, mely a babonát és hitetlenséget végkép elhagyva, Kálvint falai között birhatja!¹

Legkisebb túlzás sincs abban, a mit e grófi francia menekült Kálvin reformátori, főként pedig iskolaügyi tevékenységéről elmond. E nagy szellemóriás *egész lelkét* beleöntötte abba az eszmébe s mindkét kezét ráveté a hatalmas munkára, hogy miután az *alsóbbfokú* iskolák ügyét némileg rendezhette, *mindenekelőtt* az evangéliom szolgálóinak tudományosabb kiképzésére *egy magasabbfokú tanintézetet* létesíthessen Genfben.

Hasonló irányú, de csekélyebb képzettséget nyújtó tanintézetek már elébb is voltak itt. Ezek között legkiválóbb volt az alapító nevére elnevezett „*College Versonnay*“, a melyben grammatikát, logikát és az úgynevezett „szabadművészeti“ tantárgyakat adtak elő. Ez az iskola volt az, a mely a római egyház klérusát képezte. Ez az intézet azonban, minthogy a városi hatóság nem volt az abban uralkodó szellemmel megelégedve, ennek nyomása alatt már 1480-ban megszűnt s maga a város alapított olyan egyetemféle magasabbfokú tanintézetet, melynek feladata lett volna: „ifjú embereknek vallásosságban és tisztább erkölcsi életben nevelése“. Ez az intézet — *ilyen alakjában* — 1531-ig állott fenn és csak akkor oszlott fel, midőn a r. katolikus érzelmű *utolsó* rektor a várost elhagyta és senki nem találkozott olyan megfelelő képzettségű egyén Genfben, hogy ez intézetet a r. katolikus egyház szellemében fentartsa. Az ekként megszűnt intézetet *Viret* és *Farel* a reformáció szellemében átalakították és megkezdték abban az ifjúságnak nemcsak vallás-erkölcsi alapon, hanem tudományosabb mérvben való tanítását. Maga Kálvin is genfi *első* tartózkodásának ide-

¹ Lásd: Johannes Calvin. Von dr. Stähelin. Erste Hefte. Elberfeld 1863. pag. 481.

jén munkatársul szegődött hozzájuk. Azonban a gyorsan bekövetkező forradalmi zavaros időszak Kálvint és társait menekülni kényszerítvén, a tanítás ez intézetben teljesen félbeszakadt.

A megpróbáltatásnak nehéz napjai voltak ezek a város lakosságára nézve. Úgy látszott, mintha a sötét reakció uralma *újra* felemelte volna annak falai közt fejét és végmegsemmisüléssel fenyegetné ott a kálvini reformációt. De ez áldástalan állapot nem sokáig tartott. A város jobb érzelmű polgárai mindent elkövettek arra nézve, hogy Kálvint visszanyerhessék; a mi meg is történt.

Midőn Kálvin 1541-ben régi gyülekezetében állását *újól*ag elfoglalta, előbbi építő munkáját, mit az iskolák ügyében tett, teljesen romokban, csaknem egészen megsemmisülve találta. A munkát újból kellett kezdenie és ő fáradhatatlan tevékenységgel fogott hozzá *mindenekelőtt* az iskolai ügyek gyors rendezéséhez. S a mi az *alsóbb* fokú iskolákat illeti, ez csakhamar sikerült is neki. Egy nagyobb méretű, *felsőbb* fokú iskolát azonban olyan szellemben előállítani, mely a félbeszakadt tanrendszert ne csak továbbfejleszse, de szélesebb és tudományosabb alapokra is fektesse, nagy nehézségekbe ütközőnek látszott. A nemes város áldozatkészségéhez fordul e téren. Segélykérő levelében így ír: „E városnak nem lehet nagyobb ékessége és a közjólétre általánosabb boldogság, mint egy olyan intézet felállítása, a melyben alapos oktatást nyerhetnek nemcsak ennek lakosai, de *a külföldiek is* abban, a mi a tudományos műveltség és az életre nézve legszükségesebb, főként pedig a vallásos ismeretekben“. A tanács átlátta és érezte is a reformátor szavainak horderejét, de a *kis* állam nem rendelkezett elegendő anyagi erővel ahhoz, hogy egy ilyen nagyszabású intézetet felállíthasson. Az előmunkálatokat azonban erre nézve megtette, midőn 1552-ben „*a felépítendő új egyetem*“ helyiségeül egy alkalmas épületet vett meg. Ki örülhetett volna ennek jobban, mint Kálvin, kinek lelkéhez volt ez az ügy egészen forrva?! De nem soká örülhetett kedvenc eszméjének. Megint kitört a kis államban a polgárháború s az ezzel járó megrázkódtatások az eszmét újból elföldelni látszottak.

Inter arma silent musae! . . . mondja a latin példaszó. Ki gondolt volna most az építés békés munkájára, midőn egyetlenkedés, belső viszály és fegyverek zörgése hallszott mindenfelé?! Mindenki desperált; csak Kálvin nem csüggedt el. Az ő tevékeny és bátor lelke nem ismerte a félelmet és lemondást. Hogy a szegény tudományszomjas ifjúság e ziva-

taros időkben se maradjon lelkivezér nélkül, *egymaga* vállalkozott arra, hogy néhány theologus ifjúnak *saját lakásán* felolvasásokat tartson.

De éppen a reformátornak ez a bámulatos kitarása igazolta azt, hogy mennyire nem csak az ő ügye ez és hogy milyen égető szüksége van Genfnek egy felsőbb tanintézet *végleges* felállítására. Az a kis tudományszomjas sereg, a mely a politikai zavarok daczára is Genfet felkereste, napról-napra annyira megnőtt, hogy a lelkészlak szűk szobája csakhamar elégtelen lón az ifjúság befogadására. A külső politikai viszonyok is örvedetesebb alakot nyervén, egész sereg *külföldi* ifjú tódult oda, hogy Kálvint hallgathassa. Főként a francia hittestvérek voltak azok, a kik nemcsak a közelségnél fogva, hanem főleg azért is, mert hazájokban tiltva volt evangéliumi szellemű tanintézetek létesítése, csapatostól jöttek át a határon Genfbe. S miután sikerült Kálvinnak az addig húzódozó Bernnel is rendezni az egyházi ügyeket, elérkezettnek látta most már az időt arra, hogy kedvencz tervét megvalósíthassa. A nagy reformátor 1558-ban ismét a tanácshoz fordult. Készséggel elismeri, hogy a polgárháború miatt súlyos anyagi viszonyok közé jutott genfi kis állam jelenleg nem képes egy felsőbb tanintézetnek felállításához. Nem is annyira segélyt kér ő a várostól, csak *erkölcsi* támogatást és beleegyezését a tanácsnak ahhoz, hogy ő a polgárság hazafias áldozatkészségét vehesse igénybe. Ez volt az *utolsó* erőforrás, melyből a reformátor meríteni akart. Nem is csalatkozott meg hitében; noha a tanács válaszában nem sok reményt nyújtott Kálvinnak.

A csodálkozásnak bizonyos nemével gondolunk ma arra a férfúra vissza, a ki igen sok oldalról igénybe vett munkássága közt még arra is tudott időt találni, hogy a város vagyosabb polgárainak ajtaján és szívénel *személyesen* zörgessen a lelkéhez forrott eme fontos ügyben. Mint fénylő tanúbizonyosság beszél *ma is* előttünk amaz áldozatkészség, mely a reformátor lelkesítő eljárását nyomon követte. Egy, az akkori viszonyok közt igen nagy összeg, 10,000 arany forint gyűlt néhány nap alatt össze. Minő jóleső érzés hathatta át Kálvinnak lelkét akkor, midőn a kétkedő tanács kezeihez leolvasta ez összeget. Nem voltak ott többé Tamások, hanem ügybuzgó és tetterre kész lelkek. Most már azonnal hozzá kezdehettek az építkezéshez.

A reformátor azonban azzal még nem elégedett meg, hogy az épületet *külsőleg* felállítsák. Jelesebb tanerők, alkalmas munkatársak után nézett. Az isteni gondviselés mintegy véletlenül kezébe adta az eszközt ehhez. Egy férfiú, ki evan-

géliomi hitéért elhagyni kényszerült szülőföldet és hazát, vágyoni jólétet és kitüntetések, zarándokolt el oda, a hol akkor sokan Franciaországból elmenekülve menhelyet és meleg fogadtatást találtak. Egy kiváló antik jellem és bámulatos munkaerő volt az, a kiből Kálvin azonnal hatalmas segítő-társat nyert az egyház és iskolaépítés *belső* munkájában; a ki ugyan már előbb is megfordult Genfben, de némi félreértés miatt távozott onnan . . . ez a férfiú az ő reformátor társa, *Béza*. Egy nemes lelkű, buzgó, vallásos és kegyes érzésű egyéniség ez, a kinek neve ez időtől kezdve éppen úgy össze van forrva a Kálvinéval, mint Melanchtoné a nagy Luther nevével. Midőn e kiváló férfiú Genf falai közé *újólag* visszatért, a kinek tanítói képességét előbb is sokra becsülték ott, a tanács nem habozott többé, hogy hozzá fogjon akadémia felépítéséhez. Mindenekelőtt pedig Kálvint megbízták azzal, hogy készítsen egy olyan *tantervet*, mely „gondos körültekintéssel szerkesztve, a közönség tetszését megnyerhesse“.

A tanács eme határozata határtalan örömet keltett Kálvin szívében. Régi vágyainak megtestesülését látta abban. Noha maga is betegeskedett ekkor és alig tudott gyengesége miatt lábára állani, mégis mindennap hordszéken kivetette magát, hogy gyönyörködjék lelke a munka előhaladásában. Találóaan jegyzi meg erre a genfi ref. egyház történetének írója, *Gaberel*,¹ hogy „az építők karjába a Kálvin lelke kötözött, mert rövid hat hónap alatt befejeződött a mű s 1559 június 5-ikén megnyílt a múzsák eme diszes hajléka és a tudományszomjas ifjaknak *egész serege* költözött be abba“.

Az új főiskolának rektorául a tanács által Béza lőn alkalmazva; s Kálvin és ő rajta kívül olyan kiváló tanerők működtek abban, mint *Viret*, *Chevalier*, *Laureatus* és mások. Ilyen kiváló tudósok működésének következménye lőn aztán az, hogy a hallgatóság száma — rövid időközben — majdnem ezerre felszaporodott s a kontinens minden egyháza képviselve volt ott.

Igen érdekesek azok az iskolai szabályzatok, melyeket Kálvin igen nagy körültekintéssel készített el.

Az első fejezet *a tanárok köteleességéről* szól. „A tanárok — jelzi e szabályzat — legjobb tudás és lelkiismeretes meggyőződés szerint választassanak és megerősítés végett a városi tanácsnak bejelentessenek. Minden tanár, a rendes leczkeidőben, a tanórán szorgalmasan megjelenni köteles; s

¹ Lásd: *Celerier*. Über die Genfer Akademie im IV. Bande p. 306.

ha valaki kényszerüség okokból elmarad, a rektornak ezt azonnal jelentse be s *helyettesítéséről maga* köteles gondoskodni. A tananyag kezelése teljes komolysággal történjék. Semmi invekció nincs megengedve az írók művének magyarázásánál. Ha talán a tanár abban *homályos* kifejezésekre talál, ám tegye figyelme erre a hallgatóságot; de kellő vigyázattal és alapos megfontoltsággal. A tanításnál arra kell mindenekelőtt figyelmeztetni, hogy a tanulók tanulják meg Istent félni és a bűnt gyűlölni“.

A rektornak olyan férfúnak kell lenni, a ki nemcsak istenfélelmében, de tudományos ismeretekben is *kitűnő* legyen. Legyen békességszerető és szolgálatkész. Lelke ment legyen minden keserűségtől, magatartása minden darabosságtól, hogy jó példaadás által tündököljék azon ifjúság előtt, mely gondjaira van bízva.

A hallgatókat négy csoportba osztották be, nem osztályonként, hanem a városban elfoglalt *lakóhelyek szerint*. Minden csoport felett egy tanár őrködött, a kinek főként arra terjedt ki a figyelme, hogy a részökre kijelölt templomban mindig pontosan megjelenjenek és az ott *külön kijelölt* helyet foglalják el. Különösen a vasárnap délutáni *gyermek-istentiszteleteken* tartoztak mind megjelenni és az idősebb tanulók kötelesek voltak ott a lelkésznek segédkezni.

Az előadások nyáron hat, télen hét órákor kezdődtek. Minden osztályban a hallgatók csoportonként osztattak be. Minden csoportban tíz hallgató volt, a kiknek *elseje*, mindenestre a legkiválóbb egyén, a csoport felett nem csak felügyelettel bízott meg, hanem még afféle korrepetitori szerepkört is töltött be. Az előadások mindig *imával* kezdődtek, a mit a tanulók *felváltva* végeztek, a mi *ma is* hasonló módon történik a genfi főiskoláknál.

Nem lehet feladatunk, hogy a tanmenetet itt minden fázisában leírjuk; elég legyen annyit felemlíteni, hogy a legnagyobb súly mindenestre az ifjúság vallásos, erkölcsi nevelésére volt fektetve. A nagy reformátor által alapított eme főiskola a kálvinizmus amaz élet elvén épült fel: *vallásosság, tiszta erkölcsiség, krisztusi szeretet és evangéliumi szabadság*. Ez az, a melyhez ez az intézet akkor is hű maradt, midőn a nagy alapító már annak falai között többé nem működhetett.

E főiskolának előkészítő intézete volt az úgynevezett *kollegium*, mely hét osztályból állott és ez osztályokban a francia nyelvnek tanítása mellett főként a latin és görög klasszikusok magyarázatára fektették a fősúlyt. E mellett képezték itt az ifjakat a rethorika és dialektikában; de szoro-

sabb értelemben vett realiákról még csak nem is szól ez iskola tanterve, mely kétségtelenül a mi *latin*, vagyis *gimnáziumi* tanbeosztásunknak felelt meg a reformáció korában.

S hogy ez iskolának az volt a rendeltetése, hogy főként a leendő lelkészanyagot az akadémiái kurzushoz *előkészítse*, igazolja az, hogy a *felsőbb* osztályokban az evangéliomokat, főként Lukácsot és az apostoli leveleket *eredeti* nyelven olvasták és fordították le a hazai nyelvre.

E kollegiumi tanítás betetőzését képezte aztán az akadémiái oktatás, a hol a theologiai felolvasásoknál főként az exegezisre helyezték a legnagyobb súlyt. Külön-külön tanszéke volt az ó- és új-szövetségi exegezisnek; ismét külön a dogmatikának. A filozófiából Arisztoteles etikáját tanították és kisebb mérvben Platót és Plutarchot magyarázták. A mi a kollegium tantervében elő se fordul, az exakt tudományok közül itt már helyet talál magának a fizika és mathezis is, bár csak igen csekély mérvben. Mindössze heti három órán adták e két tantárgyat elé.

Kálvin gondoskodó figyelmét arra is kiterjeszté, hogy az akadémián egy *orvosi* tanszéket is szervezett, a mely azonban az ő halálával megszűnt.

Érdekes jelezni azt is, hogy a genfi akadémián egy *ének-* és *zenei* tanszék is volt felállítva; noha a helvét reformátorok a zenét a templomokból teljesen száműzték. Ez a tanszék egyébiránt arra szolgált, hogy a theologusokat az istentiszteleti műeneklésben képezze.

Az akadémia hallgatói, sőt a tanárok is, *mielőtt* az intézetnek tagjai lettek volna, egy *hitvallástételt* irtak alá, mely a különböző vallástételeket, az athanaziusi kivételével, mely Kálvin tetszését nem nyerte meg, tartalmazta. Ebben a vallástételben ki volt fejezve a Servét és tévelygő társai elleni küzdelem is, mely az aláírókra *jövőben* várni fog.

S hogy az ifjúság az efféle tévtanok elleni harcban kellőleg felvértezve menjen ki az életbe, minden tanuló, a hónap *első* napján, leginkább egy apologetikus tartalmú tételt tartozott kidolgozni és azt szaktanárának pontosan beadni, a ki azt felülbírálván, *nyilvános vita alá* bocsátotta, a melyben minden tanuló résztvehetett. Magok a tanárok is kötelesek voltak e vitaórákon megjelenni. Kálvin e vitaórákra nézve a következő irányelvet szabta meg: „Minden szofizma, haszontalan szófecsérlés, az isteni ige elleni mindenféle merész újítás, mely az ifjú lelkekben kételyt támaszthatna és többet rombolna, mint építene, a vita anyagából számüzendő. Igazi kegyes, vallásos érzelem legyen az, mely a kérdéses tételek megvilá-

gosításánál irányadóul szolgáljon. Az akadémiának nem az a hivatása, hogy hitetlen Tamásokat neveljen, hanem hogy Krisztusnak hű evangeliomi munkásokat állítson elé¹.

Íme, csak ez egyetlen nyilatkozata Kálvinnak elegendő lenne nekünk arra, hogy ebből az ő pedagógiai rendszerét megállapíthassuk, mely nem más, mint az ifjúságnak az evangélium alapján álló vallás-erkölcsi nevelése és tanítása.

A Kálvin akadémiajának híre nem maradhatott elzárkózva kis államának szűk határai között. Messze vidéken ismertté lőn annak hírneve s Európának minden államából és így hazánkból is nemcsak az ifjak, de felnőtt férfiak is, főként pedig francia és angol menekültek felkeresték azt, hogy legalább egy szemesztert annak a nagy reformátornak lábainál tölthessenek el, a ki, főként alapos bibliai előadásai-
val tünt ki többi társai felett. Bámulatos is az a tevékenység, a mit ez a roszakatag testü reformátor e tanintézet felvirágzására kifejtett. Halomszámra menő levelek tanuskodnak arról az óriási agitációról, a melyekben szüntelen azon fáradozik, hogy az itt és ott felmerülő hiányokat elenyésztesse és ez akadémiát a tudomány legmagasabb színvonalára felemelje. Esdő sorokkal keresi fel az akkori európai hírvű tudósokat, főként Martyr Pétert, Mercerast, Tremelliust és más kálvinista kiváló tanerőket, hogy: „Istentől nyert gazdag talentumaikkal e főiskola felvirágzásán segítsenek”. „Ha kevésnek találjátok” — írja — „azt az összeget, a mit itt nyújthatunk ahhoz képest, a mit Németország ad nektek, gondolatok *magasabb értekekre is*. Gondolatok arra a közel ezer ifjú lélekre, a kik az evangéliom áldásait viszik innen majd el a *különböző* országokba. Olaszhonnan virágzó ifjúsága már is itt seregel az akadémia falai közt. Az evangéliom hírnökei csaknem kivétel nélkül mind itt képeztetnek a francia ref. egyház számára. Jöjjetek tehát ti is ide, hogy minél több lelkeket vezessetek az Úr szolgálatára.”¹ „Valóban bámulatos — írja egy szemtanu, — a mint a távoli országok minden részéből az ifjak az itteni tanárokhoz sereglenek. Azoknak a kegyes ifjaknak számát, a kik csak Kálvint hallgatják, *többre* értékelem *ezernél*.”²

A hova csak a nagy Kálvin híre elhatott, mindenütt égetek tudományszomjas emberek a vágytól, hogy Genfbe elérkezessenek. Tudott dolog előttünk, hogy ennek az akadémiá-

¹ Lásd: Briefauszüge aus dem Genfer und Berner Manuscripte bei Henry III, p. 391.

² Lásd: Stähelin. Calvins Leben. I-ső kötet. 490. lap.

nak, a XVI. század végétől kezdve egész a XVIII. század közepéig, olyan nagy volt a híre, hogy az *egész* református Európa irodalmi és theologiai képzettségét e főiskolából merítette. Nemes ifjak, Németországnak, Franciaországnak, Skóciának és Hollandiának fejedelmi ivadéakai, miután hazájokban iskolai pályájokat bevégezték, mentek el Genfbe, hogy ott magokat *tovább* képezhessék. Rendes lelkipásztorok, kik már hazájokban az evangéliom szolgálatában áldásos missziót végeztek, mentek el Kálvin városába, hogy a kálvini tiszta tant, tudományos ismereteket és egyházszervezetet tanulják meg *közelebbről* ismerni és mint szellemi örökét annak a nagy férfinak szülőföldjükre átplántálni, a kit ők is mint egyházuk alapítóját és mesterét tisztelték. És minő hatalmas tanerők voltak azok, a kiknek lábainál e tudományoszjas sereg ülhetett! . . . Az alapítón és Bézán kívül ott voltak még: *Casambonus, Turretin, Leclere, Spangenheim, Pictet du Saussure, Bonnet Károly* és mások, a kiknek diszes sorához az újabb korban Merle d' Aubigné csatlakozott. Hollandiának és Franciaországnak főiskolái a genfi akadémiát tekintették *minta-intézet*eknek és ennek alapján és tanrendje szerint szervezkedtek. A genfi akadémián tanulni, a *legjobb ajánlólevél* lön mindazokra nézve, a kik itt valaha megfordultak. Éppen azért könnyű elképzelni, hogy minő áldásos befolyással lehetett ennek az iskolának szelleme, mely abból kiáradt, az *egész* evangéliomi keresztyén világra. A nagy Kálvin saját nemes lelkének bélyegét nyomta rá mintegy erre a tanintézetre, és az a református jelleg, melyet a genfi akadémián tanuló ifjú magával elvitt távoli hazájába is, lelkébe mélyen bevésődve, képezte azon *egységet és testvéri összetartást*, a mely, nyelvi és nemzetiségi különbség daczára is, a XVI. és XVII. századbeli kálvinista egyházakat a kontinens *minden* államában a hitben igazi testvérekké tette és a krisztusi szeretetben egybeforrasztotta.

Legjelentősebb befolyást azonban a Kálvin főiskolája mégis annak a városnak lakosaira gyakorolt, a melynek körében működött. A régi, egyszerű városka, Kálvin működésének ideje alatt, Európa szellemi világának történelmében *elsőrendű* helyévé lön a tiszta evangéliomi hitnek és keresztyén tudománynak. Az addig szellemi sötétségben élő genfi polgárság most már érdeklődni kezdett a vallás és tudomány kérdései iránt és maga is részt akart venni e szellemi megújulásban. Egyik újkori történelemíró, *Gaberel*,¹ azt mondja Kálvin koráról: „A

¹ Lásd: Gaberel I-ső kötet 508. lap.

tudomány csarnokából senkinek sem volt szabad ezután kizárva lenni. Nemcsak a szó szorosabb értelmében vett tudomány emberei, hanem kereskedők és kézművesek is feliratkoztak a kollegiom *alsóbb* osztályaiba, hogy legalább a *régi* nyelveket és annak irodalmát megismerhessék. A polgárság körében mindenütt üdvös *változás*, nagyobb és alaposabb képzettség utáni vágy keletkezett. Még politikai tekintetben is érezhető eredménye lett ez iskolák áldásos működésének. Mindenki eléggé felvilágosodottnak és képzettnak érezte magát arra nézve, hogy hazája sorsával és érdekével törődjön és ennek a kis köztársaságnak szabadsága és felvirágzására közreműködjön. A mi addig, a pápista tudatlanság miatt, teljesen lehetetlen volt, könnyű volt most már — *bármely foglalkozású emberek sorából* — a tanács tagjait megválasztani. A gyáros, az üzletember, a kézműves elég szellemi erővel rendelkezett, hogy teljes komolysággal és buzgó odaadással a város ügyét szolgálja. A nevelés és tanítás áldásainak *a nép legalsóbb osztályaira* való kiterjesztése által lassanként megszűnt az ú. n. proletár-elem és az addig élesen kirívó ellentét a gazdag és szegényebb osztályok közt enyhülni látszott. Kálvin városában nem volt többé tere az addig uralkodó *vagyoni* főrendiségnek, hanem igenis előállott, éppen a reformátor üdvös befolyása alatt, egy *szellemi* arisztokrácia, mely feladatául tűzte ki magának a tudományok ápolását és a patriotizmus érzetének fejlesztését. Ilyen nevelésű és irányú polgárság körében könnyű volt a genfi akadémiaának felvirágoztatni és könnyebb volt a hűtlenség ellen is a kis köztársaság függetlenségét és szabadságát megvédeni⁴.

Íme tehát nemcsak tanügyi és vallási tekintetben, de az *állam életének* jövő fejlesztése szempontjából is, ilyen áldásos befolyást gyakorolt Genfben Kálvin és a kálvinizmus. A kálvinizmusnak különben is a *vallásos hitben* és *tudományos ismeretben* van igazi mély gyökere. A nagy alapító jól tudta ezt, midőn Genf polgárait nemcsak vallásosokká igyekezett nevelni, hanem azoknak a kellő tudományos ismereteket is törekedett megadni. Ez volt éppen az ő kiváló *pedagógiai rendszere*. Ezen az alapon építé fel Kálvin összes nevelési és tanítási munkásságát. Senki nála nagyobb szolgálatot nem tett nemcsak hazája, de egész Európa, sőt az összes református keresztyén világ szabadságának, tudományos és kulturális fejlődésének.

És éppen abban rejlett a nagy reformátornak hatalmas ereje, hogy a nevelésnél és tanításnál a vallásos és erkölcsi eszmék fejlesztését tekintette mindenkor *első* és *főtényező*nek. Ez volt nála az az emeltyű, a melylyel az általa megalapított

kálvinista egyházat szellemi és erkölcsi tekintetben *minden más* egyházak felé magasban felemelte. És ez éppen nem akar öndicsekvés lenni! Csak egy röpke tekintetet kell vetni azokra az országokra, a melyek a Kálvin tanát elfogadták, azonnal látni fogjuk, hogy a legmagasabb *erkölcsi, szellemi és kulturális fejlettség* éppen ezekben az országokban található fel. A legelősebb oktatástól kezdve, fel egészen az egyetemekig, az evangéliom alapján álló népeknél *mindenütt* magasabb képzettséggel és általánosabb műveltséggel találkozhatunk. Ez mind a kálvinizmusnak áldásos következményéül tekintendő!

Nem lesz tehát nehéz már az eddigiekből a Kálvin neveléstani rendszerét megállapítani, mely főleg ethikai és tudományos életre akarta nevelni azt az ifjúságot, a mely arra van hivatva, hogy egyházának és hazájának hasznos szolgálatokat teljesítsen egykoron. Kálvin nemcsak *egyházjavító*, de *iskolai reformátor* is volt egyszersmind. Az általa alapított református vallás a népek erkölcsi és szellemi felvirágzását tartván szem előtt, nagymérvű befolyással volt az általános és egyetemes közművelődésre. A tudomány Kálvin kora óta nem egyes kiváltságos osztályok birtoka, hanem az egész népnek közkincse. Kálvinnak nemcsak hittani, hanem a nevelés és közoktatás terén teljesített munkájára is elmondhatjuk az apostollal: „A régiek elmultak, ime mindenek megújultak“. (2. Kor. V, 17).

Dr. Márk Ferencz.

Bocskay halála és temetése.

Manapság semmi feltünőbb emlék nem jelöli Kassán, hogy Bocskay ezelőtt 300 évvel onnan, a hernád-parti városból dirigálta Magyarországnak több mint egy harmadát.¹ Pedig a bástyafalakkal s vízzel körülvett város sokat köszönhetett neki úgy magyarságát illetőleg, mint fejlődése tekintetében, a pénzéhes, templomát és 28 faluját lefoglaló Barbiano rabló garázdálkodása után. Valószínűleg az ő ajánlatára hívta meg a város 1606 tavaszán Alvinczit is predikátorul Váradról, ki ugyan a prot. uniónak volt híve,² de a nagyrészt kálvinista magyarság bizonyára nagy támaszra talált benne.

Kassa az 1606-ik év decemberében is nagy események színhelye volt. 13-án nyitotta meg Bocskay a fejedelmi udvar kápolnájában tartani szokott³ országgyűlést, melyet a Bécsben megkötött békekötés pontjainak jóváhagyása végett hívott össze, hogy — mint mondá — „meglévén hitünknek és törvényünknek régi, állandó, bizonyos szabadsága, viszontag az előbbi egységre és békességre szállanánk a közöttünk elvégezett conditiók szerint“.⁴

Ámde, mialatt a rendek tanácskoztak, a fejedelem lakásán szomorú dolgok folytak le. Bocskay testamentumát diktálta.

¹ A bécsi béke szerint 2082 □ mértföld, de előbb több volt. Itt említtem meg, hogy Bocskay az ú. n. „királyi házban“, a főutezán lakott Kassán, mely előbb császári biztosok lakásául szolgált.

² Révész K.: Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. 19. l.

³ V. ö. Verzeichnuss der Landtags-Acten zu Caschau. Magy. országgyűl. Emlékek 11. 825 kvk.

⁴ Chorebo: Sylloge actorum publicorum etc. . . . 42 Katona: Hist. crit. reg. Hung. XXVIII. 633 kv.

Még május 25-ikéről írja, hogy „nagy hirtelen az Úristennek látogatásából felette nagy nyavalya találta“ és pedig annyira, hogy „csak egy óráig való életét sem reménylette“. Többször fenyeget halálával. Közben felkél reménysége, különösen, mikor augusztusban vízkórjából felgyógyulását a doktorok is remélik s „a lába megindul és foly“.¹

Közben csodálatos dolgok történnek. Bár csak titoktartás mellett írta meg Illésháznak betegségét, ki a békesség létrehozásán fáradozott Bécsben, mégis június 13-ikáról arról értesít utóbbi, hogy oda Bocskay holt hírért vitték;² augusztus 20-ról meg Pálffy Kata, Illésházy neje, valami gonosz hírről emlékszik, mely, ha a fejedelem meghalna, nagy zavart csinálhatna.³ Növelte a gyanút, hogy a beteg csak nem volt gyógyítható; daczára ugyanis az orvosi tudomány gondosságának, melyet sokszor babonáskodással, kuruzslással pótoltak, látszott, hogy a hatalmas, erős szervezetet lassanként öli, emésztí valami. Nem segíthetett a tudós Eleázár, Zsigmond lengyel király hírneves zsidó doktora sem. Pedig úgy bizott Bocskay, mikor Czeglédi tanácsosát és Szabó Györgyöt levéllel urához elküldte érte Krakkóba.⁴ Sőt úgy lehet, hogy éppen ő általa erősödött meg a gyanú, hogy a fejedelem meg van mérgezve, lassan ölő méreggel. A gyanú felkelése után nem soká, szeptember 27-ikén ismét haláláról beszéltek Bécsben⁵ s hasonló hír volt idehaza elterjedve.

A gyanú Káthay kancellárt terhelte. Honnan? tudni nem lehet, legalább az elmúlt tavaszi, májusi gyűlésen még ő tette ki magát legjobban a háború folytatása érdekében;⁶ az ő birtokai ugyanis a Rudolf területére estek s félt viselt dolgai miatt.⁷ De hogy bizonyosságok voltak ellene, azt maga Bocskay írja szeptember 7-ről, sőt azt is tudni vélték, hogy „egy kertben való lakodalomkor“ történt a méregnek beadása.⁸ És így ezt megelőzőleg kellett történnie, hogy egy éjszakán a fejedelem, a titkos tanács előzetes megbeszélése szerint, össze-

¹ V. ö. Bocskay és Illésházy levelezése megfelelő helyeit. Tört. Tár 1878. 274. 277. 303. 304. 852.

² Bocskay és Illésházy levelezése. 282. 326.

³ Pálffy K. levele Thurzó Gy.-höz Deák F. Magyar leveles tár II. 171.

⁴ Bethlen Farkas történetei. Kiadta Benkő József. VI. 405 kv.

⁵ Hatvani: Brüsszeli okmánytár. Magy. tört. okmánytár III. 221.

⁶ Verzeichnuss stb. Károlyi A. Magy. országgyűl. eml. 11. 826.

⁷ Lassota Erich levele Mátyás főherceghez u. o. 751.

⁸ Sepsi Laczkó Máté krónikája. Gr. Mikó: Erdélyi tört. adatok III. 98.

hívta a fejedelmi palotába mind a tanácsurakat. Égő szövét-
 nekkal kezökben jelentek ezek meg s akkor Kellemesi Mihály,
 meghitt tanácsosa lépett közükbe, kezében szintén égő szövét-
 nekkal s heves taglejtések közben, félbeszakíttatva többször,
 beszélte el a bűnt, mely az országot napjától, a jóltevő feje-
 delemtől megfosztja, t. i. Káthay méregkeverését, mire a
 tanácsurak egyhangú véleménye volt, hogy börtönbe vettessék.¹
 Bocskayt nagyon megrendíthette ez a dolog, hiszen talán senki
 nem köszönhetett neki többet, mint Káthay, kit közrendből
 felemelt, katolikus volta daczára kancellárá tett Úgy látszik,
 heves tusa kezdődik benne a tett motivuma felől. Udvari
 praktikára gondol, hiszen — jól tudja — ott az a cél, „hogy
 vérünket, életünket elfogyasszák és nevünket is egész nemzet-
 ségünkkel együtt ez földről kitöröljék“.¹ Tudja azt is, hogy az
 ő örökös nélküli halála mily baj lenne, ezért ragaszkodik
 egyfelől az örökös fejedelemség föllállításához,² másfelől daczára
 beteges voltának, meg akar nőszülni, hogy örököst hagyjon.²
 Be kelle látnia, hogy nem neki nyílik a virág, az ő élete
 hervadásnak indult. Nincs bizalma már a doktorokban, mindig
 újak után vágyik. Most tudós asszonyokat küld hozzá Illés-
 házy, majd a nagyszombati, vagy a pozsonyi doktort hivatja.²
 Október végén elboesátja a zsidó doktort,³ nincs vele meg-
 elégedve, általában orvosai „negligentiájáról“ panaszkodik.²
 Hajh, hogy küzd a korrall az az erős szervezet, melynek talán az
 is szívósságot ad, hogy nagy művét, a kiegyezést létrehozza.
 November végén már ágyban fekvő beteg, keserűen emléke-
 zik meg a „körülte forgolódo sok lator emberről, kik életét
 elfogyatni akarták s kiknek alattomban való cselekedetök
 napról-napra az nap fényére kinyilatkozik“.² Még egyszer össze-
 szedi magát, fent említett emlékezetes gyűlést megnyitja s
 aztán készülni a halálra.

Deczember 17-ike, éppen vasárnap van. Nem szól róla
 senkinek, minek kellene a világnak tudtul adni. Magához
 hivatja „meghitt lekipásztorát“, „igaz idvességre tanítóját“
 Alvinczi Pétert, továbbá tanácsosát s kincstartóját, Eörvendy
 Pált, végül secretáriusát Péchy Simon deákot, kiket testamento-
 mának végrehajtóivá is kinevez s tollba mondja végakarátát,
 „érezve testében annyi időtől fogva való betegsége miatt
 erőtlenségét“. „Vallást tesz az Atya, Fiú és szent Lélek egy

¹ U. o. 97 kv. és Bethlen F. történetei 462 kv.

² Bocskay és Illésházy levelezése 299., 324., 597., 604., 609., 612.,
 625., 626.

igaz Istenről. Vallja Jézus Krisztus érdeméért a bűnök bocsánatját. Mint Ádámtól származott és gyarlóság alá vettetett ember, noha igyekezett jó lelkiismerettel járni, ő is vétkezett, de hiszi, hogy a Krisztus vére ő érte is ontatott a kereszten és ekképpen neki is része leend az örök idvességben.¹ És a mily igaz keresztyén alázat jelentkezik e szavakban, ugyanaz az érzelem vonul végig az egész iraton. Szívére köti nemzetének az egyetértést, melyre azt az utat ajánlja: „valameddig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leend, szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani“. Utódaul ajánlja Homonnay Bálintot. Kibékül mindenkivel, Rudolfal és Mátyással is s végül temetéséről úgy intézkedik, hogy az „Gyulafehérvárott, mint szerelmes hazájában, hol az erdélyi fejedelmek eleitől fogva szoktak temetkezni, menjen végbe, nem nagy költséggel, sem nagy pompával: hanem a mint a mi állapotunk és a mostani időnek fogyatkozása szenved, temessenek el bennünket tisztességesen“. Rendezésével Homonnay Bálintot és Nyáry Pált bizza meg.¹

Bizonyára a körülötte levők lassú zokogása kísérte a fejedelem szavait, kinek szíve oly melegen tudott érezni vallásáért, hazájáért s ki nem tudott meghalni, míg mindent rendben nem hagy. Az országgyűlési rendek is jórészt elkészültek dolgaikkal, mindenki igyekezett a szent karácsonyi ünnepet odahaza családjánál tölteni. 22-ikén pénteken aláírták a békeokmányt s egy hétre rá pénteken, 29-ikén reggel öt órakor végleg megszűnt dobogni egyike a magyar nemzet javáért lángoló legnemesebb szíveknek.² Csontot, velőt hasogató kinjai voltak, jajszóval kiáltozott a szabadító Krisztus után, mialatt körülötte hangos zokogás kelt a jelenlevők ajkain, de halála szelid, enyhe, Istenben bízó volt.³ Péntek napon született is, ismeretes, milyen nagy szerepet játszott az az életében,⁴ három napja hiányzott a 49 esztendőből.

Halálát először eltitkolták, de pár nap mulva belátták, hogy nem érnek vele semmit. Homonnay és Nyáry mindenestre már 30-ikán írnak róla Illésháznak, január 3-ikán

¹ Chorebo i. v. m. 62—69. Katona Hist. crit. reg. Hung. XXVIII. 666—683.

² Boeskey levelezése. 639. 641. kv.

³ Ének a felséges Boeskey István meghalásáról. Sepsi Laczkó M. 99. kv. és Boeskey gyászlobogójának felírása I. lejjebb.

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1818. 71. kv. V. ö. Jakab E. Kolozsvár története 449. Egyik emlékkő felirata Boeskey születésházán.

pedig már szétküldték az összes meghívókat a biztosok, kik e közben bizottsággá alakultak Nyáry elnöklete alatt, hogy „kiki utolsó tisztességében személye szerint az ő felsége temetésén jelen legyen; vagy ha nem jöhetne, készítse embereit, hogy innen az ő felsége testével primo febr. velünk együtt megindulván, egész Fejérvárig kísérhesse“.² E közben egyéb előkészületek is megtörténtek. A fejedelem halála hetedik napján testét vaskoporsóba tették. Az udvari szolgák mind, körülbelül 500-an képezték a diszörséget, ezen kívül a kékek és vörösek közül — így nevezték az udvari darabontokat — 300 gyalog, néhány század lovas s ezen felül nagy sereg önkéntes.¹

Az egész januárt aztán előkészültre fordították. Mert bárha egyszerű temetést óhajtott a megboldogult, a hátramaradt rengeteg vagyon s magas állása, de még inkább talán a rajongó szeretet, melylyel környezték, nagy méretűvé tette azt. Hogy Homonnay, mint fejedelemjelölt, arravalóságát a gyászünnepély minél fényesebbé tételével is ki akarta mutatni, csak önként érthető.

A kegyelet mind jobban növekedett a halott iránt. Emléktárgyakat kapnak a hozzá közelebb állók: így küldik el a testamentáriusok Illésháznak az arany poharat, melyből az elhalt fejedelem olyan szívesen itatta a hajdukat,² Boyti László tárnokmesternek pedig egy öreg ezüst fazék jut, melyre azonnal kegyeletes verset véset,³ valamint nem mulasztják el a testamentomos urak a még Bocskay által Rudolfnak, Mátyás- és a török császárnak rendelt ajándékokat sem elküldeni. Megszólalt a költészet is. A haldokló Bocskay szájába adva, mondja el végbúcsúját Kassa szép városától, meg a tanácsosoktól, rajzolja a méreg hatását, a rettenetes fájdalmakat a tagokban s végaldását:

Szerető fiaim, urak és köznépek!
Kik én halálomon mostan jelen vagytok,
Nagy jó neven veszem ti szolgálattokat,
Kik nagy zokogással atyátokon sirtok.

Az egész láthatólag a testamentom hatása alatt készült.⁴

¹ Bethlen F. történetei VI. 469 kv. A holttestről azt írja „non exenteratis, pro more nonnullorum Principum visceribus, sicut vita eum reliquerat, corpus in feretrum reconditum“.

² Bocskay és Illésházy levelezése 869., 871.

³ Történelmi Tár 1892. 405.

⁴ Sepsi Laczkó M. krónikája 99.

Az általános részvét aztán felkeltette az ingerültséget. Mint zúgó tenger, morajlott a nép ítélete s az előbb suttogva szálló hír a fejedelem megmérgezéséről lángra gyújtotta a szenvedélyeket, bosszút kiáltott már az egész város, természetesen első sorban a hajdúság. Tetőfokra hágott az izgatottság egy közbejött esemény folytán.

Káthay ugyanis meghallván börtönében Bocskay halálát, igen elbizta magát, pöffeszkedésében börtönőrjeinek esett, tudakozván, hogy ki meri őt foglyul börtönben tartani? sőt fenyegetőzött, hogy majd elbánik vele, akárki legyen, „a jövőben gondot visel majd reá“. Egyúttal egyik megbízott embere által leveleket írott a prágai császári udvarnál levő barátaihoz, hogy az ő elbocsáttatására parancsot eszközöljenek ki a császárnál. Követe azonban elmenetele előtt jónak látta benézni a Malom-utczába, hogy „szépen szóló madarától“ búcsút vegyen és itt hízogó szavak közben Dalilája kicsalja titkát, milyen járatban van. Nem türelmére pedig a császárság szarka, hanem másoknak is elbeszéli a dolgot, mely így Nyáry Pálnak bihari főispán s főudvarnoknak füleihez jutott. Még az nap este gyors lovas szolgákat küldött a követ után, kik azt Jászón elfogták s a nála levő levéllel visszahozták.¹

Ha eme bizonyítékhoz, mely Káthaynak a prágai udvarral való összeköttetését kétségtelenné teszi, egyéb híradásokat is figyelembe veszünk, könnyen rájöhettünk az indokra, mely Káthayt, a mint a kortársak egyhangúlag állítják,² a gyilkosságra vezette. Nagyravágyó ember volt, ki maga szeretett volna fejedelem lenni.³ A ki ösmeri például Báthory Gábor fejedelemmé választásának történetét Bocskay halála után, az Káthay tervét olyan nagyon kivihetetlennek nem tarthatja. Egyik első feltétel volt a fejedelemségre, hogy valaki jó katolikus legyen s ő mindig ilyennek mutatta magát; második feltétele a császárpártiság.⁴ Amde tudjuk, hogy Káthay birtokai császári területen estek s azok féltése vitte őt a béke leghevesebb ellenzésébe. Félt, hogy mindenét veszti. Ime, ha kétségtelen népszerűségével, az udvar által támogatva, czélját érheti, milyen más jövőnek néz elé. Hogy a kapzsi fekete

¹ Sepsi Laczkó M. 100. Bethlen F. 466 kv.

² Kivételt képez itt a császárpárti Istvánffy, ki nem tartja bebizonyítottnak a vádat, mivel Káthay nem vallott V. ö. Katona i. v. m. 686.

³ Bethlen F. i. v. m. 468.

⁴ Szilágyi S. Erdélyi országgyűl. emlékek V. 346. kv.

lelkü ember összekötetése hogy kezdődött az udvarral, mikor fogamzott agyában a végzetes gondolat, vagy mástól vette azt, nem tudhatni. Bocskaynak júniusi halálhíre nagy megdöbbenést kelt Bécsben, hol a béke létrejövetelét tőle remélik.¹ Közben Rudolf minden áron meg akarja azt hiúsítani s midőn szeptemberben ismét halálhíre megy, akkor már Káthay súlyos gyanúval terhelve börtönben van, a mi azért nem zárja ki, hogy előzetesen történt a megegetés. Sajnos, a folytatott vizsgálat okmányai nincsenek meg. De bizonyára fenti indokokból írja Péchy Simon január 4-ről, Petky János székely főkapitánynak: „az pápista és némöt praktika miatt, méreg miatt lön halála“.²

Káthay esetének híre menvén, a következő napon, január 12-én reggel öt órákor az udvari nép megrohanja börtönét s öt magát kilurcolja. Még ekkor is előbb fenyegetőzik, „tíltja magát a római császárra,“ de midőn látja, hogy kegyetlen végzetével áll szemben, térdre esve könyörögni kezd. Hiába! a város piacznán levő kőpelengérhez hurcolják, hol a testőrök vezetője, Forgács Ferencz kardját kivonván kiáltá: „Nosza vitézek! tisztessége vesztett áruló az, ki e hitetlen árulót nem vágja“. Erre súlyos ütést mért fejére, mely után a sokaság „konczról-konczra darabra“ vagdalta, csak vaspánczéllal fedett lábai maradtak meg. Ítékezett felette a nép haragja, mielőtt a törvényes ítélet elérhette volna. Ott feküdt „a nagy úr“, szétdarabolva s nem szánták meg, sőt „vadaknak, hollóknak eledelül“ szánták. Kilencz óra tájban gyászruhás nő jelent meg a téren. felesége, ki szomorúan separtette össze a maradványokat egy lepedőbe, hogy elvigye Mislére temetni. De a költészet azután is sok keserű panaszt mondott utána.³

* * *

Végre elérkezett a temetés ideje. Semmit sem mulasztottak el, a mi annak pompáját emelheté. Február elsejét az előkészületek vették igénybe. Nagy számban gyülekeztek fel az ország előkelői, a megyék és városok követei. A temetésnek csak kassai részlete 35 ezer frtba került. Február 2-ikán a fejedelmi palotánál gyászdalokat énekelvén, nagy fénynyel

¹ Szilágyi Bocskay és Illésházy levelezése 283.

² U. az. Erdélyi országgyűl. eml. V. 433.

³ Bethlen i. v. m. 467. Sepsi Laczkó M. 101 kvk. Tört. Tár 1878. 865. Chorebo i. v. m. 80.

és pompával az Erzsébet-templomba vitték a holttestet, mely menetnek festői voltát az ítélheti meg, ki például látta az elmúlt évben Rákóczi s a bujdosók hamvainak hazaszállítását s azt a XVI-ik századi keretbe visszahelyezi. A képzeletre bízom hát annak megrajzolását, melyről a XVII-ik századi Ortelius írja, hogy „nagy ünnepélyességgel folyt le,“ pedig ugyanő mondja, hogy pompában és a ruhák szépségében egy nemzet sem éri utól a magyart.¹ Csak azt jegyzem meg, hogy temetéseknel tarka ruhákban megjelenni nem tartották illőnek. A magyar viselet az idők folyamán nem sokat változott: légfeltünőbb darabja a mente, boglárokkal és drágaságokkal diszitett mentekötőkkel, alatta dolmány és szűk magyar nadrág, mely ruhákat az időben kezdtek zsinórozni, díszes öv a derékon, süveg és kalpag a fejen, rövid szárú csizma, vagy czipellő² a lábon, hosszú, bő tóga papoknál és tanároknál, gyöngyökkel, klárissal kirakott ruha s női mente és suba a nőknél voltak szokásosak, mialatt a köznép ruhadarabjait jó részt ma is megőrizte. Természetesen a szolgák fekete, a kék és vörös darabontok, mint nevök mutatja, színes öltözetben voltak.

Ezek a fekete ruhás szolgák állottak két sorban falat a templomig, hátuk mögött egyik felől kékek-, másik felől vörösekkel, közöttük vonult el a menet: elől az egyháziak, gyászdalokat énekelve, kiket a főurak és nemesek inassága követte. Azután a kassai százas testület és a tanács a bíróval s utánuk a követek. Hátuk mögött vezettek három nemes, fejedelmileg diszitett lovat a melyeket kopjás lovasok a testőrzászlóval, élükön Széchy György testőrkapitánynyal követtek, valamint négy dobos és réztrombitás. Ezek után három fekete lovat vezettek, a hátrább jövő, három czimeres zászlót vivő ifjúsámára sazegész gyászruhába öltözött udvarinép következett, kezeikben gyászszal bevont kopját vive. Utánuk három nemes úrfi ment egy sorban, kik közül egyik Magyarország, másik a meghalt fejedelem,³ harmadik Erdély czimerével ékesített

¹ Szalay-Baróti: A magy. nemzet története. III. 508. kv.

² A czipellő különben német viseletnek tartatott. Illésházyt is, mikor német pártisággal vádolták, Czipellősháznak gúnyolták. Károlyi A.: Magy. országgyűl. eml. II. 599. kv.

³ Bocskay czimere ágaskodó oroszlán, mely jobb felső lábával a szemén keresztül fűrt, nyilvessző végét fogja. Történetét elbeszéli Szamosközy tört. maradványaiban IV. 240. Különben, hogy a fejedelmileg diszitett s gyászuszályos lovak s czimert vivő apródok stb. jelképi értelemmel bírnak, felesleges mondani.

lobogót vitt s a tanácsurak, úgymint Thurzó György, Czobor Mihály, Rédey Ferencz, Mágocsi Ferencz, Thököly Sebestyén és Homonnay György, ezek után Homonnay Bálint, Nyáry Pál és Báthory Gábor következtek. A megholt fejedelem egyik inasa kezében felfordított fekete zászlót vitt, őt ismét három udvari szolgálja követte, az elsőnek a megholt fejedelem kardja volt a nyakába akasztva s kezében buzogánya, a másíknál a török szultántól kapott korona volt, a harmadik fejedelmi fegyverzetbe öltözve, meztelen kardot vitt: mindannyian fekete bársony ruhában. Sennyei Miklós egy fekete selyem, a fejedelem aranyos czimerével ékesített zászlót vitt.¹ Utána jött a fejedelmi rokonság: Varkots György a megholt mostoha fia,² Bocskay István és Bánffy Dénes. Mögöttük vittek egy arany vésésű, fejedelmi czimerrel díszített ezüst lapot¹ s ezt követte a fejedelem nehéz selyemmel bevont koporsója, melyet a főurak vittek és a melyre a brassói polgároktól kapott korona volt helyezve, közvetlen utána mentek a testamentáriusok, a mágnások és nemesek feleségei, a halottas kocsi s végül a minden felől összeözlött néptömeg. A templomhoz érkezvén, a fejedelem koporsóját, melyre a korona és kornjétát mellé kardot is tettek, ravatalra helyezték, mely a templom nyitott részében volt elhelyezve s fekete selyemmel bevonva, mellette a fejedelem széke. Minden szék hasonlólag selyemmel bevonva. Bár ilyen részletes leírás maradt a gyászpompáról, a temetési beszédek tartalmát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Alvinczy Péter halotti tanítást, Rimai János udvarnok magyar és Thökölyi Sebestyén latin beszédet tartott. Szertartás végeztével a ravatal mellett tisztjeikkel száz hajdú maradt őrizetül.²

Február 3-ikán, a szertartás végeztével a jól elzárt koporsót kocsira tették, beterítették mind két oldalon lecsüggő s a fejedelem jelvényeivel díszített fekete selyemmel, valamint a kocsit vivő hat lovat is s megindultak ki a városból. Több mint ötezer ember kísérte s inkább hadi, mint gyászgyülekezetnek látszott. Mindenki igyekezett a hála adóját leróni

¹ A zászló egyik feliratát alább közlöm. Úgy ez, mint az ezüst lap a fejedelmi sírban emlékül voltak szánva.

² Bocskay felesége az 1605 júniusában elhalt Hagymási Katalin, az 1583-ban elhalt Varkots Miklós özvegye volt V. ö. Tört. Tár 1878. 645. u. o. közli Szabó Károly Bocskay kincseinek leltárát 140. kvk. Mostoha fiáról, ki Goroszlóig kíséri a holttestet végrendeletében, azért nincs szó, mint Bethlen Farkas írja, mert már előbb kielégítettet.

³ Bethlen Farkas i. v. m. 476. kv. Ortélius redivivus et continuatus, kiadta Mayer Márton 429. kv. Szilágyi Sándor: A Rákócziak kora Erdélyben I. 72. kvk.

a fejedelem iránt, ott voltak: Homonnay Bálint és György, Báthory Gábor, Széchy György, Nyáry Pál, Czobor Mihály, Thurzó Kristóf, Török István, Rédey Ferencz, Rákóczi Lajos tanácsurak, hajdúkapitányok és számosan a főnemesek és nemeseik közül. Kassán sok rábeszélésre Magócsi Ferenczet hagyták, ki mellett Kellemesi, Hoffmann és Orlle Miklós maradtak a tanácsosok közül. A menet aztán az előző napihoz hasonló volt, mert ugyanazt a czeremoniát akarták Fehérvárott is megadni. Két száz gyalog ment vele feketében és két száz lovas fekete lobogós kopjakkal, az udvari nép s a kékek. Előttök fekete bársonyba öltöztetett lovakon vitték a magyar, erdélyi és fejedelmi czimeres zászlókat.¹ A menethez tartozott ezen kívül a sok társzekér, melyeken a fejedelem kincseit szállították.

A Hernád völgyén mentek lassan lefelé. Első nap Szinára értek, persze sok „gond, fáradság és szorgalmatosság között“, úgy látszik azonban, legfőbb gond volt mégis, Illésházyt megnyerni Homonnay, a magyarországi hadak főkapitánya számára, kinek érdekében a testamentomos urak mindent megtettek volna. Legalább három levelet is irnak innen Illésházyinak.¹ Negyedikén Visolyban s másnap Tályán szálltak meg, honnan Homonnay ipának,² Rákóczi Zsigmond erdélyi kormányzó-
nak, kiben nagy bizodalma van, levelet ir. De még az nap találkoznak Sarmasági erdélyi követtel, ki azt az üzenetet hozta, hogy vagy halasszák el a temetést, vagy álljanak meg Szatmáron, hol élelemben nem szenvednek hiányt.³ Bár a követ semmit nem szólott, mégis nagy felháborodást keltett a dolog, mert sok mindenre engedett következtetni. Február 6-ikán Tokajba érkeztek, honnan az erdélyi követet azon üzenettel küldték vissza, hogy állapotuk nem szenvedheti, hogy útjokban mulathassanak, kérik, hogy a megszabott terminust tartsák be. Hetedikén egy óraker délután átkeltek a Tiszán. Nem volt nehéz az átkelés. Csodálatos langyos idők jártak. Többször láttak január folyamán szívárványt az égen, kizöldült a bodza, virágozott az ebkapor, mintha kikeletet érezne, feltámadást hirdetne annak a sárban süppedező szeke-
ren vitt fekete koporsó lakójának.⁴ Innen Kállóba mentek,

¹ Bocskay és Illésházy és más főurak levelezése. Tört. Tár 1878. 873., 870.

² Rákóczi Zsigmond leánya, Erzsébet volt a felesége, ki 1605. április 28. meghalván, maradt tőle egy kis fia, István. Tudománytár 1839. Homonnay naplója 176. 374.

³ Erd. országgyűl. eml. V. 320.

⁴ Sepsí Laczkó M. krónikája 115 kv.

mintha a hajduságtól is búcsúzni akarna a fejedelem, majd Báthorba s úgy Károlynak, hol a kíséret egy része elmaradt.¹ A hol végig mentek, összesereglett a falu apraja, nagyjá, megszólalt a harangok ércnyelve és az emberek könnyes szemmel mondogatták: Mózes volt ő, ki kivezette a népét a szolgaság földéből, a haza atyja, jóságos fejedelem. Egyideig a Kraszna völgyén mentek felfelé. Tizenkettedikén Lompértnál voltak, a hova újabb követ jött elibök Erdélyből, Huszár István, hogy fegyveres erő nélkül jöjjenek. Homonnay is írt, hangsúlyozván, hogy, „mint baráthoz s atyafihoz megyen, azért, hogy az ő felsége becsületes testét oda kísérhesse, a hova rendelte“... a testamentomos urak is külön üzenvén, hogy „eszökben sincs haddal menni. Az ő felsége fizetett udvara népe van velök s az urak saját szolgálóikkal jönnek“.¹ Ez után úgy látszik, a menet átment a Szamos völgyébe s ott találta aztán a harmadik követ, mikor február 14-én Goroszló faluhoz érkeztek.

Erdélyben ugyanis e közben meglehetősen izgatottság vett erőt a kedélyeken. Rákóczi január 12-ike körül értesült Bocskay haláláról s azonnal összehívta a rendeket január 22-re Kolozsvárra tanácskozni.² Meglepte őket, hogy rajtuk kívül már a temetésre vonatkozó intézkedések is megtörténtek, holott ezt maguknak akarták fentartani. Aztán meg rövidnek is tartották az időt az előkészületre, mert „méltó becsülettel igyekeznek lenni az ő felsége testének becsülettel való fogadására“, annyival inkább, minthogy a sok különb-különféle hadak miatt az ország immár tizenhárom esztendőtlől fogva exhauriáltatott. Tulajdonképen pedig attól féltek, hogy majd fejedelemválasztási jogukban szenvednek csorbát. Homonnay mellett Báthory is fellépett s ez utóbbinak Bethlen Gábor fogta pártját. Így küldték, mint láttuk, Sarmaságit a menet elébe.³ Rákóczi aztán gondoskodott a temetésnek az ország rendjeivel való tudatásáról, írt a kincstárnokhoz, Haller Gábor küiküllői főispánhoz, hogy Tordára, Fehérvárra élést szállíttasson, éppígy Petki János székely főkapitánynak, rendelkezvén egyuttal a „székelyek felültetéséről“ is.⁴ Az országgyűlés február 8-ra ismét össze volt hívva, a honnan újabb köve-

¹ Rákócziak kora 95 kv. Torma Károly: Okmányok Magyar Tör. Tár XIII. 110 kv.

² Szilágyi S.: Erdélyi országgyűl. emlékek V. 437 kv. a gyűlési meghívó.

³ U. o. kolozsvári országgyűlés határozatai 440 kv.

⁴ Torma K. Okmányok 101 kv. 104.

teket küldtek: Báthoryhoz Kamuthyt, a temetési menethez pedig Huszár Istvánt, amannak üzenvén, hogy mondjon le a jelöltségről, emezekhez, hogy fegyveres kíséretüket hagyják Erdélyen kívül.¹ Február 12-én pedig közfelkiáltással megválasztották Rákóczit fejedelemmé. Hiába mentegetőzött öregségével, gyenge, beteges voltával, éppen ő vele gondolták a rendek Homonnayt megbuktathatni. Így küldte aztán Rákóczi Kornis Boldizsárt ismét a temetési menet elé, üzenvén fejedelemmé választatását s egyúttal Homonnaynak és a többi uraknak azt is, hogy kíséretüket bocsássák, el mely a kimerült Erdélynek terhére volna. Különben fegyveres ellenállásra találnak majd. Kevés számú kíséret azonban szíves fogadtásra fog találni.²

Ezt az üzenetet Goroszlónál kapták meg a temetési menetben jelenvoltak, tehát mielőtt még Erdélybe átkeltek volna, idejök volt a megfontolásra. Tanácskoztak is, melynek eredményeként Homonnay keserű haragra lobbanva fordult vissza, fájlalva, hogy Rákócziban így megcsalódott, egyúttal víve magával 13 teherszekeren a fejedelem kincseit, köztük a török császártól kapott koronát, s mintegy 70 lovat, a vezetést pedig Nyáryra bizta. Ő és Czobor válaszoltak a menet nevében ugyan csak február 14-ről: szent szándékkal mentek — irják — s gyanakodásra találtak, a mi bizony nem illett. „Ők is assecuratiót kívánnak hát a rendektől és gubernátortól, hogy semmi bántódásuk nem lesz, ha bemennek, se személyükben, se javaikban s kéri az erre vonatkozó levelet mielőbb elküldetni“. Rákóczi Lajost, a mezei hadak főkapitányát küldték el ezzel a levéllel. Nyárynak még így sem tetszett a dolog, hanem, a mint reggel felkeltek, „Magyarország felé mene“. Ott hagyta a menetet Varkots György, a Bocskay mostoha fia is, melynek vezetését aztán Czobor Mihály és Széchy György vették át.³ Íme a visszavonás milyen hamar felkelt. A ki parancsolhatott volna, ott feküdt a koporsóban, harsány, bűgő hangja örökre elnémult. Most látszott meg, kit vesztettek benne s mily rettenetes zavarok voltak támadóban halálával.

Goroszlótól aztán három pihenéssel Kolozsvárig jutottak, hova az ország serege mintegy három ezer gyalog és

¹ Illésházy és más főurak levelezése. Tört. Tár 1878. 874.

² Bethlen F. történetei 487 kv. Erd. országgyűl. eml. V. 324 kv. Homonnay levele.

³ Rákócziak kora 98 kv. Bethlen F. történetei 487 kv. és egy egykorú level. Tört. Tár 1878. 650 kv.

lovas jött eléjük s ettől fogva folyton kísérte őket. „Kolozs-várott már összegyülekezett a kis ország főnemessége és nemessége, kikkel együtt Rákóczi fejedelem a város határ-kövég¹ elébe ment a holttestnek. Velök jött egy nagy csapat városi nép, ifjak és vének, továbbá papok és tanulók nagy száma, kik gyászdalokat énekeltek. Hirtelen a derült ég annyira megváltozott, hogy szerfölkötti bő eső borította be a nedves földet iszapos és tiszta vízzel helyenként váltogatva és mindent gyászszinnel vont be, mintha csak az ég is a jó fejedelem temetését gyászolni és bánatos arcot mutatni látszana²“. Így értek a városba, melynek halála méltó volt irányában. Neki köszönhető az unitárius egyház, hogy ott romjaiból megépülhetett, főtemplomát visszanyerte; készséggel is engedé át azt, hogy a „háromságos fejedelem“ ravatala benne felállítassék. De meg születése helye is volt e város. Ma is kegyeletos emléktáblák jelölik a házat,³ hol Mátyás szülőházával szemben nem messze a Magyarhonba siető Szamostól, azelőtt 49 évvel meglátta a napvilágot, januarius elsején. Akkor apja és anyja Szapolyai fogságában voltak, most, hogy holtan visszahozták, az egész kis ország könnyhullatással állta koporsóját körül. Eppen szombat, február 17-ike volt. A következő vasárnapi napon ref. szertartás szerint, fejedelmi méltóságához méltóan adatott meg neki a végtisztesség; egyházi beszédet Alvinczi Péter, latin beszédet Samarjai Márton az iskola rektora tartott. Arról beszéltek, „miképpen követte meg Magyarországot és Erdélyt“,² tehát fejedelmi érényeiről, de tartalmukról többet nem tudunk. Egyszersmind a fejedelem végrendelete is felolvastatott.³

Hétfőn ismét kocsira tették a holttestet, melyet Zsigmond fejedelem nejevel és az erdélyi nemesség teljes pompában követtek. „Hozzájuk csatlakozott a városbeli férfiak és asszonyok gyászos csapata, kik fájdalmukat keserű jajgatással adták tudtul. És jóllehet az a nagy sirás abban a városban temetéseknél nem volt szokásban, a fejedelem temetésénél nem tudták lelkiüket megtartani, különösen a nők, hogy mély sóhajokkal és jajszókkal annak fájdalmát és gyászát ki ne öntsék. Némelyek őt a haza legdrágább atyjának, mindnyájuk megtartójának s szabadítójának, a nyomorúságok és örökös nyomatások elűzőjének, a közszabadság és közjó biztosítójá-

¹ Jakab Elek: Kolozsvar története II. 448 kvk.

² L. az egykorú levelet. Tört. Tár 1878. 650 kv.

³ Bethlen F. történetei 491 kv.

nak, a kegyetlen zsarnokság elűzőjének mondották, mások más hangoztattak, a kiknek mérhetetlen fájdmát kifejezi az, hogy a gyászmenettől alig tudtak elszakadni s a koporsót s a kocsisáros kerekeit könnyezve ölelgették. Hasonló történt más városokban is.¹

Mintegy három hold hosszan követték úgy, míg végre elmaradoztak. Innen Tordára, honnan szintén elébük jöttek, majd a Maros mentén lefelé Enyedre mentek, hol ekkor a híres Tasnádi Rubérius Mihály volt a püspök, ugyanaz, a ki 1605-ben, a megyesi országgyűlésen kieszközölte Bocskaytól azt a rendeletet, mely a papok özvegyeinek és árváinak adó és minden teher alól mentességet ad. Miután az előbbihez hasonló módon elsiratták a megholtat, végre megérkeztek Gyulafehérvárra, az erdélyi fejedelmek városába, harmadnap, február 21-én, hol a kapucsi basa (ajtónálló) török követ várt rájuk. Tulajdonképen Homonnay Bálintot kereste volna, de aztán részt vett a temetésen. Az egész temetés aztán itt nyert méltó befejezést.

A ravatalt a fejedelmi palotában állították fel. Már a bevonulás díszes volt, hasonló a kassaihoz, különös nagy számmal voltak képviselve az egyháziak. A hat lótól vont gyászkocsi után mentek a szász papok, élükön a püspökkel, utánok a magyar és erdélyországi ref. papság, köztük a pataki és kassai iskolák tanulói, végül az unitárius és oláh klerus.² Kath. clerus sehol nem említették, aminek a fentebb említett elkeseredés is lehetett oka, hiszen Bocskayt, mint a vallásszabadság áldozatát is siratták. Egyébiránt csak romjai voltak a kath. egyháznak mind azon helyeken, hol a temetési menet elvonult és éppen Fehérváron is a megholt fejedelem a reformátusoknak adatta vissza a főtemplomot, melyet tőlük a jezsuiták elvettek, azt irván többek között, hogy „mikor a nagy Isten bennünket Erdélybe beviszen, legyen hol a ker. gyülekezettel együtt igazán mi Istenünket tisztelnünk.“² Sirhelyet adományozott magának.

Másnap, február 22-ikén ugyanis átvitte koporsóját nyolcz hatalmas halottvivő, váltogatva, ünnepi gyászpompával a templomba, Zsigmond, az előkelők és nagy sokaság jelenlétében, hol Tasnády Mihály beszélt felette És. 56. része alapján és Telegdi István fogarasi lelkész tartott latin oratiót. Magyar

¹ Az egésznek leírását lásd Szamosközy tört. maradványai Tört. Tár 1889. 27. kv.

² Pokoly „Az erdélyi ref. egyház története“ II. 23 kv. 11.

Mózesnek nevezték őt és az utóbbi testamentomának egy részét is prédikációjába vonván egyességre és a bécsi béke megtartására intette a rendeket.¹ Különbösen Telegdi beszédének, mely nagy hatású lehetett, egy része a maga szövegében is fentmaradt. „Elvesztettük — úgymond — vagyis inkább a boldogok örökkévaló helyére előreküldtük Erdély fenséges fejedelmét, Istvánt, minden kor és minden idő hasonlíthatatlan hőseit. Erénye kiváló bizonyságok által szerzett dicsőségét nem fogja eltörölni semmi, még oly mély feledés sem, nem szakítja joggal szét semmi, még oly maró irigység sem és nem tépi ki semmi, bár minden dolgokat megemészítő idő az emberek szivéből. Nincs semmi olyan erős, tisztelt dolgok kiforgatására annyira felfegyverzett, mely az elesni nemtudó s pusztulásnak alá nem vetett erényt megrontani és elfeledtetni tudja.“²

Azután eltemették, oda a szent Mihály egyházába, mely oly sok történelmi emlékkal gazdag s mely az erdélyi fejedelmeknek rendes temetkezési helye volt. Koporsójával együtt a brassóiaktól kapott koronát is letették a sirba, melyet a Báthory családnak mellettt, hol András és Kristóf, továbbá a megholtnak nővére Erzsébet nyugodtak, helyeztek el. Jelképes cselekvények, a papság és diákság gyászéneke zárta be a temetést. A falra felfüggesztették a nagy 25 font súlyú, arany metszésű ezüst lapot, a sirra pedig, melynek oldalára szintén emléksorok voltak írva, ráborították a fekete selyem lobogót, mindkét oldalán felírással, melyek közül egyik a következő:

„A fenséges kismarjai Bocskay István, Isten kegyelméből Magyarország, Erdély és a római szent birodalom fejedelme, a székelyek ispánja tisztelt emlékének, ki jámbor, jóságos, kegyes és szelíd, nagy jelentőségű tettei miatt a haza atyjának czimére érdemes volt. A ki, miután Magyarország ősi szabadsága és jólléte romladozó állapotát, továbbá az orthodox vallás ostromolt cultuszát, boszuló fegyvert fogván, hősi és átlászi vitézi erővel visszaállította és a föld két leghatalmasabb uralkodója, a római és török császár között 16 év óta folyton változó és fárasztó hadiszerencsével viselt háborút (a fáradt keresztyének segélyére jöven) tekintélyével megszüntette és lecsillapította, minden jók mérhetetlen fájdalomra, hazánknak nagy csapására és a ker. világ kibeszélhetetlen veszteségére, betegségének VII-ik hónapjában, nem minden gyanu nélkül,

¹ Ortelius redivivus 430.

² Történelmi Tár 1889. 31.

hogy ármányosan megmérgeztetett (óh gonosz bűntény!) Istenhez bocsátott sóhajok és hő imák után Kassán, Kr. születésének 1606-ik esztendejében, deczember 29-ikén, pénteken reggel öt óraker, életének 49-ik évében, époly lelki bátorsággal mint kegyesen és szeliden az Urban elaludt.¹

Bod Péter hozzáteszi: a zászló a gyulafehérvári templomból több emlékkal együtt elveszett, de a Bocskay jó emlékezete a hálás utókor előtt mindörökre megmarad.

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza.

¹ Bethlen F. történetei 494 kv. Katona i. v. m. 690 kv. Bod Péter Historia Hungarorum eccl. II. 225 kv.

Egységes világnézetünk kérdéséhez.

Az embernek, mint öntudatosan gondolkozó lénynek lényegében gyökerezik az egységes világfelfogásra való törekvés. Egységes összképpé összefoglalni a mindenség összes jelenségeit és tényeit, csaknem kiolthatatlan vágya a gondolkozó léleknek. Különösen korunkban, midőn a részletismeretek óriási halmazára növekedtek, szinte ellenállhatatlan erővel nyilatkozik meg lelünk ez összefoglaló törekvése. Mint *Mommsen*, a nagy történetíró mondja: az universalitás és a specialitás a mai tudomány két egymással ellentétes s mégis elválaszthatatlanul összefüggő sarkpontja, mely különben a mi aesthetikai és vallásos érzeteinkkel, szükségleteinkkel és képzeleteinkkel is szervesen összefügg. Ebben az egységesítő törekvésben találkozik össze az ember vallásos és tudományos érdeke. Főleg a vallás az, mely a gondolkozást az Istentől való függés alakjában az universum egységes felfogása felé tereli. De a tudományos gondolkozásnak állandó sajátja, hogy a természet és szellem életének véghetetlen gazdag és változatos világát egységes, összefoglaló szemléleti képbe szereti tömöríteni, egységes világnézetté kívánja összefoglalni.

Am a jelenkor természettudományos világnézetének egyik divatos árnyalata, az úgynevezett monizmus és a keresztyénység theismusa között nagy és mélyreható a különbség. Egységes világnézet ugyan mind a kettő; de *míg a naturalista monizmus összefoglaló egysége öntudatlan természeti erő, addig a keresztyén theizmus összefoglaló egysége öntudatos szellemi erő, valóságos teremtő Isten.* Ez a gyökeres különbség végig vonul a kétféle világnézet minden lényeges vonásán, sőt némely pontokon merev ellentétté élesül. Ámde a naturalista monizmus nem igazi képviselője a tudományos világnézetnek és a keresztyén theizmus ellen intézett támadásai magának a valódi természettudománynak a fegyvereivel könnyen visszaverhetők.

A naturalista monizmus legelszántabb képviselői a mai Németországon *Haeckel*, a jeni természettudós és *Ladenburg*, a borszlói bölcsészettanár. Szerintök a világban pusztán csak természeti erők vannak és működnek. A nagy mindenség szül, teremt, fejleszt, tart fenn és igazgat mindeneket. Nincs teremtő Isten, nincs mindenható szellem. Az ő universumok istenített természet, pogányos „Naturgott“, tisztán fizikai valóság, a természeti erők és anyagok összefoglalása, a melyben nincs hely az öntudatos lélek számára, nincs hely a külön erkölcsi jó számára, nincs külön szellemi világ, nincsen cél, nincs szabadság, nincs lelkiismeret. E felfogás szerint az ember egész gondolkozása, érzése és akarata, az emberiség kulturális haladása és fejlődése, az emberszeretet és önfeláldozás magasztos példái, egy Sophocles, Shakespeare vagy Goethe klasszikus költészete, egy Aristoteles vagy Kant bölcsellete s a vallás a maga legnemesebb és legzseniálisabb képviselőiben és alkotásaiban: mindez csupán mechanikusan ható természeti erők összeműködésének a folyománya. A világban tapasztalható fejlődés egyetlen magyarázati alapja a létért való küzdelem és annak eszköze, a természetes kiválasztás.

E monistikus világnézetnek nagyon sok a tévedése. Vaskos tévedés benne az öntudatos vagy szellemi erők és az öntudatlan vagy természeti erők közötti lényeges különbség fel nem ismerése. Óriási botlás benne, hogy a szükségképeniség szerint élő természetvilág és az öntudatos elhatározásból működő szellemi világ között nem akar különbséget tenni. S több ehhez hasonló. Azért hirdeti minduntalan, hogy az egész tapasztalati világban s így az emberiben sincs szabadság, hanem minden csak szükségesség és kényszerűség s hogy a világban szó sem lehet az Istennek mint véghetetlen szellemnek és örök akaratnak céltudatos uralmáról, hanem csak a mechanice ható természeti erők és jelenségek kényszerfolyamatáról.

Korunk naturalista monizmusát bizonyos tekintetben a nagyzas hóbortja jellemzi. Az egész „kultüremberiséget“ patetikus fennhéjázással a maga számára foglalja le. Szinte kéjeleg a maga hamis atheista következtetéseivel. A borszlói *Ladenburg* például nemcsak korunk intellectuális műveltségét, hanem még morális művelődését is, nevezetesen a szabadság, az emberi méltóság és jólét magasztos erkölcsi ideáit is, a melyek a modern szociális törvényhozásra vezettek, kizárólag a természet mechanikus életfolyásából magyarázza. De e magyarázat nagyon nyomorúságos és teljességgel nem kielégítő. Maga a komoly természettudomány is ellene fordult a naturalista

monizmusnak. Vetőt kiáltott annak a merényletnek, mely a nagyoló naturalismust a természetfeletti világ tagadására ragadta. *Du Bois Raymond* ismeretes jellegje, hogy a természetfeletti világot *ignoramus et ignorabimus* (nem ismerjük és nem fogjuk ismerni) és *Helmholtz* meggyőző fejtegetése „az organikus világ céltudatos törekvéseiről“ a Häckel-féle naturalista handabandák ellen szólott.

De ha így áll a dolog, kérdés, hogy milyen úton juthatunk el a világ egységes felfogására s általában egységes világnézetre? Ha a természeti és szellemi erkölcsi életet összeolvasztó, jobban mondva összezavaró alapon és módon nem nyerhető helyes, egységes világnézet, mely úton juthatunk annak biztos és megnyugtató révpartja felé? Csak egy lehet itt a felelet s ez a *keresztyénység* vallásos-erkölcsi világnézete. És az egységes világfelfogásnak, szellemünk egységesítő törekvésének egyetlen biztos kalauza és útmutatója az életben. Itt érvényesül a nagy apostol szép szava, a mely szerint „Krisztusban vannak a bölcseségnek és ismeretnek teljes kincsei elrejtve“, mert „ő a valódi igazság s az ő tudománya az igazi *philosophia*“ (Luthardt).

Csak Jézus tanít meg bennünket az Isten és a világ igaz megismerésére s az isten- és az emberszeretet magasztos eredmények gyakorlására. Mint egy Kopernikus, Keppler, Newton, Goethe vagy Humboldt példája igazolja: ha az eget és a földet végigmérjük, a tudománynak utolsó és legfőbb célja maga az Isten, a lét épületének ez az utolsó alapja és záróköve. Mert hát az igaz tudomány mindig az Istenhez vezet. A tudomány s így a természettudomány is megköveteli a keresztyéniséget s a keresztyéniség a tudományt, mivel a keresztyéniség az egységes igazság hirdetője, a gondolatok és ismeretek egész világa. A keresztyéniség lényegénél fogva rokon a tudománynyal. A gondolatoknak egy egészen új világa lépett a keresztyéniséggel az emberi szellemben: széles és emelkedett tekintetek, nagy és fölemelő nézetek, nagy kört átölelő gondolatok s a tudományos ismeret és ösztön véghetetlenül gazdag anyaga tárult föl benne az emberiségnek.

A keresztyén hit és az egységes tudományos felfogás közös meggyőződése szerint a mi élő és mindenható Istenünk nemcsak „a történelem szövőszékén“ ül, hogy onnan bölcsen igazgassa és kormányozza az emberiség dolgait, hanem egyúttal a természetnek is az ő mindenható akarata az éltető törvénye és ereje. A természeti törvény is az ő bölcs és mindenható akaratának kifolyása és kifejezője, sőt e törvény az ő törvényhozó akaratának a megtestesülése. Ennyiben szó sem

lehet, mint *Haeckel-Ladenburg monismusa* akarná, a természeti törvények „örök változhatatlanságáról“, sőt inkább, mint *Lavoisier*, a nagyhirű természettudós helyesen mondja, a természettörvények is az „Isten mindenható akaratának engedelmes eszközei“. Mert a természeti törvény mögött öntudatos erő rejlik s inkább természeti erőkről, mint természeti törvényekről szólhatunk (Helmholtz). Az erő pedig nem más, mint akarat és pedig isteni akarat; az erők czélszerű elrendezése pedig erkölcsi világrend, Isten által kiszabott czélatörvények (teleologia).

Ámde egy istenileg berendezett és kormányzott világban, annak mind természeti, mind szellemi életében, minden törvényszerűen megy végbe. A természetben az okok és okozatok találkozása törvényszerű módon megy végbe. Minden ok- és törvényszerűleg van feltételezve. Esetlegességről vagy véletlenről, mint a törvényszerűség ellentétéről tehát szó sem lehet az Isten világában. Erre tanít a természetnek hívő és gondolkodó szemlélete. Ezért tagadta az esetlegességet a természet tudósok közül *Lange* és *Baer*, kik mindketten azt vitatják, hogy a természeti életben is van szándékos törekvés és cél tudatos cselekvőség s a természeti élet is a czélszerűség, az általuk úgynevezett „Zielstrebigkeit“ talaja és hazája. E czélszerűségnek nem a törvényszerűség, hanem az esetlegesség az ellentéte, a miből viszont következik, hogy minden természet törvényi cselekvőség egy cél tudatos isteni akaratnak a kifejezője, vagy más szóval: a természeti élet is a magasabb isteni teleologia helye és hazája.

De ha ez így van, akkor nemcsak az emberiség történetében, hanem a természeti életben is isteni gondviselésről szólhatunk, sőt e gondviselés a cél tudatos természeti törekvés egyetlen elve és magyarázati alapja. Ez alapon a cosmosban uralkodó törvények az Isten mindenható kezének engedelmes eszközei az ember teremtésétől kezdve föl az elkölcsi személyek kulturát teremtő országáig. 1904-ben, vagyis *Haeckel* „*Világtalányok*“ és „*Életcsudák*“ című hírhedt műveinek megjelenése évében mondotta ki *Wallace*, Darwin személyes barátja azt a nagy igazságot, hogy „a teremtés célja és az egész világmindenség központja az ember“, mint a teremtés koronája és az isteni képmás hordozója, s e tekintetben súlyos érveit és megdönthetetlen érvényű bizonyítékait a legújabb csillagászati kutatásokból merítette. Hogy az ember a teremtés célja és koronája: nem új dolog, régi bibliai és keresztyén igazság. De ez is csak azt bizonyítja, hogy az igaz vallásnak nincs mit félnie a valódi tudománytól. Milyen fölemelő tudni

azt, hogy az ember az egész földi történet czélja és központja; s milyen biztató és erősítő hatással van az az ember földi küzdelmeire, ha tudja, hogy ha Istentől kiszabott hivatása szerint él és cselekszik, biztosan számíthat a világkormányzó és gondozó Isten atyai segedelmére. Mert a mi Istenünk öntudatos és mindenható lélek, nem valamely „vak őserő“, nem Naturgott és tudattalan akarat; hanem az Isten öntudatos energiája a mindenségnek (Ostwald) és szellemi irányítója a nagy világ természeti és szellemi evolúciójának.

Ám ha ilyen és ez az Isten, akkor az ő világa sem lehet sem esetlegességek halmaza, sem véletlenek tömkelege; nem lehet chaos, hanem a mint már *Humboldt* mondotta: a *világ kosmos*, műremek. A mindenség összhangzatos műremek, a melyben mindennek oka van és minden a Teremtő által elébe tűzött czélra törekszik. Isten tehát nemcsak teremtője, hanem ura és kormányzója is a mindenségnek. Életnek és halálnak szabados ura, a mint a Biblia mondja; mindenható és szerető mennyei Atya, a mint Jézus tanítja. De ha mindenható úr mindennek felett, akkor az Isten a természeti életnek és a szellemi életnek a rendjét is irányító hatalom. Ezt az isteni befolyást „nagy világtalánynak“ mondja *Du Bois Reymond*, a nagy német természettudós. De ennek lehetősége szükségképpen következik mind az Isten mindenható világfelettségéből, mind a világ istenalattiságából. Mert hát vannak jelenségek és tünemények a nagy és változatos természeti életben, a melyek csakis egy természetfeletti erőnek és hatalomnak fölvétele mellett érthetők és magyarázhatók meg.

Az Istennek világkormányzó gondviseléséről szóló eme fejtegetésekkel, egészen természetszerűleg, a csoda fogalmára jutottunk el, mert az Istennek minden egyes gondviselészerű ténye és cselekvése csodának mondható. Keresztyén vallásos hitünk szerint a csodák csodája Krisztus istenemberi történeti személyisége.

Korunk ma irtózik a csodától. A monista természettudomány s az általa hirdetett „örök és változhatatlan természeti törvény“ rideg elmélete nagyon megingatta a csodahitet az emberekben. Pedig a csoda csak látszólagos áttörése a természeti törvényeknek, s ha a csoda vallási és nem természettudományi fogalom, úgy annak más jelentősége nem lehet, mint az, hogy az Istennek a világ folyásába való bölcs beavatkozása az emberi nem nevelését czélzó örök üdvtervének szolgálatában áll. Nem fizikai, hanem szellemi isteni beavatkozásról van itt szó, s így a csoda, mint a kijelentés külső alakja, a legtöbb esetben szellemi természetű, s megvalósításának

talaja nem is annyira a történeti, mint inkább a természeti világ. De ez az isteni világkormányzás csakis már meglévő erők segítségével lehetséges, a mint már az ember is a modern technika segítségével „ura a természetnek“, s megszólaltatja, illetve engedelmességre szorítja — ha kell — a nyers természeti erőket. A természeti erők feletti bölcs és mindenható isteni uralom, a mint meggyőződése a vallásos hitnek, úgy alapkövetelménye a komoly pozitív modern természettudománynak. (L. *Kant* „elméleti“ és „gyakorlati ész bírálatát“.) Természetes, hogy csak egy mindenható, szabad, személyes és világfeletti, tehát „transzcendens“ Isten tehet csodát, a mit a nagy *Tyndall* így fejezett ki: „ha van Isten, akkor az mindenható s ha mindenható, akkor csodát tehet“. Az Isten abszolút szabad akarat, a kinek a mi véges akaratunk csak gyenge árnyéka s ez abszolút szabadság nélkül az Isten nem is képzelhető. Istennek ez abszolút szabadságán, tehát mindenható akaratán alapul a csoda lehetősége és észszerősége.

De ha Isten a világkormányzó és gondviselő akarat a természeti életben és főleg az erkölcsi világban s az emberiség történetében, akkor az Isten világkormányzó és világgondozó hatalmával szorosan összefügg az ima meghallgatásának lehetősége és az imádkozás észszerősége is. Az ima az élő vallásos hit nélkülözhetetlen feltétele s annak lényeges ismertetője. Minden igazán vallásos ember imádkozik és minden valódi vallás sürgeti és gyakorolja az imádkozást. Imádság nélkül a vallás vagy elszárad vagy kuruzsló babonává fajul. De az ima éltető gyökere és egyetlen létalapja a gondviselő Istenben vetett hit. Ez érteti meg vele, hogy „az ember egy magasabb isteni világkormányzás tárgya és eszköze s az isteni behatások méltán befogadó edénye“ (Goethe). Mert kétségtelen tény a szellemnek a szellemre való behatása és befolyása. Példa rá nemcsak a nevelés vagy a nagy emberek irányító hatása, hanem a hypnosis s a suggestio, sőt legújabbban a telepathia is.

Fejtegetéseink eredményét ekképen foglalhatjuk össze: A természeti erők és törvények sohasem pótolhatják az Istent, sőt inkább az erők és törvények az ő mindenható akaratának kifejezői. A természeti élet folyása törvényszerűen és nem véletlenül vagy esetlegesen megy végbe, s e törvényszerű és cél tudatos akarat a természetben (s még inkább a történetben) az öntudatos isteni energia, a világteremtő és világkormányzó isteni mindenhatóság. A természeti világ folyása és életrendje, mivel az Istentől függ, tehát az ő isteni beavatkozását teszi szükségessé, a mivel a csoda lehetősége és észszerősége van

beigazolva. A mindenható Isten csodát tehet valahányszor és valahol jónak látja. Az Isten a természetnek is mindenható ura és istene, a kinek akarata minden lényvel és dologgal szabados. Ezért a mindenható Isten a könyörgést meghallgató édes Atya is.

Íme így egyeztethető össze a modern természettudomány a keresztyénség vallásos-erkölcsi világnézetével s a személyes hit vallásos világa a modern természetismerettel. És boldog ember az oly ember, a kinek hite békességben él az ő tudományával.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

T Á R C Z A.

Dr. Mikler Magyar evangélikus egyházjoga.

Egy vaskos, 741 lapot számláló könyv ez,¹ a melyet ismertetni, méltatni óhajtok. Hogy mi indította az érdeemes szerzőt, a ki jogtanár és dékán az eperjesi jogakadémián, e nagy munka megírására, azt ő maga elmondja könyvének előszavában; hogy miért lett ilyen terjedelmes, vagyis, hogy mi mindent foglal magában, azt elmondom ismertetésem során én.

Másfél évtized óta, mondja a szerző, nem jelent meg protestáns egyházjog, azaz jogtan, azóta pedig nagyot fordult a világ. Az 1894/5-iki egyházpolitikai törvények sok tekintetben egészen új helyzet elé állították a hazai összes egyházakat; az 1891—4-ik évi budapesti jubileumi zsinat pedig, ha nem is merőben, de mégis lényeges vonásaiban új szervezetet adott a hazai evangélikus egyháznak. Igaza van hát szerzőnek, midőn rámutat arra, hogy ezen változott helyzetet, az egyházpolitikai, valamint a zsinati törvényeket és az azóta keletkezett nagyfontosságú szabályrendeleteket és az egyház életébe mélyen belenyúló egyéb országos törvényeket méltányló *különleges* protestáns, illetve evangélikus egyházjogi könyv eddig nem jelent meg. Írtak azóta egyházjogtani kézikönyveket Kossutány és Kérészy, de eltekintve attól, hogy ez utóbbi szerző művének második részével — könnyen érthető okból — még adósunk, egyiknek munkája sem „monografia“, vagyis nem egy egyetlen egyháznak jogszabályaival foglalkozik, hanem felöleli az összes hazai egyházak jogviszonyait s így egy egyháznak szervezetére, közigazgatására stb. vonatkozó törvényeit, rendszabályait a maguk összességében, a dolog természeténél fogva, fel nem ölelheti. Sőt a közkézen

¹ Dr. Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházjog. Budapest, 1906. Grill Károly. Ára 15 korona.

forgó jogi kézikönyvek nagy része a protestáns egyházjognak bizony csak nagyon kicsiny helyet juttat.

Időszerű, nagy és jó munkát végzett hát dr. Mikler s kiváló szolgálatot teljesített nemcsak egyházával, hanem az egyház-jogtudománnyal szemben is, midőn egyházának összes jogviszonyait felölelő kézikönyv megírására vállalkozott. Mert *kézi* könyv ez, a szó teljes, igaz értelmében. Kézikönyv nem csak és nem is annyira a studensek, mint inkább az egyház „szolgálatában“ forgolódók — lelkészek és világiak — részére.

A nagy mű két főrésze, két könyvre oszlik. A könnyebb kezelhetés és áttekinthetés czéljából jobb lett volna, ha két „kötet“-re bontatott volna szét. Az első könyvben a szükséges fogalmi, általános meghatározások után három részben tárgyalja az ev. egyházi alkotmány történeti kifejlődését, a jogforrásokat és végül a harmadik részben három fejezetben a magyar evangélikus egyháznak egyfelől az államhoz, másfelől a hazai egyházakhoz és egy külön fejezetben a református egyházhoz való viszonyát. Ez, mondjuk, a munkának theoretikusabb része, bár szükségtelen mondanom, hogy ebben is találkozunk, különösen a harmadik részben, a gyakorlati életre vonatkozó kérdések tárgyalásával.

A második, terjedelmesebb könyv, a közigazgatási kézikönyv felöleli az evang. egyház tényleges alkotmányának, közigazgatásának részletes, pontos ismertetését. Ez a könyv az evang. „egyházalkotmány“, vagyis a zsinati törvénykönyv berendezésének schémája szerint öt részre oszlik. Az első rész szól az egyházalkotmányról, a kormányzó szervekről, testületekről és egyesekről öt fejezetben. Az utolsó fejezet szól az egyetemes egyházi intézményekről — gyám- és nyugdíjintézet, közalap, felső iskolák —. A második rész szól a törvényhozásról, illetve ennek szervéről, a zsinatról; a harmadik az iskolákról, a negyedik a pénzügyről, „egyházi háztartásról“, az ötödik az egyházi biráskodásról. Ez röviden a könyvnek váza, beosztása. Ezen beosztásért a szerző nem felelős, a mennyiben célszerűségi szempontból követte, mint jelzem, a zsinati törvénykönyv beosztását. De hogy csak egy hibát említsék fel, az „egyetemes intézmények“-et helyesebb lett volna tárgyaként az illető részbe besorozni.

Egy kissé részletezve most már a dolgot, a szerző ab ovo kezdi; a bevezető részben ugyanis a hit, vallás, egyház, jog, egyházjog fogalmait tárgyalja vallásbölcészeti és jogi szempontból. Meghatározásai itt-ott némileg *nehézkesek*, idegen-szerűen hangzanak tartalmukra és kifejezési alakjukra nézve,

de általában jók és elfogadhatók. Helyes és elfogadható azon megkülönböztetése, a melyet a hit és vallás, vallásfelekezet és egyházra nézve felállít, mert hiszen, a mint szerző is megjegyzi, ezeket sokan összezavarják és az állami törvények sem distingváltnak ezekre vonatkozólag mindenkor helyesen. Az egyház meghatározásnál adja ő is, mint Kérészy, a dogmatikai és jogi meghatározást. Szerinte a jogi meghatározás: „az egyház egy bizonyos földterületen élő, *ugyanazon hitet valló* embereknek, vallásuk fentartása, terjesztése és fejlesztése céljából jogilag *szervezett* egyesülete“. Ez a meghatározás természetesen nem egyetemes, csak territoriális, felekezeti érvényű. A szerző az állam szokásos meghatározását vette minta gyanánt; ha éppen kicsinyeskedni óhajtanék, beleköthetnék az „ugyanazon hitet valló“ kifejezésbe, de nem teszem, csupán arra mutatok rá, hogy nem olvastam még az egyháznak két teljesen egybevágó jogi meghatározását, a mi mindenestre mutatja a meghatározás nehézségét, illetve a vélemények ingadozását, eltérését erre vonatkozólag. Itt csak még azt jegyzem meg, hogy a szerző a látható és láthatlan egyház körüli meghatározások „útvesztőjébe“ a kelletténél mélyebben hatolt be. Helyesen határozza meg a szerző az egyházjog fogalmát, helyesebben, mint Kérészy, a ki szerint az egyházjog alatt „azon jogszabályok összességét értjük, a melyek az embereknek egyházhoz való tartozásukból eredő életviszonyait szabályozzák“. Világos, hogy ezen meghatározás keretébe az egyház szervezetére, valamint az államhoz és más felekezetekhez való jogviszonyt megállapító szabályok csak nehezen erőltethetők bele. Mikler az evang. egyházjog meghatározását adja, a mely szerinte: „mindazon jogszabályok összessége, a melyek az ev. egyház szervezetét, működését, más egyházakhoz és az államhoz való viszonyát, valamint tagjainak e minőségükből folyó cselekvési szabadságát külsőleg megállapítják“. Ebben benne van az egyházi köz- és magánjog a maga teljességében.

A jogtörténeti részben nem hagy figyelmen kívül egy kiemelkedőbb mozzanatot sem; világosan, itt-ott kissé bőbeszédűen feltünteti a külső politikai események keretében az evang. egyházalkotmány kifejlődését a kezdetleges szervezkedéstől kezdve. Érdekesen vázolja a patronatus történetét, átalakulását, az egyház vagyoni jogi viszonyait, az egyházközség kialakulását, a paritás megvalósulása körüli küzdelmeket. Adja a békekötések, országgyűlési törvények bőséges ismertetését, az 1891: XXVI. t. cz.-et egész terjedelmében, a pesti zsinat történetét, kánonainak ismertetését és mindezen kérdések

tisztázásánál felhasználja a legújabb kutatások eredményeit, felemlíti a szerző azon körülményt, hogy a küriarchia azon alakjában, a minőben a budai, illetve pesti zsinatokon megjelent, az evangélikusoknál nem keltett oly nagy visszahatást, mint nálunk, de nem mutat reá elég világosan ezen körülmény okára, hogy tudniillik az evang. egyházban az inspector intézménytől már csak azért sem idegenkedtek az evangélikusok annyira, mert náluk ez, ha mindjárt csak kezdetleges és részleges alakban, eleitől fogva megvolt.

A történelmi rész után a jogforrásokat ismerteti a szerző, itt is előzményül adja mindazt, a mi a magyar ev. jogforrások megismeréséhez szükséges. A „szabályrendeletek” című szakasznál azt mondja, „hogy a magyar ev. egyháznak ezek képezik legdúsabb forrását”. Ez igaz és ez jellemző tulajdonsága az ev. egyháznak, a mely sok mindent megmagyaráz, többek között azt is, hogy miért nem *kellett* az evangélikusoknak velünk együtt újból zsinatolniok. Az ő zsinatjuk a legtöbb és szinte a legfontosabb ügyekre nézve csak általános elvi törvényeket alkotott, a részletkérdések elintézését pedig reá bízta részben az egyetemes gyűlésre, részben a kerületekre. Hogy csak egy dolgot említsek, itt van a lelkesválasztás, a melyre vonatkozó törvényeket mi immár harmadszor változtatjuk, az evang. zsinat 11 rövid szakaszban adja az elvi törvényeket, a rendszabályokat megcsinálták és megcsinálhatják a jövőben is a kerületek.

Az egyház és állam közötti viszony tárgyalásánál szerző a szokott beosztás szerint adja az idevonatkozó teoriákat, a nálunk is elfogadott paritetikus elveket és ezekből folyó tényleges viszonyt az állam és egyház között. Itt találkozunk az egyházpolitikai, kongrua-, nép- és középiskolák segélyezéséről stb. szóló törvényekkel. Úgy ezeket, mint az egyházak közötti jogviszonyt megállapító törvényeket akként és oly terjedelemben tárgyalja a szerző, hogy könyve minden más törvény és szabályrendelet-gyűjtemény konzultálását feleslegessé teszi. Nagyon érdekes, a mit a párbérre vonatkozólag mond a legújabb idevágó jogi felfogások alapján.

A szerzőnek testvéries érzületét mutatja, hogy külön fejezetben tárgyalja a magyar ev. egyháznak a reformátushoz való viszonyát, adván egész terjedelmében a nagygeresdi egységet mai megújított alakjában, a mely ellen, fájdalom, intra és extra . . . sokszor vétkeznek!

A könyvnek második része a magyar ev. egyházalkotmány és közigazgatás *részletes* ismertetését foglalja magában. Bevezetésül adja a potestas ecclesiastica és hatalom *alanyának*

meghatározását és a prot. egyházkormányzati rendszerek ismertetését. A potestas ecclesiastica szerinte „az egyháznak az igehirdetésben, a kegyelemeszközök kiszolgáltatásában (potestas ordinis) és az egyház külső kormányzásában (potestas jurisdictionis) megnyilatkozó akarata“. A hatalom *alanya a gyülekezet*. Ezen konkluzióhoz a lutheránus konfessziók gondolatmenetén át óhajt a szerző eljutni, a mi kissé erőltetve sikerülhet csak, mert hiszen tudvalévő, hogy a német reformáció az egyházalkotmány tényleges evangéliumi, *írászerű* reformálásához a körülményeknél fogva nem juthatott el. Ennek egyébként a szerző is kifejezést ad ott, a hol a kálvini egyházalkotmányt *lényegében* helyesen ismerteti. Nagyon helyesen jelöli meg dr. Mikler azon jellegzetes különbséget, a mely úgy nálunk, mint másutt, a lutheri és kálvini egyházalkotmány kiinduló pontjánál, a gyülekezetnél az egyházi hatalom gyakorlásának mikéntjére vonatkozólag oly élesen felismerhető. A lutheránusoknál a gyülekezet a maga egészében, a kálvinistáknál a „választottak“, erre „*rendeltek*“, vagyis a presbyterium a hatalom *alanya*. Természetesen van sok más lényeges különbség is, de az evangélikusoknál fel egészen a zsinatig mindenütt a „gyülekezetek száma“ képezi a vezérlő elvet az egyházkormányzási szervek konstrukciójánál. A presbyterium itt csak az egyházközségi közgyűlés mellett álló tanácsló, előkészítő testület. A zsinati tagokat is nem a presbyterium, hanem az egyházközségi közgyűlés választja, úgy, hogy röviden azt mondhatjuk, hogy náluk a *zsinatgyülekezeti* rendszer az önkormányzás elve. Innen van, hogy az evangélikusoknál az egyházmegyei és kerületi jegyzőket, bírákat nem a gyülekezet, hanem az illető testületek választják, mert ily célból is közgyűlést egybehívni, nagyon kétes értékű vállalkozás lenne. Innen van, hogy az evang. egyházalkotmány egyházközségi biráskodást nem ismer.

Hogy a mi egyházalkotmányunk, vagyis a zsinat-presbyteri rendszer előnyösebb, azt vitatjuk, de azért evang. testvéreink sok tekintetben megelőztek bennünket. Így, hogy csak két dolgot említsek, az egyik a lelkeszi nyugdíj, a másik a tanítóknak, illetve tanároknak képvisellete az egyházi kormányzó és törvényhozó szervek minden fokozatán. Sőt helyet adtak a bírósági szervezet minden fokozatán is a tanítóknak, illetve tanároknak. S mondjam-e, hogy nem kicsinyeskedtek ezen jog megadásánál, respektálták az iskolát, ennek autonómiáját, nem ütöttek ezen rést, mint a hogy rést ütött a mi törvényhozásunk, azoknak unszolására, a kik a presbyteri elven, mint valami vesszőparipán lovagolnak.

Magyar evang. egyházjogot irt a szerző és írta ezt egyházának maradandó, tartós becsű, nélkülözhetlen kézikönyv gyanánt. Úgy képzelem a dolgot, hogy ez a könyv ott lesz náluk a zöld asztalokon tanácskozásaik alkalmával, de ott lesz minden evang. lelkész, tanár, intelligens tanító és egyházi tisztséget viselő világi ember asztalán. És hogyha egy lelkész kér népiskolai segílyt, kongruát, vagy el akar igazodni nyugdíjának, az egyetemes gyámintézet segélyezésének ügyében, ha theológiára óhajtja beiratni fiát, vagy érdeklődik a theol. magántanári vizsga letetésének feltételei iránt, szóval el akar igazodni az egyházi közigazgatás, tanügy, bíraskodás, vagyoni ügy szövevényes útjain, nem kell sokat keresgélmi, mint nálunk, az illetőknek mindenféle régibb és újabb törvény- és szabályrendelet-gyűjteményekben, itt van dr. Mikler könyve, ez eligazítja. Nagy munkát, jó munkát végzett a szerző. Előszavában buzdít példájának követésére. Bizonyára reánk gondolt első sorban, a kinnél bizony sürgős dolog egy egységes, kimerítő ref. egyházjog összeállítása, hiszen Kovács A. könyve még a debreczeni zsinat előtt jelent meg. És a ki a magyar ref. egyházjogot megírja, kell hogy előtte legyen e könyv, az evang. egyházjog emez egységes, kimerítő összefoglalása. Kell, hogy előtte legyen még egy okból, t. i. hogy olyan hit, olyan mélységes egyháziasság és e mellett oly elfogulatlanság vonuljon művén végig, mint a minővel dr. Mikler könyvének minden részében találkozunk.

Nyomása, kiállítása csinos, izléses, papirja jó, szóval a külső méltó a tartalomhoz. Kivánjuk, találja meg az érdemes szerző a nagy munkában a méltó elismerést, jutalmat!

B. Pap István.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A külföldi egyházi élet terén három *politikai* esemény köti le figyelmünket a legújabb időben. Különös dolog, hogy politikai eseményeket kell regisztrálnunk mindannyiszor, valányszor fontosabb egyháztörténeti tényeket kell ismertetnünk. De hát az újkor parlamentáris kormányrendszere mellett mégis csak természetes, hogy az az „egyház“, mely ezt a nevet kizárólag önmagának akarja lefoglalni, ősi természetének megfelelően, politikai öltözetet vett magára s a Krisztus evangéliumának szószéki prédikálása helyett parlamenti debatteoktól, a keresztyén hit cselekedetei helyett politikai sakkhúzásoktól várja-várja egyetemes érvényesülését.

A három politikai esemény: a spanyol liberális kormány bukása, a francia kulturharcz és a német birodalmi gyűlési választások.

Spanyolországban, mint többször jeleztük már, a néhány év óta tartó liberális kormányzatnak főprogramja volt a szerzetrendek és az úgynevezett congregatiók megrendszabályozása. Azonban daczára annak, hogy a parlament többsége liberális, hogy a király szabad kezét engedett a kormány egyházpolitikai programjának, még sem sikerült az említett cél elérése. Egyik kormány a másik után bukott meg. És valamennyi az egyházpolitika miatt. Nem azért, mintha volna a liberális többségnek bármely frakciója, mely a konkordátum fentartásáért lelkesednék, hanem mert egyik párt keveselte, a másik soknak találta a reformokat és ezenkívül valamennyi azt óhajtotta, hogy éppen ő csinálja meg a magáét.

Igy történt, hogy a liberális pártok torzsalkodása magát a liberális egyházpolitikai reformot buktatta meg. Az önmagában meghasonlott többség minden alkotásra tehetetlennek bizonyult. Ennek természetesen az ultramontanizmus látta

hasznát. Nem csak azért, mert sértetlenül fenmaradtak a konkordátumban biztosított egyházi intézmények és az egyháznak az államra gyakorolt gyámkodó befolyása, hanem még inkább azért, hogy a király is megunva a tehetetlen liberálisok vergődését s veszekedését, most már a kisebbségben levő konzervatív, vagyis ultramontán párt vezérével, Morast, bizta meg kabinetalakítással.

A ki ismeri, hogy normális körülmények között minő befolyást képes a mindenkori kormány a választások alkalmával kifejtteni a saját parlamenti többségének biztosítására, az egy cseppet sem fog csodálkozni, ha Spanyolországban hamarosan der fogja leforrázni a szabadelvű eszméknek immár virággá fejlődni készülő bimbait. Hiába van ma liberális többség. Az új kabinet első teendője a parlament feloszlatása lesz, mihelyest a mai többség ellene nyilatkozik. A választások során nem csak a kormány fogja megtenni a magáét, hanem mellette lesz az egyház is gazdag felső klérusával, megszámlálhatlan világi papjaival és szerzeteseivel, katedrájával és gyóntatószékével. Hiszen Spanyolországban még nincsen „kanzelparagraf”.

Ha a konzervatív kormány megkapja a többséget, — a mi szinte teljesen bizonyosnak látszik, — az a párt, melyre támaszkodni fog, egységes lesz, legalább a főkérdésben: az egyházpolitika kérdésében feltétlenül egységes. Különböző is a konzervatív pártok természetével is sokkal jobban megfér az egységre törekvés, minek sarkpontja a fennálló állapotok változatlan fentartása, mint a szabadelvű pártokéval, melyeknél a reformok szükségének mértéke és a reformok faja rendszeresen belső eltéréseket, szakadásokat szokott előidézni.

Spanyolországban tehát ez idő szerint a prognosztikon borult idő közeledtét jelenti. A római egyház, mely eddig is azzal dicsekedett, hogy a nép nagy tömege vele tart, mindenestre fel fogja használni a rendelkezésére álló időt, hogy állását, államjogi helyzetét még jobban megerősítse, hogy a népet még jobban magához bilincselje. Erre első sorban az oktatásügyet használja fel s az oktatásügy nagyobb sikere érdekében a tanító szerzetrendeket fogja szaporítani. Persze ez az „oktatásügy” ezt a szép nevet nem érdemli meg, mert hiszen nem a tanítás, az ismeretek terjesztése, a felvilágosultság kiterjesztése a célja, hanem a minél odaadóbb, engedelmesebb, vakbuzgó hit, s a hitvallás szolgái előtt való feltétlen meghódolás.

Azzal körülbelől tisztában vagyunk, hogy a római egyházra nézve mit jelent a mostani kormányválság. Csak az a

kérdéses, hogy vajjon a maroknyi és magát oly nehezen fentartó protestantizmus nem fogja-e elveszíteni azt a csekély szabadságot is, melyet most élvez. Mindenesetre ezt figyelemmel fogjuk kísélni. De azokat az eredményeket és hatásokat is, melyeket a következő ultramontán kormányzás a radikálisabb elemeknél ki fog váltani. Még nem feleedtük el azokat az óriási méretű antiklerikális zavargásokat és büntetéseket, melyek csak egy pár évvel ezelőtt is megremegtették a „kövér barátokat” s az egész spanyolországi római anyaszentegyházat.

Míg így Spanyolország a közel jövőben aligha fog liberális egyházpolitikát csinálni s benne az egyház lesz az új: addig Franciaországban a nagy reform sorsa immár biztosítottnak látszik. A kormány radikális, de a kivitelben konciliáns politikája kevesebb akadályra talált, mint ezt maguk az egymást felváltó reform kormányok is remélni merték. A sikernek azonban csak egyik részben oka a francia liberális többségnek ebben a kérdésben való szolidaritása. Másik részben az ellenfél: a francia klérus és főleg a vatikánnak ingadozó, sőt egyenesen kapkodó politikája segítette tető alá a reformokat.

Hogy az utóbbinak mit köszönhet a radikális reform: azt legjobban akkor látjuk, ha Combes-nak a kongregációk ellen folytatott harcza közben felmerült izgalmas jeleneteket összehasonlítjuk azzal az aránylag sokkal csöndesebb móddal, melylyel a jóval nagyobb reformnak: az állam és egyház teljes szétválasztásának keresztülvitele végbement.

Nem lesz felesleges, ha röviden végig tekintünk a legutolsó év eseményein s kiemeljük a vatikán magatartásának egyes fázisait. Ezekből fogjuk megérteni a legjobban, hogy miért találkozott a nagy reform aránylag oly csekély akadályllyal.

Az állam és egyház szétválasztását kimondó törvény 1905 december 9-én kelt. A különböző vallásfelekezetek 1906 december 11-ig kaptak határidőt, hogy az új törvény általelismert kultuszegyesületekbe szervezkedjenek. A nem római hitvallású egyházak haladéktalanul hozzá láttak a szervezkedéshez, mire különben már előre is készülteket tettek. De a római katolikus felekezet várt, várt a végsőkig. Mindig remélte, hogy a javaslatból nem lesz törvény, vagy legalább is módosult alakban válik az törvénynyé. Mikor a remény immár csalókának bizonyult, a francia klérus akkor sem tudott semmit sem tenni, mert ilyen fontos dologban meg kell várni, hogy mit mond Róma. Persze a francia viszonyokról Franciaországból szerzi ugyan a vatikán is az értesüléseket, csakhogy ezeket a maga szemével nézi és a maga eszével latolgatja. Más szavakkal, teljes tájékozódást sohasem szerezhet.

Ez volt az oka, hogy jó két hónapig váratott magára az első pápai nyilatkozat. De a kik azt hitték, hogy ebből okosabbakká lesznek, hogy irányító eszméket, útmutatásokat nyernek belőle: azok nagyot csalódtak. Az 1906. év február 11-ről kelt encziklika, a *Vehementer nos*, a legkeményebb hangon elítéli az állam és egyház különválasztását, panaszkodik a r. katolikusok üldöztetéséről, de csak a legcsekélyebb mértékben sem tájékoztatta sem a klérust, sem a híveket a teendők felől. Nyilvánvalóvá lett már ezen első nyilatkozatnál, hogy a vatikán elvesztette a fejét: nem tudja mit kelljen cselekedni.

A habozásnak megvolt azonban a maga oka. Rómában még mindig reménykedtek, hogy az év végeig minden jobbra fog fordulni. A reménységet pedig az táplálta, hogy nemsokára, május havában, a parlament új választás alá került. Ennek a választásnak eredményétől várták a radikális irány bukását. Éppen erre tekintettel Róma nem tanácsolhatta, hogy a r. katolikusok szegüljenek ellent az állam törvényeinek, de viszont nem akarta őket arra utasítani, hogy az új törvény szerint szervezkedjenek.

A választások május 20-án értek véget. Így a határ-időül kitűzött egy esztendőből egy fél már eltelt, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a klerikálisok reménysége hajótörést szenvedett, mert a radikális irány hívei megerősödvé tértek vissza.

A francia klérus ekkor már elodázhatlannak találta az állásfoglalást. Még május hó végén összeült a püspöki konferencia, hogy a pápai encziklika által teremtett helyzetet megbeszélje. A püspöki kar többsége a mellett foglalt állást, hogy a szétválasztási törvény érvényét el kell ismerni s élni kell az abban biztosított kedvezményekkel. Így informálták a vatikánt is a helyzetet alaposan ismerő püspökök.

Azonban midőn a világ azt várta, hogy a pápa el fogja fogadni a püspöki kar többségének javaslatát, harmadfél hónapi hallgatás után, az augusztus hó 10-én kiadott encziklikában X. Pius egyenesen megtiltotta a törvényesen elismert kultuszegyesületek szervezését, még pedig a párisi püspöki konferencia „csaknem egyhangú“ nyilatkozatára való hivatkozással.

A francia sajtó szinte egyértelműséggel indult fel erre a nyilatkozatra. Megtámadták a pápát, hogy a tényekkel ellenkezőt állit; meg a püspöki kart, hogy ez nem mert a pápának amaz, a tényekkel ellenkező állitása rektifikálására lépéseket tenni. A közvélemény teljesen a pápa és a klérus ellen fordult s a hithű katolikusok nem tudtak és nem is mertek

védelmükre kelni. A püspöki konferencia „csaknem egyhangú” nyilatkozatára való hivatkozás már fél csatavesztést jelentett a vatikánra nézve.

A püspöki kar „fiúi engedelmisséggel” igyekezett fedezni az augusztusi encziklika botlásáért a pápát. A szeptember hó 23-án minden felé a szószékről felolvasott közös pásztorlevelekben kijelentik, hogy engedelmeskednek a pápának s maguk is eltiltják a törvényszerinti kultuszegyesületek megalkotását.

E közben gyorsan közelgetett december 11. Az új kamara hatalmas többséggel támogatta a kormánynak a törvény szigorú végrehajtását követelő indítványát. Briand kultuszminiszter e mellett mindent megtett, hogy a katolikusokra nézve a törvény végrehajtása minél kevesebb zaklatással járjon. Először is a kultuszegyesületek megalkotásának s az egyházi vagyon átvételének határidejét egy évvel meghosszabbította. Azután az 1881. évi egyesületi törvény alkalmatlan s terhelő rendelkezéseinek a vallásos egyesületekkel szemben való felfüggesztése által megkönnyítette a kultuszok nyilvános gyakorlását.

Úgy látszott már, hogy ezen az úton haladva, meg fogják találni a kibontakozás útját. A bordói bíborérsék, toulousei érsek és számos püspök utasította már papjait, hogy ezen törvényes formásokhoz alkalmazkodjanak. Azonban az utolsó perczben jött a pápának december 8-án kelt tilalma, mely lehetetlenné tette az expediens megragadását s az említett főpapokat is kényszerítette engedélyeik, illetőleg utasításaik visszavonására.

A kormány előzékenysége hiábavalónak bizonyulván, egy rendelet utasította a közigazgatási hatóságokat, hogy minden pap ellen, ki bejelentés nélkül misézik, jegyzőkönyvet vegyenek fel. Azután a minisztertanács egy újabb törvényjavaslatot terjesztett a kamara elé, melyben a kellő határidőig szervekedett kultuszegyesületek (902 protestáns, 80 katolikus, 78 izraelita) a törvénybiztosította kedvezményeknek élvezetében maradnak, de a többiek nem. Éppen azért mindazokon a helyeken, hol kultuszegyesület nem szerveztett, az egyházi vagyon (mintegy 3—400 millió frank) a departementek s községek birtokába jut a szegény-alap céljaira. A templomok ugyan az állam, a departement, illetőleg a község tulajdonába jutnak, de továbbra is istentiszteleti célokra fognak szolgálni. A többi egyházi épületek: szemináriumok, püspöki paloták stb. azonnal az állam tulajdonába mennek át. A fiatalabb, illetőleg rövidebb (4—8 évi) szolgálati idővel bíró lelkészek részére kilátásba helyezett ellátás az új törvény iránt

való engedelmességtől tétetik függővé. A kis papok (mintegy 5—6000), ha december 20-ig valamely törvényes kultuszegyesülettől származó hadmentességi bizonyítványt nem mutatnak be, január 7-én katonai szolgálatra rendeltetnek be.

E közben történt, hogy december 11-én Montagnini pápai ágens, ki Lorenzelli nuncius visszahívása után a francia klérus s a római kuria érintkezését közvetítette, Franciaországból kiutasított. Igen érdekes, hogy Montagnininak a vizsgálóbíró által lefoglalt iratai között állítólag volt egy, mely szerint a pápa, — egyebek mellett azt tanácsolta a francia katolikusoknak, hogy a börzén játszanak „à la baisse“, hogy az által pánikot idézzenek elő s a kormányt bukásba keressék.

Azóta a püspökök, a kispapok stb. kilakoltatása megtörtént. Itt-ott fordultak ugyan elő zavargások, de a nagy tömegek igen hidegen viselkednek s veszik tudomásul a törvények végrehajtását. Ez azt mutatja, hogy a pápa immár többé nem számíthat a francia népre s hogy így a csatát elvesztette.

De nem csak a nép hangulata és viselkedése mutatja ezt, hanem az a mohóság is, melylyel a püspöki kar szinte két kézzel kapott már a legújabb expediens után. Ugyanis minthogy az utóbb említett törvény szerint a templomok immár a községékéi, a kormány megengedhetőnek találta, hogy a kultuszegyesületté nem szervezkedett katolikus hívek, illetőleg a papok a polgármesterekkel kötendő szerződésben azokat hosszabb időre kibérelhessék. A püspöki konferencia elfogadta s lelkiismeretbe nem ütközőnek jelentette ki az eszmét és a szerződés fogalmazványát is elkészítette. Még csak egy nagyobb nehézség áll a kibontakozás útjában, t. i. hogy a püspöki kar csak az esetben hajlandó erre az útra térni, ha az ország valamennyi községe aláírja a szerződést.

A kormány a szerződési tervezet felől még nem nyilatkozott ugyan, de már a vidéken több ily egyesség jött létre. Valószínű, hogy a kormány, mint eddig sem tette, úgy most sem fog merev álláspontot elfoglalni, de a püspöki kar is engedni fog abból a követeléséből, hogy minden községnek meg kell előbb kötni az egyességet, mielőtt erre a kibontakozási módra végleg reátérnének. Utóvégre nagy és szent érdek forognak koczán s ósdi doktrinák kedvéért nem lehet „mindent vagy semmit“ jelszóval hazárdozni.

Ha Franciaországban immár nem imádkozik a katolikus papság a „köztársaság jólétéért“, bezzeg zeng a „*deum*“ a németországi katolikusok templomaiban az „eret-

nek" császár születése napján. Maga a pápa rendelte így. És Vilmos császár hálásan meg is köszönte ezt a pápának.

A kölcsönös szívélyesség és udvariasság nem is ok nélkül való. Hiszen Németországban jobb dolguk van a r. katolikusoknak, mint akár még Spanyolországban, vagy Ausztriában is. És viszont talán egyetlen uralkodónak sem jár most annyira kedvére a pápa, mint a német császárnak.

Igaz azonban, hogy a külső látszat nem igazolja teljesen ezt a kölcsönösséget. Legalább az éppen most lefolyt birodalmi választásokból a centrum szinte teljesen épen, ha nem egyenesen megnövekedve fog bevonulni a birodalmi gyűlésbe. Pedig hát a centrum — no meg a szocziáldemokraták — buktatták el a kormány gyarmatügyi póthiteles javaslatát s Bülow előre hangoztatta a liberálisok egyesülésének szükségét, a mi sakkhúzásnak látszott a centrum ellen és a polgári pártok szolidaritását ajánlotta a szocziáldemokraták ellen.

Nagyon jól tudjuk, hogy a gyarmati politika felettébb hozzá van forrva a császár szívéhez és általában nagy birodalmi érdeket jelent. A centrum állásfoglalása tehát szinte a császár személye ellen, a most te deum-mal kitüntetett császár ellen is irányul. A centrum megerősödése azt látszik mutatni, hogy a németországi katolikusok helyeslik a centrum állásfoglalását. Viszont mindebből az következnék, hogy a centrum vallásügyi politikáját sugalmazó pápa és a császár közötti jó viszony csak külső, csak színleges.

Megpróbáljuk, hogy egy kissé bevilágítsunk ebbe a szövevényes helyzetbe.

A centrum tényleg mint felekezeti párt alakult, felekezeti érdekek istápolására. Még a gyarmatügyben is felekezeti felfogás vezette. De ma már a centrum nem egészen a régi. És ha a jelek nem csalnak, kebelében elég élénk forrongás van. Különösen a mióta X. Pius a mult év október 30-án Fischer kölni bibornok-érsekhez intézett iratában kijelentette, hogy „a szent szék iránt való engedelmesség, mint ezt a folytonos tapasztalat mutatja, minden egyesnek teljes és korlátlan szabadságot enged azokban a dolgokban, melyek a vallást nem érintik“: azóta igen élénk vitatkozások indultak meg eme kérdés körül, hogy vajjon a centrum politikai vagy felekezeti párt-e? Ez magában egy igen figyelemreméltó jel: annak a jele, hogy sokan immár helytelennek találják, ha a centrum minden kérdést felekezeti szempontból fog fel.

Itt lehetetlenség meg nem látni, hogy a centrum immár irányítva is van a pápai kuria részéről. És nem sokára el lehetünk készülvén arra, hogy a centrum gyarmatügyi oppozi-

ciója nem lesz oly vihemens, mint volt. Persze már csak azért sem lehet, mert multkori segédcsapatával, a szociáldemokráciával együtt sem játszhatik döntő szerepet, mióta ez utóbbit a választási hadjárat oly kegyetlenül megviselte.

E mellett ott van a régi emlék, a kulturkampf emléke s a szomszédos példa Franciaországban. Ha a végsőig feszítenék a húrt, baj lehetne, mert hiába tenné ki a centrum a birodalmi gyűlés egynegyedét: egy gyökeres egyházpolitikai reform esetében már nem számíthatna a szociáldemokratákra.

A németbirodalmi választásoknak egyik egyházpolitikai következménye a centrum és a birodalmi kormány közeledése lesz, melyet a pápa is szívesen előmozdit, a mi a konzervatív törekvések erősödését fogja jelenteni. A másik következmény pedig, mely a szociáldemokraták vereségéből fakad, a protestánsok és római katolikusok szociálpolitikai együttműködésének lazulása fog lenni, mint az eddigi nyomás enyhülésének eredménye.

Németország részéről tehát el lehetünk készülve a római katholicizmus politikai befolyásának emelkedésére s a felekezeti surlódások növekedésére.

Reánk, magyarokra, már a közelségnél fogva is, hatással lesz az új helyzet és pedig a klerikális törekvések erősödésében fog a hatás mutatkozni. Ez idő szerint legalább nincs sehol semmi jel arra nézve, hogy a felénk leszálló fojtó ködöt elkerülhessük, hogy attól valamelyes egészséges légáramlat bennünket hamarosan megmenthessen.

p—f.

IRODAIMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. Debreczen, 1906. I. kötet 273 lap. Ára 5 kor.

Örömmel szemlélünk minden jóra való törekvést, mely arra irányul, hogy magyar református anyaszentegyházunk dicsőséggel és küzdelemmel egyiránt teljes multjának történetét, avagy annak csak egy részletét ismerteti meg velünk. Hogyne örülnénk hát, mikor „Az erdélyi református egyház története“ után immár legnagyobb egyházkerületünknek, a tiszántúlinak történetét olvashatjuk. Nem akarok ezen kijelentéssel ismeretésemmek elibe vágni, csak üdvözölni akarom az érdemes szerzőt munkájáért, nemes vállalkozásáért.

A mi a munkára vonatkozó általános jellemzést illeti, el kell mondani, hogy Barcsa, úgy a nyomtatásban már megjelent, valamint a leltárakban levő adatokat műve értékének emelése céljából jól felhasználta, azokat jól ismeri, könyve egy valóságos adattár, melyet szakférfiú és laikus egyaránt haszonnal forgathat. Am ezen elismerés mellett vannak kifogásaim is.

Mindenekelőtt nélkülözzük a jó felosztást, melyből az egész munka felől tájékozódhatnánk, nem is említve az előszót. Úgy látszik, szerzőnek nem volt semmi mondanivalója, könyve felől nem akart semmit közölni az olvasóval. Am megállapíthatjuk, hogy 1711-ig, vagyis a szatmári békekötésig tárgyalja az eseményeket, művét maga adta ki, melynek kelendőségétől függ, azt hiszem, a II. kötet megjelenése. Ezen szempontból is méltó tehát a pártolásra, hogy buzgósága és szorgalma gyümölcsére legalább reá ne fizessen.

Az I. fejezetben *a reformáció kezdetét és fejlődését tárgyalja 1711-ig* a 3—28. lapon. Arról a nagy területről, mely a magyar reformátusságnak ma is majdnem felét egy kerületbe egyesíti, melynek a kezünk alatt levő munka önálló története akar lenni, a legnagyobb egyházkerület reformációjáról, mikor a külső történetet 1711-ig levezeti, ez nagyon kevés. Szerzőnk mintha maga is érezné ezt, ezért adja tömören, hivatkozva mindig forrásaira, az eseményeket és maga tartózkodik mintegy az adatokból levonható tárgy leírásától, megelégszik azoknak krónikaszerű elősorolásával. A nélkül, hogy ezen eljárását helyeselném, rámutatok egy-két olyan tévedésre, melyeket szerzőnk, a forrás megnevezésével, egyszerűen mint történeti igazságot átvett, holott az lehetett valakinek a véleménye de egyetlen történeti ténynyel nem igazolható. A 12. lapon például a Kunság reformátoraiul említi Sztárai Mihályt és Sibolthy Demetert, mely terület „Sztárai idejében 1554 körül külön szuperintendenciát alkotott tractus Baroviensis néven“. Szerzőnk ezt az adatát Gyárfás: Jászkunok története I. 66. lapjáról idézi, vagyis annak a tévedését hiteles történeti adatnak veszi és mint ilyent tovább adja, pedig Sztárai reformátori pályája a Bodrog és Dráva mellett volt, s a tractus Baroviensis Baranyát és nem Kunságot jelent, s ugyancsak Sztárai nem a Dunán innen és túl, mint a 11. lapon olvassuk, hanem a Dráva mindkét partján alapított 120 gyülekezetet. Valamint nem igazolható Sztárainak a Körös-Marosközben való szerepeltetése sem a 13. lapon, s ugyanott Huszár Gálra vonatkozólag felhozott azon idézete, hogy valószínűen a Körös-Marosközben kezdte pályáját, s innen ment Dunántúlra. Hogy Dévay Nagyszalontán és Sarkadon 1552 előtt megfordult (15. l.), tévedés, erről semmi pozitív adatunk nincs.

A 8. lapon, midőn a reformáció irányát rajzolja, bátran felemlithette volna az óvári-i zsinat kálvini szellemű határozata előtt az 1552. évi beregszászi zsinatnak hasonló szellemű határozatát, sőt itt lett volna helye a 11. lapon említett ladányi zsinat előhozásának is, melyen Kálmáncsehit kálvini irányáért exkommunikáltak. A ladányi zsinatra vonatkozólag Bunyitayt kellett volna idézni szerzőnek, mivel ő irt erről először és tárgyilagosan a Századokban, mely, úgy látom, elkerülte figyelmét, mert Kálmáncsehi hathatós munkálkodásáról hallgat, pedig neki a kálvinizmus magvetésében és megszilárdításában kiváló rész jutott. Általában nincs kidomborítva a reformált egyház kialakulása, mikor csakhamar azt vesszük észre, hogy már az unitáriusokkal való küzdelemről van szó s csak sajnálnunk kell, hogy az egyes vidékek reformációjáról olyan

keveset ad szerzőnk, pedig ha a 29—31. lapon előszámlált 146 idézetét végig olvassuk, látjuk, hogy mily nagy mezőről hordta össze azokat.

A II. fejezetben az egyházi szervezetet és igazgatást tárgyalja (32—48. l.), melynél az előbb kifogásolt azon eljárását, hogy a mit talál, mind hiteles adatnak veszi, azt tovább adja és arra épít, most is nehézményezem. Egy ilyen tudományos munkában a Magyarország városai és vármegyéi című, különben elég körültekintéssel szerkesztett műből én például nem idéznék s így nem esném azon tévedésbe, hogy egyszerűen leközöljem abból, miszerint „Szabolcsmegye keleti része, Nyirbátor és vidéke, még 1550—1553 körül az erdélyi szász lutheránus szuperintendenciához tartozott és csak az óvári-i zsinat után csatlakozott a tiszántúliakhoz és választott esperest“. (33. l.) Igaz, hogy a tiszántúli egyházkerület megalakulásáról általánosságban azt mondja, hogy „a reformáció első idejében történt“ (41. l.), de ha már évszámmal ezt nem köti is le, annyit meg kellett volna mondania, hogy a szervezkedés az 1545. erdódi zsinaton elkezdődött, a toronyai zsinatokon folytatódott, az óvárin püspököt választottak. Azon állítás, mintha Pathay István (nem Sámuel, mint a 35. lap mondja) azon eljárása, hogy „a nem engedelmeskedő lelkészeket katonai erővel fogatta el, melynél az erdélyi fejedelem udvari főpapjai még többet engedtek meg maguknak“, okul szolgált volna az independens és presbiteriáuns mozgalomra, túlzott. Túlzott, mert Pathay a felhőzött esetben törvény szerint járt el s kerületben nem volt inpedens mozgalom, sőt egyes egyházközségekben 1617. megalakult a presbiterium. A reformációnak az oláhok között való terjedéséről a 43. 44. lapon tájékoztat nyerünk, bár ez a szép és hálás tárgy több tért is megérdemelt volna. A tiszántúli egyházkerület XVII. századi zsinatain ordinált lelkészek névsorából látjuk, hogy azoknak majdnem mindegyikéről küldtek az oláhok közé lelkészeket. Különb az egész fejezet szépen és tárgyilagosan adja elő a tételt és sikerültebb az I. fejezetnél.

Nemmodhatom ezt a III-ról, mely a „püspök, esperes, lelkész és más egyházi előjárókról“ szól, mert nem helyeselhetem, hogy az 52. lapon, időrendben, csupán nevét és hivataloskodási idejét említi fel 26 tiszántúli reform. püspöknek ; mert Tóth Ferencz : Túl a tiszai püspökök élete című műve megjelenése (1812) óta szükségét is érezzük egy újabb feldolgozásnak és róluk bővebben is kellett volna szerzőnknek szólnia. Ugyanezt kell mondanom az esperesekről, kiket egyházmegyénként időrendben névszerint elősorol, mert ez is kevés, hiszen Ember

Pál két századdal ez előtt is többet adott ennél, egyik-másik nevesebb esperesnél. A mit a lelkészek képzésére, külföldi iskolázására, vizsgálataikra, felavatásukra nézve elmond (59—65. l.), jól értesültségét mutatja. Az egyházlátogatásról, a lelkészválasztás módjáról, papmarasztalásról, lelkészek fizetéséről, kántorokról, egyháziakról, harangozókról (66—73. l.) kellő rövidséggel tárgyal.

A 76—83. lapon a valláserkölcsi életről szól, kár, hogy nem tartott időrendet; az országos törvénynek, egyes törvényhatóságoknak, például Máramarosnak, Szabolcsnak, Szatmárnak a vasárnap megünneplésére, a káromkodás büntetésére, a prédikáció alatti bormérés tilalmára stb. vonatkozó szabályrendeletét nem említette fel.

Elégé hű képet rajzol az V. fejezetben az istentiszteletről és egyházi életről. Legkevésbé kielégítő az iskolákról szóló VI. fejezet, két lap az egész. A XVI. századi kiválóbb iskolák közül felemlíthette volna Erdődöt, Gyulát, Nagybányát, Váradot. A XVII. században is kiemelkedet egynehány Debreczen mellett. Sziget, Szathmár, Nagybánya, Mezőtúr, ha az anyaiskola tantervét elfogadták is, eléggé a maguk lábán jártak, tanulóik közül sokan külföldi akadémiákra mentek egyenesen. Az egyházak anyagi ügyeiről szóló VII. fejezet (106—110. l.) kellő röviden tárgyalja a tized, egyházi adó, a hagyományok, templomépítés kérdését.

Úgy látom, hogy dr. Barcsa főgondját a VIII. fejezetre, „az egyházközségek vázlatos történeté“-re fordította, mely műve főrészét (112—271. l.) alkotja, melyben betűrendben elősorolja az egyházakat, lelkészeikkel együtt. Egy ilyen munkánál elengedhetetlen kíváncsi a szigorú kritika alkalmazása, melylyel a lelkészek szolgálati idejét pontosan kell megállapítani; a mi nem igazolható, fel kell adni, bármily régi kedves hagyomány fűzi is hozzá az író, mert a ki egy egész egyházkerület lelkészeinek névsorát összeállítja, a keze ügyében levő adatok alapján, attól elvárjuk, hogy pontos munkát végezzen. Nem áll módomban, hogy minden adatát ellenőrizzem, de látom a majdnem 20 lapra menő 1050 idézetből, hogy minden kritika nélkül szedett össze mindent, a mit csak tudott; ám a ki tovább akar művére építeni, az idézetek felkeresésével megállapíthatja az adatok hitelességét. Csupán egy-két esetet említek fel. Régen bebizonyított tény, hogy Kálmáncsehi Debreczenben halt meg s 1557. decz. 21. temették el s ezen napon dőlt el Gergely mesternek (= Szegedi Gergely) a sorsa, a kit Márton doktor utódául kiszemeltek, tehát téves Barcsa felvétele, midőn Szegedit 1551-től és Kálmáncsehi előtt

szerepelteti. Sztárai Mihály 1544—1553. debreczeni papsága nem igazolható (142. l.), valamint Dévay szatmári reformátori munkálkodása sem (223. l.).

Mindezen hiányai mellett is, érdemes munkát végzett dr. Barcsa, s óhajtom, hogy a befejező kötetről még nagyobb elismeréssel szólhassak annak idejében.

Thury Etele.

Dr. Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. Első rész. A philosophia lényege, jelentősége és történeti fejlődése. Budapest, Hornyánszky V., 1907. 172 lap. Ára nincs megjelölve.

Hézagpótló mű és első ilyenmű kísérlet szegényes bölcseleti irodalmunkban. A német irodalom gazdag ilyenekben. Legismertebb és legmegfelelőbb a mult évben 14-ik kiadást ért Paulsen-féle bevezetést. Sajátságos, hogy szerzőnk ezt a neki is forrásul szolgált művet a katholicizmusnak és protestantizmusnak a kulturához való viszonya tekintetében „exclusiv nézettel“ vádolja, holott műve 120. l. ő is ismeri a mai ultramontán klerikális szakirodalom „tudományellenes könyveit“.

Szerző modern író és modern gondolkodó. Fischer Kúnó és Windelband nyomán a bölcseletnek a kultúraélettel s művelődéstörténettel való kapcsolatát keresi. S aztán „egész vonalon az evolutió tanát vallja“, s előadásában is „a legmodernebb és legkitünőbb művekre“ támaszkodott. A előadás folyamán hivatkozott szakművek mellett a mű végén található gondos és megbízható „Irodalom“ repertoriuma igazolja, hogy szerzőnk teljesen otthon van a philosophia hazai és külföldi irodalmában. Kár, hogy „a nagy költségek miatt“ művét nem adta ki a maga egészében. Szinte mohó kíváncsisággal várjuk az ismeretelméleti, erkölcsstani és néplélektani rész mielőbbi megjelenését.

Mindjárt az első fejezetben Windelband nyomdokain haladva helyesen határozza meg a philosophiát ekképen, hogy az „az egyes tudományok különböző alapelveit összeegyeztető elmélkedés . . . Az egyes tudományok főelveinek összefoglalója, egymásra vonatkoztatója s egybekapcsolója a philosophia . . .“ Ebben az értelemben nagyon is jogosult és találó a philosophiának Fichte-féle elnevezése: Wissenschaftslehre“ (2—4. l.).

A második fejezetben a philosophiai rendszerek keletkezését, a philosophia nevezetesebb irányait s a jelenkori bölcelet főbb álláspontjait ismerteti. A három főszerző itt a metaphysikai, az ismerettani és az erkölcsstani. Szakavatottan vezeti be itt az olvasót a különböző álláspontoknak, irányoknak és elveknek „tömérdek ismussal jelzett“ lényegébe.

A harmadik fejezetben a szellemi evolutió folytonosságát követve a philosophiai gondolkodás történeti fejlődésmenetét ismerteti, mely megnyitja előttünk a maguk összefüggésében az egyes tudományos problémákat. Erről az oldalról a bölcelet története az emberi szellem fejlődésének története. „Ez alapon — mondja Falkenberggel — az egyes bölceleti rendszerek történetbölceleti értéküket tekintve, nem antiquáriumok, hanem a haladó emberi szellem vívmányait felölelő múzeumok“ (31. l.). Csak érintem, hogy a 29. l. helytelenül idézi Janssen hirheát művét a német reformációról.

A negyedik fejezetben rendkívül találó jellemzések kíséretében a görög és a középkori bölcelet főbb problémáit és képviselőit ismerteti. Zellerrel azt vallja, „hogy a görög philosophia a görög szellem független alkotása“. De rendszertelen a középkori scholastikának a görög vallással való egybevetése (49. l.) és kronologiailag is helytelen Aquinói Tamás bölceletének az universáliák középkori logikai kérdése előtt való tárgyalása. Hiba az is, hogy az arabs és spanyol scholastikáról a középkorban alig emlékezik meg s a dogmát következetesen a „keresztyén vallással“ zavarja össze. A különben kitünő stylistá egyik tételét pláne így kezdi: „jóllehet azonban“ (48. l.).

Az ötödik fejezet a XV—XVII. század eszmeáramlatait ismerteti s itt találóan jellemzi Bacon, Cartesius és főleg Spinoza, Leibniz és Locke bölceletének jelentőségét. Szinte felülmulja önmagát Spinozánál, a kiről méltán mondja, hogy későbbi hatását is tekintve „a legkövetkezetesebb s leghatalmasabb metaphysikai elem a philosophia történetében“. De már érthetetlen Spinozánál a matematikáról szóló hosszas előadásnak s éppen nincs itt helye a 71. l. a Krauss (és nem Craus), Ehrhard, Schell, Loisy, Zahn, Zöckler, Siefert és Harnackról, mint kath. és prot. theologusokról szóló excursiónak. A theologia történetében és nem a philosophiában van helye az ily dolgoknak.

Igen tanulságos fejezetben ismerteti továbbá a XVIII. század bölceletét, főleg Kant kritikai rendszerét és követőit. Jól mondja, hogy a rationalismusnak a középkorhoz hasonlóan, mint „az ész kultuszának . . . nincsen történeti érzéke.“

Kant és Hegel követőinél a magyarokról sem felejtkeznek meg. Kár, hogy a régebbi magyar bölcseleket nem említi.

A hetedik fejezetben a XIX-ik század bölcseletének főbb mozgató eszméit: a pessimismust, a Comte féle positivismust, a darwinismust, a Spencer-féle evolutionismust és a szocialismust ismerteti főbb irányjaiban és képviselőiben. Comte-al szemben ügyesen védi a metaphysika jelentőségét és jogosultságát (104—105. l.), de már Darwinnál nem ismeri azt a tekintélyes német irodalmat, a mely szerint „a darwinismus a Sterbelager-re került a tudományban“. (V. ö. Dennert és más újabb természetbölcselek műveit.)

Az utolsó fejezet az egyén és a társadalom egymáshoz való viszonya rendkívül bonyolult kérdésének van szánva. Itt behatóan tárgyalja az immanens vagy társadalmi teleológiát s az organikus társadalmi theoriát, a szociológiának a történelemhez, történetbölcselethez, az ethnológiához, a politikához, a jogbölcselethez, a politikai gazdaságtanhoz s a művészethez való viszonyát. Találón mondja, „hogy a szocialismus szolgálatot tett a tudománynak, a mennyiben a szocialistikus eszmemozgalom a társadalom élettanának mélyebb kutatásához vezetett. Gyakorlati szempontból pedig az a szocialismus érdeme, hogy új világnézet támadt nyomában, mely nagyobb tért enged az altruismusnak, s melynek célja a társadalom-erkölcsi elv alaposabb felismerése és tökéletesebb érvényesítése“ (153. l.). Végül Marx és Engels történelmi materialismusával szemben helyesen vallja, hogy „a ki a társadalmi fejlődés föltételeit kutatja, annak nemcsak a gazdasági erők és termelési viszonyok befolyásával kell számolnia, hanem az illető kor jogi és erkölcsi fogalmait, történelmi és vallási tradícióit, művészi és philosophiai áramlatait is a legteljesebben kell ismernie“. S ez éppen a fejlődés, az evolúció (és nem az anarchista revolúció) elvét valló bölcseletnek a feladata.

E számot tevő munkát melegen ajánljuk olvasó közönségünk szíves figyelmébe. Méltó és való arra, hogy megismeresse vele a philosophiát. A mű elegáns kiállítása Hornyánszky nyomdájának izlését dicséri.

Sz. M.

Radácsi György: Bibliai tanulmányok. I. kötet. Sárospatak, Radill K., 1906. 169 lap. Ára 2 kor.

Az „Emlékjelek és bizonyosságok“ megjelenését hamar követték a „Bibliai tanulmányok“, melynek közrebocsátásával

még 1885-ben magára vállalt régi tartozását róvta le a tudós szerző. Az előszóban az elkésés okait is megjelöli a terhes viszonyokban és fájdalmas körülményekben ekképen: „És rám zúdultak a földi szenvedések. Gyászból gyászba, sirtól sirhoz, bajvivásból bajvivásba vitt s kényszerített a végéremehetetlen isteni akarat. Ő cselekedte, nem nyitottm panaszra a számat; de szép tervemben alaposan meghátrálódttam s valami nehezedeés érte a lelkem szárnyait is.“ Tudjuk, hogy a bibliai tanulmányok elkéséseért emberi bántalmakban is vala bőséges része. Pedig „valami kemény kényszerúség tart fogva és nyügözi le szabad repülésemet“.

Ezek a tanulmányok igen becsesek és értékesek. Meggyözöleg mutatja ki a derék szerző, „hogy a biblia nagy tengerében mennyi drágagyöngy rejlik a magyar olvasóra nézve esiszolatlan állapotban és hogy mennyi különféle gyönyörúséget szerezhet magának — esetleg másoknak is — a biblia-szeretö és bibliatanulmányozó ember“. Adja Isten, hogy e derék tanulmányok tovább folytatásával művelt olvasó közönségünk körében minél szélesebb rétegekben megkedveltetnék a Biblia. Erre Radácsi György nagyon illetékes ember. Hiszen tudjuk, hogy a revideált Károli-bibliához is ö szolgáltatta a legjobb és legbecsesebb adalékokat. A bibliai előadás zamatossága és alapossága, magyar nyelvünk zengzetessége szerencsésen van egyesítve az ö fordításában. Nem egy revideált ö-szövetségi bibliai részlet az ö reviziójából került mamár közkézen forgó bibliánkba. Hála és elismerés érte az angol bibliai társulat áldozatkészségének. Különösen a költöi részleteket Kámori erőltetéseinek mellözésével szerencsésen adta vissza a lelkes bibliás fordító.

A kötet Joel, Hoseás, Habakuk és Ezékiel próféciájának, nem különben a Sámson és Abiság és Adonia „bibliai képeknek“ tanulmányait foglalja magában. Egyes részleteik régebben (utöbbi tanulmány tavaly) jelentek meg a Sárospataki Lapokban. Az egyes tanulmányokat találó, bibliai theologiai bevezetés előzi meg, míg viszont a tárgyalás menetét alapos tudományos irodalom- és kánontörténeti megjegyzések kísérik, s azt igazojlák, hogy szerzőnk a kérdések bibliai theologiai és exegetikai fejtegetésénél, teljesen az idevonatkozó hazai irodalmi törekvéseket is felhasználva, a mai tudományos theol. szakirodalmi ismeret színvonalán áll. Az egyes tanulmányok elé a legkiválóbb s legilletékesebb szakírók egy-egy tájékoztató és jellegzetes mondását tette, mely mintegy sejteti az olvasóval, hogy hová fogja öt vezetni a szerző. Az első tanulmányt egy kitünö tájékoztatóval látta el „a prófétákról es a profétai irodalom-

ról", hogy azután feltárja az egyes tanulmányokban „az ő szerelmét a biblia, a bibliai tudományok iránt s a szerelmének az előadásban, nyelvben megnyilatkozó s az olvasót azonnal foglyul ejtő varázsát". Valóban óhajtható volna, ha e tanulmányokat folytathatná. A Prot. Szemlében is a Csengey, Masznyik, Erdős, Raffay-féle bibliai tanulmányok nagyon becses dolgok. Értse meg és méltányolja műveltebb olvasó közönségünk a mi bibliás tudósaink „szerény munkásságának" igen nagy értékét. Ez volna az ő felette nagy jutalmuk.

Sz. M.

Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. Németből fordította *Rácz Lajos* sárospataki tanár. Sárospatak, Radill K., 1906. 201 l. Ára 2 kor. 50 fillér.

Talán elsők voltunk, a kik az illusztris berlini dogmatörténetírónak ez óriási föltűnést keltett nagyhirű művét magyar prot. olvasó közönségünknek bemutattuk. Rácz Lajos, a fordító, a Prot. Szemlében (s jöltette, hogy könyvébe ez ismertetést bő kivonatban fölvette), én pedig a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban méltattuk érdem szerint e nagyhirű művet, a melynek megjelenése egész irodalmat létesített a külföldön. Szegényes magyar prot. theol. irodalmunk hálájára méltó a fordító s a Sárospataki Lapok szerkesztősege, hogy lehetővé tette e híres műnek magyar fordításban és önálló alakban való megjelenését. A minden tekintetben sikerült magyar fordításban újból olvashatjuk Harnack művének megkapó fejtegetéseit az evangéliomról a maga hármasságával, az evangéliom kulturai értékét a világhoz, a szegénységhez, a joghoz és a munkához való viszonyában s az evangéliomról a történelemben az apostoli és őskeresztyénség s a katholicismus (római és görög) és protestantismus vallástörténeti alakjaiban. Kár, hogy a jeles fordító bevezetést nem irt a művéhez, melyben Harnack könyvének, hogy úgy mondjam, irodalomtörténetét ismertette volna. Hiszen egy Walther, Cremer, Seeberg és mások támadó és védő iratai jobban tájékoztatták volna magyar közönségünket Harnack munkájának számos előnyéről, de sok gyengéjéről is. Azokat a mozgalmakat, melyeket e sajtósági és már tíz kiadást ért mű fölkeltett, én annak idején gondosan regisztráltam hazai lapjainkban (Ev. Egyház és Iskola, Prot. E. és I. Lap), sőt a theologiai seminariumban

külön is foglalkoztam vele. Most már a németben járatlan olvasó is élvezheti Harnack érdekes fejtegetéseit. Theologiai tanulók 2 koronáért kaphatják a csinos kiállítású munkát.

Sz. M.

Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez.

Nagyon nagy igazsága van S. Szabó Józsefnek, a mikor felszólal a felekezeti elfogultságnak a történetírásban, specialiter az egyháztörténetírásban való szereplése ellen, csakhogy az a nagy baj, hogy egy kicsit furcsán veszi ki magát ez a felszólalás éppen ő tőle, a kinek eddigi történeti munkái szintén benne leledzenek abban a bajban, a melyet jelenleg megtalálni vél másnál. Nem gimnáziumi tankönyvről és népies iratairól szólok, mert hiszen a protestáns egyházban is az a közfelfogás, hogy hiterősítő és apologetikus jellegűeknek kell az ilyenfajta munkáknak lenniök, minélfogva igazi historicus alig is vállalkozhatik megírásukra, mert alkalmilag ellentétbe juthat bennök jobb meggyőződésével. Hanem igen is szólok ebbeli működése többi termékéről, vagyis a Károlyi Gáspár életével foglalkozó füzetéről, a Fischer Andrásra vonatkozó cikkéről és e folyóirat mult füzetében foglalt bírálat-féléjéről.

Károlyi Gáspárjában például vallási tévelygésnek, botorságnak, eretnekségnek, balfelfogásnak bélyegzi az unitarismust s mondhatom, hogy a mit ő most Karácsonyitól idéz a huszítákra vonatkozólag, felette szelid és jóindulatú hangon van írva ahhoz képest, a hogy ő maga írt annak idejében az anti-trinitarismus híveiről. És míg Karácsonyinál megtalálni igyekszik az inquisitio magasztalását, a mit pedig csak is követketetni lehet soraiból, ő sokkal nyiltabban magasztalta az unitarismus apostolai, közelebbről Egri Lukács ellen követett hasonló fajtájú eljárást. Fischerjében szintén tévelygés ösvényének, tévtannak, ábrándos és zavaros eszmének minősíti az anabaptismust és azt mutatja egy kifejezése, hogy igazoltnak és indokoltnak tartaná annak vértanu-halálát is, ha csakugyan anabaptista lett volna.

Multkori cikkében is nagy mértékben nyilvánul ez a felekezeties felfogás, most már a római katholicismussal szemben. Megrójjja például Karácsonyi Jánost, mert „kényelmes“ tanításnak mondja az egyedül hit által való megigazulás

tanát. Azt veti ellene, hogy ez „teljes félreértése vagy félremagyarázása a protestáns evangéliumi tannak“. Megjegyzem mellékesen, hogy ha félreértés, akkor nem szabad elfogultságból eredőnek minősíteni. De hát például én is „kényelmes“ tannak vallom, a nélkül, hogy félreérteném. Teljes tudatos-sággal állítom ugyanis, hogy az az értelmezése, a mit manapság szoktak hozzáfűzni a protestáns prédikátorok és apologeták, eredetileg hiányzott ebből a tanból, a mint mutatja például a major-féle vitának egész lefolyása és különösen mutatja Amsdorfnak e vita folyamán elejtett az a már nem „kényelmes“, hanem borzalmas állítása, hogy „a jó cselekedetek károsak az üdvösségre“. Hát talán engem is pópás elfogultsággal fog érte vádolni a cikkíró úr?

Ugyancsak megrójjá Karácsonyit azért, mert említést tesz a Vitnyédy leveleiről s körülbelül hiteleseknek tartja őket. Bármennyire ne tartson is „oknyomozó történésznek“ a cikkíró, a milyen szerinte már ma nem beszélhet hitelességükről, mégis merészkedem azt az álláspontot elfoglalni, hogy az egyik levél tényleg valódi volt, még pedig a Keczerhez írott. A másiknak feltétlenül be van bizonyítva szerintem is a hamissága, de nem is ez a lényeges ebben a dologban, hanem a mit már Bethlen Miklós elmondott volt, hogy tudniillik még ha valódiak is e levelek, akkor se szolgálhattak bizonyítékul a Pozsonyba idézett lelkészek bűnösségére. Hát talán engem is pópás tendentia vezet?

Na ha ebben nem is, de a most következő kérdésben mindenesetre reám süti a cikkíró. Én ugyanis szintén azt vallom, hogy a XVIII. századbeli rekatholizálás törvényen alapult és „minden törvényszegés nélkül“ történt. Igenis, az 1687. évi XXI. és az 1715. évi XXX. t.-cz. teljes jogot adott a királynak az önkény minden nemére a protestánsokkal szemben. Persze, gyalázatosaknak tartom úgy e törvényeket, mint meghozóikat és teljes mértékben kárhoztatom tanácsosaikkal együtt azokat az uralkodókat, a kik irgalom nélkül éltek a nekik adott joggal. Azonban a mi igaz, az igaz, még ha pópás pap állítja is.

A többi is majdnem mind csak ilyenszerű, a mit a Karácsonyi elfogultságának bizonyítására fel tud hozni S. Szabó. Mind csupán a pópás meggyőződésén, római katolikus világnézetén alapul Karácsonyinak és szinte önként következik belőle, éppen úgy, mint az S. Szabó kálvinista érületéből és gondolkozásából az antitrinitarizmus és anabaptizmus becsmérlése és az a gyanúsítása, a melylyel jónak látja kisérni Karácsonyinak azt a történeti tényt constatáló mondatát, hogy

„Thököly kezéből kihullott a fegyver s azt protestáns magyar nem emelte fel többé“. A ki kilátja ebből az azt kíséző „örömet és jóleső érzést“, az ne vádoljon mást elfogultsággal.

Vannak aztán az S. Szabó megjegyzései, illetőleg kifogásai közt olyanok is, a melyek nyilvánvaló tévedések az ő részéről s a melyekre nézve, bármennyire pápás elfogultság szülőtteinek tekintse is Karácsonyinál, előtte már jóval előbb megállapították az igazságot protestáns történetírók, még pedig sajna! éppen úgy, mint Karácsonyi. Azt ugyanis, hogy Komjáthi Benedek nem Luther, hanem Erasmus szerint fordított s a mit kétségbe von a cikkíró, már évekkel ezelőtt megmondta Szilády Áron (a Pesti Gábor Novum Testamentuma facsimile-kiadásához irt jegyzetek 10. lapján). Azt pedig, hogy a lutheránusok megégetését rendelő törvényt eltörölte már az 1526-iki országgyűlés, szintén régen, több mint másfél évtizede megírta egy jórégi forrás után Zoványi Jenő (Protestáns Szemle 1891. 231. l.). S. Szabó „nem tudja, melyik törvényezikkből“ olvasható ki ez, holott azt is megjelölte Zoványi, hogy a 17. törvényezikkből, melyet a dolog végleges tisztázása végett egész terjedelmében közlök magyar fordításban: „A hatvani országgyűlésen kelt határozatoknak és decretumoknak semmi erejük se legyen. Mivel a hatvani országgyűlés a királyi felség parancsai és az ország szabadságai ellenére lett megtartva, a mint erről minket az összes vármegyékhez intézett leveleivel a királyi felség is méltóztatott értesíteni: határoztuk, hogy annak semmi ereje és hatálya se legyen. Sőt, ha abból a gyűlésből a királyi felség hatalmának és az ország szabadságának rovására valami hiány származott volna, méltóztassék ezt ő felsége az ő tanácsával helyrehozni“. Tehát ezekben is Karácsonyinak van igaza, nem pedig Szabónak, a ki az utóbbi kérdésben a 33. articulumot említi, mint a melybe belé lehetne magyarázni az 1525-iki törvények eltörlését, noha abba egyáltalában nem lehet, de nem is szükséges, mikor ott a 17-ik. Mi marad most már a Karácsonyi felekezeti elfogultságából, mikor köztudomású és egyedül Szabótól el nem fogadott tényeket állít?

Azt végül, hogy én ne említettem volna fel bírálatomban az Enyingi Török Bálintra vonatkozó tévedését Karácsonyinak, határozottan tagadom. Ha olyanok Szabónak a többi stb.-jei is az általam állítólag nem említett hibák közül, mint ez és a Komjáthira vonatkozó, akkor csakugyan jobb volt nem szólni rólok.

Nem kívánok belélelegyedni az S. Szabótól hasonló módon megkritizált Komáriknak és Dedeknek az ügyébe, azonban

a történeti igazság érdekében lehetetlen elhallgatnom, hogy ez az utóbbi sem tévedett az 1525. évi IV. törvénycikknek csupán egy évig tartó érvényessége dolgában és még abban is, hogy „a genfiak a bitófán gyakran láttak embereket függni“ (tudniillik a Kálvinnal egyet nem értőket), csupán az tévedés, hogy csak bitófát emleget, holott máglyát és szablyát is kellett volna Szabónak itt — úgy látszik — a „gyakran“ szó ellen van kifogása, pedig történeti tény, hogy „elnyomta Kálvin a nézeteivel szemben nyilatkozó akármilyen, még a legszerűsebb ellenzékét is; e célból szigorúan ellenőriztette minden tettét, szavát, sőt arckifejezését is az összes genfi lakosoknak. Az 1542—46. években nem kevesebb, mint 58 halálos ítéletet hajtottak végre s 76 száműzési parancsot bocsátottak ki. A libertinusok egyik vezérért, egy genfi szabadságharcz vértanújának fiát, Berthelier-t és öt elvtársát 1555-ben lázadók gyanánt lefejeztették... A boszorkányság ellen is csoportos égetésekkel lépett fel Kálvin; az 1545. évi február 17. és május 15. közti rövid időközben csak úgynevezett „pestiscsinálók“ 34-en végeztettek ki stb.“ Mindezt szabad talán megírni a római katolikusoknak is, vagy esetleg nekünk protestánsoknak sem? Jó volna bizony, ha nem esnénk belé abba a hibába, a mit elítélünk másnál.

Látható az előadottakból, hogy meglehetősen távol állok a felekezeti jellegű és szellemű történetírástól, nem úgy, mint S. Szabó József. És ha még sem találtam felekezeti elfogultságnak a Karácsonyinnál is tapasztalható felekezeties szellemet, az kizárólag úgy értelmezendő órá vonatkoztatva, a mint megírtam bírálatomban, hogy tudniillik „ellenséges indulatot vagy éppen szenvedélyes gyűlöletet a protestáns ismertető sem fedezhet fel nála.“ Azt tartom ugyanis elfogultságnak, a mi például megnyilatkozik a ref. egyház iránti gyűlöletét leplezni nem tudó unitárius Kanyarónál, vagy azt, a mi még felekezeties szelleme mellett külön megnyilatkozik S. Szabónál, mikor nem akarja tűrni, hogy az ő felfogásával ellentétes gondolkozás is érvényesülhessen a történetírásban s a maga nézetét rá akarja erőszakolni, mint egyedül helyeset a róm. katolikus papokra is. Hiszen ha Karácsonyinak ugyanaz volna a vélekedése a felekezetközi kérdésekről, a mi Szabónak, akkor nem váradi kanonok, hanem debreczeni kollégiumi tanár volna. Az ellenséges indulat ki-kitörését és az eltérő nézet jogosultságának megtagadását tekintem tehát elfogultságnak és eszem ágában sincs azt kívánni a római katolikus történetíróktól, hogy eldobják maguktól meggyőződésüket és akár az enyémet, akár az S. Szabóét sajátítsák el

helyette. Azt azonban szeretném, ha úgy római katolikus, mint protestáns történész egyiránt csak a kritikailag megállapítható ténybeli igazságot keresné, még ha átszűrné is a maga gondolkozásán, a mint nem is lehetséges másképen. Ez volna aztán, ha nem is a protestáns felekezeti felfogásnak, a mitől szintén őrizzen az Isten, de minden esetre a protestantizmus szellemének diadala. Quod faxit Deus!

Historicus Criticus.

b) Külföldi irodalom.

Wilhelm Wundt: Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte. II. Band. Mythus und Religion. Erster Teil. Leipzig. Verlag von Wilhelm Engelmann. 1905.

A Steinthal által alapított néplélektanak egyik legkiválóbb képviselője Wilhelm Wundt, a leipzigiegyetem professzora. Nagyszabású művének, a Völkerpsychológiának második része a mythosszal és vallással foglalkozik. A cím maga: Mythus und Religion, kevesebbet ígér, mint a mennyit a tartalom nyújt. A második kötetnek első része ugyanis nagyobb részében a művészetek fejlődésének törvényeivel foglalkozik és csak kis részben teszi magát a mythos vizsgálata tárgyává. A mythos és vallásról szóló kötetekben Wundt a phantasia tevékenységének alkotásait vizsgálja voltaképpen s ez okból a művészet is helyet foglal azokban.

Minden mythos-képzésnek forrása az individualis phantasia — mondja Wundt — ámde a phantasia emez alkotásai a közös élet feltételei alatt fejlődtek ki. Ilyen nagy fontossággal bírván a phantasia, először annak természetét és lényegét igyekeznek megállapítani Wundt az experimentalis lélektan segítségével. Vizsgálatának eredménye az, hogy a phantasia nem egy különös erő, sem külön lelki tevékenység, hanem már bennefoglaltatik az összes lelki erőkből, mint azokban tevékeny erő. E szerint a phantasia területéhez számítandók mindama lelki jelenségek, a melyekben valamely képező tevékenység nyilvánul. E képező tevékenység pedig vagy már meglévő képek utánképzésében vagy teljesen új képek alakításában nyilvánul. Éppen ezért nagy szerepet játszik a phantasia a külső tárgyak egyszerű észrevevésében is. A phantasia természetének rövid megvilágítása után, a phantasiaképzetek experimentalis analizálására tér át Wundt. Vizsgálja a térphantasia, az időphantasia természetét s

ez által igyekszik megállapítani a phantasia lényegét és azt a lelki történések két elvére vezeti vissza: az *elevenítő apperceptióra* (belebende Apperception, a mint Wundt nevezi), a mi voltaképpen nem egyéb, mint saját magunknak a tárgyba való projiciálása és az *illúsiónak érzésfokozó hatalmára*, a mely szintén uralkodik a lelki élet minden terén s ott találjuk a pathologikus illúsióban éppen úgy, mint a művész teremtő phantasiájában.

A phantasia lényegének vizsgálata után, melynek eredményével nem mindenben értünk egyet, áttér Wundt annak kimutatására, hogy miként jelentkezik a phantasia az individuum lelkében és miként fejlődik ki. A phantasia jelentkezik már a gyermek játékaiban s főleg abban nyilvánul, hogy a gyermek a tárgyak tulajdonságainak meg nem felelő értéket tulajdonít. Így például igen sok gyermek a már hallott mesékből egy újat csinál s az ilyen meséket legtöbbször a túlzás jellemzi; túlzás a számban, mértékben stb. Éppen úgy jelentkezik a phantasia a gyermek rajzaiban is. Erajzoknak feltűnő jellemvonása, hogy a gyermek azokat emlékezetből készíti és csak ama vonásait tünteti fel a tárgyaknak, a mely vonások figyelmét megragadták. E primitív művészetnek is az az általános jellemvonása, hogy az egyes tárgyak emlékezetből készítettnek.

A következő fejezetekben a phantasiának a művészetekben való nyilvánulásával foglalkozik Wundt és könyvének kétségtelenül ez a legérdekesebb része, habár fejtegetései sokszor elvesznek a felhalmozott anyag között. A művészet, mondja Wundt, *formájára* nézve az általános phantasia-tevékenységnek kifejezője, *tartalmára* nézve pedig kifejezése az illető kor világ- és életnézletének, a mint a mythosban és vallásban nyilvánul. A művészetnek és vallásnak ily szoros összefüggéséből érthetjük meg, hogy a vallás és mythosnak miért van szüksége a művészetre, ha a maga motívumait külső alakban akarja szemléltetni és e szoros viszony magyarázza meg azt, hogy a művészet a maga tartalmát a mythostól és vallástól nyeri. Fennebb azt mondtuk, hogy Wundt többet nyújt a tartalomhoz, mint a mennyit ígér a címében. E körülmény magyarázatát nyeri most, midőn Wundt reámutat annak szükségére, hogy a pszichológiának először számot kell adni a formáról, melyben a phantasia kifejlik, hogy az által közelebb juthasson a tartalomhoz, mely e formákban benne van. Ekként a művészetekben tevékeny phantasiának vizsgálata mintegy előkészítő a mythosképző phantasia tartalmának fejtegetéséhez.

Wundt, midőn a phantasiának a művészetekben való nyilvánulását vizsgálja, egy teljes művészet-philosophiát ad, mely nemcsak a művészetrel és philosophiával foglalkozók számára nyújt gazdag tanulságot, hanem azoknak érdeklődésére is számot tarthat, kik az emberi szellem bármely nyilvánulása iránt szeretettel viseltetnek. E

művészet-philosophiának feladata számot adni mindama psychologiai motivumokról, melyek a művészet termékeinek kialakításánál hatottak. Míg az általános művészettörténelem az egyes művészeti tárgyakra fordítja figyelmét, addig a művészet eme philosophiájának feladata, vizsgálni azokat a lelki erőket, melyek e tárgyaknak forrásai voltak. E művészet-philosophia tehát voltaképen a phantasia fejlődésének történetét adja.

Ez általános jellemzés után áttér Wundt a phantasiának az egyes művészetekben való nyilvánulására, szem előtt tartva a fejlődés menetét. A művészet legprimitívebb alakjának Wundt ama művészetet tartja, mely csak a pillanat számára készíti tárgyait s csak ideig-óráig tart. A pillanat számára dolgozó művészet után következik az emlékezetből dolgozó művészet; ezután a díszítő és utánzó művészet és legvégül, mint a fejlődés legmagasabb foka az *idealis művészet* (Idealkunst).

Az egyes művészetek fejlődéséről szóló tanát Wundtnak csak röviden jelezzük, mivel ebben az anyagnak oly bősége jelentkezik, hogy annak ismertetésére hasábok lennének szükségesek. E részben hosszasan foglalkozik Wundt annak kimutatásával, hogy milyen szerepe van a képzőművészetekben az embernek, állatnak és növényeknek s miként nyilvánul a motivumok alkalmazásában a phantasia. Az ideálművészet tárgyalásánál rendre következnek: az építészet és annak formái: a temetkezési helyek, templomok, oszlopok stb. építése. Különösen philosophiai érdekű ama rész, melyben a stílusok változásainak okait kutatja Wundt (248. l.). Változnak a stílusformák, Wundt szerint, ha az őket létrehozó ideák lejárják magukat. Új ideák új kifejezési formát követelnek. E változásra nézve különösen fontos a vallásos eszmék változása: hogy valamely kor vallásos-e vagy nem, ez igen fontos körülmény az építészeti stílusok természetére s jellegére. Az építőművészetből rendre-rendre kiválott a festészet s a plasztika s éppen ezért mind a kettő magán viseli az építészet jellemvonását: a symmetriát és proportiót.

Az ideálművészet psychologiájának vizsgálatában ki kell emelnünk, hogy Wundt szerint az ideálművészet jelleme amaz eszmék által van meghatározva, a melyek egy adott korban uralkodnak; *ez eszmék között pedig legfontosabbak a mythologiai és vallási eszmék.* Ama határvonal, mely a primitív művészeteket az ideálművészettől elválasztja, megközelítőleg összeesik ama határvonallal, mely a mythost és a vallást elválasztja egymástól. Az alsóbb fokú művészet teljesen mythologiai jellegű: hű képe az egyes népeknél keletkezett mythosoknak. Itt már most az a kérdés, hogy melyek ama jegyek, melyek megkülönböztetik a mythost a vallástól. Erről munkájának második részében fog szólni Wundt.

A musicalis művészetek fejlődésének tárgyalásában foglalkozik

Wundt a dal eredetével és annak legrégebbi fejlődésével, eredeti alakjaival: a kultus- és profán-dallal. Az elbeszélő költészet fejlődésének vizsgálása folyamán tárgyalja szerzőnk: a mesét, mely az elbeszélés legprimitívabb alakja, az eposzt, mindenütt különös tekintettel arra, hogy miként folyt be a mythos e műfajok keletkezésére és fejlődésére.

Az elbeszélő költészet fejlődése után következik a tánc és a dal, a mimus és a dráma tárgyalása.

Könyvének harmadik fejezetében áttér azután Wundt a mythos alkotó phantasia lényegének vizsgálására. Mindenekelőtt kritika tárgyává teszi a divatos mythologiai elméleteket, *melyek főhibájául azt tekinti, hogy a philologiai és historiai szempontok örökös hangsúlyozásával merőben szem elől tévesztik a pszichologiai szempontot, már pedig a mythos eredetének kérdése első sorban pszichologiai és csak azután historiai problema.*

Wundt megkülönbözteti a *konstruktív* mythologiai elméletet és a *symbolikus* és a *rationalistikus* elméleteket. Konstruktívnak nevez minden olyan mythologiai elméletet, melynek alapját vagy valamely apriori felállított vagy a metaphysika köréből merített elv képezi. Ez elméletnek azután vannak alsóbb fajtái: a regressív és a progressív fejlődés teoriája, a naturalistikus és az animistikus theoria. A regressív theoria szerint az őseredeti mythosokban a tiszta igazság foglaltatott, a melyet azonban a pogány vallások eltorzítottak. A progressív theoria a XIX. század spekulatív-philosophiai rendszereire vezethető vissza. E theoria szerint minden mythos a vallásos fejlődés integráló része, pedig van egy egész sereg mythologiai képzet, a melynek a valláshoz semmi köze nincsen. A naturalistikus theoria szerint a fejlődés alapja a természetmythos, a mely nem egyéb, mint vallásos és primitív tudományos nézetek egybeolvadása. Az animistikus theoria két alakban lép fel: a szorosabb értelemben vett animistikus theoria a szellem alatt érti a szellemet általában, legyen az az emberé vagy állaté; míg a manistikus theoria (Spencer, Lippert etc.) szellem alatt csak az emberi szellemet érti.

A symbolikus és rationalis theoria közül a symbolikus az elterjedtebb. A symbolikus theoria szerint a mythos, a maga lényegében, a költészettel esik össze és az egyes mythologiai képzetek legszorosabban függnek össze a metaphoraival. Mythos és költészet közt csak az a különbség, hogy a mythos a nép összessége által készítettik, míg a költői mű az egyes ember alkotása s éppen azért a népköltészetben a kettőnek határai egybeesnek. E theoria eredete a romanticismusban keresendő. Míg a symbolikus theoria a mythos költészeti phantastikus jellegére fekteti a fősúlyt, addig a rationalistikus theoria a mythos intellektualis jellegét hangsúlyozza. E felfogás szerint a mythos nem egyéb, mint theoretikus vagy praktikus problémák naiv

tárgyalása és feldolgozása; a mythologia nem egyéb, mint naiv tudomány. E theoria eredete az angol deismusban keresendő. Úgy a symbolikus, mint rationalistikus theoriának az a főhibája, hogy a maga álláspontját viszi be a mythosokba s így iparkodik azokat megmagyarázni.

E három theorián kívül tárgyalja még Wundt az ú. n. analogiatheoriát és a vándorlási hypothesisist. Az analogiatheoria a symbolismus elgyengült alakja és főképviselője Sybel; a vándorlás hypothesisise a rationalis theoriára vezethető vissza. A vándorlás hypothesisise főképviselője Julius Braun, a ki szerint minden mythos eredete Egyptom s innen indultak azok vándorújtjokra a világ minden részébe.

Újabb időkben két theoria: az illusio- és a suggestioo-theoria, az eddig elhanyagolt lélektanai oldalt is figyelmére méltatja. A herbarti lélektan az illusiót hívja segítségül, míg a francia és olasz anthropologusok a suggestióval operálnak a mythosról szóló tanaikban. Az illusiotheoria főképviselője Steinthal, ki szerint a mythologiai apperceptio az ember maradandó attribútuma s csak az ismerőtehetség növekedtével kezdi elveszteni erejét. Alapjában véve minden érzéki csalódás mythologiai apperceptio. E theoria főhibája az, a mi a herbarti lélektané: a mechanismus. Herbartnál minden lelki folyamat a képzetek mechanikus játékára vezethető vissza; ámde a mythosokban nem mechanikáról van szó, hanem emberi effektusokról és ösztönökről, melyek a mythos forrásaiul tekintendők. A suggestiotheoria hívei nagyobbára a francia és olasz sociologusok köréből kerülnek ki. E theoria merev ellentétben áll a néplélektan álláspontjával, a míg a néplélektan u. i. a pszichologiai jelenségek magyarázásában az individuumok lelki sajátosságaira megy vissza, addig a sociologia s így a suggestio-theoria hiveinek többsége a társadalom fogalmából indul ki. Ama fogalmak tehát, melyekkel a sociologia operál, nem sok felvilágosítást nyújtanak a pszichologiai folyamatokról. A suggestio-theoria merőben távol áll attól, hogy a mythos keletkezését megmagyarázni tudja.

A mythologiai theoriák kritikája után a mythosalkotás általános lélektanát adja elő Wundt. Arra a kérdésre, melyet ő a legfontosabbnak tart, hogy t. i. honnan van a mythologiai gondolkozásnak ama tulajdonsága, mely által a tárgyakat personificálja, azt feleli Wundt, hogy ez a *projectio* eredménye. A mit Böhm Károly az Ember és Világának első kötetében kimondott, hogy t. i. philosophiai magyarázatunkban kénytelenek vagyunk minduntalan a projectio fogalmára recurrálni, azt most magyarázatainak alapjául teszi Wundt, Böhm Károly után — 23 évvel. A projectio fogalmát teszik fejtegetéseik alapjául a Wundt iskolájának hívei, így pl. Ludwig Stein is egy nemrég megjelent munkájában s így remél-

hetjük, hogy Wundt vagy talán Stein nyomán nemsokára nálunk is akadnak hívei e theoriának!

A mythologiai personificatio nem egyéb, mint az aesthetikai „Einfühlungnak“ fokozottabb alakja. Az aesthetikai beleérzés és a mythologiai apperceptio közös alapja azonban az, a mit Kant után transcendentalis apperceptionak nevezünk. Maga a mythologiai apperceptio pedig nem egyéb, mint az emberi tudat eredeti fokán működő functiója az apperceptionaknak. Ez apperceptionak legfőbb jellemvonása az, hogy úgy jelentkeznek benne a mythologiai képzetek, mint közvetlenül megadott valóság. E jellemvonáshoz csatlakozik azután másodikul az associatio korlátlan hatalma.

A mythosalkotás psychológiájának rövid vázolója után áttér Wundt a mythos és költészet, a mythos és nyelv és végül a mythologia és a psychologia közt levő viszony tárgyalására. E vizsgálat eredménye az, hogy a mythologiai és költői phantasia csak ama külső és belső feltételek által különböznek, a mely feltételeknek úgy az egyik, mint a másik bizonyos időben alá vannak vetve.

A néplélektan feladata, a mint ezt Wundt könyvének végén röviden összegezi, az, hogy amaz általános feltételeket keresse, a melyek által eléáll minden mythos. A poetikai elemet csak annyiban tartja szem előtt, a mennyiben ez a mythologiai phantasia lényegére fényt deríthet. Ez általános feltételek vizsgálása lesz feladata a Völkerpsychologie Mythos és Religion című része második felének.

Kolozsvár.

Ifj. dr. Bartók György.

Pfleiderer Ottó: Religion und Religionen. München (Lehmann), 1906. 248 lap. Ára 5 márka.

Szerzőnek a berlini tudományegyetemen a különböző fakultások hallgatói előtt a múlt téli félévben tartott előadásait tartalmazza a mű, a mely „bizonyossága annak, hogy manapság a vallási kérdések iránti érdeklődés folyton növekedőben van“.

A szorosabb értelemben vett vallástörténeti tárgyalást bevezetésképpen a vallás lényegéről s a vallásnak a morálhoz és a tudományhoz való viszonyáról szóló hármias előadása előzi meg. Lactantiuszal azt vallja, hogy a vallás „az Isten iránti kötelezettség“, úgy azonban, hogy ez a függőség egyúttal az engedelmes szolgálatkészség és szabad önodadás jellegével is bír. Ez a tudatos kötelezettség a nagy apostol „szívbeli engedelmességével“ azonos. Az Istennel való közösségében szabadnak tudja magát a hívő lélek a világtól és saját szívének nyugtalanságától. Szépen fejezi ki Ágoston e gondolatot ekképen: „Magadéivá teremtettél minket s szívünk mindaddig nyugtalan, míg Te Benned meg nem nyugszik“. Majd azt fejtegeti.

hogy az istenfogalom észszerű lényegünk követelménye, mely gyakorlati jelentőségében a jónak s elméleti értelmében az igaznak eszméjére vezet s az egész mindenség egységes és harmonikus összefüggését czélozza. Minden világtalálynak Isten a megfejtése. Az isteneszme úgy gondolkozásunknak, mint világi felfogásunknak az előfeltétele s mint ilyen az ész legbensőbb lényegének a nyilvánulása (Róm. 11. 36). Az egész vallástörténelem az Isten folytonos keresése a naturalista, pantheista vallásokban és megtalálása a monotheisztikus vallásalakokban.

A második előadásban a *vallás és a morál* viszonyát fejtegeti. Összes alakjaiban a vallás a morál forrása és alapja. A vallást ért támadások a történeti fejlődés folyamán csak annak alakját, szokásait és szertartásait érintik. Úgy az egyén, mint a közösség erkölcsi tudata az ő vallásos hitével áll vagy esik. A népek vallásos hitében rejlenek a kötelességtudat gyökerei s az erkölcsi világrend feltétlen érvényének alapjai. A gondviselő Isten s az ő kegyelmében vetett hit „a leghatalmasabb tényező az emberi nem erkölcsi nevelésében“. A vallás nemcsak gyökere, de egyúttal koronája és teljessége az erkölcsösségnek.

Igen tanulságos „a vallás és a tudomány“ viszonyát tárgyzó harmadik előadás is. Itt mindenekelőtt különbséget kell tennünk vallás és vallástan, vallásos érzelem, mint lelki állapot s arról szóló és folyton változó felfogás között. A tudomány csak az utóbbit érinti. Az egyház uralmáról a tudomány felett épp oly kevéssé lehet szó, mint a tudomány uralmáról a vallás felett. Vallás és tudomány között nem „kompromisszum“, hanem a kölcsönös elismerés, tisztelet s egymásrahatás viszonyának kell fennállania. Igazolja ezt már az istenfogalom is, mint „egysége a világ alapjának és céljának“ és „összefoglalója az ismeretnek és az akarásnak“. A fejlődés fogalma csak mélyítette a vallás és a tudomány egymáshoz való viszonyát. A természeti és történeti élet törvényszerű rendje és fejlődése, a tudománynak e sarkalatos alapgondolata csak megerősít az Istenben való hitünkben. Az ismeret világosságának a szív melegével s a hit, remény és a szeretet erejével kell párosulnia. Így lesz a vallás egész valóság s a haladó emberiség az élő Istennek temploma.

A vallástörténeti előadások sorozatát voltaképen „a vallás kezdeteiről“ szóló negyedik előadás nyitja meg. Itt csak hypothésisekkel találkozunk. Az „animismus“ mint naiv népies metaphysika s az azt kifejlesztő pszichológiai folyamatok közös alapja a különböző vallásoknak. Az élet javai és bajai egy felsőbb hatalom elismerésére vezettek, s kifejlesztette a vallásos és szociális közösség érzetét az emberiségben. Schellinggel azt tartja, hogy a vallás legrégibb alakja egy naiv patriarehális henotheismus, a melyet köve-

tett a polytheismus s a monotheismus. A vallásokat különben kiterjedésüket tekintve törzs-, nép- és emberiségi, s benső lényegükre nézve természet- törvény- és váltságvallásokra lehet felosztani. A vallástörténet előadásában azonban lehet ethnologiai és chronologiai mód-szert is követni.

Pfeiderer szerint első „*a kínai vallás*“. A birodalom politikai szervezetében gyökerező rendszerezett szellemhit e vallás lényege, mely abból indult ki, hogy a természeti és az emberi élet közös alapja és rendező elve az istenség. Laotse, Kongtse és Mengtse e vallás prófétái.

„*Az egyiptomi vallás*“ ellentétekkel teljes vallás s mint ilyen „tanulságos példa a vallás fejlődésére legkorábbi fokozatán“. Ilyen az ő állat- és holtak kultusza s a halottak itélete. A halottak könyve közelebről az egyiptomi vallás morálja, az istenek és az emberek iránti köteleességek erkölcsi ideáljaival. Igazi papi törvénykönyv, mely azonban a haladást gátló papi hierarchiára és politikai despotismusra vezetett.

Talán a legrégebbi vallásalak „*a babyloniai*“, mely a legújabb ásatások által földertített történeti okirataival a Krisztus előtti negyedik évezredre vezet vissza. Isteneinek polytheista rendszerezése a papok műve. A legújabb „Bábel-Bibel“ vitairodalma nyomán rendkívül tanulságosan ismerteti Pfeiderer a bibliai és babyloniai mondák és mythosok közös vonatkozásait. E vallásaiaknál szemléljük a vallásos tudatnak a természetről a szellemre való fölemelkedését, mely viszont a látuokok, próféták és bölcsek föllépésére vezetett az úgynevezett prófétai vagy történeti vallásalakokban.

Ilyen mindjárt „*Zarathustra vallása és a Mithras kultusza*“. Zarathustra vallásos ismeretét és prófétai hivatását már isteni kijelentésre vezeti vissza. Az erkölcsi polgárisodás szükségérgzete vezette őt a nyers természetimádásról az erkölcsi világrend istenéhez. Ahura Mazdában a jónak kultusza párosul a gonosz elleni küzdelemmel a természeti s még inkább az erkölcsi életben. A Mithra-kultuszt szerzőnk Cumont jeles műve alapján ismerteti.

„*A brahmanismus*“ természeti alapja az indusok pesszimista világfelfogása s Buddha annak prófétája a váltságútjáról szóló négy alapigazságával. Érzületi moráljának tisztasága és bensősége a hegyi beszédre emlékezteti az olvasót. Váltságvallásának negatív jellege és passiv erényfogalma a vallásnak szerzetesi kialakulására vezetett. A későbbi buddhismus hierarchiai rendszere és a pápakerálysághoz hasonló Dalai-Lamája annak romanista katolikus, s a japán shintoismus annak rationalisticus alakja.

„*A görög vallás*“ — Hegel találó szava szerint — „a szépség vallása“. Istenei a szép emberiség aesthetikai ideáljai, az úgynevezett kalokagathonnak megtestesülései. E vallás hordozói nem a nép

erkölcsi nevelői, a próféták és a papok, hanem a költők és a művészek. A vallásos tudat e felfogásán még Sarates, Platon és Aristoteles sem változtatott lényegesen. A jónak, szépnek és igaznak eme tiszteletéből (Platon Erosza!) hiányzik Ágoston ama gyönyörű vallomása: „Magadéivá teremtettél minket, óh Uram és szívünk mindaddig nyugtalan, míg csak Te Benned nem nyugszik meg!”

A prófétai vallások kiváló alakja „*Izrael vallása*“. Mózes annak papja és bírása s a próféták a legkiválóbb hordozói. A Jahve és a Baal imádása közötti küzdelem s a próféták munkásságának és szociális-politikai környezetöknek rajza a könyvnek egyik legbecsebb fejezete.

A fogságutáni zsidóság vallása kortörténetileg „*a keresztyénségre*“ vezet át, mely az „*Iszlám vallásával*“ az emberiség legutolsó két nagy prófétai vallásalakja. Az új szövetségi keresztyénség tartalma a bűnös emberiségnek a Krisztus általi megváltása. A váltás eme keresztyén hite a maga kettős oldalával: a világitélettel és világváltsággal az összes vallások és philosophiai elméletek igazságait foglalja magában s erről az oldalról a keresztyénség. „*a vallások vallása*“ vagyis „*az egész emberiség összes vallásos eszményeinek és reményeinek a teljessége*“.

A történeti vallások utolsó alakja, „*a semita faj vallásalkotó erejének későbbi sarja*“ az „*Iszlám*“, vagyis Mohamed vallása. Mereven theokratikus törvényszerű monotheismusával világvallási missziói igénye daczára nélkülözi a valódi vallásos erkölcsi fejlődés erejét s mint elkésett zsidó theokratia a vad barbár népek fegyelmezésére egy ideig alkalmas, de belső természete szerint valóságos kerékkötője az emberiség szabad erkölcsi haladásának. A Krisztus korabeli zsidóság missziója vár reá a természeti népek vallásos nevelésében, hogy a törvény útján az Isten országára vesse a kiskorú népeket.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi január hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Debreczeni ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Trstyénszky Ferencz Pozsony, Nógrádi á. h. ev. egyházmegye, Dorogi ev. ref. egyház, Szárvárosi ev. ref. kollégium, Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Hörk József Pozsony, Erdőgyaraki ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel H.-M. Vásárhely, Pápai ág. h. ev. egyház, Meczner József Vizsoly, Meczner Béla S.-A.-Ujhely, Anti ev. ref. egyház, Szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium, Marmarosszigeti ev. ref. főgimnázium, Szemes László Szentjános. 1906-ra: Keéki ev. ref. egyház, Nagykállói ev. ref. egyház, Nyírmadai ev. ref. egyház, Vajai ev. ref. egyház, Ibrányi ev. ref. egyház (12 K.), dr. Ajkay Béla Répczelak (6 K), Csengey Gusztáv Eperjes, Szepesvárosi á. h. ev. egyházmegye, Belényesújlaki ev. ref. egyház, László Levente Pápa, Hódmezővásárhelyi főgimnázium, Tiszapolgári ev. ref. egyház, Zelenka Pál Miskolcz, Vadászi ev. ref. egyház, Rózsás Lajos Pápa. 1905 és 1906-ra: Mayer Endre Eperjes, Szigethy Zoltán Huszt. 1905 és 1907-re: Radna-Lippai ev. ref. egyház.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Rác János Kecskemét, gróf Vay Tihamér F.-Vadász, gróf Vay Tihamérné F.-Vadász, Vantulek Imre Monor, Berghofer Károly Gyömrő, Erős Lajos Debreczen, Karczag István Keszthely, Simonffy Imre Debreczen, Lengyel Imre H.-Szoboszló, Benkő István Rákospalota, Benedek László Pánd, Budapesti ág. h. ev. főgimnázium, Pusztaföldvári ág. h. ev. egyház, Lévay József Miskolcz, Kisújszállási ev. ref. főgimnázium, Szarka Károlyné Kis-Geresd, Petrovits Soma Szentes, Poszvék Sándor Sopron, Tóth Kálmán Gárdony, Vasi felső ev. egyházmegye, dr. Illovay Lajos Budapest, gróf Festetich Gyuláné Wildon, Soproni ev. tanítóképző-intézet, Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkeszi egyesület, Böödi ev. ref. egyház, Szarvasi ev. főgimnázium, Tiszavidéki á. h. ev. egyházmegye, Nagybányai ev. ref. egyház, Török József Czegléd, Varga Márton Tokaj, Janka Károly Homonna, gróf Zichy Kázmér Zichyújfalu, gróf Zichy Kázmérné Zichyújfalu, Ragályi Béla Balajt. 1906-ra: Nyiregyháza ev. ref. egyház, Balkány ev. ref. egyház, Szepesi ev. ref. egyház, Jakab József Gidófalva, Lipták Bertalan F.-Rymer, Zih Sándor B.-Ujfalu, Kiss Lajos Nagy-Szokol, Krupecz István Udvarnok, Beck Vilmos Pozsony (4 K), G. Nagy Béla Téth, Becze László Komárom, Boytár Sámuel Pedér, Kolozsváry Antal Fejérd, Hódossy Lajos Kercza, Alsónógrádi ev. papi értekezlet, Bernát Lajos, Babó Mihály, Batory Gábor, dr. Farkas Imre,

Török Elek, Ev. ref. hitokt. testület Halason, Kátai Endre Dunaszentgyörgy Nagykőrösi ev. ref. tanítóképző int., dr. Freysinger Lajos Vác. 1905-re: Gávai ev. ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Kovács János H.-M.-Vásárhely, Chicagói ev. ref. egyház. 1904—1906-ra: Späth Gyula Győr, Peesét Károly Sarkitófalu, Lates Jakab Győr. 1906 és 1907-re: Vékony József H.-M.-Vásárhely, Patonay Dezső Nagykőrös.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1906-ra: Veresmart, Laskod, Rád, Buj, Tuzsér, Gyulaj, Döge, Ór, Genzse, Kisvarsány, Kállósemjén, Besenyőd, Kotaj, Tornospálcza, Bezdéd, Ujfehértó, Benk, Kisvárd, Báka, Szakoly felső szabolcsi egyházm. ev. ref. egyházak, Tóbiás Gyula F.-Ráncz, Dávid József Hangács, Menyhárd Elek Számbrelle, dr. Bruckner Győző Igló, Karácson Béla Kisujszállás, Szücs József Alsóörs, Biró János Abaujvár, Nemes Kálmán Somorja, Czékus László A.-Szántó, Fodor Béla Miskolcz, Nagy Sándor Mohi, Majtisi ev. ref. egyház, Réz László Rozsnyó, Kolozsváry Kis Sándor, Mészöly István, Török István, Wiegandt Artur Halason, Eröss Lajos Szemere, Gratz Mór Kolozsvár. 1907-re: Nyir-Bogát ev. ref. egyház, Botos József Parasznya, Reif Pál Budapest, Bodolay István Mezőcsáth, Gárdonyi ev. ref. egyház, Cserhalmi Samu Budapest, Könyves János Nagyszalatna, Révész Lajos Debreczen, Kádár Lajos Nagykanizsa, dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Oswald Kálmán A.-Szakállas, Pfliegler Ferencz Miskolcz, Marikovszky Menyhért M.-Vásárhely, Földváry Jenő Daruvár, Raksányi Károly B.-Henye, Horváth Sándor Várpalota, Nyáry Pál Pécs, Hajdu János Zsegnye, Kalniczky Endre Putnok, Lengyel József A.-Bárca, Marton Elek Stósz. 1905-re: Székely ev. ref. egyház, dr. Wirtzfeld Béla Csetnek. 1904 és 1906-ra: Kovács Gyula Debreczen. 1905 és 1906-ra: Kirchner József Pozsony, Pataky Sándor Miskolcz. 1905 és 1907-re: Mórócz Mihály Ó-Gyalla. 1906 és 1907-re: Simon Mihály Szkáros. 1903—1906-ra: Ibrányi ev. ref. egyház.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1907-re: Pap Gizella. 1906-ra: ifj. Babó Benő, Bartek Lajos, Bernát Lajosné, dr. Dobozy István, Fadgyas Sándor, Farkas Dezső, Farkas Elek, Fülöp Sándor, Herrmann Dénes, Kéméri Benő, Kéméri Gyula, Keresztes József, dr. Kolozsváry Kiss István, Kristóf József, Martiny József, dr. Nagy Mór, dr. Nagy Pál Sándor, Papp Vilma, dr. Pázsit Pál, Rocsek József, Silling Elek, Simon Mihály, Szabó Garbai István, Szekér Endre, Szekér Pál, Szathmáry Sándor, Szüle Lajos, Zilah Istvánné, Pázsit Antalné, Kellner Sámuel, mindannyian Halason. 1905-re: Berki Antal, dr. Hódosy Géza Halason.

6. Alapító tagok tőkefizetése: Csengey Gusztáv Eperjes 200 K., Szigethy Zoltán Huszt 100 K.

7. Előfizetés Szemlére: Békési ev. ref. főgimnázium 7 K 20 f., Hornyánszky Viktor 7 K 20 f., Péterfy Dénes Kolozsvár 8 K, Képviselőházi könyvtár 7 K 90 f., Egyetemi könyvtár 8 K.

Összesen befolyt 2201 kor. 30 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 február 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907

TARTALOM.

I. Értékezesek és tanulmányok.	Lapszám
1. Diószegi Sámuel emlékezete. <i>S. Szabó József</i>	137
2. Az ifjúság erkölcsi neveléséről. <i>Mayer Endre</i>	150
3. Genfi hangok a magyar protestánsokhoz. <i>Takaró Géza</i>	166
II. Tárcza.	
Ziegler paedagogikája. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	172
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. <i>Thury Etele</i>	180
2. Varjú János: A Magyar Szellemi Művelődés Történelme. <i>S. Szabó József</i>	188
3. Sárközy Imre: A nádasdi Sárközy-család. <i>Thury Etele</i>	192
b) Külföldi irodalom:	
1. A. Bossert: Calvin. <i>Rácz Lajos</i>	194
2. Schmidt V. Moderne Theologie des alten Glaubens, <i>Sz. M.</i>	198
IV. Társulati Értesítő.	
Pályázat Koszorú-füzetekre	200

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy **lakásváltoztatásukat** a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A **könyvkiadókat és írókat** fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Diószegi Sámuel emlékezete.

— A Magyar Fűvészkönyv megjelenésének százados évfordulójára. —

Száz esztendővel ezelőtt, 1807 márczius 21-én, egy nevezetes magyar könyvet bocsátott a világ elé két tudós ember: *Diószegi Sámuel*, debreczeni prédikátor és *Fazekas Mihály*, főhadnagy. A könyv, mely a maga nemében nemcsak új, hanem nálunk valósággal korszakalkotó volt, a „*Magyar Fűvészkönyv, melly a két magyar hazában találtatható növényeknek megesmerésére vezet a Linné alkotmányja szerint*“. Hat évvel később, 1813-ban megjelent, szintén Debreczenben, „a magyar fűvészkönyv praktika része“, az *Orvos Fűvészkönyv* is. Ezt Diószegi már egyedül a maga neve alatt nyomatta ki.¹ Időközben (1808) kiadott még két kötet *erkölcsi prédikációit* és (1810) egy *magyar ABC*-t. Néhány éneke van ref. énekeskönyvünkben.

Jelentős irodalmi munkássága, valamint kiváló egyénisége és az egyházi közéletben elfoglalt s hiven betöltött magasabb tisztségei miatt megérdemli tőlünk Diószegi, hogy tudós munkájának százados jubileuma alkalmából mi is, itt is felújítsuk emlékezetét s a nagy prot. papok sorában dicsekedve emlegessük halhatatlan nevét és érdemeit.

Életfolyása csendes, nyugodt; munkával és sikerekkel teljes. A tudós szorgalma, egyszerűsége, a bölcs léleknemes-sége tükröződik földi pályáján. Debreczenben születik, tanul; itt tölti élete nagy részét, írja hasznos munkáit s teljesíti az állásával és tisztségeivel járó feladatokat; itt hal meg s itt rejti porait az anyaföld. Születése (1760 végső napjaiban) és

¹ A szerzők neve egyik könyvön sincs a czimlapon, hanem az *előljáróbeszéd*ek alatt olvasható.

halála (1813 augusztus 2) között alig van több idő félszázadnál, de ő ennek az aránylag rövid életidőnek napjait oly bölcsen használta fel, s Istentől nyert gazdag talentumait oly okosan értékesítette, hogy neve és alakja mindenkor tisztelt lesz a református papok között és a hazai tudós világban.

Családja *Bihar-Diószegről* származott, a mely község már valóban sok jeles férfit adott ref. egyházunknak. Egy színtén *Sámuel* nevű őse 1690-ben kapott nemesi oklevelet. Atyja, *Diószegi Pál*, papnak készült (Debreczenben 1734 április 22-én subscribált), de később élete más irányt vett, s mint tanító működött több helyen, végül Debreczenben, a hol 1781-ben halt meg. Sámuelünk akkor még csak 20 éves, a kollégium tógátus diákja (1775 április 27-én subscribált). Özvegy édes anyja, *Szapannos Erzsébet*, elég jó módban maradt. Kitünően tanuló fiának tovább képeztetése már különben sem sok gondot okozott neki. Az ifjú hatalmasan bontogatta lelkének szárnyait s úgy tanárainak, mint diaktársainak szeretetét és elismerését kivívta.

A Maróthitól újjraalakított és nagygyá fejlesztett debreczeni kollégiumban az idő tájt nagy tudományú, hírneves tanárok vezetésével kitünő szellem uralkodott és olyan tudományos légkör fejlődött ki, mely messze földről vonzotta az ismeretszomjas ifjúságot. A bámulatos lelki és testi képességekkel megáldott püspök, *Szilágyi Sámuel* s mellette a külföldön is ismert *Hatvani István*, a magyar Faust, továbbá *Sinai Miklós*, *P. Szathmári István*, *Varjas János* tanárok nemcsak lebilincselő előadásukkal, hanem irodalmi műveikkel is tekintélyt szereztek maguknak. Nyüzsgött körülöttük a diák-sereg s lelkök tüzetől lángra kapott az ifjúság szíve, lelke is. Diószegire — úgy látszik — Hatvani tett legnagyobb hatást. Kitünő matematikus; szenvedélylyel fordult a természettudományok felé. A természet szeretete, meg a Varjas János lelkesedése poétai erét is fölfakasztotta. Így történt, hogy mikor a kápláni vizsgát letette (1783 szeptember 15) s primárius diákká lett, nyolcz publicus praeceptor társa között reá a poétai osztály vezetését bízták. E tisztséget — tudvalevőleg — rendszerint költői hajlamú ifjak töltötték be (pl. Csokonai 1794-ben).

Az irodalomért hevülő, tudós tanárok tanítványaiknak egész sorát (vezették) az írói munkálkodásra. Előbb idősb *Péczeli József*, *Keresztesi József*, *Mindszenti Sámuel*; Diószegivel egyidejűleg, mint az ő kisebb, nagyobb tógátus diaktársai: *Pálóczy Horváth Ádám*, *Fazekas András*, (esperes-poéta), *Márton István* (hires pápai tanár), idősb *Báthori Gábor*

(pesti pap s püspök), *Szilágyi Gábor* (debreczeni tanár), *Budai Ferencz* (történetíró, pap), *Háló Kovács József* (a papköltő, Csokonai tanítója) emelkedtek ki a tanulóifjak sorából, a kiknek példája, társasága s részben barátsága is buzdítólag és emelőleg hatott Diószegire.

A debreczeni kollégiumból távozván, három évig (1784—1787) *hajdúböszörményi* rektor, félévig *kecskeméti* időközi tanár Diószegi, azután *Göttingába* megy, hogy tudományát öregbítse. A Lehne-parti Athén a XVIII. század derekán egyik legfőbb tüzhelye volt a német szellemi és irodalmi életnek. A göttingai költői kör ugyan már feloszlott akkor, mikor Diószegi odaérkezett, de szelleme ott maradt, fénylett, melegített. Egyik tagja, *Michaelis*, egyetemi tanár ott élt és hatott tovább. Mint úgynevezett bibliás theologus is korának egyik nevezetessége. A túlzó racionalismus rombolásait igyekezett ellensúlyozni. A józan haladás és fejlődés embere, távol a megsontosodott orthodoxyától. Ifjabb kartársa *Eichorn*, a nagy keleti nyelvész és rationalis hittudós éppen 1788-ban foglalta el göttingai egyetemi tanszékét. E két tudóst volt módjában hallgatni Diószeginek. De aligha hallgatta. Kiváló bölcsezsékek és történettudósok is tanítottak az egyetemen, mint *Mieners*, *Schlöser*, *Feder*, *Gatterer*, *Spittler*. Diószegi társa, Budai Ferencz ezekért rajongott, de a Hatvanitól nyert szikra Diószegit a természettudósokhoz vonzotta.

Erős lázban égett akkor a tudós emberiség. Egyfelől az illuminatorok, a racionalisták új világot akartak teremteni, másfelől lángeszű tudósok hatalmas lökést adtak a természettudományoknak s ezzel az emberi gondolkozásnak is. Göttinga a híres természettudósoknak egész sorát tudta felmutatni. *Kaestner* mellett *Lichtenberg*, *Beckmann* tündököltek, mint elsőrangú tekintélyek a természettudományok, általán a realiák terén. *Gmelin János Frigyes*, a természetkutatásáról, fizikai és orvosi tudományáról elhíresült Gmelin-család kitűnő sarja, mint orvos és botanikus tűnt ki tanári katedráján. Kétségkívül ez ismertette meg Diószegit Linné növénytani rendszerével, melyet a göttingai tudósok lelkesen karoltak fel és hirdettek. A *Systema Vegetabilium*, Linné korszakos, rendszerező műve is Göttingában jelent meg (1774). Gmelin egy kilencz kötetből álló, teljes botanikai szótárt készített s adott ki Linné után (Onomatologia botanica completa 1771—1777). Ezt kellett használnia Diószeginek az ő füvészkönyvében. Vele egyidőben hallgatta Gmelint Göttingában *Link Henrik Frigyes*, a későbbi hírneves botanikai tanár és növénykerti igazgató Berlinben.

A göttingai két esztendő (1787 februártól 1789 már-

cziusig) egész életére lekötölte Diószegit a növénytan művelésére. Budai Ferenczcel együtt tért haza s rövid idő alatt papságot nyert. *A hajdúnánásiak*, noha a tractus mást akart rájuk erőszakolni (Paksi K. Andrást, volt szováti lelkészt), ritka szeretettel és kitartással ragaszkodtak hozzá. Végre magukénak mondhatták s miután a lelkészi bekebelezési vizsgálatot Budai Ferencz, megválasztott szováti lelkészszel együtt Szoboszlón 1789 május 15-én letette, hajdúnánási papi állását elfoglalta. Innen négy év múlva a reá szeretettel emlékező *hajdúböszörményi gyülekezet* hívta meg lelkészeül *Vécsei Sámuel*, később superintendens mellé.¹ Közben családot alapít. Feleségül veszi, mint hozzáméltó hitvestársat, Debreczenből a költő *Fazekas Mihály* (Ludas Matyi szerzője) nőtestvérét, *Máriát*.² Így jut a két tudós férfi s írói lélek egymással rokoni viszonyba. Édes anyját is magához veszi Diószegi s nála „öreg életének utólja szép csendességben letelik“ (meghalt 1793 november 19.).

Debreczeni származása, neveltetése, rokonsága, a városnak kálvinista központi volta, Böszörménynek közelsége, mind, mind közreműködtek abban, hogy Diószegi böszörményi papsága idején is (1793—1803) a legszorosabb összeköttetésben legyen Debreczennel. Már ekkor bizvást azok közé számíthatjuk, a kikről úgy emlékeznek az irodalomtörténet, mint a *debreczeni kör* íróiról és tudósairól. E tudós körbe, mintegy szabad társaságba, voltaképp csak Debreczen szellemi és író-világába a környékről is tartoztak néhányan, mint pl. Budai Ferencz Szovátról, Keresztesi József Szalacsról stb. Maga, a kör vezérének tartott *dr. Földi János* is Hajduhadházon lakott. Debreczen bővülködött nagytekintetű és tudós egyházi és világi férfiakban. A remeteéletre kényszerített *Sinai Miklós* elzárkózva irogatta, ékes latinsággal, értékes történeti dolgozatait. Hatalmas ellenfele, *Domokos Lajos*, tevékeny munkásságot folytatott Debreczennnek úgy közéleti, mint irodalmi életében. Mellette és Földi mellett, mint írók és tudósok jeleskedtek *Hunyadi*

¹ Vecseivel a legjobb viszonyba kerül. Vecsei és felesége, Szilágyi Mária Diószegi három gyermekének keresztszülei. A püspök temetésén (1806 május 26) Diószegi prédikál Ján. 12, 26. alapján (Keresztesi Naplója. 399. l.).

² A házasság megkötéséről a debreczeni ref. egyház esketési anyakönyvében 1789 december 9-ről a következő bejegyzés olvasható: „Nánási prédikátor, Diószegi Sámuel v. Várad u. Fazekas Mihály h. l. Máriát. Tanuk: Senator *Szombati István*, nánási perceptor, *Fodor József*. Sponsa Testimonium produxit, die eodem copulati sunt in Tplo Majori per R. Mich. Benedek V. D. M.“

Ferencz püspök, *Szikszai György*, *Benedek Mihály*, *Gaál András*, *Földvári József* (Hunyadi után) lelkészek; *Szilágyi Gábor*, *Sárvári Pál*, *Széplaki Pál*, *Kocsi Sebestyén István*, *Budai Ézsaiás*, *Lengyel József* tanárok, *Weszprémi István*, városi főfizikus s utódja, *Szentgyörgyi József*, *Fazekas Mihály*, városi szenátor, mindannyian oly jelesei a mult időknak, a kikre tisztelettel gondolunk vissza. Erős nemzeti érzés, alapos és mély tudományosság jellemzi őket és műveiket. Debreczent az ország irodalmi és kulturális központjává óhajtták tenni s ha kevesebb conservativismus és a haladás iránt több fogékonyág, elevenebb érzés és szellem van bennük, czélt is érnek egy időre, mert tehetség, képzettség és tudomány bőven volt náluk. Megmutatták a sokszor felületesen és méltatlanul gáncsolt, derekas munkájokban, a *debreczeni grammatikában* s azonfelül külön írói alkotásaikban is.

Ebben az irodalmi és szellemi légkörben élt, ennek közvetlen forgatagába került bele *Diószegi Sámuel*, mikor 1803-ban Debreczenbe választották meg lelkésznek. Rövid ideig az ispotályban működött, mint *Deáki István* utóda, de mihamar a belvárosba, a kis templom mellé került az elhalt *Szikszai György* utódaul. Fazekassal együtt igyekezett enyhíteni és édesíteni a hányt-vetett életű, korán elhervadó Csokonainak végső éveit. Hasonlóképpen tanítványi hálával és egy valódi keresztyén pap krisztusi szeretetével vette körül a társadalomból kizárt, tragikus végű *Sinai Miklóst* is, a ki végóráján őt kérte meg, hogy felette beszédet tartson. A hű kegyelet e műve, sajnos, nem maradt reánk.¹ A ritka szellemű és tudományú *Budai Ézsaiásról* tudjuk még, hogy Diószegi szívéhez közel állott. A természet volt az ő legmeghittebb barátja, maga is csupa természetesség. Nem szerette a feltűnést, nem gyötörte a szereplési viszketeg. Boldog volt, ha a természetben gyönyörködhetett s csendes dolgozószobájába vonulva elmélkedhetett és irogathatott.

Mégis sorban ruházta reá az egyházi tisztségeket a közbizalom. A debreczeni tractus előbb tanácsbíróvá (1795), azután főjegyzővé (1806), végül *Gaál András* után ritka egyértelműséggel (4 szavazattal 1 ellenében) esperessé választotta (1808). A következő évben, a püspökké választott *Benedek* helyébe, a tiszántúli egyházkerület tette meg főjegyzőjévé. Oly állás, melyre rendszerint azokat hívta el a közbizalom és elismerés,

¹ Keresztesi írja Naplójában, hogy Diószegi Zsid. 2. 14—15. alapján prédikált felette.

a kiket püspököknek szemelt ki. De Diószegi élete rövidebb volt, mintsem hogy a püspöki székbe juthatott volna. Munka és betegség (családi hagyomány szerint szivbaj, a följegyzésekből kivehetőleg sorvadás) fölemészítették erejét.

Munkáiban a tudós mellett úgy láthatjuk őt, mint a nemzeti érzés és nyelv hivatott apostolát. A debreczeni kör íróinak, bármilyen rossz hírek kelt a Kazinczy ócsárlásai után, lángoló buzgalmuk és érdemeik a nemzeti szellem élesztése, a nyelv életrekeltése, az irodalom újjáteremtése körül eltagadhatatlanok. A főiskola leveti a latin nyelv nyügeit. *Maróthi* a számtant magyarosítja. A két *Budai* testvér tollából, a latin Pray, Katona, Kovachich, Bél M., a német Fessler és Engel után, először jelen meg nemzetünk története magyar nyelven. A megelőző, félbenmaradt s bátortalan kísérletektől (Apáczai Csere, Sántori Bernát) eltekintve, a debreczeni neveltetésű *Márton István* kezdi megszólaltatni a filozóphiát magyar nyelven s folytatják e munkát még erőteljesebben és hatásosabban *Sárvári Pál* (*Moralis philosophia* 1802, *Philosophiai ethika* 1804) és *Ercsei Dániel* (*Philosophia* 1813; *Philosophia historia* 1825) debreczeni tanárok.

A magyar református, közistentiszteletre való *énekeskönyvnek* megújítása, egységesítése s mint általános szertartási könyvnek a magyarországi összes egyházakra kiterjesztése (1806—13) is a megújhodott nemzeti nyelv diadalának volt, bár szűkebb, felekezeti körben, de mindenestre figyelemreméltó jele. S ez énekeskönyv létrehozása első sorban a debreczeniek érdeme és dicsősége. Benedek Mihály vezetésével részt vett benne Debreczennek és a szellemi körébe tartozó vidéknek jóformán minden irodalmi embere, mint Böszörményi Pál, városi tanácsos, később főbíró, Budai Ézsaiás, Fazekas Mihály, Földvári József, Szentgyörgyi József dr., Sárvári Pál, Varga István, Zámboi Ferencz Debreczenből, Pálóczi Horváth Ádám, Keresztesi József, Háló Kovács József, Lengyel József (volt tanár, akkor nagyszalontai lelkész), Lukács István szoboszlói, Nagy István böszörményi, Bajnóczi János nagyszalontai lelkészek a közeli és távoli vidékről. Diószegi, s ez elismert költői hajlamaira mutat, azon hét papköltő között volt, a kiket a tiszántúli kerület különösebben is megbízott énekek készítésével. Önállóan két fennálló éneket írt. A vasárnap reggeli 4-iket és a köznap reggeli 5-iket.¹ Régi énekekből átigazított négyet, a 126., 172., 173., 179. dicséretet.

¹ Ez énekéről *Mitrovics Gyula* azt mondja (Debreczeni Prot. Lap. 1896.), hogy Diószegi magas zenei ízlésére vall, hogy annak dallamául a klasszikus es dűrban írt 132. zsoltár-dallamot választotta.

Legkiválóbb alkotása a debreczenieknek a magyar szellemi művelődés úttörő, nehéz munkájában a természettudományokra esik. E téren egyedül és messze kimagasodva állanak korukban (Csokonai költészetét tekintsük más lapra tartozónak). A nagytudományú Földi 1793-ban megírja irányjelölő értekezését „*Rövid kritika és Rajzolat a Magyar Fűvésztudományról*“ czímen. Tervbe veszi Linné Systema Vegetabiliumjának magyar fordítását, azonban meg nem valósíthatja. De elkészíti és kiadja *Természet történetjének* I. kötetét, *Az állatok országát* (Pozsony 1801). Nemsokára meghal. Korszakos munkájának folytatására Diószegi és Fazekas vállalkoznak, ugyanolyan buzgósággal, lelkesedéssel és nem kisebb erővel, mint a mester. Mert Földit el kell ismernünk mesterökül, noha látjuk, hogy Diószegi hajlamánál és neveltetésénél fogva ifjúkora óta tanulmányozta a természettudományokat, főként a növényvilágot. Kellett is lenni e tudományban már a Fűvészkönyv megjelenése előtt messzeterjedő hírnevének, mert 1799 február 22-én a Westphalenben levő *brockhauseni természettudományi társaság* levelezőtagjává választotta.¹ Mindez arra mutat, hogy Diószegi nem csupán Földitől kapott ösztönt a Fűvészkönyv megírására.

Egyébként is a magyar református papok és tanárok, *Méliusz* Herbariumának megjelenése óta, szinte hagyományos szeretettel fordultak a természet növényországa felé. Mivel a népnek nemesak lelki, hanem testi orvosai is voltak, kiváltképpen gyógyító erejük és hatásuk szempontjából kutatták és használták fel a növényeket.² Így is irtak róluk könyvet. Ilyen orvosi szeres könyv a *Méliuszé* (1578.), továbbá *Beythe István* püspöké (*Stirpium nomeclator Pannonicus* 1584) és fiáé, *Beythe Andrásé* (Füves könyv 1598); az *Apáczai Csere Jánosé* (*Encyclopaedia*. 1563); *Páriz Pápai Ferenczé* (*Pax corporis* 1690); ifj. *Köleséri Sámuelé* (Orvoslás regulái 1723). De a botanikus ref. papok sorában Diószegit megelőzőleg, legelső hely illeti Erdély nagy papját, a kiváló historikus *Benkő Józsefet*, a

¹ Az oklevél a debreczeni koll. könyvtárában van Kovács Ferenczné, Karap Emma, Diószegi unokájának ajándékából.

² Diószegi is buzdítja paptársait az iratos füvek megismerésére s a nép gyógyítására: „Nagy hasznú dolog volna — írja — a népre nézve, ha a félre fekvő Falukbann, Helységekben, a hol tudós Orvos közel nints, a tanultabb személyek, minéműek, a Plebánusok, Prédikátorok, és mások, esmernének meg eggyénéhány hasznos orvosi Plántát és az azokkal való helyes élést; olvasgatnák meg a tanult Orvosoknak Házi Orvoslásról írott könyveiket; és osztán a szegény emberekenn segitenének“ (Orvosi Fűvészkönyv 342. l.).

kinek idevágó több értekezése mellett főként botanikai szótárát (*Nomina vegetabilium* 1783) emlitem fel e helyen. Magában Debreczenben *Csapó József* városi főorvos tanulmányozta a XVIII. század vége felé gyógyítás szempontjából a növényeket s ilyenmü tanulmányozásának eredménye három orvosi szeres könyve (*Kis gyermekek ispitálja* 1771; *Új füves és virágos magyar kert* 1775; *Orvosló könyv* 1791).¹

Ilyen előzmények után jelent meg a *Magyar Fűvészkönyv* és az *Orvosi Fűvészkönyv*. A Magyar Fűvészkönyv szerzői a *Linné* alapvető munkáit (*Systema vegetabilium*, *Species plantarum*) s ezeken kívül főként *Persoon* Synopsis plantarumát használták fel. Forrásaik voltak a gróf Waldstein, prof. Kitaibel, dr. Lumnitzer, dr. Genersich e szakba vágó, nagybecsü dolgozataik, a mint erről az előszóban lelkiismeretesen beszámolnak. A könyv egyedüli czélja a fűszerü növények megismertetése. Adja magyar, latin nevüket és leírásukat. A magyar nevek alapos kutatásra és helyes nyelvérzékre vallanak. A nyelvújítás szókincseit is igénybe veszik — okos mérséklettel — a szerzők.

Hogy mennyi része van a Magyar Fűvészkönyv összeállításában külön-külön Diószeginek és Fazekasnak, azt ma bajos meghatározni. S talán vétenénk az igazság ellen, ha akár egyiknek, akár másiknak tulajdonitanánk az oroszlanrészrt. El kell hinnünk, a mit Diószegi maga mond kiadott prédikációinak előszavában: „a Magyar Fűvészkönyv kidolgozásábann és kiadásábann jó Barátomnak és Atyámfijának társaságábann, vele egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam“. Az Orvosi Fűvészkönyvet azonban, Fazekas saját bevallása szerint is, egyedül Diószegi írta, sógora csak lajstromokat készített hozzá. Mindent összevéve, Kazinczyval a Fűvészkönyv első írójának nevezhetjük Diószegit.

Diószegi és társa a nemzet tudósaihoz is szóltak. „Mikor ezt a kezdetet (igy nevezik szerényen nagy munkájukat) édes Hazánknak bemutatjuk: meghívjuk hazafi bizodalommal Nemzetünk Tudósait, kérvénn, hogy az erötelen igyekezetnek segít-

¹ Diószegi több orvosi szeres könyvet említ még Orvosi Fűvészkönyve előszavában. Ezek ismerete és buvárlása is alapos tudósra vall. A magyar fűvészet történetét megtaláljuk *Haberle Károly: Succincta rei herbariae Hungariae et Transylvaniae historia* (Budae 1830.) cz. művében. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a fűvészet iránti szeretet ma sem halt ki a ref. papokból. Így például *Barakonyi Kristóf*, az ismert egyházi író is egy herbariumon dolgozik, melynek előszavából egyik lapban közölt is már egy részletet.

ségül lenni méltóztassanak! . . Így sokaknak munkája és egymás segítsége által készülhetne el idővel egy jó Nemzeti Fűvészkönyv. A felhívásnak kevés sikere volt. A Fűvészkönyvet az ifjúság figyelmen kívül hagyta. „A felnőttek közül azonban némelyek, a kik előtt a deák botanika nem volt esmeretlen, ezt a tudományt magyar nyelven nagy örömmel és kedvességgel vették. Sokan dilettánsokká lettek, még a szép nemből is.“¹ Diószegi maga újabb-újabb kutatásaival folyvást bővítette és helyesbítette a Fűvészkönyvet. Idevonatkozó nagybecsű jegyzetes könyvét megőrizték utódai.²

A tudomány hatalom. Alighogy megjelent 1807-ben a Magyar Fűvészkönyv, Diószegi neve általánosan tisztelt és tekintélyes lett e hazában. Még azon évben, a sárospataki közvizsgák alkalmával, melyekre *Sárvári Pállal* ment Debreczenből, megismerkedett *Kazinczyval*, a kivel azután levelezésben állott. Kazinczy így nyilatkozott róla: „Diószegi szives tiszteletet érdemlő férfi“. Nagy szó ez a debreczeniekre haragvó Kazinczytól, a ki *Cserey Farkassal* mindent elkövetett, hogy megvalósuljon Diószegi szép terve: egy botanikus kert létesítése Debreczenben. Ám a debreczeniek sokáig aludtak erre, míg végre 1822-ben *Böszörményi Pál* főbíró *Beck Pál* királyi biztosa együtt a Diószegi tervét, az ügynevezett paptavának főiskolai kertté alakítását keresztül vitte. E kert ma is megvan. Ott állitanak a százados jubileum alkalmából emlékoszlopot a Fűvészkönyv halhatatlan íróinak.

A tiszántúli kerület is méltányolni kívánta tudós érdekeit. 1807-ben meghívta a debreczeni főiskolában *Szilágyi Gábor* halálával megüresedett dogmatikai tanszékre. E kitüntetést azonban nem fogadta el, „mert — úgymond — életfoglalatoságának vége felé járván, nem teheti, hogy új ösvényre lépjen, elméjét új tárgyakra szorítsa . . . szemei is gyengülnek.“³ De írói munkásságát tovább folytatta. Most már

¹ Orvosi Fűvészkönyv előszavában.

² A jegyzetes könyv most már Kovács Ferenczné, Karap Emma ajándékából a debreczeni főiskolai könyvtár birtokában van. A két fűvészkönyvnek hosszabb ismertetésébe és jellemzésébe itt nem bocsátkozhatom. Csak idézem azt a pár sort, a mely a debreczeni ref. főgimn. millenniumi Ertesítőjében idevonatkozólag olvasható (222. l.). „E két könyv, bár mint tankönyv el nem terjedhetett (noha Fazekas nagyon rajta volt), tanügyi, irodalom-, s műveltségtörténeti és nyelvészeti szempontból rendkívül nagyfontosságú. A nemi és faji műszókat botanikusaink nagy részben ma is úgy használják, a mint Diószegi és Fazekas megállapították.“

³ Lemondó levele a debreczeni ref. egyház jegyzőkönyvében olvasható.

egyenesen papi hivatásának mezején, a mire — úgy látszik — hívei és tisztársai is serkentették. Az 1808-ik évben két kötet egyházi beszédet adott ki ily czimmel: „*Erköltsi tanítások prédikációkban*“.

Az irány, a melyet követ, a XVIII. századbeli vallásos mozgalmakban és eszmeáramlatokban leli magyarázatát. A prot. egyházi szószék a reformációkorabeli bibliamagyarázat, majd a szenvedélyes polemia letűntével, a nehéz, merev dogmatika és a lélekölő, szörszálhasogató scholastika eszközévé lett. A pietismus általán jótékony hatást gyakorolt reá, de néha a túlzott kegyesség fitogtatásával visszatetsző volt. A racionalismus, még szószéken is, a keresztyénség alaptanait feszegette és támadta. A felvilágosultság harczosai pedig egyenesen a dogmák ellen törtek s a természet törvényeivel és a józan ésszel egybehangzó morális keresztyénséget prédikálták. Sokan az utilitarismus prózai légkörébe vonták be a templomi szószéket. Ebben a zavaros és szélsőségekre hajló korban a prot. prédikátorok java része mellőzte beszédeiben a vallás hittani oldalát s a kétségeket nem támasztó erkölcsi elvekre helyezte a fősúlyt. Németországban *Zollkoffer* és iskolája, Franciaországban *Saurin*, *Laget*, *Lullin* és mások, Angliában *Beveridge*, *Doderidge* és követői e szónoklati irány képviselői.

Hazánkban a francziás *Péczeli József* (Erköltsi prédikációk 1790) kezdette a tiszta morált hirdetni. Vele tartott jó részben *Kecskeházi Zsigmond* polgárdii ref. lelkész is. Falusi prédikációival (1795), melyekkel megjelennek irodalmunkban, bár még gyenge próbaképpen, az első népszerű egyházi beszédek is. *Vécsey József*, kaplonyi ref. lelkész az egész keresztyén erkölcstudományt végigtárgyalja németből fordított beszédeiben (1796—1802. hat kötet). *Szikszai György*, Diószegi elődje is Debreczenben ennek az iránynak hatását érezteti már a kiadott beszédeiben (Egynehány keresztyén prédikációk 1787).

Diószegi erkölcsi prédikációival kora legkiválóbb egyházi szónokai között foglal helyet. Műalkotása még nem kifogástalan ugyan, a synthesist ritkán alkalmazza, föltételei hiányzanak, de felosztása és tárgyalása szövegszerű, nyomonjáró; stílusa pedig oly magyaros, izléses, tiszta és világos, a minőt másoknál nem igen találunk. E tekintetben felette áll még a kitűnő Péczelinek is, a ki viszont a szónoki irányban mulja felül Diószegit. Diószegi nem szenvedelmes (pathetikus) modorban prédikál, hanem lágyan, nyugodtan, egyenletesen foly ajkairól a tanítás, mint az okfejtő, józan értekezés. Itt ott a nyelvjújtás szókincsei is fölszillannak a beszédekben

(például közönség = publicum; hitel = credit; láthatár = horizont.). A fölvevett tárgyat mindig kézzelfogható módon fejtegeti; e tekintetben az ügynevezett nemesen népszerű előadás híve. A régi tudákos beszédnek és tudományfitogatásnak híre sincs nála, holott még kevéssel előtte is ebben a hibában szenvedtek lelkészeink. Mindössze egypár jegyzetében látjuk az olvasott, tudós papot. Annál inkább használja a közéletből vett s találó, bizonyító példákat. Kalmár nép előtt prédikálván, sokat beszél az adásról, vevésről, kupeczkedésről, kereskedésről.

A mint gondolhatjuk is, egyik jellemző oldala Diószegi prédikációinak a természeti képek, jelenségek és tárgyak ügyes felhasználása, s egy természetkedvelő tudósnak a templomi szöszéken is megnyilatkozó, gyakorlati, józan bölcsesége. Szépen és igazán írja prédikációinak előszavában: „erössen meg vagyok győződve, hogy átaljábann a Természettel való esmérkedés, a Vallással nem tsak szépen meeggyez; hanem annak szent tzéjljainak elérésére is, — t. i. a Teremtő esmérétére, és az ember szíve javítására, — nagy segítség; és ennél fogva a Vallás Tanítójának Hivatalához nem illetlen, sőt az ő kötelességébe is belevág“. Ezzel okadatulja egyszersmind az ő fűvésztel való foglalkozását is, s hivatkozik, mint előtte élt, nagy példákra, *Mélvusz* és *Beythe* ref. püspökökre. Beszédei közül több (Az ember kis világ; Tisztaság, szemérmetség; Adás-vevés, kereskedés; Az Isten létele a természetből; Mezei liliomok; Az ember féreg; Bujdosó madarak; Mindenek változnak; A halál jótétemény) a természetnek, tüneményeinek és teremtményeinek alapos ismeretéből fakad föl.¹

Diószegi írói munkásságának egyik kisebb de a maga nemében szintén fontos terméke 1805-ben ily czim alatt jelent meg: „*Magyar ABÉCE a fiú és leányi oskolák számára*“. E tankönyvet felsőbb rendeleire írta s mint előszavában mondja: „oly tzéllal készült, hogy necsak a Tanítók az oskolában, hanem a Szülék is házaiknál ebből és ez által a gyermeket

¹ *Mitrovics* így ír róla (i. h.): „Diószegi, mint prédikátor annak az iskolának volt a híve, a melyet Basilius, Bonet, Sturm, Sander, Jakob és Mutschelle alapítottak s a melynek kiválóbb magyar képviselői Diószegin kívül Pap István, Nagy József és Tompa Mihály. Kézzelfogható dolgokból kiindulva ad oculos beszél Diószegi prédikációiban minden alkalommal és pedig a legtöbbször megrázó, ostorozó modorban. Úgy hallottam szájhagyományok után felmaradt adatokból, hogy egyike volt a legnagyobb rögtönző és szabadon beszélő magyar egyház szónokoknak. Prédikációinak legtöbbször csak vázlatai voltak, azért nem is igen volt mit elégetnie, mint ezt kéziratáról egyik életírója (Szücs István) említi“.

hasznosann gyakorolhassák, beszélvén vele arról, a mit olvas". A könyvnek a betűk ismertetése nagyon kis részét foglalja el; folytatólag ad beszéd- és értelemgyakorlatot, világ- és természetismertetést, rövid kátét s legvégül kiterjeszkedik a számok, mértékek ismertetésére és a számvetésben való gyakorlásra. Ekként rövid foglalatban mindaz benne van, a mire akkor a legelemibb iskolai tanításnál szükség volt. A kis könyv nagy kedveltségben is részesült, több kiadást ért s még a mult század negyvenes éveiben is használták.

Diószegit hasznos munkásságának közepette magasban szárnyaló lélekkel, mint repülő sast a kilőtt nyíl, érte a zord halál 1813 augusztus 2-án, 53 éves korában. Családjának törzse benne földre omlott, de belőle friss hajtások sarjadoztak föl s hoztak virágokat. Életben maradt egyetlen fia, *Sámuel*, mint kereskedő Bécsben telepedvén le, olyan elismerést, tekintélyt és dicsőséget szerzett ott magának s magával együtt a magyar észnek és névnek hogy számos egyesület dísztagjává választotta, a király a Ferencz József-rendjellel tüntette ki. Hosszú ideig városi tanácsos volt, 1861-ben a császárváros polgármesteri állásával is megkinálták, a mit azonban egészségi állapotára tekintettel, nem fogadott el. A bécsi ref. egyház presbyteri tisztségét sok időn át nagy tevékenységgel viselte, sőt a közbizalom az alsó-ausztriai senioratus főgondnoki díszes állásával is megtisztelte.¹ Unokái voltak a nem rég elhunyt *Karap Ferencz* és *Móricz* egyházi és világi társadalmunknak nagytehtélyű tagjai s kegyes jóltevői.²

Diószegi halála felett imponans módon nyilvánult a közrészvét. Sok ezren könnyeztek koporsójánál s kísérték ki porló tetemeit a czepléd-utczai temetőbe. Prédikációt *Németi István* szoboszlói lelkész, oratiót *Tatai Sándor* kollégiumi tanár tartottak felette. *Budai Ézsaiás*, a hű barát, ezeket a jellemző sorokat készítette epitaphiumára: „Mint valóságos tudós a bizonyos igazságokat, azoknak függését, egybeköttetését, a természet titkait, a füveknek, fáknak, plántáknak nemeit, tulajdonságait és erejét; az égi és földi testeknek mivoltát, helyheztetését, mennyiségét fáradhatatlanul vizsgálta. Mint

¹ Részben ifj. Diószegi Sámuelnek fenmaradt s a családban őrzött iratai, részben unokanővérének, Karap Emmának, szives közlései alapján írom ezeket.

² Diószegi gyermekei: 1. *Juliánna* (Császár Józsefné), 2. *Lajos* (korán elhalt), 3. *Mária* (születése napján meghalt), 4. *Sámuel*, 5. *Zsuzsánna* (Karap Sándorné), 6. *Erzsébet* (Aranyi Istvánné), veje *Tóth József*, a debreczeni ref. koll. máig élő, nyug. tanára.

theologus mindazokat, melyeknek esmeretére vizsgálódásai által jutott a keresztyén vallás méltóságának megesmertetésére fordította. Mint író tiszta gondolkodásának, kellemetes írása módjának, felemelkedett elmélkedéseinek remekjeit adta. Mint férj, mint atya, mint atyafi, mint barát hűségét, gondosságát, szeretetét, igaz szívét megbizonyította. " Paptársra, *Földvály József* pedig ezekkel a szép szavakkal örökitette meg emlékét az egyház jegyzőkönyvében: „A tudományoknak felette nagy kedvellője lévén, alig volt azoknak olyan Része és ága, mellyből magának szükséges esméretet ne szerzett volna, a minthogy mind élő nyelvén tartott Tanításaiból, mind nyomtatott Prédikációiból, mind más munkáiból szélesen kiterjedt esmeretének és felemelkedett gondolatinak nyomai kitündöklenek“.

„Hú és nagy vala.“ Emléke áldott és örök.

Debreczen.

S. Szabó József.

Az ifjúság erkölcsi neveléséről.

I.

Körülbelül százötven esztendeje annak, hogy a francia forradalmat előkészítő s azt különféle irataikkal termékenyítő férfiak egyik legnagyobbika, Rousseau, arra az akadémiailag kitűzött kérdésre, hogy vajjon a tudomány és a művészet nemesítő hatású volt-e az emberiség erkölcsiségére: úgy kora erkölcsileg züllött viszonyainak ismerete, mint a történet tanulmányozása alapján akként felelt, hogy az emberiség kulturális haladása, tehát ismeretekben, tudományokban való gazdagodása, művészetekben való fejlődése s társadalmi berendezkedése, határozottan káros volt, úgy erkölcsi felfogására, mint életére. Allitása szerint a természetnek egyszerű, a kultúra által meg nem rontott embere a maga eredeti természeti állapotában jobb szívű, nemesebb erkölcsű, mint a tudományok és művészetek által raffinált módon nevelt európai ember. A tudomány és művészet nem boldogít, minélfogva a karajbok boldogabbak, mint a hazug tudomány s bölcsészet által megrontott s a művészet által elpuhitott kulturemberek. Természetes, hogy ezen elvek hangoztatása alapján az emberiség *erkölcsi megtisztulását s helyes irányú fejlődését csak a természethez való visszatérésben látta s a nevelés legmagasztosabb feladatát is az embernek a természethez s természetszerűséghez való visszavezetésében s illetőleg ahhoz való ragaszkodásban találta.*

Azóta az elmúlt százötven év alatt óriási módon változtak az emberiség kulturális viszonyai, úgy hogy a történetírók egyhangúlag hirdetik, hogy egyetlenegy olyan korszakot sem lehet találni, a melyben a tudományok oly rohamosan fejlődtek és elterjedtek s ezzel kapcsolatban a művészeti s kulturális igények annyira emelkedtek volna a nép alsóbb rétegeiben is, mint az elmúlt XIX-ik században. A XIX-ik századig

kultúrembernek ismerete mostani viszonyainkhoz képest nagyon korlátolt volt. A tudás legfőbb tárgyai a theológiában s filozófiában merültek ki; azonfelül csak a latin és görög klasszikusok ismerete érdekelte az embereket. A klasszikusokkal való foglalkozásban is nem arra fektették a fősúlyt, hogy azoknak eszméivel lelküket gazdagítsák s szívüket nemesítsék, hanem nagyobbára stilusuknak külső alakjára, kifejezéseiknek választékosságára, képeiknek szépségére, költői s szónoki hatásukra fordították figyelmüket, hogy annál szebben, elegánsabban s cicerói hatással tudjanak írni és szónokolni.

A mint azonban a bölcsezet felszabadult a hagyományos okoskodások nyüge alól s szabad lett a kutatás és a szó: beláthatatlan nagy tér nyílt meg az ember ismerő s kutató képessége előtt, a melyen tetszése szerint munkálkodhatott s gyűjthetett kincseket a lélek gazdagítására. A sokszor szórshálhasogató s terméketlen scholasztikus okoskodások mondhatni, haszontalan szellemi gimnasztikák helyett a körülünk fekvő s érzékelhető tapasztalati tárgyak s tünemények kezdik lekötni a tudás vágyától égő emberi lelket s megnyílik előtte a nagy és gazdag természet eddig ismeretlen csodás világa. Megszületnek a természettudományok s belevezetnek abba a titkos műhelybe, melyben a természetnek titáni erői oly szigorú következetességgel s csodás módon működnek.

Rájön az ember a gőz erejének ismeretére s hatalmába keríti azt; majd megismerkedik a villamos erővel, hogy hihetetlen módon kiaknázza ezt az ismeretetlen erőt is a maga javára. Mind az a csodás tudás és ügyesség, melyet a technika neve alatt szoktunk érteni, oly forradalmat idézett elő a tudományban, hogy ahhoz foghatót az elmúlt évezredekben hiába keresünk.

De magamagát is megfigyelés és kutatás tárgyává teszi az ember, a mi talán előbbre valókötelessége lett volna. Csak-hogy az már így szokott lenni, hogy az ember előbb lesz figyelmessé az iránt, a mi tőle távolabb esik, mint az iránt, a mi ő benne, vagy közvetlenül előtte vagon. Ennek a kutatásnak a hasznát látja elsöben az orvosi tudomány, a mely levetheti a kuruzslás bilincseit s megszünik pusztá tapogatózás lenni, hogy szakértő szemmel megállapithassa a betegséget s biztos kézzel, avagy műszerrel láthasson hozzá a beteg test gyógyításához.

Hasonló módon rohamosan fejlődtek s új irányt vettek a humanisztikus tudományok is s ma már sem a klasszikai, sem a modern nyelvekkel nem foglalkozunk többé oly módon, mint ennek előtte száz évvel.

Ismereteink gyarapodásával lépést tartott a művészet is. Nemcsak nagyszámú és világhírű művészeket tud felmutatni az elmúlt század, a kiket egyes kitűnő művészkorszakok legnagyobb művészeivel is lehet egy sorba, sőt azok felé is helyezni, hanem rendkívül nagy jelentősége van abban, hogy a művészet alkotásait közkinccsé tudta tenni s a műizlést fejlesztve, belevitte a köznapi életbe, úgy hogy az építkezésünkben, házi berendezésünkben, öltözködésünkben, élvezeteinkben s életünk egyéb megnyilatkozásaiban is érvényesül.

Tudásunk ekkép sokkal kiterjedtebb s mélyebb, ismereteink tömege beláthatatlan, gondolkozásunk tisztább, fegyelmezettebb s eredményeiben biztosabb. Érzelmeink, vágyaink s indulataink mintha nem lennének olyan nyersegek, mint régebben s izlésünk nem szorítkozik többé csupán egyes költői, avagy szónoki alkotásokra, mint régebben, hanem kiterjed a művészet legkülönbözőbb ágaira is. Cselekvésünkben nem korlátoznak már annyira egyes előítéletes ósdi szokások s hagyományos balvélemények, a melyek kínai falakat emeltek az egyes néprétegek, kasztok között, mert a műveltség, ha nem is teljesen, de általában véve mégis közelebb hozta egymáshoz az egyes néposztályokat. Az egyenlőség, szabadság és testvériség elvei, a melyekért századokon keresztül hiába ontottak drága vért, most már sokkal könnyebben hódítanak a társadalomban s államban. A nemzeteket nem alkothatja többé egy-két kiválasztott rend s az állam jótéteményeiben s terheiben osztoznia kell a nemzet összességének. Társadalmi életünk s egymással való érintkezésünk sem ismer már annyi nehézséget s akadályt, mint ennek előtte csak félszázaddal is.

Igaz ugyan, hogy gazdagság, előkelő állás, származás, képzelt és valódi érdemek cím- és rangkórság most is fokozatokat állapítanak meg még az egyforma műveltségűek között is, csakhogy ezeknek alapja nem annyira az intézményekben, mint az egyéni hiúságban s egyéb emberi gyarlóságokban keresendő.

Ámde ha ezen nagyszerű s példátlan kulturális haladással szembeállítjuk társadalmunk erkölcsi felfogását, lelkiületét s életét és ha újból felvetnők azt a kérdést, a melyet a dijoni akadémia ennek előtte 150 évvel felvetett, úgy gondolom, hogy Rousseau most a mi erkölcsiségünkről sem sokkal kedvezőbb ítéletet mondana, mint korának erkölcsiségéről. Pedig most a mi tisztultabb fogalmaink s előrehaladottságunk mellett talán szigorúbb mértékkel kellene mérnünk társadalmunk erkölcsiségét.

Nem tartozom ugyan azok közé, a kik szélső pesszimista

világnézetükben azt tanítják, hogy az embernek nincs is szabad akaratelhatározása s ez okból tetteiért felelősségre sem vonható, s a kik a társadalomban mutatkozó sok törvényteleniséget s bűnt hol az emberrel vele született s örökölt testi és lelki diszpozíciónak, hol pedig annak a társadalomnak róják fel hibául, a mely a gonoszokat nevelte s dédelgette: mindazáltal lehetetlenség észre nem venni azt, hogy modern társadalmunk sok modern bűnt teremtett s nagyra nevelt és hogy tényleg egyes bűnök apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre átöröklődnek s családokat, sőt társadalmi osztályokat tesznek tönkre anyagilag és erkölcsileg.

Társadalmunkban az erkölcsi romlás és züllés nyomai mutatkoznak, mintha fejlettebb műveltségünk csak arra szolgálna, hogy erkölcsi botlásainkat könnyebben, kevésbé észrevehető módon, s bizonyos eszthetikai nimbusba takarva legyünk képesek elkövetni, mintha az ismeretekben való gazdagodás és a technika vívmányai arra lennének hivatva, hogy a gonoszságnak megkönnyítsék romboló munkáját s a becsületességet és igazságosságot akadályozzák a rossz ellen való küzdelmében.

Azok a nagyszámú bukások, sikkasztások, Amerikába szökések, szerencsétlen családi viszonyok, öngyilkosságok s gyilkosságok, idegességnek, pillanatnyi elmezavarnak s hasonló lelki állapotoknak tulajdonított társadalmi tünetek s bűnök mind megannyi tanújelei annak, hogy a régi magyar erkölcsöt, a tiszta humanisztikus nemes érzést s bibliás vallásosságot, melyek e nemzetet századokon keresztül megvédték az elpusztulástól s fentartották a leggaládabb elnyomás idején is, gyökerében, alapjaiban kezdi támadni a szű s örli, pusztítja feltartóztatlanul s ha meg nem öljük, romlásnak indul a magyar és ezer évi ittléte után hivatását be sem töltve, elpusztul.

Társadalmunknak ezt a folyton erősödő magán- és közéleti betegségét nem csekély aggodalommal nézi minden gondolkodó elme, a mely a társadalmi életet közelebről vizsgálja. Alig van komolyabban gondolkozó s gyermekei jövőjén munkálkodó szülő, a kinek szívét aggodalom s félelem ne fogná el, a mikor arra gondol, hogy sok önmegtágadás és nehéz gondok között nevelt fiát ki kell bocsátania szülői védő szárnyai alól s idegenbe küldeni, a hol ismeretlenek rossz társasága s példája rövid idő alatt megváltoztathatja s megronthatja erkölcsi lényét s esetleg romba dönti a szülők s tanítók hosszú éveknél nehéz nevelői fáradozását. S hogy az ily aggodalom nem alaptalan, arra sajnos nem egy, de számtalan példával szolgál a társadalom.

Ismerve a bajt és annak okait, természetesen kereszünk

kell az eszközöket is, a melyek segítségével azt eltávolítani s megszüntetni lehet. Világos azonban, hogy egy meggyökere-
sedett s nagy társadalmi betegséget egyeseknek fáradtságos
önfeláldozó munkája nem képes megszüntetni; azért össze kell
állnia a társadalom minden komolyan gondolkozó tényezőjé-
nek, testületeknek, egyházaknak s magának az államnak is,
hogy közös erővel intézményesen igyekezzen kiirtani s illető-
leg kisebbiteni a betegséget.

* * *

A sok eszköz közül, a melyekkel sikeresen harcolhatunk
az erkölcstelenség ellen, közfelfogás szerint a leghathatósabb
a nevelés, mert ez gyökerében orvosolja a bajt s én azt hiszem,
hogy ez nem szorul közelebbi bizonyításra. Annak daczára
ugyanis, hogy igen sok eset szintén kézzel fogható módon
látszik e tételt czáfolni, a mennyiben olykor a leggondosabb
nevelés is kudarcot vall, mégis csak ezer meg ezer esetből
leszúrt tapasztalás nagyobb bizonyító erővel bír, mint a fel-
tűnő, de mégis kivételes esetek.

Úgy általában a nevelés-tudomány, mint a legkiválóbb
elmék megegyeznek abban, hogy igazán csakis a helyes
nevelés képes a szóban levő baj ellen sikeresen harcolni, sőt
a nevelésnek egyedüli igaz feladata nem is lehet más, mint a
tisztá erkölcsiségre való nevelés.

Nem kisebb pedagógus, mint Herbart szerint, a kit az
újkori pedagógia atyjának mondhatunk, „a nevelésnek egyetlen
és egész feladatát a moralításban lehet összefoglalni“; s hogy „a
moralitás az embernek s ennek alapján a nevelésnek legmagasabb
célja az általában elismert dolog“, mondja Herbart. Közelebbről
vizsgálva ezt a moralitást, vagy erkölcsiséget, nem tekint-
hetjük azt csupán jóra irányult akaratnak, hanem a megismert
jó szabad elhatározásból való cselekvésének, más szóval
erénynek, minélfogva az erényes embert jellemesnek s a *jelle-
mest erényesnek* nevezhetjük.

Ismertessük meg gyermekeinkkel az erkölcsi jót, szeret-
tessük azt meg velük annyira, hogy nem csupán megszokás-
ból, avagy külső kényszerítés folytán engedelmességből tegyék
azt, hanem belátással s szabad elhatározásukból ismerve min-
den lépésüknek következéseit: akkor boldognak mondhatjuk
magunkat, mert elértük a czélt, a melynek elérése végett időt,
pénzt, fáradtságot, tudást és szeretetet áldoztunk. „Legelső,
a mit e részben tennünk kell — írja Kölcsey klasszikus
Parainesisében, — tiszta ismerettel választott s állandóul meg-

tartandó elv birtokára törekedni. Ennek híjával, ha nem éppen gonosz is valaki, de pillanatnyi indulatok s az igen sokszor rosszul értett önszeretet mindenkori sugalmi határozzák meg; s majd jót, majd gonoszt cselekszik és életfolyama e kettőnek bizonytalan vegyülete.“ Ez a követelt s az ember egész életének irányát meghatározó elv az *erkölcsi jónak* vagy az *erénynek* elve.

Ne gondoljuk tehát azt, hogy a nevelésnek feladata csupán ismeretek nyújtásában és betanításában áll s emberré neveltük az embert, hogy ha gondolkozó képességét felköltöttük s ítélőképességét tisztává, biztossá s élessé tettük, hogyha lelkében a tudás vágyát felébresztettük s mindezek által képessé tettük, hogy önállóan is tudjon ismereteket szerezni s azután életpályát választva a társadalomban érvényesülni; ne gondoljuk azt, hogy embert neveltünk a gyerekekből, a mikor érzelmi világát kifejlesztettük, bizonyos conventionalis társadalmi illetudásra szoktattuk, a művészet iránti érzékét felköltöttük s talán valamely művészetre is tanítottuk erkölcsi tartalom nélkül: mert mindezek hozzátartoznak ugyan a nevelés körébe, de azt ki nem meritik, mert tudásunknak és eszthétikai műveltségünknek valódi értékét csupán az emberi akaratereinek helyes irányítása ad s a kit a nevelés a jónak ismeretére, erkölcsi belátására s becsületességre rá nem vezetett s a lelkiismeretét legnagyobb hatalommal bíró törvénynyé nem fejlesztette: az lehet talán okos, nagy tudományú, illedelmes s művészember, de nem lesz erkölcsileg jó, megbízható, jellemes, a társadalomra, hazára és egyházra hasznos ember, az nem lehet boldog sem. A mint számtalan példa mutatja, hogy gonoszlelkű embernél a nagy vagy sok tudás csak az emberiség s az egyén kárára szolgál, s viszont a becsületességgel párosult kevés tudás csakis hasznot hajtó s tiszteletet parancsoló úgy az egyénre, mint a társadalomra nézve.

Az emberré nevelés eme magasztos feladatában részt vesz a család, az iskola, a környezet és a társadalom. E tényezőknél szerencsés összetalálkozása lehetővé teszi, sőt biztosítja a sikert; egyiknek, vagy másiknak hiánya, vagy rossz irányú hatása a nevelendőre ellensúlyozza, vagy sokszor lehetetlenné is teszi az erkölcsi jónak érvényesülését. Kezdődik a nevelés a család szűk körében s folytatódik az iskolában, de úgy, hogy a családnak hatása meg nem szűnik, sőt társul szegődik hozzá az utca, az utcán járó-keelő emberek példája, különböző intézményeink s az egész társadalom. Az ember fogékony lelke ugyanis nem zárkozhatik el azok elől a hatások

elől, melyeket elébe hoznak érzékei a természetből az állati, növényi világból, avagy az emberi életből, hanem azokat is befogadja s rövid vagy állandó benyomásaikhoz képest idomul.

* * *

A legelső s leggyakrabban ismétlődő benyomások azok, a melyeket a családban nyer a gyermeki lélek; azért azok legmaradandóbbak s ennél fogva leginkább irányítják a lelket. Innen érthető, hogy gyermekkori emlékeink legélénkebbek s legerősebbek, minél fogva azokat késő vén korunkban még akkor is felidézzük, a mikor a legtöbb más benyomások emléke teljesen eltűnt a lelkünkől. Ez okból minden szülőnek kötelessége gondoskodni arról, hogy ezek az első benyomások, a melyek a gyermek kedélyét, szívét, lelkét irányítják, teljesen elfoglalják, az erkölcsi jó s az erényesség elveivel ellentétben állók ne legyenek.

Miután a gyermek első irányítója rendszeresen ugyanaz, a ki neki az életet adta s a ki valódi önfeláldozással kebelén táplálja s gondozza, ez okból legelső és legnagyobb nevelője maga az édes anyja; világos tehát, hogy a gyermeknek erkölcsi lénye, jövő boldogsága s rátermettsége első sorban az édes anyának nevelői viselkedésétől függ. Az anyának kedélye, szíve, lelke uralkodik a családban; szorgalma, tisztaság- és rendszeretete, türelme s gondoskodása mindenről, a mi a házban és a ház körül történik, példaadásul szolgál mindenkinek, a ki a házban van s a társadalom műveltsége, egészséges irányja, tisztasága, hazafiassága mindig attól függ, hogy milyennek azok a családok, melyekből a társadalom alakul s milyennek az anyák, a kik annak tagjait nevelték. Ebben áll az anyák magasztos s az emberiség történelmét irányító s boldogságát eszközölő, vagy azt rontó hivatása!

Ily módon van letéve az anyák kezeibe az ifjúságnak, a jövő nemzedéknek s a hazának boldogsága s nagysága! A ház tüzét Veszta-szüzekként ápoló s a világ által nem igen ismert csendes anyák munkájának íme ez a világhódító jelentősége! A történelem igazolja, hogy a mely nemzeteknek női, anyái erényekben tündököltek s gyermekeiket anyai szeretettel gondosan nevelték, azok hatalmasokká s nagyokká lettek; de a mint a családokban az erkölcsi kötelek meglazultak, romlani s pusztulni kezdett a nemzeti hatalom is s a nép elkorcsosulván másnak volt kénytelen helyét átadni.

A francziákról köztudomású, hogy családi s társadalmi életük erkölcsi tekintetben kifogás alá esik; kerülik a házas-

ságkötéseket, a házasságok túlsok esetben gyermektelenek s a francia művelt anyák nem igen szeretnek foglalkozni gyermekneveléssel, hanem ha már vannak gyermekeik, másoknak gondjaira bizzák őket. Nem csuda, hogy ennek folytán a nemzet jobbjai, költői s politikusai aggodalommal tekintenek a hanyatló nemzet jövője elé s úgy tanítással és felvilágosítással, mint törvényhozási intézkedésekkel törekszenek e nemzetpusztító, erkölcstelen kényelmi szokás ellen gátat vetni s az elhomályosodott *glóirt* a nemzetnek ily irányú mentésével tenni ismét ragyogóvá.

Sajnos, e példának már nálunk is vannak követői. Miként a divatban úgy az erkölcsei életben is Páris kezd vezető szerepet játszani. A műveltséggel járó fokozott igények, a nehéz megélhetési mód, kis fizetés mellett a rangbeli ruházódás s társadalmi érintkezés mind megannyi ürügy, hogy férfiak s nők egyaránt húzódoznak azon kötelességök elől, melyre úgy fizikai, mint erkölcsei törvények szerint kötelezve vannak s a melyeknek teljesítésében hivatásukat s boldogságukat fellelhetik. Mintha a boldogság evésben, ivásban, ruházódásban, munkátlan gond nélküli életben s másoknak, — lehetőleg magas ranguaknak — barátságában állana s volna keresendő és nem a csendes nyugodt otthonban, hová idegeneknek piszkolódo szava nem hat, irigy szeme nem tekint, s a hol kiki feltétlen ura önmagának!

Az otthonban, a család szűk körében, gondos anyának szemei alatt, de nem idegen kezek, nevelők vagy bonne-ok felügyelete alatt kell az első évekből a gyermeknek istenadta lelki s testi képességeit nevelni s a jövő küzdelmes életre elkészíteni.

Igen, az élet küzdelmeire kell nevelnünk! S mennyit vétünk s illetőleg vétének a szülők éppen ez ellen! Az anyai gyöngédség igen sokszor ideges féltéssé s majomszeretetté lesz, s a helyett, hogy friss levegőn szabadban, a hol teste edződnék, nevelnék, a szoba túlmeleg, légvonattól ment rossz levegőjében őrzik s testét cifra s jó meleg ruhába öltöztetik, csak hogy meg ne hűljön valamikép a család szemefénye és mondhatjuk, zsarnoka. Hát még a ruházásában milyen pompát üzünk, hogy lássa a világ mennyire szeretjük gyermekeinket, no és mellékesen azt is, mennyire gazdagok vagyunk! Természetes, hogy az ily módon nevelt gyermeket nem szabad homokba és porba engedni, mert tönkre teszi a drága ruhát s nem játszhatik akárkivel, mert sok rosszat, illetlent tanul, a miről nehéz leszoktatni. Ennek láttára, minden tanítás nélkül, önkéntelenül hiúvá s követelődővé lesz a gyer-

mek s minél tovább elnézzük ártatlannak látszó hibáját, annál nehezebb azt későbbben kiirtani a szivéből. Durczáskodás, nembánomság, engedetlenség s tiszteletlenség támadnak benne s felváltva mutatkoznak a szülők keserűségére. Kevesebb szeretet s kevesebb gond többet ér a soknál! Ennél sokkal jobb, sőt egyedül jó kiengedni a gyermeket megfelelő szabad térre, porba, homokba, a hol hasonló korú gyermekpajtásai-val kedve szerint — de természetesen, nem egészen felügyelet nélkül — ugrándoz, futkos, bujósát játszik, birkózik, nevet, sir, épít, bont, lefekszik a porba, bemázolja magát, olykor el is tépi a ruháját, de minden esetben szurtosan, kipirult arccal s éhesen kerül haza, hogy mint a ki jól végezte munkáját, otthon enni kérjen. A gyermeknek ez az örökös változó s szeszélyesnek látszó mozgása s játéka tulajdonkép komoly munka, melyet tiltani, akadályozni vagy erőszakolni nem tanácsos, hanem okosan felhasználva, a munkára szoktatás egyetlen helyes módjának kell tekintenünk. Világos azonban, hogy a játék mindig a gyermek korának, egészségének s hajlamának megfelelő legyen s ne veszélyeztesse testi épségét és egészségét.

Nagyon sokszor vétünk a gyermekek ellen, a mikor játékaikat megzavarjuk, vagy oly játékszereket adunk nekik, a melyek nem tudják őket foglalkoztatni. Igen sok szülő azt hiszi, hogy a drága, finom és művészettel előállított játékszerek felelnek meg legjobban. A tapasztalás az ellenkező mellett bizonyít. Egy-egy gyűjtővel vagy faállatkával, a melyet összetör s azután összeilleszteni próbál, sokkal hosszabb ideig és nagyobb gyönyörűséggel játszik, mint akármily finom, czifra s mesterkelt játékkal, a melylyel nem tud mit kezdeni.

A játék képzőerővel bírván, természetesen csak annyiban s addig kötheti le a gyermek érdeklődését, a míg e rendeltetésének megfelelni képes. S így nem lehet csudálkozni azon gondos szülőkön, a kik egykönnyen nem tudnak határozni a gyermekeiknek szerezendő játékok választásában.

* * *

A mint a gyermekek felserdülve iskolába kerülnek, rendszeren teljesen megváltozik az életrendjük is; vége az ártatlan gyermekkornak, a melyben gond nélkül vidáman töltötték napjaikat s kezdődik a gonddal való élet, a mely a szegény gyermekek fejére súlyos teherként nehezedik. S ha elnézzük a szegény kicsikéket, bizony sokszor elszomorodik szivünk! Honnét ered e jelenség s miért támad e fájdalom? Van-e reá

ok? Sajnos, a legtöbb esetben van! Egyfelől a szülők gondatlansága nem készíti elő helyesen a gyermeket, hisz legtöbb esetben ijeszteni szokták a gyermekeket az iskolával; másfelől meg az iskola oly rideg komolysággal s keménységgel lép fel a szegény gyermekkel szemben, hogy nem tudja magát új helyzetébe beletalálni, elveszti vidámságát s kedvét s nem tanul. Ha a szülők az iskolát elrettentő s büntetésszámba menő helynek nem festenek s ha a tanító játszva tanítaná, a mint azt a józan nevelés előírja, a reá bízott gyermekereget, akkor azok a kis gyermekek nem ölténének magukra oly öreg arcot s játszóhelynek tekinténé az iskolát, melyben a játék a tanulás.

Igen sok szülő, különösen az előkelő és gazdag, otthon, nevelők s nevelőnőkkel neveli s taníttatja gyermekét; nyilvános iskolába, a hol szegénynyel, pórral, rosszal, rongyossal s neveléssel kellene egy osztályban, vagy épen szomszédságban ülnie: nem akarja küldeni, mert egyfelől attól tart, hogy társaiktól sok rosszat tanul, másfelől meg, hogy sok gyermekbetegséget szerezhet; legtöbb esetben azonban a gőg az igazi ok. Ha valamely gyermek beteges vagy szellemileg elmaradt s nagyon nehezen halad, akkor indokolt a magánnevelés; de épeszű s éptestű gyermekeknél valósággal véték a magánoktatás, mert épen attól fosztja meg a gyermeket, a mi legképzőbb: a társaival való önkénytelen vetélkedéstől s attól a buzdító hatástól, a melyet az iskolatársakkal való közös munka gyakorol. Ezt a jótékony hatást nem rontja le sem a szegényebb fiúk szegénysége, sem úgynevezett rosszasága, sem rongyos avagy neveletlen volta. Ellenkezőleg annál jobban igyekszik illedelmes lenni, ha otthon illedelmet tanult s lát szegény fiúkat, a kik jó tanulásban, viselkedésben vele egyenlőek, vagy őt meg is haladják. Minden különös oktatás nélkül tapasztalatilag megismerkednek a való élettel, a rongyosban is megbecsülik a jót s a rossztól elfordulnak, ha az fényes előkelőségben mutatkozik is. S lehet-e becsesebb kincse az embernek, mint annak a tudása, hogy mindnyájan emberek vagyunk s egymásban az embert becsülni legfőbb kötelességünk? A gyermekbetegségek így is, úgy is ritkán kerülnek el a gyermekeket; óvatosság s kellő elővigyázat rendszeren elejét veszik a nagyobb bajnak, ha a gyermekek iskolába járnak is.

Ha Erdélynek dicsó fejedelme, Rákóczi György a maga gyermekeihez szegénysorsú gyermekeket vett, hogy ezekkel közösen tanuljanak s ha az angol királyi család s a főrangúak gyermekeit nyilvános iskolákban tudják neveltetni a nélkül, hogy ezzel előkelő származásuknak ártanának, miért kelljen

nálunk ennek a rossz középkori felfogásnak hódolni, a hol erre kevesebb az alap s az ok s a hol a nemzeti egységes fejlődés szempontjából sokszoros kötelességünk a szabadság és humanismus korlátain belül mindent elkövetni, hogy a nemzeti műveltség s anyagi boldogulás terén szerepet vivő tanult emberek között lomtárba való ósdiság választó falakat ne képezzen?

Nem bűn-e különleges internatusokba összegyűjteni a származás, rang s más külsőségek által egymáshoz vonzódo családok gyermekeit, hogy ott mintegy kiválva a nemzet testéből a magok exclusiv szellemében neveltessenek? Hogyan lehetnek a nemzet fiainak szószólói, érdekeiben közreműködői és vezetői, ha azokat nem ismerik, ha gondolkozásuk, érzelmeik s erkölcsi világuk megértése iránt még fogékonyságuk sincsen? Lehetnek-e vakok vezetői a világtalanoknak?

Megváltozott viszonyaink mégis sok tekintetben igazolják, sőt követelik az internatusok létesítését és a tanulóknak azokban való elhelyezését.

Általános a tapasztalás, hogy évről-évre kisebbedik azon jóra való családoknak a száma, a kik tanulókat ellátásba nemcsak fogadnak, hanem őszinte igyekezéssel s szülői gondadal nevelik is a rájuk bízott gyermekeket.

A régi jó rendszer, hogy megbízható jó családok cserébe adták gyermekeiket, már alig található; tanároknál a törvénynek intézkedései s túlzott paedagogiai skrupulusok miatt, alig lehet tanulókat elhelyezni. Viszont a szülők anyagi viszonyaiknál fogva rendszerint alig képesek azokat az árakat megfizetni, a melyeket egyes családoknál a piaczi árak nagymérvű emelkedése folytán tisztességes ellátásért s gondozásért fizetniök kellene. Ily körülmények között nem marad más hátra, mint hogy internatusokról gondoskodnak s azokban helyezik el fiaikat s lányukat. Azonban bármily tökéletesek legyenek is az internatusok s akármily kitűnő nevelők vezetése alatt álljanak is, sohasem lesznek képesek a jó családi házas gondozást helyettesíteni. Tanulás, rendszeretet s pontosság tekintetében kifogástalanok lehetnek, de az egyéniségnek, a személy erkölcsi jellemének kifejlesztésében az intézeti egyformaság és feltétlenül szükséges szigorú következetesség miatt mindig mögötte maradnak a családi gondozásnak. A kinek szíven fekszik gyermekének nevelése s nemcsak tanítása, az e pár megjegyzésből is kiveheti, hogy szükség esetén mit kell választania.

Úgy az ily családok, mint az internatusok a szülők helyetteseiként szerepelnek s így természetes az erkölcsi felelősség, melylyel a gondjaira bizottakért tartoznak. A hol ilyen

felelősséggel nem törődnek s a hol gyermekeink lelki s testi tiszta fejlődése nem látszik biztosítva, ott nem helyezhetjük el bizalommal gyermekeinket!

A család s helyettesítőinek nevelő gondoskodásáról szólva, nem lehet említés nélkül hagynunk a családhoz tartozó s vele együtt élő cselédeket sem, minthogy ezeknek példája, beszéde, műveltsége s főleg erkölcsi élete sokszor nagyobb hatású, mint a szülőké. A szülők minden gondossága s figyelmeztetése sokszor hiábavalóvá lesz egy-egy cseléd gonosz indulata s erkölcsetelensége folytán. Váratlanul mint a villám lepi meg sokszor a szülőket gyermekük valamely rosszasága s csak mikor késő van, tudják meg, honnan, kitől eredt s ragadt a rossz. Egy előkelő családdal történt meg, hogy egyetlen lányukat sokszor egy különben igen intelligens, derék s megbízhatónak festett nőcselédre bízták s egy ideig nagy megelégedéssel tapasztalták, hogy gyermekük mily jó gondozóval rendelkezik a nőben. Azonban bizonyos idő múlva feltűnt nekik, hogy a gyermek tartózkodó, félénk s lopva tekintő, mintha lényegéből teljesen kiforgatták volna.

E sajátserű változás okait kutatva, jó későn megtudták, mily garázdalkodást vitt véghez gyermekük lelkében a nő s hogy legfőbb ideje volt már, hogy eltávolítsák, mert mint kitűnt, az illető cseléd Mária Nostráról kikerült súlyos ségért büntetett asszony volt. Intő például szolgálhat ez mindenkinek, mert többé-kevésbé minden cselédtartó családdal ismétlődhetik az eset.

Ha e kitérés után visszatérünk arra az állításunkra, hogy gyermekeinket nyilvános iskolában kell neveltetnünk, mert ezek legtöbb biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy gyermekeink nemcsak értelmi tekintetben, hanem erkölcsileg is kellő haladást tesznek, úgy figyelmünket legelsősorban az ragadja meg, hogy nemcsak a nagy közönség, hanem egyes tanult és széles látókörrel bíró emberek is gyakran támadják iskoláinkat, a miért azok nem tanítanak kielégítő eredménnyel. Ezzel közoktatásügyünknek s az ez iránt való érdeklődésnek egyik leggyengébb pontját érintem. Ha igaz az, hogy politikus nemzet vagyunk és politikához minden magyar ért, úgy sokkal inkább mondhatjuk azt, hogy paedagogus nemzet vagyunk, mert paedagogiával a gyermeklánytól kezdve fel a legfelsőbb körökig férfiak s nők egyaránt foglalkoznak. S ennek daczára mégis azt mondják, hogy rosszak az iskoláink s ifjúságunk nem tud annyit s nincs oly nevelése, mint a menyeyit sokévi fáradság után tőle elvárni lehetne. A szülők sokszor panaszkodnak, hogy hiábavaló volt minden áldozat-

tuk, gyermekeikből nem neveltek azt a mit akartak; a középiskolák panaszkodnak, hogy a népiskola nem tesz eleget feladatának, a főiskolák viszont a középiskolákat vádolják, hogy az érettségizett ifjakban nem kapnak elég komoly, értelmes és tanulni szerető hallgatókat.

E vádaknak közelebbi tárgyalásába nem bocsátkozhatom ugyan, mert ez messze elvezetne tárgyamtól, de fel kellett említenem, mert ez is egyik főveszedelme nevelésügyi bajainknak s a tényleg sokszor tapasztalt eredménytelenségnek.

Midőn ugyanis egyes hozzá nem értők s avatatlanok a legnehezebb tanügyi s nevelési kérdésekben képtelen könnyelműséggel elítélően nyilatkoznak s új eszmék hirdetésével valószínű messziásként szerepelnek a nagyközönség előtt, természetesen csak bizalmatlanságot kelthetnek az iskolák s az azokban működő tanítók iránt, holott a nevelés és tanítás sikere azt követeli, hogy a közönség a legnagyobb bizalommal viseltessék a neveléssel foglalkozó iskolák s tanítók iránt. Midőn azt tapasztaljuk, hogy egyes szülők saját éretlen fiaik előtt haszontalannak mondják például a latin vagy görög nyelvet, esetleg a mathesis tanítását s ennek kapcsán talán még az illető tárgyak tanárait is kisebbitik s becsmérlik, mikép várhatjuk az így felvilágosított tanulótól, hogy szorgalommal s kedvvel tanuljon mindent, a mit a tanterv előír s mikép szeresse s tisztelje tanárait, a kik lelketlen kintókként tűnnek fel zemei előtt? Midőn tudjuk, hogy az iskolák sikeres működésének titka az azok iránt való feltétlen bizalom s midőn azt is tudjuk, hogy a tanításnak csak úgy lehet jó eredménye, ha a szülői ház a tanuló s tanár között a tisztelet, engedelmesség és szeretet kapcsai élnek, vajjon nem oktalanság-e ily meggondolatlan beszédéssel ezeket a kapcsokat lazítani és széttépni? Mikor a szülőnek a tanító előtt gyermekének egész lényét kellene feltárnia s a tanulás és erkölcsi viselkedés tekintetében észlelt minden mozzanatot megfigyelnie s a tanítóval közölnie: akkor épen az ellenkezőjét látjuk: hogy a szülő titkolózik, gyermeke gyengéit szépíti s takargatja, mert attól tart, hogy a tanító igazságtalan lesz gyermekével szemben. Ily módon a tanítónak nehézségeket támasztanak a gyermekek helyes erkölcsi irányításában, vagy esetleg egészen tévútra vezetik, a gyermekeket pedig alakoskodásra s hazugságra szoktatják. Az így vezetett gyermek könnyen abba a hibába esik, hogy elég a tanító előtt szorgalmasnak s jónak látszani, valóban jónak lenni, nem okvetlen szükséges.

Iskoláink e tekintetben nagy bünt követnek el a nevelésükre bízott ifjúság ellen, mert egész szervezetük majdnem

teljesen csak az ismeretek szerzésére, a gondolkodás fejlesztésére s az észnek minél tökéletesebb kiművelésére kényszeríti a tanítókat; erkölcsiségre, a jónak nemcsak megismerésére, hanem követésére kevés gondot fordíthatnak, minek természetes következése a jellembeli fogyatkozás, az akaró képességnek gyengesége és erkölcsi züllés.

Nem arra kellene törekednie az iskolának, hogy a tanítványai sokat tudjanak, hanem arra, hogy a mit tudnak, azt jól tudják s józan belátással és helyes gondolkozással bírjanak, hogy kitartó szorgalommal maguk is megszerezhessék a nekik szükséges ismereteket s mint becsületes erkölcsös emberek hasznos tagjaivá legyenek a társadalomnak.

A sok ismeret, melyet a gyermek lelkébe nap-nap mellett belekényszerítenek, lehetetlenné teszi a nyújtott ismeretanyagnak megemésztését s az egészséges fejlődést; az éles ész és nagy tudás a szívnek harmonikus nevelése és akarat-erőnek erkölcsi alapon való fejlesztése s az erkölcsi cél felé való irányítása nélkül nem tesz boldoggá és nem használ a közjónak.

Korunk éppen abban téved, hogy a sokféle és sokat tudásnak jelszavát hangoztatja s követi s innen ered a legfőbb baja, hogy minél kevesebb megbízható erkölcsi jellemű vezetőkkal bír.

Nem lehet szó nélkül hagynom iskoláink osztályozási módját sem, a mely kitűnő melegágya az álerkölciségnek és oka sok lélek megtörésének. Az osztályozás s a bizonyítványok kiadása azt a látszatot kelti, mintha iskoláink egyéb feladattal sem bírnának, mint azzal, hogy a tanulókat érdem szerint bizonyos számú rekeszekbe osszák, egyeseket kitüntessenek, másokat megbuktatás által sujtsanak. Az osztályozás által azt hitetik el szülővel s tanulóval egyaránt, hogy a ki egyik, vagy másik osztályban bukik, az már haszontalan s a társadalomra nézve elveszett ember. A nagyközönségben is elterjedt ez a téves felfogás el annyira, hogy a későbbi javulást s a hibának esetleges jóvátételét gyakran figyelembe sem veszik. Ennek következése az az elég gyakori eset, hogy különben jólelkű s tisztességes gyermekek erkölcsileg elzül- lenek, sőt olykor öngyilkosokká lesznek. S hogy ez az erkölcsi neveléssel ellentétben lévő eljárás koronázatlan ne maradjon, nem elégszenek meg az osztályzatnak a tanuló bizonyítványába való beírásával és az osztály előtti kihirdetésével, hanem ki is nyomatják az értesítőkből, hogy a szerencsétlen gyermek gyenge tehetségéről avagy hanyagságáról ország-világ értesüljön.

Ez az oka annak, hogy a legjobb tanulók is sokszor csupán az osztályzatért tanulnak és igen sok tanuló számításból csak akkor készül, a mikor körülbelül felelnie kell. Ez tévedésbe ejti sokszor magát a tanárt is, a kinek az osztályozás szinte nem csekély gondját képezi és elég sokszor megesik, hogy az ilyen számító fiú sokkal nagyobb elismerésben részesül, mint az, a ki kitartó szorgalommal tanul.

Az osztályozásnak s bizonyítványnak nem büntetés a célja, hanem csak lelkiismeretes megállapítása a tanuló haladásának. Az eredménytelenség eléggé lesújtó szülőre s tanulóra egyaránt, miért kelljen arról tudnia mindenkinek? Lehet-e ennek a megbecstelenítésnek erkölcsileg jó hatása?

Az erkölcsi nevelésnek első és alapeleme a bizalmon és szereteten alapuló őszinteség s igazságszeretet tanító és tanuló között. Az osztályozás épp ezt nehezíti meg. A legszorgalmasabb tanulóval is megesik, hogy egyszer-másszor nem felelt meg kötelességeinek s habár hibájának tudata terheli lelkiismeretét, a rossz osztályzattól való félelem visszatartja az őszinteségtől, titkolódzó s alakoskodóvá lesz s kihal szívéből a bizalom. S annál nagyobb mértékben lép ez fel azoknál, a kik hanyag tanulók.

Mínthogy a tanár nem mindentudó, hanem gyarló ember, megesik, hogy a rábizott s vezetése alatt levő sok tanuló közül egyeseket félreismer s osztályozásában túlszigorú, vagy elnéző!

Nem kell hozzá egyéb, mint hogy a tanár ne legyen elég sympathikus s kész a közönség azon ítélete, hogy igazságtalan, hogy a gazdagokat talán ajándékokért előnyben részesíti, a szegényeket üldözi, vagy egyeseket ellenségeinek tekinti s bosszúból üldözi! Íme mindmegannyi fontos körülmény, a mely lehetetlenné teszi, hogy az ifjúságot erkölcsileg helyesen neveljük. Hát ha még ütni, súlyos fenytéket is mer alkalmazni, mennyi támadásnak lehet kitéve? Elégséges a hirhedt budapesti esetre mutatnom, a mely egy kiváló írónkkal történt, a ki gyermekének tanítóját iskolában gyermekek előtt arczul ütötte, mivel gyermekét megbüntette.

Mindennemű kellemetlenségnek s támadásnak elejét venné s gyermekeink erkölcsileg helyes irányú fejlődését biztosítaná a most hiányzó, de nagyon szükséges és óhajtott őszinte bizalom szülők és gyermekeik tanítói között. Érthetetlen is, hogy igen sok szülő csak akkor érdeklődik gyermekének iskolai haladása iránt, a mikor az intőt, vagy a bizonyítványt látja s a mikor az esetleges mulasztásokon csak nehezen s nagy áldozatokkal lehet segíteni. Még érthetlenebbek az erre gyakran következő kifakadások és szemrehányások iskola s tanárok ellen!

Ha a szülő gyakrabban fordulna gyermeke tanítójához, bizonyára sokkal ritkábban támadnának félreértések s kellemtelen meglepetések, melyeknek levét végül mégis csak a szülő kénytelen meginni.

Az érintkezés lehetővé tenné, hogy a szülő meggyőződnék az iskola atyai jóindulatáról, paedagogiai tapintatáról s szeretetéről az ifjúság erkölcsi s tudományos haladása tekintetében s viszont az iskola megismerné a szülőknek gondolkozását s törekvését gyermekeik jövőjét illetőleg s őszinte felvilágosítást adhatna azoknak tehetségeiről s hibáiról, a melyeket sok szülő a maga elfogult szemével nem vesz észre, vagy nem eléggé mérlegel. Ily módon eloszolnának a félreértések s az iskola minden osztályozás nélkül is intézkedhetnék a tanulóknak felsőbb osztályokba való áthelyezéséről.

Mayer Endre.

Genfi hangok a magyar protestánsokhoz.

Épüléssel olvastam dr. Márk Ferencznek e folyóirat 2-ik számában közölt sorait Kálvin egyik nagy alkotásáról, a genfi főiskoláról.

A négyszázados évforduló közeledése mind többek tekintetét fordítja Genf városa felé. A feledés homályából újra kezd kibontakozni és megelevenedni előttünk a nagy reformátornak — nemcsak neve, de — *igazi* alakja és sok nagy alkotása is.

Azonban még mindig méltán hangzik fel a panasz, hogy e tekintetben is sok mulasztásunk várja még a helyrehozást. „Kálvinnak még főbb művei sincsenek édes hazai nyelvünkre lefordítva“. Az angolok között, a kik pedig minden tekintetben távolabbi rokonai Kálvinnak, mint mi, már 1843-ban alakult — a manchesteri és Argyll herceg, grófok, püspökök és lordok védnöksége alatt — egy díszes irodalmi társaság („The Calvin Society“), a melynek célja az volt, hogy a nagy genfi reformátornak *összes* műveit *új* és egyöntetű fordításban juttassa az angol nyelvet beszélő olvasóközönség kezeihez. Hol vagyunk mi még ettől! . . .

Hát még ha azt kutatnánk, hogy egyházi és protestáns társadalmi életünkben mi maradt meg Kálvinból s az ő szelleméből? . . . Nagyon lesújtó adatokkal szolgálhatna közlünk bárki. E mögött a nagy név mögött nálunk sok minden egyebet találhatni, csak Kálvint nem. Nagyon messze estünk tőle. Nagyon meglazult, sőt megszakadt az összeköttetés a genfi „doctorok“ és mi közöttünk. Pedig ők kerestek minket, sokszor közeledtek hozzánk. Ők törődtek mi velünk. Ennek bizonyosságát olvashatjuk az alábbiakban is. Annak a díszes sornak, a mely Kálvinnal és Bézával kezdődik, egyik újabb-

kori alakját, Merle D'Aubigné-t szándékozom a következő sorokban megszólaltatni.

A múlt télen Edinburghban egy érdekes könyv akadt a kezembe — a magyar protestáns egyház történetéről. Németből volt angolra fordítva. Hosszú, 28 oldalra terjedő bevezetését egy francia tudós theológus, Merle D'Aubigné írta. Eredetileg őt kérték fel az egész munka megírására, de kellő anyag hiányában csak a XVI. század első felét írhatta meg 1846-ban. Hat év múlva elkészült a könyv többi része is Németországban. M. D'Aubigné-t kérték meg, hogy vezesse be a nyugati művelt protestáns olvasóközönségbe. A genfi tudós rector úgy tett eleget a felhívásnak, hogy igen szép — nagy ítélőképességről, mély keresztyén bölcsességről és szeretetéről tanuskodó — szöveget intézett egyfelől az olvasókhoz, másfelől pedig különösen a magyar protestáns egyházhoz. Utóbbi részletét közlöm a következő sorokban.

Vajha most, félszázad után több eredményt érnének el néha kemény, de mindig igazságérzettől és buzgó egyház-szeretettől áthatott szavai, mint 50 év előtt . . .

* * *

„Igazi keresztyén egyház létezéséhez feltétlenül megkívánatik két dolog: az egyik *tekintély*, a másik *szabadság*. *Istennek tekintélye*, a mely az embert engedelmességre hívja, a hit és élet principiuma; a *szabadság* pedig az egyház működéséhez szükséges. Bár e két elv egymásnak ellentmondani látszik, mindazáltal egymással benső összeköttetésben áll. Tekintély nélkül nincs igazi szabadság; és hogy szilárd és üdvös legyen, a tekintélynek szabadsággal kell párosulnia. Van egy tekintély, a melynek érvényesülni kell az egyházban; és ezt különösen ajánlhatom a magyar protestánsoknak. Tiszteletemnek ennél erősebb bizonyosságát nem volnék képes irántuk megmutatni, mert ez előtt a tekintély előtt való meghódolásra soha nem volt nagyobb szükség, mint most. A római hitvitázók szerint a keresztyénség teljesen a tekintélyen alapszik (*az egyház tekintélye* az ő fő-dogmájuk); de a míg ez kétségbevonhatatlanul messze van attól, hogy igaz legyen, nem valótlan az az állítás, hogy isteni tekintély (*az Írás tekintélye*) alkotja a keresztyénség külső principiumát és e nélkül a hit csak pára, a mely eltűnik. Nem e szavakra támaszkodott-e maga Krisztus is az Ő tanításában: „Meg vagyon irva“? . . . Nagy távolság van az evangélium szerinti és ama tekintély között, melyet a római egyház igényel. Mert Róma hatalma gyűlések

és papok földi tekintélyén nyugszik, míg a miénk, a mi erőnk magának az Istennek akaratából ered, a mely az Általa ihletett irásokban lett előttünk ismeretessé. Egyik — az elesett ember párttűző zsarnoksága; másik — magának a mennynek törvényes uralma. Vessük el az egyiket és ragaszkodjunk erősen a másikhoz.

Valószínű, hogy a magyar protestáns egyház eltévelyedett, a mikor elhagyta az isteni tekintélyt és ezért nem kerülte ki a rationalismus ragyáját, a mely egész Európát végigsöpörte a XVIII-ik század második felében. Történelme azt mutatja, hogy volt itt egy világi elem, a mely arra ösztönözte a lelkipásztorokat, hogy elégedjenek meg azzal, ha a népet megtanítják polgári és keresztyén kötelességeire; és hogy tegyék félre a tanokat, a melyekül kineveztek valami vulgaris orthodoxiát. Voltak lelkészek, — vak vezérek, — a kik hódoltak a korszellemnek és bölcseneknek gondolták magukat az ő balgaságukban. Ez volt a belső rákfene a magyar egyházban — következményeiben sokkal veszedelmesebb gonosz, mint a legkegyetlenebb üldözések.

Az első szükséges dolog tehát a magyar egyház restaurálására az, hogy érvényre emeljük benne az Isten akaratának tökéletes és megoszthatatlan tekintélyét úgy, a mint az kinyilatkoztatott nekünk a Szentírásban. Dicsőséges reformációknak ez volt működő elve. „Sem nem láttam, sem nem hallottam, sem fel nem foghattam belőle semmit“, mondotta Luther, a mikor Istennek titkairól beszélt; „de mivel Isten mondja, hiszem, hogy úgy kell annak lenni és követem az igét“. Ezzel a szabálylyal — a „meg vagyon írva“ legfőbb tekintélyét illetőleg — nemcsak Luther összes műveiben találkozzunk; vezérelve volt ez az ő egész életének. Hogyan ír a pápának a reformátor? „Kész vagyok — úgymond — megadni magamat mindenkivel szemben és minden dologban; de az igazság Igéjét sem nem lehet, sem nem akarom engedni.“ Mikor a pápa elrendelte Luther könyveinek megégettetését, így szólt: „Hadd égjenek; én csak a *Bibliához* kívántam juttatni az embereket“. Midőn a worms-i komoly napokban szolgálatkész közbenjárók így szóltak hozzá: „Bízd reánk magadat és mi el fogjuk intézni ezt az ügyet keresztyén módon“, — ő így válaszolt: „Mind a saját személyemet, mind életemet rábizhatom a császár hatalmára, de — Isten igéjét — soha!“ Így beszélt azután nemcsak Luther, hanem Zwinglius, Farel, Kálvin, Tindal, Krammer és Knox is. Sőt a genfi iskola doctorai talán még kifejezettebben szólnak, mint a lutheránusok, a mikor a Szent Írás legfőbb tekintélyét érintik.

Ez az elv szükségképpen együtt jár a keresztyén élettel. Sem egyház, sem nép nem állhat fönn a nélkül, hogy ez isteni törvénynek engedelmeskedjék. Nem kívánok ezúttal a politikai vitatkozás mezejére lépni; sem a nemzetek régi alkotmányát, sem azt a szabadságot nem óhajtom becsmérelni, a melyet a gyermekek atyáiktól örökölték. De minden habozás nélkül kijelentem, hogy Magyarország jelenlegi állapotában csupán egyetlen orvosságot tudok számos betegségére és mélyen gennyedő sebeire; és ez a Jelenésekről írott könyv XXII. részének 2. versében megjelölt emez orvosság: „Az élet fájának levelei, a melyek a nemzetek gyógyulására szolgálnak“ (az eredetihez közelebb álló angol biblia után), a melyek az Isten Igéjét és azt a tekintélyt, tanítást, hitet és életet jelentik, a mely a Szentírásból veszi eredetét.

Ez az az isteni tekintély, a mely előtt szives hódolattal kell meghajolnia a magyar protestánsoknak. Politikai sphaerákban kerestek orvoslást sebeikre, a mikor mindenek előtt a keresztyénség mezőin kellett volna azt keresniök. Nem akarom mondani, hogy a politikai szabadság — chimera. Éppenséggel nem! De azt állítom, hogy ezt a szabadságot addig egy nemzet sem élvezheti, a míg Isten Igéjének tekintélye a legelső helyen nem áll előtte. Szabadsághoz annak bizonyos ellensúlyozása is szükséges. Nem élhet az ember helyesen a polgári szabadsággal, ha csak bensőleg befolyást nem gyakorol rá az Isten Igéje. Szünnék csak meg egyszer a Szent Írás fékező ereje Angolországban és az amerikai Egyesült-Államokban, az a vallási és politikai szabadság, a melyet élveznek most e nemzetek, az azonnal alámerülne valami fékevesztett népuralomnak túlzásaiban és kicsapongásaiban. Az törvénytisztelet, a mely e nemzeteket megkülönbözteti, záloga az ő szabadságuk, erejük és boldogulásuk állandóságának. Nos pedig ez a törvénytisztelet a Szent Írás befolyásának köszönhető és az iránt az *isteni Ige* iránt való engedelmesség szülte, a mely így szól: „Az Istent féljétek. A királyt tiszteljétek“ (I. Péter 2, 17.).

Ezek után az egyház létezésének második igen jelentős feltételéről szól a nagy genfi tudós, tudniillik a *szabadságról*. Utal azokra az elnyomatásokra, a melyek mindjárt a reformáció első idején elkezdődtek s bizonyos mértékben tartanak egészen napjainkig, s a melyeknél többet egyetlen más prot. egyház sem szenvedett. A mi uralkodóink, kormányzóink gyakran eltértek attól az igazságtól, hogy a vallás tisztán az Istennek és az embernek az ügye, a mit a nagy autokrata I. Napoleon így fejezett ki: „A fejedelem uralma végződik ott, a hol

a lelkiismereté kezdődik“. Ennek az elvnek megsértése az ember leghelyesebb és legmagasabb érzelmeinek és jogainak megsértését jelenti, a mi azután egyfelől erőszakos ellenállást, revolútiót, hadakozást s ennek minden borzalmaít eredményezi, másfelől meg azt, hogy a hü, jámbor és hitükért az élet kényelmét is szívesen feláldozó kegyes keresztyének türelmesen kénytelenek hordozni a lánczokat és mint néma juhoknak kell megállniok az őket nyírók előtt. Ezért a nemzeti jóllét is megköveteli a lelkiismerteti szabadság sértetlenségét.

S aztán így folytatja:

„Mindazonáltal — contrôle és liberté — magában nem elegendő az egyház számára: még hitének és életének is kell lennie. A római egyház uralma merőben külső kormányzási systema, a melynek mindenki többé-kevésbé gépiesen hódol. Isten igéjének tekintélye úgy, a mint a protestánsok elismerik — ellenkezőleg — belső erő, a mely hatással van az indulatokra, az akaratra és az értelemre az által, hogy a Szentlélek erejével azokat megújítja és a megtért embert oda juttatja, hogy annak örömmel és ne szomorúan — szeretettel és ne félelemmel — erős belső meggyőződésből és ne ostoba s vak szolgasággal engedelmeskedjék.

Hogy a Magyar Egyház elfoglalhassa azt a helyet, a mely a többi reformált egyházak között megilleti, hatalmassá kell benne lenni az Isten gyermekei által fentartott tiszta hitnek. Engedvén az Isten szavának — hinnie kell szívével és vallomást kell tennie szájával abban, illetőleg arról, hogy: Ádám engedetlensége folytán az ember elesett, a bűn által megrontatott, — teljesen képtelen magát kiemelni abból a nyomorult állapotból, a melybe esett; — az Isten Fia emberré lett és feláldoztatott mi értünk a keresztt oltárán; — a hit által kegyelemből való megigazulás, a mely amaz áldozaton nyugszik, megszabadítja a bűnöst a megérdemelt haláltól és örök életet nyújt néki; — és végül, a Szentlélek (Isten éppen úgy, mint az Atya és Fiú) az Ige által működik a szívben felszabadítván a bűnnek hatalma alól. Szükséges hát, hogy Istennek Magyarországon levő egyháza is a szív mélyén érzett őszinteséggel vallja azt, a mit Luther s Kálvin és a többi reformátorok is vallottak:

„Az az első és fő hitcikkely, hogy a mi Urunk Jézus Krisztus a mi bűneinkért halt meg és a megigazulásunkért támadt fel a halálból. Mindazok, a kik vétkeztek, ingyen kegyelemből érdemeik nélkül nyernek megigazulást a Jézus Krisztus megváltása által. Ebből a hitcikkelyből a kegyesek nem engedhetnek, ha az ég és a föld összeomlik is. Ezen a

hiten épül és sarkallik mindaz, a mit a pápa, a sátán és a világ ellen tanítunk, bizonyítunk és cselekszünk“.¹

Ha az ezekben való hit élő elv a Magyar Egyházban, ez az egyház bizton áll. Követeljük hát ez egyháztól, hogy tartsa meg a hitet, hirdesse a szószelekről, tartsa ébren a szivekben. Követeljük tőle őseiért, martirjaiért. Valamikor kiválóan fénylő volt ez egyház és jelenleg is fel kellene ébrednie és újra elfoglalni helyét mi közöttünk. Talán csak veszeteségek és könnyek között támadhat föl „kezei és lábai kötökekkel kötözve lévén“, mint Lázárnak; de hit által él, ez elég: jutalma nem marad el. Bátran buzdíthatjuk őt mi innen Nyugat-Európából, az Alpok lábaitól, Kálvinnak ebből a szép városából, a mely mindenkor jóindulattal tekintett a magyar prot. egyházra, buzdíthatjuk ez igéekkel: „Serkenj fel te, ki aluszol és kelj fel a halálból és megvilágosodik néked a Krisztus!“ (Eféz. 5, 14.)

Most még pár szóval az olvasókhoz fordul a mélytudású és nagylelkű genfi theologus, kérve őket, hogy elolvasás után ne úgy járjanak el e könyvvel, mint más könyvekkel, mert ez egy igen komoly kérelem minden igaz keresztyénhez. Az evangéliom nagy családjának egyik tagjáról sokáig megfeledkeztek a többiek. Ezt a hibát jóvá kell tenni. Az Isten azt kívánja, hogy imádkozzunk, reménykedjünk és tegyünk a magyar protestánsokért hittel és szeretettel.

„Azzal zárok, — folytatja, — hogy idézem azt az imádságot, a melyet Luther mondott, midőn látta, hogy a török támadással fenyegeti Magyarországot s azután Németországot: „Im' jó az Úrnak vesszeje, hogy nagy és erős sereggel végigsöpörje Magyarországot;“ — és kívánom, hogy minden magyar és ennek a nemzetnek minden barátja imádkozza tovább a nagy reformátorral: —

„Úr Isten könyörülj a szegény népen. Szégyenítsd meg a gonoszt a Te nagy hatalmaddal. Védj a Te egyházadat a Te elleneid ellen. Dicsóítsd meg a Te Fiadat. Ne nézd a mi bűneinket. Add nekünk a Te Szent Lelkedet és engedj nekünk igaz és bizonyos ismeretet a Te tiszta igédéről. Ámen!“

... Mondjuk utána mi is: Ámen! Ámen! ...

Rákospalota.

Takaró Géza.

¹ „Hic primus et principalis articulus est, quod Jesus Christus Deus et a Dominus noster sit propter peccata nostra mortuus, et propter justitiam nostram resurrexerit. Omnes peccaverunt et justificantur gratis, absque operibus, seu meritis propriis, ex ipsius gratiá, per redemptionem, quae est in Christo Jesu et in sanguine ejus . . . De hoc articulo cedere nemo piorum potest, etiam si coelum et terra ac omnia corruant (!) In hoc articulo sita sunt et consistant omnia quae contra papam, diabolum, et universum mundum, in vita nostra docemus, testamur, et agimus“. Artic. Smalk. II.)

T Á R C Z A.

Ziegler paedagógikája.

Ziegler, strassburgi egyetemi tanár, egy nagyobb közönség előtt tartott előadásait összegyűjtötte és kiadta egy kis könyvben.¹ Maga bevallja könyvéhez írott előszavában, hogy a polemizálást és a támadást nem mindig kerülte előadásaiban, mert hiszen „*a hol népünk nevelésének komoly kérdéseiről van szó, ott véleményünk nyilvánításában nem szabad tartózkodóknak és óvatosoknak lennünk*“. Különbösen is a német paedagógika annyira kitaposott nyomokon halad, hogy itt az ideje a már ismert dolgokat más oldalról is bemutatni. És tényleg, Ziegler oly bátorsággal és olyan őszintén mondja el mindig a maga véleményét, hogy e bátorság és őszinteség tiszteletet érdemel még akkor is, ha nem mindenben értünk vele egyet. A könyv hat előadást foglal magában. Az első előadás szól a *nevelés céljáról és motívumairól*; a 2-ik a *nevelés eszközeiről*, a 3-ik a *intellektuális nevelésről*, a 4-ik a *érzés és az akarat neveléséről*, az 5-ik a *aesthetikai nevelésről* és végül a hatodik előadás arra a kérdésre ad feleletet, *hogy ki neveljen?* A könyv tehát három főrésze oszlik: I. *A nevelés célja és motívumai*. II. *A nevelés eszközei*. III. *A nevelés megszervezése*. E három főrész képezi a keretet, melyben a hat előadás elhelyezkedik.

Ottó Ernst darabjában (Flachsmann als Erzieher) az iskolatanácsos e kérdést veti fel: Herbart-e vagy Natorp?

¹ Th. Ziegler: Allgemeine Pädagogik 2. Aufl. Verlag von. B. I. Teubner in Leipzig Berlin. (Aus Natur- und Geisterwelt 33. Bd.)

Ziegler, ha a kettő közül kellene választania, teljes határozottsággal döntene Natorp mellett, mivel Herbart paedagogikája, mint nehéz Alp akadályozza a nevelés fejlődését. Ha azonban szabadon lehetne választania, úgy a teoriák közül a *Schleiermacherét* választaná, mivel ő volt az első, ki a paedagogika problémáit felismerte s annak kérdéseit helyesen formulázta. Hogy azután milyen feleletet adott e kérdésben Schleiermacher, az Ziegler előtt nem bír fontossággal, mivel a paedagogikában, miként Münch megjegyzi, éppen úgy vannak Antinomiák, mint vannak a Kritik der reinen Vernunftban. *A paedagogikában nem a methodus, hanem az ember a fő.* Mivel a paedagogika napjaink nagy sociális kérdésének egy részét képezi, nemcsak a divatot követjük, midőn *sociális paedagogikáról* beszélünk. A népnevelésnek alapos reformjára van szükségünk erkölcs-sociális értelemben és szellemben. E reform érdekében Ziegler nemcsak leír és teoriákat állít fel, hanem mint igazi philosophus, éles és metsző kritikát gyakorol, a nélkül, hogy kész reformtervet tartogatna a zsebében.

Mielőtt azonban fejtegetéseibe fogna Ziegler, felteszi a kérdést, hogy *vajjon lehetséges-e általános érvényű paedagogika?* Lehetséges; a mennyiben a paedagogikának alapja a lélektan és ethika: a lélektan az alap, melyből kiindulunk, az ethika pedig a célt mutatja, a mely felé haladnunk kell. Zieglernek igaza van: *a mai paedagogika alapja a lélektan és ethika; mi azonban azt hisszük, hogy rövid idő alatt az ethika helyét az axiologia fogja elfoglalni s ez által a neveléstan szilárdabb alapra lesz fektethető.*

Ez általános bevezetés után áttér Ziegler a nevelés céljának és motivumainak tárgyalására. Szerinte nevelni annyit tesz, *mint tervszerűen hatni a növendék fejlődésére*, tehát a nevelés terv- és célszerű kell, hogy legyen. A cél pedig nem a nevelőben van és nem is csak a jövő időben, hanem a gyermekben, a kit nevelünk és annak jelenében is. Ezért mondja Rousseau, sőt már Montaigne, hogy a gyermekben meg kell érteni a gyermeket és respectálni kell. A ki félreismeri e gondolatot, az megrabolja a gyermeket, elpusztítja annak gyermekkorát, túltömve őt teherrel s munkával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jövővel mit sem kell gondolnunk. A gyermekben tekinteni kell a gyermeket, de egyszersmind iparkodni kell, emberré nevelni őt; *a nevelés legfőbb célja: az embert emberré nevelni.* Az így nevelt ifjú nemcsak mint egyén lesz kiváló, hanem a társadalomnak is hasznos tagja lesz, mivel a társadalomnak éppen emberekre

van szüksége. Ezért tulajdonképen minden paedagogika sociális paedagogika s így a „sociális“ szó odabiggyesztése előttünk felesleges tautológiának tűnik fel. A kiváló egyén a társadalomnak is kiváló tagja lesz.

A mi a *nevelés motívumait* illeti, ezek Ziegler szerint igen sok tekintetben összeesnek annak céljával. Már a kis gyermekben megvan az ösztön arra, hogy tanuljon s képezze magát. E mellett ott van, mint a nevelést meghatározó motívum, a tekintély és tisztelet gondolata, mely tekintély és tisztelet a képzett embereknek jut osztályrészüil. E motívumok közé számítja Ziegler azt is, hogy az ember azalatt, a míg *embert* nevel, éppen úgy alkot, mint a művész s ez által egy ideális műremeket igyekszik teremteni. Így vannak paedagogiai zsenik, a kiknek a nevelés éppen olyan nagy örömet okoz, mint a művésznek a teremtés; kiknek a nevelés belső hivatás, öncél s a kik éppen ezért nem is tudnának egyebek lenni, csak nevelők. Pl. Pestalozzi, Sokrates stb. E paedagogiai erosból kell lenni minden nevelőben egy cseppnek, mert különben hivatala teherré válik s nevelése többé nem művészet, hanem utált mesterség.

Művének második főrészében *a nevelés eszközeiről beszél* Ziegler és megkülönbözteti *a testi, physical, az intellectuális nevelést, az akarat és érzelem nevelését, végül pedig az aesthetikai nevelést.* A testi nevelésénél különösen arra figyelmeztet, hogy a serdülő gyermeket ne tömjék túl munkával, mivel az ő tulajdonképeni eleme a játék, mely nem egyéb, mint a gyermek erő- és szabadságérzetének nyilvánulása. De nevelő eszköz is a játék, mivel benne igen sokszor jelentkezik a gyermek kormányzó és organisáló ösztöne. A játéknak e nevelési fontosságát mind inkább és inkább kezdik belátni a lélektan foglalkozók s már nem egy kitünő munkát ismerünk, a mely a játszó gyermekkel foglalkozik. Dicséret illeti Zieglert, hogy a játéknak e nevelő hatását oly nyomatékosan hangsúlyozza munkájában. A testi nevelés eszköze az úgynevezett kézimunka is és az érzéki szervek kiképzése, mely a szemléltető oktatás által történhetik a legkönnyebben.

Az intellectuális nevelés keretében tárgyalja szerzőnk 1. *az írás és olvasás tanítását, 2. a nyelvoztatást, 3. a matematika tanítását, 4. a történet- és természettudományok tanítását.* Az írás és olvasás tanításánál mindig szem előtt kell tartani, hogy mindkettő csak eszköz és pedig mechanikus és formális eszköz. Különösen elítéli Ziegler az íráshibákat hajhászó iskolamestereket. Az anyanyelv tanítására nézve azt jegyzi meg szerzőnk, hogy az anyanyelv grammatikáját csak olyan isko-

lában kell különösebben tanítani, a melyekben semmiféle idegen nyelv nem taníttatik. A melyik iskolában azonban idegen nyelvek is taníttatnak, az olyan iskolában az anyanyelv grammatikai tanítása nemcsak felesleges, de határozottan káros is. Latin, görög, franczia, német, angol grammatikával úgy is túl van nyomorítva a tanuló annyira, hogy egész szellemi élete a grammatikába fúl. A hol tehát több nyelv taníttatik, teljesen elégséges, ha csak egy nyelven traktáltatik a grammatika.

A mi a holt nyelvek kérdését illeti, erre nézve azt vallja, Ziegler, hogy a latin nyelv tanításától a latin dolgozatok készítése merőben kihagyandó s igazat ad Chamberlainnak, ki szerint iskoláink a latin nyelv dédelgetése által valóságos „sterilizáló intézetekké” váltak. A míg a latin nyelv tanítását utilistikus okok igazolják, addig a görög nyelv tanítása mellett csak idealistikus okok hozhatók fel. *A görög nyelv ismerete önmagában értékes.* A görög nyelv tudása nélkül lehet valaki művelt ember, mondja Ziegler s éppen ezért lassanként hozzá kell szoknunk ahhoz, hogy görög nyelv nélkül való műveltséget is el tudjunk képzelni. A matematikai oktatást különösebben azért hangsúlyozza szerzőnk, mivel ez egy út a sok közül, melyek a philosophiához vezetnek. A történelem tanításánál igen sok ideig abban a hiszemben voltak az emberek (nálunk még ma is abban vannak!), hogy történelem alatt csak a politikai történelmet kell értenünk s éppen ezért a művelődéstörténetre igen kevés vagy éppen semmi gondot sem fordítottak. (Nálunk még ma sem fordítanak!) *A kettőt: politikai és culturtörténetet arányosan kell tanítani, mert az ember egyfelől politikai lény, a mint már Aristoteles tanítá, másfelől azonban intellektuális lény is. A természettudományoknak intenzívebb oktatását sürgeti Ziegler.*

Ha áttekintünk a tantárgyak eme nagy számán, lehetetlen nem látnunk, hogy míg a régi latin-iskolákban bizonyos egység uralkodott, addig a mai iskoláinkban az utraquismus uralkodik: a humanistikus és realistikus szakoknak egybekapcsolása. Hol van tehát az a bizonyos egység, melyet a paedagogika követel? Az iskola nem ad egységes kiképzést, mivel nem *kiképez*, hanem csak *előkészít* a kiképzésre. Azt a bizonyos egységet tehát az ember iskolaévei után kell megszerezze. Mindazonáltal vagy ha úgy tetszik, éppen azért kell, hogy az egyes tárgyak egy bizonyos központ felé irányuljanak, hogy képesek legyenek egységes élet- és világnézetet adni. Ezért szükséges, hogy minden tantárgyat bizonyos philosophiai szellemben tanítsunk s ez csak úgy érhető el, ha a tanítók nem egyoldalú szakemberek csupán, nem

kicsinyeskedő specialisták, hanem philosophiai képzettségű férfiak. A tanítónak minden tanításában az egész iskolára kell gondolnia s az egész emberre. Az egységet tehát a philosophiai szellemen való tanítás adja meg, a mely szellem a tanítót egységes személyiséggé teszi.

Ha csak az intellectuális nevelést tartanók szem előtt, nevelésünk egyoldalú lenne; szükséges tehát nevelnünk az ember érzés és akarat világát is. *E célra szolgál a vallásos és erkölcsi nevelés.* A vallásos nevelés problémája egyik legnehezebb kérdése a paedagogikának; ezt bizonyítja már az is, hogy a vallástanítás, a mint Ziegler mondja, különösen felsőbb iskolákban egészen miserabilis. Ennek egyik főoka az, hogy még a vallástanítás céljával sem vagyunk tisztában. A vallásos érzés felébresztése nem az iskola, hanem a szülőház s különösen éppen az anya feladata; nem hiába nevezi Pestalozzi az anyát közvetítőnek Isten és a gyermek között. E vallásos érzés felébresztésére a templom sem alkalmas, mivel a mi istentiszteletünk a felnőttek számára való első sorban s éppen ezért nem tartja szem előtt a gyermeki kedély szükségleteit. Éppen ezért helytelen dolog kényszeríteni a gyermeket a templomba menésre, mert ezáltal csak azt érzjük el, hogy a templom és unalom associálódnak a zsenge gyermeki elmében s e gyermekkorbeli associatio éreztetni fogja hatalmát a már felnőtt ember lelkében is. Elítélendő amaz általános szokás, mely szerint a gyermekeket az iskolában bizonyos gépies rend szerint imádkozásra kényszerítik. Az ilyen imádkozásuk nincs éppen semmiféle jó hatású, rossz azonban annál több. Az ilyen imádkozás opus operatum jelleggel fog bírni. E nézetet támogatja egy olyan mély vallásos érzésű ember tekintélye, mint a milyen volt Schleiermacher.

A problema igazán a vallástanítás kérdésénél válik nehezzé. A keresztyén dogmatika a platonai és aristotelesi philosophia alapján épült fel. E két philosophia azonban rendre-rendre elveszté uralmát s helyébe a modern philosophia s modern természettudomány lép. Ekként a ker. dogmatika s a modern világnézet között szakadás áll elő. Az már most a kérdés, hogy a gyerekeknek mégis a dogmatika alapján tanítsuk-e a keresztyén vallást? A r. kath. egyház helyzete könnyű: tanítja a maga hagyományos tanát és dogmáit. Igen sokan csak azt a kivezető utat látják, hogy el kell törölni az egész vallásoktatást. Legyen az az egyház s a lelkészek dolga. *A vallás azonban sociális tényező, történeti jelenség, társadalomképező s mint ilyent feltétlenül tanítani kell.* A kérdés megoldása tehát ily módon alig lehetséges. A vallás nem hagyja a maga jogait,

de nem hagyja a tudomány sem. Ez ellentét megoldásán még sokat fogják törni fejüket philosophusok és theologusok: annyit azonban már most megjegyezhetünk, hogy az iskola talaján e probléma semmiképpen sem oldható meg. Bizonyos gyakorlati szabályok adhatók mégis, melyek mellett a problema élessége bizonyos fokig tompítható. Első sorban is legyen a tanító teljesen tisztában a vallás lényegével s ismerje a vallás philosophiáját. Továbbá ne legyen a vallástanítás szárazon dogmatikus; ezért Ziegler a káté tanítását sem tartja helyes dolognak. Mindenekelőtt pedig szükséges, hogy a tanító képes legyen beleélni magát az ő- és az új-testamentom világába és csak azt tanítsa a tanulóknak, a mi feltétlenül értékes. Szükséges továbbá a gyermeket az ő naiv hitében meghagyni; a mi csak lehet. Mihelyt azonban ez a naiv hit eltűnt, szükséges a tanulót azonnal őszintén és nyíltan felvilágosítani, mert a vallástanításnál is az erkölcsi igazság és a tudományos őszinteség a fődolog. És végül óhajtandó, hogy a felsőbb osztályok tanulói több vallástörténetet tanuljanak, mert hiszen — mondja Ziegler — Zoroaster és Buddha vallásának is vannak értékes elemei.

A vallásos nevelés kérdése önkényt vezet át az *erkölcsi nevelés* tárgyalására. Az erkölcsi nevelésnek legtöbb szolgálatot kétségtelenül a vallástanító tehet. Mert éppen az a keresztyén vallás legfőbb értéke, hogy teljes mértékben erkölcsi vallás. A vallástanítón kívül azonban minden tanítónak arra kell törekednie, hogy tanítványaiában az erkölcsi érzéseket felébressze, azokat erősítse. Így mindjárt a világtörténet tanításának nyílik bőséges alkalom az erkölcsi nevelésre; a történet ugyanis, a mint Schleiermacher mondá, nem egyéb, mint illusztrált ethika. Az irodalomtörténet tanításánál pedig az egyes olvasmányok kijelölésében tartsuk mindig szem előtt az erkölcsi nevelést. Ha így fogjuk fel a dolgot, úgy nincsen szükség külön erkölcsstan tanítására. Az erkölcsi nevelés másik eszköze az erkölcsi szoktatás, valamint a jutalmazás és büntetés. A jutalmazásban azonban mindig szigorúan vigyáznunk kell, hogy túlságosan ne fektessük erre a súlyt, mivel igen könnyen megtörténhetik, hogy a tanulók hozzászokva a jutalomhoz, csak a jutalom kedvéért teszik a jót. A büntetést is ne úgy alkalmazzuk, mintha az által megtorolni akarnánk, hanem úgy, mint a javításnak egyik eszközét. Mindig fontolóra kell venni, hogy az iskola nem törvényszék s nem javítóintézet. Az erkölcsi nevelés igen fontos eszköze az iskolában uralkodó jó szellem és erkölcsi milieu. Az iskolatársi és baráti

viszonynak nemesak poesise van, hanem megbecsülhetetlen ethikai értéke is.

Az intellectuális, a vallási és erkölcsi nevelés mellett helyet követel magának az aesthetikai nevelés is. Az aesthetikai nevelés egyik főeszköze a rajztanítás, mint a mely egészen alkalmas dolog arra, hogy bevezetésül szolgáljon a képzőművészetekhez. A rajztanítás közben fejlődik színérzékünk, megtanulunk művészien látni és szemlélni, erősödik megfigyelőképességünk, ügyesedik kezünk, hozzászokván, hogy csak eszünknek engedelmeskedjék s hű kifejezője legyen gondolatainknak. A rajz mellett fontos eszköze az aesthetikai nevelésnek a zene. Ez által kettős célt érünk el: iskolázzuk hangunkat és képezzük hallásunkat. Végül meg kell említenünk a természet élvezésében való örömet, mint az aesthetikai nevelésnek egyik legfontosabb eszközét.

Könyvének harmadik főrészében, arra a kérdésre keres feleletet Ziegler, *hogy ki neveljen és ki neveltessék?*

Arra a kérdésre, hogy ki neveljen, első sorban azt kell felelnünk, hogy a szülők. Mivel azonban nem minden szülő képes gyermekeit nevelni, azért szükség van nyilvános és közös nevelésre. Mivel továbbá az egyes községek vagy egyes családok nem képesek iskolát tartani fenn, ezért a nevelés első sorban és főleg az állam feladata. Az állammal azonban e tekintetben igen erősen versenyeznek az egyház. *A nevelés állami feladat.* A modern idők és felfogás az egyháznak nevelői, illetve oktató jogát mind inkább és inkább kétségbevonják. Maga az igazi népnevelés is az egyházellenes felvilágosodottságnak köszönhető. Szóval, Ziegler minden habozás nélkül mondja ki: *az iskola ma az államé és nem az egyházé.* Az úgynevezett magániskoláknak szerzőnk nem barátja, habár elismeri, hogy ilyen iskolák felállítására az egyeseknek joguk van. A simultan iskolák kérdésében pedig azt a felfogást vallja Ziegler, hogy a viszonyokhoz képest tényleg a simultan iskolák a legmegfelelőbbek, a simultan iskolák felekezeti valóságoktatással.

Ha az iskolázás az állam feladata, akkor *az állam feladata a tanítók képzése is.* Különösen a néptanítók oktatása szorul reformokra. Nem elég, ha a tanító a tárgyat tudja, hanem szükséges, hogy képes legyen tanítani is.

Arra a kérdésre, hogy kit kell nevelni egészen rövid feleletet ad Ziegler: *mindenkit.* Nevelni kell a szegényeket és gazdagokat, a hülyéket, siketnémákat, vakokat, tehát nem csak az egészségeseket, hanem a testileg vagy szellemileg nyomorékokat is. Mivel pedig nem minden szülő hajlandó

gyermekait neveltetni, ezért kényszeríteni kell őket erre. Az általános tankötelezettségnek szükségszerű következménye azonban az ingyenes tanítás.

A mi az iskola-szervezetet illeti, szerzünk határozott ellensége a nevelésügy centralizálásának, mivel a centralisatio végeredményében mindig burokratizmusra vezet. A németországi iskolázásnak kritikája fejezi be e minden tekintetben érdekes és gondolatébresztő munkát, a melyet mélyreható fejtegetéséért ajánlunk nemcsak a paedagogusok, hanem a theologusok figyelmébe is.

Kolozsvár.

Ifj. dr. Bartók György.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A magyar honi protestáns egyház története. A művelt közönség számára *Farkas József*, *Kovács Sándor* és *Pokoly József* közreműködésével szerkesztette **dr. Zsilinszky Mihály**. Budapest, 1907. Nagy 8-ad rét 8+797 lap. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaság kiadása. Ára füzve 14 kor., kötve 17 kor., könyvtári félbörkötésben 19 kor.

Régi buzgó törekvés vált valósággá, a bécsi békekötés háromszázados évfordulója alkalmából, most, midőn a Athenaeum áldozatkészségéből, magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk legkiválóbb írójának, társulatunk alelnökének szerkesztésében, megjelent magyar protestáns egyházunk története, a művelt közönség számára. Nagy mulasztást követtünk el eddig is, hogy nem adtuk művelt közönségünk kezébe vértanu egyházunk történetét, hogy merithetett volna abból hitünkhöz való szilárd ragaszkodást, s öntudatra ébredhetett volna a megpróbáltatásokban és küzdelmekben annyi felemelő bizonyosságot tanusított ősokról szóló emlékek olvasásánál. Vártunk, pedig egyre-másra hirdettük, hogy magyar protestáns egyházunk története mai napig sincs kellő részletességgel és alapos-sággal megírva. És míg ezen cél megvalósítását Irodalmi Társaságunktól várjuk első sorban: jóleső örömezzetével fogadjuk az Athenaeumtól ezt a hatalmas kötet disz-munkát és dicsérjük a kiadó-társulatot, hogy a nemzeti fellelkesülés esztendejét, melyben a vallásszabadság biztosításának háromszázados emlékét ünnepeltük, s hazahoztuk kétszázados

hontalanságukból Thököly Imre és II. Rákóczi Ferencz fejedelmek hamvait, hogy itthon, a vérük áztatta édes anyaföldön találjanak végső nyugalmat, midőn a szívek együtt dobbantak, a közös harcok, szenvedések emlékei felújultak, ezen alkalmat felhasználva, megírta és kiadta protestáns egyházunk történetét.

Úgy a nagyérdemű szerkesztőt, mint a közreműködő derék íróársait nem kell külön bemutatnom olvasóinknak, eddigi egyháztörténeti munkálkodásukról előnyösen ismeretesek. Egyháztörténetíróink nesztora, *Farkas József*, írta a reformáció elterjedésének és megszilárdulásának, vagyis a XVI. század egyháztörténetét (1—158. l.), *dr. Zsilinszky Mihály* a XVII. század küzdelmekkel teljes történetét írta meg (159—330. l.), *Kovács Sándor* pozsonyi theol. tanár a XVIII. századi szenvedések történetét (331—564. l.) rajzolja, míg *Pakoly József* 1791-től napjainkig a vallás szabadgyakorlat s legújabb kor egyháztörténetét ismerteti (565—770. l.). Szerzők azt tűzték ki célul, hogy ne száraz tudományos munkát adjanak a művelt közönség kezébe, hanem olyant, mely a tudományos kutatás eredményét felhasználva, középen áll a tudományos és tisztán népszerűsítő vállalatok között és míg így egyfelől adataik teljesen megbízhatók, másfelől munkájuk a művelt közönség által is élvezhető formában van írva, s a kor színvonalán áll.

Írányára nézve, szerkesztőnk azt mondja az előszóban, hogy az írók szemük előtt tartották a történetírás azon szabályát, mely egyedül az igazság felderítését és a tudomány szolgálatát tartja a történetíró főfeladatául. Ehhez képest a történelmi tények megállapításánál, minden pártirányzattól menten, részrehajlatlanul egyedül a történelmi igazság feltüntetésére törekedtek. Nem elégedtek meg azzal, hogy az egyháznak csupán drámai jelenetekben gazdag külső történetével foglalkozzanak, hanem igyekeztek behatolni az egyház belső életébe is; jelesül fel akarták tüntetni az egyházi közigazgatás lassú fejlődését, a lelkészek és tanítók működésének eredményét és pedig nemcsak irodalmi harcokban, hanem a nép vallás-erkölcsi életében is. Munkájukat valóban kiválóan korszakos jelentőségűvé avatja az a tény, hogy nem csupán a protestáns egyház külső fejlődésének történetét nyújtja, hanem felöleli annak belső életét is; kiterjeszkedik az egyházi élet, az iskola-ügy és az irodalmi viszonyok ismertetésére.

Aligha van nemzet, melynek élete oly gazdag lett volna változatos eseményekben, s melynek története oly felemelő és magasztos volna az alkotmányáért és nemzeti önállósága s szabadságáért, évszázadokon keresztül, csaknem megszakítás

nélkül folytatott küzdelmekben, mint magyar nemzetünké. Ugyanezt elmondhatjuk magyar protestáns egyházunk történetéről is. Hiszen a nemzeti szabadságért folytatott küzdelmet, a reformáció hajnalától kezdve nyomon kíséri a vallás- és lelkiismereti szabadság kivívásáért indított harc, mely éppen oly jogosult, éppen oly nemes, éppen oly elszánt volt, mint a politikai szabadság védelme, a mely éppen oly sok áldozatot és vértanút kívánt, mint amaz. Szükséges tehát az ősök küzdelmeinek, hithűségének emlékezetünkbe való felidézése, hogy tudjuk igazán mérlegelni, milyen nagy kincsünk nekünk az ő százados kitaró vívmányaik eredménye, a lelkiismereti szabadság, hogy egyházunk történetének olvasása, megismerése közben, egy szent elhatározás keljen keblünkben, hogy a mi dicsőt, nagyot történelmünk teremt, azt mi is igyekezzünk megvalósítani; a mi gyász és fájdalom van benne, azt vessük mélyen szivünkbe, hogy sem gyarlóságból, sem kislelkűségből a gyenge és kishitű nemzedékek ösvényére valahogy ne lépjünk.

Mit mondjak még annak bizonyítására, hogy az egyházunkhoz, s annak intézményeihez való öntudatos ragaszkodás, szeretet felkeltésére és ápolására, milyen nagy befolyást gyakorol egy ilyen könyv. A helyett, hogy erről tovább is érvelnék, felveszem azt kezembe, s bemutatom tartalmát főbb vonásaiban.

Mielőtt a magyar reformáció történetét vennénk, mintegy bevezetésül, a *vallásjavítás történetéről általában* nyerünk egy meghatóan szép képet, melyet az előreformátoroknak, Vald Péternek, Viklif Jánosnak és Husz Jánosnak munkálkodása egészít ki. Ezt követi dr. *Luther Márton és a német reformáció* (14—19. l.), majd *Zwingli és a német-svájci reformáció* (20—24. l.), végül *Kálvin János és a francia-svájci reformáció* (24—30. l.) ismertetése classikus szépséggel és rövidezséggel, mely a reformáció elért eredményeit összegezi. *A reformáció előkészítése s bejövetele hazánkba* (31—35. l.) című fejezetben a keresztyén vallásra térést, Vald és Husz követőinek elterjedését olvassuk s mindez rávezet mintegy a magyarországi *reformáció terjedése, első terjesztői és pártfogói* (36—45. l.) felsorolására. Ha kifogásolom is ezen fejezet régies kiinduló pontját: „a németországi kereskedők sűrűn ellátogattak a magyarországi vásárookra, a magyar kereskedők még sűrűbben keresték fel Németországot, a világhírű lipcei vásárokat s magukkal hozták Luther iratait“ s felemlitem, miért nem keresi a magyarországi viszonyokban a reformáció jogosultságát, az egésznet mégis sikerültnek tartom. *A vallásjavi-*

tás a mohácsi vész után (46—71. l.) című negyedik fejezet is szép összefoglaló kép; de tisztelnél fogva kötelességem rámutatni néhány apróbb tévedésre. A 49. lapon Szilvási Mihály s.-aljaiújhegyi pap, Siklósi Mihály Perényi Péter udvari papjaként szerepel; mint Szilády Áron kimutatta ez a két személy egy és ugyanaz. A tolnai egyházat nem Tövisi *Mátyás* (52. l.), hanem *Máté* (Prot. Szemle 1898. 324. l.) alapította. Szegedi laskói pap korában nem 35 egyházban teljesítette püspöki tisztét s nem a pécsi bég fogatta el (55. l.), hanem a kaposvári és a Dráva mellett levő összes egyházak püspöke volt. Gallust, nem Dudics Endre pécsi (56. l.), hanem Oláh Miklós esztergomi érsek panaszára üzette ki Miksa Nagyszombatból 1565. jan. 28. Ugyanitt az évszám is így javítandó.

Teljesen hű, tárgyilagos *a reformáció híveinek egyházakká s külön felekezetekké való alakulását* ismertető V. fejezet (72—99. l.), melyben a lutheri és kálvini irány hódításait, a külön szervezkedés céljából tartott zsinatok tárgyalásait s azok eredményét, valódi történetirői pártatlansággal előadva, olvassuk. Csupán azt kívánom megjegyezni, hogy Dévai nem 1541. után (84. l.), hanem teljes hitelt érdemlően, már 1538-tól, hittani kézikönyve megjelenése óta kálvini értelemben tanított. Ugyanilyen, az eseményeknek minden rokon- vagy ellenszenv nélküli elbeszélését szemlélhetjük *a szentháromság ellenes irány, unitáriusok* című VII. fejezetben (105—122. l.) De téves azon adat, mintha Huszár Gál 1561-ben Debreczenben lelkész lett volna (107. l.), ő itt csak átutazó menekült volt s könyvnyomtatással foglalkozott. *A templomok, lelkészek, kormányzók*-ról szóló előző fejezetben (100—104. l.) az istentiszteleti helyekről, ezek építéséről, a lelkészek tanulásáról, felavatásáról s a XVI. századi egyházkormányzási eljárásokról nyerünk egy szépen megírt rajzot. Mikor már így kidomborítva mindenütt látjuk hazánkban a reformáció elterjedését, megszilárdulását, szervezkedését, akkor átmegy szerzőnk *Ferdinánd és Miksa uralkodása alatt* levő külső történet s a róm. kath. egyház új-életrekeltségének tárgyalására (123—136. l.), mely a legszebben írt fejezetek közé tartozik, a *Rudolf* uralkodása és az ellenreformációról írt IX. fejezettel (137—158. l.) együtt.

Csak sajnálnunk kell, hogy a XVI. századi prot. iskoláinkról egy külön fejezetben nincsen szó. Ám igazságtalanság lenne, ha e nélkül is, minden elismerésünket nem nyilvánítanánk a lelkes és lelkesítő előadásért a nagyérdemű szerzőnek.

Dicsőségteljes fordulóponthoz értünk. A hazai és a lelkiismereti szabadság biztosításáért vívott harcokat, az ese-

ményekhez és a tárgyhoz egyiránt méltó keretben maga a tudós szerkesztő rajzolja és megragadó szinekkel eseteli *Bocskay István felkelése, a bécsi béke s ennek az ország törvényei közé beiktatása (1608)* című X. fejezetet (159—171. l.), melyből illusztrálásul álljon itt egy kis részlet: „A bécsi béke és az ennek kiegészítésére szolgáló 1608-iki törvények a római katolikus és a két protestáns egyház jogi helyzetének és azok egymáshoz való viszonyának megállapításánál, a jog-egyenlőség és viszonyosság elvéből indulván ki, egyelőre ama reményt ébreszthették, hogy a nyolcz évtizeden keresztül folyt adáz vallási versengések, felekezeti zaklatások véget érnek, hogy a szabad vallásgyakorlatot nyert egyházak békéjét nem fogják durva erőszakoskodások, jogtalan jogfosztások zavarni, hanem a magukat Krisztus hiveinek vallók, a szeretet munkában, a valláserkölcsi élet nemesítésében, az általános műveltség fejlesztésében fognak ezentúl egymással versenyezni . . . Igen ám ha . . . Ha egyfelől az úgynevezett uralkodó egyháznak, a nagyhatalmat és gazdagságot fél évezreden át megszokott főpapjai ki tudtak volna békülni a lelkiismeret szabadságának gondolatával és furfangos törökkel át meg át nem lyuggatták volna azon mégpecsételt és királyi esküvel szentesített pergamenteket, melyekre a két protestáns egyház szabadságát biztosító törvények voltak felírva; és ha másfelől az és annak utódai, a kivel Bocskay a békét megkötötte, belátták volna, hogy a győztes szabadsághős nemcsak hitét, nemzetét és ezek szabadságát szerette, de a hazája felett uralkodó háznak, a Habsburg-háznak az érdekeit is hiven munkálta; ha belátták volna, — *a mint ezt Rudolf királynak egyik késő, utóda, közel háromszáz év múltával belátta,* — hogy Bocskay nemcsak arra szerzett érdemeket, hogy hitrokonai s a magyar nemzet igaz fiai hiven őrizték annak áldott emlékezetét lelkükben háromszáz éven keresztül, hanem arra is, hogy az uralkodóház ércszoborral örökítse meg emlékét.“

Örök igazságú aranszavak ezek; keresetlen, igaz őszinteség bensőségteljes hitből fakadt meggyőződés szól belőlük. Minden hazáját szerető magyar embernek, felekezeti különbség nélkül, kezébe kellene adni ezt a könyvet, hogy olvassa el és gondolkodjék. Hová fejlődhetett volna nemzetünk, ha a külső ellenségekkel való szakadatlan harcok mellett, a belső, a társadalmi és felekezeti harcok is nem gyengítik erejét és nem gátolják természetes fejlődésében!

A XI. fejezet a protestáns egyház 1608—1711. tartó külső történetét rajzolja (172—220. l.) az előbbirt szellemben, tárgyilagos, minden felekezeti elfogultságtól ment hűséggel.

Talán éppen felekezeti túlságos érzékenységből szól oly röviden az 1674. pozsonyi vértörvényszékről, a gályarabságról, hogy ezekkel együtt az egész decenniumról csupán három lapnyi szöveget kapunk, pedig ártatlan hitfeleink ekkori üldözése a művelt Európa figyelmét, részvétét és közbelépését eredményezte, de úgy látom nem akarta tudós szerzőnk a rég begyógyult sebeket felbontogatni s csupán a művészi kép melléleteken szemlélhetjük azokat.

A XII. fejezetben a *prot. egyház szervezése, közigazgatása, egyházmegyei gyűlések, zsinatok ismertetését* vesszük (221—279. l.) külön az ág. ev. és külön a reform. egyház-szervezetét. Az egész cikk a XVII. századi zsinatokon megállapított törvényekről hű képet ad, csupán azt kívánom megjegyezni, hogy Pathay István nem *Kövesligeten* (248. l.) hanem *Köveskúton* tartott zsinatot; a komjáti zsinat nem 1626-ban ült össze (248. l.), hanem mint a 249. lapon közölt „komjáti kánonok czímlapja“ bizonyítja 1623-ban; végül, hogy ugyanazon lapon említett 1635. évi bodrogkeresztúri zsinatot, kút-főinkből nem ismerem és sajtóhibának minősíteném, ha a 251. lapon ismét 1635. évről nem lenne ezen zsinat említve s határozatai nem az 1646. szatmárnémeti zsinat előtt lennének ismertetve. Az iskolák közül az eperjesi, pozsonyi, soproni, gyulafehérvári, sárospataki és debreczeniről nyerünk szép rajzot, mint a melyek a XVI., XVII. századi többi középiskoláinkra kiváló hatást gyakoroltak.

Egy darab szépen megírt művelődéstörténet a XIII. fejezet, mely *tanrendszer, belső iskolai élet, tankönyvek, neveléstudomány, magyar encyclopaedia* cím alatt (280—308. l.) a vallási irodalomra, bibliafordítások, egyházi beszédek, énekes és imádságos könyvek ismertetésére is kiterjed, mely tanulságos előadásra csupán azon tárgyi észrevételem van, hogy Irodalmi Társaságunk Kálvin Institutiójának nem a Szenci Molnár által lefordított későbbi bővített kiadását, hanem az 1536-iki első kiadását fordította le s adta ki. *A polemikus irodalmat* (309—328. l.) kedves, békéltető hangon ismerteti, hogy átadja a nagyérdemű szerkesztő a szót *Kovács Sándornak*.

Ez a fiatal egyháztörténetírónk, kiválóan szép, választékos modorban, magas színvonalon, kedvesen folyó, világos, eleven stílusban tárja elénk a szenvedésekben gazdag XVIII. század egyháztörténetét. Méltán sorakozik ez a Zsilinszky előadása mellé. *Az állam és protestantismus-ról* szóló XV. fejezetből (331—371. l.), melyben III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatti külső történetét tárgyalja egyházunknak, mutatványképen hozta Szemlénk mult évi utolsó füzeté

első felét s így bővebb ismertetésre nem szorul. Az *elnyomás-ról* (372—418. l.) irt XVI. fejezetben végigvezet bennünket szerzőnk a Kárpátoktól az Al-Dunáig, Morvától a Székely havasokig annyi méltatlan üldözést szenvedett hitbuzgó ősök küzdelmein, melyet fájdalom nélkül nem olvashatunk. Ugyan az egész műre áll, de kiválóan erre a korszakra alkalmazhatjuk a tudós szerkesztő ama szavait, hogy „munkájukkal nagy szolgálatot tettek a jelenkor protestáns közönségének, mely fájdalom nagyon szeret sütkérezni az ősök dicsőségének sugaraiban a nélkül, hogy alaposan ismerné a dicsőség alapját képező nagy küzdelmeket“. Adjátok ezt a könyvet, vagy ennek csak ezt a 46 lapnyi fejezetét a térítés csábításainak kitett ingadozók kezébe, lehetetlen, hogy hitüket megtagadják. Szinte hajlandó a laikus olvasó Mária Terézia kortársa, a convertita Szirmay Antal felkiáltásának hitelt adni, a ki azt írja, hogy „az utókor nem fogja elhinni a türelmetlenség és embertelenség azon eseteit, melyeket az én időmben a protestánsokon elkövettek“.

A XVIII. századi *egyházi élet* rajzát adja a XVII. fejezet (419—464. l.), melyben megszívlelésre méltó statisztikai kimutatásokat vet egybe ekkor meglevő és az előző században virágzott egyházainkról, majd ismerteti a Károly-féle vallásügyi rendeletet, az ez által teremtett helyzetet, egyházkerületeink új beosztását, az első főgondnokok, felügyelők munkálkodását, a valláserkölcsei életet, a pietista törekvéseket. A XVIII. fejezet (465—512. l.) *Az iskola és irodalom* czime alatt elősorolja, hogyan szedték el iskoláinkat, hogyan gátolták ifjaink külföldre menetelét, mily nyomasztó helyzetbe jutott irodalmunk, ismertetvén ennek kiválóbb termékeit. A sok küzdelem, szenvedés után, szinte jól esik *II. József és II. Lipót* korát tárgyaló XIX. fejezet (513—562. l.) olvasása és fellélegzünk a keresztyén türelem és lelkiismereti szabadság kivívott diadalán.

A befejező részhez jutottunk; az erdélyi reform. egyház történetének méltán hírneves és tudós írója, ismertet meg bennünket ebben a XIX. század egyháztörténetével, mesterien festvén a legújabb kor kimagasló eseményeit a XX. és XXI. fejezetben; amannak *Uralkodó és bevett vallás*, ennek *Vallás-egyenlőség* címet adván. Valóban új élet kezdete (565—596. l.) virradt az 1791. XXVI. törvényzikkal prot. egyházunkra, mely csak jogával élt, midőn a budai és pesti zsinatokon az eddigi fejleményeknek megfelelő egyházszervezetet létesített. Művészi formában, illetőleg feldolgozásban tárja fel előttünk az eseményeket s valódi élvezettel olvassuk minden sorát. Az 597—616. lapon *Új törvény — régi egyházpolitika* cím alatt az

I. Ferencz uralkodása alatt ellenünk a törvény ellenére kezdett és folytatott elnyomási politika ármánykodásait finoman, metsző éllel ecseteli; *a restauráció hatását, szervezeti küzdelmeket* (617—638. l.) valódi történetirói érzékkel festi; kimutatván, hogy az igazság és szabadság eszméit, az ezek által kivívott jogokat félredobni nem lehet, mert *a vallás ügye az országgyűléseken* diadalt arat s a lelkiismereti szabadság nemzeti eszmévé lesz, mire a reformáció háromszázados ünnepe után, nemzetünk leghűbb fiai állanak a vallásegyesülés uniójának élére s ennek emlékére a pesti protestáns főiskola felállítását tervezik, az 1848. országgyűlés törvénybe iktatta a vallásegyenlőséget (639—675. l.). Oh de mily óriási változása következett az időknek! A vallás egyenlőség kimondását *ostromállapot* váltotta fel, s ezt a *provisorium és a pátens* (676—726. l.) követte. Az igaz hazafiak szíve ismét összedobbant, a legkiválóbb katolikus férfiak protestáns egyházunkkal egy táborban küzdöttek autonomiánk védelméért és kivívták a diadalt. *Alkotmányos egyházpolitika* (727—742. l.) váltotta fel a régi rendszert, anyaszentegyházunk *erőgyűjtéshez, új irányokhoz* (743—770. l.) kezdett, a debreczeni és budapesti zsinatokon önmagát szervezte, s a megindult evangéliumi üdvös mozgalomtól új eget és új földet várunk. És ha talán ismétlődnének rajtunk a letűnt idők küzdelmei, s szenvedései, ezek „evangéliumi egyházunkat sirba nem fektethetik, le nem rombolhatják, mert épülete amaz örök fundamentomon áll, mely egyszer vettetett, mely a *Jézus Krisztus*“.

Tartalomjegyzék, betűsoros név- és tárgymutató (771—797. l.) zárja be a hatalmas kötetet.

A mi az illusztrálást illeti, a kiadó czég mindent elkövetett, hogy a mű minél diszesebb kiállításban jelenjék meg s mintegy 300 szövegkép, 11 műmelléklet és 23 facsimile disziti és teszi azt még értékesebbé.

Mit mondjak még? Legyen meg ez a diszmunka protestáns egyházunk valamennyi parochiáján, minden művelt világi hitsorsosunk házában, azután olvassátok és nem féltjük egyházunkat még a pokol kapuitól sem.

Thury Etele.

Varjú János: A Magyar Szellemi Művelődés Történelme. A magyar ifjúság és művelt közönség számára. Ára 6 korona. Debreczen, Csáthy Ferencz bizománya. 1907. Nagy 8r. 496 l.

Belső meglepéssel és örömmel olvastam át *Varjú János* könyvét, s ezekkel az érzelmekkel mutatom be a Szemle olvasóinak. Valóban ritka könyv ez. Nemcsak azért, mert összefoglalva adja a nemzeti kulturánk egész történetét, a mit eddig másoknál csak részletekben találunk meg; nemcsak a benne felőlelt rengeteg anyagnak ügyes elrendezéseért és áttekinthető, világos csoportosításaért; nemcsak könnyen folyó, magyaros és élvezetes előadásmódjáért, hanem nekünk, protestánsoknak főként azért, mert kisebb tévedésektől eltekintve, oly tárgyilagosan, elfogulatlanul és részreahajlatlanul látjuk benne a protestantismusnak, intézményeinek és kiváló alakjainak szellemi munkáját, művelődéstörténeti fontosságát és szerepét feltüntetve, a minőhöz a róm. kath. papi írók részéről nem igen vagyunk szokva.

Nem régen sorra vettem e folyóirat hasábjain néhány olyan újabbkori történeti könyvet, melyet a klérus tagjai irtak. Láthattuk, hogy mennyi elfogultság és felekezeti tendencia nyilatkozik meg azokban. Annál jobban esik most egy olyan műről emlékezni meg, mely, bár róm. kath. papi tanár tollából eredt, annyira nem leledzik a felekezeti felfogás és párt-szemponthibájában, hogy a célzatos és felekezeti elfogultságból származott történetírás ellenében olykor még védelmébe is veszi prot. nagyjainkat, a kikben, tiszteletreméltó pártatlansággal, nem más felekezeti férfiakat, hanem nemzetünk előhaladásának és műveltségének fenkölt bajnokait látja és méltányolja. Ebből látszik az igazán emelkedett gondolkozású lélek és magyar szív, a mely képes a confessionalismus nyügeitől megszabadulni, a nemzeti szempontot a felekezeti fölé emelni s világos észszel és józan kritikával tekinteni át hazai történelmünk egész complexumát.

Varjú műve négy részre oszlik. Az első rész szól az Árpád-házi fejedelmek és királyok koráról. A második a vegyes házakból származott királyaink alatti művelődéstörténetet tárgyalja. A harmadik részt a reformáció és ellenreformáció korának nevezi s benne az 1526-tól 1711-ig terjedő időknék műveltségi viszonyait ismerteti. Végül a negyedik részben szellemi művelődésünk történetének utolsó kétszáz évéről ad összefoglaló képet. Csatolva van a könyvhöz a magyar művelődéstörténelmet tárgyaló irodalomnak és kútfőknek repertoriuma, a melynek összeállításával is hasznos munkát végzett a szerző.

Kár, hogy *név- és tárgymutatója* nincs a műnek. Ez olyan hiánya, a mit ilyen nagyterjedelmű könyvnél sajnosan érezünk s a mely nélkül ma már nagyobb művet nem bocsátanak világ elé. A repertoriumban csillaggal vannak jegyezve a tudós szerzőtől műve megírásánál használt könyvek. Ebből láthatjuk és méltányolhatjuk azt az odaadó gondot, széleskörű tanulmányt és lelkiismeretes fáradozást, melyet Varjú könyve megírására fordított.

Legvázlatosabban tárgyalja újabkori művelődéstörténelmünket. Az óriási anyagot bajos kimerítőleg néhány lapra összeszorítani. Ennek tulajdonítható, hogy a prot. iskolákról olyan hézagos elnagyolt és halvány képet ad a szerző (365—69. l.), hogy abban távolról sem ismerünk tanintézeteknek éppen azon korára, melyet a legvirágzóbbnak tartunk. E hiányt a szerzőnek egy újabb kiadásban, melyet szívből óhajtunk, okvetlenül pótolnia kell, hogy könyve az előző részek színvonalán álljon. Az első és második rész, a mennyire ilyen compendiosus munkánál lehetséges, elég bőven tárgyalja az illető korszakokat, híven a szerzőnek azon törekvésehez, hogy az adatok megbízhatók és a tárgyalt korszakok áttekinthetők legyenek. Nem hallgatja és nem ferdíti el, mint némelyek a papismus és klerikalismus hatása alatt *Zsigmond*, de főleg *Mátyás* királynak a magyar szellemi művelődés előmozdítására tett megbecsülhetetlen intézkedéseit. Mindenütt a szerzőnek erős nemzeti érzéssel telített és liberális gondolkozása az irányadó.

De legjobban kitűnik ez a harmadik részben. Szeretném szóról-szóra ide iktatni, a hogy *Bethlen Gábor*-ról, *I. Rákóczi György*-ről, *Lorántffy Zsuzsánná*-ról nyilatkozik s a nemzeti műveltség érdekében kifejtett munkásságukat az olvasó elé állítja. Hogy védi Bethlent az ellenséges érzelmű *Gindely* (234. l.), *I. Rákóczi Györgyöt* a reá haragvó *Kemény János* és *Bethlen János* (238. l.) szenvedélyből fakadó s így igazságtalan megítélése ellenében! Oly jelenség ez, a mely gondolkozóba ejthet némely olyan zelota prot. történetírót is, a ki abban tetszeleg magának, hogy a nagyjainkra halmozott rágalmak összeszedésében és kész igazságképpen való feltárlásában túllícitálni igyekszik az elfogult klerikális történetírót is. Azt írja Varjú János a műve elé tett *Tájékoztató* szóban: „Mit akarok elérni e munkával? Rá kívánok mutatni arra a tényre, hogy az *igazi történelem* fajunk szellemi, erkölcsi és politikai életrealóságát is fel tudja tüntetni; a miben kiváló, azt értéke szerint becsülni s a miben elmaradott, azt helyes bírálattal beismerni kész“. Jó lélekkel teszek bizonytságot arról,

hogy Varjú János igazi történelmet ír. Ennek legmeggyőzőbb bizonyítéka művének harmadik része, a hol a hitelveivel ellenkező reformációról írván is, meg tudja őrizni a tisztánlátó tudós higgadságát, a történetíró függetlenségét s pártatlanságát és a hazafinak nemzeti eszmékért, ideálokért és tettekéért való lángolását.

Hogy Varjú nagy műve nem teljesen hiba nélküli, azt nemcsak általános emberi természetünkől lehet következtetni, hanem abból is foly, hogy e mű első kísérlete a szellemi művelődéstörténetünk roppant körére kiterjedő adatok rendszeres összefoglalásának. Ilyen kísérlet nagy erőpróba és hibák nélkül nem eshetik meg. Egynéhányat, a mely bennünket prot. szempontból szorosabban érdekel, ide jegyzek.

A *reformációt* Varjú *hitújításnak* fordítja és nevezi. Mint fordítás nem fedezi a szó értelmét s mint annak a nagy szellemi mozgalomnak elnevezése, nem felel meg a lényegnek. A hitújítás-elnevezés, legtöbbször tendentiosusan, a r. katolikuskoknál közkeletű s ennek hódol Varjú is, de műve tartalmából kivehetőleg nem becsmérő szándékkal, inkább chablon-szerűleg. Leghelyesebb a *reformációt* meghonosodott idegen szónak venni és fordítani nem próbálni, mert pl. ha *hitjavításnak* mondjuk, az sem felel meg teljesen az eredeti értelmének.

Tévedésen alapul, a mi a 224. lapon mondván van, hogy t. i. „a magyar királyság elnyomó törekvései ellen protestáló új hívek ezen időtől fogva (a török hódítás óta) kezdik protestánsoknak nevezni magukat“. Ismeretes a protestáns névnek 1529-ben, a speyeri birodalmi gyűlésen való eredete. Ugyanezen lapon még ezt is találjuk: „Luther hívei már 1545-ben az erdői zsinaton, Kálvinéi Méliusz Juhász Péter buzgólkodására a debreczeni zsinaton 1567-ben alakulnak önálló egyházzá“. Ez így meg nem állhat, főleg első részében.

Bizonyos félreértés és tájékoztatlanság eredménye az, a mit a 227. lapon olvasunk: „Ekkor (az 1557-iki tordai gyűlés után) tartatott az a hirneves zsinati vita is az Úrvacsora kérdésében, mely Calvin tana értelmében végleg kimondotta, hogy a kenyér és bor színe alatt csak jelkép és nem valóságos Istenség értendő“. A szerző ezt *Kövári* Erdély történelméből vette, de hibásan. Nevezetesen az 1557-iki tordai gyűlés után ugyancsak Tordán 1558 június 1-én tartott zsinat az Úrvacsora kérdésében a lutheri és nem kálvini felfogást hangsúlyozta (Pokoly J. Az erdélyi ref. egyház története I. köt. 116. l.), de ha azt hangsúlyozta volna is, olyan értelemben, a mint a szerző kifejti, nem tehette volna.

A 255. lapon a gályarabságot a kor szelleméből és a

trónját féltő fejedelem aggodalmából magyarázza. Való igaz mind a két tény, de azt sem kell felednünk, hogy az I. Lipót aggodalmait a gyóntató jezsuita paterek, nemkülönben a Lobkovitzok és Kollonicsok sugalmazása táplálta és növelte. A 259. lapon ez van: „A debreczeni ref. kollégiumot *Enyingi Török Bálint* 1660-ban (hol a híres *Méliusz Juhász Péter* és *Ujfalvi Imre* buzgólkodtak) . . . a legkiválóbb prot. nagyok gyámolították“. Eltekintve a nyilván sajtóhibán (ilyen több van a műben) alapuló 1660. évtől (bizonyosan 1560 helyett), ebben az egy mondatban több ténybeli tévedés van. Először is Török Bálintot már 1541-ben Sztambulba vitte Szulimán szultán s ott haláláig (1550) fogságban tartotta. Ő tehát nem lehetett 1560-ban a debreczeni kollégium megalapítója. Ez az alapító az ő fia, *Enyingi Török János* volt. Az alapítás éve bizonytalan, de a jelek arra mutatnak, hogy 1560-nál előbb, talán már 1551-ben létesült a kollégium (A debreczeni ev. ref. főgymn. értesítője az 1894—95. évről. 6. l.). A Méliusz Péter és Ujfalvi (recte: Szilvásújfalvi) Imre neveinek együttes említése is zavarra mutat, miután amaz a XVI. század közepén, ez utóbbi pedig a végén volt a kollégium tanára és Szilvásújfalvi nem mint tanár, hanem mint a presbyterianismusért harczoló váradai espereslelkész híresült el.

A 313. lapon a „*Lorántffy* alapította sárospataki főiskoláról“ beszél a szerző. Ez is téves. Ellene is mond Varjú könyve 317. lapján, a hol ezt olvassuk: „A pataki iskola a wittenbergi szerint volt rendezve, melyet triviális iskolából *Perényi* (t. i. Péter és fia, Gábor) alakított nagyobb gimnáziummá, retorikai és felsőbb tanfolyammal, valamint theológiával“. S a sárospataki főiskola csakugyan már a *Lorántffyak* (Mihály és Zsuzsánna) előtt a *Perényiek* és *Dobó Ferencz* buzgólkodása s pártfogása mellett kifejlődött.

A 369. lapon ez áll: „Debreczenben a kormány megvonta az érettségi vizsgálat tartásának jogát (t. i. az *Organisations-Entwurf* németesítő törekvéseinek ellenzése miatt), melyet 1861-ig nem is kaptak vissza“. A dolog úgy van, hogy a debreczeni ref. főgimnáziumban csak két évben, 1859-ben és 60-ban nem tartottak a kormány tiltó rendelete folytán érettségi vizsgálatokat. A Varjú előadása nyomán azt lehet gondolni, hogy ez az állapot hosszabb ideig tartott.

Mindezek apróbb tévedések, melyek a derék mű valódi érdeméből alig vonnak le. Szerzőjét szívesen üdvözlöm. Az ő nemes és igazságos felfogásával egygyé tudunk forradni mindnyájan, a kik magyaroknak valljuk magunkat nemzeti érzésben és gondolatban. Az értékes művet, melyet Debreczen

város nyomdája, a reformácziónak emez ősrégi intézménye külsőleg is csinnal és izléssel állított ki, melegen ajánlom mindenkinek.

S. Szabó József.

Sárközy Imre: A nádasi Sárközy-család. Két melléklettel és egy leszarmazási táblával. Budapest, 1906. VIII. + 87 lap.

Családtörténeti monografiáink között egy számottevő kötettel gazdagította Sárközy Imre, somogynagybajomi nagybirtokos, kulturmérnök, irodalmunk ez újabban felkarolt ágát s azon czímen, hogy a Sárközy-család érdemes tagjai a múltban és a jelenben reform. egyházi közéletünkben jelentékeny szerepet vittek: bemutatom az értékes munkát olvasóinknak.

A Sárközy-család Csallóközből vette eredetét és azonos az Erchy-családdal, s utóbbi nevét elhagyva az elsőt tartotta meg. Szerzőnk úgy a szakirodalmat, mint a magyar nemzeti múzeumi és országos levéltárban feltalálható okleveleket nagy szorgalommal átkutatta, de őszintén bevallja, hogy „sem a XV., sem a XVI. században szereplő Erchyek között a rokoni teljes összeköttetést megállapítani nem lehet; annak az ágnek a leszarmazását, mely utóbb Sárközy néven élt tovább, szintén csak a XVI. század legelső éveitől ismerjük“. (10. l.) A család kimutatható őse nemes nádasi Sárközy Albert mester, a ki 1510 október 10-én II. Ulászló királytól czimer-adományozó oklevelet nyert, melynek szépen sikerült hasonmását egyik mellékleten olvashatjuk. Hogy az Erchy-család a Sárközyvel azonos, egy 1511 november 19. oklevéllel igazolja szerzőnk, melylyel Szentgyörgyi és Bazini Ferencz és Farkas grófok, Pozsony vármegyében Csallóközben fekvő Nádasd falut, minden tartozékaival és hasznaival együtt, Sárközy, másként nádasi Erchy Albert mesterre és maradékaira ruházták. Ettől kezdve pontosan, hiteles okiratokra való hivatkozással, sorolja elő a család tagjait. Albert mesternek négy fia, három leánya volt, s a harmadik fiútól, Kristóftól származtatja le őket egész 1906-ig, vagyis tíz nemzedéken keresztül, tehát a Sárközy család ma élő legifjabb tagjai 12. ősükig, hiteles okmányok alapján vissza tudnak menni.

Méltó elismerés és dicséret illeti az érdemes szerzót szakavatott pontossággal, nagy utánjárással irt munkájáért, az egészen átvonuló református szelleméért, egyházunk s annak intézményeiről nyilvánított szilárd hitbeli meggyőződéséért, azon igaz és nyílt mondásáért, hogy egyházunk minden hív tagjának kötelessége annak javát önzetlenül szolgálni.

Érdekesen adja elő szerzőnk a család Komáromba menetelét, majd Győrben történt letelepedését, majd Sárközy Jánosnak a XVII. század végén Somogyba költözését, nagybajomi birtokszerzését, a ki előbb főszolgabíró, majd 1717—1722. somogyi alispán volt, nagykiterjedésű birtokokat szerzett, hitsorsosait gyámolította, a kiskomáromi régi egyház anyakönyvét 1716-ban megőrzés végett átvette, mely ma kerületi levéltárunkban van. Fiai közül *János* kapta Kiskorpádot, s alapította a család idősebb ágát, mely fiágon 1899 február 3-án kihalt Sárközy Miklósbán; *Antal* kapta Kisasszondot, s alapította a család ifjabb ágát, mely ma is virágzik.

A Sárközy-család egyházi munkálkodásáról felemlitem, hogy a belső somogyi egyházmegye első segédgondnoka *Sárközy János* volt 1751—1758. Kiskorpádra ő vitt be reform. levitát; fia, János, ugyanitt templomot építtetett, lelkész részére évi 60 frtot rendelt, a csurgói iskolában 4000 pengő forint alapítványt tett, s könyvtárát is ennek adományozta. Sárközy János halála után, az ifjabb ágból *Sárközy Antal* volt a belső-somogyi egyházmegye segédgondnoka 1760—1779. hivatali buzgóságának szép példája az a 388. ivrétű lapra terjedő legyzőkönyv, melybe az egyházmegye életére vonatkozó okmányokat összegyűjtötte. Fia, *Sárközy István*, 52 évig 1793—1845-ig volt segédgondnok, a budai zsinaton felvetette egy Somogyban felállítandó gimnázium eszméjét, mely célra ingyen telket ajánlott fel Nagybajomban, s midőn az ő buzgóságát Festeich György ajánlata felülmulata, a grófnak jobb keze lett a csurgói gimnázium építése és berendezése körül. Fia, *Sárközy Albert*, előbb Somogymegye al-, majd főispánja, 1845—1860. volt segédgondnok. Fiai: *Titusz*, tanácsbíró, megírta a kisasszondi reform. egyház történetét, mely a dunántúli egyházkerület 1875. névtárában jelent meg, *Sárközy Dénes* pedig 1861-ben tanácsbíró, majd 1879—1891. a belső-somogyi egyházmegye gondnoka volt; testvére *Sárközy Béla*, orsz. képviselő, 1867-ben a külső-somogyi egyházmegye, tanácsbírája, majd 1892—1905. gondnoka volt, fia Béla, a mostani somogyi alispán pedig a dunántúli egyházkerület tanácsbírája. *Sárközy Kázmér* a vértessaljai egyházmegye gondnoka volt, *Sárközy Aurél* kir. kamarás, főispán, a drégelypalánki egyházmegye gondnoka 1902 óta. Tehát Sárközy Albertnek négy egyházmegyei gondnok fia volt, s a ma élők az ösökhöz méltó hitbuzgósággal szolgálják szeretett egyházuk ügyét.

Az a diszes család, mely másfél század óta nevelt egyházmegyei gondnokokat és sok buzgó tagot egyházunknak, éljen és viruljon az idők végéig.

Thury Etele.

b) Külföldi irodalom.

A. Bossert: Calvin. Paris, 1906. Hachette et Cie. 222 lap. Ára 2 fr.

Ez az életrajz a Hachette-czég „*Les grand écrivains français*“ című vállalatában jelent meg, a mely a nagy francia írók életrajzát, egy-egy heliogravure-arczképpel díszítve, az írásművészet legelőkelőbb mestereinek feldolgozásában, olesó áron nyújtja. A főczél ez életrajzoknál az irodalomtörténeti kutatások és aesthetikai méltatások eredményeinek teljes felhasználása — és a művészi előadás. A vállalatban eddig, 20 éves fennállása alatt, mintegy 50 életrajz jelent meg, közötté a francia irodalom legkiválóbb, világszerte bámult alakjainak (Voltaire, Rousseau, Diderot, d'Alembert, V. Hugo, Pascal, Descartes, Racine, Corneille, Mme de Sévigné, Mme de Stael, Boileau, Dumas père, Chateaubriand stb.) életrajzai; s az életrajzok írói közt ott találjuk egy G. Boissier, Jules Simon, Albert Sorel, Leon Say, G. Paris, J. Bertrand, G. Lanson, P. Janet, A. Chupuet, A. Fouillée, J. Reinach, Paul Stapfer, G. Larroumet, E. Faguet, E. Boutroux, szóval a jelenkori francia irodalom legszebb hangzású neveit.

Az előttünk fekvő életrajz szerzőjének, Bossertnek nevét nem ismerem; de annyit, művének átolvasása után kimondhatok róla, hogy jól ismeri a kort és jól ismeri hősét, s tollát sem jobb-, sem balfelé nem vezeti elfogultság, részrehajlás; hogy művéből erőteljesen, plasztikusan emelkedik ki előttünk Kálvin alakja: a nagy reformátor, a kiváló író, a mély érzésű ember. Előadása után teljesen értjük Kálvint, s gyöngeségeit, a melyek nélkül ember nem képzelhető, kész szívvel megbocsátjuk neki, mert azokat annyi szellemi kiválóság s oly századokra kiható fényes eredmények ellensúlyozzák, hogy méltatlanság volna azokra olyan súlyt helyezni, mint a reformátor ellenfelei teszik. Kálvin is ember volt és pedig a maga korának embere.

Kálvinban, mint Bossert szépen kimutatja, két ember élt: a közélet embere és a magánember, s e kettő csaknem idegenül állt egymással szemben. Sokan azok közül, a kik csak távolról látták vagy ismerték őt, bizalmatlanok voltak iránta, félték tőle, vagy átkozták őt. Ellenben azok nagyrésze, a kik közel állottak szívéhez, melegen ragaszkodott hozzá. Nem egy barátja volt, a kik mindig hívek maradtak hozzá, mindig kikérték tanácsait, de azért gyakran más véleményen voltak, mint ő. Látni kell, hogy mily kimélettel, gyöngédséggel fejezik ki előtte állandó levelezői: Viret Lausanneban, Bullinger Zürichben, Haller Bernben, észrevételeiket, aggodalmaikat, mikor úgy látják, hogy nagyon szigorúan ítelt valamelyik ellenfeléről; hozzájuk vehetjük még Farelt, a ki nálánál is engesztelhetlenebb volt. Mindennapi érintkezéseiben Kálvin nyájas, szolgálatkész, odaadó. Bizalmas levelei gyakran telvék gyöngédséggel; érezni bennök a melegszívű embert, a ki egy pillanatra elhallgatatja a theologust.

Szerencsétlenségére és ez hírvének nagyon sokat ártott, szívéből mit sem vitt be rendszerébe. Kálvin meg volt arról győződve, hogy neki az a hivatása, hogy a ker. egyházat restaurálja, s hogy Isten maga ruházta rá ezt a hivatást. De hogyan vigye vissza a keresztyéniséget régi alapjaira? Adhat-e más alapot annak, ha nem azt, a melyre kezdetben felépítettett, az Isten igéjét? Erre az alapra visszaállítani azt: ebben áll Kálvinra nézve a reformáció műve. A ki ezt az alapot megrendíti, az felségsértést követ el. Egy gonosz életű ember kevésbbé vétkes, mint a hamis tanok hirdetője, mert az első csak a maga lelkét veszíti el, ellenben a másik ezer meg ezer ember társa elbukásának válik okozójává. Az illet a társadalomból kirekeszteni, ha nem engedi magát meggyőzetni, a ker. szeretet ténye és a polgári hatóságnak kötelessége ebben segédkezni, ha a lelkész erre magában nem képes. A dogmatismus érvei mindig ugyanazok; azokra nincs válasz, ha ezt az alaptételt elfogadtuk: „Én a teljes igazságot tartom kezeimben és emez igazság elfogadásától függ az emberiség üdve“.

E meggyőződéséből magyarázható meg Kálvinnak Servetell és Gentilissel szemben tanusított magatartása. Kálvin nem vette figyelembe, hogy Servetell máglyája egymagában igazolja, a katolikusok szemében, a francia protestánsok ellen intézett mindenféle üldözéseket és kegyetlenségeket. Servetell elítéltetése ellentétben áll a protestantismus logikájával. A protestantismus, a mely kijelentette, hogy hit tekintetében nem ismer el más tekintélyt, mint csupán a bibliát s a mely ezt az elvét törvényévé és legfőbb igazolásává emelte, kilépett programja köréből, mikor elnyomta egy oly férfiú szavát, a ki szintén a bibliára támaszkodott. Napjaink legorthodoxabb lelkésze, ha alaposan kikérdeznék a háromság dogmájából,

könnyen az eretnokség gyanujába keveredhetnék a genfi törvénytörvények előtt. S így csak méltányosan és igazságosan jártak el a genfi kálvinisták, midőn 1903-ban, Servet halálának 350 éves fordulójának alkalmából, egy oszlopot állítottak fel a Champel-téren e felirattal: *Servet Mihálynak! Mint Kálvin tisztelő és hálás fiai, de a kik elítéljük azt a tévedést, a mely századja tévedése volt és szilárdan ragaszkodunk a lelkiismeret szabadságához, a reformáció és az evangéliom igaz elvei szerint, állítottuk fel ezt az engesztelő emlékoszlopot 1903 okt. 27-én.* A melyik egyháznak volt ereje önmaga ellen így, a vallás nevében, tiltakozni, annak nincs mit tartania a jövődtől!

A nagy reformátorról mindnyájan sokat hallottunk, a kitünő humanistáról és francia íróról annál kevesebbet. Bossert előadásából látjuk, hogy Kálvin, első tanulmányai alapján, humanistának indult s ha e tanulmányai mellett marad, százada legnagyobb humanistáinak egyike lehetett volna. Egyforma könnyen írt latinul és francziául; bármit ír is, mindig tekintettel van a kifejezés esinjára. Bár jó latinista, midőn francziául ír, eltér a renaissance nagy francia íróinak szokásától s kevesse viszi át a latin kifejezéseket a franczia nyelvbe. Francia stílusa sokkal jobban közeledik a XVII. század prózai nyelvéhez, mint kortársának: Rabelaisnek nyelve, sőt jobban, mint Montaigne nyelve, a ki 40 évvel utána szerepelt. Kálvin, a nyelv fejlődése szempontjából, kilép a chronologiai sorrendből és közvetlenül Pascal előtt foglal helyet.

Az életrajz 14 fejezetre oszlik; ezek a következők: I. A család; II. A klasszikus tanulmányok; III. A jog és theologia; IV. Az „Institutio“. Nyílt levél I. Ferenczhez; V. Az „Institutio“. Isten eszméje; VI. Az „Institutio“. Az ember, a praedestinatio; VII. Olaszországi utazás; VIII. Első genfi tartózkodás; IX. Száműzetés és visszahívás. Kálvin és Sadolet; X. A genfi egyház szervezése; XI. Servet pöre; XII. A theokratia diadala; XIII. Kálvin mint humanista, szónok és író. XIV. A kálvinismus sorsa.

Végül legyen szabad e mű alapján a néhai Warga Lajos *Keresztyén Egyháztörténetének* néhány, Kálvinra vonatkozó s a legújabb kiadásban (revidiálta Zoványi Jenő) is benmaradt tévedését helyreigazítanom. Warga szerint a Cauvin Gellért és Le Franc Janka házasságából három fiú és egy leány származott, Bossert szerint négy fiú és két leány; W. szerint Kálvin 1523-ban Párisba ment hittani tanulmányai befejezése végett, holott nem valószínű, hogy azokat már otthon, 14 éves korában megkezdte volna; W. szerint az *Institutio* első kiadásához (1536) Kálvin *francia* nyelven írt I. Ferenczhez előbeszédet, B. szerint „la lettre est écrit en latin aussi bien que le livre“ (44. l.); W. szerint Kálvin 1540-ben, szerzőnk szerint 1541-ben fordította le az *Institutiót* francziára.

Warga több helyen (123., 124., 125., 128., 130. l.) úgy beszél a *libertinusokról*, mint Kálvin legfőbb genfi ellenségeiről; ám, szerzőnk szerint, az *Ami Perrin* pártját, a melyhez az összes elégedetlenek csatlakoztak, a XVI. századnak egy történetírója se nevezi libertinusoknak, se Roset, se Bonivard, se a tanács jegyzőkönyvei nem ismerik e kifejezést. Kálvin 1545-ben egy értekezést adott ki egy németalföldi eredetű szekta ellen, a mely ezt a nevet viselte s a mely mystikus pantheista tanokat vallott; de az nem bizonyos, hogy e szektának voltak-e Genfben hívei. Valószínű, hogy a század vége felé, mikor Kálvin harczainak emléke kissé elmosódott, valamennyi ellenfelét e név alá foglalták, a mely erkölesi szempontból is megrovó jelentésű volt. Bolsec azt mondja egy helyt, hogy Kálvin kiüzte Genfből az összes ellenkező véleményűeket, „mintha libertinusok vagy atheisták lettek volna“.

Kálvin 1541 szept. 13-án (s nem 1-én) tért vissza Genfbe s nem „diadalmenettel vonult be Genfoc“. Szerzőnk szerint egyes történetírók, a kik kevésbé ügyeltek az igazságra, mint a festői előadásra, diadalmas visszatérést emlegetnek. Beza T. egyszerűen ennyit mond: „A szegény nép hibáját beismerve, kiváló szeretettel fogadta“. (It fut reçu de singulière affection par ce pauvre peuple reconnaissant sa faute.) A városi jegyzőkönyvek is csak annyit mondanak, hogy K. J. ev. lelkész megérkezett Strassburgból.

„A ravasz Sadoletus bibornok arra használta fel az alkalmat (t. i. Kálvin száműzését); hogy újra a római egyház kebelébe térítse vissza Genfet“, mondja Warga. Pedig dehogy használta arra! Csak szerette volna felhasználni s ezért írta levelét a genfiékhez, de a melynek semmi foganatja nem lett. Warga szerint Kálvin „részt vett a wormsi és regensburgi vallásos értekezleteken s ezzel az alkalommal benső barátságot kötött Melanchthonnal is“; szerzőnk szerint „jelen volt a hagenai, wormsi és regensburgi colloquiumokon s a frankfurti értekezleten, a mely a hagenai colloquiumot megelőzte, megismerkedett Melanchthonnal, a kivel állandó levelezésben maradt“.

Bossert műve, miután Révész Imre Kálvin életrajza részint elavult, részint már nem is kapható, méltó volna arra, hogy Kálvin születésének két év mulva bekövetkező 400-ados évfordulója alkalmából magyar nyelven is napvilágot lásson!

RÁCZ LAJOS.

Schmidt V.: Moderne Theologie des alten Glaubens, 160 l. Ára 2:50 márka. Ugyanattól: **Die Forderung einer modernen positiven Theologie.** Gütersloh (Bertelsmann) 1906. 131 lap. Ára ugyancsak 2:50 márka.

Németországi prot. egyházi és iskolai szemléimben gyakrabban érintettem, hogy Németországban van ma már egy „*modern positiv theologia*“, a melynek programját is ismerjük. Fölvetette azt *Seeberg* berlini theol. tanár és ismert nevű dogma- és egyháztörténetirő, tovább fejtette ki *Kaftan* (össze nem tévesztendő *Ritschl*, nagyhirű tanítványával, a berlini dogmatikussal) „az egyháztartományról“ szóló négy fejezetes iratában, ki azt „a régi hit modern theológiájának“ nevezte, s rendszeresen összefoglalta *Grützmacher* rostocki theol. tanár „*Studien zur system. Theologie*“ című művének „a modern positiv theologia követelményeiről“ szóló szakaszában. Főbb gondolatai a következők: A positiv theologia is lehet modern, mivel a „modernismus nemcsak elvetendőt és keresztyénellenest, hanem assimilálót, a keresztyénségnek megfelelőleg átalkíthatót is foglal magában“. Hogy a positiv theológiának is modernnek kell lennie, kitűnik abból, hogy úgy a história bizonyossága, mint a gyakorlat követelményei szerint a theológiának mint tudománynak is meg kell értenie kora szavát és megvalósítania annak követelményeit. A valóban modern ember reális törekvésein és szükségletein kell fölépítenie a modern keresztyén ember élet- és jellemképét s tudományos világnézetét és korántsem egy Kant vagy Goethe tünevényes eszményképén.

Ennek a theológiának tartalma a fejlődés és a kijelentés fogalma körül csoportosul, ép azért ő is ismeri a keresztyénség vallástörténeti értelmezését. A fejlődés fogalmát, a tudománynak ezt a legsarkalatosabb rúgóját komolyan kell vennie a theológiának, nem csupán a modernnek kedvéért, hanem a miatt, hogy elvégre az isteni kijelentésnek megtisztultabb felfogását nyerhessük és gyakorlatilag is hirdethessük a gyülekezetben. E fejlődés fogalma nem érinti a vallás és a keresztyénség lényegét, sőt inkább a fejlődő keresztyén istenfogalomnak megfelelőleg hozzájárul annak tisztultabb felfogásához és megértéséhez. E fejlődés fogalmának átvitele az ószövetségre s a keresztyén egyházi tanfejlesztésre egész más és gazdagabb képét nyújtja az ószövetségi vallásnak és az egyházi dogmának egyaránt. A kijelentés fejlődésének gondolata ma már nélkülözhetetlen a theológiában s nélküle valódi tudományos theol. ismeret nem is lehetséges. Ez teszi éppen a jellegzetes különbséget a régi óprotestáns s a mai modern orthodoxia között. A természet

és a kijelentés, lét és létesülés világa többé nem mint merev ellentétek állanak egymással szemben, sőt inkább kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást. Mert hát e theologia szerint a causalitás törvényének a belső ember világára is van értéke és jelentősége.

Ebben a gondolatkörben mozog Schmidt Vilmosnak, a nagy-hírű boroszlói rendszeres theologusnak mindkét műve, a melyekben Kaftan, Grüntzmacher és Seeberg, a „modern positiv theológiát“ tárgyaló műveire való folytonos utalással, e theologia világánál kritikailag fejtegeti a „régii hit“ lényegét, mely is abban áll, hogy az isteni kijelentés a Jézus Krisztus történeti személyiségében a maga egész teljességében megvalósult, s éppen ebben rejlik az ő egyetlen isteniúsága és természetfölötti eredete. Ezzel a régi hittel áll vagy esik a keresztyénség, a melynek lényege a keresztyén istenfogalomban, az úgynevezett különös revelációban jut kifejezésre. Majd behatóan ismerteti e modern theológiának Kant kritikai bölceletével, névszerint az elméleti és gyakorlati ész megkülönböztetésével való szerves összefüggését, a vallásos egyéniség autonómiáját s a theológiának a világfelfogással, a psychophysikával s a történettudománnyal való összeegyeztetését. Szerzőnk „anakronizmusnak“ deklarálja a mai theológiának (és a bölceletnek) minduntalan hangoztatott Kantra való visszatérését.

Második művében ugyancsak „kritikai megvilágításban“ megállapítja a metaphysikát mellőző modern theologia gnoízisát s benne a Ritschl-féle történeti moráltheologia egyik mellékhatását látja. Igen ügyesen szembeállítja e „modern“ felfogást egy Darwin, Liebmann, Lange és Häckel felfogásával, mely majdnem a keresztyénség megtagadásáig jutott el. Kimutatja közelebbről ebben az úgynevezett modern positiv theológiában a kijelentés és a fejlődés fogalmának egymáshoz való viszonyát, s e theológiának „az objektív világ megismerésére“ s „az egyes személyiség belső vallásos erkölcsi világára való alkalmazását“. Különösen kevés értéket kölcsönöz e theológiának az etikában.

Szerző fejtegetései erős dogmatikai érzékkel vannak megírva. De helyenként a tárgyilagosság rovására inkább élesek, mint meggyőzők s inkább aforistikusak, mint egységesen összefüggők. Apologetikai-polémikai éle főleg Kaftan és Seeberg ellen irányul. Különösen utóbbinak „Németország ev. egyháza a XIX-ik században“ (1904) című művét veszi éles bírálat alá s egyenként bonczolgatja a jelenkori vallásos, theologiai és egyházi kérdéseket tárgyaló fejtegetéseit, a melyekben többi között az az állítás is található, hogy „a modern positiv theologia a jelenkori német ev. egyháznak egyik legégetőbb kérdése és szükséglete.“ De rendkívül tanulságossá teszi szerzőnk mindkét művének fejtegetéseit az a körülmény, hogy foly-

tonos figyelemmel van a legújabb német theologiai és philosophiai irodalomra s még Comte, Nietzsche és Spenczer világfelfogását is belevonja tárgyalásának körébe. Szerzőnk különben olvasóközönségünk előtt nem ismeretlen. Csak nemrég ismertettük az ő vaskos Symbolikáját s „az erkölcsi világ küzdelme“ czimű hatalmas apologetikai művét. Erős theologiai egyéniség sugárzik ki minden egyes művéből.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

A *M. Prot. Irodalmi Társaság* pályázatot hirdet *Koszorú* czimű kiadványsorozatának 1907. évi tíz füzetére.

Kivátnak evangéliomi vallásos és erkölcsi elbeszélések, rajzok, életrajzok, jellemképek prózában vagy versben.

Tartalmilag az a fő feltétel, hogy az evangéliom lelke és ereje lüktessen bennök, hogy a hitre erősítőleg s az erkölcsre nemesítőleg hassanak. Alakilag az a fő, hogy népszerűen és tősgyökeres magyar nyelven szóljanak.

A füzetek terjedelme egy kis nyomtatott ívnél rövidebb és másfélnél hosszabb nem lehet. A közlésre elfogadott dolgozatok a Társaság tulajdonába mennek át és ivenként 50 (ötven) koronával díjaztatnak.

A pályázat nyílt, bárki részt vehet benne; jelíges levélke nem szükséges. A kéziratok folyó évi *június 15-ig* a Társaság alólírott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7. sz.) küldendők be.

A választmány határozatából
Budapest, 1907 márczius 15-én

Szöts Farkas,
társulati titkár.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi február hó 1-től 28-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület.

2. Alapító tagok tökefizetése: Mezősasi ev. ref. egyház 100 K.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Sarkadkeresztúri ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollegium (12 K), Budapesti ev. ref. theol. önk. kör (12 K), Feketegyarmati ev. ref. egyház, Selmeczi ev. lyceum (12 K), Pankota ev. ref. egyház, Thury Etele Pápa (8 K), Ágyai ev. ref. egyház, Beregi ev. ref. egyházmegye.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Veress József Orosháza, Tordai unit. főgimnázium, Késmárki ev. lyceum, dr. Horváth Zoltán Budapest, Zilahi ev. ref. kollegium, Fejes István S.-A.-Ujhely, Famler G. A.-Torzsa, Balogh György Bicske, Ramocsaházai ev. ref. egyház, Nagy József Nagyszében. 1905 és 1906-ra: Házsínszky Kálmán Pozsony, Lajos János Bögöz. 1905-re: Ringbauer Gusztáv Rajka. 1906-ra: Györfly József H.-M.-Vásárhely, dr. Miskolczy Kovács Gábor Szerencs. 1905 és 1906-ra: Csia Kálmán Etéd (20 K).

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1907-re: Czecz András Zsércze, Biberauer Tivadar Budapest, Varságh Béla B.-Csaba, Csontó Károly Sajó-Ecseg, Mezey János Óri-Szt.-Péter. 1905—1907-re: Horváth István Bürkös. 1906-ra: Kováts Ferencz Temesvár. Fényes Endre Székelyhid. 1905 és 1906-ra: Rákosi György Nyárad. 1907—1908-ra: Szomjas Gusztáv Tiszalök. 1904—1906-ra: Jancsó Lajos Marosujvár. 1906 és 1907-re: Somogyi Lajos B.-Sámson (6 K).

A beregi egyházmegye következő egyházai évi 10 koronával 1907-re: Badaló, Balazsér, Beregrákos, Beregszász, Bilke, Derczen, Farnos, Halabér, Izsnyéze, Kajdanó, Makkosjánosi, Munkács, Nagyberég, Nagy-bégány, Sárosorosi, Tarpa, Vári. 1906-ra: Beregardó, Gelénes, Kishégány, Tánd, Vásárosnámény. 1905-re: Kislónya, Beregdéda, Gát, Ugornya. 1905 és 1906-ra: Beregsurány, Bulesu.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1907-re: Lengyel Lajos Nyitra.

7. Előfizetés Szemlére: Hajdunánási ev. ref. főgimnázium 8 K.

Összesen befolyt 887 kor. — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 márczius 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhítat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölestanáráról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Aron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. I. kötet, lélekemelő szép munka, ára füzve 3 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkáránál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság czéljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Új erkölcs. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	201
2. Az ifjúság erkölcsi neveléséről. <i>Mayer Endre</i>	215
3. De Ruyter Mihály. <i>Csűrös István</i>	229
II. Tárca.	
Reformációkori egyháztörténet emlékek. <i>Thury Etele</i>	242
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	257
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. <i>Thury Etele</i>	264
2. Szabolcsi Miksa: Izráel népének története a kezdettől fogva. <i>Péter Mihály</i>	267
b) Külföldi irodalom:	
Graue G.: Zur Gestaltung eines einheitlichen Weltbildes. <i>Sz. M.</i>	270

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornýánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlébe** szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendőek.

Új erkölcs.

— A modern socialismus etikája. —

Első közlemény.

Izzó talaj az, a melyen állunk s járunk. Vulkanok rémes kitörése fenyeget bennünket. A merre nézünk, mindenfelé s minden téren valami titkos forrongást s elégtelenséget és romboló kedvet észlelünk. Mintha csak megest valami új bort töltögetnének az ócska tömlőkbe s annak erejétől ezek im repedeznének. Mintha csak megest valami világra szóló nagy változás közelednék: a régiek elmúlnak s ime mindenek megújulnak.

Beléptünk a XX-ik századba s vele — úgy látszik — egy igazán új korszakba, a mely nem kisebb feladatra, mint merőben új társadalmi rend megalapítására vállalkozik s a mely, épp ez okból kell, hogy mindnyájunkat a legnagyobb mértékben érdekeljen. A struczpolitika többé nem használ. Vagy akarjuk vagy sem: fejünket immár a homokból ki kell húznunk, mert az új kor szele hátba csapdos; és szemünket is ki kell nyitnunk, hogy lássunk, s megértsük, miféle szellem az, a mely magával ragad s hová, merre viszen? Fel avagy le, előre vagy hátra, boldogabb vagy boldogtalanabb állapotba, üdvösségbe vagy kárhozatba?

Az időknek jelei vagynak. A mai idők jele a *socialismus*.

De hát mi is voltakép a *socialismus*?

Alapjában véve nem új dolog. Mint minden szellemi élet ható s alakító ely, ott lappangott az is kezdettől fogva az emberi lelkekben és fénysugarait hol itt, hol ott ki is bontogatta; de az egész mívelt és miveletlen emberi társadalmat mozgató éles elvként s irányként csakis most, ebben a mi XX-ik századunkban lépett fel. Ma a *socialismus* uralkodó kér-

dés s létjogosultságát a társadalmi élet minden terén és körében vitatja. Eredetileg, mint az egyéni életelv, vagyis az individualizmus nagy ellenlábasa jelentkezett. Alap gondolata, hogy a társadalmi életfejlődés végső célja a közösség és nem az egyén, következésképp, hogy csakis a közösség s nem egyszersmind, hogy az egyén is öncél. Ellenkezésképp, az egyén csak eszköz a közösség kezében. A miből aztán szükségszerűleg foly ama sarkítétel, hogy minden a közösségé és az egyéné semmi, illetőleg, hogy az egyéné csakis annyi, a mennyi neki a közösség révén mint a közösség egyik önállóan részecskéjének jut.

A mód azonban, a mely szerint ezt az alap gondolatot a történetileg felmerült socialistikus rendszerek megvalósítani törekedtek, igen nagyon különböző.

Nem lehet czélom mind e módozatoknak, közelebb az ókori socialistikus jellemű intézményeknek: a pogány államoknak avagy akár Plátó ideális államának, továbbá az újabbkori s végelemzésben szintén socialistikus felekezeti jellemű államoknak, vagy akár az egyén-elvet szintén megtagadó s épp ezért socialistikus római katolikus egyháznak jellemzésébe bocsátkozni, mert ez messze elvezetne tárgyamtól; hanem igenis szükségesnek tartom, hogy legalább nagy vonásokban ráutaljak a *jelenkori socialismus* ós forrására s mintegy elméleti alapvetésére: az *ókori gnostikus epiphanyismusra*.

A II. századbéli gnostikus *Epiphanyes* volt ugyanis az első, a ki „*Az igazságosságról*“ írott könyvében a mai socialismus és communismus alapeszméit lerakta s kinek elvét aztán Rousseau és a modern materialisták popularizálták. Ő volt az, a ki kijelentette, hogy az emberi társadalom megrontásának oka a természettől való eltérésben keresendő. „Az emberi élet összes bajai az emberek alkotta törvényekre és intézkedésekre vezethetők vissza. Ezek fosztják meg az embereket természetadta jogaiktól s állják útját boldogságának. Emancipáljuk tehát természetiségünket az emberi törvények és intézkedések alól és szüntessünk meg minden rendet, mint közmegegyezésen alapuló intézkedést, közelebb, szüntessük meg a család, az állam, az egyház rendjét s *térjünk vissza a természethez és természetes élethez*. A természet mindenütt egységes, közösséget és egyenlőséget hirdet. Az ég mindenekre egyaránt kiterjeszti boltját; az égi testek mindenkinek egyaránt világítanak. Legyenek egyek, egyenlők az emberek is; ne legyen gazdag, ne legyen szegény, hanem legyen *vagyon-közösség*. Ime a modern socialismus összes alap gondolatai. Bizony nincs semmi új a nap alatt.

S tényleg a modern socialismus is egész napjainkig ez Epiphanes verte nyomokon haladt s mint communismus az emberi nem egységének gondolatától vezéreltetve egy, a különböző javak, a vagyon, élvezet, műveltség stb. egyenlősítése alapján nyugvó *egyetemes emberi háztartást* akart felépíteni.

E változásnak absurd voltát azonban a komolyabban gondolkozó socialista vezérek igen hamar belátták s törekvésüknek észszerűbb és tudományosabb alapot vetettek. Sőt ma már még tovább is mennek. Azt a socialismust, a mely kezdetben csak igen szűk körre szorítkozott s philanthrop jelleméhez hiven voltaképp csakis a szegény, az elhagyott és minden jóból kitagadott nép, az emberi társadalom igazi páriái iránt való rokonszenvből és jóindulatból táplálkozott s ezek sorsán a létező hatalmi viszonyok és jogrend keretén belül igyekezett úgy a hogy segíteni, szóval a mely kizárólag mint *gazdasági problema* foglalkoztatta az elméket, korunk nagy socialistái, köztük elsősorban a csak nem rég elhunyt bécsi egyetemi jogtanár, *Menger Antal dr.*, egységes, a társadalmi élet minden körét s terét felölelő s átalakítani hivatott, mondhatnám, bölcséleti világ- s életnézette fejlesztette.

Korunk socialismusában tehát már nem csupán egy a hagyományos, mondjuk általános jellemét tekintve keresztyén világ- és életnézet keretébe illeszkedő s tisztán gazdasági reformot célzó részletkérdéssel, hanem egy oly merész kísérlettel van dolgunk, a mely azon alaposzlopokat döntögeti le, a melyen maga az úgynevezett keresztyén társadalom épült fel.

A *mai socialismus*, leghivatottabb képviselőinek, tudományosan képzett vezető férfainak ajkán, *alkut nem ismerő hadüzenet minden tényleges hatalmi rendnek*. Hadüzenet első sorban a legfőbb hatalmi rendnek, a *vallásnak* s *egyháznak*, s e körben is főként a legfőbb vallásnak, a *keresztyénségnek* s a *keresztyén egyháznak*.

A nyugati cultur világ fejlődésében ugyanis — éppen Menger Antal dr. szerint — három korszakot különböztethetünk meg.

Az első korszak a népvallások korszaka volt. E népvallások, melyek eredetüket tekintve nem is fűződnek egy-egy alapító személyéhez, hanem évszázadok folyamán a népek belső szelleméből fakadtak, szervezett egyházakká sohasem fejlődtek s erkölcsi célét sem tűztek ki, sőt például a görög-római mythológiának méltán vettették szemére erkölcstelenségét.

A második korszak a keresztyén vallás korszaka volt. A keresztyénség mindenütt erősen szervezett egyházakat terem-

tett, a melyek, mint fontos sociális hatalmi tényezők, jelentékeny befolyást gyakoroltak az erkölcsi életre, bárha az összes vallások fejei a keresztyénség győzelme óta a mai napig kizárólag úri politikát űztek. De a keresztyén egyház sohasem vállalkozott arra, hogy a társadalom hatalmi viszonyait átalakítsa, nem vállalkozott még akkor sem, ha ezek a gyakorlati erkölcsiségre a legrombolóbb befolyással voltak is. A rabszolgaságot és jobbágyságot az egyház sohasem támadta meg. E két intézményt csak a XVIII. és XIX-ik század fölvilágosodása szüntette meg, bár azok helyébe ez is csak az elégtelen bérrendszert állította. Sőt a keresztyén egyházak a tapasztalati világnézet elterjedésével hatalmukat mind szélesebb körökben elvesztették s ma már előre lehet látni azt az időpontot, midőn a néptömegekre való befolyásuk teljesen megszűnik és hatalmas szervezetük üres vázzá silányul.

S ugyan miért? Egyszerűen azért, mert elérkeztünk a nyugati culturvilág fejlődésének *harmadik korszakához, a socialismushoz*, a mely a keresztyén élet feltartóztathatatlan összeomlásával éppen oly történelmi szükségszerűség lesz, mint a milyen volt egykor a keresztyénség a pogányság bukásával.

Csaknem szószerint való idézetekkel ismertettem Menger Antal dr. elvi álláspontját, hogy igazoljam fentebbi állításomat, vagyis abbeli kijelentésemet, hogy a mai socialismus elsősorban hadüzenet a keresztyénségnek s általán minden vallásnak s egyháznak. S nem utolsó érdeme éppen az az őszinteség, a melylyel ezt immár nyíltan be is vallja. Egyébként aztán az előtt, a ki a dolgok mélyébe szeret pillantani, ez a vallásellenes irányzat, egészen természetes és érthető jelenség.

A mai tudományos alapokra fektetett *socialismus* ugyanis voltaképp nem egyéb, mint *a materialismus elméletének gyakorlati alkalmazása a társadalmi életben*. Csak önmagához, illetőleg anyag-elvéhez következetes tehát, ha a keresztyénség romjain felépítendő új társadalmi rendnek megalkotásánál, a mint ezt Menger A. dr. is egész határozottsággal kijelenti, egyszerűen elvet minden vallási alapot, elvet minden oly felfogást, a mely az erkölcsi parancsokat az istenségtől származtatja s elvet minden kilátást egy túlvilági életre, a hol az emberi cselekvés megérdemlett jutalmát avagy büntetését majd elnyeri.

S tényleg épp Menger Antal dr. az a tudományos alapon álló socialisták közt, a ki a vallási alap teljes ignorálásával, sőt egyenes megvetésével, tisztán materialistikus alapon egy egységes socialistikus világ s életnézet megalkotására vállalkozott.

Ő ugyanis kiérezte, hogy a socialismus voltaképp egy egészen új világot jelent s hogy éppen azért meg kell annak képét tudatosan is rajzolni s a régi világgal szembeállítani. Eddig szerinte a világról oly képek forogtak közkézen, a melyeket egyes kiváló nagyszellemek, vallásalapítók vagy bölcselek alkottak. Ma, a mióta a socialismus a XIX. században föllépett, az alsóbb néposztályok hatalma és értelme már annyira fejlődött, hogy nem szükség tovább a világról és emberről az előkelő körök izlésének s kívánságának megfelelő képet alkotnunk, mert megalkothatjuk immár a *valódi népbölcészetet* is.

S miért ne? Hiszen ha a bölcselek eddigelé akarva nem akarva kénytelenek voltak elméleteiket ama körök elfogására alapítani, a melyekhez kivétel nélkül maguk is tartoztak, ha például az ókor büszke bölcselei, Plátó az arisztokrata, Aristoteles a királyfi nevelő az alsó néprétegekkel a rabszolgákkal ugyan édes-keveset törődtek, miért ne lehetne meg is fordítani a dolgot, miért ne lehetne ma már a bölcseletnek minden ágát az alsóbb néposztályok szellemében s érzelmében feldolgozni. Mert nagy tévedés azt hinni, hogy a tudományos socialismus csak néhány *gazdasági kérdés* fejtegetésében s tisztázásában merül ki. Azok a mélyreható ellentétek, a melyek a régi és modern világ és életfelfogást jellemzik s a társadalmi viszonyokat hovatovább mind erősebben befolyásolják, más mezőkre is kiterjednek.

A modern socialismusnak csakis a kiinduló pontja gazdasági kérdés, voltaképp azonban mélyebb forrásokból táplálkozik. Nem akadt ugyan még senki, a ki visszament volna végső mozgató elveire, de tény, hogy az a merőben gyakorlati jelleműnek tetsző életirányzat s annak összes jelenségei, végső elemzésben bizonyos a köztudatban titkon már rég kialakult s lényegileg vallástalan és szellemtelen ismerettani alapon nyugszik. S ez alapot, vagy is hogy úgy mondjuk, a modern socialismus metaphysikáját meg is jelölhetjük. Nem egyéb az, mint az úgynevezett pantheismus. A pantheistikus bölcseleti felfogás hirdeti ugyanis, hogy a dolgok lényege, az egy általános való, a substantia, s hogy az egyes dolgok, maga az egyén is ennek csak pusztá elenyésző tünete, csak csepp az oceanban. A cseppek között pedig nincs se lényegre, se értékre különbség, azok mind egyenlők. Éppen azért a modern társadalom rendjét emez egység, egyenlőség és közöség elvére kell felépíteni.

S kezdik is már felépíteni.

A legelső lépés volt a modern jogrend kifejtése. Úgy

taláták, hogy az új társadalmi rendnek elvégre is jogi reformok útján kell létesülnie. Meg kellett tehát állapítani azon jogi elveket és formákat, a melyekhez a jövőben alkalmazkodnunk s a melyek szerint jogi intézményeinket berendeznünk kell s szakítani azzal az egyoldalú állásponttal, a melyre a jogi szempontokat mindenképen lekicsinylő marxismus helyezkedett s a mely az egész kérdést azzal a kényelmes kijelentéssel ütötte el, hogy az új gazdasági rend majd létre fogja hozni a neki megfelelő jogi rendet is.

Menger Antal dr. ezt meg is alkotta. Ő volt ugyanis az első, a ki nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy a modern socialismus egész bölcsészeti rendszerét felépítse s ki e czélra irányuló nagyszabású s az újabb európai jogtudósokra máris rendkívüli hatást gyakorolt munkásságát az új államjogrend kidolgozásával kezdte meg.

Hatásának titka, egyik magyar méltatója, Somló Bódog szerint: ékesen szóló igazsága mellett kétségkívül abban a körülményben is keresendő, hogy nem távolodott el nagyon messze a mai tétéles jog alapelveitől, hanem csak oly reformjavaslatokkal állott elő, a melyek a mai magánjog alapelveinek, tehát elsősorban a magántulajdonjognak fentartása mellett is keresztülvihetők. Egyet azonban így is világosan dokumentált s ez az, hogy a jogrendszerek és a hatalmi viszonyok között szoros összefüggés van, más szóval hogy a mai jog a mai hatalmi viszonyok eredője, közelebb, aristokratikus katoná államok uralkodó osztályainak rendszere lévén, a kitagadott vagyontalan néposztályok sorsán annak keretében segíteni nem lehet, hogy épp azért egészen új hatalmi viszonyok alapján kell a jövő jogi formáit és intézményeit megalkotni. S utóbb „*Új államtan*“ (Neue Staatslehre) című művében emez új formákat s intézményeket be is mutatta.

Nem czélom most e művet s annak alapgondolatait ismertetni. Ezt a feladatot alapos jogász kezekre bízom. Csak azt az egyet emelem ki, hogy épp a legkiválóbb jogtudósok ítélete szerint Menger Antal dr. e művének legjellemzőbb saját-sága, hogy a közjog és magánjog választó falát ledönti, a magánjogot socializálja vagyis a széles népretegek legelemibb életszükségleteinek kielégítését fő állami feladattá teszi s ekként a tudományos alapokra fektetett socialismus életrevalóságát s megvalósíthatóságát beigazolja.

De Menger Antal dr. hamarosan belátta, hogy az emberiség társadalmi életének tartalmát a jog és annak formái nem meritik ki teljesen, belátta, hogy az ember nem csupán jogi, hanem egyszersmind erkölcsi lény is, hogy ebből folyó-

lag az új, vagyis a socialista jogrendszert okvetlenül ki kell egészíteni az új, vagyis a socialista erkölcsrendszerrel is. S pár év előtt, úgyszólván élte alkonyán, e feladatra is vállalkozott, megírta s 1905 január havában ki is adta „*Új erkölcs-tan*“-át („*Neu Sittenlehre*“), mely a hagyományos erkölcs világát alapjában felforgatja, mondhatjuk, sarkából kiveti. (E művét Ormos Ede dr. fordította le nyelvünkre.)

Sajátságos, merész és kiméletlen, majd hogy nem kegyetlen munka ez s épp azért felette érdekes, mert eszmélet és gondolkozóba ejt. Nem annyira igazságával, mint inkább őszinte és egyetemes szókimondásával, komoly és becsületes törekvésével hat. De alapjában *elvi ellenmondáson* épül fel.

Természetbölcseleti, metaphysikai elvéhez, a pantheismus, illetőleg a materialismus követelményeihez hiven objectiv erkölcsöt, erkölcsi világrendet s örök törvényeket természetesen nem ismer. Alaptétele, hogy „az erkölcsi élet, mint tömegjelenség okozati kapcsolatok foglalata, a melyben a társadalom hatalmi viszonyai, mint okok; az emberi cselekvések, mint okozatok szükségképi *természeti* folyamatok tűnnek fel. Voltaképp tehát szerinte minden emberi cselekvés egyazon szempont alá esik s ez a szempont a physikai s nem az ethikai, a mi más szóval annyit tesz, hogy magában véve a dolgot nincs sem erény, sem bűn.

Ámde azért szerinte az emberi cselekvés e természeti jelleme, megkötöttsége mellett sem mondhatunk le gyakorlati erkölcsiségének a társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása útján való megjavításáról; ellenkezőleg meg kell rajzolniunk a tökéletes erkölcsi állapotról való eszményünket s törekedniünk okossággal és kitartással annak megvalósítására, mert — úgymond — nagyjában és egészében mégis azok az erények, melyekre a vallásos és bölcészeti erkölcsrendszerek törekednek, teremtenek kívánatos társadalmi állapotokat.

Íme az alapvetés elvi ellenmondása.

Nincs objectiv erkölcs, nincs erkölcsi világrend, nincs örök törvény és mégis valami kívánatos erkölcsi eseményt tűzök ki célul s törekszem annak megvalósítására. Törekszem, de hogyan? Hiszen minden erkölcsi cselekvés szükségszerű és kényszerű folyamat, a mely nem tőlem, nem akaratomtól, hanem rajtam kívül álló hatalmi tényezőktől függ. Hiszen, mint Menger Antal dr. elvét határozottan ki is fejti: „szórszálhasogató az, a ki be nem látja, hogy hatalom és erkölcs lényegileg azonos dolgok“, hogy az embert a hatalmak mint drótok rángatják és hogy a néptömegek jogilag és erkölcsileg nem szabadok.

De ki hát a szabad? Az előzmények után az alapelvből kifolyólag azt a feleletet várnók, hogy senki, mert hiszen az emberi cselekvés „szükségképi természeti folyamat“. S ime egészen más feleletet nyertünk: Menger Antal dr. könyvében a legelső tétel, hogy minden erkölcs, akár az állam, akár az egyház, akár a közvélemény vagy más hatalmi tényező alkotja és fejleszti, az *emberi akarat és cselekvés szabadságát* feltételezi; hogy az emberi akarat a társadalom hatalmi viszonyainak működése következtében vesztette el szabadságát, sőt el sem is vesztette egészen, mert hiszen — Paulsent idézve — saját meggyőződéseként hangoztatja, hogy egynemely embernél és cselekedetnél az akarat szabadsága megállapítható.

Ki hát a szabad? Szabad az a néhány történelmi személy, a kik erkölcsi megítélés dolgában külön állást foglalnak el, a kik felülemelkedtek a társadalom hatalmi viszonyain, sőt egyenesen előidéztek azok legnagyobb változásait, mint — hogy saját példáit idézzem — Krisztus avagy Luther. Sőt nekem úgy látszik, hogy ezt a szabadságot többen is, így legalább maga Menger Antal dr. is vindikálja magának, mert hiszen ő a társadalom hatalmi viszonyain még a Krisztusénál és Lutherénál is nagyobb változást akar előidézni.

De hát a mi egynél, kettőnél, háromnál, miért ne lehetne az meg többenél s legalább, mint arravalóság, minden embernél? S kérdem: igazi tudományos socialismus az, a mely az emberi nem egységét, egyenlőségét mindjárt az első lépésnél: az ember *emberi, szellem-erkölcsi* mivoltának homlokegyenest ellenkező megállapításánál sutba vágja s míg a nagy néptömeget, a melynek érdekében világreformot indít, *állatfokra* degradálja, addig egyes ú. n. történelmi személyeket egészen kizárólagos lényeknek minősít?

Ezt az elvi ellenmondást aligha lehet a tudományos socialismus javára elkönyvelni.

No de menjünk tovább.

Ahhoz az elvi állásponthoz híven, hogy az emberiség mint néptömeg, akaratát tekintve nem szabad, hanem mintegy a hatalmi viszonyok vontatójára vagy on akasztva: igen természetes dolog, hogy Menger Antal dr. a maga erkölcestanában nem beszélhet arról, hogy mit *kell* tehát az embernek tennie, mert hisz e követeléssel csakis szabad lényekhez fordulhatunk, hanem csakis arról, hogy mit *tesz* és mit *kénytelen* tenni a társadalom hatalmi viszonyainak befolyása alatt. Innét, hogy ő műve első részében a társadalmaknak és egyéneknek mintegy statisztikai képét ismerteti s csakis midőn ama fentebb említett kiváltságos történelmi személyekre s ezek között éppen

önmagára fordítja figyelmét, akkor, vagyis műve másik részében tér át amaz eszközök fejtegetésére, a melyek által a jelenkor erkölcsi állapotai megjavíthatók, közelebb, a melyek által a hatalom és erkölcs a szűkebb életkörök korlátai közül kiszabadítottn az összesség érdekeinek szolgálatába állítható.

Nagyon sötét a kép, melyet a tényleges erkölcsi állapotokról rajzol, sok tekintetben igazságtalan is.

Czélja beigazolni azt a fent említett alaptételt, hogy hatalom és erkölcs lényegileg azonos dolgok, vagyis hogy erkölcsös az, a ki a társadalom tényleges hatalmi viszonyaihoz alkalmazkodik; erkölcstelen, a ki azokkal szemben ellenállást fejt ki. Az erkölcs tehát a mindenkori hatalmi viszonyok szerint folyton változik. Innét, hogy ugyanazokat a személyeket és cselekvéseket ma dicsérik, csodálják, holnap utálják és megbélyegzik. A kí tehát erkölcsileg kifogástalan ember akar lenni, annak alá kell magát vetnie az uralkodó hatalmi tényezőknek.

S melyek a társadalom eme hatalmi tényezői?

Első helyen áll ma, illetőleg az egyházi hatalom megszorítása óta az *állam és jogrend*, az alkotmány és kormányzat, a tulajdon és a család intézményével. Ez intézmények körén belül foly le az ember élete s itt születésétől fogva haláláig legfontosabb cselekvései a külső kényszert is magukban foglaló jogszabályok alá vetvék. Sőt az állam és a jogrend voltaképp nemcsak a kikényszeríthető cselekvéseken uralkodnak. Királyok, miniszterek, mágnások, papok, hivatalnokok, katonatisztek s a gazdag emberek polgártársaik részéről oly tekintélyben és tiszteletben részesülnek, melyet semmiféle törvény nem parancsol, de az illetők megkövetelnek. Tehát a szorosán erkölcsi cselekvések, hűség, alázatosság stb. is a hatalom befolyása alatt állanak.

Második helyen áll az *egyház*, a mely eredetileg külső kényszert nem ismert s épp ezért tisztán erkölcsi jellemű társaság volt, de utóbb a kényszerítő hatalmat is magához ragadta s hiveire, ha azok parancsolatait nem teljesítették, mindenféle megtorló, sőt egyenesen pénz-, fogság, sőt halálbüntetést is mért.

Harmadik helyen áll a közös élethivatás és foglalkozás alapján szervezkedő *rendiség*, a melylyel szintén bizonyos sajátos, úgynevezett osztályerkölcs párosul s nem ritkán oly hatalmi tényezővé válik, hogy még az állami s egyházi hivatalos erkölcsöt is elnyomja. Gondoljunk csak például a párbajra, sőt némely rend, tesztem azt a katonatiszti, a hivatalnoki, az ügyvédi, tagjai felett fegyelmi hatóságot is gyakorol s a maga

rendi erkölcsét, önzését más néposztályokkal szemben külső kényszerűtján is érvényesíti.

Negyedik helyen áll a *pártszervezet*, a mely céljai szerint lehet politikai, vallási, gazdasági, művészi stb. Ez meg a maga párterkölésével és fegyelmével nehezedik rá a maga tagjainak életére s cselekvéseire s borzasztó harcra kél nem egyszer, a mint ezt például az anarkistáknál, kommunistáknál, munkásszövetkezeteknél stb. látjuk a közrenddel és erkölcsi-séggel.

S végre ötödik helyen áll a *közvélemény*, illetőleg a mások véleménye, a mely az emberek cselekvéseit szintén igen gyakran nagy mértékben befolyásolja és irányítja. E részben főként az előkelőbb és befolyásosabb egyének helyzete igen nagyjelentőségű. Az uralkodók nézetei és óhajai szerint százezrek igazodnak. Eugenia császárné 1856-ban áldott állapota palástolására krinolint csináltatott s a krinolin divattá lett hamarosan egész Európában, akár volt rá szükség, akár nem. De, viszont a hatalmasokat is nem kis mértékben befolyásolja a néptömegek véleménye, vagyis az úgynevezett közvélemény, a melynek ma a hatodik nagyhatalom, a *sajtó* a képviselője.

Ezek ama hatalmak, a melyek sokszor egymást keresztül-kasul szelve és gázolva a mi erkölcsünket szinte természeti kényszerűséggel produkálják s nem mi magunk, nem a mi képzelt szabadakaratumk.

Ha tehát a mai hatalmi viszonyok megváltoznának, szükségyszerűleg megváltoznék az erkölcsi felfogás és élet is. Így, hogy csak egy-két példát idézzünk: „a róm. kath. egyház süllyedő hatalmával — mondja Menger Antal dr. — a középkori szentek jámbor rajongásai, bűjtje és önsanyargatásai már is csaknem egészen elvesztették erkölcsi árfolyamukat s ha a tulajdon intézménye felbomlik, korunk vagyonszerző törekvéseire a jövő embere szinte sajnálattal és megvetéssel tekint vissza“.

Nincs tehát vizsásabb dolog, mint örök erkölcsi törvényekről beszélni. Az, a mit lelkiismeretnek, bensónkben megnyilatkozó hangnak neveznek, nagyon is prózai dolog, vagyis nem egyéb, mint a társadalom hatalmi viszonyaival szemben tanusított ellenszegülés következményeitől való félelem.

Látni való ebből, hogy Menger Antal dr. az erkölcs objectív lényegének tagadásával voltaképp úgy a közösségi, mint az egyéni élet s cselekvések megítélésénél *elvet minden erkölcsi mértéket*. S csodálatos, hogy mikor ezt teszi, *ő maga az összes társadalmi hatalmi tényezőket mégis objectív erkölcsi szempontból bírálja meg*.

Ostorozza első sorban a két legnagyobb hatalmat, az államot és az egyházat. Az állami hatalom birtokosai — úgymond — feloldva érzik magukat minden erkölcsi parancs kötelezése alól s saját népeik is megbocsátanak nekik mindenfajta csalást és erőszakosságot. Hasonlóképp jártak el az egyházi hatalom birtokosai, a pápák is, sőt ezeknél — úgymond — az erkölcstelen világi politikához még a vallás eszközeivel való visszaélés is járult. Tisztán világi czélokból feloldozták a népeket az uralkodójukkal szemben fennálló hűségük alól, egész országokat vettek egyházi átok alá s azokat a szerencsétleneket, a kik dogmáiktól eltérőleg gondolkoztak, a pápai inkvizíció gyakorta irtózatossal halállal büntette.

S ugyanez önkénytelenség és zsarnoksággal találkozunk a társadalmi osztályok, a papság, a birtokaristocrazia, a katonaság, a modern iparosok s tőkésök körében is, a kik munka nélkül való jövedelmük biztosítása és fokozása végett az alsóbb foglalkozásbelieket rendszerint kizsákmányolják.

Hát ki fogja tagadni, hogy mind ebben sok igazság van, de — kérdem — van-e oka és joga e miatt épp Menger Antal doktornak panaszkodni? Hiszen az ő felfogása szerint mind az, a mi a társadalmi s erkölcsi élet terén történik, *természeti* kényszerűséggel történik s a különböző cselekvések lényegileg mind egy sorba, physikai és nem ethikai szempont alá esnek? Hiszen szerinte nincs sem erény, sem bűn! S ha nincs, miért tartjuk az egyik cselekvést különbnek a másiktól; miért zúgolódunk, hiszen úgy sem változtathatunk azon, a mi természeti kényszerűség?

Hát biz ez nagy és nyílt ellenmondás. S még érthetlenebb, mikor aztán Menger Antal dr. a közösségi erkölcs teréről az egyéni erkölcs terére lépve s újból kijelentve, hogy tárgyilagosan véve a dolgot, erények és bűnök egyáltalán nincsenek, egyszerre mégis csak a hagyományos felfogásmódhoz csatlakozik s elkezd egész komolyan beszélni a különböző *erényekről és bűnökről*.

Nem bocsátkozom idevágó fejtegetéseinek részletes ismertetésébe, bár érdemes feladat volna, de mégis nem állhatom meg, hogy egy-két sajtósági gondolatát e körből is ki ne emeljem.

Rendszer a tárgyalásában nincs. Inkább ötletszerűen beszél egy és más kikapott themáról. Beszél első sorban *az utódok veszélyeztetéséről* s e pontnál ugyancsak erősen hangsúlyozza, hogy önmagunk iránt való kötelességek nincsenek. Még az öngyilkosság sem bűn, mert a természet a testet alárendelte az ember akaratának! És mégis az utódok ellen

elkövetett legnagyobb bűnnek tartja, ha az ember mértéktelen, iszákos, feslett életű, vagy ha például egy családapa öngyilkosságot követ el.

Hát biz ez furcsa következetesség. Ha önmagunk iránt nincs semmi erkölcsi kötelességünk, ha a természet a testet teljesen alárendelte az ember akaratának (bár Menger Antal dr. álláspontján állva ép az ellenkezőt kellene mondanunk, t. i. hogy akaratunk van teljesen alárendelve a testnek s általán a külső hatalmi tényezőknek) úgy mi kifogása lehet mind e bűnök ellen? Hisz ez esetben korlátlan önkénnyel teheti az ember mindazt, a mit akar. S ha életét kiolthatja, ne volna teljes joga az ellenkezőt cselekedni: életét fenntartani, testét, a mint neki tetszik, ápolni, s annak minden kívánságát, szenvedélyét kielégíteni? Mi tartsa őt ettől vissza, ha nincs erkölcs, ha ő csak állat s nem ember?

A jövődő nemzedék érdekeit akarja megóvni. Nagyon szép. De hát mi alapon? Én erre csak egy alapot tudnék s ez: az ethikai alap, az isteni szeretet. Ez igenis kötelez arra, hogy a mások javát, boldogságát, miként a magunkét, ugyan úgy munkáljuk. S elfogadja Menger ez alapot? Első pillanatra magam is azt hittem, igen, mert az utódok veszélyeztetése után nyomban „*felebaráti szeretetről*“ beszél. Ámde mennyire csalódtam!!

Minden előtt megragadja a jó alkalmat, hogy leszólja a kereszténységet, a mely szinte dühöng a felebaráti szeretet ajánlgatásában, követelvén, hogy kiki felebarátját, mint önmagát szeresse, sőt a rosszat is jóval fizesse vissza; aztán dicséri a buddhizmust, a mely csak vallási és nemzetiségi türelmet ajánl s felmagasztalja a mohammedanizmust, a mely, bár a hitsorsosok iránt szelidséget és könyörületességet parancsol, de a hitetlenek ellen gyűlölséget és pusztítást hirdet s megengedi a megtorlást is a jogtalansággal szemben.

A ki kereken állítani meri, hogy „hiába való dolog az embernek az egész jogi és erkölcsi renddel ellentétben áradozó felebaráti szeretetet ajánlgatni“, az az utódok iránti erkölcsi kötelességről se beszéljen.

Azt azonban, a mit Menger Antal dr. fejtegetései további folyamán a hazugságról, a hamis esküről, a kapzsiságról, a szüzességről és a gögről mond, nagyjában el lehet fogadni, bár az ő álláspontján az is érthetetlen dolog mind.

Igaza van abban, de — nem általános, kivételt nem ismerő alakban — hogy a hol hatalom van, ott van hazugság is, mert tény, hogy a társadalmi viszonyok jó része a civilizált és civilizálatlan körökben hazugságon alapszik, hogy a

politikai, az egyházi, vallási és tudományos hazugságoknak se szeri, se száma. S még inkább áll ez a magánélet körében dívó s rendszerint a despotismusban gyökerező hazugságokról.

A hatalom birtokosa alattvalóit egyenesen hazugságra, hízélgésre s alattomoságra kényszeríti, mert azok csakis ez úton tudnak sorsukon némileg enyhíteni.

A kapzsiság pedig egyenesen a mai társadalmi hatalmi viszonyokban gyökerezik. Ha az anyagi javakat a társadalom összes tagjai közt egyenlően tudnók elosztani, egy ily tisztán kommunisztikus gazdasági rendszer mellett, egyszerre vége volna minden kapzsiságnak, mert elveszítené legcsábítóbb célját. Mai társadalmi rendünkben azonban minden egyesnek gazdasági helyzete a munkadíjon és munka nélkül való jövedelmen alapszik. A munkások izzadnak, szükölködnek, a herék élveznek s hogy minél többet élvezhessenek, kapzsiszkodnak és harácsolnak.

Innét, hogy a nemi élet tisztasága vagy tisztátalansága is lényegileg a társadalmi hatalmi viszonyoktól függ. Minden társadalmi hatalmi viszony, akár gazdasági, akár politikai, egyházi vagy társadalmi befolyáson alapszik, átlag megfelelő mértékben nemi erkölcstelenséget idéz elő. A gazdag ember, — mondja Menger Antal dr. — vagy a hatalom ura, annyi élvezetet vásárolhat magának, a mennyit akar s a nemi viszonyok épp oly vallási körökben, a hol a papok a szüzességet magasztalják és a Máriatiszteletet ápolják, sokkal rosszabbak, mint a mohammedanismus bármely országában.

S végre a gőgöt is egyenesen a mai társadalmi hatalmi viszonyok teremtik.

Midőn ugyanis a rangérzet túllépi a valóságban meglevő társadalmi állást, akkor gőgről beszélünk; mikor pedig annak színvonala alá süllyed, akkor alázatossággal van dolgunk. A gőg legrettenetesebb elfajulása a czézári örület. S leginkább fokozódik ez az úgynevezett parvenu dinasztiaíknál, a minő példának okáért a Julius Claudius császári ház vala s azon uralkodóknál, a kiknek hatalma korlátlan s kik kifelé versenytársak nélkül állnak.

De a gőg jelentkezik az alsóbb körökben is, sőt bizonyos értelemben a legtöbb ember a valóság határain túl iparkodik a külvilág előtt gazdagnak, hatalmasnak műveltnek és híresnek látszani, legtöbb család romlásának ez az erőlködés és kapaszkodás az oka. E körökben azonban a gőg inkább a stréberség alakját ölti, a mely hogy előre törtesse, s minél befolyásosabb és jövedelmezőbb állásba juthasson, semmiféle eszköztől sem riad vissza. S bizony nem egy ízben még a

szentek alázatossága és önmegtadadása sem volt egyéb, mint közönséges stréberség.

De nem folytatom tovább; azt hiszem, az eddigiekből is eléggé kiviláglik, hogy Menger Antal dr. szerint minden erkölcsi jelenség, legyen bár annak hagyományos neve erény, avagy bűn, nem egyéb, mint a társadalmi viszonyok visszfénye.

S ha így áll a dolog, akkor egészen érthető, hogy ő mindamaz úgynevezett bűnök eltüntetésére s az emberiség életének megjavítására és boldogítására csakis egy módot tud és ez a *társadalmi hatalmi köröknek socialistikus szellemben való átalakítása*. Műve utolsó részében ennek útját és módját is megjelöli s kétségkívül ez irányú kísérlete hívja ki legnagyobb mértékben érdeklődésünket.

Dr. Masznyik Endre.

Az ifjúság erkölcsi neveléséről.

II.

Az eddig felhozottakban leginkább azokat a legfőbb hibákat és tévedéseket említettem meg, a melyek útját állják az erkölcsi nevelésnek. S ha rámutattam is azokra a módokra, a melyek segítségével ezen akadályokat eltávolíthatjuk s az erkölcsi nevelést elősegítjük, magáról azon közös munkáról, melyet a szülői háznak vagy helyettesítőjének az iskolával egyetértően végeznie kell, közelebről nem szóltam.

Jelen tanulmányom keretében nem szükséges, de nem is lehetséges az összes tényezőkre kiterjeszkednem, a melyek az ifjúság erkölcsi irányításánál szerepelnek, mert ezek egyfelől nagyobbára ismeretesek, másfelől meg oly számosak és egyéniiek, hogy nem lehet őket kimeríteni. Ez okból csak egynéhányat a főbbek közül akarok felemlíteni, a melyeknél leggyakrabban vétének a szülők s a melyek úgy hatásuknál, mint elterjedtségükénél fogva legkártékonyabbak.

Az iskola az ifjúság temploma. Szentély az, a melybe csak tiszta elhatározással szabad belépni. S miként egykor a Hóreb hegyén a csipkebokor lángjából Mózes felé hangzott e szó: „vesd le saruidat, mert szent hely az, a melyen most állasz“: úgy kellene éreznie minden tanulónak is, a mikor a tudomány csarnokaiba lép, hogy az a szózat feléje is hangzik s szülőnek, tanárnak minden lehető el kellene követnie, hogy ez az érzelem állandósuljon a tanuló lelkében. *Mert igaz ugyan, hogy az életnek nevelünk; ámde nem a jelennek, hanem a jövőnek s nem a köznap hiabákkal, rosszassággal s bűnökkel teljes élet lehet az ideálunk, hanem egy erkölcsiében s törekvéseiben tisztább s eszközeiben nemesebb élet! Az iskolának ideálokat kell szolgálnia s az ideálok szeretetét a zsenge ifjú szívekbe is csepegtetni. Bármit is tanítsunk, az iskolában csak eszköz*

lehet az ideálok megismertetésében és megszerettetésében. Mihelyt akár a szülő, akár a tanár, akár más valaki vét ez ellen, szentségtörést követ el nem csak az iskola, hanem a tanulók ellen s porba rántja azt, a minek fenséges eszményként kell lebegnie minden ifjú előtt s minden iskolás gyermek előtt?

Hát a gyermekeknek is vannak ideáljaik? Feltétlenül. Az édes anya, apa, testvérek, rokonok, cselédek s egyáltalán mindenki, a ki a gyermekkel foglalkozik, öntudatlan ideálja az ártatlan gyermeki szívnek, a kit szeret, utánoz s példaképül állít maga elé! Mikor iskolába kerül, a jó tanító bácsi lesz mindene, kit legfőbb tekintélynek tart s kinek kedvéért tanul s jól viseli magát és a ki, Felmérivel szólva, mint a viaszt ujjá körül csavarhatja. Később a többi tanítókra s tanárookra megy át ez a tisztelet s ragaszkodás; ők lesznek a tanulók ideáljai. Minél több jó tulajdonságot fedez fel a tanuló tanárjában, annál több ideált is lát benne s annál jobban ragaszkodik nemcsak hozzá, hanem a benne talált erkölcsi tulajdonságokhoz; de viszont minél tökéletlenebbnek találja, annál kevesebb szeretni valót, ideált fedez fel benne s így nem is ragaszkodik hozzá. Midőn a tanulót az igazság szeretetére tanítják, midőn a jót, a szépet tüntetik fel előtte, megszereti s megismeri ez ideálokat s követi is, hogyha tanáraiban megtestesítve látja őket. A tanuló lelkét meg lehet ugyan vesztegetni szép alakkkal, hizelgő beszéddel s jó modorral; de az ilyen hatásnak rövid az élete s nincs erkölcsileg nevelő eredménye, mert a tanuló csakhamar kiérzi s arról győződik meg, hogy az hamis álarcz, a mely megett nincs erkölcsi komolyság, jóság, igazságszeretet, egyszóval egy-egy oly tulajdonság, a mely lelkét megkapja s a melyért tanárát megkedvelheti s követheti.

Ha ez a személyi garancia hiányzik, akkor nem sikerülhet a hibáknak irtása, a melyek a gyermekek lelkében oly gyakran találhatók, mint a hazudozás, restség, önzés, hiúság, önmagának túlbecsülése, másoknak lenézése, irigység, hatalmaskodás, rendetlenség, tisztátalanság, tolvajlás s más sokszor kicsinyeknek látszó, de a jónak elnyomására szolgáló s fejlődését hátráltató tulajdonságok. Mert elnyomni parancs szóval s tilalommal lehet őket, a míg a tanár hatalmának nyomása tart, ámde megtisztítani tőlök a szívét sokkal nehezebb feladat. Már pedig, ha a szívében ott burjándoznak ezek az erkölcsi hibák s nem sikerül őket onnan kiküszöbölni, akkor hiába vetjük bele a legtisztább, a legnemesebb s legjobb magot, mert ha ki is kél, rövid idő alatt nyomtalanul elvész.

A példa annál közvetlenebb hatású, minél kisebb a belátás s általában az értelmi képzettség; mihelyt gondolkozni kezd a tanuló s illetőleg a mint az értelmiségét fejlesztik, nevelni kell benne az erkölcsi belátást, hogy saját cselekvésének indító oka ne legyen a külső parancs, intelem és példa, a mely sokszor rossz is lehet, hanem tulajdon erkölcsi érzéke, vagyis cselekedeteinek értékelése, a melylyel tetteit helyteleneknek, vagy helyeseknek minősíti. Alkalmat kell neki adnunk, hogy saját észjárása szerint is határozhassa magát cselekvésre, de egyúttal érezze cselekedeteinek következményeit is. Ily módon tapasztalást, azaz tudomást szerez jó és rossz cselekedetekről s felébred benne a lelkiismeret, vagyis az az erkölcsi erő, a melynek tetteinkben, érzelmeinkben s egész életünkben nemcsak tanácsadónak s ítélő birónak, hanem kényszerítő hatalomnak is kell lennie, hogy másként ne cselekedhessünk, mint a miként azt a lelkiismeret követeli; követeli pedig nem idegen ránk nehezedett hatalomként, a melynek akaratunkat kelletlenül alárendeljük, hanem bennünk létező s ösztönszerű s lényünkhöz tartozó tehetségként, mely a jónak belátásával s akarásával teljesen egybeolvad. Mig ez az erkölcsi erő a tökéletesség ezen fokára emelkedik, addig a nevelésnek hosszú utat s nehéz munkát kell végeznie; sőt talán el sem éri ezt a magaslatot; a mi azonban nem lehet ok, hogy erre ne törekedjünk s ifjainkat úgy ne neveljük, hogy magokban is képesek legyenek ily irányban fejleszteni tehetségeiket.

Ennek fejlesztésében hathatósan támogat a *munkaszere-tre való nevelés*. Miként a kis gyermeknek a játék a legkomolyabb munkája, akként viszont a nagyobb gyermeknél s ifjúnál a munkának komoly játéknak kell lennie. Mert a mint a kis gyermek csak addig foglalkozik, szórakozik s tanul a maga játékaiban, a míg azok neki örömet szereznek, s élvezetet nyújtanak: úgy a komolyságra ébredő tanuló is a maga iskolai foglalkozásában csak addig tud kitartani, a míg *e munkájában örömet leli s a munkát megkedveli*. Hogy ez nem könnyű feladat különösen oly tárgyakban, a melyeknek hasznát a tanuló nem látja s a melyekkel való foglalkozás megerőltetéssel jár, azt könnyen beláthatjuk s a kiknek alkalmuk volt például idegen nyelvek tanítását megfigyelni, tapasztalhatták, hogy mennyi ellenszenvet s idegenkedést kellett legyőzni még az igyekvő tanulóknak is, míg megbarátkoztak az ellen-szenves tantárggyal. Biztatás, dicséret, jutalmazás, megfélemlítés s büntetés, sőt olykor megszegyenítés is nagy szerepet játszanak a tanító kezében. S ha a tanulók mind egyforma

természetűek lennének, hogy egyenlően lehetne őket vezetni, akkor még csak könnyen boldogulna a tanár, ámde a hány a tanuló, annyiféle módon kell velök bánni, mert a mi például az egyiket munkára serkenti, az a másiknak munkakedvét esetleg csak rontja. S miután a munka szeretete gyakran csak nagyon későn jelentkezik s erősödik meg egy egy tanuló ember-nél, azért nem szabad mindjárt pálczát törni felette, hanem kitartással s minden lehető eszköznek felhasználásával kell iparkodnunk lelkéhez férközni s a munka szeretetére tanítani. A kezdőt s gyengébbet úgy vezessük, hogy kisebb fáradság után is élvezze szorgalmának jutalmát, az elismerést, hogy biztatást nyerjen újabb munkára; az erősebbnél ne pazaroljuk az elismerést s csak akkor fejezzük azt ki s csak abban az esetben jutalmazzuk, ha fáradságosabb munka árán sikertült eredményt érnie, mert attól lehet tartani, hogy könnyen veszi kötelességét.

A munkaszeretet még nem biztosítja a nevelőt arról, hogy neveltje kötelességeit pontosan teljesíti. Ez csak akkor következik el, ha a *kötelességérzést* is sikerült a tanulóban felköltetni s megerősíteni, a mely abban mutatkozik, hogy minden külső kényszer nélkül meghatározott időre pontosan teljesíti feladatát. Első pillantásra kevesebbnek látszik a munkaszeretetenél, ámde mégis többet ér; mert amaz nem időhöz kötött munkásság s változó is lehet, utóbbi pedig megköveteli a pontosságot s megbízhatóságot. Abban talán több a melegség, a szív s kevesebb az erő; ebben pedig több a ridegség s következetesség. A kettő együtt s egymást kiegészítve, kiváló erénynyé fejlődik s oly kincse az embernek, a mely becsültté, tiszteltté s boldoggá teheti. Igazi örömet, értéket s zamatot az életnek csupán csak a munka adhat; foglalkozás nélkül elővesz az unalom, életuntság s minden életörömről való lemondás. A ki valóban megszerette s megszokta a munkát, az annál nagyobb örömet élvez, minél több akadálylyal s minél nagyobb fáradsággal küzdve sikerült czélt érnie. Az megtanulja becsülni a munkát s a munka által a munkás embert, megismeri a saját maga értékét s másoknak helyes becsülésében megtalálja a maga megbecsülésének igaz értékét. Élvezet, szórakozás, mulatság és mindazok az eszközök, melyek a fáradt testnek s léleknek pihenőt, nyugalmat, fel-frissülést s új erőt nyújtanak, valóban szórakozására s a test és lélek megújulására fognak szolgálni.

Társadalmunknak egyik főhibája, hogy sem a munkát, sem a munkást kellőleg nem becsüli; a kötelességérzet és munkaszeretet hiánya uralkodik köztünk, a mi nek követke-

ménye, hogy országunk eldicsért kincsei daczára végtelen szegények vagyunk. Ifjúságunk sem az, a minő a nyugati államoké, a mely ifjúi könnyű gondolkozása daczára is szereti a munkát s megbecsüli azt másokban is. Az a tisztelet és szeretet például, a melylyel a német tanulóifjúság tanárai iránt viseltetik, oly kedves és megható, hogy el kell szomrodnia az embernek, ha a mi viszonyainkkal összehasonlítva, azt tapasztalja, vagy hallja, hogy találkozik ifjú nem egy, de sok, a ki pl. az érettségi vizsgálat letétele után volt professzorait, a kik éveken keresztül nevelték s tanították, ismerni sem akarja. Sem tisztelet, sem hála, sem szív, se semmi nemesebb tulajdonság nem lakhatik az ilyen ifjában. És ez még csak hagyján; de ha kezünkbe vesszük a főiskolai vizsgálatok statisztikai adatait s azt olvassuk, hogy a vizsgázóknak 30—40—50 százaléka is bukott a vizsgálatokon és hogy a kiválóbb ifjak közül is feltűnő sokan testileg s erkölcsileg elzülленnek, vajjon nem elszomorító-e az nemcsak a könnyelmű és elpusztuló ifjakra, hanem különösen a szegény szülőkre, a kik esetleg mindenüket gyermekeikre áldozták abban a reménységben, hogy tisztes öreg napjaikra jó gyermeküknél találnák nyugodalmat s gondozást? S ime, semmivé lett minden reménységük, eltűnt a büszkeségük, nyugalmuk s öreg napjaikban siratni kell gyermekeiket s esetleg nyomorogniok a beköszöntött szegénység miatt.

Azért tanítsuk gyermekeinket arra, hogy a munka nem szégyen, hanem becsület; nem teher, hanem valódi öröm s élvezet; szoktassuk őket kötelességeik pontos teljesítésére, buzdítsuk s ösztönözzük kitartásra, hogy tanulják meg, miként lehet szorgalommal s kitartó türelemmel czélt érni, még ha kevesebb is az erőnk s tehetségünk. Ha egyszer a munkaszeretetet s kötelességtudás második természetükké lett, nem kell őket féltetni, mert még a legsúlyosabb viszonyok között sem veszítik el önbizalmukat s a kenyérkereset legcsunyább irigységei s legdurvább és legvisszataszítóbb küzdelmei sem képesek őket a tisztesség útjáról letéríteni s a megsemmisítés örvényébe taszítani.

* * *

Tetteinknek indító oka azonban nem mindig a józan belátás s a számító ész, hanem igen sokszor, sőt, mondhatni életünk legtöbb esetében, a szív, az érzelmek végtelen világa. Ki nem engedett volna olykor észellenesen is az ő vágyainak? Kik nem ragadott volna el hirtelen fellobbanó indulata? A szenvedély mennyi nemes lelket tett rabjává és semmisített

meg önmaga s övéinek nagy kárára? Ha már az ismeretek tömege s az okoskodás ridegsége is tévútra vezet s erkölcsellenes tettekre ragad, mennyivel több erkölcstelen s jellemevágó tetteket találunk azok között, melyeket a hirtelen fellobbanó indulatok, a szertelen vágyak s a vak szenvedélyek magukkal ragadó hatása alatt viszünk véghez?

Érzelmi világunk sokkal gazdagabb, mint sem gondoljuk s az érzelmek motívumainak sokkal nagyobb tere van elhatározásainkban, úgy a magán, mint a társadalmi életben, mint értelmi képességünknek; életünk döntő perczeiben pedig jelentékenyebb szerepet játszanak, mint a számító észnek s rideg okoskodásnak indító okai. *Ez okból az érzelmeknek nevelésére, a szívek nemesítésére még nagyobb gondot kell fordítanunk, mint az ész, a gondolkodó tehetség minden irányú kifejtésére.*

Az *ézelmekkel* nem lehet egyformán bánni. Vannak közöttük olyanok, a melyeknek fejlődését minden áron meg kell akasztani s illetőleg ha kifejlődtek, lehetőleg elnyomni s megsemmisíteni, mint például az irigység, a bosszúvágy, gyűlölet s a durva vágyak nagy része. Vannak azonban olyanok is, a melyeket nem szabad s nem lehet megsemmisíteni az egyéniségnek megsemmisítése nélkül, a melyeknél tehát a nevelésnek nem lehet más feladata, mint kellő irányítás, szükség szerint tompítás, vagy élesztés. Az önzés például nagyon csunya tulajdonsága az embernek s mégis kellő irányítás s vezetés mellett az önfentartás és családgondozás legszebb ézelmévé válik, a mely serkenti s munkára készíti, hogy a kiket az isteni gondviselés reá bizott, azokat becsületes munkássággal eltartsa s gondozza. Ilyen a hiúság is, bizalom olyasmiben, a minek csekély, vagy semmi értéke nincsen; pedig mennyi jó tulajdonságnak alapját képezi; ha azt kellőleg gondozza a nevelő s nemes önbizalommá fejleszt. Sok emberben kevés az önbizalom, bátorság s elhatározás, minélfogva sem önállóan cselekedni, sem pedig szólani nem mer, hanem örökösen zavarban van, hogy mit tegyen s hová forduljon, ingadozik s gyáva. Ha az ilyenben kora gyermekkortól kezdve, a mint észre veszik, irtják a gyámoltalanságot s felköltik az önbizalmat, tudomására hozzák saját egyéniségének értékét és úgy vezetik, hogy elhatározásának élvezze jó következményeit: akkor az lassan levetkőzteti a félénkséget s gyámoltalanságot és helyén való emberré fejlődik.

Összes ézelmeink között erkölcsi tekintetben legkiválóbb szerepet játszanak az esztétikai ézelmek; vagyis azok, a melyek akkor támadnak bennünk, ha látjuk a harmatgyön-

gyöt, a mint fényárban csüng a fűszálon, a mikor egy-egy színpompában gazdag nyíló virágban gyönyörködünk s a mikor a világmindenségnek szépségét, nagyságát s tökéletességét értjük s csodáljuk; azok, a melyeket egy-egy dal fakaszt a maga egyszerű, de közvetlen s épp annál fogva minden műveltségű emberre ható hangulatával; a melyeket egy-egy költői mű a rokon lelkekben felkölt, midőn buzdít, lelkesít, elszomorít s felemel; a melyeket a zene a szív legerrejtettebb zugába is kerülő s elbűvölő hangjaival elővarázsol s a melyeket egy-egy művésziesen festett képnek vagy faragott szobornak látása s egy-egy műnek sikere támaszt. Ezeknek gondos ápolása s nevelése nemcsak, hogy nem engedi a csunya s durva vágyaknak és indulatoknak uralmát az erkölcsi elhatározások felett, hanem fejlesztőleg hat a lelki élet minden irányára s ezért tisztítólag hat nemcsak szívünkre, hanem gondolkozásunkra is.

Nem azt jelenti ez, hogy ifjainkat s lányainkat művészekké neveljük, mert ahhoz legelső sorban kiváló isteni adomány kell, a mi ritkán fordul elő, hanem azt, hogy a természet szépségeinek megfigyelésére rajzolás, festés, zene s olvasmány által igyekezzünk minél több kedves és szép érzelmet felkölteni s a szép iránt való érzéket *izléssé* s *műérzékké* fejleszteni, a mely szinte megmagyarázhatatlan módon visszatart a rút és rossz cselekedetektől. Ez képesít bennünket arra, hogy a szépnek látszatával bíró s érzékeinket hamar meghódító és a valódi szép tárgyak vagy tünemények között különbséget tenni tudjunk.

Az izlést fejlesztő eszközök között leggyakoribb, legáltalánosabb s legkönnyebben szerezhető az olvasmány. Korunk oly mértékben él vele, hogy az utolsó században Európa népei többet írtak s olvastak, mint az előző kétezer esztendőben. Óriási módon megnőtt az irodalmi termékek száma. De a végtelen számú fércmű, a mely a házasságtörés magasztalásával az erkölcsiségben már oly sok kárt tett, a végtelen folytatásokban megjelenő rémregények, a fantasztikus s érzékeket csiklandoztató elbeszélések és a számtalan pornografikus tartalmú s tudományos színbe burkolt leírások, melyeket még ékesen szóló képek is illusztrálnak, nemkülönben a hatást vadászó s az érzékiséget ingerlő színelőadások oly módon árasztják el az egész társadalmat s benne az ifjúságot, hogy annak metelyező hatása ellen szülőnek s iskolának, egymással kezdet fogva kellene fellépnie. Ez ugyan, úgy látszik, ellentétben áll a sokat hangoztatott, de társadalmunkban egyébként nagyon arisztokratikus módon értelmezett liberalizmussal, de

én azt hiszem, hogy az oly liberalizmus, mely önczélként lép fel s nem szolgálja a társadalomnak vagy a társadalom ama rétegének javát, a melynek szól, csak hangzatos frázis, a melyre semmit sem kell adni. Miként késtől, tűztől s víztől szoktuk óvni kicsinyeinket, annak daczára, hogy azok az élet fentartásához s kényelméhez legszükségesebb előfeltételek, úgy kell tennünk az erkölcsrontó irodalmi termékekkel is. És ha már annyira romlott egyes írók és olvasók ízlése, hogy ilyeneknek írása és olvasása is szükséges s irataik ki nem küszöbölhetők, akkor nagyon kell vigyáznunk, hogy azoknak olvasása s ez által a mételynek rontó terjedése legalább a tudatlan s ártatlan ifjú korban ne történjék. Annyi kitűnő klasszikus író áll rendelkezésünkre, a melyeknek szívet képző, értelmet fejlesztő s erkölcsöt nemesítő hatása van, hogy nem is kerül nagy fáradságba azokat megismerni s amazoknak kiszorítására felhasználni.

Az erkölcsi nevelésnek azonban leghatásosabb eszköze a *vallásos nevelés*, a mely Herbart felfogása szerint a legmagasztosabb, t. i. az egyetemes emberi érdekeket szolgálja, mert míg a sympathikus érdek egyéni, a társadalmi pedig csupán a hozzánk közel álló s velünk együtt lakó rokonokra, barátokra s polgártársakra vonatkozik, a kikkel gyakran találkozunk s a kikkel együtt örvendünk s együtt szenvedünk a velők való közösségünknel fogva: addig a vallás felülhelyez e korlátokon s az egy Isten hite s emberszeretet által az egész emberiséget öleli át s minden haszontól ment s önzetlen erkölcsi munkásságra késztet. A vallás által felemelkedünk az Istenhez, a mindenségnek alkotójához s fentartójához és az emberiség atyjához, a ki nem tesz különbséget fehér és fekete ember, indus és kínai, japán és orosz, keresztyén és zsidó, katolikus és protestáns népek között, hanem mindegyikét a maga teremtményének tekinti. Ő benne az emberi társadalom által felállított különbségtételek, egymással küzdő ellentétek, indulatok, emberi igazságok s erkölcsi törvények egy tökéletes egységgé olvadnak össze, minélfogva őt nem korlátozza sem térbeli, sem időbeli lét s a mit emberileg valónak, szépségnek és jónak elképzelhetünk s elgondolhatunk azt ő benne legnagyobb tökéletességben, mint felbonthatlan egységet képzelünk, sejtünk s valóban létezőként követelünk. Vallás nélkül erkölcs sincsen s ha van valamilyen, annak nincs biztos alapja, ingadozó mint maga az ember. „Erkölciségünknek, írja Felméri, szüksége van oly eszményhez támaszkodásra, mely túl-esik az emberi tökély határán. Aztán mi úgy vagyunk alkotva, hogy erényre való törekvéseink közepett jól esik egy ingat-

hatatlan támasz és egy minta, hogy akaratunkat egy végtelen tökélyű lény akarata mintájára idomítsuk“.

A tiszta erkölcsi törvény a maga rideg követelésével hidegen hagy, komorrá tesz s a szívet nem melegítvén, nem lelkesít a jó cselekvésre. A vallás az, a mely való életet s meleget önt belé s a hit balzsamával és a reménység vigasztaló szavaival erőt ad a csüggedőnek, bátorságot a küzdelemben lemondónak s a jelen sivár, igaztalan és nemtelen küzdelmeiben felfelé irányítja a figyelmet az ég felé, a hol a küzdelem nem csak véget ér, de az igaz tiszta ügy győzedelmeskedik is. Ettől a magasztos kincstől nem szabad megfosztani senkit sem s bünt követ el mindenki, a ki a vallásos érzést, mint az ember lényéhez hozzátartozó eredeti tulajdonságot elnyomni törekszik, avagy azt kárhuzatos irányba tereli. E tekintetben alig lesz közöttünk különbség; iskolai nevelésünk, épp úgy mint a családi, legtöbnyire helyesen s kellőleg hangsúlyozza annak rendkívüli fontosságát.

Ámde a kivitelben nagyon sok hibával találkozunk. Sok felekezetre osztott társadalmunkban a vallás tanításában nem azokra a különbségekre kell fősúlyt helyeznünk, a melyek minket elválasztanak, hanem azokra a közös vallási elvekre, a melyek összefűznek s egy Isten követőivé tesznek. Az Istent akár háromságosnak, akár egységesnek tartjuk, azért mégis csak az egy *Istenben* hiszünk s imádságainkat ő hozzá mint gondviselő atyához intézzük; Jézust akár pusztán embernek, akár istenembernek tekintjük, ha elhiszszük, hogy ő a mi megváltónk, közvetítőnk s üdvözítőnk, mégis csak egyesít a benne való hit, ha egyébként parancsa szerint szeretjük az Istent minden erőnkől s embertársainkat, mint önmagunkat; ha egyház-szervezetünkben, templomaink berendezésében s istentiszteleti formákban különbözünk is egymástól, de ha imádságainkban őszinte gyermeki alázattal nemcsak magunkért, de felebarátainkért is könyörgünk, akkor is egyesít bennünket az imádságainkban egyenlőn kifejezést találó szellem. Merőben ellenkezik a vallásos neveléssel mások vallásának kicsinylése, gúnyolása s üldözése. A ki mást vallásáért gúnyol, az nincs tisztában a saját vallásával sem, az nem tudja, minő kincs a hit, mert ha tudná, vallásos létére piszkolódással nem rontaná embertársának hitét. A létező vallásalakokkal számolnunk kell; azokat eltörölni hiábavaló törekvés; azért neveljük gyermekeinket úgy, hogy ebben a magyar hazában mindenki egyetértő békeségben a maga módja szerint (de igazán őszinte szívvel) imádhassa Istenét. Ezt kell csepegtetnünk a gyermekek szívébe otthon a család szűk körében s ezt kell tanítani

nemcsak a vallástani órákban, hanem ilyen szellemben kell nevelnie minden iskolának s ily szellemben kell fejlődnie ifjúságunk erkölcsi érzetének, mert különben meghazudtoljuk azt, a mi vallásunkban a legfőbb, hogy az Isten szeretet s mindnyájunknak mennyei atyja, mi pedig testvérek vagyunk.

Az igazán keresztyén vallásos neveléstől várhatjuk, hogy társadalmunk átalakul s egységes lesz a törvénytiszteletben s a haza fiainak egyforma becsülésében; várhatjuk azt is, hogy a társadalom s minden intézménye jótékony tényezőjévé válik a nevelésnek.

* * *

A társadalom ugyanis és annak utcán, köztereken, különféle intézményekben, áldozatkészségben s egyéb ténykedésekben megnyilatkozó közfelfogása és szelleme rendkívüli módon befolyásolja a nevelést.

Hogy az utca mily nagy hatással van az ifjúságra s mikép működik közre erkölcsi nevelésében, arról mindenki meggyőződhetik, ha csak némi figyelemre méltatja az utcai életet. Kiváltképen tudhatják azt a szülők.

Nem egyszer megütközéssel kell hallaniok, minő szókkal, képekkel s fogalmakkal gazdagodik gyermekök szókincese s ismeretköre, a minőket otthon soha nem hallottak, a melyeket nem is értenek s csupán szajkó módra elsajátítanak ugyan, de megérteni is iparkodnak! Kerítések, falak s egyéb mindentől látható tárgyak akármennyiszor tele vannak rajzolva s írva piszkos szemérmetlen szókkal, a melyekről mindenki tanulhat. Míg a gyermek teljesen tiszta s míg nem ébred fel benne az érzékiség, addig nem képez semmi erkölcsi veszedelmet; a mint azonban megismerkedik azoknak jelentésével, veszedelmessé válik egész erkölcsi lényére, mert figyelmét minduntalan olyasmire irányítja, a mi éppen abban a korban legveszedelmesebb lehet.

A ki egy-egy város utcáin végigsétál s meg-megáll a közutak s egyes kirakatok előtt, vagy a kapualjakba betekint, az tisztában van azzal, hogy mindazoknak látása mire taníthatja a gyermekifjút. Társadalmunk közfelfogása — anyáktól is lehet hallani — hogy a leányt korán kell vinni bálba és különféle multságokba, hogy jól kimulassa magát, mert ha egyszer férjhez megy, úgysis vége a gond nélkül való mulatozó életnek; kezdődnek a házi bajok s jönnek a családi gondok; mint asszony legalább nem kívánkozik már a multságokba s nem esik rosszul azokat nélkülöznie. Mintha azok

a leányévek csak arra lennének rendelve, hogy őket átmulasák s az asszonyi évek a mulatságot tiltanak s lehetetlenné tennék!

De még sajátyszerűbb s ebben már a férfi uralkodó szel-leme érvényesül, az a nézet, hogy a fiatal ember hadd tombolja ki magát, mielőtt megnősül, mert így annál szolidabb s jobb férj válik belőle! Hogy mit kell érteni a magát kitombolás alatt, azt még senki sem határozta meg; nem is lehet, de nem is szükséges azt meghatározni, mert lehet látni s lehet érezni. A sápadt, korán érett arcz, a sajátságos fényben égő s beesett szemek, az ingadozó járás s a szemtelenséggel határos önérzetes viselkedés, mindezek egész világosan mutatják, mit kell alatta érteni. Ezek legyenek azután az anyák s lányok izlése szerint ú. n. szolid, jó férjek, a kik rossz helyekre nem mennek, kocsmákat nem látogatnak, hanem feleségeiket s gyermekeiket szeretve otthonülők s kezesek!

Hát ez nemcsak szakítás a régi patriarchális felfogással, a mely azt tartotta, hogy az ifjú élet legalkalmasabb ugyan a mulatozásra, de sohasem gondolta azt kötelesség nélkül valónak, melynek kizárólagos joga a mulatozás és olyannak, hogy abban testileg s erkölcsileg ki kell merülni, hanem azt vélte, hogy vannak feladatai is és vidám tisztos társaságban mulat-hat a férj is meg a feleség is. Abban a régi patriarchális korban megtörténhetett, hogy a nagymamák, mamák s unokák együtt mulattak az apák fiaikkal versenyeztek a tisztos vidám-ságban. A mostani felfogás amannak fejetetejére állítása, való-sággal pervers gondolkozás eredménye! Vajjon mi jót lehet várni az olyan házasságkötéstől, a melynek tagja már meg-undorodtak az élettől, a kiket már semmi nem ingerel és nem vonz a kik a házasság célját már nem is képesek szol-gálni?!

Az így gondolkozó társadalomnak minő hatása lehet az iskolába járó, vagy iskolából imént kikerült gyermek s ifjú lélekre? Nem hiába küzd-e ilyen körülmények között az iskola s egyes szülők az ifjúság erkölcsi tisztasága érdekében? Azok a szép tanítások, melyeket olvasmányaikban, történelmi s irodalomtörténeti előadásokban találnak s hallanak, ellensúlyo-zásukat találják az utczákon látható példákban s a laza tár-sadalmi felfogásokban. Intő példa ez arra, hogy a szülők jól örködjenek, minő társaságokba, milyen helyekre s minő célból engedjék gyermekeiket.

Nagy veszedelme ifjúságunk erkölcsi nevelésének a sok s könnyen megközelíthető kávéház, vendéglő s korcsma, a melyek szükségesek s ártalmatlanok lehetnek a felnőtt s a

magok lábán járó emberekre nézve, — jóllehet itt is elegendő példa az ellenkező mellett bizonyít, — de annál ártalmasabbak a fejlődő ifjú testre s lélekre. A korcsmai bűzös levegő, a kávéházi füst, a lármás dáridók, éjjelezés, az izgató szesz italok, könnyelmű kártyázás s a sok romlott kávéházi alak, a kik csa arra várnak, hogy a jó kedvű s tapasztalatlan ifjút könnyen levehessék lábukról s azt tegyék vele, a mit jónak találnak: mind meg annyi ölü mérég, a mely észrevétlenül s az érzéseket csiklandoztatva hat, fájdalmat nem okoz s ez okból csábító s kábító hatásával mindig jobban és jobban édesget és hogy ha elég jókor elejét nem veszik, anyagilag és erkölcsileg tönkre teszi az ifjút. Ilyenmő kísértéseknek pedig ki van téve a tanuló kezdetől fogva, a mint tudatára jó érzékiségének és sokszor az iskolának összes tilalma s a szülők gondos ellenőrzése is hiábavalónak bizonyul az említett helyek csábításaival szemben.

Mit kell hát ezzel szemben tenni a serdülő ifjúság érdekében? Minden szórakozástól eltiltani s mindig otthon tartani, vagy pedig pórázon vezetni a serdülő leányt s fiút nem lehet, mert ha a társadalom tagjainak neveljük, a társadalomtól elzárni nem szabad őket.

Az iskola akként igyekszik ezt megoldani, hogy a rendszer tanításon kívül körökbe s egyesületekbe gyűjti össze tanítványait, a melyekben játék, szavallat, irodalmi szárnypróbálgatások, olvasmányok, előadások s zene foglalkoztatják szórakozást nyújtva s a szívet nemesítve. A szülőknek pedig akként kell gondoskodniok, hogy segítik az iskolát s minél többet foglalkoznak gyermekeikkel s egyes családok hasonló korú gyermekeivel való barátkozást elősegítve, lehetővé teszik a családban s házban felügyelet alatt való nemesebb szórakozást.

Újabb időben minden valamire való városban vannak színelőadások, a melyeket műkedvelők rendeznek; vannak társadalmi egyesületek, melyeknek czélja önmivelés s nemes szórakoztatás. Ezeknek nemesítő hatása megbecsülhetetlen, arra kell tehát törekedni, hogy a serdülő gyermekek ezekben részt vegyenek s a mennyire az korukkal összeegyeztethető és van tehetségük, kedvük. cselekvőleg is működjenek közre.

Ide kell vennünk az iskolai kirándulásokat, melyeknek megbecsülhetetlen a képző hatásuk s a melyek hazánkban, sajnos, vagy teljesen hiányzanak, vagy rosszul rendeztetnek, hogy pedagógiai becük kétséges.

Társadalmunk e tekintetben érzéketlen. A városok terei s utcái puszták, csak itt-ott találunk néhány fát, a mely el-

hagyatva nő valamely nagyobb téren s utcán; az utcák görbék s gondozatlanok, a melyeket hatalmas por be lep s terjeszti a bacillusokat.

Nem is kell messze idegenbe mennünk, hogy lássuk elmaradottságunkat. Ha Erdélyrészbe elkerülve, a gyönyörű fekvésű Brassóba ellátogatunk, meggyőződhetünk a kultura áldásos voltáról. Sok köztere gondozott pázsittal, fákkal, bokrokkal és szökőkútjaival, felette pedig a hegyek közül kiemelkedő Czenkhegy felkigyózó útjával nemcsak egészségessé teszi a várost, hanem széppé és erkölcsileg nevelővé. Hasonlót találunk a jóval kisebb Segesváron, melyben a mult idők sok vihart látott épületei s emlékei vetekedni látszanak egymással a város felé emelkedő dombtetőn. Figyelembe kell vennünk a városok nyilvános gyűjteményeit s múzeumait, mert ezeknek nemcsak a tekintetben van nagy jelentőségük, hogy a mult emlékeit megőrzik s megvédik az elpusztulástól, hanem ismeretterjesztők s erkölcsileg nevelők. Sajnos, hogy ilyenekkel is kevés város rendelkezik nagy elmaradottságunk miatt.

Egyes régi városoknak városházain netán őrzött néhány kiváló fontosságú tárgyon kívül csak a nagyobb városok egy-némelyike mutathat fel valamire való gyűjteményt. Pedig az a római polgár, a ki az egykori Rómának fórumán tartózkodva a sok templomon, középületen, emlékoszlopon s szobron járta szemeit és büszke önelégültséggel gyönyörködhetett bennök, méltán tarthatta magát a világ urának, mert az ott összehalmozott kincsek önkéntelenül emlékeztették a dicső multra, a nagy elődökre.

Ilynemű intézményekkel végtelenül fejleszthetjük az erkölcsi érzéket.

Különösen egy irányban való hatásukat kell kiemelnem, abban tudniillik, hogy ellensúlyozhatják a korcsma, kávéházak ezukrászdák és hasonló helyeknek erkölcsrontó munkáját, elvonják a figyelmet a léhaságtól, a kártyától, tétlenségtől s hasonló erkölcsileg káros szokásoktól. Ennek pedig kiválóan nagy figyelmet kellene szentelnünk, mert az alkoholizmus minálunk is nagyban szedi áldozatait. Európa éjszaki államaiban annyira el volt terjedve a szeszfogyasztás, hogy Svédhonban évente egy személyre ideszámítva a csecsemőket is 40 liter pálinka esett s egy jótékony egyesület oly szép sikerrel vette fel a nemzetet rontó szesz elleni harczot, hogy most évente csak 12 liter esik egy személyre és Svédhon népe megszabadult a szesz pusztító hatalmától. Gothaburgban alakult ez a társaság, lassanként megvette a vidék összes korcsmahelyiségeit, s azokat saját tisztviselőivel oly jól tudta kezelni, hogy a pálinka-

fogyasztás folytonos kisebbedése daczára az egyesület nem csak itt, hanem az ország más részeiben, sőt Norvégiában és Finnországban is utánzókra talált s oly áldásosan működött, hogy Norvégiában most már egy személyre évenként csak 3—4 liter pálinka esik.

A hol van az emberekben miveltség és szív embertársaik sorsa iránt s van kellő áldozatkészség s akaraterő, mely szívesen áldoz időt, pénzt s fáradságot a közjóért, ott sokat lehet lendíteni a közállapotok javításán. Azt hiszem, nálunk is megjő annak az ideje s az ily eszmék nem fogják mosolyra indítani az ajkat, de lelkes munkásokká teszik tulajdonosaikat. Hiszem, hogy az állam és a városok is be fogják látni, hogy nem a szeszmonopolium s szeszfogyasztási adókból befolyó jövedelmek nagyságára kell építeni budgetjüket, hanem ellenkezőleg minél kisebb körre kell szorítani a szesz italok fogyasztását, hogy a nép anyagi és erkölcsi pusztulását a szesz által minél kisebb körre szorítsa s illetőleg megszüntesse.

A most felemlítettek látszólag távol esnek az ifjúság erkölcsi nevelésétől; pedig nem úgy van, mert a mit a gyermek a szülői házban s az emberektől lát, annak hatása alatt állva hasonló tettekre indíttatja magát, hasonló gondolkozású s hasonló erkölcsű lesz. A milyen a környezet, olyanná fejlődik rendszerint a gyermek is. Ez oknál fogva szülőnek, iskolának s minden nemzetét és ifjúságát szerető embernek kötelessége arra törekedni, hogy a gyermekek s az ifjúság erkölcsi nevelődése s fejlődése minél tisztább s kifogástalanabb legyen s mindenkinek úgy kell élnie, hogy az ifjúság jó példát lásson benne s ne kelljen restelkednie, ha tetteit véletlenül az ifjúság látja.

A gyermek Istennek legszebb adománya s a nemzeteknek legféltettebb kincse; neveljük őket tehát úgy, hogy méltók legyünk a nekünk szánt adományra és hogy a nemzet háláját kiérdemeljük, a miért testileg erős s edzett, lelkileg ismeretben gazdag, szívben önzetlen s erkölcsben tiszta és bátor nemzedéket adtunk a hazának. Legyen minden anya olyan, mint a Gracchusok anyja, a ki büszke volt az ő derék fiaira.

Mayer Endre.

De Ruyter Mihály.

1907 márczius 24-én volt háromszáz éve annak, hogy Michiel Adriaanszoon de Ruyter, a ki majdnem egy negyedszázadon át viselte a „Holland és Westfriesland admiralisa, az ország hajóhadának főparancsnoka“ czímet, született. Hollandia e nagy fiáról most emlékezett meg nagy kegyelettel, fényes ünnepek keretében. Ez ünnepekből részt kívánt magának a magyar protestáns Sion is. Illik megemlékeznünk nekünk is arról, a ki a holland tengerészetnek „apja“ (bestvaader), a terjeszkedő tengeri nagyhatalmak és a kalózkodás előtt „hostium terror“, „Oceani stupor“, nekünk magyar protestánsoknak, gondolva a gályarabokra, „a szabadító“ volt.

De Ruyter egy mai nap is jelentékeny kikötővárosban, Vlissingenben született. Apja szegény ember volt. Előbb matróz, majd csapos egy sörmérőben. 12 gyermekkel áldotta meg az Isten. Rá volt szorulva arra, hogy családja fentarthatására igénybe vegye gyermekei szolgálatát is. Így került hősünk 10 éves korában egy kötélverőmesterhez, a hol heti hat garasért egész napon át forgatja a kereket. De ezt a mesterséget épp úgy nem szereti, mint az iskolapadot. Az erős, mozgékony gyermeket, a ki állítólag létra nélkül mászsa meg a vlissingeni magas tornyot, valami ellenállhatatlan vágy űzi a tengerre, ez hűvöli meg lelkét, mint annyi más tengerparti lakosét. Így 11 éves korában beáll matrózinasnak. Négy évig szolgált e minőségben. Ez évek történetét homály fedi. 1622-ben már Orániai Móríc egyik hadi vállalatában vesz részt, mint tüzér, később, mint lovas katona. Politikai forrongások és átalakulások idején egy bátor és szívós ifjú előtt nyitva áll sok mindenféle életpálya. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy De Ruyter is érvényesülni akar ott, a hol lehet. A szárazföldi hadseregnél azonban nem sok időt tölthetett el, mert 21 éves

korában ismét régi kedves foglalkozásánál találjuk, a hajón, mint valóságos matrózt. Ez évben házasodik is meg. Itt megjegyezzük, hogy három felesége volt, kettő több gyermek hátrahagyásával meghal, az utolsó túléli őt.

A tengerész pályáról többé nem is mond le. De mint tengerész csodálatosan változatos életpályát fut be. Mint matróz alaposan hozzálátott ahhoz, hogy igazi tengerész legyen. Sok útra vállalkozott. 1633-ban már mint kormányossal találkozunk vele egy Grönlandot járó hajón, majd a vliissingeni kereskedők által a kalózok ellen felszerelt flottán működik, mint hajóparancsnok. Újtait gyakran megismétli úgy a balti, mint a földközi tengeren és atlanti óceánon. Rengeteg sokat kell küzdenie a kalózokkal. S e harcokban sok kalózhajót süllyeszt el, sokat röpit a levegőbe s nem egy kalóznak „lábait fűrészi“ meg a sósvízben. A kalózkodás jövedelmező, bár veszedelmes foglalkozás volt ez időben s űzték ezt a mesterséget az összes tengerparti népek, hollandok, angolok, francziák, spanyolok, portugálok, de a legvakmerőbb kalózkodást az afrikai négy berber állam űzte. Ezek ellen küldték ki gyakran a holland kereskedők Ruytert élete későbbi folyamán is, a spanyolok és francziák is sokat küzdöttek a berberekkel. E harcok közben lett nagy tengerészsze Ruyter. Itt fokozta bátorságát és hidegvérőségét, de itt tett szert alapos ismeretekre is.¹ E harcok voltak az ő iskolája, a melyben nagygyá lett. De ez iskolában a legfontosabb tényező a biblia és az imádkozás. Irják róla, hogy a bibliát mindig magával vitte s imádkozott titkon és nyilván, a hajón s otthon amsterdami és vliissingeni házában. Úgy látszik, ez a kor hitre nevelte az embereket s e hit által lett annyi nagy embere a kis Hollandiának épp úgy, mint a nagy Angliának és a szegény Magyarországnak.

Ez időtájt egy ízben, a mint a spanyolok ellen harcol, megsebesül, fogságba esik s csak hosszú szenvedések árán tud Franciaországon keresztül hazavergődni. Mint hajóskapitány sok ideig kísért kereskedelmi hajókat, hogy azokat a kalózok támadásai ellen megvédje. Innen megy át kapitányi minőségben az állam szolgálatába. Az öreg Tromp vezérlete alatt, mint egyik csatahajó parancsnoka vesz részt a spanyolok elleni hadjáratban. A st. vinczenti eldöntetlen csatában

¹ Alaposan megismerte a tengert, jegyzeteket is készített ugyan tapasztalatairól, de emlékezőtehetsége is kitűnő volt. Kikötők, homokzátonyok, szirtek, sekélyek, áramlások, mint saját házának zugjai, ismeretek voltak előtte. Ismerte a tengerészéletet, szokásokat. A hajónak kis és nagy alkatrészeit. A vitorlák kezelésében nagy mester volt.

fényesen kitűnt gyorsaságával, biztosságával lélekjelenlétével. Szétlőtt hajók roncsairól is oly nyugodtan osztja a parancsokat, mintha mi sem történt volna. Tudott tanácsokat adni ott, a hol más lemondott már mindenről. A spanyol hadjáratból, már mint ellentengernagy kerül haza. Újból kereskedelmi lobogó alatt járja a tengereket 1650-ig. Sokat küzd megint a berberek ellen. Végre, mikor már elég tekintélyes vagyona tett szert, házat és birtokot vásárol Vlissingben, vissza öhajjt vonulni a tengerész élettől. Harmadszor nősül. A vértől, a mit különben sohasem szeretett, megundorodik, elhatározza, hogy csendes polgári életet folytat. Szándék maradt.

1650-ben meghal II. Vilmos, s utána a hatalmat a németalföldi köztársaság felett a két De Witt testvér, János és Kornél veszi át. Eszes, ügyes vezérek, egyszerűek, igénytelenek, majdnem ingyen szolgálják az államot, de oraniai házellenes politikát folytatnak. Az ország két pártra szakad. A Wittek helyzetét nehezíti az, hogy terjeszkedési politikájukat az angol hatalom, élén Cromwellel, nem hajlandó némán tűrni. Már I. Károly megtiltja a brit vizeken való halászást idegeneknek, s az angol közvéleményben lassanként az a meggyőződés ver gyökeret, hogy a brit szigeteket környező tenger az ő birtokuk. Hugó Grotius ugyan *Mare liberum* című munkájában iparkodik bebizonyítani, hogy a tenger szabad, de ugyan oly alaposan felel erre vissza Selden, *Mare clausum* című munkájában, az ellenkezőt állítván. Cromwell protectoratussága első évében megújítja Károly billjét s még azzal is megtoldja, hogy a holland hajók kötelesek az angol hajók előtt lobogójuk leeresztésével elismerni az angol tengerészet fensőbbiségét. A holland hajók, a mikor csak lehetett, elmulasztották ezt. Tehát bármilyen ürügy alatt indítottak meg később is a tengeri hadjáratok Hollandia és Anglia között, a tulajdonképpeni ok mindig az volt, hogy ki az úr a canalison.

Ez ok miatt tört ki az a háború is, mely tizenöt hónapig tartott változó szerencsével. Ruytert nem nélkülözhetette a holland tengerészet s ő hazája hívására, ha nem is szívesen, de ment, otthagya békéjét, házat, feleségét. Mint viceadmirális működött az öreg Tromp mellett. De Ruyter maga Plymuthnál szétverte ugyan az angol flotta egy részét, de az egy év múlva vívott nagy, három napos tengeri csatában az angol flotta megveri a holland hajórajt. De Ruyter vitézül harcol, hadvezéri talentuma fényesen tűnik ki e csatában is, de a jobb és erősebb szerkezetű angol hajókkal és fegyelmezettebb angol tengerészekkel szemben el kellett vesztetni a csatát. Veszteség veszteségre következik. 1653 november 9-én aztán

egy rettentő vihar tönkre teszi a hollandok tizenhárom nagy csatahajóját. A béke Hollandiára nézve kedvezőtlenül köttetik meg 1654-ben.

E veszteség nagy csapás volt Hollandiára nézve annál is inkább, mert a folytonos háborúskodás következtében a lakosság igen megfogyott és el is szegényedett. Amsterdamban 3000 ház állott üresen, a fű kinőtt az utcákon, az ország tele lett koldusokkal. De Ruyter tekintélye azonban növekszik. A tengerészek rajongnak érte, az admirális egyszemélyesen benne helyezi bizodalját, de Witt János is barátjává fogadja. A legutóbbi csatában elesett öreg Tromp admirális helyét foglalja el. Lakását Vlissingenből Amsterdamba teszi át. S hozzájárul a holland tengerészet alapos reorganizációjához. Tehette is. Értett mindenhez, a mi a tengerészetre vonatkozik, a legutolsó hajószegtől a legbonyolultabb hajózási törvényig. Igaza volt annak az angol ellenfelének, a ki úgy jellemezte De Ruytert, hogy ő nemcsak a legjobb tengernagy, hanem a legjobb kapitány, a legjobb kormányos és a legjobb matróz az egész németalföldi tengerészetben.

A következő tíz év tehát erőgyűjtés ideje volt Hollandiára nézve. De Ruyter azonban a munka mellett harcolni is kénytelen. Ettől kezdve már mint a szövetséges államok hajórajának admirálisa működik s mint ilyen eltekintve attól, hogy kisebb csetepatéi vannak a középtengeren a berberekkal és a portugál partokon a spanyolokkal, mégis azt mondhatjuk, hogy négy nagyobb hadjáratban szerez a holland lobogónak, ha nem is mindig dicsőséget, de mindig tisztességet. Ettől fogva „ő volt — mint egyik kortársa írja — az ország tengeri haderejének a lelke, ki a taktust verte sok ezer ágyúlövés durva és borzasztó zenéjéhez“. E négy hadjárat: a svédek elleni a dánok javára 1659-ben, az angolok elleni második 1665—1667-ig; az egyesült francia és angol hajóraj elleni 1672-ben; és végül a francziák elleni Spanyolország javára Messiniáért 1676-ban.

Tehát 1659-ben megveri a svéd hadakat, Vyborgot rohammal beveszi s a svédeket kényszeríti a dánokkal való tartós békekötésre. Ez alkalommal kitűnt, hogy a mily kitűnő hadvezér, épp oly tapasztalt diplomata is az egykori matrózinas. Szolgálatai jutalmául a dán király nemesi rangra emeli.

A második angol hadjárat úgy kezdődött, hogy az angolok (II. Károly) elfoglalták a hollandok egyik afrikai gyarmatát. De Ruyter lement, visszafoglalta ismét, a mi hazájáé volt. De mielőtt visszatérhetett volna, hirtelen a honi vizeken is

kitört a harc. Az angol flotta váratlanul megtámadott s tönkretett egy holland kereskedelmi hajórajt. A hollandok az ifjabb Trompot küldték Ruyter visszatérteig az ellenség elébe. De Trompot, bár vitézül harczolt, az angolok megverték s már blokirolni kezdték a holland kikötőket. Mindenki kétségbe volt esve. Senki se hitte, hogy De Ruyter visszajöhet és áttörhet az erős angol flottán. Nem is ez történt, de ennél bámulatosabb. De Ruyter hajóhadával megkerülte a britt szigeteket, hirtelen megjelent Helgolandnál, egyesült az összeszedett holland flottával s immár nem mint az angolok várták, nyugatról, hanem keletről vágott neki a híres Monk hajóhadának. Dünkirchennél talált rá az angolokra s itt vívta életének egyik legvéresebb csatáját s itt aratta a győzelem legszebb babérait. Négy napig tartott a csata, melynek első napján sok holland hajó süllyedt el, sok lett hasznavehetetlenné, második nap az angol hajóhad kezdett hátrálni, harmadik nap az angol flotta 20 friss csatahajót kapott segítségül, negyedik napon, De Ruyter kitűzette az admirális hajóra, a „De Zeven Provinciën“-re a vérlobogót, általános rohamot vezényel s gyors iramban áttörte az angol hajóraj vonalát. A győzelem teljes volt. 17 csatahajót semmisített meg, 6-ot zsákmányul ejtett, 3000 angol tengerészt elfogott.

E harcban a hollandok részéről 85 csatahajó vett részt, 4615 ágyúval, 22,000 emberrel. Huszonkét nappal később az öreg zseniális Monk, az angol tengernagy friss erőkkel visszatért, a zeelandi partok mellett megtámadta a hollandokat s visszaadta a dünkircheni kölcsönt. Sokan az ifjabb Trompot hibáztatják e miatt, a ki állítólag tétlenül, vagy lanyhán vett részt a harcban. A tény azonban az, hogy a hiba az angol túlerőben s különösen az öreg Monkban keresendő, a ki méltó ellenfele volt Ruyternek. Rettentő veszedelemben jutott itt a holland hajóraj. Az angolok gyűrűként zárták körül ellenfeleiket. A hurok mindig szűkebb és halálhozóbb lett. Mindenki elvesztette a fejét. Maga Ruyter is egy pillanatra mintha kétségbeesett volna, ezeket a keserű szavakat szalasztotta ki száján: Mi történt velünk!? Vajha meghaltam volna! De a következő pillanatban már helyreállott lelki egyensúlya, visszatért önbizalma s megtette a veszedelmes kísérletet a visszavonulásra. Úgy vonult vissza, hogy egyetlen hajóját sem vesztette el. E rettentő helyzetben tanusított magatartásáról különben szemtanuk így írnak róla: „Sohasem volt Ruyter oly veszedelmes helyzetben és egy pillanatra még ő is elvesztette önbizalmát. De talán sohasem viselte magát bátrabban, mikor minden vesztesége mellett is a győztes angol túlerő elől vissza

tudott vonulni. Szétszórt hajóit összeszedte és minden további veszteséget megakadályozott. Ezt a mesteri visszavonulást maga az ellenség többre becsülte egy győzelemnél. A csatában jelen volt francia tisztek bizonyoságot tettek arról, hogy fejével és szívével olyan dolgokat cselekedett, mik felülmúlták az emberi erőket“. Ez alkalommal egyes hajóparancsnokok életök előre, bizonyosan tudott feláldozásával teljesítették a bestvaader parancsait. A visszavonulás megtörténte után visszafordul, bemegy a Themsebe, Chatamot elfoglalja, a kikötőbe szorult hajókat felperzseli és egész Londont rémületbe ejti.

A brédaai béke ugyan, a mely ezt a háborút követte, Hollandiára nézve nem volt valami kedvező, mert a toll itt is elrontotta azt, a mit a kard szerzett, de ez legkevésbé sem homályosíthatja el De Ruyter fényes hadi tetteit.

A következő hadjáratban a nagy admirálisnak az egyesült francia-angol flottával kellett mérkőznie. A hódító francia király XIV. Lajos, a kinek tervei elébe itt is, ott is nagy akadályokat gördített a „kalmár nemzet“, tüzelve harcivágyó tábornokaitól, s megsértődve De Witt Jánostól is, a kit sem megvesztegetnie, sem megfélemlíteni nem sikerült, rést üt azon a szövetségen, a melyet rövid idő előtt az angolokkal és svédekkel köt Hollandia Lajos ellen, ráveszi II. Károly angol királyt a szövetségből való kilépésre s 110,000 főnyi szárazföldi hadseregével rátör a szárazföld felől gyengén védett s belviszályoktól meggyengült Hollandiára. De Witt mindent megtesz az ellenállásra, de az orániai ház barátai által szított harag mindig fenyegetőbb alakot ölt ellene. Az utcza, a nép s lassanként a nemesség is ellene fordul, őt okolják minden csapásért, őt teszik felelőssé az országot ért minden csapásért. Megfogyatkozott s a politikai pártusák által felizgatott seregei mindenütt elvesztik a csatát. Hiába iparkodik kibékíteni a népet azzal a törvénnyel, hogy ezentúl a legfőbb polgári és katonai hatalom szétválasztatik s maga is hiába mond le a legfőbb vezérleti jogáról, hogy az másra ruháztassék át, talán III. orániai Vilmosra, az ellenpárt rátör, testvérével együtt kihúzza a házából és megölik.¹ Vilmost teljhatalmu diktátorra választják. E zavaros időket jellemzőék úgy, hogy a kormány radeloos (tanácstalan), a nép redeloos (örült), az ország reddeloos (menthetetlen). Vilmos bár hadvezéri jártassága nincs, a háború folyamán azzá nővi ki

¹ Bibliát olvasva, s imádkozva töltik utolsó órájukat, míg künn tombol a nép dühe, s mindjobban közeledik a végóra.

magát. Eszessége, diplomatai ügyessége, rettenthetetlen bátorsága által megállítja a kegyetlenül dúló francziákat, s mikor látja, hogy így sem boldogul, elszakíttatja a gátakat s Hollandiát víz alá borítja. A többi De Ruyter végezte el a tengeren. 72 csatahajójával megy az egyesült s erősebb flotta ellen. Tromp és az immár ellenténgernagyi minőségben működő egyik fia támogatják a nehéz küzdelemben. Két nagyobb csatát vív. Solebaynál az angol partokon 1672 június 7-én, majd ugyanez év augusztus 21-én Kykduinnál a hollandi partokon. Mindkettő nyakas s győzelmi babérokat egyik fél számára sem hozó csata volt. De végül is az egyesült francia és angol flotta nagyon megtépázva és kimerülve kénytelen volt visszavonulni. De Ruyter a rábizottakat elvégezte. Hollandia fölényét biztosította egy időre s hazája partjairól az ellenséget elűzte. De Ruyter politikába nem avatkozott, ő a köztársaság katonája volt. A De Witt testvérek meggyilkolása felett azonban megbotránkozásának adott kifejezést. E miatt aztán az amsterdami nép, mikor visszatért a hazájáért vívott rettentő harczokból, rátámadt s csak a kirendelt katonaság óvta meg attól, hogy őt magát megöljék s hazát kirabolják és felperzseljék. Ilyen magas hullámokat vetett a párt-szenvedély ez időkben.

Most, mielőtt utolsó hadjáratára kisérnök De Ruytert, megemlítjük, hogy a francia hadjárat és a földközi hadjárat közötti időben hajórajával a Nyugat-indiai tengerre ment megoltalmazni a köztársaság ottani gyarmatait.

A spanyolok segítségére ment utoljára orániai Vilmos rendelkezéséből De Ruyter a spanyol uralom ellen fellázadt szicíliaiak támogatására siető francziák ellen.¹ Ruyter keveselte a készültséget és felszerelést, midőn a hadjárat vezetésével megbízták, több hajót kért, mire az admirális egyik tagja, a ki puskaport még sohasem szagolt, e szavakkal fordult hozzá: „Hogyan, ön talán öreg napjaira elvesztette bátorságát?” Mire ő nyugodtan így válaszolt: „Életemet, ha hazámról van szó, kevésre becsülöm, de azon csodálkozom, hogy az urak az állam lobogóját becsülik oly kevésre és koczára teszik“.

A már betegeskedő tengernagy hiába kereste a nagy spanyol hajóhadat, csak nagy későn Palermónál akadt rá egy

¹ Vilmos meghálálni akarta ezzel azt a szívességet, melyet a spanyol király tanúsított a köztársasággal szemben. Midőn 1672-ben, a nagy szorongattatások idején a spanyol németalföldi helytartó, Monterey által 2000 lovast küldött Vilmos támogatására.

részére, de az is nagyon nyomorult állapotban volt. Így volt kénytelen fölvenni a harczot a leghíresebb francia tenger-nagyok egyikének, Du Quesnenek¹ nagyobb flottájával Strombolinál 1676 január 8-án. A csata véres volt, mindkét fél magának tulajdonította a győzelmet, de a francia flotta vonult vissza. Csak a csata lefolyása után érkezett meg a tulajdonképeni spanyol flotta, a melyet aztán Ruyter a magáéhoz csatolt s Nápolyba evez. Még így is csak félakkora volt az egyesült holland-spanyol flotta, mint a francia.

Itt Nápolyban végzi el Ruyter azt a nagyszerű s neki is szive szerint való dolgot, a miért Ruyterről nem szabad soha megfeledkeznünk. Ekkor szabadítja ki a magyar protestáns gályarabokat. Ez pedig így történt. A pozsonyi vértörvényesség által halálra ítélt, bebörtönzött, majd Nápolyba hurczolt rab predikátorokért egy nápolyi vagyonos, kegyesszívű férfiú, Velcz György és testvére Fülöp sokat tesznek s mindent elkövetnek kiszabadításukért, buzgólkodik Zaff Miklós velenzei orvos is, irván a protestáns államok egyetemeinek a kormányainak a szegény ártatlan rabok érdekében. A szász választó, a svéd követ közbe is lép értük. Velcz György végre a nápolyi alkirályhoz nyújtja be a gályán synylódó lelkészek és tanárok folyamodását, melyben világos, megczáfolhatatlan érvekkel bizonyítják, hogy nem felségsértésért, hanem a *religio*ért ártatlanul szenvednek. De ezzel sem értek czélt. Ekkor történt valami gondviselés szerű. 1675 december 1-én megjelent a Ruyter hajórajának egyik osztálya De Haen János vezéreltetével. Haen értesülvén hitsorsosainak szenvedéseiről, a hajóhad lelkészét, Vireth Egyedet azonnal hozzájuk küldötte és tíz kérdést tétetett eléjük. A kérdések ezek voltak: 1. Fogásatok előtt miért hivattatok egybe? 2. S ez a császár vagy más valaki parancsából történt? 3. Mikor történt ez? 4. Milyen bűnnel vagytok vádolva és miért lettetek bebörtönözve? 5. Első fogásatokból hogy jutottatok e nyomorúságba, a gályákra? 6. Büntetéstek a császártól van-e, vagy valaki más ítélt el? 7. Pénzért adattattatok-e el s ha igen, mennyiért? 8. Mi a neve mindeniteknek, micsoda városban vagy faluban volt pap? 9. Szomorkodnak-e miattatok magyarországi atyátok fiai s tesznek-e valamit a ti kiszabadítástokért? 10. Micsoda eszközt gondoltok a legalkalmasabbnak a végből, hogy megszabaduljátok s korábbi tisztességeteket visszanyerhessétek?

¹ Ez a Du Quesne kálvinista ember volt s úgy menekült meg a nantesi edictum felfüggesztése alkalmával a száműzetéstől, hogy XIV. Lajos, szolgálatai elismerésül, őt kivette a rendelet hatálya alól.

A kérdésekre a lelkészek kielégítő feleletet adván, az altengernagy Vireth lelkésszel s néhány tiszttel az alkirályhoz megy s kéri a foglyok szabadon bocsátását. Az alkirály válasza oly kedvező volt, hogy Vireth a szabadulás hírét viszi szolgatársainak. Korai volt az öröm. Haennak gyorsan el kellett vitorláznia a nápolyi partoktól, a csatatérre. Rettentő csapás volt ez a rabokra. Erős próba is.

Reményük azonban nem fogy el. Írnak két latin levelet Vesthoviushoz Szicziáliába. Ez a Vesthovius tábori lelkésze De Ruyternek. Ugyanez időtájban kap Ruyter parancsot kormányától, melyen többi között a hollandi kormány melegen ajánlja De Ruyter figyelmébe a nápolyi gályákon szenvedőket. Ruyter azonnal ír a nápolyi királynak, melléklí a németalföldi bécsi követnek részletes jelentését a foglyok ártatlanságáról, ír a nápolyi holland követnek és Welcz Györgynek is. Egyben lépéseket tesz, hogy a szicziáliai gályákra vitt három rab prédikátort bocsássák szabadon, de azok ott létét eltagadják s rögtön Nápolyba viszik őket. A nápolyi alkirály siet teljesíteni Ruyter kérését, a törvényszékkal még egyszer átvizsgáltatja az okmányokat és aztán 1676 január 22-én kimondja a várt felmentő ítéletet: „A jelenleg fogva levő lelkészek és tanárok ártatlanoknak találhatván, minden további késedelem nélkül szabadon bocsátandók“. Welcz sietett megvinni az örömhírt. Még most is korán. Szegények! Még egyszer próbára tétettek. Az a hír terjedt el, hogy a holland hajóhad útban van hazafelé s most már a nápolyi alkirály sem fogja teljesíteni amúgy sem komoly ígérését. Már-már könnyebben elviselhető rabságuk ismét súlyosabb lesz. Szakállukat, hajukat újra levágják, újból terhes munkákra fogják őket. Ilyen reménytelen helyzetben jelenik meg váratlanul a nápolyi kikötőben De Ruyter egész hajóhadával. Az alkirálytól, a ki sietett De Ruyternél tisztelegni és a ki hizelgő szavakkal árasztotta el a hatalmas férfit, azonnal a foglyok felől tudakozódott s mikor megtudta, hogy még mindig a gályákon vannak, így szólt: „Őszintén be kell vallanom Nagyméltóságodnak, hogy nem örvendhetek. Mit örvendjek ezen irányomban történt megtiszteltetésnek mindaddig, míg az *én testérem*, a lelkészek a gályákon ülnek és ott bántalmaztatnak?“ E szavakat megindulva, könnyek között mondotta s az ekkor is kibuvót kereső alkirálytól határozottan követelte a prédikátorok azonnal való szabadon bocsátását. Az alkirály erre kénytelen-kelletlen kiadta a parancsot, a melyet Vesthovius, Viret lelkészek s néhány hollandus tiszttel vittek a gályákra. Késő este kapták a parancsot a lelkészek, hogy azonnal hagyják el a gályákat. A paron nagy örömmel

várja őket az említett kis csapat. Lelkendezve, mély hálaérzéssel ülnek csónakokra s éneklük, a míg a hajókhöz érnek, a XLVI., (a búrok kedvencz zsoltára) a CXXIV. és a CXXV-dik zsoltárokat.

A CXXV. zsoltár 1. verse így hangzik:

A kik bíznak az Úr Istenben,
Nagy hiedelemmel,
Azok nem vesznek el
Semminemű vsszedelemben;
Mint a Sion hegye megállnak,
Nem ingadoznak.

Megérkezvén a holland flottához, „bevitetnek admiral Haen János hajójába kimondhatatlan szeretettel és örömmel, ily nagy ember örömeiben könnyeket hullat, mint mikor az elmúlt nagy szenvedéseket a jelen való jóval egyben vetjük; hol csókolja ezeket az elromlott szolgálait az Istennek, hol ölelgeti, nem tudván örömeinek nagyságát, hogy adja elő“. „A Jehova felemeli a szegényt a porból és a szűkölködőt előveszi a ganajból, hogy ültesse a fejedelmek közé, az ő népének fejedelmi közé“. Vacsora után elénekelték a CXVI. Zsoltárt s aztán buzgó imában adtak hálát Istennek a szabadításért és kegyelemért. Ugyan ezen az éjjelen a Teaté városban hagyott s hatból kettőre¹ leolvadt predikátorok is, a kik barom módjára hajtattak Nápolyba, megszabadultak. Welcz György hintóba ültette őket, hazavitte, megvendégelte s aztán olvasta velök együtt a II. Thess. három fejezetét. Másnap reggel őket is a Haen hajójára vitték, azzal a beteg lelkésszel, a ki rabkórházban feküdt s így együtt mentek De Ruyter eleibe, „a ki mely nagy örömmel örvendezett ezen a szabaduláson, mely nagy szeretetét, ritka kegyességét és emberségét mutatá hozzájuk, kimondani nem lehet“. A mikor meglátta ezeket a szegény, megkínzott, elrongyolódott férfiakat, ily szókra fakadt: *„Sok győzelmet vívtam életemnek minden rendiben ellenségeim felett, de ez az én legfényesebb diadalom, melylyel Krisztusnak ártatlan szolgálait az elviselhetetlen terhek alól kiszabadítottam“*. Mikor Harsányi István a többiek nevében is meg akarta köszönni az admirális jóságát, az így szólt: *„Nem szükség Uram! hogy a mi jó akaratumkat köszönjed, mi itt éppen csak eszközei voltunk az Istennek; adjatok hálát az Istennek szabadságotok szerzőjének.“* Mire Harsányi így válaszolt: *„Az Isten eszközeinek is meg kell adni méltó becsületüket“*. A további beszél-

¹ Harsányi István és Czeglédi Péter.

getés fonalán, a mikor De Ruyter arról értesült, hogy a megszabadítottak között reformátusok és evangélikusok vegyesen vannak, így szólt hozzájuk: *„Ime láthatjátok, hogy titeket eltipor a közös ellenség és egyformán gonoszul bánik veletek, ha ti egyetértés helyett versengtek egymással“*. Erre az egyik református lelkész így válaszolt: *„Mi a közös keresztet úgy hordoztuk, mint testvérek, sőt mint egy szív és egy lélek. A mi pénzt, vagy egyéb segélyt mi reformátusok kaptunk, abból a luteránusok is kikapták részüket, viszont a mi nekiök adatott, abban mi is osztottunk“*. Még csak annyit említünk meg itt, hogy Ruyter és Welcz ellátták tisztességes ruhával a megszabadítottakat s aztán a tengernagy gondoskodott arról, hogy biztosságba helyezze őket. A mikor ez a nagylelkű s nemes munkája be volt fejezve, csak akkor indult a foglyokat szabadító hős utolsó csatájára.

Az Aetna alatt, Kautanea mellett április 22-én találkozik a kétakkora francia hajóhaddal. A csata csak három óráig tartott, félórával a csata kezdete után De Ruyter ágyugolyótól találva elesik, lebukik a parancsnoki hídról a fedélzetre, de bár lábait szétroncsolja a lövés, s az esésben fején is megsebesül, mégis kezéből a vezényletet ki nem adja, hanem éles fájdalomai közben is osztogatja parancsait, bátorítja katonáit és — győz. A győzelem ára azonban igen nagy — maga De Ruyter. A csata éjjelén nagyon megviselt hajóhadával Syrakusába vonul vissza, néhány nap mulva seblázt kap s április 29-én, miután jelentését és üdvözlét szerezett hazája kormányának elküldi, meghal. Halálos ágyán, a mikor Vesthovius vigasztalni akarja, így szól: *„Ez a silány test nem jelent semmit, ha lelkemet megtartja az Úr. Az én fájdalomam semmi, összehasonlítva azzal a fájdalommal és gyalázattal, melyet a mi Megváltónk ártatlanul szenvedett, hogy bennünket az örökké tartó kínoktól megszabadítson“*. A kautaneai győzelem hírére a spanyol király hercegi rangra emeli a győztes admirálist, de ez a kintintetés már csak De Ruyter holta után érkezik, felajánlják fiainak is, de azok elég bátrak azt visszatartatni. Az admirális holttestét bebalzsamozták, s hajón vitték vissza hazájába. Útközben a szövetséges és az ellenséges hatalmak tisztelgő lövésekkel fogadták a hazatérő holt hős hajóját. Nehezen tudott előre jutni a hajó különféle akadályok miatt. Úgy hogy csak 1677 márczius 16-án érkezett Amsterdamba. Néhány nap mulva nagy pompával s óriási részvét mellett temették el a Nieuve Kerkben; a hol sirja fölé hatalmas emlékművet állított az utódok kegyelele. Szobrot állított neki még szülővárosa Vlissingen, egy hatalmas, magas szob

rot, a mely úgy ábrázolja a hőst, a mint kardjával nyugat felé mutat. Haarlem is szobrot emelt, valamint Debreczenben is van egy szobra emlékezetül a derék szabadítóinak.

Még néhány külső és belső vonás álljon itt De Ruyter-ről. Gerard Brandt szerint ilyen volt a tengernagy külseje: „Teste középtermű, erős, izmos, ruganyos, küzdelemre, munkára született. Homloka nagy, széles. Arcszíne fehér és erősen piros. Átható szemeiben lelkének szilárdsága ragyogott, szemei feketék voltak, épp úgy haja is, míg az öregség meg nem őszítette. Vastag, felfelé álló bajuszt hordott tengerész módra. Egész megjelenése, arcza tekintélyt gerjesztő vala, de a szigor kifejezése nyájassággal volt vegyülve, a mi egyszerre tiszteletet és szeretetet támasztott. Szervezete egészséges volt; de fiatal korában romlott hal evésétől valami reszketegséget kapott, mi sohasem mult el egészen; sőt utolsó éveiben néha kinossá és terhessé vált. A hajózás viszontagságaival szemben erős szervezeténél és a hosszú megszokásnál fogva rendkívül szívós volt, versenyezve a legviharedzettebb matrózokkal“.

Már életrajza közben bizonyára kitűnt, hogy De Ruyter hívő keresztyén lélek volt, sőt azt is kivettük a gályaraboknak adott intéséből, hogy bár felekezetéhez hű volt, de ez a hűség nem szolgált akadályul arra nézve, hogy nagy szeretettel és tisztelettel legyen a más vallásúak iránt. Minden lélek, a ki a szentírás emlőin nevelkedik, ilyené kell hogy legyen. Keresztyén jelleméből folytak egyéb kiváló tulajdonai is. Királyok, fejedelmek, követek ajándékozták meg kitüntetésekkel, fogadták barátjokká, nagy hatalom összpontosult kezében és a mi fő, ezt a hatalmat sokáig bírta, mégis egyszerű maradt, a szó legnemesebb értelmében. Háza alig különbözött bármelyik kalmár házáétól. A legszerényebb polgári háztartásban és tiszta családi életben töltötte a béke napjait. Még az admirális hajón is lehetőleg maga szolgáltatta ki magát.

Mikor az angolokkal vívott második tengeri hadjáratban az első nagy győzelem után a másodszer felszerelt angol flottát majdnem teljesen megsemmisítette, a mikor erejének és dicsőségének tetőpontján állott, egy angol tiszt kereste fel, a ki legnagyobb bámulatára úgy találta az admirálist, a mint a saját kajütjét seperte és kicsi hollandi tyúkjait etette. Az egész hajó személyzetét a hajó kijavítására és tisztogatására rendelte ki s nem akart senkit sem elvonni e legfontosabb munkától. Nem szégyelt semmiféle munkát, úgy a mint nem szégyelte alacsony származását sem, sőt arra mindig szívesen emlékezett vissza.

Pártszenvedélyektől ment volt s maga ilyen lévén, másokat is szüntelen erre intett. A gomáristák és arminianusok közötti harczot mélyen fájlalta s barátságos viszonyban tudott lenni a Vittekkal épp úgy, mint Orániai Vilmosmal. A nemzet katonájának vallotta magát s engedelmeskedett az államtól kapott parancsoknak, bármilyen párt állott is a kormány rúdjánál. Utálta mindazt, a mi a szenvedélyeket felkorbácsolhatta, utálta a vérontást és az iszákosságot. Fegyvert nehezen fogott, csak akkor, ha a haza érdeke úgy kívánta s akkor is a foglyokkal, az ellenséggel nagylelkűen bánt. A részegség ellen pedig a maga józanságával harczolt.

A mult hónap 23-án tartott nagy emlékünnepen — 24-én kellett volna tartani, de a hollandok még De Ruyter kedvéért sem gázolnak bele a negyedik parancsolatba, semmi áron sem zavarják meg a vasárnap nyugalját — a királynő, az országos méltóságok s óriási embertömeg kíséretében tették le Ruyternek az amsterdami Nieuve Kerkben levő sirjára az emlékezés és hála koszorúit mindazok, a kik nem feledkeztek meg erről a nagy emberről. Az emlékezők között volt három cand. theologus ifjú képviselőtében a magyar ref. zsinat is, a mely egy igen szép ezüst babérlevelekből álló koszorút tette a sirra. A levelekre voltak felírva a 26 megszabadított gályarab nevei, a leveleket összefoglaló arany szalag kötésénél nagy arany gombon egy gálya képe van felette Ézsaiás XLV. 13, *Én támasztom fel őtet igazában és minden utait én igazgatom, ő építi meg az én városomat és az én foglyaimat elbocsátja jutalom és ajándék nélkül, azt mondja a Seregek Ura!* A kép alatt: 1676 február 11. A koszorú szalagján jobb felől: „Liberatori perpetuae memoriae, qui nostris confessoribus servientibus libertatem reddidit“. Bal felől: „Ecclesia Christi Reformata in Hungaria“. A koszorú mellé a sirra egy üdvözlő iratot is tettek a küldöttek, a melyet dr. Antal Géza pápai theol. tanár szerkesztett holland nyelven s a zsinat elnöksége irt alá. Ujuljon meg Hollandia régi dicsősége, szaporodjanak meg a magyar protestáns Sion igaz hitvallói, de az Úr óvja meg őket a vértanuság nyomorúságaitól.

Csűrös István.

T A R C Z A.

Reformációkori egyháztörténeti emlékek.

A Szent-István-Társulat dicséretreméltó áldozatkészségéből, azon hatalmas vállalkozásból, mely a reformáció korából való egyháztörténeti emlékeknek összegyűjtését tűzte ki czélul, megjelent a III. kötet,¹ melynek tartalmát, mint az előző kettőét kötelességszerűen bemutatjuk olvasóinknak.

Hatalmasnak minősítjük mindenekelőtt ezt a vállalkozást azért, mert felöleli és összegyűjti valamennyi oklevél-számba menő történelmi emléket a reformáció korának, ha bárhol már publikálva voltak is azok, itt összegyűjtve feltaláljuk őket, a levéltárakban meglevő, még kiadatlan iratokkal együtt, hogy a reformáció korát eredeti egykorú adatokkal világíthassa meg. Ezért halad oly lassan előre. A kezünk alatt levő 600 lapos kötet, az 1535—1541. vagyis hét évi időközből 575 darab, részint levéltárakból, részint nyomtatott művekből összegyűjtött egyesek egykorú leveleit tartalmazza, melyekkel élénk világot vethetünk a reformáció térfoglalásának homályos útjára.

Miként a rövid előszóban olvassuk, a nagyérdemű szerkesztők azért vették fel jelen kötet határévéül az 1541-dik esztendőt, mert ez nemcsak nemzeti, hanem vallási szempont-

¹ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* (Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. Szerkesztették Bunyitai Vinceze, Rapaics Rajmond, Karácsonyi János, a Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának tagjai. Harmadik kötet 1535—1541. Budapest, 1906. Kiadja a Szent-István-Társulat. Nagy 8-rétű 6 + 593 + 3 lap. Ára 20 korona.

ból is roppant fordulópontra hazánk történetében. Országunk három részre szakadt, a budavári Nagy Boldogasszony-templom török főtemplommá lett, tegyük hozzá, a reformáció is mind jobban megszilárdult és most már roppant gyorsan terjedt.

Az első lapon Várday Pál esztergomi érseknek meghívóját olvassuk, melyben 1535 április 23-ára zsinatot hirdet székvárosába, melynek határozatairól ugyan nem értesülünk, de látjuk, hogy az egykor hatalmas és egységes kath. egyház mindjobban tért veszt s mivel a világi gazdagságra való törekvés képezte vágyainak netovábbját, legérzékenyebb oldalról érintette, a zavaros politikai viszonyok miatt nyomasztó helyzetbe jutott ország zilált pénzügyi viszonyaiból kifolyó azon eljárás, hogy leginkább hadi célokra, az egyházi javak zálogba adtak, vagy egyes főurak által a haza érdekében tett költségek megtérítésére lekötötték. Ferdinánd király 1535 július 26-án felhatalmazza Török Bálintot, hogy a vránai perjelség birtokait a Zrinyiektől, kik azokat zálog czímen birják, saját pénzén kiválthassa; egyúttal biztosítja, hogy e birtokokat ő és örökösei mindaddig megtarthatják, míg a kiváltásukért fizetett összeget vissza nem kapják, másnap pedig a vránai perjelséget Török Bálint fiának, Jánosnak adta Ferdinánd, tehát a család jogosan élvezte annak jövedelmeit s a birtokot nem úgy foglalta el. Ki is jelenti Bálint úr azon évi augusztus 31-iki nyilatkozatában, hogy a kezében levő egyházi javakat, melyeket a királyi felség adományából bir, a részére kikötött feltételek teljesítése esetén, t. i., ha pénzt megadják, Zalaházi Tamás egri püspöknek visszaadja. Ám csakhamar nagyot fordult az egyházpolitika. Nádasdy Tamás 1535 Ferdinándhoz, Enyingi Török Bálint 1536-ban Zápolyához pártolt át s ez csak előbbre vitte a reformáció ügyét. János király 1536 szeptember 30-án 16 ezer forintért zálogba adja Debreczent Török Bálintnak, a ki Thurzó Eleknek 1537 április 6-diki jelentése szerint, az osztrák tartományok pusztítására szándékozott megindulni, ez azonban elmaradt, mert Mihály pannonhegyi főpát azt jelenti augusztus 27-ről Ferdinándnak, hogy Török Bálint az apátság minden birtokait, a monostor és vár kivételével, erőszakosan elfoglalta, kéri tehát, hogy nyomorúságos állapotán, melyben valamint a vár védelmére felfogadott embereket, úgy a rend tagjait tovább élelmezni képtelen, segíteni kegyeskedjék. A kérelem eredményre vezetett, mert Ferdinánd, a hűtelen és rebellis Török Bálintnak Gönyő és hozzá tartozó birtokait Ságot, Tápot és Szentmiklóst, melyek különben előbb is a pannonhalmi monostoréi voltak, nevezett

monostornak adja, hogy így némileg kárpótolja a Bálint úr és mások által okozott veszteségeiért.

Azon békealkudozások alatt, melyek Ferdinánd és János király között 1535-ben kezdődtek, s többszöri megszakítással három évig folytak, az ellenséges pártfelek sokszor támadták egymást. Így akarták elvenni Török Bálinttól Pápát, s ennek keresztülvitelére a veszprémi püspök 1537 október 14. fel is kérte Ferdinándot; de Gesztes, Szigetvár, Debreczen ura nem várta összetett kézzel az ellene törő sereget, 1538 márczius 25. körül, Baranyai Mátyás tatai várnagy útmutatása mellett, mintegy 1500 főnyi sereggel Győr városát megrohanta, melyet emberei kiraboltak és az összes házakat felégették. Thurzó Elek ezévi augusztus 1-ről jelenti Ferdinándnak, hogy Török Bálint a győri káptalan és a szentmártoni apát dézmáját szedeti, e miatt a káptalan tagjai különösen az apát csaknem éhen halnak. De hogy nem üldözte mindenütt a papokat, Batthyány Perpetua 1538 június 11. adományleveléből is kiténik, a ki azt mondja, hogy a zseliz-szentjakabi apátságot, kegyuri jogánál fogva, nagyságos Enyingi Török Bálint somogyi főispán, dunáninneni királyi főkapitánynak és nejének, nagyságos Pemflinger Katalinnak különös kérésére adományozta Pécsvárady Lászlónak, a somogyvári konvent perjelének. Tehát nem akadályozta meg, hogy az apátság be ne legyen töltve, pedig látunk ám erre elég különös példákat.

Ferdinánd 1540 november 24-én a szentgotthárdi apátság kegyuraságát Thurzó Eleknek és Salm Miklósnak, illetve Thurzó mostoha gyermekeinek a felsőlendvai Széchyeknek adományozta s ezek ennek birtokába beleültek. A lébényi apátságot Vecsés-lőcsi Boldizsár deák az elmúlt zavaros időkben elfoglalta, s azt a panonhalmi főapát ismételt kérésére sem adta vissza, Ferdinánd megparancsolta 1539 április 17-én a győri káptalannak, hogy ezért perbe idézze. A tihanyi apátság javai, Ferdinándnak azon évi december 1-én kelt adománylevelével Choron András zalavármegyei főispánnak, illetőleg fiának Jánosnak adományozta. A koppánmonostori és tatai apátságok jószágait a tatai vár részére lefoglalták. Mint Lukács kolosi apát 1536 június 6-iki tiltakozásából látjuk, ezen apátság javait Hrussay Lőrincz testvérét, János apátot halállal fenyegetvén foglalta el. Az óbudai prépostságnak Pereszlény, Körtvélyes, Nádas birtokait, melyek Trencsén és Nyitra vármegyében vannak Ostrosyth Miklós foglalta el 1537-ben, Balassa Zsigmond a bozoki prépostságot foglalta el, az ipolysági prépostságot Lipcsey Orbán kapta 1537 február 6-án Ferdinándtól, Révay Ferencz és István 1535 február 15-én megváltják a turzói

prépostság birtokait János király az abaujvármegye mislei prépostságához tartozó birtokokat és a széplaki apátságot 1537 május 17-én Gecsey Mártonnak és Lónyay Gergelynek adta zálogba 20 ezer forintért. A jászói prépostságot Serédy Gáspár birta 500 forintért zálogba, Török Bálint által birt jóságai a nyitrai püspökségnek 1536 szeptember előtt Thurzó Elek kezére kerültek.

Hogy az itt előszámolt főúri családok, kik egyes egyházi birtokokat elfoglaltak, vagy azokhoz zálogba jutottak, legelső pártfogói voltak a reformációnak, senki sem tagadhatja, sőt annak terjedésére ezek nagy befolyást gyakoroltak, mely azonnal kitűnik, ha a reformátorok munkáját vizsgáljuk.

Kezdjük el ezek sorát Dévayval.

Az 1533 július 18—21. között bécsujhelyi fogságából szerencsésen elmenekült Dévay, 1534 januárban Budán már János király fogságában volt. Azon körülményből, hogy Dévay 1535 május 16-ról Sárvárról keltezi Bebek Imréhez intézett azon ajánlólevelét, melyben Szegedi Gergely ellen írt munkáját neki ajánlja, egyháztörténetíróink még eddig nem vonták le azon következtetést, hogy dunántúli reformátorsága idejét legalább is innen számítsák, pedig régibb íróink Ember Pál, Bod Péter egyező értelemmel Pápa, Sárvár, Balaton- és Rábamelléke reformátorául emlegetik. Lehetetlennek tartom, hogy Dévay budai fogsága és 1535 májusban Sárváron való tartózkodása között, az ezen évben Ferdinánd részére meghódolt Nádasdy Tamás intéző kezét ne látnánk, a ki János-párti országrészből magához vitte az üldözött reformátort és jó darab ideig, ettől fogva majdnem egy és fél évig magánál, vagy maga körül tartotta s 1536 végén történt külföldi útjában is támogatta. Dévayról 1535 május 16-ika után, az első adatunk 1535 november 10-ről való, ezen napon Nürnbergben kelt levelében értesíti Nádasdy Tamást ideérkezéséről, tehát lehetetlen, hogy az ő híre nélkül indult volna külföldi útjára; sőt azon körülményből, hogy pénzbeli dolgairól is értesíti és tudatja vele, hogy ezen utazásban Nádasdy unokaöccse, Hárságyi Ferencz is, a kit 1535 december 31-én zalavári apáttá neveztetett ki Ferdinánddal, őt segítette s ezenfelül tíz forintot adott neki, valamivel jobban megmagyarázható a pártfogó és pártfogolt közötti viszony. Hiszen ezt a Hárságyit Nádasdy a wittenbergi egyetemre küldte tanulni, kiről Dévay leveleiből még azt is megtudjuk, hogy még 1537-ben is ott óhajtott maradni, kinek atyja úgy látszik a reformátort is segítette, mert arra kéri 1536 december 19-iki levelében Nádasdyt, hogy sűrűsse a pénz elküldésére.

Dévay ezen külföldi útját szembaja orvoslásán kívül munkái kinyomatására használta fel; Melanchtonnak 1537 október 7-én kelt Nádasdyhoz intézett azon levelével együtt, melyben magasztalja ezt a főurat, hogy nagy költséggel iskolát állított fel s ajánlja neki Dévayt, ezt a kiváló tudományosságú férfiút és Sylvestert, közölve vannak a munkái elé írt ajánlás és előszó is. Latin munkáin kívül 1538 áprilisra már kinyomatta Krakóban „A tiz parancsolatnak“ stb. című magyar hittani kézikönyvét, mert ezen hónap 9-ről kelt levelében azt írja Werner György Peregi Albertnek, hogy Krakón átutaztában Victor Jeromos könyvnyomtató Dévay Mátyás magyar könyvecskéjének néhány példányát azzal a kéréssel mutatta be neki, hogy annak példányaiból juttasson egyet-kettőt Sylvester Jánoshoz. Peregi Albert pécsi postást május 9-én kelt kísérő levelével küldötte el Sylvesternek a könyvet, ki mire ezt kezéhez vette, valószínűen Dévay is hazaérkezett, mert 1538 május 30. és június 6-ik között Németujvárról kelt levelében arról értesíti Nádasdyt, hogy ideérkezett, a maga dolgairól Sebestyén által élő szóval értesítette s rendelkezését várja. Majd június 10-éről ugyancsak Németujvárról kelt levelében arra kéri pártfogóját, hogy ha útra indul (bizonyosan Pozsonyba, a június 15-re összehívott országgyűlésre), ládájának Pozsonyba szállíttatásáról gondoskodják, mert abban vannak könyvei s azok nélkül el nem lehet. Batthyány Ferenc horvát báné volt Németujvár, a ki még nem pártolta a reformációt, de valószínű, hogy Nádasdyval való összeköttetései révén jutott be hozzá Dévay. Meddig tartózkodott itt? nem lehet eldönteni, 1539. már Perényi Péternél volt, a kivel az úrvacsoráról való eltérő véleményük miatt meghasonolván, mint Stöckel Lénártnak 1540 július 23-án Révay Ferenczhez írt leveléből értesülünk, elhagyta Perényi udvarát s onnan Serédy Gáspárhoz ment, a ki a szikszói iskola tanítójául óhajtja alkalmazni. A teljesség szempontjából csak sajnálnunk lehet, hogy *nincs felvéve a gyűjteménybe* Dévaynak 1540 áprilisban Stöckelhez intézett levele, melyben Perényitől való távozása okául az említett véleménykülönbséget hozza fel, a kitől azonban semmiféle méltatlanságot sem szenvedett, mint akkoriban hire járt. (Régi M. Költ. T. II. 429 l.) Szikszórol ismét külföldre, Wittenbergbe ment Dévay; Melanchton 1541 december 28-án Haller Sebestyénhez, György brandenburgi örgróf kancellárjához írt levelében kéri, hogy ajánlja ura pártfogásába a bujdosó Dévayt.

Ferdinándnak 1539 október 18-án kelt rendelete, melyben Homonnai Drugeth Gábor Ungvármegye főispánját, ki a

király ismételt parancsai ellenére sem engedte birtokain a püspöki tizedet beszédetni, utoljára és keményen inti, hogy a dézmát a királyi tizedszedőknek pontosan szolgáltatassa be, szinte belekergette a reformáció megkedvelésébe s mivel Dobó Ferenczhez, Homonnai Drugeth Antalhoz, Györgyhöz és Imréhez hasonló rendeletet küldött, az általuk letiltott tized visszaperlése miatt való kellemetlenség csak olaj volt az amúgy is izzó tűzre.

Révay Ferencz túróczy főispán már protestáns iskolába akarja járattatni gyermekeit. Werner György nagysárosi kapitány, Révay azon kérésére adjon neki tanácsot hol neveltesse fiát, 1539 augusztus 1-én kelt válaszában azt ajánlja, hogy Bártfán vagy Eperjesen. Bártfán Stöckel Lénárt lesz a tanár, kit Melanchton nagyra becsül. Itt alkalmas szállásuk is lesz Eck Bálint városi főbírónál, kinek házában, mint tanuló Perényi Mihály és Serédy Gáspárnak egy unokája is el vannak helyezve. Eperjesen Fridericus András az iskolamester, ki ezelőtt több éven át Kassán működött dicséretesen. Ha Sárosra viszi fiait, itt azokat ő saját házába fogadhatja. Mindent összevetve ő Bártfának adja az elsőséget. Révay is ezt látta legjobbnak s magát Stöckelt kérte meg, hogy vegye magához fiait, a ki szeptember 7-én azt válaszolja, hogy készséggel fogadja őket házába nevelésbe. A Révayfiúk csakugyan Bártfára mentek. 1541 december 6-ról Stöckel arról értesíti apjukat, hogy fiainak nevelője, Gyulai Gábor, állásáról lemondott, őt magát pedig Melanchton arra figyelmezteti, hogy Magyarországon ezidőszerinti zavaros állapotában Bártfánál biztosabb helyre vonuljon. Révay közvetlenül magával Lutherrel is levelezett, midőn a Zwingli-féle úrvacsora tant a szentírással és a józan ésszel jobban összeegyeztethetőnek tartotta, érveit közölte vele, melyre Luther 1534 augusztus 4-én válaszolt neki, hogy Zwingli bizonyítékai meg ne ingassák hitében, igyekezik megczáfolni a svájci reformátor érveit, kéri hogy az egyszer megismert igazságtól ne távozzék el. Levelet így végzi: „Az Istennek ígéje: *ez az én testem*, téged nem csal meg. A te következtetésed és az emberek bölcsessége koholt és megcsal. Őrizzen meg tégedet az Úr Krisztus és vezessen az ő szentlelkével. Ámen.“

Serédy Gáspár Ferdinánd-párti felvidéki kapitány, mostoha fiát Perényi Mihályt és nővérének fiát szintén Bártfára adta iskolába. Ugy látszik Perényi Pétert is meg akarta győzni a reformáció igazságáról s midőn 1538 Prágában volt, itt megvette Révay hittani kézikönyvét s Nádasdy Tamás útján elküldötte neki. Bizony ekkor nem igen pontosan fizették a

kapitányokat s azok legénységét; ezeknek zsoldját sokszor a magukéból fizették, hogy aztán pénzükhöz jussanak, lefoglalták a tizedet, 1535 június 26-án Serédy is vett egy parancsot, hogy az általa elfoglalt dézmát minden késedelem nélkül visszatérítse. Midőn Ferdinánd 1537 márczius 28-án Perényi Péter fiát, Ferenczet kinevezte egri püspökké, annak jövedelméből Serédy Gáspár és Bebek Ferencz részére 30,000 forintot levonatni rendelt. Mivel Perényi Ferenczből nem lett püspök, Serédy meg pénzéhez akart jutni, 1538 június 12-én szigorú parancsot küldött rá Ferdinánd, hogy Frangepán Ferencz egri püspök birtokait semmi szín alatt el ne foglalja, ne pusztítsa, se dézmáját újból meg ne támadja. Úgy ezen rendeletnek, valamint Frangepán egy későbbi, Ferdinándhoz felterjesztett kérésének, melyben Serédyt a zemplénavarmegyei tized felszedésétől eltiltatni kérte, nagyon leszállítja az értékét, Ferdinánd által 1541 február 1-én Serédy részére kiállított biztositó levél, melyben kijelenti, hogy a váradi káptalan borsodmegyei birtokait, Aszalót és Felső-Zsolczát, továbbá Kassa város birtokait, Garadnát és Fonót Abaujban, csak akkor lesz köteles kezeiből kibocsátani, ha azt a négyezeröttszáz forintot, *melylyel neki szolgálataiért tartozik*, ugyanőneki egészen megfizetik.

Pedig Frangepán Ferencz egri püspök, kalocsai érseknek 1540 júliusi, a hitjavítás terjedését érintő emlékirata szerint, Serédy Gáspár, Nádasdy Tamás már a reformációt elfogadtak közé soroztattak.

Eszteri György sárospataki prefektusnak Boczkovicz Ulrikhoz 1535 december 17-én írt leveléből arról értesülünk, hogy az elűzött anabaptisták engedélyt kértek a Patakon való megtelepedésre, de Sárospatak ura, Perényi Péter, nem tűri meg őket. Boczkovicz már december 29-én tudatta ezt a hírt a bártfai tanácssal. Ismételt kérésükre — úgymond — tudatja velük, hogy az anabaptistákat, mint Perényi Péter tisztartója levelének mellékelt másolatából láthatják, sem Patakon, sem annak vidékén megtelepedni nem engedik.

Ferdinánd meg akarván nyerni párthívének Perényit, 1537 január 17-én kelt adománylevelében, annak előrebocsátása után, hogy tekintetbe véve Perényi Péter erdélyi vajdának hosszú időn át tanusított hűségét, Gábor nevű fiának adományozza a Macedonai László halálával megüresedett váradi püspökséget, egyszersmind arról is biztositja, hogy ha életében a fia meghalna, ezt az általa ajánlottnak fogja adományozni. Ennek a kinevezésnek természetesen nem vette semmi hasznát sem Perényi, de alkalmas volt azért a jóindulat doku-

mentálására. Át is pártolt később; 1540 július 3-án arra kéri Thurzó Eleket, hogy Ferdinánd királyhoz való pártolását mozgassa elő, igérvén, hogy mindenben hű alattvalója leend a királynak, egyszersmind előszámlálja kívánalmait, hogy minden kiváltságaiban, birtokaiban erősítse meg, a melyek jövőjének biztositására szolgálának. Ez évi július közepén azt írja, hogy János királyljal nem fog megbékülni és megegyezni, ezen ígéretét azon feltétel alatt tartja meg, hogy azon esetre, ha János megtámadná, Ferdinánd segítségére legyen *és őt vallásában sohase háborgassák.* Ez alatt nyilván a reformációhoz való csatlakozását értette, hiszen Dévay már ekkor udvarában volt. Ferdinánd király 1540 július végén, Perényinek azon kérését, hogy vallásában ne akadályozzák, helyben hagyja, ha különben jó keresztyén módjára megtartja, a mit az igaz kath. vallás rendel. Perényi, a királynak a vallásra vonatkozó válaszával megelegetett, s mint egy 1540 augusztus 19-ike körül való levelében mondja, nem akart valami új felekezetet pártolni, vagy alapítani, hanem erre vonatkozó kikötésével csupán irigyeinek és vádaskodóinak akarta útját elvágni.

Midőn Bebek Imre, a kit János király 1534-ben mivel felszentelt pap létére megnősült, Budán bebörtönöztett, Ferdinánd hűségére tért, ez neki a multra nézve teljesen megbocsátott, ezenfelül meghagyta a szent Miklósról nevezett székesfehérvári prépostság javadalmának élvezetében, hogy azt mindaddig bírhasa, míg valami más jószágot nem ad neki helyette; ugyanekkor adományozta neki a borsodvármegyei Csorbakó várát; gömörvármegyei ősiségének pedig, valamint Budán az olaszok utcájában levő házának birtokában megerősítette; vallására nézve pedig az 1541 február 8-án kelt oklevél bevezetésében biztositotta, hogy a miatt őt, senkinek a kérésére, vagy bujtogatására sem fogja üldözni, ha máskülönben magát jól és becsületes módon viseli, köteles lesz azonban Bebek belenyugodni azokba, a melyeket vagy az egyetemes zsinat, vagy a kath. egyház közzsinatai elfogadandóknak és megtartandóknak határoznak.

És most térjünk át a reformációra egyes városokban észlelhető hódításai és megszilárdulása ismertetésére. Rendkívül érdekes adatokat tár elénk ez a kötet.

Klein János zólyomi lelkész 1535 január 24-én értesíti *Selmeczbánya* biráját és tanácsát Mátyás káplán ügyéből kifolyólag, hogy tiszta életű evangélikus tanítót válaszszon. Felhívja a tanácsot, hogy Tröpper János jägerndorfi hitszónoknak rendes meghívót küldjön, ha azt akarja, hogy az a kítü-

zött időben hozzájuk menjen. Tröppent már 1534 november elején meghívták a selmeczbányaiak a lelkészi állás elfogadására, s midőn 1535 február 1-én bizonyára Klein felhívására újabban meghívták, levelük végén arra is kéri, hogy egy tót hitszónokot is hozzon magával. Már február 9-én tudatta a tanácscsal, hogy a meghívást elfogadja és elmegy hozzájuk. Tót lelkészről is gondoskodott; János a brumoviczi ekléziában az Isten igéjének szolgálója; augusztus 29-én arról értesíti a tanácsot, hogy jöllehet őt parochusuk Tröpper János, tót hitszónoknak meghívta, mégis mivel a selmeczbányaiak meghívóját későn kapta, Szent-Mihály napra nem mehet el hozzájuk, hanem csak Szent-Mártonra. Mivel a lutheránus dögvész már Selmeczbányát is megmételtyezte, 1536 január 7-én meghagyja Ferdinánd király a tanácsnak, hogy Várday Pál esztergomi érseknek oda küldendő megbizottait a kath. hit védelmében és az eretnység megakadályozásában támogassák. Ennek a rendeletnek nem lett eredménye. Hensel Achatius hodrusbányai lelkész február 11-én arra kéri Tröpper János mestert, *a selmeczzi igaz ekléziának püspökét*, eszközöljön ki számára a tanácsnál legalább heti 25 dénár fizetésjavítást. A városi tanács a reformáció útján feltartóztatlanul és céltudatosan haladt előre. 1536 június végén a dominikánusok kolostorát lefoglalja és abba a Szent-Erzsébet-ispotályból a szegényeket és betegeket áthelyezi; *július 19-én pedig egyenesen felszólította a kőrmöczbányai tanácsot, hogy a vallási és egyházszertartási, szervezési ügyekben tervezett zsinatot minél előbb hívja össze.*

Mivel Tröpper János 1536 végén a lelkipásztori hivatal alól való felmentését kérte a selmeczbányai tanácstól, új hitszónokról kellett gondoskodni. Meghívták Schworetz János óhegyi predikátort, a ki június 21-én azt válaszolta, hogy írjon előbb a tanács a Fugereknek, kérje azoktól elbocsátását, ha ők engedik, akkor elfogadja a meghívást. A sziléziai neumarki predikátor, Rosenberg Simon, más néven Hyppolitus, a ki előbb szerzetes volt, augusztus 2-án értesíti a tanácsot, hogy a felajánlott hitszónoki állomást nem fogadhatja el. 1537 október 19-én ugyanezt válaszolta Bernth Simon brigi lelkész s a tanácsot Tilczen Márton lubczeni predikátorhoz utasítja. Kressling János korponai lelkész is azt írja november 3-án, hogy nem tud nekik jó lelkipásztort ajánlani. Panicula János csak Moiban boroszlói pap ajánlóleveléből ismeri, személyesen nem. Ha ezt választják meg, örvend azon, hogy egymásután hárman jöttek Jägerndorfból e vidékre, még pedig ketten Selmeczbányára és ő Korponára. Panicula a meghívást elfogadta, oly

feltétellel, hogy a város költségén szállítsák el és egy év múlva, ha nem tetszenék meg nekik, kötelesek lesznek saját költségükön Sziléziába visszavitetni, s a november 14-én irt levelében tovább dicséri a selmeczieknek a Jézus Krisztus evangéliumához való vonzalmát. Deczember 1-én azt írja, hogy 17-én Teschenben lesz s kéri, hogy onnan továbbszállítsák. A reformáció terjedését tanusítja Kapothy Imrének, a sági zárda prefectusának 1538 április 24-iki levele, melyben arra kéri a selmeczbányai tanácsot, hogy küldjön neki két könyvet: Luther predikációit és Brenznek János evangéliuma felett irt commentárját.

Panicula János Selmecz új lelkésze, előlről kezdte a dolgot, még 1538-ból való levelében arról értesíti a város biráját, hogy iskolájukra többen panaszkodnak, mivel a fiúktól a tanítók semmit sem vesznek számon; ezért van rossz híre az iskolának, s ez az oka, hogy a legtöbb városi polgár máshová viszi gyermekeit iskolába, felhívja a város biráját, Bálintot, hogy iskolamesternek csak tanult és szorgalmas embert alkalmazzanak, majd egy 1539. levelében tudatja vele, miként lehetne az iskola bajain és hiányain segíteni. Sürgeti a vallás tanítását is, 1540-ben a tanács Salczert Jánost Boroszlóban taníttatta, az itteni lelkész. Moibanus Ambrus 1541 márczius 6-án azt ajánlotta a városnak, hogy Salczert tovább is taníttassák. A tanács 1541 május 4-én Kresling János korponai predikátort hívta meg a lelkészi állomásra, melyet az el is fogadott, egy későbbi május 17-diki levelében örömet nyilvánítja a felett, hogy Panicula letételében nem volt része. Július 22-én három kocsit kér a tánácstól az átköltözkedésre, kettő holmijának kell, a harmadik pedig maga, felesége és gyermekei részére. Tanítót úgy látszik Boroszlóból vittek, mert az itteni lelkész július 29-én tudatta a tanácssal, hogy választott egyet a számukra és kéri, hogy biztos elszállításáról gondoskodjanak. Legyen itt még felemlítve Selmeczbanyról az, hogy Czwozreth János hodrusbányai káplán 1541 május 11-iki levelében tanácsot kér a bírótól az új egyházfi fogadására nézve.

Bártfán is megszilárdult a reformáció. Stöckel Lénártot 1534 Wittenbergben taníttatták. Ferdinánd 1535 márczius 20-án szigorúan meghagyja a városnak, hogy a kath. plebánost elűzni és az elbocsátott Ézsaiást vagy más eretnek hitszónokot befogadni ne merészeljenek, hanem legyenek rajta, hogy az ez által elhintett tévelyek kiirtassanak s mindnyájan a kölcsönös szeretetben egyesüljenek. A tanács azonban az elűzött Ézsaiás helyett más lelkész után nézett. Sustelius Farkas 1537 június 10-én azt írja nekik Schweidnitzből, hogy

predikátort jelenleg nem ajánlhat. Rajongó van ugyan körülöttük elég, de igazi keresztyén predikátor felől keveset hall az ember; mindazáltal elküldi a város levelét dr. Hessnek, hátha ő ajánlhat valakit. Csakugyan vittek is valakit magukhoz, mert Fels Lénárd inti őket 1538 január 16-án, hogy a feleséges pap behelyezésétől álljanak el, vagy *ha már befogadták*, rögtön bocsássák el, nehogy az uralkodó szigorú rendeletét a hitehagyotton végrehajtani kényteleníttessék. Márczius 16-án már szigorú rendeletet adott ki Ferdinánd, melyben meghagyja a bártfaiaknak, hogy Lang Ézsaiás eretnek, nős hitszonokot városukból tüstént kikergessék. Mivel ezt nem teljesítették. Werner György május 23-án tudatta a tanácsal, hogy a király nagyon neheztel rájuk a predikátor befogadása miatt; ajánlja nekik, hogy a parancsnak engedelmességedjenek, gondolják meg, mi válik javukra. 1539-ben már Stöckel Lénárd a bártfai iskola rektora, ki alatt az csakhamar virágzásnak indult. Most már egy jó lelkipásztor után néztek. A boroszlói lelkészek 1540 márczius 15-én azt írják a tanácsnak, hogy nagy sajnálkozásukra nem tehetnek eleget kérésüknek, mert maguk is szűkiben vannak a jámbor és tudós lelkipásztoroknak. Ilyeneket a szomszéd meiszenieknek és brandenburgiaknak sem tudnak küldeni, pedig ezek nem törődve az emberi hagyományokból eredő akadályokkal, örömmel fogadnák őket. Sustelius a sziléziai Hirschbergről márczius 7-én tudatja a tanácsal, hogy nőtlen papot nem küldhet nekik, mert ilyet sem ő, sem más nem találhat. Mind a mellett elküldi emberüket dr. Hesshez, ha netalán ő tudna segíteni. Dyck Erazmus is azt írja márczius 11-ről nekik, hogy nőtlen papot nem küldhet, mert a kiket ismer, mind házasok. Nemescsa külföldön, a hazában is szétnéztek. Frank Bertalan 1540 július 6-án azt írja egy ismerősének, hogy Bártfán kapott állást s körülbelül szeptember 8-án odamegy. De úgy látszik, a besztarcebányaiak nem eresztették, mert Révay Ferencz turóczy főispán július 31-iki levelében arra kéri a tanácsot, hogy engedjék át Bertalan predikátorukat a bártfaiak részére. De ennek a közbelépésnek sem lett eredménye, mert augusztus 2-án arról értesíti Besztarcebánya tanácsa Bártfa városát, hogy német predikátorukat Frank Bertalant nem bocsáthatják el hozzájuk, mert maguknak is nagy szükségük van rá, *sok önérdékét hajhászó predikátor után az levén az első, ki a pápista visszaéléseket megszüntetni s az evangéliumi intézményeket életbeléptetni törekszik. Rajta kívül nincs más német pappjuk, a ki az evangéliomot némileg hirdetni tudná, mert a kik vannak, öregek és afféle hasznavehetetlen misemondók.* A mit a nős papokra

vonatkozólag irnak: nekik is, ismételve, irásban is, szóval is meghagyta a király, hogy ilyeneket körükben ne szenvedjenek; de a szentírás mást mond s azért ők is azt mondják, hogy inkább kell Istennek, mint embereknek engedelmessé válni. Frankért ne küldjenek, mert őt semmi szín alatt nem bocsátják el. Egy 1541 január 22-iki levélben ismét kijelentette a városi tanács a bártfaiaknak, hogy Bertalan predikátort nem eresztik el, ne is hozzák többé elő ezt az ügyet. Guglinger Farkas körmöczi jegyző márczius 6-án Hankó Márton freistadi lelkészt hívta meg és felkérte, nyilatkozzék, elmenne-e Bártfára lelkésznek, a hol nem egy, hanem néhány ezer elveszett juhnek visszavezetéséről van szó. Ha késznek nyilatkozik, gondja lesz rá, hogy a bártfaiak annak rendje és módja szerint meghívják; a város egészséges levegőjü, szép fekvésü, vadakban, halakban bővelkedik; fizetése olyan lesz, a milyet kíván. Május 24-én a városi hatóság arról panaszkodik, hogy Magyarországon kevés az olyan pap, a ki tud németül; de még kevesebb az olyan, a ki az Isten igéjét tisztán és őszintén hirdeti. Végre Hankó Márton freistadi lelkész megígérte, hogy elmegy hozzájuk prédikátornak, ha földesura Pernstein János elereszti. Bártfa város bírása és esküdtei tehát 1541 augusztus 18-án Révay Ferenczet kérték meg, írnia Pernsteinnek, bocsássa el Hankót, vagy ha ez már máshova ment volna, engedje meg, hogy ha bármely más alkalmas ígéhirdetőt hívnának is meg uradalmából, az hozzájuk elmehessen. Kérik végül, írnia hasonló értelemben Morvaországba is Titschein urának.

Besztercebánya sem kerülhette el sorsát. Várday Pál érsek 1535 november 6-án inti a tanácsot, hogy plebánusukat ne fosszák meg javadalmától. *Libetbányán* 1538 ujévkor választott bíró és tanács ellen Lőrincz predikátor sértő beszédet mondott. Később beismerte, hogy hibázott, mert csak egyes polgárok szavára hallgatott, melylyel lázadást idézett elő. *Besztercebánya* tanácsa tudatta január 15-én az esetet Körmöcbánya városával s közölte vele a lázadás történetét. A papot először egy pinczébe zárta a libetbányai új tanács, ekkor aztán jobb helyet kért és vallott. Mivel pedig ez az ügy az összes bányavárosokat érdekli, a libetbányai nép és tanács kibékítése végett meghívja tanácskozássra a körmöcbányai tanácsot is. Valaki az esetet feljelentette az érseknek, a tanács mentegette magát, majd a február 12-én Besztercebányán összegyűlt bányavárosok kérték őt, hogy ne haragudják a libetbányaiakra, a miért plebánusukat bebörtönözték, mert ezt csak azért tették, hogy biztosabb helyen tartsák a belviszály

és egyenetlenség szerzőjét, míg a szövetséges városok a feleket kihallgathatják és kibékíthetik, már ki is békültek, Lőrincz pap sértő szavait visszavonta. Besztercebányán ekkor megüresült a lelkészi állás és Lendischer György *késmárki* predikátort hívták meg erre, a ki 1538 február 23-iki levelében késznek nyilatkozott annak elfogadására, de előbb még beszélnie kell Laszki Jeromossal, a ki most nincs itthon, azután híveit sem hagyhatja oly rögtönösen magukra; legyenek egy kis várakozással, segítsen addig lelkészüknek András mester. A predikátori állás tehát üresen maradt s a tanács arra Pativinus Kristóf morva-trübauai lelkészt hívta meg, a ki 1539 márczius 13-iki levele szerint azt nagy köszönettel vette, de sajnálatára nem fogadhatja el, mert már a trübauiaknak kötelezte le magát; ha azonban valamely arravaló egyént sikerülend találnia, értesíteni fogja őket. A besztercebányai tót predikátor is arról értesíti 1539 április 17-én a tanácsot, hogy megbízásában eljárván, jeles német predikátorra talált, kinek hozzáintézett levelét is küldi. Ajánlja és kéri, hogy haladéktalanul hívják meg. Rotherus György tescheni predikátor április 28-ról azt írja a tanácsnak, hogy ámbár sok jóval voltak iránta a multban s azért lekötelezettjük, most még sem mehet hozzájuk predikátornak, mert beteges és mivel főnöke Prokopius nem bocsátja; de ajánl nekik maga helyett egy Bertalan nevű boroszlói születésű predikátort, a ki mint tescheni káplán dicséretesen működött s jelenleg szabad. Lendischert is hívták ismételve Kézmárkról, a ki május 1-én azt válaszolta, hogy nemsokára elmegy hozzájuk és személyesen értekezik velük, mert a Szepességről, hol az igazság és az Isten igéje miatt üldözik, minden áron távozni kíván. Francsik Bertalan tescheni német káplán június 8-án értesíti a tanácsot, hogy a meghívást Rother György tescheni német predikátor tanácsára elfogadja, azon reményben, hogy élmezéssel, tisztességes fizetéssel és lakással ellátják és 14 nap alatt náluk lesz.

A besztercebányaiak csak nem tudták betölteni a predikátori állást. Leidischer György késmárki lelkész június 28-án tudatja a tanácscsal, hogy ígését nem válthatja be. Laszky sem akarja elereszteni, várjanak rá Szent-Mihályig. Erre a tanács azt válaszolta augusztus 16-án, hogy nem akarja Laszky neheztelését magára vonni, tanácsa szerint más predikátor után néznek. Erre azután az újonnan meghívottak válaszolnak. Spettinger István *rózsáhegyi lelkész* november 28-án azt írja, nem tudja még elhatározni, mit tegyen. Kophart Lipót *pozsonyi predikátor* 1540 márczius 18-iki levele szerint, szívesen vette predikátorukká történt meghívását,

de nem mehet, mert nem hagyhatja pozsonyi hiveit, hanem ajánlja maga helyett Radaschin Mihály volt hainburgi predikátort, a ki most éppen szabad s csak azt várja, hogy valahová meghívják. Ha tanítóra volna szükségük, igen alkalmas személyt tudna ajánlani Sacherreiter Ulrik hainburgi iskolamestert. Ez év júliusban már Frank Bertalan a lelkészük s a tanács augusztusban Kephardt Lipót pozsonyi predikátornak ír, hogy egy Hainburgban időző, tanult és jó pedagógus fiatal embert a város nevében hívjon meg iskolamesternek. 1541. ismét predikátort hívtak. Faber Egyed február 27-én tudatja velük, hogy szívesen engedne meghívásuknak, de nem teheti, mert csak mostanában ment Liegnitzre és megígérte, hogy ez évben náluk marad, annyival inkább, mert a wittenbergiek is folyvást erre intik. Ne vegyék azért rossz néven tagadó válaszáat. Isten, ha buzgón kéri, bizonyára küldeni fog számukra alkalmas lelkipásztort, azonban újra meghívták, mint ez márczius 31. válaszából kitünik: köszönettel vette második meghívásukat. Mielőtt véglegesen válaszolna, szeretné tudni, vajjon beleegyeznének-e abba, hogy a náluk még szokásos pápás misét lassanként beszüntethesse? továbbá, hogy ő korust végezni ne köteleztessék, hogy a misealapítványok más hasznosabb célra fordíttassanak; végre nem lennének-e hajlandók a lelkészi földek művelését magukra vállalni s neki fizetését készpénzben kiszolgáltatni? Az állás még mindig üresedésben volt. Június 20-án Fabianus, tescheni altarista köszöni, hogy lelkészükül meghívták, de elégtelensége érzetében nem vállalkozhatik rá, míg végre Hankó Márton freistetlini lelkész július 4-iki levelében tudatta, hogy hajlandó elmenni Besztercebányára lelkipásztornak, de csak oly feltétel alatt, ha predikátort tartanak mellette, mert ő már gyenge, törődött ember; továbbá, ha kegyura Pernstein elbocsátja, kinek ez ügyben ők is újak, azután, ha beleegyeznek, hogy csak Mártonnap után mehessen, mert ezen időre esik legtöbb jövedelme; végre ha megígérjük, hogy öreg napjaira gondoskodni fognak róla.

Lőcsén 1535-ben Kletskó János iskolamester annyira át volt hatva Luther tanától, hogy annak nemcsak az iskolai növendékeket, hanem az ifjúságot is megnyerte. 1541-ben pedig Brassói Bogner Bertalant hívták meg prédikátornak.

Gyöngyösön 1538-ban már egészen áthatotta a lutheri eretnokség a várost és az evangéliomi igazságnak sok lelkeket megnyert.

Zsigmond lengyel király a reformáció rohamos terjedését ecseteli V. Károly császárhoz 1539 október 30-iki levelében és kéri, sürgesse a pápát egyetemes zsinat összehívására;

azt is említi, hogy Magyarországon már egész városokat megmétélyezett ez a ragály. 1538-ban már irodalmi úton is terjesztik a reformációt Gálszécsi István: A keresztyéni tudományról való könyvecske és Székely István: Keresztyénség fundamentomáról való tanuság czimű első magyar prot. kátéikat kiadták Krakkóban. Ugyanitt felemlíthető lett volna Dévay Mátyásnak ugyancsak ez évben Krakkóban kiadott hittani magyar kézikönyve is, „At tiz parancsolatnak, ah hit ágazatának stb. röviden való magyarázatta“.

Ajánlom ezt a kötetet, általában az egész vállalatot a könyvtárak és a tudományos irodalmat pártoló egyeseknek a megszerzésre; a következő köteteket pedig fokozódó érdeklődéssel várom és buzgón óhajtom, hogy a tudós szerkesztők fáradságos szép munkájukat befejezhessék.

Thury Etele.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A februári füzetben megkoczkáztatott két prófécziának még eddig nem teljesedett be. Nincs meg az expediens a Vatikán s a francia köztársaság között fennálló viszály kiegyenlítésére és Németországban a centrum duzzogva vonult, fenyegető kijelentések hangoztatásával, az ellenzékbe.

Azonban még mindig nincs okunk sem visszavonni, sem megbánni jövendölésünket, a mely tulajdonképpen nem volt más, mint a tényekből levont logikai következtetés a jövőre nézve. Az eseményeknek időre van szükségük, míg megérednek. Lám, még egy éve sincs és már is látjuk, hogy idehaza a „nemzeti“ kormányzat irányzata csakugyan azokon a reakziós vizeken vezet át, a melyekről annak idején bátorságot vettünk magunknak jövendőt mondani. Bizony Franciaország és a Vatikán között is létre jön az expediens és a Németbirodalom kormányzatában s törvényhozásában is csak az a konzervatív irány lesz a győztes, melyet a centrum is helyesel.

De hagyjuk a prófécziát! Úgyis kötelességünk a tények regisztrálását követeli tőlünk.

Franciaországban, — mint mondják — megszüntették a tárgyalásokat a Vatikánnal. Talán megfordítva is lehetne mondani tudniillik, hogy a Vatikánban szüntették a tárgyalásokat. De bármint álljon is a dolog: bennünket leginkább az a tény érdekel, hogy a francia róm. kath. egyházat illető és feletébb égető dolgokban maga a francia magas klérus egyszerűen egy nagy semmi, ellenben a Vatikán minden. Csak melleleg jegyezzük meg, hogy ilyen formán Boromissza szatmári püspök és hithű katolikusainak, nemkülönbén a budapesti katolikusoknak egy más állam belügyeit érintő „tilta-

kozása“ bizony semmiképpen nem a magyarországi katolicizmus megnyilatkozása, hanem a pápa mindig engedelmes, kész szolgáinak egyenesen a Vatikán felé irányított farkcsóválása, melynél bizarrabb látványt még a huszadik század nem produkált.

Kétségtelen dolog, hogy a francia felső és alsó klérus eleitől fogva hajlandó volt meghajolni a befejezett tények előtt. Nemkülönbben bizonyos az is, hogy a Vatikán intéző körei soha annyi bizonytalanságot és ingadozást nem árultak el, mint ennek az egész vén Európa egyházpolitikáját új s egészségesebb alapokra helyezni hivatott kezdeményezésnek megítélésénél, nemkülönbben az azáltal szükségessé tett intézkedések foganatosításánál.

Azok a vészfellegek, melyek az államilag jól ellátott francia pápás egyház egén tornyosultak, bőséges haladékokat adtak, lassú gomolygásukkal, a Kuria bölcseinek, hogy fedél alá tereljék a féltett nyájakat, az „egyház első szülött leányának“ gyermekeit. De ezek mit sem tettek. Csak a mikor már beütött a villámcsapás a fényes palotába: akkor kezdtek tiltakozni. Hogy miért éppen csak ekkor? És miért utasította vissza X. Pius az 1907 január 2-iki törvényt és miért kötötte a plebánus és a polgármester között a templomok használatára nézve kötendő haszonélvezeti szerződések érvényét ahhoz a feltételhez, hogy annak valamennyi francia r. kath. plebániában egyszerre kell életbelépni s ha csak egy esetben is nem köthető ily szerződés, tehát a többi sok ezer semmissé lesz és hogy miért utasította vissza a pápa a francia kormány előzékenységét, melynél fogva még a gyülekezeti törvény alkalmazását is felfüggesztette a katolikusok könnyebbéért és hajlandó volt minden pápai feltételt elfogadni, csak hogy szerzetesek papok ne alkalmaztassanak s a szerződés a plebánus életére szóljon: azt első pillanatra bajos volna megmondani.

Azonban ezek a rejtélyek még sem rejtélyek. Két körülmény azonnal megoldja minden gondolkozó s a világeseményért figyelemmel kísérő egyén számára a kellő felvilágosítást.

A szociáldemokráciának vallásellenes irányzata az egyik és X. Pius pápa személyisége, illetőleg egyénisége a másik körülmény.

A szociáldemokrácia vallásellenes irányzata tulajdonképpen egy, lassacskán magát túlélő túlzás. Ma még „vallásellenes“, holott igazában csak „egyházellenes“. Teljesen azt a tényt látjuk magunk előtt ujjászületni, mikor a nagy Voltaire toporzékolva kiáltotta a *keresztység* felé: „Tapossátok

el az utálatost!“ Ma tudjuk, hogy Voltaire a keresztyénséget egynek vette a róm. katholicizmussal. Innen vannak evangéliumi gondolatai és „keresztyénellenes“ nyilatkozatai között az ellentétek. A szociáldemokrácia és az evangéliom között csak a mindkét oldal hívei részéről támasztott túlzások hoztak ellentéteket létre. És mert a szociáldemokraták a maguk társadalom újjászervező törekvésükben a szervezett egyházakat a legtöbb esetben a fennálló társadalmi rend éber őreiül találták magukkal szemben: ezért megfélelkezve azokról a törekvéseikről, melyek éppen az evangéliomokban nyernek legtisztább kifejezést, az egyházak és az ezekkel egynek vett s így teljesen félreismert vallás ellen fordultak.

Ne feledjük azonban azt sem, hogy a szociáldemokráciának a róm. katolikus egyház és vallás egységét illetőleg tökéletesen igaza van. Hiszen Voltairenek is igaza volt a maga szempontjából, mert a keresztyénséget csakis a róm. katolikus egyházi szervezet által filtrált alakban ismerte. Ne feledjük azt sem, hogy példának okáért a Németbirodalomban a hivatalos protestáns egyházi hatóságok mindenképpen a fennálló társadalmi rend támaszainak szerepére vágyanak s nem szívesen látják az evangéliom szellemében működő lelkeseknek a szociáldemokrácia anyagi céljaival parallell haladó szociális működését. A francia, a belga, az olasz, a spanyol klérus s a németországi kozisztoriumok működése eléggé megmagyarázza nekünk a szociáldemokrácia ténykedésbeli tévedésének lehetőségét.

Minthogy tehát a róm. katholicizmusban egyház és vallás teljesen összeesik; minthogy továbbá az egyház oly hatalmi állásra törekszik a lelkek felett, mely sem a személyi, sem a társadalmi egyéniséggel össze nem férhet: ezért igen természetes, hogy egyfelől a szociáldemokrácia teljes erejével a „csuhások“ ellen tör, másfelől pedig első sorban ugyan a róm. katolikus egyház, de hasonló arányban a protestáns is, a maga erőinek koncentrálására törekszik. Ez a római egyházban a papság tekintélyének megnövekedését, szörnyű mód túltengését jelenti, a protestáns konzisztoriális egyházakban a caesareopopia nagyarányú érvényesülését szüli, az öntudatos presbiteriális protestáns egyházunkban ellenben keresi az összetűzés helyett az egymást megértés, az arány középúton való haladás előkészítésének készségét.

Téved az, a ki korunknak inkább egyházas, mint vallásos érzületében tapasztalható fellendülést másban, mint a szociáldemokrácia által megindított új társadalmi alakulás iránt való ellenszenvben, illetőleg szimpáthiában keresi. A

római egyház, mely vallásos felfogásában és egyházi intézményeiben egyaránt fenyegetve van, mint a régi társadalom leginkarnátusabb alakja, egy oldalról ugyan szociális tevékenységre fanyalodik, de másfelől összevonja erőit a maga legszilárdabb bázisára, a pápaságra, hogy mint az ugrásra készülő párducz, annál ellentállhatatlanabb rohanással ugorjon előre, ha ennek ideje elérkezik.

Igy értjük meg, hogy a hatalmas francia klérus a maga 10,000 papjával egy nagy nulla lett a pápasággal szemben. Ez magyarázza meg azt, hogy az egész világ katolikusai, tudniillik valódi és állítólagos katolikusai szinte hódoló imádatlással térdelnek szent Péter trónusa zsámolyánál. Ezért helyes X. Piusnak minden „post festa“ jött intézkedése még akkor is, ha előzetesen az egész katolikus világ másképpen gondolkozott is.

Íme a francia klérus kész volt behódolni az 1905 decz. 9-iki törvénynek. Meg is tette az előkészületeket, de Róma nélkül elhatározó lépéseket tenni nem mert. Róma pedig tiltakozott és mindig csak tiltakozott, de utasításokat a teendőkre nézve — mert hát maga sem tudta, mi volna a teendő — nem adott. Az 1907 január 2-iki törvénnyel szakasztott ez az eset. Nemkülönb a későbbi expediens javaslatokkal is. A francia klérus mindenre kész volna, hogy hazafias kötelességeivel összeütközésbe ne jöjjön, de Róma folyton leinti: „non possumus“. De hát mi az, a mi lehetséges, a mi teendő? A feladat mindig csak „non possumus“. És mit sem használ a felső klérus minden közbenjárása, minden jóakarata. Rómában római szemmel néznek. A szegény francia klérus pedig nem mer egyetlen életadó forrásával, a Vatikánnal, szakítani, azért fiúi engedelmességgel meghódol s vár, a minthogy a Vatikán is vár és csak vár . . .

Most jutottunk el a kellő felvilágosítást megadó második körülményhez, a melyet „X. Pius pápa egyénisége“ szavakkal jeleztünk.

Igenis a Vatikán vár, csak vár, mert mást tenni nem tud. Az első időszakban először elkésett, azután meg elsiette a dolgot. Bele juttatta a francia egyházat a bajba és mert abból — a mult által kötve — kivezetni nem tudja, várja, hogy a szabadulás, mint valami „Deus ex machina“ fog jelentkezni. Arra vár, hogy vallásüldözésről, az „üldözött katolikusokról“, erről az Ugron Gábor által is már elcsépelte témáról kesereghessen. Csakhogy erre, éppen erre hiába vár, még az oly heves Clémenceau is belátta Briand kollegája politikájának helyességét: mindent elkerülni, a mi a vallásüldözés bélye-

gét viseli magán és minden lehető előzékenységet tanusítani, a mit az ügy természete megenged, csakhogy Róma intransigens álláspontja annál jobban kidomborodjék.

Igen jól ismeri s tárta fel 1906 deczember 28-iki szenátusi beszédében Briand a helyzetet, midőn reámutatott arra, hogy a francia papság nemcsak hogy elfogadta, sőt egyenesen örömmel is üdvözölte volna az (1906 deczember 9.) törvényt, ha Róma reá nem kényszeríti, hogy visszautasítsa. A római kuria — úgymond — azt óhajtja, „hogy üldözve legyen“. De erre hiába vár. „Mi ellene csupán a szabadság fegyvereivel küzdünk. A szabadság a leggonoszabb s leghatalmasabb fegyver, mely az egyházzal szembe szállhat“.

X. Pius egyénisége ennek az egész, kegyetlen küzdelemnek a folyama alatt, egy gyöngye s határozatlan, kapkodó ember benyomását kelti. Trónrajutása után megszabadította magát a „diplomata pápa“, XIII. Leó, még diplomatább államtikárától Rampollától és a fiatal Merry del Vall útmutatásai szerint mozog a nehéz s mindkettőjük számára idegen kuriális gépezetben. Egyszer hajlandóságokat mutat, hogy az olasz királysággal kibékül és szakít a vatikáni fogsággal, máskor pedig túlszárnyalja merevségben névrokonát IX. Pius pápát is. Volt idő, mindjárt pápaságának kezdetén, mikor azt lehetett hinni, hogy egy kis szabadabb, tudományosabb szellő fog behatolni a katolikus theologia scholastikus czelláiba és ma nyakra-főre dolgozik az index kongregáció. Eleinte szociális tevékenységre buzdította papjait szerte a világon, de ma már kijelenti, hogy ebben a működésben is alá vannak vetve nemcsak a papok, hanem a világiak is a püspökök tekintélyének. Van benne sok vonás, a mi híres névrokonára a „csalatkozhatatlan“ IX. Piusra emlékeztet, a ki tudvalevőleg karbonáriságon kezdte nyilvános szereplését, hogy aztán a vatikanumon át, mint „háromkoronás fogoly“ végezze azt be.

Magunk is tudnánk még egyet-mást elmondani erről az egyházfőről, de talán mégis czélszerűbb lesz, ha egy amerikai katolikus papnak a „North American Review“-ban megjelent s a „Giornale d'Italia“ által ismertetett nyilatkozatának főbb pontjait adjuk vissza. Ez nem olyan egyoldalú nyilatkozat, mintha tőlünk származnék és a mellett a mai nemzeti világban, nem is olyan veszélyes.

Az illető katolikus pap szerint a világ katolikusai beleunva a diplomatikus és tudós pápába, örömmel üdvözölték X. Piusnak a megválasztatását. Az új pápa minden elődénél többre vállalkozva, azzal lepte meg a világot, hogy czélját jelmondatában így állapította meg: „omnia instaurare

in Christo“. Ezt ugyan senki sem várta tőle, de legalább is annyit, hogy megszabadítja magát két előzője hamis hagyományaitól, melyek a szentszék tekintélyét aláásták, hogy véget vet Olaszország kiátkozásának, nemkülönben annak az állapotnak, mely az egész katolikus egyház kormányzatát az olaszok monopoliumává tette. De bizony mindezek a remények csalódnak bizonyultak.

Az evangéliom szelleméből a jelen pápaságban még csak nyomok sem találhatók fel. Ellenben minden igazság iránt vak és süket és teljes mértékben bigott.

Ezen körülmények okai részben történelmieket, részben értelmi természetűek. Ugyanis egy jámbor, egyszerű püspök, ha pápai trónra lép, a pápaság pompázó és zsarnoki hagyományai-ban hitcikkeket lát és csakis egy kiváló géniusz volna képes magát ezen hivatal nyügeiből kiszabadítani. Azonban X. Pius éppenséggel nem géniusz és képzettsége alig éri el a közép-szerűségét. „Természeténél fogva jóságos ugyan, de a Vatikáni tradíciók tiszteletreméltó komédiái hamarosan meg-rontották.“

X. Pius pápának Olaszországhoz való viszonyára vonatkozólag ezeket mondja az amerikai katolikus pap: „A pápaság megtiltotta a róm. kath. fejedelmeknek az olasz király meglátogatását. Ezt még lehetett érteni IX. Piusnál és el is lehetett nézni, mivel Róma elvétele által személyében szenvedett sérelmet. De manapság már semmivel sem menthető, ha egy pápa a nemzetközi érintkezések ilyen korlátozására tartja jogosítottnak s így túllépi lelki természetű hivatala határait.“

Az amerikai katolikus pap bátran elítéli X. Piusnak a keresztyén demokráciával szemben tanúsított magatartását, melylyel halálra sebzett a hierarchia érdekében, egy valóban evangéliomi szellemű mozgalmat, mely a szegény, elcsigázott nép szellemi és anyagi emelkedésének előmozdítását tűzi ki céljául. Szerinte a pápának a katolikus ifjúság körében tapasztalható modern eszmeáramlatok ellen intézett fellépése „brutális támadás a világosság ellen, mely most van keletkezében“. Meg van arról győződve, hogy a katolicizmus leg-tiszteltebb és legnemesebb gondolkozóit ellen intézett támadások célját nem érthetnek s azokat az igazság kutatásától vissza nem riaszthatják.

„Omnia instaurare in Christo“ büszke jelmondat, de túlhaladja egy embernek, különösen pedig X. Piusnak erejét. Majd ha a katolikus tudósok nem fogják feláldozni egyéni meggyőződésüket a római kuria indexkonregációjának kíván-ságára, majd ha a nép megszerzi magának az eszközöket,

melyek segélyével a katolicizmus irányításába befolyhat: csak akkor lesz lehetséges, csak akkor válik valóra, hogy az egyház az evangéliom, a Krisztus szellemében kormányoztassék. Addig azonban a nagy mondás csak hazugság és csalás, bárki mondja is s ha nincs is teljesen tudatában mondása hamiságának.

A magunk részéről nem fűzünk kommentárt az amerikai katolikus pap jellemzéséhez. De a mint előre bocsátottuk, nem látjuk X. Pius személyiségében a kellő képességeket, a rátermettséget az egyház hajójának a modern élet vizein való kormányzására. Ő előtte is VII. Gergely, meg III. Ince s ezek egyháza az eszménykép. Pedig nincs földi hatalom, mely az emberi fejlődés szekerét vissza fordíthatná, mikor ezt a fejlődést éppen a föld feletti amaz egyetlen igaz hatalom irányítja s mozditja elő.

Akármit mondjanak is a r. katolikus hívők: X. Pius egy középkori pápa, a középkori eszközök nélkül. Hatalma még manapság kiterjed ugyan saját papjaira s a hívek ama tömegére, melyet a pápa s általa közvetve a papok szellemi kiskorúságban tartanak, de ezeknek összes száma is igen csekély a közönyöskhöz és a rómaellenesekhez képest. Sőt merem állítani, hogy ha a mai társadalmi rendszer görcsösen ragaszkodó s a változástól remegő filiszterszellem és jellem meg nem rettent volna a szociáldemokrácia nagyhangú lármájától s félelmében nem földöntúli segítségtől várná, hanem maga munkálná a békés fejlődés és átalakulás folyamatát: bizony az a csekély szám is még csekélyebbre apadna, mert a hívőknek nem volna szükségük annyira a papokra s a papoknak meg a pápára.

Ime a holt pontra jutott francia egyházi viszonyok megértésének a kulcsa. A társadalmi rend változatlan fennmaradásáért esengők belekapaszkodnak a reverendába. Ezek viselőit létérdekük Rómához fűzi. Rómában pedig manapság csak középkori tradíciók és közepes kapacitások vannak. Amazok nem érvényesíthetők, ezek pedig a világmozgató nagy események görgetegében nem érvényesülhetnek. A Vatikán „non possumusa“ ez alkalommal a képtelenséget és nem az erkölcsi lehetetlenséget jelenti. Az események azonban nem várnak. Azt a bizonyos expedienst mégis csak megtalálhatják Rómával is a már-már konviktusi életre gondoló s élvező papok.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Az Oltványi-jutalommal kitüntetett pályamű. Budapest, 1906. XXXVIII + 558 l. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Ára 12 kor.

A cizterczita rend tudós történetirója, a ki marosvásárhelyi, sárospataki és debreczeni reform. főiskoláink törvényeit is nagy szakavatottsággal ismertette, fenti könyvében, a Magyar Tud. Akadémia 1902. évben kitűzött ezen pályakérdésére felel: „*Adassék elő az elemi vagy népoktatás története Magyarországon 1540-ig*“. Szerző azt mondja az Előszóban, hogy a pályatétel határozottan kijelölte a keretet dolgozata részére: az *elemi*, vagy *népoktatás* történetét kívánja; a *papi* nevelést tehát kizárja teljesen, miért is a *szerzetesi* és *székesegyházi* (káptalani) iskolák története feladata körén kívül esett. A kezünkben levő könyv tehát az 1540 előtti magyar népoktatás története akar lenni, mely hogy ezen kérdést mennyiben fejti meg, mindjárt látni fogjuk.

A munka két részből áll. Az első rész a tulajdonképeni feldolgozás, melyben kilencz fejezet alatt a következő kérdéseket tárgyalja: I. A keresztyénség és a népoktatás. II. Népoktatás a templomban. III. Népoktatás a falusi iskolákban. IV. Városi iskolázás. V. Falusi iskolák Magyarországon 1540-ig. VI. Városi iskolák Magyarországon 1540-ig. VII. Udvari és magánoktatás. VIII. Nőnevelés. IX. A népoktatás fejlődése és a korviszonyok (3—211. l.). A második: Oklevéltár, melyben 359 oklevelet közöl (212—478. l.). A 479—558. lapon egy bőséges, de mégsem kimerítő név- és tárgymutatót nyerünk, külön a feldolgozáshoz és külön az oklevéltárhoz.

Az I. fejezetben (3—7. l.) általánosságban tárgyalja szerző a keresztyénségnek a népoktatásra való hatását, melynek a II. fejezet (8—20. l.) folytatása, de tagadom, hogy az 1279. budai, az 1460. szepesi, az 1450., 1489. és 1493. esztergomi, 1494. nyitrai és az 1515. évi veszprémi zsinatoknak (13—19. l.) a papok részére adott utasításait népoktatásnak lehetne minősíteni, mert ezek a papokat oktatták ki arra, hogy a templomban miként járjanak el. A III. fejezet a *szereztesek* és a *székesegyházi iskolák* oktatásából indul ki és 1510-től kezdve említ falusi iskolákat (22. l.), a felhozottakból azonban, mivel legnagyobb részük a XVI. századból való, túlzottnak tartom azon következtetést, hogy a székhelyeknél a plébániai székhelyeken iskola is volt (23. l.), sőt még túlzottnak tartom azt, hogy 26 falusi iskola létezéséből történeti tényként hirdetni lehessen „ezen jelenség elegendő azon tény megállapítására, hogy a XIV. és XV. században a falusi plébániai székhelyeken országszerte volt iskola“ (24. l.), valamint azt is, hogy „a XIV. és XV. század adataiból joggal következtethetünk az Árpádok korára, mert a városi iskolák megalakulása előtt a lelkipásztorkodó papság, a káptalani iskolákon kívül, egyedül a falusi iskolában szerezhette meg ismereteit, s így ekkor a falusi iskolára nagyobb szükség volt, mint a városok létrejövése után. Helyes tehát a következtetés, hogy a plébániai székhelyeken természetesen nem mindegyiken, már az Árpádok korában is volt iskola“ (U. o.).

Ezt a következtetést nem lehet Békefi könyvéből igazolni. Az oklevéltárban csak arról meríthetünk adatot, hogy 1238-ban Pesten, 1276 előtt Felhévizen, Óbudán, 1342-ben Pozsonyban volt iskola, pedig az erre vonatkozó okleveleket 25 levéltárban felkutatta és az eddig már kiadott kútfői anyagot átkutatta és ime az egész Árpád-korra, a rengeteg sok forrásból nem lehetett három, négy adatnál többet összehozni. Ha ehhez hozzá adjuk Lőrincz esztergomi érsek 1114. évi zsinati határozatát: „Valaki idegen szolgát, vagy olyat, ki urának akarátán kívül a szolgálat alól el nem vonható, vagy bárkit a köznépből tudományokra oktat, vagy a papságba felvesz, urának tudta s meg egyezése nélkül, azt váltsa meg, s azon felyül 50 penzát fizessen bírságul“, akkor kitűnik, hogy a jobbágyok fiaí csak földes uraik engedélyével járhattak iskolába s így a papság nem igen toborzhatta a falusi iskolákból leendő tagjait, ebből nem az következik, hogy a plébániai székhelyeken már az Árpádok korában is volt iskola, hanem ennek az ellenkezője, tudniillik, hogy nem igen volt.

A városi iskolák létrejövésének okát abban keresi, igen

helyesen, hogy a polgári osztály belátta, miszerint a kolostori és székesegyházi iskola nem neki való, mert az iparosnak és kereskedőnek más irányú és tartalmú műveltségre van szüksége, mint a papnak. Ezen tudatban új iskolát szervez, melyet *városi iskola* néven ismerünk (27. l.). A szervezés nem könnyű volt, mert a városok a maguk házi pénztárából, mondjuk költségén tartván fenn az iskolát, a tanítóválasztás jogát maguknak fentartották, s így gyakran összeütközésbe jutottak a székesegyházi scholasticussal, a ki ezt a jogot szintén maga részére követelte. Ebből támadt azon helytelen vélemény, hogy a városi iskolák a káptalani és székesegyházi iskolák ellentétei, de tanítói között akárhány papot találunk a világiak mellett. A városi iskolák tantárgyai az írás, olvasás, számvetés, vallás, ének és a latin nyelv elemei voltak, ennek illusztrálására Heyden Sebald: *Formulae Puerilium Colloquiorum* ából öt lap mutatványt közöl (42—47. l.).

Az V. és VI. fejezetben az 1540-ig létezett falusi és városi iskolákra vonatkozó adatokat terjeszti elő szerző, melynek eredményei legnagyobb részben a munka második részét képező okmánytárból merítettek. Az 1540 előtti népiskolák száma az eddig fennmaradt adatok szerint, összesen 137, melyek közül 54 falusi és 83 városi iskola.

Szerző egyenként felsorolja ezeket a falusi és városi népiskolákat és ebből a névsorból megállapítható, hogy népiskola létezéséről egyáltalában nincsen adat Árva, Bács-Bodrog, Borsod, Csanád, Csik, Doboka, Esztergom, Fogaras, Hajdu, Komárom, Máramaros, Mosony, Nógrád, Nyitra, Szilágy, Szolnok, Temes, Torontál, Turócz, Udvarhely, Zala vármegyékből; a legtöbb a XVI. századból való s mivel ebből 61 iskolára nézve van adat, ebből is kettő 1540. utáni: látni való, hogy *a legtöbb népiskola a reformáció századában alakult.*

Hogy a VII. fejezet (176—197. l.) tartalma „*udvari oktatás, magánoktatás*” nem a magyar *népoktatás* keretébe való, a czimből is következik, ám azért mint művelődéstörténetünkre fényt derítő részletet élvezettel olvashatja mindenki. Ilyen a VIII. fejezet is, a nőnevelésről, mert az apáczakolostorok nőneveléséről, Margit királyleány oktatásáról, a veszprémi és nyulakzigeti nőnevelőiskolákról stb. tárgyal, sőt az 1533-ból való tiltó rendeletet is felemlíti, mely szerint az apáczákat az írás-olvasás tanításától eltiltják, *tehát ez sem népoktatás.*

Szép összefoglaló képét rajzolja szerzőnk a népoktatás fejlődésének a IX. fejezetben (205—211. l.), de Lutherről nemcsak azt kellett volna felemlítenie, „*hogy azon elve, miszerint a Szentírást mindenki maga magyarázhatja, a nép-*

oktatás körének kiszélesbítését eredményezte“, hanem azt is ki kellett volna emelnie, hogy a reformáció azon elvet léptette életbe, *hogy minden templom mellé egy iskola építtessék*. Dehát ezt, úgy látom, nem akarta kimondani a tudós szerző, sőt úgy tetszik, mintha egész munkája annak a documentálása akarna lenni, hogy a reformáció előtt általános volt a népoktatás, mely egyszerűen beleült a régi iskolákba. „A reformáció oktatástörténeti szempontból nevezetes jelenség, habár a népoktatást nem ő találta is fel; mert az már századokkal előbb megvolt, mind a falusi, mind a városi iskolákban. Az is bizonyos, hogy föllépésekor a régi iskola nyugalmat és munkáját megzavarta s helyébe másikat nem mindjárt és nem is mindig tudott állítani.“ (211. l.) Tétele ez utolsó állítását az egész vonalon keletkezett iskolák száma megczáfolja, ám az első feléről is megállapítottuk, hogy nem volt olyan általános, mint szerző hirdeti.

Mindezek daczára szerző munkáját nyereségnek tartom, mert a II. részben publikált 359 oklevél, melyből 153 most jelenik meg először, a művelődéstörténet iránt érdeklődőket hálára kötelezi le iránta, mert ez nagy és fáradságos kutatás eredménye. Vajha a fáradhatatlan szerző, a felsorolt kifogásokat újabb oklevelek felkutatásával megdönthetné.

Thury Etele.

Izrael népének története a kezdettől fogva a babyloniai fogságig (572-ig). Gräetz nagy műve alapján szerkesztette Szabolcsi Miksa. Budapest, 1906. Phönix irodalmi részvénytársaság.

A zsidóknak 1853-ig nem volt megírva egyetemes történetök. Gräetz Henrik, — 1856-tól a boroszlói rabbiképző intézet tanára, — vállalkozott erre a nagyszabású munkára, közrebocsátván 1853-ban a zsidók történetének első kötetét, melyet hat kötetben 1872-ig befejezett. A könyv azóta világhírűvé lett, megjelent héberül, angolul, francziául. Szabolcsi Miksa, az Egyenlőség című hetilap szerkesztője, ez a fajaért lelkesedő derék zsidó férfiú vállalkozott most arra, hogy e művet magyarra is átültesse, megtoldva a magyar zsidók történetére vonatkozó részszel, melyet Kohn Sámuel, a budapesti tudós főrabbi ír. Gräetz művétől eltérőleg a sorrend tekintetében ez az itt első kötetben szereplő darab, nála a negyedik foglalja el.

Az emberiség történetében Izrael népének nem megve-

tendő szerep jutott, — ezért egyetemes történetik, — a történeti tudományok iránt érdeklődők számára minden részletében becsesel bír, de a jelen kötet, mely a biblia korát tárgyalja és Kanaán elfoglalásával veszi kezdetét és végződik a júdai állam elpusztulásával, mikor a babyloniai fogságnak elnevezett 70 éves korszak veszi kezdetét, — mi ránk protestáns lelkészekre, a kik a bibliát tartozunk buvárolni, — különös érdekekkel is bírhat.

E kíváncsisággal vettem kezembe a fenti kötetet és míg egyfelől nagyon sokat tanultam belőle, másrészt, bár a bibliai korszak története ismerős is előttem, mégis nagy élvezettel, gyönyörűséggel olvastam végig. Ez első kötet, a Szabolcsi Miksa által irt lelkes előszón kívül, a melyben a mű létrejöttének a körülményeivel számol be, két nagy részből áll. Az első rész két korszakot foglal magában. Az első korszak hat fejezetre oszlik. Az első fejezet az előzményen kívül, Mózes haláláig terjed, a második Kanaánország elfoglalása, a harmadik a szomszédok czimét viseli (a főnicziaiak, az ameusok, filiszteusok, idumeusok), a negyedik a birák kora, az ötödik átmeneti kor a hősoktól a királyokig. Eli és Sámuel, a hatodik Saulnak van szentelve. A második korszak a *virágzás* kora. Ez négy fejezetet ölel fel: az első (illetőleg hetedik) Dávid és Isboset, a második (nyolczadik) Dávidról szól folytatólag, a harmadik (kilenczedik) Salamonnal foglalkozik, a negyedik (tizedik) a közállapotok és változások, törvény, szokás, művészet és irodalomról szól.

A második rész (vagyis harmadik korszak) a hanyatlás idejét festi és 13 fejezetből áll a következőképpen: 1. A birodalom megoszlása és a megújított prófétaág. 2. Dávid király háza és a Jehuidák. 3. Az utolsó Jehuidák és Uria kora. 4. A tiz törzs birodalmának pusztulása, Dávid uralkodó háza, az asszonyok beavatkozása. 5. A tiz törzs birodalmának vége és a Dávid háza. 6. A thora. 7. Samária pusztulása és a Dávid dinasztia. 8. A Dávid dinasztia alatti episodok tárgyalása. 9. A Dávidházbeli utolsóelőtti királyok. 10. Józiás király és az új rend. 11. Juda hanyatlása. 12. Juda országának pusztulása. 13. A pusztulás utóbajai. Végül egy függelék zárja be a könyvet, melyet a bibliai történet és az újkori ásatások czim alatt dr. Venetianer Lajos irt meg és az ó-szövetség hitelességét igyekszik kimutatni az újabb ásatások alapján. A következő részeket öleli fel: 1. Az ósatyák. 2. Izráel Egyiptomban. 3. Mózes és Hammurabbi. 4. A királyok. A könyvhöz névmutató is van csatolva.

E kötetben semmi olyan nincs — kivéve a végére csa-

tolt függelék — mely a bibliában jártas ember előtt, mint mondtam, valami újat tartalmazna, mégis a mű elejétől végig lebilincselő hatással bír az olvasóra nézve; mert rendszeresen és pragmatikusan írja le, a mi a bibliában össze-vissza fogtaltatik és az áttekintést megnehezíti. Az ó-szövetségi zsidó néptörténete, mint egy megrázó drámai történet vonul el az olvasó szeme előtt, melyet sokszorosan emel a stylus szépsége, gazdagsága, magyaros nyelvezete. Mintha nem is egy idegenből átültetett könyvvel volna dolgunk, hanem egy magyar elme szüleményével. Ezenkívül e kötet hatalmas segédeszköz a bibliában való jártasság emeléséhez, mert a mit az ó-szövetség megértéséhez exegézis, kánontörténet, geografia különkülön tanítanak, az ebben mind szépen feltalálható. A próféta megértéséhez, a zsidóság sajátos körülményeinek átértéséhez egy-egy sikerült fejezet nem kevés mértékben járul hozzá. Egy-egy költemény, dal, hymnus oly szépen van átültetve, mintha magyar szívből fakadt volna. Különösen tanulságos az ó-szövetséget olvasókra nézve a függelék, mely Venetianer szakavatott tollából való s azt a napjainkban sokat vitatott kérdést tárgyalja, hogy megállhat-e az ó-szövetség hitelessége az újabbkori kutatások alapján. Az e téren napfényre került ásatásokkal igazolja, hogy igenis. Újabban némelyek megkísérelték Mózes tekintélyét a Hammurabbira való hivatkozással kisebbiteni, a midőn azt állították, hogy Mózes a maga törvényeit nagyrészen Hammurabbtól vette át. Venetianer igazolja, hogy Mózes nem olvashatta Hammurabbi törvényoszlopát, mert az a Mózes idejében már a babyloniai népek körében is feledésbe ment. Ezenkívül másképp is elütö e két férfiú alkotása; mert a Hammurabbi törvényei az anyagi jogrendre, a Mózesé pedig az *erkölcsire* vonatkoznak, a miről az előzőben egy betű sincs. Így védelmezi Venetianer Mózeszt, hogy azon a piedesztálon, melyre kora felemelte, mindvégig érintetlenül álljon.

Szabolcsi Miksa derék munkát végzett, midőn Gräetz nagyírú munkáját nyelvünkre átültetni segített, becseset az ó-szövetség iránt érdeklődő közönség számára, de becseset mindazok előtt, a kik az emberiség történetében, a zsidó népet, mint annak egyik kiegészítő részét ismerik és szeretik tekinteni. Ezért is, de más jeles tulajdonainál fogva is ajánljuk e könyvet az olvasni szeretők figyelmébe. A könyv kiállítása csinos és tetszetős. A hat kötet előfizetési ára 72 kor.

Péter Mihály
ref. lelkész.

b) Külföldi irodalom.

Graue G.: Zur Gestaltung eines einheitlichen Weltbildes. Anregungen und Fingerzeige. Leipzig (Heinsius Nachfolger) 1906. 263 lap. Ára 4 márka.

Szerző szerényen „ujjmutatásnak“ s „útjelzőnek“ nevezi azt a tartalmas művét, a melylyel egységes világfelfogásra akarja nevelni és vezetni a keresztyén olvasót. „Selbstbewusstsein und Willensfreiheit“ című művét nemrég ismertettük s volt alkalmunk bepillantani erősen iskolázott s mégis mélységes hitű keresztyén vallásos világnézetébe. Művének jellegére vall, hogy azt Hase nagyhirű jeni egyháztörténeti tanszéke örökösének: Nippoldnak „mint a német prot. idealismus lovagias harcosának“ ajánlotta.

A bevezetésben (1—35. l.) azt fejtegeti, hogy az egységes világfelfogásra való törekvés az ember szellemi lényegében gyökerezik. E ponton a tudományos érdekek találkoznak a vallásos és aesthetikai szükségletekkel és képzetekkel. Akár természettudományi, akár történelmi vagy bölcséleti alapon tekintjük a világot, egységesnek akarja azt látni az emberi szellem. Kiválóan összefoglaló és egységesítő jellegű tudomány a philosophia. Szerzőnk erősen vitatja, hogy az egységes világnézet megalkotásának útja a tudományos és vallásos erkölcsi érdekek harmónikus összeegyeztetése, a mi csakis azon az alapon lehetséges, hogy szellemünk szabadságát és önálló valóságát valljuk a fizikai élet kényszerűségével szemben. Erre pedig csakis a keresztyénség vallásos erkölcsi világnézete vezethet.

Az első fejezetben (36—92. l.) szembeállítja a Häckel-féle naturalista monismust a vallásos erkölcsi világnézettel. E monismus úgynevezett egységes világnézete szerint nemcsak a külvilág, hanem „az emberi szellemélet is pusztán a fizikai anyagok és erők, közelebbről kémiai energiák produktuma“, miáltal tehát tagadásba veszi a lelki élet önállóságát és sajátos értékét egyaránt. A monismus szerint az egész universum a causalitás és a kényszerűség törvénye

alatt álló czéltalan perpetuum mobile, a melynek mozgató ereje Häckel „Naturgott“-ja, a létért való küzdelem s annak eszköze az úgynevezett természeti kiválasztás. Ez alapon úgy „az egyes ember egész gondolkozása, érzése és akarata, mint az emberiség kulturális haladása és fejlődése, nemkülönben az emberszeretet s önfeláldozás magasztos erényei, vagy például egy Sophocles, Lessing, Goethe és Schiller ragyogó költészete, egy Aristoteles vagy Kant bölcsesete, egy Newton, Keppler, Darwin és Spenczer természet-tudományi vívmányai s a vallás a maga legnemesebb és leggeniálisabb képviselőivel és alkotásaival a mechanice ható természeti erők eredménye és folyománya“, vagyis csupán természeti productumok és érzéki szerveink functiói. Szerzőnk elismeri a létért való küzdelem jótékony „szabályozó“ hatását s a fejlődés fogalmának is óriási jelentőségét, de kimutatja, hogy az még korántsem teszi feleslegessé a szellemi erőket és célokat az emberiség anyagi és szellemi fejlődésében. Így hát a monismus egy minden ízében „vallás-, erkölcs- és tudományellenes“ világnézet.

A második fejezetben (93—174. l.) „a naturalista monismus elszietett következtetéseit“ világítja meg a tudós szerző. Bizonyos nagyvási hóbort jellemzi azt az egész kulturemberiség lefoglalásával. Így Ladenburg boroszlói tanár szerint „nemesak korunk felvilágosodott intellectuális műveltségét, hanem még az erkölcsi művelődést is, nevezetesen az erkölcsi eszmék mélyítését és kialakulását s a szabadság, emberi méltóság és jólét modern eszméit is, a melyek a sociális törvényhozásra vezettek, kizárólag a természettudományoknak köszönhetjük“. Pedig tudjuk, hogy mindez elsősorban a classikus ókor és főleg a keresztyénség nagy eszméinek és fenkölt alakjainak műve és érdeme. Az úgynevezett exact tudományosságot példának okáért rég megdöntötte Ostwald energia-elmélete s Du Bois Raymond és Helmholtz szerint „a természetismeretnek is határai vannak“, a melyeken túl nem mehet, s ez éppen a szellemtudományok megoldandó tárgya és feladata. A monismus tételei csak hypothesisek és dogmák, a melyeknek causális nyúge alá akarja foglalni az emberiség egész szellemi életét. A mint már a természeti életben czéltudatos erők működnek, úgy még inkább az erkölcsi világ az, a melyben szabadság nélkül erényről és felelősségről szó sem lehet.

Végül a harmadik fejezetben (175—263. l.) „útmutatást“ ad a szerző „az egységes világfelfogás megalkotásához“. A világgép egységes megalkotása nemesak az emberi intellectuális, hanem egyúttal aesthetikai és vallásos erkölcsi szükségleteivel, törekvéseivel függ össze szervesen s Fichte szerint az embernek tudományos elmélete az ő jellemére és érületére is nagy befolyást gyakorol. Itt remekül fejtegeti a szerző az Istennek a világgal való „transcendens és immanens“ viszonyát, a személyes istenség fogalmát, mint az universum egységes létfeltéte-

lét, a világnak folytonos czéltudatos törekvését (Baer elmélete), a személyes Istennek az emberiség történetében s a kegyesek szívében való megnyilatkozását (önkijelentését), az ő ész és szeretet-akaratának folytonos megvalósulását s az ő gondviselésének egyénre és társadalomra vonatkozó erősítő hatását a mindennapi élet forgatagában. Mindez a gondolkör teljesen ismeretlen az előtt a monismus előtt, mely a világfejlődést a benső isteni erők és czélok mellőzésével kizárólag a causalitásban s a létért való küzdelemben látja. Egyedül a keresztyénség vallásos erkölcsi világnézete az, a melyen egységes világfelfogás lehetséges, s a mely optimista érzékkel hiszen az emberiség folytonos és fokozatos haladásában és tökéletesedésében. A czéltudatos világfejlődés eme egységes gondolatának nem mindenkor felelt meg az egyházi keresztyénség, főleg annak pápás alakja a katholicismusban és papirospápasága az orthodox protestantismusban.

Meggyőzően fejtegeti végül a vallásosság és erkölcsiség egymáshoz való viszonyát a keresztyénségben, a keresztyén egyházaknak a világi culturéval való összeegyeztetését s a modern állam szerepét a művelődésben. Jól mondja, hogy a modern állam ma már arra a meggyőződésre jutott, hogy az ő feladata magasabb annál, mint csak őrködni a nép külső szabadságélete és anyagi érdekei fölött, sőt inkább feladata a népeletnek erkölcsi alapon, a jog alakjában való szervezése s a humanitás, nemzeti érzület és vallásos eszményiség eszméivel való megtöltése (254. l.). Szerzőnek szilárd ker. vallásos erkölcsi meggyőződése erősítőleg hat a művelt olvasóra és Schleiermacher példájára éppen ilyenek számára írta meg valóban tartalmas és tanulságos művét. Ilyen apologetikai jellegű vallásos-keresztyén s mégis meggyőzően tudományos fejtegetésekre ma minden gondolkozó embernek szüksége van.

Sz. M.

A Magyar. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi márczius hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Gróf Teleki József Budapest, Dunamelléki ev. ref. egyházkerület. 1906-ra: Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (200 K).

2. Alapító tagok tőkefizetése: Külsősomogyi ev. ref. egyházmegye (200 K), dr. Vámosy Károly Budapest (200 K).

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Kőtegyán ev. ref. egyház, Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Czékus Istvánné Rozsnyó, Mayer Endre Eperjes, Tiszadobi ev. ref. egyház, Bihar-Zsádányi ev. ref. egyház, Fogarasi ev. ref. egyház. 1904 és 1905-re: Felső-Szabolcsi ev. ref. papi egylet. 1906 és 1907-re: Somlyódy István Szeged.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Miklós Géza Székesfehérvár, Fábian Dénes Kispest, Gyulai Pal Budapest, Balázs Imre Segesvár, Rédei Károly P.-Földvár, S. Szabó József Debreczen, Beliczay Béla Budapest, Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapesti ev. ref. theol. tanári kar, Darányi Ignác Budapest, Forgách Gyula Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, B. Pap István Budapest, Petri Elek Budapest, dr. Szabó Aladár Budapest, ifj. Szilassy Aladár Budapest, Végh Artur Budapest, Webster Jakab Budapest, Izsák Ferencz Budapest, Sárkány Sámuel Pilis, Szigetvárvidéki ev. ref. lelk.-kör. 1906-ra: Czikesz Sándor Budapest, Klepp Péter Budapest, Szabó Dezső Budapest (6 K), Böszörményi Jenő Budapest. 1905-re: Szabó István T.-Szt.-Miklós. 1905 és 1906-ra: Vajda Sándor Pápa. 1906 és 1907-re: Nagy Imre Ugra. 1903—1906. évekre: id. Antalffy László 1902—1904-re: Havadtői Mihály Angyalos.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1907-re: Arday I. Dániel Zsarnó, Encsenes ev. ref. egyház, Karai Sándor Debreczen, Schneider Pál Beska, dr. Geszti Andor Budapest. 1906-ra: Szabolcs, Jákó (3 K), Balsa, Komoró és Lövő ev. ref. egyházak, Lukácsy Imre Diós-Viszló. 1905-re: Ambrus János Jabloncza. 1903 és 1904-re: Lénárt Lajos Kisujfalú. 1905—1907-re: dr. ifj. Bartók György Kolozsvár. 1906 és 1907-re: Rác Lajos Sárospatak.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1907-re: Schneider Mária Beska. 1906-ra: Pápay István, Viktor János, Gyökössy János, Szabó József, Csánky János, Máthé Ákos, Göde Lajos, Tóth Bálint, Kulifay Elek Budapesten.

7. Adomány: Tornai ev. ref. egyházmegye 4.92 K.

Összesen befolyt 1393 kor. 92 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 április 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat szeretet.** Szaboleska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcstanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monográfia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. I. kötet, lélekemelő szép munka, ára füzve 3 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkárnál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság czéljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle. mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Bauhofer György lelkészi naplója. <i>Payr Sándor</i>	273
2. Új erkölcs. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	291
3. Vallásvédelem az állam részéről. <i>Dr. Perjessy Mihály</i>	307
II. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	326
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Mitrovics Gyula: Összegyűjtött papi dolgozatai. —s —s.	335
2. Dr. Bartók György: Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés. <i>Sz. M.</i>	339
b) Külföldi irodalom:	
Siebert Ottó: Das Wiedererstarcken des religiösen Lebens <i>Sz. M.</i>	344

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendőek.

Bauhofer György lelkési naplója.

Egy igen becses és hazai irodalmunkban eddig még fel nem használt egyháztörténeti forrásra akarom felhívni a figyelmet. A XIX. század egyháztörténetét megírni e forrás ismerete nélkül nem is lehet. Mennyi érdekes adatot talált volna ebben például Kiss Áron Török Pál életéhez, Gyóry Vilmos Székács Józseféhez és Kurz Sámuel Wimmeréhez. Nagy baj az nálunk, hogy ilyen elsőrendű forrásiratok rejtve hevernek. Csak dr. Loesche György bécsi theol. tanár volt eddig oly szerencsés, hogy a család szivességéből néhány adatot közölhetett belőle.

Az *író*t ismeri egyházunk. De távolról sem úgy, a mint kellene. Csak néhány adatot iktatok ide. Bauhofer Sopronban 1806. született egyszerű iparos családból. Iskoláit helyben végezte s a theológiára oly lelkiismeretesen készült, hogy a héber nyelvet már előre tanulta Dóczi Lajos hazájában egy németkereszturi zsidótól. Egy évet a bécsi theol. fakultáson töltött. Mint 21 éves ifjút már pappá avatták s két évig káplánkodott Kis János, a soproni költő pap és püspök mellett. Mint 23 éves ifjút választották meg a somorjaiak rendes lelkészül s még ugyanezen évben 1829. meg is nősült, *Schneider* Vilmát, egy soproni tisztviselő leányát, választván élettársul. Isten áldása azután nem is késett. Évről-évre gyarapodott a család. S az anyagi gond, a férjnek korán kezdődő betegsége nagy próbára tette a fiatal papi családnak Istenbe vetett bizodalját.

Bauhofer Somorjára való megérkezésekor még életben találta hivatali elődjét, a 79 éves *Palumbiny* Sámuel. Ennek élőlőszóbeli intelme és testamentumképen hozzá intézett levele, melyben az akkor divatos neologia és rationalismus veszedelmétől óvja a fiatal papot, oly hatással volt reá, hogy egész életében a szigorú bibliai alapon álló positiv theol. iránynak

maradt rendületlen hive. Hasonló szellemben hatott reá *Christóffy* István misérdi lelkész is, egy igazán istenfélő, a szentírás légkörében élő, kegyes pap, a kit Bauhofer mint igazi lelki atyját és legjobb barátját a legmélyebb hála és tisztelet hangján emleget mindenkor. A szomszédos két buzgó pap, kiket orthodox és pietista nevekkkel gúnyoltak, igen sokszor gyalog is felkereste egymást.

Ez az egyszerű, de tudós és erős hitű falusi pap, *Christóffy*, volt hazánkban *Mária Dorotyya* nádorasszonynak legelső és legbizalmasabb lelki atyja, a kivel pozsonyi tartózkodása idején sűrűen érintkezett, sőt a kit Misérden is többször meglátogatott. *Christóffy* leányát, *Emiliát* pedig komornának vette maga mellé.

Ez a *Christóffy* mutatta be és ajánlotta *Mária Dorotyya*-nak mintegy leendő utódjául és udvari papul a fiatal Bauhofert is. A művelt lelkű és mélyen vallásos főhercegasszony Bauhofert eleitől fogva megkedvelte s egész haláláig a legnagyobb bizalommal és megható ragaszkodással viseltetett iránta. *Mária Dorotyya* szívéhez sem *Székács*, sem *Török*, sem a skót missionáriusok, sem *Wimmer* nem állottak oly közel, mint Bauhofer.

A nádorasszony hozta el Bauhofert száz akadály leküzdésével Budára is első papnak 1844-ben. Ez a most anyásított, templomépitő és a kezdet egyéb nehézségeivel küzdő gyülekezet az ország fővárosában lesz Bauhofer áldott munkásságának színtere. *Mária Dorotyya*hoz való lelkiatyai bizalmas viszonya, midőn egész egyházunk akkor Budára, mintegy hegyen épült városra tekintett s onnan várta segédelmét, Bauhofernek egész hazai egyházunk életében is mintegy központi intéző és közvetítő szerepet biztosított.

Bauhofer gyenge, beteges testi szervezetével is bámulatos pastorális munkát fejtett ki. A híveket a szórványban is, Óbudán, Szentendrén, Promontoron stb. összeszedte, gondozta. A pesti lelkészekkel s a skót missionáriusokkal a testvéri viszonyt híven ápolta. Az első népies prot. folyóiratot hazánkban „*Der evang. Christ*“ czímen ő alapította. Az egyháztörténeti forrásokat összegyűjtve megírta híres művét: „*Geschichte der evang. Kirche in Ungarn*“ (Berlin, 1854.), melyet csakhamar angolra¹ is lefordítottak. Angol traktátusokat fordított, vallás-

¹ Merle D'Aubigné a híres előszót ehhez írta (Prot. Szemle 1907. 166. l.). Egyszerűbb lett volna az ismert német szöveget lefordítani, mert az angol ennek a fordítása. Így járt Szász Béla is, a ki angolból fordított jól ismert német énekeket (Prot. Szemle 1898. 452. l.).

tani könyveket írt. Ő volt az első egyetemes levéltárosunk s a budapesti protestáns árvaháznak is első megalapítója.

E száraz tények is elégségesek arra, hogy egy ilyen nagy papunk naplója iránt, melyben lelkészi tapasztalatait, terveit és gondolatait, bajait és sikereit, örömét és bánatát nyílt őszinteséggel írja le, érdeklődjunk.

*

A napló *célját* maga Bauhofer jelzi mindjárt legelől az 1834. évi december 10-én kelt eme bevezető sorokkal: „Több évi hivataloskodásom idején részben szokatlan tapasztalatokat szereztem és nagyon sajnálom, hogy előbb nem támadt bennem az a gondolat, hogy ezeket írásba foglaljam és pedig oly célból, hogy úgy én magam, mint mások is; talán valamelyik a lelkészi hivatalban következő utódaim közül, úgy a saját élete, mint hivatalos működése számára a lehető legjobb hasznot merítse belőle. E végből szándéksom eddigi pályámra vetett rövid visszapillantás után e mai nap reggelén egy, úgynevezett *naplót* kezdeni, a melybe úgy szomorú, mint örvedetes tapasztalataimat s ezek által ébresztett gondolataimat bejegyzem“.

E kezdő sorok mindenek előtt a családra nézve lehetnek megnyugtatók, a mennyiben elárulják, hogy a napló idegenek számára is készült s a családtagokat netán feszélyező bizalmas dolgok nem lesznek benne.

Kár, hogy Bauhofer, ki a magyar nyelvet is jól bírta, Somorján és Budán magyar nyelven is prédikált és magyar műveket is adott ki, e naplóját mégis *anyanyelvén németül* írta. De vannak benne helyenként magyar idézetek és mellékletek is.

Tartalma és terjedelme szerint¹ a napló nem valami hosszú, de eseményekben mégis igen gazdag és érdekes időszakot ölel fel. A fenti 1834-től csak 1849-ig folytatta Bauhofer e naplót. A szabadságharcz leveretése után a Bach-korszakban nem volt többé tanácsos a protestáns lelkésznek oly szabadon papírra vetni gondolatait, mint eddig tette.

Erre nézve igen jellemző a napló külső története is. Kevéssel ugyanis Budavár bevétele előtt, a melynek ostromát Bauhofer fent a várban élte át, naplóját a templomban rej-

¹ Apró betűkkel sűrűn beírt 337 nagy ívrétű apra terjed, s a mellékletek kézírata sem lesz sokkal kevesebb.

tette el, belejegyezvén még ez utolsó sorokat: „És most e mai napon vándoroljon az én kedves naplókönyvem a templomba és pedig az orgonának fujtatójába, a hol legkevesébbé fogják keresni. Az időviszonyokban nem bízhatom és egyházunk történetére vonatkozó sok fontos feljegyzés menne veszendőbe, ha naplóm rossz kézbe kerül. Az Úr óvja ezt és minket is!“

S a Bach-korszak elején is Bauhofer annyira féltette e naplóját — s az uralkodó politikai rendszerre és a r. katolikus türelmetlenségre vonatkozó erősebb megjegyzései miatt méltán is aggódhatott, — hogy 1852-ben, mikor Smith és Wingate skót missionáriusokat kitiltották az országból, ezekkel vele adta — a családi hagyomány szerint a két jó skót papné viselő ruhái között lapokra szétszedve rejtette el — s csak König lelkész, bibliatársasági ügynök közvetítésével került vissza. Ugyanezek vitték magukkal Bauhofer egyháztörténetének kéziratát is, mely névtelenül jelent meg Berlinben 1854-ben.

A napló tartalmából különösen ki kell emelnem Bauhofernek *önéletrajzát*, mely a Batizfalvy, Balogh F. és Bierbrunner által közölt életrajzokhoz sok új adatot szolgáltat s egészen más fényt vet e nagy papunknak külső és belső életére.

A somorjai lelkészkedésre eső feljegyzések is (1834—1844) igen értékesek, különösen mióta Bauhofer Mária Dorotytyával levelezett, vele Pozsonyban sokszor órákig személyesen érintkezett, sőt Somorján is szerény paplakában a magas vendéget kétszer üdvözölhette. De még fontosabbak a budai pap-ság idejéből (1844—1849.) származó bejegyzések, a mikor Bauhofer már a központban élt s az egész országban előfordult fontosabb eseményekről is volt tudomása.

Naplót ugyan 1849 után nem vezetett, de egyháztörténetének folytatását az annyira fontos 1850—1864. évekre kiterjedőleg is megírta. A kézirat Ballagi Mórhoz került s azután elveszett. Bauhofer fia, Bánhegyi István, a nem régi-ben elhalt békésmegyei tanfelügyelő, ígérte, hogy „A magyar-honi protestáns egyház a Bach-korszakban“ című munkát fog kiadni. De ez is elmaradt, fiai nem találták atyjuk kéziratát a hagyatékbán. Mily nagy kár ez is prot. irodalmunkra nézve. Bánhegyi bizonyára atyjától vette a forrásanyagot.

Más forrásból, t. i. Székács emlékiratából tudjuk (Nagy papok életrajza. 182. l.), hogy az 1859. évi pátenstől az két budapesti nagy papunk, Bauhofer és Székács meghasonlott egymással. A hosszú betegség és a nagy családi gond által megviselt Bauhofernek nem volt annyi lelki ereje, hogy a pátenst visszautasítsa. Székács e miatt élesen megtámadta,

holott eleinte ő is elfogadhatónak mondta a pátenst. Bauhofer csak élete vége felé békült ki ismét Székácsal.

A múlt század első feléből alig van egyházunknak kiválóbb alakja, a kiről a naplóban több vagy kevesebb feljegyzés nem volna. A pesti papok: *Székács, Török, Lang, Kollár*, a skót missionáriusok: *Duncan, Smith, Wingate, Schwarz, Neuhaus* s a vidéki papok közül: *Christóffy, Stromszky, Szeberényi, Raabe, Tomka, Kirchner, Czékus*, a dunántúliak közül: *Haubner, Perlaky, Schneider, Rajcsányi, Wagner, Poszvék, Kolbenheyer* és különösen a felsőlövői *Wimmer*, mind sorra kerülnek a napló sárgult lapjain és pedig nem egyszer. Wimmer életéhez igen fontos adatok vannak itt, melyek nélkül e másik nagy papunk életrajzát nem lehet megírni.

Hazai tudósaink közül *Ballagiról* olvasunk érdekes dolgokat s a külföldiek közül a württembergi *Burk Frigyesről*, a példákban irt pastoralis szerzőjéről, a kivel Bauhofer szintén levelezett s a kinek lapjába, a Christenboteba cikkeket is küldött. Legérdekesebbek pedig a *Mária Dorottyára* vonatkozó feljegyzések, a kiről Bauhofer mindig a legmélyebb tisztelettel, hálával és elragadtatással szól. Azután *József* nádorról, *István* és *József* ifjú főhercegekről, a nádorkisasszonykákról s az udvari dolgokról is különösen vallási tekintetben igen sok jellemző dolgokat ír. *Zsedényiről, Schediusról, dr. Stáhl* udvari tanácsosról, *Brunswick Teréz* grófnőről („eine erweckte Katholikin“), ki a skótok összejövetelén is részt vett, gr. *Széchenyi* Istvánról, ki nagy tisztelője és bizalmasa volt a nádornénak s a magyar közélet egyéb kiválóságairól szintén akadnak érdekes jellemvonások.

És nemcsak a személyek, hanem az érintett tárgyak is kiváló jelentőséget adnak a naplónak. Feljegyzéseiből látjuk, hogy hazánkban is mint küzd egymással a két theologiai irány, a rationalismus és a pietismussal párosult orthodoxia. Igen érdekes adatok vannak a protestáns unió történetéhez is. Az egytetemes gyűlések tárgyalásai és kulisszatitkai, az egytetemes levéltár alapítása, a budai gyülekezet anyásítása, a budapesti lelkészek együttes heti konferenciái, a pietista áhitatossági órák, melyeket Mária Dorottya jelenlétében főként Bauhofer és a skót papok vezetnek, de lassanként Székács és Török is behódolnak nekik; a Prot. Egyházi és Iskolai Lap alapítása s egyéb irodalmi vállalatok, a skótok zsidómissziója, a szabadságharc idején fogságba vetett papjaink sorsa stb. mind meg oly fontos tárgyak, melyek kiváló helyet követelnek egyháztörténetünkben.

Nemcsak maga a napló, hanem igen éredekesek a hozzá

csatolt *mellékletek* is: eredeti levelek, hivatalos jelentések, másolatok stb. Magának Mária Dorottyának 44 eredeti levele tartozik a naplóhoz s ezeken kívül több levele van benne másolatban. Wimmernek szintén mintegy 40—50 eredeti levele van a naplóba bele ragasztva. Sehol másutt ennyi reá vonatkozó forrást nem találunk. Több levelet irt Bauhoferhoz Christóffy, Székács, Szeberényi, Zsedényi, Zapf, Molnár, Kieleisz stb. A többi közt igazán megható hitvalló püspökünk leányának, *Harubner* Matildnak gyönyörű szép levele, melyet 1849. márczius 18. Pozsonyból az ott már fogságban ülő édes atyja érdekében irt Bauhofernek Budára, hogy általa kérje a nádorasszony közbenjárását.

A budai gyülekezet történetére nézve igen fontosak az *írott évi jelentések*, melyeket Bauhofer a legnagyobb gonddal készített s az évi közgyűlés elé terjesztett. Ezekkel ő kezdeményezte a gyülekezeti évkönyveket. Nemcsak az anyagi ügyekről, népességről, templomlátogatásról, iskoláról szól ezekben, hanem a betegeknek a kórházakban való gondozásáról, a foglyok látogatásáról, szegények segélyezéséről stb. Külön kikezdést szentel mindig Mária Dorottyának is. 1848. évi jelentésében említi, hogy közel 600 váltóforintot küldött kéregető szegények és utazó württembergiek számára. Az 1847. éviben pedig azt olvassuk, hogy a főherczegné 455 müből álló könyvtárt és két láda igen értékes egyháztörténeti kéziratgyűjteményt — melyet legnagyobb részben a tudós Gamauf soproni lelkészttől drága áron vásárolt — ajándékozott az egyetemes egyháznak, de oly feltétellel, hogy egyelőre Budán maradjon és Bauhofer használhassa. Nagy kegyelettel gyűjtötte a műértő nádorné nagynevű elődjének, Budavára egykori lakójának, a szintén protestáns érzelmű Mária királynénak írott emlékeit, a melyeket külön levéllel küldött meg Bauhofernek.

Az eddigiekből is, azt hiszem, eléggé megérthetjük a napló egyháztörténeti fontosságát, a melyhez hasonló forrásunk nem sok van. De bővebb ismertetésül, nem engedhetem el, hogy néhány szemelvényt is be ne mutassak.

*

A napló mindenekelőtt saját írójának lelki világába enged mély bepillantást vetnünk. Egy képzett, széles és alapos műveltségű theologussal van itt dolgunk, a ki francia és utóbb angol műveket is olvas és fordít. E mellett pedig mélyen érző, igazi vallásos kedély, orthodox, sőt pietista, a ki imával kezdi

és végzi még kisebb dolgait is és Istennel folytatott beszélgetéseit naplójába is bejegyzi. Erős pozitív, dogmatikus és konfessionális iránya azonban nem teszi szűkkeblűvé, a testvéri szeretetet nem öli ki belőle. Somorján református lelkész a kedves komája, Pesten Török Pállal a legbizalmasabb családi viszonyban él, a skót missionáriusokhoz pedig igazán megható szeretettel ragaszkodik. A régi orthodoxiának szép jellemvonása ez az újabbal szemben. Egészen ilyen volt a württembergi származású főhercegnő gondolkodása is.

Bauhofer 23 éves korában lesz pap és férj. A szerény somorjai jövedelem bizony nem emelkedett arányosan a család gyarapodásával; a „Multi Libri et Liberi“ mottója szerint berendezkedett papi háztartás bizony sokba került. Mária Dorottya 1848 végén Bauhoferék kilencz élő gyermekét üdvözli levélben. S a mi legjobban sebzé a szülők szívét, volt köztük siketnéma is, a kis Mari.

Még nagyobb baj ennél, hogy maga Bauhofer is fiatal kora óta beteges gyenge szervezetű, bár mint szónoknak erős, jó hangja volt. Már 30 éves korában Budára a császárfürdőbe kell mennie, azután pedig három nyáron át a tarcsai fürdőt látogatja s otthon káplánt kell tartania (Kirchner s utóbb Rajcsányi). Majd ismét Budára jár évenként, igen sokat szenved. Asthma, gyomorhaj és aranyér gyötri. Erős hittel viseli keresztjét, de már a halálra is gondol. Ki merte volna remélni, hogy e magas, szikár, aszkéta pap (arczképe Zsilinszky egyháztörténetének 742. lapján és az árvaház dísztermében) még 1864-ig fog munkálkodni az Úr szőlőjében s annyi alkotás fűződik majd nevéhez.

Minden buzgalma, tudománya és példás erkölcsi jelleme sem védhette meg attól, hogy kellemetlenségek ne érijék Somorján. Scheffer jegyző sértette meg őt és családját kiméletlenül. Maga Stromszky püspök jött ki őket békéltetni Pozsonyból. Ezer gondja és baja között atyai jó barátja és szomszédja, Christóffy, a misérdi pap vigasztalja s erősíti. Ez mutatja be s ajánlja őt Mária Dorottyanak Pozsonyban.

Ettől kezdve a leereszkedő, művelt és humanus lelkű nádorasszonnyal való személyes és levélbeli gyakori érintkezés üdíti fel Bauhofer lelkét s ad neki erőt a további munkára. Mária Dorottya sűrűen hivatja őt Pozsonyba. Somorja csak mintegy két órányi út oda. S a magas pártfogónő órákig elbeszélget a tudós, szerény, vidéki pappal. Miatta néha a főrangúakat is megvárakoztatta előszobájában. Vallási és egyházi ügyekről beszélgettek, elmondták kölcsönösen nézeteiket az átolvasott művekről, például Oberlin életrajzáról. A

főhercegnő könyveket is ad kölcsön Bauhofernek. Malan francia művét (Az új Bartimeus) például akkorra igéri, ha majd Széchenyi István gróf visszahozza, a ki most olvassa. Kikérdezi családi viszonyai felől is. S végre nagy meglepetésül megigéri, hogy istentiszteletre is kimegy Somorjára.

Tudnunk kell ugyanis, hogy Mária Dorottya a pozsonyi Stromszky, Tremmel és Raabe papokkal nem rokonszenvezett, pedig az utóbbit igen jeles szónoknak tartották. De mind rationalisták voltak, kik a művelt közönség kedvéért sokat moralizáltak beszédeikben. A nádorasszony pedig a dogmatikus alapon felépült egyszerű, biblikus beszédeket szerette. Igen érdekes Stromszkyhoz írt levele, melyben a pozsonyi liturgiát és énekeskönyvet bírálja udvariasan, de éppen nem kedvezően. Bauhofert egyszer azért szerepeltette a pozsonyi szószeiken, hogy ez a nagy gyülekezet, mely „úgy él itt, mint a pásztor nélkül való nyáj“, halljon egy jó prédikációt. És Bauhofer mintegy 3000 főnyi sokaság előtt, Stromszky és Raabe jelenlétében nagy hatással prédikált.

És a főhercegasszony fentebbi ígérését be is váltotta. 1844. május 16. áldozó csütörtökön szakadó esőben udvarhölgye, Forray grófné társaságában kikocsizott Somorjára és jelen volt az istentiszteleten. (Erről írt Turóczy Pálné is, Bauhofer unokája, kedves hangú tárczaczikket. M. Szó 1905. május 30.) Hogy ez a látogatás mily lázba ejtette a szerény papi családot s az egész gyülekezetet, azt Bauhofer igazán remekül, megható módon írja le naplójában. A nádorasszony leereszkedő szeretetreméltósága hálás örömkönyveket sajtolt mindenfelé a szemekből. Szegény Bauhofer is a boldog örömtől alig jutott szóhoz. Most kezdik érteni Somorján, hogy micsoda nagy ember az ő papjuk és féltik, hogy elviszik.

Egy hónap mulva, június 14. megismételte látogatását s most a két leányát, Erzsébet és Mária Henriette főhercegnőket is magával hozta. Ismét egy feledhetetlen boldog nap a papi család életében. Távozáskor Mária Dorottya a kedves papnét és nagyobbik leányát (Vilmát, a későbbi Czékus püspöknét) megcsókolta. A hét éves Mária Henriette (a későbbi belga királyné), a ki Bauhofer öt éves Gyuri fiával a kertben már jól megbarátkozott, szinte meg akarta ezt csókolni, de a szerencsésjét nem sejtő fiú — elszaladt. Der dumme Junge! — írja naplójába méltó haraggal a boldog apa. A nádorasszony pedig jót nevetett a tréfás jeleneten.

Még nagyobb meglepetés is várt azonban az időnként még mindig beteges papra. 1843-ban június 17-én közli vele Mária Dorottya és pedig Budán, a hol magát gyógyíttatni volt

ismét Bauhofer, hogy a budai gyülekezetet anyásíttatni akarja, e célra 20,000 frt alapítványt tesz, de oly feltétellel, hogy első papjuknak őt válasszák. A feladat nagyságát és saját gyengeségét átérezte ugyan, de mégis boldoggá tette ez a hír, hogy áldott lelkű úrnője oldalán fogja egyházát szolgálni ily előkelő helyen. Az első öröm hatása alatt írja meg levelé feleségéhez.

De még messze út volt a célhoz. Dr. Stáhly György udvari tanácsos és protomedicus, ki a főherczegnő meghagyásából már régebb idő óta nagy gonddal gyógykezelte Bauhofert, megnyugtató véleményt mondott, hogy betegsége nem halálos. Hanem a budaiak keményfejúek voltak. A pénzt elfogadják Mária Dorottyától, de a papot nem. Pedig a jó nádorasszony próbabeszédet is mondatott Bauhoferrel a királyi várak egyik termében. Tetszett is a beszéde, de némelyek az orthodoxiáját és sopronias dialektusát kifogásolták, mások pedig betegsége, bekövetkezhető halála s özvegyének és gyermekeinek eltartása miatt aggódtak.

Azután más pályázók is voltak. Wimmer, kinek a Dunántúl sok baja volt, maga akart felkerülni a fővárosba, a hol sokszor megfordult; vagy legalább a vejét, Mückét szerette volna ide helyezni. Bauhofert mindenkép lebeszélte, hogy betegségére, nagy családjára s a szerény budai papfizetésre való tekintettel ne fogadja el az állást. A reménykedő somorjai papnak nagyon fájtak e beszédek.

Mária Dorottya időközben az országgyűlés idejére ismét Pozsonyba költözött. Ide várta a jó hírt, hogy a budaiak engedve óhajtásának, megválasztják Bauhofert. De ezek csak huzódoztak. Már bizalmasát, Teleki grófnét is elküldte Ebeczky budai felügyelőhöz.

Bauhofert majd minden héten behivatta Pozsonyba s tervezgettek, vártak és reménykedtek. E közben mondta el okait, hogy miért akarja őt és nem mást. Csak három ember jöhet szóba: Christóffy, de ez már öreg s neje és fiai nem Budára valók; Wimmer, de ez meg nem fér meg sehol a felsőséggel s neje ellen is van kifogás; így egyedül csak Bauhofer az igazi jelölt.

„Én megvallom, kedves Bauhofer — mondá a nádorasszony — az egyik oka, a miért önt választottam, az is, hogy ön oly *egyszerű*. Ezzel nem azt akarom éppen mondani, hogy Budán jobb kabátot ne viseljen, (inter nos sit dictum — veti közbe Bauhofer — a rajtam volt fekete kabát bizony meg lehetösen kopott már, megvásott a reverendától), hanem csak semmi túlzást, mert azt nem szeretem. Kedves felesége is csak

maradjon Budán is az egyszerű, szerény Bauhoferné, ne utánozza ezeket a bolond divatmajmokat!" A mint látjuk, nem csak a papot, hanem a papnét is jól megválogatta.

A főhercegasszony ez alkalommal gyengéd módon, szelid czélzással a könnyűnek találtatott kabátra, 100 frt ajándékot adott Bauhofernek. A hű feleség maga sietett posztót vásárolni Pozsonyba. Mikor aztán férje legközelebb új kabátban mutatkozott be, nem egy tréfás megjegyzése volt a nádornénak. Ez volt az első staffürung Budára, a többi azután következett.

De még addig sok szomorúsága lett Bauhofernek. A budaiak csak gondolkodtak, nem válaszoltak. A nádorné már fenyegetődött is, hogy nem teszi le az alapítványt és Württembergből hozat magának egy német udvari papot. Bauhofert pedig azért óhajtotta volna, mert magyarul is jól predikál.

Mivel újra hire jött, hogy Bauhofer sok gyermekével hozakodnak elő ismét a budaiak, Mária Dorottya az özvegy papnék részére is alapítványt tett és keményen kifakadt, micsoda istentelen dolog egy papnak a sok gyermekét lobbantani szemére. Hát nem Isten áldása a gyermek? A nádorné maga is jó családanya volt. Utolsó gyermeke 1836. született s a lebetegedése előtti napon Budán a misérdi pap osztotta ki neki az úrvacsorát.

A fentebbi kiméletlenség nagyon bántotta Bauhofert. 1844 június 17. én, midőn ismét a nádorné előtt állott, keserűen fakadt ki: „A világ már a sok gyermeket is szememre hányja? Hát mit tesznek majd, ha azt is megtudják, hogy süketnéma gyermekeim is vannak?” — Csak egy! — szakítá félbe a nádorné. — „Óh királyi fenség, folytatja Bauhofer, a kis Marinak egy fivére is van, ki a himlőoltás óta szintén süketnéma: a három éves Laczi. Egy őszinte vallomással tartozom fenségednek. Mikor szerény hajlékunkban szerencsénk volt, Laczit nem mutattam be, mert ismervén résztvevő szívét, nem akartam fenségedet ama napon megszorítani, s nehéz is lett volna illő módon féken tartani, mert különben igen élénk, eszes fiú. De most, hogy komolyan van szó budai papságról, tartozom e vallomással.”

Mária Dorottya a nélkül, hogy legkisebb neheztelést mutatna, meghatva, a legmélyebb részvétellel néz a szomorú apára s csak ennyit mond: Óh, szegény Bauhofer!

— Igen, királyi fenség, tudja meg, hogy micsoda szegény Lázár ez a Bauhofer. Jobb felén is kereszt, bal felén is kereszt, a harmadik keresztet pedig a hátán hordja.

— Óh kedves barátom, én szeretem, hogy sok kereszt-

tet kell hordanunk. (Tényleg, sokat szenvedett ő is a r. kath. udvari környezetben.) Nemde, Bauhofer, önnek ezt még senki sem mondta? Csak az a jó, hogy mi tudjuk: Istennek a *keze* van rajtunk, az istenteleneket pedig az ő *lába* éri. Fiát Württembergbe küldöm gyógyintézetbe, hogy ne is lássa, míg fel nem nevelik.

Más patronus ily szerencsétlen embert, kit a gyülekezet sem akar, lerázott volna nyakáról, mint alkalmatlant. Mária Dorottyát papjának a keresztje ejtette foglyul. Többé el nem bocsátja. Csak ő lesz a budai pap és senki más.

Ez a fenséges jelenet és párbeszéd a királyi hercegnő és a Lázár lutheránus pap között azzal végződött, hogy búcsúzáskor a nagyszony áldólag tette kezét a lelkész fejére e szavakkal: Bauhofer, legyünk azon, hogy senki a mi koránkat el ne vegye.

Míg ezek történtek, a látogatóba jött Széchenyi István grófot már percekkel előbb bejelentették s a nagy férfiú az előszobában várakozott, míg Mária Dorottyia a papját vigasztalta. Bauhofer ottkűnn nagy tisztelettel magyar nyelven köszöntötte a grófot. S ez is barátságosan viszonzotta.

A budai ügy ezután gyorsan haladt a megoldás felé. Mária Dorottyia irt Székácsnak, s a nyakas Jakobssohnt, Bauhofer legnagyobb ellenfelét is Pozsonyba czitálta. Bauhofer itt találkozott vele véletlenül s a személyes együttlét egészen megtéritette az ács mestert. Ő maga tudatta Bauhoferrel a választás eredményét s ideiglenes szállásra is magához hívta.

Bauhofer 1844. őszén foglalta el budai lelkési állását. A napló ez időtől kezdve igen gazdag a buzgó papot, a nagy-lelkű nádornét, a vidékről felsereglett jeleseinket s különösen a pesti lelkészeket jellemző adatokban.

Bauhofer, Székács, Török, Lang, Kollár és a skót missionáriusok hetenként papi konferenciákra szoktak összegyülekezni hol egyik, hol másik társuk lakásán. Itt beszéltek meg közösen a tennivalókat, nemcsak a helyi, hanem az egyetemes egyház, a közös protestáns lap stb. dolgait is. Mennyi üdvös eszme kelt innen szárnyra. Bauhofer soha sem hiányzik s közli többnyire a tanácskozás tárgyait is.

A főhercegné pedig bibliai órákra szokta összehívni a lelkészeket nejeikkel együtt, hol térden állva imádkoztak és az írást magyarázták. Mária Dorottyia akkor sem tudta feledni e kedves órákat, mikor férje halála után Metternich kiméletlenül száműzte gyermekei köréből és Bécsbe internálta. A távolból képiesen angyalok lakának (Engelsort) nevezte Budát, hol szerettei együtt lehettek. Magyarországot mint második

hazáját szerette s nagy gondja volt reá, hogy gyermekei jól tudjanak magyarul.

Megható a búcsú is, melylyel mint özvegynek Budáról távoznia kellett. 1847. évi január 19-én, hat nappal József nádor halála után, kisírt szemekkel fogadja papjait. Ezek bajt sejtve, némán tekintenek reá. Kinos pauza után végre könyvekben tör ki: Kinder, ich muss fort! Sírtak mind. Halálos csönd állt be. A papok csak nehezen találtak szót a vigasztalásra.

„Más szegény özvegy — panaszlá — oda mehet, a hova akar, engem Bécsbe kényszerítenek, a melytől már mint menyasszony a szeretett főherczeg oldalán is visszaborzadtam. Megvallom, én ez országot és e gyülekezetet szívemen hordoztam és nehezen hagyom el.“

Elindulása január 25. reggeli nyolcz órára volt kitűzve. Csendben, ünneplés nélkül robogott ki hintója a királyi palotából. Csak némi cselédség és néhány kocsí követte. Bauhofer rendelte oda a gyülekezet eleit, mintegy 40 embert, ezek voltak szemtanúi könnytől ázott szemekkel, mikor a jó nádor-asszony Budavárát örökre — a mint beszélték — elhagyta.

„Íme, így búcsúzik — írja Bauhofer — egy királyi herczegnő, a palatinus özvegye, a ki 28 év óta egész jövedelmét arra használta, hogy mezeiteleneket ruházott, betegeket és nyomorultakat gyámolított vallásfelekezeti különbség nélkül, megtagadva önmagától sokszor a legszükségesebbet is. És mi volt a jutalma? A jó lelkek részéről csodálat és hála Isten iránt, a világ részéről gúny és rágalom. Mert bizonyos körökben nem tudták megbocsátani a főherczegnőnek, hogy színházba nem jár, bálokat nem rendez és whistpartiekat nem játszik; hanem a thé dansantok helyett bibliai órákat tart termeiben s a polgári családbeliekkal is érintkezik. S ehhez járult Róma csatlósainak gyűlölete, kiknek iszonyat volt, hogy gyermekeivel és férjével a bibliát olvassa“.

Bauhofer ki is tölti aztán szent haragját e jezsuita és pápista szellem fölött, mely elüzi e szerencsétlen országból az áldott, jó nagyasszonyt és letépi az édesanya kebléről rajta csüngő gyermekeit. Nem csuda, hogy utóbb elrejté, sőt külföldre küldé naplóját.

Tényleg egyetlen fiát, a mi jó József főherczegünket annyira elszakították a protestáns anyától, hogy csak két hetenként egyszer kaphatott fiától levelet s az utazóktól volt kénytelen kérdezősködni epedő szívvvel a fia után. 1847. évi június 16. írja Bécsből Bauhofernek, jöjjön hozzá Badenbe s addig is, ha József fiát látja, gondoljon a naini özvegyre,

ki egyetlen fiát siratja. Igazi mátyr és confessor a királyi házban.

Mily megható az is, hogy 1848 július 10-én pünkösöd előtt való szombaton ellátogat titkon Budára, a hol időközben a templom is felépült. Nem is a királyi palotába száll, hanem Bauhoferékhoz a paplakra. A bombatéri hajóállomáson csak maga a lelkésze fogadja. Müller Anna nevű komornájával két szobát foglalt le. Mindkét ünnepnapon volt templomban, az első napon úrvacsorával is élt. Mostoha fia, István nádor, kit ő nevelt és igen szeretett, mindkét nap délután a paplakon látogatta meg őt. Mária Dorottya nem akart a királyi várakba felmenni. Találkozásakor a fiú anyja nyakába borult s másfél óráig volt vele mind a két napon.

A látogatás be volt jelentve. Bauhofer az utcaajtóban várta magas vendégét, de a hátsó kapun jött be s így elkerültek egymást. Bauhofer azután bent az első szobában tiszteltgette és mentegette magát. „Mit sem tesz — felelé a nádor — ha őnt nem is, de a háza népéből egy egész csomót látam; ez valamennyi Bauhofer?“ A lelkész igenlőleg felelt s a nádor szíves szavai után magára hagyta őt anyjával.

István főherczeg máskor is jó indulatot tanusított az evangélikusok iránt. Midőn 1847 október 20. az esperességi küldöttek tisztelegtek nála, Székács, a mint Bauhoferrel előre megbeszélték, az üdvözlő beszédben többek közt ezt is mondá: „Királyi fenséged nem feledheti, hogy protestáns szív alatt pihent s protestáns kezek ápolták és nevelték. Boldogult édes atyja Mózes volt egyházunknak, legyen fenséged Józua, ki az ígélet földére vezet bennünket“. Istvánnak édes anyja, Hermína, t. i. kálvinista volt.

És igen érdekes részletek vannak a naplóban a szabadságharcz idejéből is. Mária Dorottya a magyarok pártján volt. Bauhofer többször ír neki Olmützbe kérő és tájékoztató leveleket, a melyek tartalmát — úgymond — nem volna tanácsos e naplóba írni, a magyarok érdekében. S a nádorné közbenjárt a császárnál, ki nagyon becsülte őt.

Mikor a protestáns papokat elfogatni kezdték, a pesti papok is arra gondoltak, hogy Angliába vagy Amerikába kell menekülniök. És csak Mária Dorottyanak lehet köszönni, hogy Bauhofer, Székács és Török szabadlábön gyülekezetükben maradhattak.

Hentzi iránt gyűlölettel eltelve, Bauhofer az ostrom idején fenmaradt Budán a parochián s örömmel üdvözölte a győztes magyarokat. Bizony a magyar katonák is fosztogattak és Bauhofer is nagy kárt szenvedett. Egy a királyi palotából

elhurczolt szép és nagy olajfestményt, mely a nádorné három gyermekét, Józsefet a két nővérével egy csoportban ábrázolta, Bauhofer úgy mentett meg, hogy 10 forintot fizetett érte a két katonának, kik azt hatalmukba ejtették. Hentzit haldokolva, Alnoch ezredest pedig, ki a lánczhidat légből röpteni akarta, holtan látta Bauhofer, mindkettőt a parancsnoksági épületben.

*

De nemcsak az írónak és a feledhetlen nádorasszony-nak életéhez szolgált a napló bő és igen becses adatokat, hanem több egyházi jelesünket is közelebről, mintegy tükörből ismerjük meg belőle.

Ott van például a felsőlövői *Wimmer*, a kinek még mai napig sincs kimerítő és kielégítő életrajza az adatok hiányossága miatt. Kurz Sámuel művecskéje igen becses, de pótlásokra, kiegészítésre szorul. Bauhofer igen sokat foglalkozik *Wimmerrel* és sok levelét őrizte meg.

Mikor három nyarat tölt Tarcsán, majdnem naponként találkozik vele. Többször át is sétál a félóránnyira levő Felső-Lövőre. Bámulja *Wimmer* nagy munkaerejét. Vasárnap délután ott az ő jelenlétében orvosi rendelvényt ír több betegnek s maga olt be 140 gyermeket a himlő ellen. De a szomszéd papok nem szeretik *Wimmert*, perlekednek vele, erőszakosnak, kiméletlennek, sőt képmutatónak is tartják. Ritter nevű káplánjával embertelenül bánik. Bauhofer is észre veszi nagy erényei mellett nagy hibáit.

Sokat utazik *Wimmer* külföldön és az országban, hetekre, hónapokra elhagyja gyülekezetét. Mint a biblia-társulat ügy-nőke fáradhatatlan. Sokszor van audiencián Pozsonyban, Budán és Alcsúthon a főhercegasszonynál s a nádornál is. A kerülettel való perében ezek pártfogását kéri, de nem segíhetnek rajta. Mária Dorottya *Wimmert*, majd a keresztyénség magasabb fokára eljutott férfinak ítéli, majd pedig kiméletlennek tartja, a kinek fellépése vele szemben is túlmegy a tartozó tisztelet határán.

Christóffy köpenyforgatással vádolja, midőn Zay Károly gróf kedvéért az unió harcosai közé állott, holott előbbi nézete és theologiai álláspontja egészen ellentétes volt.

Bauhofernek nagyon fájt, hogy *Wimmer* őt el akarta ütni a budai papságtól s többször járt ez ügyben a nádornénál. Az is megesett, hogy Bauhofer meghívásra jött fel Budára a nádorasszonyhoz s kijövet a lépcsőn találkozott *Wimmerrel*.

Wimmer goromba leveleket írt Székácsnak is. Többek közt kétfelé sántikálónak nevezte. Székács e miatt Pesten

már a szokott papi konferenciákra sem ment el, azt mondván: nem lehet együtt az ilyen emberekkel, a kik nyomban elkárkoztatják, mihelyt ő másként vélekedik. De Bauhofer és Török megnyugtatták, hogy Wimmernek sok jó tulajdonsága mellett megvannak a bolond órái, s ne azonosítsa őket vele. Bauhofer máskor is többször védelmére kelt Wimmernek.

Kétségtelen, hogy Wimmernek 1848-ban a politikai mozgalmakban is nagyobb szerepe volt. Szeptember 4-én például Kossuth Lajos hívatta őt magához s szállásán az Angol Királynőben hiában várakoztak reá paptársai, még este 9 órára sem jött meg. Mária Dorottyának Olmützbe is megírta Wimmer, hogy Windisch-Grätz herceget ő törvényes felsőségnak el nem ismeri. Bauhofer is feljegyezi naplójába, hogy Wimmer puttonos házalónak öltözködve menekült el Felső-Lövőről. (Gyönyörű szép elbeszélésben írta meg ezt Bauhofer unokája Kemény Lajosné, Czékus Emilia: A mi Otthonunk II. évf. 122. 1.)

Érdekes dolgokat olvasunk *Székácsról* is. 1841. október 20-án küldi meg Bauhofernek még Somorjára az akkor tervezett Prot. Egyházi és Iskolai Lap szépen lithographált felhívását. Utóirat képen Székács még ezeket teszi hozzá: „Egyet-érték Kegyeddel, hogy az Uniót létesíteni nehéz, de azért igyekeznünk kell, hogy valaha létesülhessen. Én az Uniónak barátja vagyok. Becses adatait elvárjuk, valamint czélunk pártolását is stb.“

1844 január 14-én ujságolja Schwarz missionárius Mária Dorottyának, hogy Székács és Török áttértek a supranaturalismushoz, mióta németországi és schweizi útjukban az úgynevezett pietistákat jobban megismerték. Nagy öröm szállja meg erre Bauhofert is, ki, úgy látszik, nyomban gratulált Székácsnak.

Székácsnak február 20. kelt levele azonban lehütőleg hathatott reájuk. Ezeket írja ugyanis: „Igaz, hogy én sokat tapasztaltam utamon, igaz, hogy sok részben kibékültem a buzgókkal, igaz, hogy nekem a Jézus Krisztus ma is és holnap is és mind örökké. De azt hiszem, hogy nekünk nem lehet a lelkeket egy kaptára vonnunk, formáinkból egyszerre kivetkeznünk, az ajtóval együtt a szobába esnünk: hanem okosan és accommodative haladnunk s nem követelnünk magunknak sem egyedüli kizáró igazsági birtokot, sem a folyamnak nem szabad ellenébe úsznunk. Fokenként kell mindennek történni, aztán az egyediséget kiben-kiben becsülni, örökké szem előtt tartván az *egyet, melyre szükségünk van*, kiki hasson tehetsége szerint. A mi a Pietistákat illeti, nem bánom, ha megpendítjük a tárgyat, de nem úgy, mint Kegyed kezdé.

Véleményem az volna, írjon Kegyed egy önálló cikket, melyben adja elő a fordítás nyomán, de saját nézeteivé alakítva: *Mit akarnak a Pietisták?* Hihető, hogy polemia támadand belőle . . . Ha lehet, tüntesse ki a Mysticus és Pietista közötti különbséget is. Én rá nem érek, míg a lapnak szerkesztését más nem veszi át stb.“

Annyi bizonyos, hogy a Mária Dorottya termeiben tartott áhítatossági órákon, hol térden állva imádkoztak és a bibliát magyarázták, Bauhoferrel és a skót missionáriusokkal Székács és Török is megjelent rendszeren. Egy alkalommal a látogatásra jött Széchenyi István grófot is bebocsátották egy ily órára s végig hallgatta a protestáns papokat.

Érthetetlennek tartom, hogy miként mondhatta Wimmer Székácsot Mária Dorottya előtt (1847 aug. hó) az Úr ügyére nézve elveszettnek. Wimmernek csakugyan lehettek rossz órái. A nádorné meg is dorgálta.

Alig volt hirnevesebb egyházférfitű, a kit Mária Dorottya be nem mutatott volna magának. Így találjuk nála Pozsonyban 1844. márczius 27-én *Ballagi* Mórt is. Akkor jelentik be, mikor éppen Bauhofer is ott volt. „Egy tudós zsidó — mondja róla a napló — ki körülbelül egy év előtt tért át Württembergben s éppen onnan jött most haza. Mint magyar írónak már hirve van. Sovány férfitű, közép, majdnem kis termetű, de erős szellem. Egy kis munkát írt — mondá Ballagi — a zsidóságról, a melyben megkorbácsolja őket, a mint még senki soha nem tette. Erre Bauhofer figyelmezteti, hogy inkább szeretettel kell velük bánni. A nádorasszony — úgymond — ki a skótok zsidó misszióját is védi és támogatja, vallási okokból igen jó indulattal van irántuk. A pozsonyi első zsidó tanító hetenként háromszor jár be a palotába zsidó órákat adni s a nádorné már annyira haladt, hogy az egész bibliát eredetiben tudja olvasni. Tényleg van egy mellékelt levele, melyben a József szót szép héber betűkkel írta le.

Az özvegy Teleki grófné 300 frtot küldött Ballaginak Tübingenbe kétszer is. Mária Dorottya pedig bizonyos irodalmi vállalatra 2000 frtot adott neki. Eppen ez utóbbi összeg miatt támadt köztük félreértés, sőt harag. Ballagi ajándéknak tekinté az összeget, a főhercegné pedig csak kölcsönnek, melyet visszatérítés után a budai egyháznak szánt. A nádorné még arra is emlékszik s levélben írja Bauhofernek, hogy József nádor, mikor kevéssel halála előtt Szarvason találkozott Ballagival, nem találta rokonszenvesnek és bizalomkeltőnek; István fiának is ez volt a véleménye, pedig ezek nem tudtak a dolgról. Nem érti Székácsnak iránta való nagy bizalmát. Bau-

hofer is rosszalja Ballagi eljárását. De tévedés lehetett a dologban.

Végül még csak két bejegyzést! 1849. február 10-én egy györmegyei küldöttség járt Budán a fogságba hurczolt *Haubner* Máté püspök ügyében s Bauhofert is meglátogatta. Tagjai voltak: Dregály győri, Perlaky bezi, Karsay téthi és Tóth János felpéczi lelkész, Matkovich István personális és még egy ügyvéd, Windisch-Grätz elég jól fogadta őket s megígérte, hogy ha felette súlyos dolgok nem terhelik, szabadon bocsátják Haubnert.

Roszzabbul járt azonban a küldöttség már előzetesen gróf Zichy Felix kir. biztosnál. Itt *Perlaky* Dávid esperes azzal támogatta kérelmüket, hogy Haubner pásztorlevelében semmi sincs, a mit vétségnek lehetne magyarázni. „Úgy? — kérdezi Zichy — ön tehát azt a levelet s ezt a nézetet a magáévá teszi?“ *Perlaky* egészen ártatlanul rá mondja: igen. „Hogy hívják önt? — kérdé tovább Zichy s felírta *Perlaky* nevét. „E pásztorlevél három soráért — tette még hozzá végül — felakasztatok akárkit is“.

Karsay és mások e jelenetre vonatkozólag egy más anekdotát is tudtak. (Közöltem „A *Perlaky* ároni háza“ munkámban 62. l.) Bauhofer feljegyzése mindenestre hiteles, mert nyomban a küldöttek elbeszélése után írta naplójába.

Az ily szomorúak mellett vannak azután derűsebb feljegyzései is a naplónak. 1847 május 24-én írja: „Ma pünkösöd másnapján *Czékus* István kandidátus úr predikált helyettem magyarul. Igen jó munka és jó előadás. Ez még egyike lesz legjobb egyházi szónokainknak, *Chemnitz* M. *Examene Concilii Tridentini* művét adtam neki olvasásra“. Ime már Bauhofer kiérezte *Czékus*ból a leendő nagy papot. De bizonyára tartózkodóbb lett volna a dicséretben, ha sejtí, hogy e fiatal pap az ő 17 éves *Vilma* leánya kezéért pályázik s két év múlva *Czékus* váczí papot, mint kedves vejét üdvözölheti. *Mária Dorottya* *Olmützből* 1849 január 31. gratulál az apának: „A kedves *Minna* eljegyzésének nagyon örülök, különösen pedig akkor, ha a völégény menyasszonyával és önnel együtt minél többször olvassa *Istennek drága szent ígését*“.

És annyi volna még a naplóban az érdekes, becses és jellemző adat! Szinte alig tudok betelni velök, pedig az apró német betűk nagy próbára teszik a szemet.

*

És miért mondtam el én itt mind ezeket? Azért, hogy felhívjam írónk figyelmét egyháztörténetünk e becses forrás-

iratára. Megírták már Wimmer, Székács és Török Pál életrajzát a nélkül, hogy ezt az elsőrendű anyaggyűjteményt is felhasználták volna.¹ Bauhofer és Mária Dorottya életrajza még íróra vár. Mily nagy mulasztás, hogy e napló mindeddig még napvilágot nem látott s úgyszólván csak a család szűk körében volt ismeretes.

Egyetemes á. h. evang. egyházi levéltárunk újjászervezése tárgyában az új helyiségbe való átköltözködés alkalmából dr. Sztehló Kornél egyet. ügyész úr egy igen alapos és életrevaló javaslatot készített a múlt évben s külön bizottság is tanácskozik annak megvalósításáról.

Ennek az újjászervezendő és a nagy közönség előtt is megnyitandó levéltárnak egyik igen becses kincse volna Bauhofer naplója. Ennek ott a helye és sehol másutt. Hiszen egyetemes levéltárunkat tulajdonképpen Mária Dorottya és Bauhofer alapította. A budai pap volt az első egyetemes levéltárosunk. A főhercegnőnek és az ő jobb kezének annyi becses írott emléke van ott már eddig is. Bauhofer lelkeszi naplója azért nem hiányozhatik onnan, mikor ennek történeti adataira ő maga is oly nagy súlyt helyezett és féltő gonddal törekedett naplóját az utókor számára megmenteni.

A tekintélyes ároni családdal, mely e napló birtokában van, sürgősen kell tárgyalást megindítani, hogy egykori nagy papunknak e szép emlékét megfelelő tiszteletdíjért engedje át egyházunknak.

Bauhofer naplójának Budapesten egyetemes levéltárunkban van a helye. És ha valamelyik irodalmi társaságunknak pénze lesz rá, igen érdemes volna ki is adni a kéziratot, mely nyomtatásban két jó nagy kötetre fog terjedni.

Ajánlom az ügyet — tisztán a tudomány érdekében — egyházi vezetőink becses figyelmébe.

Sopron.

Payr Sándor.

¹ Az „Egyházunk Nagyjai“ III. füzeté: *Mária Dorottya, József főherceg édes anyja*, csak változatos rövid életrajz, inkább csak alkalmi, népies dolgozatom.

Új erkölcs.

— A modern socialismus ethikája. —

Második és befejező közlemény.

Menger dr. maga is elszörnyed attól a képtől, a melyet általában az emberiség, különösen a nyugati művelt világ erkölcsi állapotáról rajzolt s érezve azok megjavításának szükségét s szem előtt tartva álláspontjának ama sarkételét, hogy a *hatalom* és *erkölcs*, úgy a közösségi, mint az egyéni élet körében teljesen fedik egymást, így formulázza a megoldásra váró problémát: *mi módon kell a társadalom hatalmi tényezőit az erkölcsreform céljaira átalakítani?*

A kérdés eldöntése előtt azonban új kísérletének mintegy beigazolása végett rövid szemlét tart az erkölcsreformra vonatkozó régebbi, szerinte hasznavehetetleneknek bizonyult főbb kísérletek felett.

Az erkölcsreformnak, a mely szerinte is minden más, akár a jog, akár az állam s egyéb társaságok megjavítására irányuló törekvésnél fontosabb és magasztosabb, mert legalább eszményi szempontból kihat az egész emberi nem életére, voltakép két főeszköze van: az egyik valami magasabb erkölcs hirdetése, a másik a társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása. Ez eszközöket különösen három világvallás: a buddhizmus, a keresztyénség és az izlam ragadta meg.

Az izlam a maga céljait *erőhatalom* útján akarta elérni. Mohamed igen keveset predikált; ő inkább államférfi és hadvezér volt s utódai is az egyik kezükben a Koránt, a másikban a kardot tartották. S mind e hatalmi eszközökkel semmi más célzt nem akartak elérni, csupán csak azt, hogy a többi vallást megsemmisítve egyedül uralkodóvá az izlamot tegyék. A meghódított népek erkölcsi állapotainak megjavításával nem sokat törődtek.

A keresztyénség kezdetben egészen más úton haladt. A politikai és hatalmi eszközöket teljesen mellőzve predikálás által igyekezett az ó-világ képét megváltoztatni, ámde utóbb, Nagy Konstantin óta, a keresztyén egyház is az erőszak útjára tért s innentül célja szintén nem a népek erkölcsi életének megjavítása, hanem az egyház s a vele kapcsolatos államok hatalmának gyarapítása volt.

E részben tehát az izlam és a keresztyénség egy húron pendülnek. Fentartották az egyházi és politikai hatalmi rendet, a tulajdont, rangkülönbséget és egyéb szociális hatalmi viszonyokat s ugyanakkor csodálkoztak, hogy mindebből a hazugság, kapzsiság, a gőg és fajtalanság bűnei sarjadtak. Predikáltak ugyan ezen bűnök ellen, de voltaképp ők maguk termelték azokat.

Csakis a buddhismus, a világvallások eme legrégebbje maradt hű eredeti elvéhez, a népeknek tisztán predikálás útján való megtérítéséhez. Ez a vallás nem nevezte magát a szertet vallásának, de mindig mint olyan cselekedett. E vallás terjesztése érdekében sohasem folyt háború, soha nem esett meg semmiféle kegyetlenség. Ez a vallás a társadalom hatalmi viszonyainak átalakításával éppen nem törődött.

Látni való ebből, hogy Menger Antal dr. a világvallások egybevetését voltaképp arra használja fel, hogy dieshimnusz t zenghessen a buddhismusnak a keresztyénség rovására, hogy Buddhát Jézus Krisztus fölé emelje, ültesse.

Nem vonom kétségbe jóhízeműségét és őszinteségét, de igenis kétségbe kell vonnom történeti s vallásbölcseleti tudásának alapos voltát.

Arról, a mit az izlamról mond, nem beszélek. Ezt a vallást nagyjában helyesen ítélte meg. Az izlam, lényegét tekintve, nem is vallás, legkevésbé erkölcsi vallás. Korcs keveréke az az ó-arab természeti vallás maradványainak, a zsidó és keresztyén vallás önkényesen kikapott elemeinek s mint ilyen a maga természeti fatalismusával egyenesen elnyomja az ember egyéni erkölcsi erőit s felveszi magába, mint lényeges elemet, az érzékiséget. Ez az oka, hogy egyenesen úgy lép fel, mint kulturelles világi hatalom, mely a nyers erőszak útján akarja megalapítani a földön Allah, illetőleg Mohamed országát.

Abban is igazat adok Menger Antal dr.-nak, a mit a buddhismusról mond, de már nem egészen. Az tény, hogy e vallás minden természeti s világi feltételektől és eszközöktől függetlenül, sőt azokat egyenesen megvetve, kizárólag a predikálás által akarja meghódítani a maga eszméjének az egész

világot s hogy e cél elérése végett testi fegyverhez, erőszakhoz soha nem is folyamodott. De hogy miért nem? Erre nézve a feleletet Menger Antal doktortól hiába várjuk. Pedig éppen ez a felelet volna a legérdekesebb.

A buddhizmusnak az a célja, hogy nincsen célja. Helyesebben, hogy pusztán negatív célja van, vagyis nem arra törekszik, hogy valami egyáltalán értékes dolog, valami jó birtokába juttasson, hanem hogy valami egyáltalán érték-telen dologról, valami rosszról lemondásra bírjon. S ez a rossz maga a lét, az élet. Innét, hogy e vallás mindent megvet, a mi csak van, a léttel és étellel együtt megveti azoknak minden jelenségét, a családot, államot, művészetet, tudományt, az egész kulturát. De nem bánt, nem támad senkit és semmit, de nem azért, mert *szere*t mindenkit és mindent, mint Menger Antal dr. gondolja, hanem mert szán, sajnál mindenkit és mindent már csupán azért is, hogy létezik, hogy él.

A mit pedig Menger Antal dr. a keresztyénségről mond, hát az merőben téves dolog.

A keresztyén vallásban van közös vonás úgy az izlammal, mint a buddhizmussal. Mindkettővel közös vonás, hogy egyetemes világcélt tűzve maga elé, nem ismer se természeti, se nemzeti, se politikai korlátokat. S csupán a buddhizmussal közös vonása, hogy a maga világcélja megvalósításánál testi fegyverre nem szorul s érzi, önző célok szolgálatába be nem áll. De mindkettőn felülemelkedik az által, hogy ideálja úgy a közösségi, mint az egyéni életben az Isten országa mint egy általános tökéletes, szellemerkölcsi jó s hogy e jóban biztosítja a világnak az igazságot, az igazságban a szabadságot, a szabadsággal a haladást és mind ebben a boldogságot, az igazi, az örök életet.

Hogy a keresztyénség ettől az eredeti és tiszta, minden kulturintézményt megszentelő és végtelen fejlődésre indító eszménytől eltávolodott; hogy mint szervezett egyház idővel maga is elvilágosodott s a szellemerkölcsi fegyverek helyett testi fegyverekkel, erőszakkal, egyházi s politikai hatalmi, önző érdekek szolgálatába állt, az már nem a keresztyénségnek a bűne, hanem azoké, a kik azzal visszaéltek s örök igazságait a maguk gonosz céljai végett meghamisították.

Ezt különben mintha maga Menger Antal dr. is érezné, mert a keresztyén erkölcstanról külön is értekezve, megjegyzi, hogy maga Krisztus és első követői tanáiknak terjesztésére csak a predikálást használták, s nem a politikai és hatalmi eszközöket, sőt, hogy Krisztus a fenálló hatalmi viszonyokkal szemben a legnagyobb előrelátást és mérsékletet tanusította,

a midőn csak általános elveket jelentett ki a felebaráti szeretetről. Ez érdemét azonban — a maga sajátosságos socialista álláspontjáról — egyszersmind hibájául is rója fel, mert — úgymond, — elmulasztotta az uralkodó hatalmi tényezőknek, nevezetesen a tulajdonjog rendjének csak mérsékelt meg-bírálását is, noha nem maradt előtte rejtve az az ellenmondás, a mely az ő elve, a felebaráti szeretet és ama hatalmi tényezők közt fenforgott.

Hát igen, mi is azt mondjuk, nem maradt rejtve előtte sem ez, sem sok egyéb ellenmondás. De hát éppen abban van az ő isteni nagysága, hogy számolt az időkkel, a tényleges viszonyokkal és a természetes fejlődés követelményeivel. Az az Ige, a melyet ő örök igazság, életalap és hatalom gyanánt a szívekbe plántált, csak mustármag s kovász vala. A mustármagból nem lesz egyszerre égig érő fa; a kovász sem járja át egy perc alatt mind az egész tésztát. A ki az igazság erejével akar hatni, az nem akarhatja erőszakkal egyszerre átteremteni az egész világot. Az éppen a csodálatos, hogy Jézus Krisztus végrehajtotta a világon a legnagyobb forradalmat, forradalom nélkül. S ha van igazság Menger Antal dr. társai és törekvésében, biztosak lehetnek az iránt, hogy az is csak a Jézus Krisztus igazsága; az igazság és szeretet örök törvényének szent követelménye.

Jézus Krisztus nem formákat, hanem erőket hozott az elavult világba. Az erők hatnak állandóan, a formák időről-időre változnak. Ezeket az erők az időkben s az időkkel teremtik meg, de az erők időtől és tértől függetlenek maradnak örökké.

Ma amaz erők új formákat keresnek, mert a régiéket elavultak; de ne higgye senki, ne higgye Menger Antal dr. sem, hogy a maga új formájával az örök erőket megsemmisítheti, avagy csak nélkülözhetőkké is teszi. „Nélkülem — azt mondja az Úr — semmit sem tehettek“.

Pedig — úgy látszik, — Menger Antal dr. erre a képtelen feladatra vállalkozott. Isteni erők, eszmék, egy szóval vallás s erkölcs nélkül akarja megépíteni a jövő társadalom rendjét. Pedig már a pogány rómaiak megmondották: könnyebb a levegőben várost építeni, mint államot alapítani a földön vallás nélkül.

Kurtán, szinte kiméletlenül, ne mondjam, brutálisan végez a Jézus Krisztussal s magas lóra ülve, mintegy szánó mosolylyal tekint vissza arra az „ifjú s éppen azért Buddhához és Mohamedhez nézve éretlen és tökéletlen s szertelen túlzásokba vesző álmodozóra“ s aztán neki megy az újkor leg-

nagyobb idealista bölcselőjének, a páratlan etikai hősnak, Kant Immanuelnek és leteszi, megcsúfolja őt is. Erkölcsi elvei ellen nincs kifogása; ellenkezőleg elismeri, hogy Kant az ő nevezetes három alaptételével, t. i. 1. Úgy cselekedjél, hogy akarhasd is, hogy elved általános törvénytényé legyen; 2. csak amaz elv szerint cselekedjöl, mely által akarhatod, hogy az általános törvény legyen; s végre 3. úgy cselekedjél, hogy az emberiséget, mind a magad személyében, mind minden más személyben is czélnek és sohasem csupán eszköznek tekintsd, mondom, elismeri, hogy ezzel Kant az emberek együttélésének a legmagasabb czélt tüzi ki; de mert 1797-ben megjelent jogtanában (Rechtslehre) az uralkodó absolut hatalma mellett tör pálczát, az ő egész erkölcsrendszerét a nagy erkölcsi elvek üres szópompájának minősíti. Pedig nincs igaza, mert Kant a maga ész államában, valamint az államot, úgy annak fejét, az uralkodót is ideális szempontból fogja fel.

Midőn Menger Antal dr. így az összes antik erkölcsrendszerek felett meghúzta a halálharangot és azokat az erkölcs-reform szempontjából mind hasznavehetetleneknek minősítette, még két nagy követ igyekszik útjából elhárítani. Az egyik épp a régi erkölcsrendszerekkel kapcsolatos, sőt azoknak egyenesen főeleterét alkotó képzet, vagyis a túlvilági életbe vetett hit, a másik pedig egy egészen modern jelenség: a Nietzsche úri morálja.

A mi a túlvilágot illeti, jól kiérzi, hogy a vallási és általán ideális alapon nyugvó erkölcsrendszerek és a szerinte úgynevezett modern, helyesebben materialista bölcselők álláspontja közt a leglényegesebb különbség a jövő életre vonatkozó képzetekben van. „A jelenkor bölcselete — úgymond — másvilágot nem ismer, míg ellenben az ismertett világvalóságok, sőt Kant is, azt az emberek földi életének folyásával szoros kapcsolatba hozzák s attól várják az igazságos kiegyenlítést. Innét, hogy a legfelső hatalom birtokosai a vallásos életnek mindenkor barátjai voltak, sőt minél jobban élesedtek ki az ellentétek a társadalom hatalmi rendjében, minél nagyobb volt a gyengék és kizsákmányoltak száma, annál szorosabb kapcsolatot létesítettek egyfelől a jogi és erkölcsi rend, másfelől a túlvilági élet között.

Pedig Menger Antal dr. szerint nagy tévedés van abban a feltevésben, hogy a másvilági élet az ember cselekvésére jelentékeny befolyást gyakorolhat. Ellenkezőleg: az erkölcsi-ség a jövő életéről való képzettől mindenképp független. Az emberi cselekvések csak egy tényezőtől függenek s ez a társadalmi hatalmi viszonyok, melyekhez természetesen a külön-

böző vallásos társulatok hatása is tartozik. Az égi megjutalmazásra való kilátás azonban legfeljebb csak a szenteknek és jámboroknak elenyésző csekély számát irányítja erkölcsi magatartásában.

Mennyi ellenmondás csak e pár tételben! Az erkölcs kizárólag a társadalmi hatalmi viszonyoktól függ, de azok közé tartoznak a különböző vallásos társulatok is. Hát ha azok közé tartoznak, ugyan mi által gyakorolják hatalmukat és befolyásukat az emberi lelkekre és az erkölcsi cselekvésekre, ha nem első sorban a maguk hitképzetei által? És e hitképzetek között központi s elemi hatalmi jelentőséggel nem éppen az Istenbe, az isteni megfizetésbe vetett hit bír-e? S ha igen, épp ez az isteni megfizetés nem szükség szerint vonja-e maga után a halhatatlanság és az örökélet képzetét? Avagy talán már itt a földön teljes a kiegyenlítés, megvan az erény jutalma, a bűn büntetése?

Azt igenis megengedem, hogy jelenleg nagyon is sok már az oly emberek száma, a kiknek erkölcsi magaviseletére a jövő élet hite semmiféle hatást és befolyást nem gyakorol, de hát — kérdem: — miért? Azért talán, mert a kettőnek, erkölcsnek és hitnek egymáshoz semmi köze? Szó sincs róla, hiszen Menger Antal dr. is elismeri, hogy vannak emberek, szentek és jámborok, a kiket az égi jutalom reménye irányít erkölcsi maguktartásában. Nem gyakorol a hit hatást és befolyást azok cselekvésére, a kiknek hitök nincs. Ez az igazság. De hogy e hívők száma oly elenyésző csekély volna, mint azt Menger Antal dr. gondolja, hát ezt nagyon is kétségbe vonom. Igaza lehet neki s tudjuk, igaza is van abban, hogy jelenleg egész Európában a művelteknek és a socialistikus érzelmű munkásoknak óriási száma minden pozitív vallásról lemondott — de hála Isten — azok, a kik le nem mondtak, mégis csak többen vannak még ma is.

Az pedig egyenesen valótlanság, hogy ama vallástalanok erkölcsi szempontból nem állanak a hívők tömege mögött.

Különben maga Menger Antal dr. is érzi, hogy túllő a célon. Előbb megtagad a vallástól minden hatást és befolyást az erkölcsiségre s aztán önmagával nyílt ellenmondásba keveredve, végül — talán bünbánatul — mégis csak azt mondja: „Igaz, hogy a három világvallás egyházai a mai napig az egyetemes erkölcsiségre hatalmas befolyást gyakoroltak s egyszerű kiküszöbölésük annak súlyos károkat okozna, de pótolhatók más, a dogmahittől független hatalmi tényezőkkel“.

Melyek e hatalmi tényezők? im itt a kérdés bökkenője.

A vallás jó volt, de azért mégis elvetjük. Nos és tudunk helyébe valami jobbat tenni. Merész vállalkozás, de hát Menger Antal dr. ezt is megkísérli. Szinte profetikus lélekkel jelenti ki, hogy: „Ha teljesen sikerül a társadalom uralkodó hatalmi viszonyait, nevezetesen a tulajdon intézményét egy magasabb erkölcsiség szellemében átalakítani, ez által talán (bizony csak talán!) oly erkölcsi állapot teremthető, mely az összes eddigi történeti tapasztalatokat messze felülmulja.“

Legyen akarátja szerint. Lássuk meg hát azt a magasabb erkölcsiség szellemében végrehajtott átalakítást, mert a mit még a másik modern jelenségről, a Nietzsche úri moráljáról mond, — a nietzschismust magunk is csak egy beteges lélek kínos vergődésének tartván, — bizvást elengedhetjük neki is, meg magunknak is.

Menger Antal dr. az erkölcsi állapotokat a társadalom hatalmi viszonyainak átalakítása útján akarja megjavítani s e törekvésében — eltekintve attól a már fentebb érintett alaptévedésétől, mely szerint az ő elvi álláspontjáról, az akarat szabadságának tagadása mellett, tudatosan akart reformról egyáltalán beszélni sem lehet — van következetesség. Mert ha hatalom és erkölcs okozati viszonyban állanak, úgy csakis a jelenlegi hatalmi viszonyok gyökeres reformja idézheti elő a mai romlott, erkölcsi állapotok megjavulását. Meg kell tehát teremteni — úgymond — azokat a tényleges előfeltételeket, a melyek mellett épp azok az erények érvényesülhetnek, a melyeket a vallásos és bölcséleti rendszerek hirdetnek s a mik nagyjában tagadhatatlanul kívánatosak is, mert a jelen társadalmi, hatalmi viszonyok nem erényeket, hanem bűnöket szülnek. Ezt pedig úgy cselekedhetjük meg, ha a társadalom hatalmi tényezőit, mint minden erkölcsi bajok forrását, részint meggyöngítjük, részint célszerűbben szervezzük, mint eddig — s aztán pedig oly új hatalmi tényezőket teremtünk, melyek a gyakorlati erkölcsöt magasabb fokra emelik.

E tényezők: a népoktatás, a politikai és gazdasági hatalmi rend és végül a nyilvános közvélemény.

A népoktatás Menger Antal dr. szerint is egyike a legfontosabb hatósági intézményeknek, de sajnos, tényleg nem tudományos, hanem vallás-erkölcsi alapokon nyugszik. Hivatása nem a természeti s történeti igazságok közlése, hanem első sorban az uralkodó hatalmi viszonyok védelmezése. A katolikus országokban az egyház, a protestáns országokban az uralkodó érdekeit tolják előtérbe — no nálunk bizony nem — s ezek mellett a tulajdonjog, az előjogokkal felruházott nem-

zetiségek, állások s pártok jönnek tekintetbe. A tanulók érdeke az utolsó szempont.

A reformot tehát első sorban itt kellene kezdeni, de ez addig lehetetlen, míg azok a hatalmi tényezők, a melyek szolgálatában, míg azok a hatalmi tényezők, a melyek szolgálataiban áll ma a népoktatás, az új szociálistikus társadalmi rend életbeléptetésével el nem töröltetnek. Addig csak a jövő népoktatásának ideális képét rajzolhatjuk meg. S Menger Antal dr. megrajzolja. Szerinte a népoktatás az általa kontemplált szociálistikus államban voltaképen minden vallási s erkölcsi alapot nélkülöző betanítása lenne a gyermekeknek és ifjaknak oly tisztán önzésből eredő ismeretekre, a melyek az ő érzéki, mondjuk: állatemberi jólétük biztosítása végett szükségesek.

Közelebbről a jövő népoktatása az *egészségtan* legfontosabb elemeire szorítkoznék s magában foglalná egyfelől a magunk, másfelől az utódaink iránt való kötelelességeket. Amoda tartoznának a czélszerű táplálkozásra, ruházódásra és lakásra, a testi tisztaságra, a nyugalom és munka helyes felváltására, amide pedig (már tudniillik nem a gyermekekénél, hanem az érettebb ifjagnál és leányoknál) a nemi életre vonatkozó ismeretek.

Ennyi az egész, egyéb semmi. Szinte meghül az ember ereiben a vér, mikor egy látszólag komoly tudós komoly czélzatú könyvében ilyesmiket olvas. Tehát lélekről, a lélek egészségéről és tisztaságáról, vallásról, erkölcsről egy szó sincs? Valóban nincs, mert hiszen Menger Antal dr., ezeket a testi kötelelességeket is teljesen kiveszi minden magasabb, mondjuk erkölcsi szempont alól. „Ételben, italban és nemi élvezetekben való mérséklet — mondja műve egy más helyén (45. l.) — továbbá munka és pihenés czélszerű váltakozása, tisztaság és egyéb tulajdonságok nem tárgyai az erkölcsi törvénynek. Nevelés és tudomány ezerszer többet érnek ily dolgokban, mint az erkölcsi parancsok.

És mégis mindez a magasabb erkölcsiség szent nevében és szellemében volna mondva!

De hogy porére levetköztessük e magasabb erkölcsiséget, az érettebb ifjak és leányok egészségtanának egy-két tételét lehetetlen elhallgatnom.

Azt mondja Menger Antal dr., meg kell oktatni a fiatalokat arra, hogy a gyermeknemzés mámoros, avagy kóros állapotban bűn. S hiszi, hogy ez oktatása sikerrel fog jární? Hiszen szerinte az embernek nincs szabad akarata, hiszen szerinte minden cselekvés fizikai kényszerűséggel jön létre?

S mily otromba ellenmondás, mikor ezt a sikert az ő oktatásánál feltételezi s mégis pár sorral alább a socialistikus államnak megadja a jogot, hogy az örökölhető betegséggel terhelt egyének házasságra lépését megtilthassa s ez esetben az oktatásnak ez intézkedéshez való alkalmazkodását javasolja.

S mily brutálissá válik ez a komoly tudós, mikor az Isten legnagyobb áldását, a nagy családot egyenesen elkárhoztatja s az állampolgárokat arról oktatja ki, hogy mindent elkövessenek, csak hogy sok gyermekük ne legyen, mert a gyermekek nagy száma nemcsak az egyes családnak van ártalmára, hanem az egész társadalom jólétére is igen veszedelmes következményekkel jár.

De legyen elég ennyi, a népoktatásra vonatkozó reformelvekből; ezekre ugyan kár a szót vesztegetni. Fellázad azok ellen minden emberi érzés s elítéli azokat minden józan gondolkozás.

A másik tényező, a mely a magasabb erkölcsiség érdekében átalakítandó volna, a *politikai hatalmi rend*.

A mit Menger Antal dr. e részben elmond, abban kétségkívül sok igazság van.

Teljesen igaz, hogy a közmorált mindig enyhébben ítélték meg, mint a magánmorált. Sőt én még azt is merném állítani, hogy a köz, közelebb az állami morál körében egyenesen szentesítették az immoralitást. Az államférfiak jobbadán amaz ismert elvnek hódolnak, hogy a cél, (mondjuk az államérdek) minden eszközt szentesít: tehát a hazugságot, a cselt, az esküszegést, az erőszakoskodást, sőt a gyilkosságot is. Erre a sajátságos visszás jelenségre azonban már a Menger Antal dr. által annyira lesajnált königsbergi bölcs, Kant is rámutatott, midőn különbséget tett az úgynevezett moralista politikusok és politikus moralisták között, értve amazok alatt azon politikusokat vagy államférfiakat, a kik a politikát az etikára alapítják s egy lépést sem tesznek a nélkül, hogy az erkölcs követelményeivel ne számoltak legyen s emezek alatt azon államférfiakat, a kik a maguk politikájának s politikájához megfelelő morált eszelnek ki s a kik szerint minden eszköz szent, ha politikai céljukat elérhetik, mert hát a siker az, a mi mindent megaranysz.

Abban is igaza van Menger Antal dr.-nak, hogy a közmorál emelését jelentékenyen előmozdítaná a politikai hatalom demokratizálása, vagyis az állampolgárok között való, lehetőleg egyforma felosztása, mert ez által a közügyek intézésének ellenőrzése sokkal szélesebb alapokra volna fektetve s nem fordulhatna elő annyi visszaélés, mint a mennyi elő-

fordul ott, a hol a hatalom csak kevesek kezében s kellő ellenőrzés nélkül összpontosul.

De már abban Menger Antal dr. is nagyon csalatkozik, ha a politikai hatalomnak ezt a demokratizálását a közmorál gyógyítása egyedüli és csalahatatlan orvosszerének tartja. Mert a mit ő a politikai demokrácia lényegének tart, tudniillik, hogy minden állampolgárnak, tekintet nélkül műveltségre, állásra és vagyonra, legalább végső elemzésben egyenlő politikai hatalma legyen s ez alapon a világ minden faja, nemzetisége és állama is teljes egyensúlyba jusson, bizony alig egyéb, mint utopisztikus álom, a melynek valóságát sohasem érzük meg.

Meggyőződése, hogy míg az egyének egyének, vagyis sajátos s egymástól igen nagyon eltérő testi-lelki erőkkkel és tehetségekkel bíró emberi személyiségek lesznek (a mi alapján nem az államtól s annak intézményeitől függ, hanem természetből adott különbségeken alapszik): addig, a mint egyenlő műveltségről, állásról és vagyonról, úgy egyenlő politikai hatalomról sem beszélhetünk. A közmorált pedig lényegében külső, bárha még oly racionalis intézkedésekkel meg nem javítjuk, legfeljebb kisebb-nagyobb mértékben irányíthatjuk. A közmorál igenis előnyösebb alakot ölthet a demokratikus alapon nyugvó, mint az arisztokratikusan színezett, avagy abszolutisztikus monarchiában; de hogy annak ilyen avagy olyan állapota magától az államformától függne, azt kétségbe vonom. Nem a formákon, hanem magukon az embereken fordul meg minden mindenütt s éppen azért, a ki a közmorált, annak magukat az embereket s nem az államformákat kell reformálni, mert az egészséges reform csak belülről s nem kívülről indulhat meg. Új emberek teremthetnek s teremtenek is új formákat, de új formák új embereket soha.

S ha tény, — a minthogy nem is vonható kétségbe, — hogy, teszem azt az arisztokratikus katona-monarchiában a rangellentét gyakran a legborzasztóbb durvaságban tör ki, s hogy a hazugság és a gőg rendszerint a túlságos hatalom árnyékában burjánzik fel, hát ez sem az államformának s még kevésbé a hatalomnak, mint olyannak, hanem az államformával és hatalommal való visszaélésnek, szóval mindig és mindig az illető hatalmi polczon ülő embereknek a bűne.

S még nagyobb tévedés, ha Menger Antal dr. azt hiszi, hogy az ő megváltó demokráciája is a maga erkölcsnemesítő hatását teljesen csakis akkor fejtheti ki, ha a socializmus az arisztokratikus elemmel együtt a tulajdon jogrendszert is eltörli avagy enyhíti. Mert szerinte az erkölcsreform harmadik

s ügylátszik legfontosabb tényezője a gazdasági hatalmi rendnek a demokratizálása.

Ezzel eljutottunk volna a modern socialismus voltaképi alapelveihez és sarkpontjához s egyszersmind Menger Antal dr. könyvének a végéhez is.

„A socialismus — Menger Antal dr. szerint — lényegét tekintve nem egyéb, mint a gazdasági élet demokratizálása. Alapgondolata a létjog, melynek lényege, hogy a társadalom minden tagjának az emberhez méltó élet folytatására szükséges dolgokat és szolgáltatásokat a rendelkezésére álló eszközök mértéke szerint kiutalják, mielőtt másoknak kevésbé sürgető szükségletei kielégítést nyernek“.

E kijelentéssel Menger Antal dr. határvonalat von a régi és modern vagyis az úgynevezett tudományos socialismus közt. Amaz, ha tán nem is esett egészen belé, de mégis igen közel állott mindig a létező társadalmi rendnek teljes felforgatásához, vagyis az úgynevezett anarkismushoz. S épp e körülményben találjuk meg annak a köztudatban meglehetősen elterjedt és megerősödött véleménynek a magyarázatát, hogy a socialismus merőben negatív, romboló társadalmi irányzat, hogy „a tulajdont merőben tagadja, a magántulajdont teljesen megszüntetni igyekszik, hogy a nagyban való termetlést kizárja, a családot és öröklési jogot elveti, hogy ellensége a szabadságnak és a szabad pályaválasztásnak s minden önkormányzatnak stb.“

A modern, vagyis a tudományos socialismus mindezen és ehhez hasonló szélsőségekkel és hiú ábrándokkal teljesen szakít. Egyet akar csak, messzeható, de keresztülvihető gazdasági egyformaságot. Mert úgy találja, hogy a létező állapotok immár tarthatatlanok s hogy azoknak megváltoztatása még az esetben is jogos, hogy ha az tételes törvényekbe ütközik. Mert az, a mi „tételes“, nem következik, hogy „örökös“ is legyen. A fejlődés, haladás törvénye követeli a változtatást ott, a hol annak a szüksége már beállt. S ez a szükség immár beállt. A „művelődés emelkedésével — mondja Lange F. A. Die „Arbeiterfrage“ című művében — emelkednek az élet igényei. Az ember tudatára jut magasabb rendeltetésének. Fájának kiválóbbjairól látja, hogy ő is mássá lehetne, ha viszonyai engednék. Birálat alá veszi tehát a viszonyokat s úgy találja, hogy sok dolognak másképp kellene lennie. A vándor is jobban kifárad az unalmas síkon, mint a hegyes-völgyes vidéken: így a mai kulturállamok népeinél a nyomás egyformasága elviselhetetlenebb a kedélyre, mint a régebbi időkben a félelem és remény örökös játéka. Ehhez járul a

munkásosztály elkülönített helyzete a társadalom többi osztályaitól, a mi megfosztja azt a művelődés áldásaitól, a miket pedig szakadatlan munkájával ő hoz létre. Ezért a létért való küzdelem legújabb formája a munkának és tőkének elkülönítése, a munkának árú gyanánt való tekintése s ily módon a tőke által való kizsákmányolás ellen irányul“. Éppen azért a modern socialismus azt az ellenmondást, a mi az emberi személyiség eszméje és a tőkének a munka felett való uralma közt van, a lehető legnagyobb gazdasági egyformaság megteremtése által akarja megszüntetni — elvként jelentvén ki, hogy „a munka a személyiség szabad ténykedése, miért is kell, hogy a tőke uralmától ment legyen, sőt ellenkezőleg, hogy a munka uralkodjék a tőke felett, vagyis, hogy a munka legyen az irányadó a jövedelem elosztásában. Mivel pedig a tőke csak mint tulajdon létezik és mint ilyen határozza meg a gazdasági és családi életet, a munkának nemcsak a tőke, hanem a tulajdon és család, sőt az ezeken felépülő mai társadalmi rend, közelebb az állam fölé is kell helyezkednie s a mennyiben ezek a kijelentett elvvel ellenkeznek, a mai államrend is megszüntetendő.

Ezeket előre kellett bocsátanunk, hogy megértsük Menger Antal dr. amaz állítását, mely szerint a messzeható gazdasági reform létesítésével, vagyis a socialismus uralomra jutásával korunk katonai, politikai és vallási ideáljainak el kell tűnniök, vagy legalább erősen meggyengülniök és helyükre lépnie, mint végcélnek az emberiség erkölcsi, tudományos és művészi tökéletesedésének. Hogy ő ezt mely formákban gondolja? arról új erkölcsstanában nem szól, de egyről határozottan biztosít, s ez az, hogy a socialismus új korszakában úgy a köz, mint az egyéni morál jelentékenyen fel fog lendülni, bárha a különböző közösségek érdekharcza teljesen még ekkor sem szűnik meg.

Közelebről a socialismus fogja még csak az igazi felebaráti szeretetet és testvériséget megvalósítani. A keresztyénség hiába prédikált két évezreden át az áradozó felebaráti szeretetről, mert egyidejűleg a tulajdon jogrendjét, a katonai államot, az abszolutizmust, szóval mindazon intézményeket megáldotta, a melyek az embert az embertől elválasztják. De ha a socialismus a gazdasági ellentéteket enyhíti vagy megszünteti s ez által a társadalomban az elkülönítő válaszfalakat ledönti, ha az egész nép egy nagy dolgozó közösséggé válik, a hol a közös eredmény minden egyesnek is hasznát jelenti, akkor meg leszen teremtve a valódi emberszeretet biztos alapja.

Sőt Menger Antal dr. erősen meg van arról győződve,

hogy a socialista társadalmi rend az erkölcsi élet más köreiben is üdvös hatást fog gyakorolni. Így különösen is a munkanélküli jövedelem megszüntetésével elvonja a kapzsiság alól a legjobb tápláló talajt s a társadalom összes osztályaiban utat nyit a józan és mértékletes gondolkozásnak. A nemi élet teréről pedig számúzi a legundokabb jelenséget: a szerelem pénzért való áruba bocsátását.

S mindezzel egy nagy eredményt ér el: újra egyesíti a jogot az erkölccsel, még pedig oly formán, hogy voltaképp az erkölcs üli majd világra szóló diadalát, a mennyiben az új socialista társadalmi rendben a kikényszeríthető jog és a ki nem kényszeríthető erkölcs összhangzó, ellenmodás nélkül való egységbe olvad.

Hogyan, miként? erre az utolsó tényező, a *nyilvános közvélemény* szervezésénél adja meg a feleletet.

Az új socialista államot ugyanis Menger Antal dr. úgy kontemplálja, hogy abban a közvélemény, mint nem is sejtett erejű társadalmi hatalom nyilatkozik meg. Független szervek által helyi jellegű hivatalos ujságokat adat ki, a melyekben minden erkölcstelen cselekedet le leszen leplezve, még azok is, a mik eddig titokban maradtak, tehát a magán és családi élet bűnei is. Mert a socialista társadalmi rendnek szükség-szerű folyománya, hogy a miként az összes magánjogok nyilvánosakká változnak, úgy a magán és családi életünk cselekedetei is nyilvánosságra kerüljenek, a mennyiben idegen érdekközösségbe zavarólag nyúlnának be, vagy a közjót veszélyeztetnék. S épp ez alapon reményli Menger Antal dr., hogy az új socialista korban s rendben a morál, a ki nem kényszeríthető erkölcsiség az emberek békés együttélésének sokkal jelentősebb tényezője lesz, mint jelenleg.

Hát kétségtelen, hogy sok igazság van abban is, a mit Menger Antal dr. a gazdasági hatalom domokralizálásáról és a nyilvános közvélemény szervezéséről mond.

Igaz, hogy ma — s ez a jelenkori socialismus voltaképp szülő oka — a gazdasági ellentétek róppant nagyok, hogy az egyik ember s hozzá minden munkanélkül tejben, vajban fürdik, a másik, a legtöbb pedig keserves munkája után is alig tud megélni, sőt nyomorultul tengődik és pusztul.

Biz ez nagyon igaz. A szenvedő emberiség nyomorát, — mint Lange F. mondja — nem is érezték még soha olyan mélyen, mint éppen most.

S a nép a művelődés terjedésével kiábrándult a hitegetésből, hogy az ő nyomora végzetszerű elrendelés, s majd a más világon kárpótlást talál s érzi, tudja, hogy annak legna-

gyobb része a hatalmasok gonosz önzése miatt zúdult a nyakába s hogy a segítségnek, a jobb állapotok megteremtésének van módja. Azért ezt az utat, módot keresi, a gyökeres változást sürgeti.

Vágyának nemcsak a népbarát tudósok, hanem már a költők is kifejezést adnak.

Egyik jeles költőnk, Kozma Andor is így en énekél:

„Miről beszél a nép salakja
Kít a nyomor pokolra lök?

Egyháznak híven hajt-e térdet,
Szent-é neki az államérdek,
Vagy hitre, fajra, nyelvre néz?
„Jobblét“, „kenyér“ ez az egész.

Óh parlamenti hősök pártok!
Óh híres államférfiak!

Nem ti! a mob, a megvetett
Csinál világtörténetet.

Csinálja durva szívvvel, ésszel,
Vérszennyos kézzel, s félrevet
Útjából, mely „Nihil“-be vész el,
Ma nagyra vett kérdéseket;
A zöld asztalra, mely körül
Allambölcsek tanácsa ül,
Lecsap miljó kérges tenyér:
Csak egy kérdés van: „munka és kenyér!“

Ez mind igaz. De az a megoldás, melyet Menger Antal dr. proponál, nem megoldás, mert az ördögöt ördöggel kiűzni nem lehet.

Mi a mai, alapjában romlott társadalmi rendnek az ördöge? Egy szóval megmondhatjuk: az ős bűn, az önzés.

Önzés az, a mi uralkodik és szűl minden bajt, gonosz-ságot, gögöt, kapzsiságot, zsarnokságot mindenütt, a politikai, gazdasági, egyházi mint általán minden társadalmi téren.

S Menger Antal dr. az új társadalmi rend végső és mozgató elvévé is ezt az önzést akarja tenni azzal a különbséggel, hogy általánosítja, vagyis be- és leviszi a nép legalsó rétegeibe is. Hát pedig a mi a felső körökben métegy, az a legalsóban is. Az állapotember mindenütt egyforma: az úrban épp úgy, mint a szolgában; a hatalmasban épp úgy, mint a gyengében; a gazdagban épp úgy, mint a szegényben.

Ezen az úton czélt érni, az emberiség boldogságát, jobb

jövőjét munkálni nem lehet. A nyakravalók változhatnak, de a kutyák ugyanazok maradnak.

Itt csak egy mentség van: az önzés ördögét minden-
ünnen ki kell üzni; nem az intézményeket, az embereket kell
megreformálni. S ez a reform csakis belülről: a szívek és
lelkek reformjából, a valláserkölcsei megújulásból indulhat ki.

Értem én azt az erős, szinte kiméletlen hadüzenetet és
harcot, melyet még a modern, az úgynevezett tudományos
socialismus is folytat a vallás, a keresztyénség s egyház ellen.
De azt is látom, hogy épp e pontnál mutatkozik a legnagyobb
gyengéje, hogy itt csak a levegőjeget vagdossa.

Az a vallás, az a keresztyénség és az az egyház, a mely-
ben veszedelmet lát — nem vallás, nem keresztyénség, nem
egyház, hanem mind ennek csakis torzképe.

Igen, igen, ezt a torzképet kell eltörölni; ezt a gyalá-
zatot kell megsemmisíteni, hogy az, a mi a vallásban, keresz-
tyénségben és egyházban örök igazság, isteni fényében újra
feltámadhasson és — miként a szent hajdan korban — legyen
újra a menyben egyesegyedül Istennek dicsősége, a földön
békeesség és az emberekhez jóakarata.

Ennek pedig egy módja van s ez az, a miről Menger
Antal dr. teljesen megfélekedezett s e mód nem a politikai,
nem is gazdasági, hanem az egyházi hatalmi rend demokra-
tizálása.

Ha nem leszen bitor ura a lelkeknek, nem lesz akkor
a testeknek sem.

Akkor minden ember ember, magában véve önálló s fel-
tétlen értékkel bíró személyiség leszen — és egyik ember a
másikat ember és testvérszámba veszi, megbecsüli és szereti.
S hol a szeretet ül trónra, onnét tágit majd az ördög, ott
megszűnik az önzés s megkezdődik az emberiség boldog
aranykora. Ott az összes socialis kérdések maguktól meg-
oldódnak.

E pontra, a valláserkölcsei megújulásra irányítsuk hát
első sorban figyelmünket, itt teremtsünk egyetértést s akkor
a poklok kapui sem diadalmaskodnak mi rajtunk. Erről a
kérdésről azonban majd egy más jó alkalommal fejtem ki
nézeteimet. Mert érzem és tudom, hogy azok a valláserkölcsei
formák, a melyek között ma élünk, — régen elavultak s
hogy — jönni fog és jönni kell ama jobb kornak, a mely
után buzgó imádság epedez százezrek ajakán. Érzem és tudom,
hogy az Istennek, ki maga az örök szeretet, újra meg kell
születnie és többé meg sem halnia, hanem örökké élnie köz-
tünk és bennünk és érettünk.

Eddig napról-napra megfeszítettük, eljő a kor midőn e világ fejei többé már meg nem feszíthetik, mert minden emberben fel fog támadni és élni örökké.

Isten! nagy Isten, szeretet Istene, te engedd és add meg, hogy mi, gyermekeid egymás testvérei e napot, *az örök szeretet* s ezzel a szabadság, egyenlőség és testvériség napját megérhessük!

Dr. Masznyik Endre.

Vallásvédelem az állam részéről.

„Minden országnak támasza, talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől, s rabigába görnyed“.

Berzsenyi Dániel ez örök igazságot hirdető szavai jutnak eszembe most, a midőn az állami vallásvédelemről óhajtok egyet-mást elmondani.

Az erkölcs a vallás gyermeke, igazi vallásosság nélkül nem képzelhető tiszta erkölcs; a vallás megtagadása, kicsinylése vagy elhanyagolása első jelensége az erkölcsi sülyedésnek. A vallás tanítja meg az embert a legfőbb erkölcsi elvekre, a vallás vértézi fel a kisértések ellen, a vallás vezeti az igazság és erkölcsiség leghatalmasabb s örökké változhatatlan kútforrásához, az Istenhez.

Minthogy pedig az állam az egyes emberek szervi egyesülése s így feladata nem lehet más, mint alkotó elemei boldogulásának előmozdítása, nem szorul bővebb bizonyításra az, hogy minden államnak elsőrendű feladata a vallásos érzület ápolása, a vallás iránti tisztelet fejlesztése, a vallás megvédése, azaz a közerkölcsiség, mint a szellemi élet egyedüli alapjának fejlesztése.

Találó e tekintetben a fuldai püspök 1890 október 1-én kiadott pásztorlevelében foglalt következő mondás: „Az ég és föld királyának fenségét sohasem lehet nyilvánosan megsérteni a nélkül, hogy a földi felsőség hatalma, — a mely csak az isteni tökéletes hatalomnak kifolyása — ennek folytán sérelmet ne szenvedne és ezzel a polgári társadalom létele ne veszélyeztetnék“.

Innen van az, hogy a mióta szervezett állami életről tudunk és a mennyire történelmi adataink vannak, ezek mind arról tesznek tanúságot, hogy a vallás védelme az államok elsőrendű feladatát képezte.

A vallásvédelemre vonatkozó adatok a pogány korszakba nyulnak vissza. E korszakban, a római birodalomban, a honnan adataink a legmegbízhatóbbak, védelemben csupán az uralkodó vallás részesült, de ez is csak annyiban, a mennyiben az, mint az államnak szolgáló intézmény, az állam fenntartása céljából, tehát politikai célszerűségi szempontból védelemre szorult. Az államvallás ellen nyilvánuló mindenényt csak akkor büntették, ha azok egyszersmind az állam rendjét, békéjét, főnnállását veszélyeztették.

Az államvallástól eltérő nézeteket, akár beszédben, akár írásban tétettek közzé, csak akkor sujtották büntetéssel, ha a közerkölcsiséget, a nyilvános rendet veszélyeztették, ha azzal a hívőket az államfenntartó egyháztól való elszakadásra igyekeztek reábirni. E szempont által vezéreltetve, főbenjáró büntetéssel büntették mindazokat, a kik a *római nép istenének* áldozatokat hozni vonakodtak.

Büntették a nyilvános rend megzavaróiként (186. Kr. e.) a görög eredetű Bacchanaliákon résztvevőket, a kiket Bacchus pogány isten tiszteletére összegyűlve a legerkölcstelenebb orgiákat rendezték a vallás leple alatt és pedig a legbűnösebbeket halállal s összejövetei helyeik lerombolásával. Jellemző a római nép erkölcsére, hogy ez évben 7000 embert ítéltek halálra a Bacchanaliákon elkövetett bűncselekmények miatt. A köztársaság vége felé a császárság kezdetén ugyane felfogás alapján megtiltották az egyiptomi istenek (Izis, Anubis, Serapis) tiszteletét is, büntetéssel és szent helyeik megsemmisítésével fenyegetvén őket. Még Augusztus idejében is észlelhetők e felfogásnak jelenségei a Druidák (kelta papok) által ápolt kelta nemzeti vallást gyakorlók elnyomásában.

De ez a felfogás volt az alapja a keresztyénség keletkezése idején a keresztyén üldözésnek is. A keresztyéneket éppen úgy, mint a zsidókat, az államvallás elnyomóinak, egyben az állami egység megtámadóinak tekintették s kegyetlenül üldözték egész 313-ig Kr. u., a midőn Konstantin császár a közismert türelmi rendeletet kiadta, melyben a keresztyén vallást az államvallással egyenlőnek nyilvánította s a keresztyének üldözését eltiltotta.

A pogányság korában különben a vallás elleni vétségek közé tartoztak még a most röviden tárgyalt hitszakadás, szekták alakítása, illetve más vallásos tanok hirdetésén kívül a *jóslás, a varázslás, a sírhelyek, síremlékek megsértése és a templomrablás.*

A jóslást ez időben az államilag szervezett s az államvallás *papjaiból* álló (madárjósok és béljósok) augu-

sok és haruspexek, a kik közül az elsők, mint nagy tekintélynek örvendő, égi jelekből, a madarak repüléséből jósltak, utóbbiak a csodahelyek gondozása, a megszentelt helyek őrzése és a kiengesztelés kieszközlésén kívül az állatok belső nemesebb részeiből jövedöltek, de ezek mellett az idegen kultusz papjainak is megengedték azt, de csak addig, míg el nem hatalmasodtak. A császárság idejében ez elhatalmasodást az államra nézve veszélyesnek ismer-
vén fel, e jósokra szigorú büntetéseket szabtak, sőt még a jóslást igénybe vevőket is megbüntették. A császár és állam jövője iránt tudakozódót és a jóst is megölték, az uraik jövőjére nézve jóslást igénybe vevő rabszolgákat pedig keresztre feszítették.

Büntették a *varázslást* is, de csak ha az által másoknak sérelmet okoztak. Így a 12 táblás törvény szerint a gyümölcsök megigézése, az idegen gabonának elvarázsolása az illető saját földjére, büntetéssel van sújtva. Későbbi törvényekben különösen a testi épség és élet elleni varázslások büntetésével találkozunk, így a megigézést, mások akaratára való delejes hatást (hypnosis), bájital-nyujtást, varázsigék használatát említik, mint büntetendőket, a mérgekeverés, a gyermekek megölése varázslás céljából, a varázsló eleven megégetésével büntettetett. Igen szigorúan büntették azokat, a kik magukat elvarázsoltatták, ezeket a szerint, a mint magasabb vagy alacsonyabb osztályhoz tartoztak, keresztre feszítették, az állatok elé dobták, vagy egyszerűen megölték.

Büntették a sírhelyek, síremlékek, halottak megsértőit, a temetés megzavaróit, a cselekmény súlyosságához képest pénzbüntetéssel, esetleg halállal is. Érdekes, hogy a sírhelyek, síremlékek megsértői gyanánt büntették azokat is, a kik a sírhelyet más célra, például lakásul használták vagy átalakították vagy ahhoz lakást építettek. A halott megsértésének tekintették annak levetkőztetését és megrablását is.

Szigorúan fenyítették a szent helyekről elkövetett lopást, melyet *sacrilégiumnak* neveztek, e bűntevőket víz- és tűzhalállal, száműzetéssel, állatok elé vetéssel s más ilyenmű halállal fenyítették.

*

A keresztyénség idejében, a midőn az egyház az államban önálló szervezetté s az állam támogatójává lett, a vallás elleni bűncselekményeket a nyilvános élet közös legfőbb java elleni támadásnak tekintették és a felségsértéssel egyenlően büntették.

Ez időben a vallás elleni bűncselekmények közé tartoztak: a *hitzakadás*, *eretnekség*, *tévtanok hirdetése*, *szehták alakítása*, *jóslás*, *varázslás*, *istenkáromlás*.

A *keresztyén hittől való elszakadást* (apostasias) halállal, az öröklésre való jog elvonásával és becsületvesztéssel, a kitérítést hasonlóan halállal is büntették. Az egyház tanaitól való elpártolókat (haeresis), az egyház fejétől való elválókat (schisma) a keresztyéneket megillető kiváltságok elvonásával, az állami és katonai szolgálatra való képtelenség kimondásával és az örökséghez való jog elvonásával fenyítették. Tiltott összejövetelék résztvevőit pénzbüntetéssel sújtották és gyülekező helyeiket megsemmisítették. Az eretnekek papjait kiutasították, száműztek, sőt néha halállal is büntették. Különösen szigorú rendelkezéseket találunk a keresztyén császárok constitutióiban a pogányhivók ellen, mintegy megtorlásul a pogányság korszakában sokszor ismétlődött keresztyén üldözések. A zsidókat túrték ugyan, de a keresztyénekkal szemben háttérbe szorították. Így megalázónak s bűnnek tartották különösen a zsidó hitre áttérést, a zsidóval kötött házasságot és pedig oly súlyos bűncselekménynek, hogy az illetőt legtöbbször halállal büntették.

A *jóslást* ez időben már általában üldözték, mert úgy tekintették, mint egy oly nyilvános vagy hallgatóságos szövetséget az ördöggel, a melylyel olyan rejtett s különösen jövődöbeli dolgokat akarnak kifürkészni, a milyeneknek ismeretét az ember csak az Istentől nyerheti.

Épp úgy a varázslás is az *ördöggel*, bizonyos emberfeletti hatások előidézésére alakított szövetségnek tekintetett s általában büntettetett.

Ez elv alapján Konstantin, a pogányság idejében hatósági jogkörrel felruházott (haruspex) béljósokat is halállal, a hozzájuk folyamodókat száműzetéssel s vagyonuk elkobzásával büntette. Még szigorúbban büntette a jósokat fia, Konstantin és pedig minden válogatás nélkül. Valentin csak a béljósokat, ezeket is csak akkor büntette, ha jóslásukkal valakinek kárt okoztak.

Justinianus a régi törvényeket fentartva, azok ellen, a kik varázslásokkal valakinek életét, egészségét veszélyeztetették, külön törvényt hozott. Ez időben a tiltott jóslások faja-ként említik még a csillagjóslást és sorshuzást is.

Szigorúan büntették ez időben az Isten személyének bárminemű megsértését. Így az *istenkáromlást*, mint az Isten nevével való visszaélést halállal büntették, mert azt tartották, hogy ha e cselekmények büntetlenül maradnának, a haragvó

Isten éhinséggel, földrengéssel, ragálylyal látogatná meg az országot.

A keresztyén egyház tárgyainak gyalázását is e bűncselekmények közé sorozták, végül szigorúan büntették a felszentelt személyek, helyek vagy tárgyak megsértőit is (sacriligium tágabb értelemben).

A *lelkész megsértése* hivatalos működése ideje alatt testi fenytéssel és száműzetéssel, az isteni tisztelet megakasztása vagy megzavarása fejvesztéssel, a sirok megsértése hasonlóan büntetett. A templomrablást száműzetéssel büntették. A ki éjjeli időben valamely templomba betört, a vadállatok elé dobott, vagy elevenen elégettetett. Ha nappal követte el az illető a tettet, a bányákban való kényszermunkára büntetett.

Az az ókori felfogás, hogy a vallás elleni bűncselekmények a legsúlyosabbak és büntetésre legméltóbbak, változatlanul megmaradt az egész középkor alatt s lényegében az egyházi különválás után is egész a XVIII. század második feléig a törvényhozásokban érvényre jutott felvilágosodás korszakáig.

A germán népek keresztyén fejedelmei is súlyos büntetésekkel nyomták el a pogányságot. Nagy Károly halálbüntetéssel fenyegette azokat a szászokat, a kik a keresztséget megvetették vagy a kik a keresztyének ellen a pogányokkal tartottak.

Az eretnekség büntetése rendszerint száműzetés volt. A XVI. századbeli egyházi elválással az eretnekség fogalma annyiban változik, hogy ezután nem pusztán a római katolikus, hanem az evangéliomi vallástól való elpártolás is eretnekségnek tekintett.

Az eretnekség különben e korban már nem az elismert három vallásfelekezet valamelyikébe való áttérésben, mint inkább az e felekezetek kebelében alakult szektákba való lépésben állott. Így 1574. és 1583-ban a lipcsei esküdtek két egyént tűzhalálra ítétek, mert nem fogadták el a keresztséget s a hármasság tanát. Szászországban Craco titkos tanácsos titkolt kálvinistaság miatt lassú halállal végeztetett ki, 1602-ben pedig Kerl titkos tanácsos és kancellár 10 évi börtönbüntetés után Lipcsében lefejeztetett.

Az 1751-iki „Codex juris bavarici criminalis“ szerint azok a notorius eretnekek, a kik a keresztyén katolikus hitelvekkel szemben ellentétes tanokat hirdettek, az országból örökre kitiltattak, vagy tévtanaik visszavonásáig börtöl szigorított elzárással fenytettek. Ha e tévtanok által valaki megtévesztett, vagy a felsőség ellen felingereltetett, a felbujtók karddal végeztettek ki és hullájuk máglyán égettetett el.

A *varázslatot*, melynek a középkori törvények több fajtát említik, mint: megégetés, varázsital-nyújtás, förgeteg-előidézés, termésrontás, a különböző népjogokban különféleképp büntették, némelyeket csupán birsággal, másokat a halálos büntetések különböző nemével fenytették. II. Károly egy capitulareja a boszorkányok s pártfogóik teljes kiirtását rendeli el. Egy sváb tartományi törvény tűzhalállal fenytíti a varázslókat. E szigorú rendelkezésnek alapja abban a felfogásban keresendő, hogy a varázslást, boszorkányságot az ördöggel a keresztyén-ség ellen kötött szövetségnek tekintették.

Az átmenetet a modernebb felfogás felé e téren az 1769-ik évi „*Constitutio Theresiana*“ határozmányai jelzik. E szerint ha a varázslat beteges kedély vagy megromlott képzelődés eredményének bizonyult, a bepanaszolt nem büntetetik, hanem tébolydába vagy kórházba szállítandó s csak akkor büntetendő, ha bebizonyult, hogy jogellenes ténykedésének tudatában volt. De ha valaki gonosz szándékkal valami káros hatást igyekezett elérni szigorú testi fenytéssel és kiutasítással büntetetik.

Az *istenkáromlást* a justinianusi törvények szellemében a középkorban is szigorúan büntették, mert a büntetést az Isten haragja engesztelési eszközének tekintették.

A „*Carolina*“ az istenkáromlókat szigorú testi fenytéssel, tagcsontkítással, sőt halállal is bünteti, a cselekmény súlya szerint. Szigorú büntetéseket tartalmaz az istenkáromlókra a már előbb említett *Theresiana* is.

A templomrablást (*sacrilegium*) a *Carolina* szerint halállal büntették.

Templomrablásnak minősítették, ha valaki vallási szertartásra rendelt tárgyakat, arany-, ezüstkelyhet, vagy más szent edényeket bárhonnan, vagy a vallási szertartáshoz nem is használt tárgyakat a templomból elloptott. A ki a szentségtartót ellopta, tűzhalállal lakolt érte.

Az újabb kornak a humanizmus felé irányuló szelleme eltörli ezeket a rendkívül szigorú büntetéseket a valláselleni bűncselekményekre nézve is. A tisztultabb felfogás alapelve e téren az lett, hogy az egyház, a vallás úgy részesítendő védelemben, hogy az államnak minden polgára szabadon gyakorolhassa vallásos meggyőződését és ebben senki által meg ne akadályoztassék s hitéért senki ne üldöztessék. Ez a felfogás nyert kisebb-nagyobb terjedelemben kifejezést az összes modern törvényekben.

E felfogás alapján azok a bűncselekmények, melyek az ó- és középkorban a vallás ellen elkövetett súlyos bűncselekményekként fenytettek, mint az eretnokség, hithagyás stb.,

nem büntetnek többé; egyesek pedig teljesen elveszítik egyházi vonatkozásukat, mint a hamis eskü, a templomrablás, a hullákon levő tárgyak ellopása stb.

Előbbiek azért nem minősítették többé valláselleni bűncselekményeknek, mert a különféle érvényes vallásfelekezetek közül helytelen és nehéz lett volna eldönteni, melyik az igazán egyedül üdvözítő hitvallás, a melytől való elszakadás e szerint világi büntetéssel sújtandó; ellenkezőleg az lett ezután az állam elsőrendű feladata, hogy kötelességévé tegye az egyeseknek megtérni, sőt tiszteletben tartani, kimélni minden olyan hitet, mely az erkölcsi együttéléssel összeegyeztethető.

Utóbbiak azért különítették el a valláselleni bűncselekményektől, mert ezek a vallás háborítatlan gyakorlásának megzavarásával nem járnak, inkább az általános bűncselekmények jellegét viselik magukon és a mennyiben a vallásos érzület a vallás iránti tisztelet csorbitására is alkalmasak, annyiban legfellebb a többi hasonló bűncselekményeknél szigorúbban büntetendők.

Ezen általános történelmi áttekintés után lássuk a vallásvédelem fejlődését hazánkban.

A régi magyar törvények annak a kornak a felfogását mutatják a vallásvédelem terén is, a melyben hozattak. Így a legrégebb időben azon általános felfogás alapján, hogy nemcsak a vallásgyakorlat szándékos zavarása büntetendő, hanem mindaz, a mit a vallás tilt; a vallást mint a lelkiismeret tárgyát is az állami közhatalom körébe vonták.

E szempont által vezéreltetve, nemcsak az istenkáromlást, a vallásháborítást, az egyházi személyek és tárgyak megsértését, de az eretnekséget, hitszakadást, a bűbájosságot is a vallás elleni bűncselekmények közé sorozták; sőt ide osztották be eleinte azokat a bűncselekményeket is, melyek a vallásvédelem körébe nem tartoznak, de a melyek a vallással összefüggésben vannak, mert fontos erkölcsi elvekbe ütköznek, milyenek a hamis eskü, kettős házasság, házasságtörés és a szemérem elleni különféle cselekmények. Ez utóbbiak utóbb a vallás elleni bűncselekmények köréből a közönséges bűncselekmények körébe vonattak.

Az istenkáromlásról (blasphemia) régi törvényeink közül legelőbb az 1563. évi törvény 42. fejezete intézkedik „Isteni felségbántásnak nevezi azt“ s tényálladékát abban találja, hogy „valaki az Istent gyalázó szavakra vagy tettekre sértő szándékkal fakad“, e szerint már e törvény is megkivánta az Istent sértő szándékot, míg a nyelv pusztá csuszamlásait, a meg gondolatlan, bár szítkozódó szavakat nem vonta az istenkárom-

lás körébe, e mellett nemcsak magának az Istennek, hanem a szentségeknek, a boldogságos szűz Máriának és a szenteknek, sőt az emberi léleknek káromlását is az istenkáromlások közé sorozta.

E törvény szerint, melyet a későbbi törvények is fenn tartottak, az istenkáromló első ízben nyilvános megvesszőzéssel, másodízben megpálcázással, harmadízben úgy, mint valamely gyilkos, vagy másféle gonosztevő, fejeztéssel büntettetett. Sőt azok is, kik az istenkáromlót fel nem adták, három nehéz gira büntetéssel sújtattak. Jellegzetes, hogy úgy e, valamint az ezen törvényt megerősítő későbbi törvények (1723. 110. t.-cz.) csak a keresztyén vallás tiszteleti tárgyainak meggyalázását tekintették istenkáromlásnak. A halálbüntetést pallossal vagy kövezéssel hajtották végre. Erdélyben az Approbatac szerint az istenkáromlás büntetése sokkal enyhébb volt, a nemesekre csupán pénzbüntetést, a nem nemesekre kalodát alkalmaztak.

Az ideiglenes törvénykezési szabályok (1861.) és az 1871 : 52. t.-cz. a testi fenytéket megszüntetvén, a bíró belátása szerint meghatározandó szabadságvesztés-büntetéssel sújtották az istenkáromlást, egészen addig, a míg most is érvényben levő büntetőtörvénykönyvünk életbe nem léptetett.

Régi törvényeink az *eretnekséget* (haeresis) és *hittől való elszakadást* (apostasia) is szigorúan büntették. Az eretnekség alatt olyan hitvallásnak terjesztését vagy nyilvános gyakorlatát értették, a mely hazánkban akkor még sem teljes polgári, sem türelmi jogot nem nyert, tehát a keresztyén hittől való elpártolást, a mikor t. i. valaki keresztyénből zsidó, török, pogány vagy atheista lett. A hittől való elszakadás alatt pedig a r. katolikus hitről más hitre, *a törvényes mód megtartása nélkül* való áttérést értettek.

Az eretnekséget a régi törvények hűtlenségnek tekintették, élet- és jószágvesztéssel büntették. Tényálladához azonban megkivánták, hogy a bűnös az egyház és ország törvényei által kárhoztatott eretnekséghez nyilván ragaszkodjék, mert csak ez esetben tekinthetni tettel az ország biztosságát zavaró hűtlenségnek — mondja Pauler. A hittől való elszakadást tiltatták ugyan, az illetőt tisztí, sőt bűnvádi kereset alá is fogták, de a tilalom áthágóira mérendő büntetés, István I. könyve 15. czikke kivételével, a mely a hitszegőt kézvesztéssel büntette — meghatározva nem volt. A büntetést, úgy látszik, később a bíróra bízák s azt legfelsőbb engedély nélkül nem volt szabad elengedni. A helytartótanács 1783-ban a törvényes feltételek megtartása nélkül a r. katolikus vallásról más hitre

való áttérés miatt a büntető eljárás megindítását megtiltotta.

Az *egyházsértés vagy egyháztörés* (violatio ecclesiae) az egyházak erőszakos megtámadásában, betörésében és feldúlásában áll.

E bűncselekményre nézve a Korvin Mátyás törvényeiben találjuk az első rendelkezést, a mely szerint azok a katonák, kik az egyházakat megtámadás, feltörés és rablás által megsértik, ha hirtokosok volnának, örök jószágvesztéssel, ha nem nemesek, eleven megégetéssel büntetettek, az ezt követő 1595. évi törvény pedig e bűncselekményre különbség nélkül fej- és jószágvesztést szabott.

Az ideiglenes törvénykezési szabályok életbelépte után e büntetés helyett is, a mely tulajdonkép csak a katonákra lett volna alkalmazható, de más erőszakoskodókra is alkalmaztatott, a bűncselekményben megnyilvánuló erőszakhoz vagy az azzal összefüggő más büntettek súlyához képest a bíró belátása szerinti büntetés alkalmaztatott.

Az 1849. évi 18. t.-cz. a vallásra és a lelkészekre vonatkozó kisebb vétségekről is rendelkezik, kimondván, hogy a ki a nyilvános köz- és vallásos erkölcsiségből s a tisztességes erkölcsökből sajtó útján csúfot üz. egy évig terjedhető fogsággal és 400 forintig emelkedhető pénzbírsággal büntetetik.

Régi jogunk szerint a *bűbájosság* (crimen magiae) is a valláselleni bűncselekmények közé tartozott, ez alatt az ördöggel való oly szövetségét értették, a mely által valaki csodálatos és szokatlan tünemények eszközzésével mások kárára valamely változásokat eszközölt. Minthogy ez az akkori felfogás szerint az Isten megtagadásával, a lelki üdv elvesztésével járt, súlyos beszámítási bűnnek tartották, a mely soha el nem évült.

Felosztották őket jóslókra, varázslókra, igézőkre, sorsvetőkre, kantanésekre, szemfényvesztőkre, boszorkányokra, lidérczekre stb. A boszorkányokban való hit az egész földkerekségén el volt terjedve, így hazánkban is már az első királyok, István, László törvényei szerint is büntették a boszorkányokat és pedig fejvesztéssel, illetve ha kártétellel volt összekötve, eleven megégetéssel. Hazánkban különben, a régi magyar jog szerint, a boszorkányoknak két csoportja volt. Egyik az éjjeli boszorkányok (strigák), t. i. azon nők, a kik a sátánnal belső viszonyban éltek s oly hatalommal voltak felruházva, hogy tetszésük szerint, csodákat művelhettek, mindig a levegőbe repültek, hogy a sátánnak átnyújtsák hódolatukat. Másik a büvölök (malefici), a kik hamuból merítik a Szt.-István

törvénye szerint jóslataikat. István törvényei szerint „a Boszorkány, ha találtatik, vezettessék a templomba s a papnak adassék át bűjtölés és tanulás végett. Ha másodsor találtatik ugyanazon bűnben, előbb bűjt alá vettessék s azután a templom megtűzesített kulcsával mellén, homlokán és lapoczkát között keresztalakban bélyegeztessék meg, harmadizben pedig a bírának adassék át s ha valaki bűvöléssel valakit elméjében megháborit vagy megöl, adassék az ekként megsértettnek vagy rokonainak kezébe, hogy tetszés szerint büntessék. Ha pedig valaki olyféle bűvölést, babonát cselekednék, minőt a hamuban és másként is szokás üzni, a püspök által ostromoztassék meg.

Utóbb is Kálmán híressé lett törvénye daczára: „de strigis, quae non sunt, nulla questio fiat“ (A boszorkányok ellen, a melyek nincsenek — kereset nem indítható) és daczára a későbbi (1527., 1636.) évi hasonszemléű törvényeknek, a boszorkányperek nagyszámban fordultak elő s bizony még ezután is sokat végeztek ki hazánkban is tűzhalállal.

A bűvölők létezését különben Kálmán is elismerte és büntetendőeknek mondotta, de leginkább egyházi vagy vegyes bíróság elé utalta őket. Szt. László és Kálmán idejében a bűbájósok ellen a hidegvizpróbát alkalmazták, a vádlott kezeit s lábait összekötve a folyóba vagy tóba vetették, azt tartván, hogy a boszorkányok, bűbájósok testük természetes súlyát elvesztik s azért, ha a víz színén fenmaradtak, bűnösöknek tartották, ha elmerültek, ártatlanok voltak.

A boszorkányperek s az ezzel járó visszaélések komolyabb megszorítására az első eredményesebb intézkedést III. Károly tette, egy Szeged városához 1728 október 28-án intézett leiratában, majd Mária Terézia 1756-ban elrendelte, hogy az eljárás a legnagyobb óvatossággal történjék és a hozott ítéletek kihirdetésük és végrehajtásuk előtt a kir. helytartótanács útján legfelsőbb helyre terjesztessenek, majd 1758-ban azt rendelte, hogy a vádlottak letartóztatása után a bűnvádi eljárás megkezdése előtt legfelsőbb helyre felterjesztés történjék, végül 1768-ban azt, hogy csakis a legkétségtelenebb bizonyítékok és más kapcsolatos büntettek esetében kezdessék meg a vizsgálat. Ez ismételt rendeletek folytán, miután még két nőt, mint boszorkányt Nagy-Károlyban 1745-ben megégettek, a boszorkányperek megszűntek.

Azóta és ma is a bűbájosság vagy varázslás, mint a megtévesztés eszköze, tekintetik és szándékos *károsítás* esetén mint csalás, különben, mint kihágás büntetetik.

Régebbi törvényeink, így az 1635. évi, az anabaptistá-

kat, kik az idősebbeket újra keresztelték, 500 tallérnyi, az 1647. évi a templomok, iskolák, plébániák elfoglalását más vallásúak számára 600 frtnyi bírsággal, az 1791. évi pedig a katolikuskok csábítását az evangélika vallásra, a cselédek akadályoztatását hitők és vallásuk gyakorlatában mint közvetéseket a bíró belátásától függő büntetéssel sújtották. Pauler büntetőjogtanában a *vallásháborítást* (*turbatio sacrorum*) is említi, mint régi hazai jogunk szerinti külön vallás elleni bűncselekményt s szerinte ez a törvényesen elismert vallások gyakorlatának szándékos zavarásában állott, egyszersmind az arra rendelt tárgyak, helyiségek megtámadását is jelentette. Régebbi jogi íróink: Szlemenics, Bodó stb. ezt önálló bűncselekményként, mint a melyről hazai törvényeink külön rendelkeztek, nem említik, úgy látszik, ezek azt az egyházsértés fogalma alá tartozónak tekintik. Pauler sem hivatkozik erre nézve külön törvényes rendelkezésekre.

Jelenleg érvényes büntető-törvénykönyvünk az akkori modern, különösen a német birodalmi btk. mintájára a vallásvédelem körét két szempont alapján határozta meg: 1. hogy az állam által elismert minden vallás szabad gyakorlatát a tetteges megzavarástól illetőleg az erőszakos megakadályoztatástól biztosítani kell; 2. hogy az elismert vallások szertartásait a botrányos megtámadtatástól meg kell védeni. E két szempont figyelembe vételével és azon közvetlen érdekből határozta meg e bűncselekmények körét, hogy azok a megsértett felekezetbelieket lázas ingerültségbe hozva, a közrend veszélyeztetésének okaivá válnak s így állami beavatkozást igényelnek. E bűncselekmények e szerint a fennálló állami és társadalmi rendet veszélyeztetik.

E felfogás alapul vétele mellett büntetőtörvényünk is a vallás elleni bűncselekmények körének és minősítésének megállapításánál abból az először a „Code penal“ által hangsúlyozott s immár általánosan elfogadott elvből indult ki, hogy a vallásszabadság egyik sarkalatos polgári jog, a melyet az állam minden polgára lelkiismerete szerint gyakorolhat, így a büntetőtörvénykönyvnek nem a vallást avagy annak egyik-másik fajtát, hanem éppen a polgárok vallásszabadságát, illetve ennek szabad és senki által nem korlátozható vagy kényszeríthető nyilvánítását s gyakorlását kell védeni; így csak oly cselekményeket szabad bűncselekményeknek tekinteni, melyek a törvényesen elismert vallásfelekezetek szabad vallásgyakorlatát s a felekezetek közötti egyetértést, rendet és békét támadják meg és sértik.

E felfogás oka annak, hogy e bűncselekményeket a

magyar büntetőtörvénykönyv az állam, illetve társadalom elleni cselekmények közé sorozza.

Mindezek figyelembe vételével a vallás és ennek szabad gyakorlata elleni bűncselekmények közé a következőket vette fel törvénykönyvünk: 1. az istenkáromlást; 2. a vallásháborítást, utóbbinak négy válfajáról rendelkezik, úgymint a) a vallási szertartás erőszakos megzavarásáról, b) a szertartás alkalmával való botrány-okozásról, c) a vallási tárgyaknak és d) a lelkeseknek bántalmazásáról.

Az istenkáromlás lényege az Isten, mint a vallási tisztet legfőbb tárgyának szóval vagy tettel való nyilvános megsértésében s ez által közbotrány okozásában nyilvánul.

E cselekmény tehát nem csak szóval, hanem irat, nyomtatvány, kép által is elkövethető, de csak nyilvánosan, azaz olyan helyen és módon, a hol és a mint a gyalázás többek tudomására juthat. Lényeges kelléke végül a közbotrány-okozás is, a mely nélkül az Isten elleni, bár nyilvános gyalázkodás a fogalom körébe nem esik. Közbotrány alatt nem az általános és nagymérvű felháborodást, hanem több hallgató, néző vagy olvasó megbotránkozását kell érteni. Hogy a több ember fogalma itt mennyi, arra nézve a törvény útmutatást nem ad, mindenesetre a gyakorlat kettőnél több ember megbotránkozását kívánja meg.

Szükséges még e bűncselekményhez a szándékosság is, a mely az Isten meggyalázására irányzott gonosz szándékból áll; de a gondatlan, szokásszerű, önfelédtt káromkodás, még ha az Isten személyével hozatik is összefüggésbe, legfeljebb, mint kihágás büntethető. Kiemelkedőnek tartom azt is, hogy az istenkáromlás, eltérőleg a régi felfogástól, csupán az Isten személyének megsértése esetén állapítható meg. A Jézusnak, szűz Máriának és egyéb szenteknek bár botrányt okozó módon káromlás által való meggyalázása szintén csak kihágást képez.

Érdekes, hogy az istenkáromlást a valláselleni bűncselekmények tervezői a büntetőtörvénykönyvbe nem akarták felvenni, a javaslatból kihagyták, indokolva ezt azzal, hogy sem a híres francia „Code penal“, sem a belga, hollandi és olasz törvények, sem a svájci és norvég javaslatok nem vették fel azt a büntetendő cselekmények közé, de sőt nem az 1843. évi magyar törvényjavaslat sem.

A képviselőház első tárgyalásán a javaslat így is ment keresztül, de a főrendiház Haynald Lajos kalocsai érsek remek s érvekben gazdag beszédjének hatása alatt s indítványára, az istenkáromlást a valláselleni bűncselekmények sorába iktatta.

Túlhaladna értekezésem feladatát Haynald érsek e kiváló

beszédjével hosszasabban foglalkoznom, csak arra akarok rámutatni, hogy ő nemcsak utalt a legkiválóbb, különösen a német és osztrák büntetőtörvénykönyv hasonló rendelkezéseire, hanem megdönthetetlen érveléssel mutatta ki e rendelkezés felvételeinek szükségességét. Remek beszédéből csak a következőket idézem: „Szükséges, hogy a büntetőtörvény megértesse s éreztesse az emberekkel, hogy midőn a hatalomnak földi kezelői, a felség szentséges személyétől kezdve le az utolsó falusi biróig bántalmaztatásuk esetére a büntetőtörvény szakaszainak oltalma alatt állanak, akkor nem szabad büntetlenül bántalmazni Istent, mint minden földi hatalom alapját és kútfejét“.

Nem kevesebb ékesszólással és nem gyengébb érvekkel szólott ez indítvány mellett a ma is élő nagyeszű Samassa József egri érsek és azzal végezte remek beszédét, hogy „fájdalom, nekünk magyaroknak nem jutott vezérszerep semmi téren, de ne jusson e téren se, a melyen az alcivilisatio érdekében az egyének és az emberiség erkölcsi kifejlődése súlyllyal és jelentőséggel nem bír, a melyre nézve a történelem néma, a tapasztalás meddő, a jövő semmi, hanem követni kívánja azokat a nemzeteket, a melyek áthatva saját hazájuk iránti kötelességük fontossága által, mindent megtettek ott, a hol az állami hatalom érdeke megkívánja, hogy az állam a maga alapjaiban megingatva, megrendítve büntetlenül ne legyen“.

Hiába védte a javaslat hírneves szerkesztője, Csemegi, eredeti álláspontját, hivatkozva az előrebocsátottak mellett arra is, „hogy az Isten tekintélyének gyöngítésére emberi erő és így a megfélemlítés perczében kimondott könnyelmű ledérszavak nem képesek“, hiába jelezte, hogy az istenkáromlást a kihágások közé kívánja sorozni: a főrendiház többsége a Haynald érsek indítványát elfogadta, a törvényt a képviselőházhoz visszaküldte, a mikor a képviselőház igazságügyi bizottságának azon javaslatára, hogy csak a nyilvános és közbotrányt okozó istenkáromlás tekintessék ily vétségnek, a szakasz úgy a képviselőház, mint a főrendiház által elfogadtatott s törvénynyé lett a következő szöveggel: „a ki nyilvánosan szóval vagy a ki nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által Isten ellen intézett gyalázó kifejezések által közbotrányt okoz, vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal s ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetetik“.

A vallás és ennek szabad gyakorlata elleni büntettek és vétségek másodikát „a vallásháborítás“, azaz a vallási szer-tartás erőszakos megzavarása képezi. E bűncselekményt törvé-

nyünk következőleg határozza meg: „*a ki az állam által elismert vallás szertartását erőszakkal megakadályozza vagy megzavarja*, vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal s ezer frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő“. A mint e szövegezésből kiténik, e bűncselekmény tárgya az állam által elismert vallásfelekezetek szertartása. Itt két kérdés merül fel 1. hogy melyek az állam által elismert vallásfelekezetek és 2. mit ért a törvény „szertartás“ alatt. Az első kérdést illetőleg az 1895 : XLIII. t.-cikkre utalunk, a mely szerint mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást és azt az ország törvényeinek, valamint a közérkölcösiség kívánalmainak korlátai között külsőképpen is kifejezheti, de törvényesen elismertnek valamely vallásfelekezet csak úgy tekintetik, ha azok az állampolgárok, kik ilyenné alakulni akarnak, a törvény részletes kívánalmainak eleget tesznek. E törvényes rendelkezés figyelembevételével, az állam által, illetve a törvény által elismert vallásfelekezetek: a latin, a görög, az örmény szertartású r. katolikusok, az ágostai hitv. evangélikusok, az evangélikus reformátusok, a görögkeleti szerb, görögkeleti románok, az unitáriusok és az izraeliták.

Ezek szertartása alatt minden oly egyházi cselekményt értünk, mely az illetők hitelvei szerint vallásos érzületük külső kifejezésekép jelentkezik, minők az istentisztelet, temetés, keresztelek, esketés, processió, búcsú, thora-felmutatás stb.

Az ily cselekményeknek erőszakos és szándékos megakadályozásában vagy megzavarásában nyilvánul e bűncselekmény, pl. a templomajtó bezárása, a prédikáció, a mise megátóllása, búcsújárók szándékos szétkergetése e bűncselekmény fogalmát kimerítik.

Érdekes, hogy e bűncselekmény fogalmi meghatározásánál élénk vita folyt a képviselőház és főrendiház között, a mely többszöri üzenetváltást tett szükségessé. A vita a körül forgott, vajjon „az állam által elismert“, vagy „nem tiltott“, vagy az „államban fennálló“ kifejezés használtassék-e arra nézve, hogy mely vallás szertartása részesíttessék büntetőjogi védelemben.

Ez a vita a szavak értelmét tekintve, első pillanatra érthetetlennek látszik, de nagy horderejű volt annyiban, a melynyiben, a mint a vita folyamán elhangzott beszédekből kivethető, a körül forgott, vajjon a védelem egyrészt a zsidókra, másrészt a nazarénusok, baptisták vagy más szekták szertartásaira is kiterjesztessék-e? A megmaradt szöveg ma is kétséget hagy fenn arra nézve, hogy a fennebb felsorolt és

kétségtelenül törvényesen elismert felekezeten kívül a többi felekezeteket (a nazarenusok, baptisták stb.) a védelem megilleti-e?

A vallásháborítás második faja a szertartás alkalmával való botrányokozás. E bűncselekményt a törvény következőleg határozza meg: „Vétseget követ el és hat hónapig terjedhető fogházzal és 200 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, a ki az állam által elismert vallás szertartásai gyakorlatára rendelt helyiségben nyilvánosan botrányt követ el“.

Az előrebocsátottak után itt különösen azt kell kiemelni, hogy a törvényhozó a vallásszertartás gyakorlására rendelt helyiség alatt nem csupán az e célra állandóan használt templomot, hanem a csupán időleges használatra szolgáló kápolnákat, az utcán felállított oltárat, alkalmi imaházakat, sőt a templom előcsarnokát, a tornyot, végül a temetőt is érti, a birói gyakorlat legalább a törvényt így értelmezi. Elkövethető ez a szertartás alatt vagy az előtt, után, vagy azon kívül, mert nem a szertartás, hanem a helyiség a fő és így az sem szükséges, mi az előbbi bűncselekménynél, hogy az által valami szertartás zavartassék vagy megakasztassék, hisz elkövethető olyankor is, mikor nincs szertartás. A főismerv itt „a botrányokozás“-ban van, azaz abban, hogy vádlott tettén a hívők egy része megütközzék. Ilyen botrányt követ el pl. az, ki a templomban részeg állapotban megjelen, a kalapját a vallásos szertartás alatt fentartja. Ily botrányokozás miatt büntették a bíróságok azt, ki a templomban husvétkor locsolkodott, a ki ugyanott pálinkát ivott, a ki azt kiáltotta a papnak, „hogy elég volt a miséből“, a ki a mise alatt fecsegett és nevetgélt, hogy a hívek megbotrányokozásuknak kifejezést adtak, stb.

A vallásháborítás harmadik faja a vallási tisztelet tárgyainak meggyalázása, a melyet a törvény következőleg ír körül: „Az előbbi büntetéssel (6 hó, 200 frt.) büntetendő vétseget követ el, a ki a vallási tiszteletnek tárgyait vagy oly tárgyakat, melyek a szertartások végzésére rendelvek, a szertartásra rendelt helyiségben vagy bár azon kívül, de a vallásos szertartás alkalmával tettel vagy botrányos szavakkal meggyaláz“.

E bűncselekménynél az első kérdés az, mi tekintendő a vallási tisztelet tárgyának vagy a vallási szertartás végzésére szolgáló tárgynak? E kérdésre feleletünk az, hogy előbbi alatt mindazt, mit a hívő vallásos érzületénél fogva tiszteletben tart, milyenek a szentek, szentségek, oltárok, szobrok, képek, kereszt, ostya, frigyláda, papi ruhák stb., utóbbi alatt pedig mindaz, a mi a mellett, hogy tiszteletünk tárgya is lehet, a vallásos cselekmények elvégzéséhez szükséges, arra van rendelve. Ilyenek a kehely, az úrvacsorai kenyér, a kereszt-

telő pohár, a harang, a zászló, a papi süveg, a pásztorbot stb.

Figyelemreméltó, hogy e tárgyakkal akár szóval, akár tettel való gyalázása csak azon esetben képez vétséget, ha azok a szertartása rendelt helyiségben, tehát a templomban, imaházban vagy az általam már fennebb említett helyeken, vagy azokon kívül ugyan, de a vallásos szertartás alkalmával gyaláztatnak meg.

Ha tehát ezek nem ily helyeken vagy szertartás alkalmával gyaláztatnak meg, e törvény rendelkezései szerint nem büntethetők, de azért ez esetek sem maradnak büntetlenül, a mennyiben, ha e tényük által közbotrányt okoznak, a kihágási büntetőtörvénykönyv szerint kihágásért büntetettnek.

Igy ha valaki a sekrestyés által a lelkészi lakra szállított kelyhet többek előtt meggyalázza, mint kihágó meg fog büntettetni, bár a kehely akkor sem vallásos szertartásra rendelt helyiségben, sem vallásos szertartás alatt nem volt.

A főrendek, különösen Haynald és Samassa érsekék, e korlátozást ki akarták hagyni a törvényből, különösen azért, mert abból a feltevésből indultak ki, hogy ily korlátozás mellett a nyilvánosan felállított szent szobrok, keresztek gyalázói büntetlenül maradnak, de minthogy Csemegi megnyugtatta a főrendeket az iránt, hogy ezek védelméről a büntetőtörvénykönyv más helyén és a kihágási büntetőtörvénykönyvben is lesz intézkedés téve, meggyőzte arról is, hogy e korlátozás elhagyása esetén a rendelkezés túlszigorú lenne, mert ez esetben a kirakatban vagy magánházakban levő ily tárgyak durva megsértését is ily szigorú beszámítású cselekménynek kellene minősíteni, elfogadták a korlátozást.

A vallásháborítás negyedik és legsúlyosabb faja a *lelkész megtámadása vagy bántalmazása*. E bűncselekményt a törvény következőleg határozza meg:

„Vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal és ötszáz frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, a ki az állam által elismert vallás lelkészét — midőn az vallási szertartást teljesít — szóval, tettel vagy fenyegetéssel nyilvánosan megtámadja“.

„Ha pedig a lelkészt vallási szertartás teljesítése alkalmával testileg bántalmazza, büntettet követ el és a mennyiben cselekménye súlyosabb beszámítás alá nem esik: két évig terjedhető börtönnel büntetendő“.

Itt büntetőtörvényünk különbséget tesz a lelkész megtámadása és bántalmazása között. A megtámadást enyhébb, a bántalmazást súlyosabb bűncselekménynek minősíti.

A megtámadás szóval, tettel vagy fenyegetéssel, a bántalmazás csupán tettel és pedig testi fájdalom okozásával követhető el.

A megtámadás fogalma alá e szerint szitkok, gúny- és fenyegető szavak használata, a lelkészt sértő, bár testi sértést elő nem idéző érintése stb., a bántalmazás testi sérülést eredményező ütés, szúrás taszítás, s efféle tartozik.

Mindkét esetben szándékosnak kell lenni és csak azon esetben esik a büntetőtvénycönyv most idézett szakaszai rendelkezése alá, ha akár a megtámadás, akár a bántalmazás a vallási szertartás teljesítése alkalmával történik, tehát akkor, a midőn a lelkész miséz, prédikál, úrvacsorát oszt, esket, keresztel, utolsó kenetet oszt, temet stb.

Ha a lelkészt nem a szertartás teljesítése alatt támadják meg vagy bántalmazzák, a cselekmény minősége szerint csupán közönséges becsületsértés, rágalmazás vagy testi sértés lesz.

Ha pedig a szertartás teljesítése közben bántalmazzott lelkészen súlyos sértés, vagy rablás, vagy más súlyos bűncselekmény követtetik el, akkor a cselekmény csupán annak a súlyosabb cselekménynek, pl. a testi sértésnek, rablásnak, stb. minősítették és az, hogy a sértett lelkész ez alkalommal egyházi szertartást végzett, csak mint súlyosbító körülmény vétetik figyelembe.

Érdekes, hogy a képviselőház igazságügyi bizottsága a javaslat ellenére a lelkészek az egyházi szertartás teljesítése közben való bántalmazását is csupán vétségnek, azaz enyhébben büntetendő cselekménynek kívánta minősíteni, de a főrendiház azzal az igen helyes érveléssel, hogy ha minden közhivatalnoknak hivatalos eljárása közben való tetteleges bántalmazását szigorúan büntetjük, akkor ez elvet a lelkész védelmében is alkalmazni kell, az eredeti szigorúbb felfogás mellett döntött.

Említettem már, hogy a kihágási büntetőtvénycönyv szintén gondoskodik a vallás védelméről, a bár botrányt nem okozó istenkáromlókat, a Jézus Krisztusnak, szenteknek káromlását, a vallásos tisztelet tárgyainak nem a vallásos szertartásra rendelt helyiségben vagy nem a vallásos szertartás alkalmával való nyilvános és botrányos gyalázását, mint kihágást, tehát mint enyhébb bűncselekményt szintén bünteti.

De a kihágási büntető-tvéncönyv a vallás védelméről még más irányban is gondoskodik. Így elrendeli, a vasárnapi munkaszünetről szóló tvénycnyel kapcsolatban, hogy vasárnapokon és Szt. István napján, minden nyilvános és közérdekből nem elkerülhetetlen munka felfüggesztendő s ekkor vagy bármely más vallásfelekezetnek ünnepén a templom közelében

s egyházi menetek alkalmával azon tereken és utcákon, melyeken az ily menet keresztülvonul, mindaz büntetés terhe alatt mellőzendő, a mi az egyházi szertartást zavarná.

Bünteti e törvény azt az egyént is, a ki életkorának 18. évét meg nem haladó kiskorú egyént más vallásfelekezetbe felvesz. S végül valláselleni kihágásnak minősíti és 300 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel bünteti azt is, a ki erőszakkal vagy fenyegetéssel megakadályozza, hogy valamely temetőben az egyik vagy másik felekezet elhalt tagja eltemetessék.

Nem vette ugyan a valláselleni bűncselekmények közé a mi büntetőtörvénykönyvünk a „sacrilegiumot“, azaz az isteni tiszteletre szánt helyekről elkövetett lopást, a nyilvános helyen felállított keresztek, szent szobrok meggyalázását, az egyházi anyakönyvi kivonatok meghamisítását, a hamis esküt, a hitszakadás előidézését, melyeket — a mint előbb kifejtettem — a régi büntetőtörvénykönyvek ide soroztak. Mert ezeket a törvénykönyv megalkotásakor felállított és előbb ismertetett elvnel fogva nem a vallás szabad gyakorlata ellen irányuló bűncselekmények körébe tartozóknak találták.

De más, a valláselleni bűncselekmények körébe fel nem vett bűncselekményeknél is figyelemmel volt a törvényhozás a vallás jogaira.

De hogy e bűncselekmények büntetésénél is figyelemmel voltak a törvényhozók az egyház, a vallás jogaira, igazolják a törvénykönyv több helyén feltalálható szigorú rendelkezések.

Igy lázadóknak tekinti és szigorúan bünteti törvénykönyvünk a polgárok valamely hitfelekezetét megtámadó csoportot. Izgatás miatt bünteti azt, ki nyilvánosan szóval vagy nyomtatvány útján valamely hitfelekezetet gyűlöletre izgat a másik ellen. Minősített lopásnak tekinti és a többi lopásoknál szigorúbban bünteti azt, ki az állam által elismert vallás szertartására rendelt helyiségben a vallás szertartásaihoz tartozó vagy kegyes, vagy jótékony célra szánt tárgyat, vagy temetőben a holtak emlékére rendelt, vagy holttesten levő tárgyat lop el.

Az ingó vagyronrgálás minősített esetének tekinti, ha valaki a vallási szertartásra rendelt épületet vagy más tárgyat, úgyszintén a ki sírt vagy síremléket, nyilvános emlékszobrot jogtalanul elrongál, elpusztít vagy megsemmisít. Tisztól tizenöt évig terjedhető fegyházzal bünteti végül azt, a ki valamely templomot felgyújt.

Sajnos, a hamis eskü és hamis tanuzásnál, azok egyházi jellegére nem volt figyelemmel a törvényhozó. Az eskü kivé-

telét nem is köti már az egyházi formaságokhoz s bár az esküt Isten nevére hivatkozással veszi ki a bíró azoktól, kik Istenben hisznek, mégis a hamisan esküvőt csak akkor bünteti, ha esküvel megerősített vallomása az ügy eldöntésére lényeges bizonyítékot képez, tehát a bizonyíték meghamisítását és nem az Isten nevével bűnösek visszaélését bünteti.

-Mindezek daczára, ha összehasonlítást teszünk a ma érvényben levő más büntetőtörvénykönyvek s a miénk között, örömmel konstatálhatjuk, hogy törvényhozó dicső elődeink áthatva a vallásnak az emberiség közjavát előmozdító, az államok egyedüli alapját képező közerkölcsiséget hirdető és fenntartó nagy hivatásától, annak védelméről bölcsen gondoskodtak. Adná a mindenek nagy alkotója, hogy minden magyar honfi lelkében élne az a tudat, hogy a vallás szeretete minden boldogság alapja s hogy e védelmi eszközök alkalmazására soha se lenne szükség.

Pozsony.

Dr. Perjessy Mihály.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Gróf Tisza István főgondnoki beszéde a közelmultnak legfontosabb politikai eseménye. Politikainak nevezem, bár egyházi gyűlésen és a pártpolitizálás ellen tiltakozó kijelentésekkel kapcsolatban hangzott el. Hiszen a politikai jelleget sohasem az adja meg, hogy valami kijelentés vagy mozgalom ú. n. politikustól indult-e ki, hogy napirenden levő, a törvényhozást, vagy a társadalmat foglalkoztató kérdésre vonatkozik-e: hanem mindig az a jelentőség, melylyel a kijelentés vagy mozgalom az állam, illetőleg az ezt kitöltő nemzet jelenlegi és jövő sorsára, életfolyamatára bír.

A pápai székfoglaló beszédnek pedig igenis volt — ha minden másokat mellőznénk is — egy olyan részlete: a nevelés- és oktatásügy kérdésével foglalkozó szakasza, mely egy elsőrangú állami s nemzeti létfeltételt érint, melynek a közoktatásügyet érintő legközelebbi törvényhozási ténynyel kapcsolatban léte is és ama jelleme is, hogy hazánk közoktatásügyének jelenlegi és jövőbeli irányát jelzi — elsőrangú politikai fontossága van.

Az egyház és állam közötti viszony alakító tényezői között a legújabb korban kétségtelenül a közoktatás ellátásának kérdése játszik legnagyobb szerepet. Protestáns-e vagy katolikus az állam polgárainak többsége? ez meglehetősen közönyös. A franciaországi szétválasztási törvény a közoktatás államotlásának következménye. Nagy-Britanniában a közoktatásügy legújabb szabályozása, egyenesen a magas egyház erős ellentállása következtében, olyan eszméket vetett fel az egyház és állam szétválasztásáról, a minőket eddig ottan képzelenségeknek gondoltak. A kontinens legtöbb államában van-

nak bajok az egyház, illetőleg egyik-másik egyház és az állam közötti viszonyban és csaknem mindenütt a közoktatásügy az ütköző pont.

Jól tudjuk, hogy hazánkban a közoktatás államosításának igen-igen sok híve van. Csaknem annyi, mint p. o. az önálló vámtérületnek és a külön nemzeti banknak vagy a magyar kommandónak. De talán nem lesz sértés, ha azt mondom, hogy körülbelül egyforma valamennyinél a meggyőződés alapja is, érzelmi vagyis jelszavak után induló, a realitásokat nem ismerő érzelem. Csak aránylag kevesek azok, a kik a kérdések lényegével tisztában vannak s így határozták el magukat jobbra vagy balra. Csakis így érthető, hogy p. o. a függetlenségi párt a maga programjával hanyat-homlok ellenkező közoktatási törvényt szavazott meg, szinte egyhangúlag. És viszont csak így érthető, hogy gróf Tisza István beszédének javarésztét is hevesen támadták egyes lapok, mint a közoktatásügy államosításának hívei — a teoriában.

A probléma, melynek megoldása Európa-szerte izgatottságot támaszt, — szerény véleményem szerint — helytelenül volt és van exponálva. Egyik részen a tradíciókra hivatkoznak, a másikon a tényleges állapotokra s a jövőre. Az egyház azt mondja és igazán mondja, hogy az ő iskolái születtek a modern kulturát s vetették meg a mai állam alapjait. Ha ezt képes volt tenni a múltban, képes lesz ugyanúgy hatni a jövőben is. Ezért ragaszkodik iskoláihoz, hogy midőn állampolgárokat nevel, neveljen a maga felekezetének is tagokat. Az állam többnyire elismeri a múltbeli érdemeket s itt-ott méltányolja is. A jelenre és jövőre nézve azonban tagadja az egyház képességét arra, hogy a mai állameszmének megfelelő polgárokat neveljen. Szerinte a közoktatásügy állami feladat, mert csak a minden partikuláris korlátokon felül álló állam: az abszolút szuverén, képes az állami egységért élő-haló polgárokat nevelni. Mind a két felfogásban túlzást látok s a túlzás abban van, hogy mindkét tényező első sorban s szinte kizárólag magának akar nevelni, holott az ember első sorban ember, a társadalom tagja s így a nevelés is a leghelyesebb felfogás szerint: társadalmi feladat. Az állam, azon a czímen, hogy ő a legfőbb, az uralkodó társadalom: nem nyelheti le a többi s az összes társadalmi jogait s viszont az egyház azon kijelentését, hogy teljesen bevégzett egyéni jellemet csak ő képezhet, nem akadályozhatja az állami s más elsőbrendű társadalmak érdekeinek érvényesülését.

Azonban ez elméleti fejtegetések és az élet között nincs meg az összhang. Minden tényező a maga érdekeit helyezi

előtérbe s innen az összeütközés. Azt nem lehet túrni, hogy az egyház a nevelés ürügye alatt olyan tevékenységet fejtsen ki, melylyel az állam fennálló formáját meg akarja dönteni, mint ez például Franciaországban történt. Nem lehet túrni, hogy vallásos nevelés czégére alatt állam- és nemzetellenes propagandát üzhessen az egyház, mint a hogy teszik a lengyel katolikusok és némely hazai nemzetiségi egyházak. De viszont nem lehet túrni, hogy egyes vallásfelekezetek állam- és nemzetellenes törekvései miatt az állam az egyházaktól és minden más társadalmi tényező kezéből is — holmi álliberális: „egyenlő elbánás“ elvet emlegetve — kivegye a nevelés jogát s úgy az egyéni, mint az állami s társadalmi élet egyik legfontosabb tényezőjének, a vallásos jellemnek az egész műveltséggel összhangzatosan nevelését ne csak megakadályozza, hanem egyenesen lehetetlenné is tegye, mikor a vallást vagy „tantárgy“nak minősíti, vagy létező valaminek el sem ismeri.

Be fogunk mutatni a ma is fennálló konfliktusok közül egynehányat, a melyek elég élénk színekkel mutatják, hogy az úgynevezett iskolai viszályok rendesen vagy az egyháznak, vagy az államnak túlkapásaiból származnak és hogy aránylag csekély százalékba azok az emberiségnek, a művelt államok polgárainak, a kik az egyháznak iskolafentartó jogát kétségbevonják és elvileg akarják a vallásos nevelést és oktatást ki-rekeszteni az oktatásügyből.

Franciaországról most nem szólunk sokat. Annyi tény, hogy a kongregációk az oktatáshoz való jogot a köztársaság megdöntésére kész és csak Róma iránt engedelmeskedő nemzedékek nevelésére használták fel. De tény az is, hogy a francia társadalom s állam vezető egyéniségei akár meggyőződésből, akár reakcióképen nemcsak Róma-ellenes, hanem egyenesen vallásellenes irányzatot is képviselnek s érvényesítenek.

Ujabbán Ausztriában, különösen pedig Csehországban látunk egy mozgalmat, mely az egyházakat szeretné kitudni az iskolákból. Ennek pedig az az oka, hogy főleg azóta, mióta Cseh- és Morvaországban a „Los von Rom“ mozgalom megindult, a r. katolikus klérus valóságos hajtóvadászatot tart a felvilágosultabb, a szabadabb szellemű tanítók s tanárok ellen. A klérus eszközei a r. kath. katecheták, kik részint tanítványaik kikérdezése, részint saját észleleteik alapján azonnal feljelentést tesznek minden olyan tanító ellen, a ki szabadabb szelleműnek mutatkozik. A tanügyi és közigazgatási hatóságok pedig, melyek a római egyházat s intézményeit érinthetetlen

szenzségeknak tartják, mindig a klérus s a katecheták pártján állanak.

Ime egy eset. Egy cseh festő, a Párisban élő Kupka, festményeiben különösen az emberi gyarlóságokat ostromozza a legszívesebben. A tekintélyeknek nem nagy barátja, éppen azért a tekintélyek s ezeknek használatos eszközei igen kemény kritikusra találnak benne. A belga választójogról, a pénzről és háborúról s a vallásokról készített cyklusai kegyetlen satirikus éllel metszenek bele azok érzékenységébe, kik az itt felsorolt eszközökre alapítják tekintélyüket. Nos, ezekből a festményekből több felvilágosultabb gondolkozó a morvaországi Prossnitzban kiállítást rendezett. A kiállítás katalógusát Juda, egy reáliskolai tanár állította össze s látta el bevezetéssel. Természetesen ez a bevezetés Kupkát és felfogását egyaránt dicsőítette. Azonkívül előadást is tartott Kupkának a vallásokat ábrázoló cyklusáról, mely előadásban kifejezetten osztja Kupka felfogását, t. i. hogy a hivatalos vallások s ezek intézményei csak társaságok s nem üdvintézmények. Szerinte egy középszerű ötödik osztályos már végzett a vallással s ennek daczára az emberek képmutatása és az intézményekben bentülők önzése fentartja, sőt esetleg dicsőíti azokat. Úgy látja Juda, hogy Kupka nagy elismerést érdemel azért, a miért a képmutatásról lerántja a leplet s arra kiméretlenül reámutat.

Juda előadását s írását nem hagyta szó nélkül a papság. A helybeli plebánus nyilvánosan felhívta, hogy állításait vonja vissza s a kegyeletes érzelmeiben sértett híthű katolikusokat kövesse meg. Beavatkozott a tanfelügyelő is, sőt az ügyet interpelláció alakjában a tartományi gyűlés elé vitték. S az eredmény?! Judát büntetésből elhelyezték. Kegyelemből hagyták csak meg állásában. Erre Juda reformátussá lett s példáját Prossnitzban mintegy hatvan ember követte.

Csak most következik igazán az előjelzett katecheta-affaire. Ugyanis egy másik tanárt, névszerint Masarykot, felszólították tanítványai, hogy a Juda-esetről egy gyűlésen nyilatkozzék. És Masaryk ezt meg is tette. De mivel nézete a vallások értéke felől lényegesen más volt, mint a Judáé, azért csak elvileg tárgyalta nem is annyira a vallás kérdését, mint Juda ügyét. Véleményének gerincze az, hogy mindaddig, míg a r. katolikus vallásoktatás nemcsak hogy kötelező az iskolákban, hanem a katechetákat fel is jogositják, hogy a tanárok szelleme felett felügyeletet gyakoroljanak: addig a tanárok kénytelenek őszinteség hiányában szenvedni s tanítványaikat is képmutatásra nevelni. Reámutat arra, hogy a róm. egyház által képviselt világnézet és a mai tudományos világnézet

között nagy az ellentét. Ezt észre kell venniök az ifjaknak is. Így lelkökben meghasonlás támad. A katecheták nem tudnak, de nem is akarnak e meghasonlásba kellő világosságot vetni. A többi tanárok pedig félvén a denuncziálástól, szintén magukra hagyják őket. Ennek az állapotnak aztán az ifjúság, a jövő nemzedék adja meg az árát. A bajon csak úgy lehet segíteni, ha a vallástanítást teljesen kizárják az iskolából.

Masaryk eme fejtegetései a jelenlevő kormánybiztosnak nem tetszettek. Fel is jelentette, hamisan színezve a tényállást, az előadást tartó tanárt. Az államügyész magáévá tette a vádat s bár Masaryk a vallásról mindig mint az élet legfőbb javáról nyilatkozott, hatalmas papi befolyás közbenjárására, valláshaborításért elítéltetett. És ez nem elég. A tartomány 308 katechetája becsületsértés miatt külön-külön vádat emelt ellene, abban a reményben, hogy így a már egyszer elítélt Masarykot majd 308-szoros perköltséggel anyagilag is tönkre fogják tenni.

Ime ilyen esetek fordulhatnak elő, a melyek — ha rendszeresek — tagadhatatlanul indokoltá teszik azok törekvését, a kik a vallásoktatást az iskolákból ki akarják zárni. Persze ez csak az állami iskolákban fest így. A felekezet, ha maga állítja össze tanerőit, akár a fizikát és históriát is „katecheták” által taníttathatja.

Ma még nem tudjuk, hogy az Apponyi aera által bevezetett klerikális tendenciák nálunk minő gyümölcsöket fognak teremni. De ha a középiskolai oktatásügy felügyelői s ellenőrzői barátok és katecheták lesznek és mindig inkább az ismert római recept szerint dolgoznak: akkor félünk attól, hogy minekünk magunknak is az oktatásügy államosítása s a vallásoktatás eliminálása mellett kell állást foglalnunk.

Hanem, ha a felekezeti visszaéléseket visszataszítóknak s veszedelmeseknek kell is tartanunk, nem hunyhatunk szemet az állami visszaélések előtt sem.

Az ilyeneknek legszembeszökőbb példáját Németország lengyel tartományaiban látjuk, hol az állami egység és közérdek ürügye alatt, az állam a maga iskoláiban még a vallásoktatásra is reá teszi a kezét és kötelezővé tette a német nyelvet még a vallásoktatásban is, még az elemi iskola első osztályaiban is, hol a gyermekek még a megfelelő nyelvismerettel nem is rendelkezhetnek.

Németországban a népoktatás, sőt az egész közoktatásügy, a kulturharcz óta állami feladat. De az állami iskolákban van kötelező felekezeti vallásoktatás is. A hitoktatók a népiskolákban többnyire a tanítók, kik a növendékek feleke-

zeti arányához képest a felekezethez tartozó s vallástanítási képesítéssel bíró egyének közül neveztetnek ki. A felekezeti hatóságoknak tág felügyeleti joguk van a vallásoktatásra. Általában nem lehet panasz a miatt, hogy például Poroszország ne fordítana nagy gondot a jövő nemzedék vallásos szellemben való nevelésére. Csakhogy, mint láttuk, azt is politikai szellemben kezeli. Kérlelhetetlen szigorral germanizál s nála a vallás is csak arra való, hogy a „Reich“ egységét és hatalmát előmozdítsa. Nemcsak, hanem a vallásoktatásról egyenesen éppen azért gondoskodik maga az állam, hogy ez az oktatás az államnak, mint olyannak érdekeit szolgálja. Akár csak nálunk volt az abszolútizmus korában, mikor a vallástani órákon az állami katechizmus szerint azt is meg kellett tanítani, hogy az adófizetés Isten iránt való kötelesség és a hatóságoknak nem engedelmeskedni: Isten parancsolatainak megértése stb.

Az a sztrájk, mely a jelen tanév elején, a mult esztendő október havában a lengyel terület iskoláiban, főleg Posenben, kitört s melynek szításában kétségtelenül a lengyel kath. papság jár elől, bizonyára nem nélkülözi a politikai vezető motívumokat. De az is bizonyos, hogy tisztán csak reakció a porosz állam hasonmódú politikai akciójára. Mert bizony minden patriotizmusunk és minden, a nemzetiségek részéről jövő szorongatásunk daczára is — éppen protestáns elveink alapján — nemcsak meg kell engednünk, sőt követelnünk kell mindenki számára a jogot, hogy Istenével a maga nyelvén beszélhessen, lelke üdvösségét, hitét, vallását tárgyzó fogalmait a maga nyelvének szókincse segélyével, tehát öntudatosan szerezhesse meg s legalább ebben a kérdésben mentes legyen az „állameszme“ mindent felfaló Molochjának zaklatásaitól.

Semmi esetre sem rokonszenvezünk azzal a módszerrel, melyet a lengyel kath. papság és párt az iskolás gyermekek sztrájkjában talált fel az anyanyelv védelmére, de teljes mértékben meg tudjuk érteni. És bármint gondolkozzanak mások és sokan is a kérdésről: az ilyen állami közoktatás s a vallástanításról történő ilyen állami gondoskodás, felfogásom szerint, nemcsak hogy nem kívánatos, hanem egyenesen lelkiismereti zszarnokság.

A közoktatásügy körüli harcoknak az eddigiektől lényegesen eltérő jellegök van Angliában. Nem hiába tér el az angol jellem is a kontinens nemzeteinek jellemétől. Ott alig emelkedik hang a mellett, hogy a vallásoktatást ki kell rekeszteni az iskolából. Legfelőbb a felekezetnélküliek vélekednek

ügy, csakhogy az ilyenek száma csekély. Az angol ember, még a felekezetnélküli is, vallásos és pedig az óriási nagy többség erősen felekezetiesen vallásos. Éppen ez az angol iskolaviszálynak is az oka.

Felekezeti vallásos oktatást Angliában csakis a felekezeti alapítású és a felekezetek által, eredetileg kizáróan, később túlnyomóan önerőből fentartott iskolák nyújtottak. A XIX. század elején keletkeztek csak olyan iskolák, melyek nem bírtak felekezeti jelleggel, hanem egyes társulatok tartották fenn azokat. De vallástanítás ezekben is volt, csakhogy nem felekezeti. Ez abban állott, hogy bibliát olvastak s magyaráztak. Megismertették s megértették a keresztyén hit alapigazságait. Azonban szigorúan kerültek minden felekezeti dogmát, ilyen dogmatikus magyarázatot. Az úgynevezett British and Foreign School Society által alkotott emez iskolák képezték a későbbi állami, illetőleg községi iskolák típusát a vallástanítási eljárásban.

A mióta az állam törvényhozási intézkedéseket tett (1870), hogy az iskolahiány elenyésztetése céljából a községek kötelesek iskolaszékeket szervezni s viszont az iskolaszékek jogosítva vannak iskolai községi pótdadót kivetni: a felekezetektől független ú. n. undenominational iskolák száma szépen megszorodott ugyan, de a felekezeti, a denominational iskolák számát még sem érte el. A községi pótdadóból kellő színvonalra emelkedve azonban, a felekezeti iskolákat berendezés és más ilyen, az anyagi erőtől függő kérdésekben ugyancsak felülmúlták. A felekezeti iskolák versenyképessége megkívánta, hogy ők is részesüljenek valami segélyben s ezt a segélyt az 1902. évi törvény számukra meg is adta.

És itt kezdődik tulajdonképpen az iskolaviszály. A segély a községi pótdadóból kerül ki, a melyhez tehát minden felekezetbelinek hozzá kell járulni. Az angol ember pedig, ki a maga vallásos meggyőződéséhez komolyan ragaszkodik, úgy találja, hogy jogtalanság tőle adót szedni abból a célból, hogy más vallásfelekezeti oktatás annál inkább virágozzék. És erre a célra nem hajlandó fizetni, a minthogy igen sokan egyenesen meg is tagadták az adófizetést és készek voltak a tettökért börtönbüntetést is elviselni.

Ily körülmények között szükségessé vált az egész közoktatásügy reorganizációja. Ez újjá szervezési munka a felekezeti iskolákat teljesen alá veti az államilag szervezett iskolai hatóságoknak és ennek fejében a segélyeket továbbra is biztosítja. Az előbb említett felekezeti érzékenység megszüntetése okából az iskolákban általában a vallásoktatást felekezeten kívüli

bibliai s erkölcsani vallásoktatássá kívánják tenni, azonban módot nyújtanak arra, hogy ha a szülők bizonyos hányada kívánja, gyermekeik felekezeti vallásoktatásban is részesüljenek.

A mindenfelől feltornyosuló nehézségek körütekintő szervezésre ösztönzik a kormányt és megfontolttá teszik a parlamentet. De bár mint alakuljanak is a dolgok, odáig aligha fognak jutni emberileg belátható időn belől, hogy Angliában a vallásoktatást kirekeszszék az iskolából, vagy hogy komolyan szóba jöhessen ott az, a mit a mi felületes napilapjaink távirataikban, újjakból szopva világgá röpitettek: az egyház és állam szétválasztása.

A felekezetek erőinek elégtelensége éppen oly mértékben szokta előmozdítani az iskolák államosítását, mint a felekezeti torzsalkodás. Ez még hagyján, ha ez az államosítás nem zárja ki az iskolából a vallástanítást. De szomorú dolog volna, ha egy és ugyanazon felekezet konzervatívabb és szabadelvűbb irányának hareza azt okozná, hogy az állam a vizsály megszüntetése végett egyszerűen kihagyja az iskolából a vallástanítást. Ez az utóbbi eset fenyeget most Brémában.

Brémában már évekkkel ezelőtt némely körök heves támadást intéztek a vallástanítás ellen s követelték, hogy az töröltessék. Az iskolai hatóság azonban megakadályozta a támadások sikerét s a vallástanítás fentartása mellett foglalt állást, úgy a gyermekek erkölcsi nevelése, mint a sikeresebb tanítás érdekében. De a támadások folytán mégis szükségesnek találta, hogy a vallástanítási tanterv revízió alá vétessék s korszerűleg átdolgoztassék.

A revízió munkáját egy szakemberekből álló bizottság vette kézbe. Azonban kívülről csakhamar jöttek a jó tanácsok. Előbb a brémai „Protestantenverein“ adott ki egy memorandumot, majd erre az „Evangelischer Verein“ egy másikat. Az első ú. n. modern szellemben van tartva, a második a pozitívek munkája. Így elképzelhetjük, hogy némely pontokon igen éles ellentétben állanak egymással. Még nem tudjuk, hogy mi lesz úgy a revízió, mint az emlékiratok sorsa, de igazán szomorú lenne, ha a tanterv átnéző bizottság arra az eredményre jutna, hogy a felekezet kebelében levő benső ellentét kiegyenlítése érdekében legjobb lesz a vallástanítást jövőre teljesen átengedni a felekezetnek.

A felsorolt néhány példával csak azt kívántuk illusztrálni, hogy tényleg az újabb korban éppen a közoktatásügy a legélesebb ütközőpont állam és egyház között. Régebben a házassági jog, ma az oktatás és nevelés ügye idéz fel vizsályokat.

Láthatjuk a fenti példából, hogy az összeütközés sok mindenféle forrásból fakadhat. Rendszerint az egyház, a gyengébb fél húzza a rövidebbet. Azért bármennyire kívánatosnak tartjuk is mai helyzetünk fentartását, bármennyire ragaszkodunk is a mi „veteményes kert“-jeinkhez, „melyek mindenestől fogva az egyház testéhez tartoznak“ és bármennyire ugyan ilyen politikát kövessen is a jelenlegi kormány: annyi bizonyos, hogy elbizakodnunk nem lehet, mert jöhet idő és pedig könnyen és hamar, a mikor változást erőszakolnak reánk, vagy pedig mi fogjuk kívánatosnak találni a változást.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Mitrovics Gyula: Összegyűjtött papi dolgozatai. I.
A mit az életből és a bibliából tanultam Egyházi, szertartási és más lelkészi beszédek. Közrebocsátja fia, ifj. *Mitrovics Gyula*. Debreczen, 1906. Hegedüs és Sándor kiadása. X + 292 lap, ára kötve 7 korona.

Mitrovics Gyula, előbb nagyhirű theologiai tanár Sárospatakon, később gyakorló lelkész Debreczenben, mindkét állásában kiváló alakja volt református egyházunknak. Januárban mult három éve, hogy meghalt. Meghalt „az élet keserű csalódásai felett érzett fájdalommal“, hiszen a földi világ „úgyse sokkal tudott már neki többet adni, mint keserű csalódásokat tervezetéseihez, bilincseket nagy lelkének röpüléséhez és mérhetetlen lelki gyötrelmeket ezek elviseléséhez“, a mint fiának a kötet elején olvasható magas szárnyalású, szépen írott visszaemlékezéseiből olvasható. De meghalt megnyugvással, a mint arról emez utolsó írott sorai is tanuskodnak: „Éltem. Sokat küzdöttem. Tengernyi csalódtam. És most elfáradtam. Nyugodtan halok meg . . . A halálnál nincs szebb álom! . . . Erdemes érte élni!“

De hát mi bántotta a Mitrovics lelkét? Mi volt életének az a nagy csalódása, a melyről utolsó sorai is tanuskodnak? E kérdésre a visszaemlékezések kegyeletes írója, az apja emléken rajongó szeretettel csüngő ifj. Mitrovics Gyula a következő feleletet adja:

Ha élettörténetének külső folyását vesszük, nagyban és egészben szerencsésnek, sőt boldognak mondható. Pályáján elérte, a mit egyáltalán ember a papi pályán elérhetett. Mint tanár az ő nevére esküvő tanítványok díszes seregével s azok

ünneplő ragaszkodásával dicsekedhetett volna, ha tudniillik a hiúság (sok ember nagyságának e meggyalázója) gyengeségei közé tartozott volna; mint tudós kicsinyes viszonyaink ellenére is, az európai nagy protestáns népek theologusaival állott egy vonalban; mint írónak szinte korlátlan sikerei voltak; mint pap megrázta hallgatói lelkét s aztán fölemelte a gondolatok tisztító sphaeráiba és másfél egyházkerület műveltjei és előkelő színvonalú papi szónokai tekintettek föl reá, mint követendő mesterükre. Évtizedeken át volt egyházkerületének a közvéleménytől úgyszólván ellenmondás nélküli egyhangúsággal kiszemelt püspökjelöltje . . . Családi élete is boldog és megelégedett volt. „Otthon és a kathedrában vagyok a legboldogabb“, ezt szokta mondogatni. Szokatlanul gyöngéd viszony fűzte idősebb fiához, ki a legszeretőbb atya mellett egyúttal a legbensőbb barátot is kettős fájdalommal siratja benne. Az is páratlanul álló kitüntetés volt rá nézve, hogy őt, ki szerkesztő korában úgyszólván testével fedezte a „husvétii igazságok“ hirdetőjét, a ki az „új orthodoxia“ ellen is fulmináns cikkekelyekben tiltakozott: a dogmatikus theologiai gondolkodás legerősebb fészke, Debreczen választotta meg élete utolsó évtizedében lelkészeül. És mégis, úgyszólván, egész életén a keserű melancholia sötét fonálának kellett áthuzódnia.

En, folytatja ifj. Mitrovics, a ki oly sokszor és olyan közelről, a szeretet aggódo gondosságával, de egyúttal a lelki világ problémái iránt érzett ellenállhatatlan vonzalommal olyan közelről analizáltam az ő szellemi életét és a ki a lehető tárgyilagosságot is azért mindenkor igyekeztem az ő elemzésénél is megőrizni: ennek forrását abban látom, hogy *neki élet-hívásának a betöltésénél kellett keserű csalódást szenvednie* . . . Neki az volt a meggyőződése, hogy a szabadelvű theologia mit sem árt a vallásos eszmék erejének és győzelmének; sőt, hogy éppen a hivatalos dogmák hirdetése, vallása és emlegetése ellensége az igazi vallásosság elterjedésének. Ezért egy lépéssel még tovább ment: lelkében az a gondolat élt, hogy *a hit életkérdései a reformáció szelleme újra átnézesse-nek és megvitatassanak* . . . Így erősödött az ő szabadelvű theologiai felfogása zavartalan bizonyosságá; a protestáns theologiának és vallásos közgondolkodásnak ilyen irányú fejlesztése így érlelődött lelkében nélkülözhetetlen szükségérvessé. S bár elméjének kritikai éle inkább a polemia felé vonzotta, mégis ebben a szabadelvű irányban inkább az alkotó, építő munkához fogott. Prédikációs füzeteket bocsát közre előbb (1872.) a magáét, később (1877.) a Lang Henrikét. 1876-ban a vallástalanság okairól elmélkedik („Egyháziatlanság és az

üres templomok"). Majd a „Sárospataki Lapok“ első évfolyamában sűrű egymásutánban közzé teszi Nagy Gusztáv híres irányczikkelyeit („Husvétii igazságok“, „Igaz keresztyénség“, „Igaz protestantizmus“) és a saját hasonló szellemű dolgozatait („Vegyes közlemények“, „Gyenge confessorok“). Ezek a cikkelyek erős szenvedélyeket váltottak ki, nagy vihart keltek. „Valósággal veszett hire támadt Nagy Gusztávnak, a szerkesztőnek (Mitrovicsnak) és az egész szabadelvű iránynak“. Bármily óvatosan, megfontolva kezdte, mégis heves visszautasításra talált a Mitrovics liberális theológiája. Az emberek theologiai érzékenysége, ez a mindig tele puskaporos hordó, máris robanáshoz készült. Mitrovics „egy rövid év keserves tanulsága és szívet facsaró tépelődései“ után „felhagyott a harczzal. Nem azért, mintha legyőzték volna; nem is azért, mert magát féltette, hanem mert a magyar református egyháznak az egységét akarta megőrizni“. „Lemondott hát a további küzdelemről“. De „ez a belső vihar, mely reményeinek, terveinek és a magyar protestantizmus belső erejében vetett hitének annyi szép virágát kitepte, összekuszálta, mennyi romot hagyott az ő lelkében maga után! Keserű csalódást, maga megtagadó lemondást és olyan nagy lelki fájdalmat, a melyet nem tudott soha elfeledni“.

Ehhez a csalódáshoz, melynek lélektani rajzolását igyekeztünk az ifj. Mitrovics szavaival előadni, még két csalódása járult Mitrovics Gyulának. Egyik az, hogy a kilenczvenes években az országgyűlési egyházpolitikai mozgalmak idején, református egyházában ismét hiába tesz kísérletet, nem tudja érvényre juttatni szabadelvű egyházpolitikai fölfogását. Másik az, hogy liberális theologiai fölfogásával debreczeni gyakorló lelkészi működését sem koronázta a hozzá fűzött év siker. Sorának tragikumát, mert annak lehet nevezni ezt a sok csalódást, az okozta tehát, hogy az élet a nagy feladatokat félretolta előle. A kinek az élet küzdelmei közben annyiszor kellett a kedvelt eszmékről való lemondás nehéz erényét gyakorolnia (így végzi ifj. Mitrovics az édes atya lelki analizését), nem csuda, ha lelke eredeti rugékonyságát teljesen elvesztette. Méltán elmondhatta hát magáról: „Éltem. Sokat küzdöttem. Tengernyit csalódtam“.

Mitrovics papi dolgozatainak közrebocsátásánál a fiú egészen az apja intentiói szerint járt el. Azzal a czímmel látta el, melyet a nagynevű atya választott, s lehetőleg a tartalom is az, a mit a megboldogult maga szánt ebbe a kötetbe. Magokon a közölt papi dolgozatokon a közrebocsátó fiú csak stílus simitást végzett, még pedig a következő indító okból.

Édes atyámnak, mondja, a stilusa minden ereje, szépsége és gazdagsága mellett is nagyon nehézkes volt. Gondolatainak a mélysége és bősége már a dolog természeténél fogva is megnehezítette előadását. Az sem vált előnyére, hogy sok más divatos írónkkal ellentétben, kevesebbet irt és többet gondolkozott, mintsem az a tartalom és alak kívánatos összhangjának a javára vált volna. A német theologiai és filozofiai művek pedig itt-ott még magyar nyelvérzékét is megvesztegették. Mindezekhez járult még, hogy az utolsó simitást csak a katedrában, élőszóval végezhettem el. Azért ha csak nem akartam máskülönben rendkívül nagyértékű műveinek elterjedését megnehezíteni, kénytelen voltam ezt az utolsó simitást magam elvégezni. Ezt azonban mindenütt a lehető legnagyobb óvatossággal és felelősségem teljes tudatában tettem. Gondolatait, azok beosztását és elrendezését, valamint beszédeinek szerkezetét sehol sem érintettem. Ha lehetett, saját szavait még a javításaimban is megtartottam. Így tehát úgyszólván csak a szókapcsolatokon tettem a nélkülözhetetlen módosításokat s végül terjedelmes körmondatait bontogattam fel. Abban a tudatban cselekedtem így, hogy ha életében megjelenhetnek a művei, mindezeket az én kérésemre ő maga megtette volna.

Egyházi irodalmunkban az is egészen szokatlan, de nem hiábavaló munka, hogy a közrebocsátó a kötet végén jegyzeteket csatol az egyes darabokhoz, a következő megokolással. Ha egyházi irodalmunknak a *történetét* ahhoz a színvonalhoz akarjuk előkészíteni, a melyen világi irodalmunknak a története áll, akkor nézetem szerint az irodalmi közzétételnek ez a módszere nélkülözhetetlen. De különben is, még ha fűi túlbuzgóság vagy elfogultság is tőlem, hogy atyám egy-egy alkotását ilyen pepecselő gondozás mellett bocsátom irodalmi útjára és ha talán így valamivel többet is adok az elégnél, úgy hiszem, hogy azt, ha gyengeség vagy túlzás is tőlem, bárki elnézheti. Mert ha csakugyan van némi irodalmi, marandó értékük e beszédeknek, az irodalomtörténetre nem közömbösek azok az adatok, a melyeket róluk följegyezni jónak láttam. A világi irodalom példája legalább azt mutatja. Ha pedig nincs, akkor sem ártottam vele; sőt egyházi, templomi kulturánk szempontjából egyiköknek-másikoknak még így is lehet némi történelmi érdekessége a jövőben.

Ebben az első kötetben közzétett beszédek száma 27, a melyek közül 17 közönséges egyházi beszéd, 10 pedig alkalmi; eredetére nézve 14 eredeti, 13 idegen szerzőtől átdolgozott. A külföldi szerzők: Werkmeister, Schwarz, Hausrath, Lang

és Spurgeon. A dolgozatok tárgyai, illetőleg címei a következők: Az én lelkipásztori hitvallásom. Ments ki Uram engemet. Isten ígéje és az emberi szív. A kánai menyegző. Ilyen főpap illik mihozzánk. A mások vallásos meggyőződése iránt való türelmetlenség. A hit jó cselekedetek nélkül. A szeretet régi és új törvénye. Isten és a világtörvények. A világi élet-ről. A magyar nemzeti lobogó. A hamis és valódi keresztyén okosság. Isten igazságossága. Emberi vágyaink és reményeink csalódása. Isten után való vágyakozásunk. Az élet apró gondjai és hiábavalóságai felett való panasz. Az Isten csak utol-jára. Komoly intelem és nagy ígéret ünnepe (Husvét). Mit állotok itt, nézvéen a mennybe? Légy ember! A birni vágyás szertelenségének oka és következményei. A látszat csal. A mint a Sátán cselekszik. Lázár és a gazdag. Nem beszédben áll az Istenországa. A farizeus és a publikánus. Mi módon lehet a keresztyén vallás a béke kötelékévé?

Ezeket a tárgyakat Mitrovics az ő liberális theologiája szellemében dolgozta fel. Úgy tekinthetők e beszédek, mint egy erős fejű, nagy tudású raczionalista lélek megnyilatkozásai. S ebből a szempontból érdekes és értékes beszédek, mert van bennök eszmei tartalom, józan bölcsesség és szervezett gondolkodás. Azt hiszem, hogy a XIX. századbéli raczionalista igehirdetésnek hazánkban a Mitrovics dolgozatai a legértékesebb termékei.

A könyv kiállítása csinos, nyomása szép, ára nem túlságos.

—s—s.

Dr. Bartók György: Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés. Kolozsvár (Gombos Ferencz) 1907. 105 lap. Ara 2 korona.

Ezekkel a cikkekben írott tanulmányokkal a tudós püspök jó theologiai tájékoztatót adott a lelkészek, theologusok és művelt laikusok kezébe.

Az első cikk a *theol. tudományok keletkezését* ismerteti rövid, de teljesen megbízható vonásokban. Helyesen emeli ki, hogy „a vallás egyetemes szellemi jelenség“, a melynek, mint olyannak szüksége van egyháza és theológiára. „A vallás, a Krisztus vallása — úgymond — hozta létre az egyházat; tehát a keresztyén vallás régebbi keletű, mint az egyház; az egyház pedig régebbi keletű, mint a theologia“. E theologia legrégebbi tudományágai az apologétika és polémika. Később az exegétika, historika, systematika és gyakorlati szak fejlődött ki. Új alapokra fektette a reformáció.

A második cikkben a *theol. tudományok organismusát*

épití föl. Jól mondja, hogy a bibliai tudományoknál jó kritikai szövegre s történet-grammatikai magyarázatra van szükségünk. De egyoldalúnak tartom, hogy Jézus életénél a negyedik evangéliumot mellőzi. Ellenben nagyon helyes és találó megjegyzés, hogy „a Jézus élete a keresztyénség fejlődő életének a középpontja. A mi előtte történt, az csak előkészület a Krisztusra, az egész keresztyénség pedig nem egyéb, mint a Krisztussal a történetbe lépett új életelvnek a hatása . . .“ s „a keresztyénség életfejlődésének processusát a Krisztus szemlélyisége szabja meg . . . ő a történet középpontja“.

Igen szépen fejtegeti aztán a történeti és majd a rendszeres theológiát, a melyhez a vallásphilosophiát is sorozza. Clemen, Reischke és Tröltzsch művei nyomán érinti a mai „vallástörténeti methodust“ is, a melynek ma oly nagy hasznát vesszük a tudományos theológiában. Találóan mondja, hogy „az összehasonlító vallástörténet és a vallásphilosophia tanulmányozása, a theologust okvetetlenül arról fogják meggyőzni, hogy a keresztyénség az összes vallások legfejlettebb alakja“. De azt már nem helyeslem, hogy az egész theológiát Dorner encyklopédiája nyomán nagyon elvontan, csak „történeti, spekulatív és gyakorlati“ theológiára osztja. Jobb a négyes felosztás, a mely szerint a theologiai tudománynak az a feladata, hogy megismertesse a keresztyénséget a maga bibliai alapjában, történeti kifejlődésében, rendszeres alakjában és gyakorlati kialakulásában.

A harmadik cikk *a theologia viszonyát ismerteti a többi tudományokhoz*. Jól mondja, hogy a tudományok összessége egy nagy organismus, a melynek egyik tagja a theologia“. Itt merev elválasztó határvonalakat vesz föl a theologia és a természettudományok között. Én pl. Zöcklertől azt tanultam, hogy „a természeti élet jelenségeiben örök és változhatlan törvények uralkodnak“, de egyúttal azt is, hogy azok mögött, mint azoknak kifejezése, az Istennek bölcs és mindenható akarata rejlik. Ennyiben a vallásos kegyességnek nagyon is köze van a természet ismeretéhez. Azt sem látom be, hogy pl. Häckel hirhedt „Világrejtély“ című művének olvasása minő theologiai túlkapasóktól(l) és tévedésektől óvna meg a theologust.

A negyedik cikk *a theológiának, mint tudománynak feladatáról* szól. Szerzőnk hive a theol. tudomány szabadságának, a melylyel össze tudja egyeztetni annak gyakorlati egyházi történetkritikai és spekulatív jellegét a keresztyén vallás lényegének megismerésében. „Kötött menetrendet“ a theológiában nem ismer. Nem-e? Krisztustól se? az evangéliomtól se?

Szépen és meggyőzően tárgyalja a következő cikkben

„a gyakorlati theologia feladatát“, mely „a keresztyénség élet-tevékenységének“ elmélete. Felosztja azt az egyházi élet irányítása szempontjából: egyházi szolgálattanra, egyházkormányzattanra és missziótanra. Itt, sajnos, de igaz az az állítása, hogy „e tudományágak ma meglehetősen el vannak hanyagolva“, s hogy a belmissziót tekintve, „a mi lelkipásztoraink az egyházi tevékenységnek erre az ágára igen kevés figyelmet fordítanak“. Abban is igaza van, hogy „az összes gyakorlati theologiai tudományok azt a célt szolgálják, hogy az egyesek lelkei a szabadság útján az üdvösségre vezéreltessenek és az üdvösségben megtartassanak, hogy legyen az egész gyülekezet szent nép és királyi papság“. S bár csak megszívlelnők azt az intését, hogy „a prot. papuak széleskörű egyházjogi ismeretre van szüksége“.

Hosszasan foglalkozik a hatodik cikkben „a tudományos vizsgálódás módszerével“. Behatóan ismerteti közelebbről a megfigyelést és a kísérletet, mint a tapasztalásszerzés alapjait (V. Bacon), az inductiót, a tudományos kételyt, a causalitás és a theologia egymáshoz való viszonyát, a bizonyágtételt (az apostoloknál és a reformátoroknál), az önismeretet (Böhm K. „belső megfigyelése“ elméletét) s a vallás mezején a történelmi vizsgálódásnak s a vallásfilozófiai vagy spekulatív szemléletnek jelentőségét. Örök igazságokat jelez a következő tétele: „a jelenségek világában a necessitás, az erkölcsi világban a libertás uralkodik még akkor is, ha a szabadság csak mint feladat létezik. Más a lelkiismeret és más az intelligencia viselkedése. Az élet erősebb, mint a dialektika. Ha az élet és a tudomány harcra kerül, a végső ponton mindig az élet marad felül. A hit birodalma túl fekszik a tudás körén s át nem törhető korlátokat emel maga körül. *A hit a szellemi élet bevehetetlen erős vára.* Egyebekben a tudományos módszer kérdésében a történelmi és a spekulatív felfogás összekapcsolásának a híve.

Nagyon elméleti a „hit és tudás“ cikke. Jól mondja, hogy „a vallásban nem a tudomány bizonyítékaira van szükség. A vallás benső életprocessus; erőt csak úgy nyerhet, ha az életből merit. Ebben rejlik az Igének hatalma. A Krisztus élete és tanítása azért örök életre buzó viznek forrása“. Goethével azt tartja, hogy „a csuda a hitnek kedves gyermeke . . . , hogy minden csoda a hitnek egy-egy tényét állítja előnkbe . . . Ez a hit a tudás felett mindig győzedelmeskedik. A tudomány megalázkodva tesz töredelmes vallomást: ignoramus et ignorabimus; míg a hit örökkévaló zászló, mely alatt megvívjuk győzelmesen az élet harczeit“.

A nyolczadik czikk *a lelkipásztorok képzésének székhelyeiről* szól. Jól mondja Paulsennel, hogy „a theológiának, mint tudománynak a tudományegyetemen van a helye“, mert hát „a hit szellemi jelenség és minden kulturának, szellemi életnyilvánulásnak, haladásnak és fejlődésnek hatalmas és állandó eszköze“. Ugyanazért „a theológiának és philosophiának a legbensőbb egységbe kell felolvadnia“ és „tudományosan képzett, krisztusi szellemtől áthatott lelkipásztorokra van szükségünk“. Ez alapon fájjalja az egyetemi színvonal mellőzését és azt, hogy „ez a meggyőződés csak nálunk nem tud, nem tudom miért, utat törni magának. Talán azért, mert nem is törődünk ezzel a kérdéssel“. A pápások itt is jobban mozognak.

A kilencedik czikk *a theologiai tanárokról* szól. Nálunk a tanárok csekély száma oka annak, „hogy nem fejlődhetik ki prot. theologiai irodalom s hiányzik a munkások között a nemes verseny“. Igaza van abban, hogy „a mi theol. akadémiáinkon legalább hat rendes tanerőre van szükség: írásmagyarázat és bibliai tudományokra 2; históriára 1; systematika theológiára 1, gyakorlati theológiára 1; bölcsészeti tárgyakra 1. Ezekon kívül legalább 1—2 rendkívüli tanár vagy docens; valamint feltétlenül igaza van a tudós püspököknek abban is, „hogy rendes tanároknak kivétel nélkül csak azok volnának alkalmazhatók, a kik, mint rendkívüli tanárok, docensek vagy lelkipásztorok immár irodalmi munkásságuk által is kétségtelen jeleiket adták annak, hogy valósággal birtokában vannak a tudománynak s képesek annak továbbfejlesztésére; rendelkezésükre állanak azok a szellemi eszközök, a melyek a tudományos munkálkodáshoz szükségesek. Kellőleg képzett, jellemben példányszerű, tudományokban jártas és az életben gyakorolt tanároktól függ, hogy milyenek legyenek a lelkipásztorok“.

Az *elméleti és gyakorlati képzés* című czikk tele van gyakorlati utasításokkal. Jól csoportosítja tanfolyamonként az egyes szaktárgyakat, de kifogásolom, hogy p. o. a Jézus életét és az Encyklopaediát a „nem kötelezett tárgyak“ közé sorozza. Sok üdvöset mond a semináriumokról is. Azok „feladata az előadások útján nyert ismeretek mélyítése, hogy a hit életprincipiummá emelkedjék; hogy a lelkipásztorban a ker. jellemet, élet- és világnézetet kifejtse, szilárddá tegye és a lelkipásztori szolgálatra a gyakorlat által képesítse“. Abban is igaza van, hogy „nálunk a lelkipásztori képzés igen nagy kárára ilyen semináriumok nincsenek mindenütt“, ellenben „a colloquiumot, mint a scholasztika maradványát feltétlenül eltörölnöndőnek tartja“, sőt „kár a drága időért, a mit a meddő

munkára fordítunk". Végül nagy lelkipásztori képző jelentőséget tulajdonít az akadémiai istentiszteleteknek, a tanárok koronkénti prédikálásának, a bibliaolvasásnak, a világi műveltség megszerzésének s a tisztességes családokkal való érintkezésnek. Itt bátran szólhatott volna a theol. internátusokról is. Például a pozsonyi és legújabbban az eperjesi theol. internátus jól oldja meg a feladatát.

A *lelkészi vizsgák* kipuhatólására szolgálnak „ama minimum kellékeinek, hogy a papi pályára készülő ifjak képesek az ígét hirdetni, a kisdedeket nevelni, az istentiszteleteket végezni, a lelkeket gondozni, az egyházközség anyagi és szellemi ügyeit intézni és a gyülekezetet vezetni“. E végből a mi viszonyainknak legmegfelelőbbnek tartja, „ha az exegetikai és történelmi tudományokból két évi cursus után az alapvizsgát a tanuló ifjak letévén, a negyedik év végén a systematika theologia tárgyaiból tennének vizsgát. Két évi gyakorlat után tisztán a gyakorlati theologia tárgyaiból vizsgáztatnának meg.“ Mászt mond a hazai evangélikusok legújabb theologiai vizsga rendszere, de más a gyakorlat is.

Bartók művének utolsó cikke *a pályaválasztásról* szól. A papi pálya elé „a legmagasabb életcél“ van kitűzve. Istennek és a hazának szent ügyét szolgálja. „A papi családból kerültek ki (Németországban, de nálunk is) tudósok, tanárok, orvosok, bírák, közigazgatási tisztviselők stb. igen nagy számmal“. Sőt „Magyarország, de főleg az erdélyi részek kultur-történelmének igen érdekes lapja lenne az, a melyik azon kérdésre adná meg a feleletet, hogy: a kálvinista egyház egyszerű papjai milyen hatással voltak a nemzeti életre, milyen munkát végeztek a nemzeti kultúra kifejtésében?“ Mert hát „a jó pap holtig tanul“ s jó pap az, a kiben „az erős hit egyesül a kifogyhatatlan szeretettel és a világos tudással“

Ime ilyen magvas gondolatokkal van tele Bartók püspök jeles theologiai tájékoztatója, mely a theol. tanterv szőnyegen forgó reformjánál fogva most éppen aktuális is. Sz. M.

b) Külföldi irodalom.

Siebert Otto: Das Wiedererstarken des religiösen Lebens und sein Einfluss auf die Literatur. Stuttgart (Kielmann M.) 1907. 59 lap. Ára nincs megjelölve.

Szerzőnk, az ismert nevű bölcseletíró, a modern élet jellemzésével kezdi meg mélyreható vallásos apologetikai fejtegetéseit. A modern élet sok tekintetben vallásellenes. Támasza a naturalista természettudományos felfogás, mely azt tartja, hogy az észszerű természetkutatás a keresztyénséggel össze nem egyeztethető. Növelte a vallásellenes gondolkozást a materialistává átvedlett darvinizmus s a nyomába lépő természetbölcselet. E vallásmegevető irányzat szerint az imádkozás „gyermekies foglalkozás“; a világot nem az élő Isten, hanem a rideg természeti törvény kormányozza; az örökélet álom; a test és lélek az anyaggal és erővel azonos; Krisztus rajongó volt és az örök Isten helyére a változhatatlan természeti törvény lépett stb. Ilyen légkörben máris hirdették, hogy ütött a vallás halálórája és Feuerbachtól Häckelig halotti énekkel is szolgáltak a képzelt temetéséhez.

De „ember tervez, Isten végez“! A kihalásra szánt vallás növekvő erővel diadalmaskodik támadói fölött. Az egyházak befolyása folyton növekszik. A mai természettudomány legyőzte a materialista irányzatot és a teleologiai természetmagyarázatot juttatja érvényre; az evolúció elve ma már a teremtő és gondviselő Isten eszméjéhez idomul. A bölcselet, a szépirodalom s a képzőművészet is a vallásos eszmék felé tereli a figyelmet és új és fejlődésképes eszmei tartalommal tölti meg a modern érzést és gondolkozást.

A dolgok ez örvendetes fordulataának a vallás javára sok oka van. Mindenekelőtt nem egy szeretetmunkát végzett a vallás a modern emberiség sociális és morális küzdelmeiben. Keresztyén vallásos szeretet által áthatva kegyes férfiak és nők igen nagy számmal a szegények és betegek szolgálatába léptek s példájukkal iga-

zolták Krisztus gyönyörű szavát, hogy arról ismernek meg benneteket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretitek egymást. De tovább megyünk. A vallásnak gyakorlati műveihez méltán sorakoznak a tudományosak. A keresztyén theologia egész komolysággal fölvette magába a természeti és szellemi tudományok kutatásainak biztos eredményeit s ezzel minden kétségen kívül igazolta, hogy a vallás mélyen gyökerezik az ember szellemi természetében. E mellett, mint Eucken kimutatja, teljesen megingott a hitetlen, a vallás- és erkölessé nélküli kultúra boldogító erejében, s az a felfogás vált általánossá, hogy az ember valódi boldogsága csakis a magasabb javak iránt való törekvésében kereshető. A vallásos hit eme kionthatatlan vágyának méltó kiegészítője az apologetikai irodalom mai óriási föllendülése. A keresztyén hit védelmének nagy szolgálatot tesz a Dennert-féle „*Glauben und Wissen*“ című folyóirat, mely valóságos találkozója a hit és tudás harmoniájára törekvő természettudósoknak és theologusoknak, böleselőknek és nyelvtudósoknak. E folyóirat érdeme, hogy a Häckel-Ladenburg-féle naturalista monizmust a népeletet megmételtyező útjában megállította. A keresztyénséget s a modern természettudományt összeegyeztető apologetikai irodalom legkiválóbb gyöngyei Dennert, godesbergi pedag. igazgatótanár „*Bibel und Naturwissenschaft*“, „*Christus und die Naturwissenschaft*“, „*Vor Sterbelager des Darwinismus*“, „*Die Weltanschauung des modernen Naturforschers*“ című, e Szemle hasábjain általunk ismertett művei. Dennertnek méltó társa Schmid prelátus, kinek „*természettudomány hitvallása*“ című apologetikai műve széles körökben ismeretes. Állandó vezérgondolata az, hogy a természettudomány józan kutatásának szabadsága éppen nem érinti a keresztyénség positióit. Mert hát a természettudományi bizonyítás s az inductió módszere sohasem vezet megdönthetlen érvényű bizonyosságra . . . , az emberi gondolkodás összes ágaiban vannak dogmák vagy hypothesisek . . . , van isteni kijelentés a természetben és a történelemben . . . , a nagy szellemek az emberiségben alkotásaikat tekintve az isteni kijelentés bizonyosságai stb.“

Kétséglelen, hogy a szerző által jelzett vallásos ébredés egész Nyugat-Európában számos tényben mutatkozik; sajnos azonban, hogy nálunk Magyarországon a vallás-erkölességi ébredés még nagyon szűk körben észlelhető. Értelmiségünk nagyobb részét még mindig a „modern szellem“ hitközönye, alsóbb néposztályunk zömét a vallásgyűlölő nemzetköziség anyagiassága tartja vallási álomban. Az ébresztők száma csekély, munkájuk szervezetlen. A hit és tudás harcza nálunk még a hit rovására dül. Pedig csakugyan boldog ember az, kinek tudása és boldog az a nemzet, melynek világnézete békében él az ő vallásával.

Sz. M.

Felvilágosításul.

Rácz Lajos úr a Bossert munkájának ismertetése (Protestáns Szemle, 1907. 194. s köv. 1.) közben tudtul akarja adni esetleges olvasóinak, hogy én vagy felületesen, vagy kellő tudás nélkül néztem át a *Warga Lajos* egyháztörténetét. Ezzel szemben hivatkozom az általam írott előszóra, melyben mindenkitől olvashatólag meg van írva, hogy „felelősségem a szakkritikával szemben nem terjedhet tovább, mint addig a határig, hogy amik e munka illető részleteiből *már a szerzettetésekor is* tévedés eredményei voltak, azok ebben a kiadásban kijavított alakkal és tartalommal jelenjenek meg“. Miért? Mert a tiszáninneri egyházkerülettel kötött szerződés szerint „az új kiadás úgy az egyetemes keresztyén, mint a magyar protestáns egyháztörténelmet illető cikkeiben az eredeti szöveg és alak megtartásával történjék, de az eredeti szövegben esetleg előforduló *s már ott is azoknak tekinthető* hibák kijavításával“. A mit tehát az azóta történt tudományos kutatások produkáltak, nekem azt érvényesítnem nem volt szabad a revisió munkája közben. Ezt *Rácz* úr igen jól tudja, a mennyiben tagja úgy az ezen szerződést előterjesztő igazgató-tanácsnak, mint az azt elfogadó egyházkerületi közgyűlésnek, meg aztán kezében is van az említett előszó, sőt magam személyesen is megmondám neki a folyó évi február 9-én. A mi mind azt bizonyítja, hogy az általam végzett revisióra vonatkozó célzatos megjegyzése nem felületességnek, vagy tájékozatlanságnak, hanem valami egyébnek az eredménye. Megjegyzem egyébiránt, hogy a *Warga* munkája még több tekintetben is elmaradt a tudomány mai megállapodásaitól, csak a *Calvint* illető cikkében is.

Zoványi Jenő.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi április hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Pozsonyi ág. ev. egyházközség. 1904—1906-ra: Halasi ev. ref. egyházközség.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Mohácsi László Pápa, Nagyharsányi ev. ref. egyház. 1906 és 1907-re: Gróf Khuen Héderváry Károlyné Budapest.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Kaposvári ev. ref. egyház, Daray Vilmos Kis-Kőrös, dr. Katona József Miskolcz, Stark Lajos Sopron, Mármaroszigeti ev. ref. egyház, dr. Stricker Péter Osztváér, Hallgató János F.-Méra, Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Diesöfy József Debreczen, dr. Horváth Ödön Budapest, Zöld Mihály Végvár, Bernát István Budapest, Fabiny Gyula Budapest, Havrán Dániel Budapest, dr. Kéler Zoltán Budapest, dr. Láng Lajos vbtt. Budapest, dr. Szelényi Aladár. 1906-ra: Dókus László Szt.-Új-hely, Kozma László Zombor, Nánay Béla Budapest, Soós László Budapest, Tóth László Budapest. 1905-re: Lamperth Lajos Pápa. 1905—1907-re: Lehne Vilmos Sopron, Szatmárnémeti ev. ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Hetvényi Lajos Sopron. 1906 és 1907-re: dr. Csengey Gyula Budapest. 1899-re: Zsoldos Benő Zombor (6 K).

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1907-re: Gönczi Lajos Székelyudvarhely, Szücs Dezső Csajág, Pázmány Vincze Oroszi, Isoz Kálmán Budapest, Kenessey Kálmán Budapest. 1900—1901-re: Balázs István Türe (6 K). 1906-ra: Dr. Nirtzfeld Béla Csetnek. 1902 és 1903-ra: Péter Mihály K.-Azar (7 K).

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1906-ra: Szigethy Károly Budapest. 1906 és 1907-re: Losonczy Gyula Budapest.

6. Előfizetés Szemlére: Horváth Juliska Budapest 2 K.

Összesen befolyt 702 kor. — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 május 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiteősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölestanáráról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. I. kötet, lélekemelő szép munka. ára füzve 3 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkáranál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Antal Gábor</i>	347
2. Bocskai Istvánról, vallásszabadságunk hősről. <i>Balogh Ferencz</i>	353
3. Bocskai mint szabadsághős. <i>Dr. Körössy Kálmán</i>	367
4. Napjaink vallásos mozgalmái. <i>Raffay Sándor</i>	376
5. A dunántúli reform. egyházkerület főgondnokainak és a budai zsinatra megválasztott képviselőinek névsorához. <i>Thury Etele</i>	385
II. Tárca.	
1. Bocskai. Költemény. <i>Kozma Andor</i>	393
2. A legújabb összefoglaló vallástörténelem. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	395
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Szelényi Ödön: A filozofia alapfogalmai. —s —s.	404
2. Paulik János, Melancon beszéde Luther koporsója felett. <i>Sz. M.</i>	406
3. Görög Ernő: A hallei magyar-egylet története. <i>Sz. M.</i>	408
4. Péterfi Dénes: Unitárius keresztyénség. —s —s.	410
b) Külföldi irodalom:	
1. Kirn O., Materialistische und christliche Weltanschauung. . . .	412
2. Hilty, Kranke Seelen. <i>Sz. M.</i>	415

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Arádi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Elnöki megnyitó beszéd.

(Elmondott a hajdú-böszörményi közgyűlésen.)

Igen tisztelt közgyűlés!

Sok nehézség leküzdése, sok akadály elhárítása után teljesült végre társulatunk tagjainak és a hajdú-böszörményi ref. egyház vezetőinek és híveinek azon közös óhajta, hogy Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk, itt Hajdú-Böszörményben, a hajdúság főhelyén, Bocskay István dicső fejedelmünk és hithősünk ércszobrának leleplezésével egyidejűleg, általa és vitéz hajdúi által a nemzet jogaiért és a lelkiismeret szabadságáért folytatott hősi küzdelmek és az azokat bezáró 1606-ik évi bécsi békekötés emlékeinek felújításával és ünnepelésével tartja meg X-ik vándorgyűlését. Mindnyájan érezzük ugyan azon ténynek nyomasztó hatását, hogy a kedvezőtlen körülmények miatt vándorgyűlésünket nem tarthattuk meg abban az időben, a mikorra az tervezve volt, a bécsi béke 300-ik évfordulójának évében, a mi miatt a tagok kevesebb számban is jelentek meg, azonban ezen nyomasztó hatást eloszlatja ma azon szívélyes fogadtatás, a melyben Hajdú-Böszörmény városa és az itteni református egyház részéről részeseülünk s azon lélekemelő hangulat, a melyet kelt mindnyájunk szívében azon nagyon ritkán előforduló esemény, hogy irodalmi társulati közgyűlésünk itt egy hazafias, országos, felekezeti tekinteteken felülemelkedő nemzeti ünnep keretében van beillesztve. Nem is zavarná lelkes és örömteljes ünnepi hangulatunkat semmi, ha időközben nem következett volna be azon, úgy társulatunk vezetőire, mint annak tagjaira nézve egyaránt leverő és megrendítő gyászeset, hogy azon férfiú, a ki társulatunknak, annak alapítása óta egyik legbuzgóbb tagja, mindenkor legáldozatkészebb pártfogója, 11 év óta a társulatnak nemcsak világi elnöke, hanem éltető és vezérlő szelleme volt, a kinek lelkesítő, tette buzdító, a tiszta evangéliumi igazságokat az emberiség magasztos más eszményeivel és

jogosult törekvéseivel s a gyakorlati élet követelményeivel összeegyeztetni tudó nemes felfogása és szava közgyűléseinknek mindig fénypontját és vonzó erejét képezte és a ki e közgyűlésre is oly igaz lelki örömmel készült, Hegedüs Sándor, nagy fájdalomkra nem jelenhetett meg már itt s nem hallathatja mély érzésből fakadó, meggyőződéssel teljes hangját, miután 1906-ik év december hó 28-án hirtelen és váratlanul a végéremehetetlen isteni végzés elszólította őt a földi életből az örök jutalom elvételére.

Hegedüs Sándor elvesztését sajnosan érzi egész magyar protestáns egyházunk, annak köznevelési, közművelődési, közjótékonyossági intézetei, a melyeknél mindenütt az ő kiváló szellemi, erkölcsi és jellembeli tulajdonait önzetlenül, evangéliumi anyaszentegyházunk és édes hazánk iránti szeretetből, buzgón és áldásosan gyümölcsöztette. De legjobban érzi mindezek között mégis ezen mi Magyar Protestáns Irodalmi Társulatunk, a melynek sikeres vezetésében ő a legnagyobb hivatottságot tanúsította. Társulatunk ugyanis csak a tagok részéről önkéntesen megnyilatkozó szellemi és anyagi buzgó támogatás mellett állhat fenn és virágozhatik fel, ennek megnyeréséhez pedig a vezetők részéről igaz lelk. sedés, egyszerűet, tapintat, jó bánásmód, kötelességérzet s nagy áldozatkészség kívántatik. Ezen tulajdonok egyenkint is értékesek és becslésre méltók, de a mi boldogult és mindnyájunk által méltán megsiratott elnökünkben Hegedüs Sándorban a legszebb összhangban és a legkiválóbb mértékben láttuk azokat együttesen megtestesülve, a mi adta meg neki a társaság vezetésére való nagy hivatottságát. Mindnyájan éreztük, a kik a társaság vezetésében az ő elnöklete alatt kisebb-nagyobb résztvettünk és azt most is megvalljuk, hogy ő messze felettünk állt, a buzgóságban az ügy szeretetben, a lelkiismeretes kötelesség teljesítésben mindnyájunknak; mi ő mellette csak haszontalan szolgák voltunk. Mióta a társulatnak világi elnöke volt, soha egy választmányi vagy közgyűlésről el nem maradt, bármily nagy akadályokat kellett is ezért legyőznie; ha a társaság érdeke, java kívánta, soha nem vonogatta magát, hanem mindig elismerést és tiszteletet érdemlőleg helytállott a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erővel; az ékesszólás hatalmával, az előrelátás gondosságával, a nemes czélokért való lelkesedés alkotóerejével, a szellemi munka megbecsülésével s nagymérvű áldozatkészségével. Ha az ő egyénisége sok helyen nagy űrt hagyott maga után, itt, a mi irodalmi társaságunkban szinte pótolhatatlant. Pedig irodalmi társulatunknak éppen most van szüksége bölcs, buzgó és erélyes

vezetőre, hogy azokat a fontos czélokat, a melyeknek munkálására hivatott, minél erélyesebben és nagyobb térre kiterjeszkedve folytassa. Mert úgy tudományos, mint a népies egyházi irodalom művelésének és annak minél szélesebb körben való elterjesztésének nagy és fontos befolyása van az emberiség egész művelődésére, gondolat- és érzelmi világára, gyakorlati vallásosságára. Hallunk ugyan sokszor olyan nézeteket, hogy a vallásos tárgyakra vonatkozó ismeretek, állítassanak bár azok össze bármily következetes rendszerbe, tudománynak mai nap már el nem ismerhetők, mivel tárgyak kívül esik az emberi tapasztalat határain, igazi tudomány pedig csak a tapasztalat körén belül lehetséges. Ez a nézet és felfogás azonban csak a felületes gondolkodást árulja el, mivel még ha megengednénk is, hogy nem létezik a világon semmi valóság, a mi az emberi tapasztalat határain túl esnék, a mit pedig, a nagy mindenséget józan gondolkodással tekintve, megengedni nem lehet, akkor is be kell látnunk, hogy a valóság eszmék, az egyéni és társadalmi életben, mint nagyjelentőségű, a tapasztalat körébe eső tények szerepelnek, az ok és okozati összefüggés láncolatában az idő és tér mérhetetlen távolságaiban, a legenergikusabb ható erőként működnek, csak úgy, mint a természet, a társadalmi és állami élet és a művészet világának tényei és törvényei. Sőt ha a vallásos életműveleteknek, mint a tényeknek, a népek összes életnyilvánulására való hatását tekintjük, nemcsak a közép-korra nézve állapíthatjuk meg, hogy a vallási felfogás uralkodott akkor, a mint mondani szokták, az egész emberiség lelki világa felett, hanem elmondhatjuk azt némi fenntartással és korlátozással ma is. Igenis a vallásos eszme és felfogás az ezekre alapított egyházi élet és érdek sok tekintetben uralkodik ma is a tudomány, a politika, a jog, a nemzetiség, a fajszeretet felett is. Hiszen csak szét kell tekintenünk magunk körül, hogy meglássuk a legszembeötlőbb példákat.

A mai Oroszországban a legellentéteesebb eszme áramlatok küzdenek a legszélsőbb, kiméletlenebb fegyverekkel egymás ellen, belekötnek minden létezőbe és szétrombolni akarnak mindent egész a nihilismusig. Azonban egy nagy tévedést, a mit pedig az orosz iskolákban és egyetemeken a tudomány épp úgy felvilágosít és megczáfol, mint másutt, hogy tudniillik a földnek a napkörüli keringési ideje nem 365 nap és 6 óra, a mint a Julius Caesar által megállapított időszámítás tartja, hanem 365 nap 48' és 48'' percz, a mint a Gergely-féle időszámítás megállapítja, minek folytán az oroszok a kik ma is jobb tudásuk ellenére az elsőt követik,

tehát időszámításukban a valóságtól eltérnek, ünnepeikkel hátra maradnak, ezt a tévedést nem bántja, nem akarja jóvá tenni senki, mert ezen tévedést megcsontosodott a vallásos felfogás védi. Sőt a vallásos felfogás ezen a tudomány felett uralkodó, világosan téves és jogosulatlan hatalma kiterjed olyan országokra is, a hol a görög-keleti egyház hívei kisebbséget képeznek, például édes hazánkra, hiszen nálunk is a görög-keletiek az idén még csak több mint két hét múlva ünneplik áldozó csütörtökjüket és még holnaphoz három hét múlva pünkösdjüket, mert a tudományos igazsághoz való alkalmazkodásban ők is vallásuk tekintélyének sérelmét látják.

A vallásos felfogás és az ezen nyugvó egyházi intézmények különbözősége tartja fenn az ugyanazon fajú és nyelvű dél-szláv népek közötti éles ellentétet is. A horvát és szerb ugyanazon nyelvet beszéli, de a szerb a cyrill írást alkalmazza és bár az egész világ művelt nemzetei a latin betűket használják az írásnál, a németek is átmennek lassanként a góth betűkről a latinra, a melynek ismeretét tehát a műveltségnek valamelyes fokán álló ember nem nélkülözheti, a görög-keleti vallású népek és nemzetek maradnak a cyrill betűknél, mert vallásuk, egyházuk külső tekintélyét, annak szellemének hatását látják abban megnyilvánulni.

Hogy a politikát mennyire uralja ma is a vallásos felfogás és ebből folyólag az egyházi érdek, annak feltüntetésére legyen elég hivatkoznom a francia nemzet helyzetére és állami életének legújabb alakulataira, a melyek azt mutatják, hogy a vallásos felfogásbeli ellentétek ott ma is milliókat képesek egymással szembe állítani, képesek olyan erős és hatalmas eszmék által tüzelt szenvedélyeket, a minő a rewanche-eszme és az általa keltett nemzeti láz, egy időre legalább letörni és háttérbe szorítani. Ugyanezen jelenséget látjuk nem is egy, hanem több államban, a hol a politikai pártok egész nyíltan vallási felfogás, egyházi érdek alapján szervekednek és működnek keresztyén socialisták, keresztyén néppárt stb. czímek alatt. Hogy a nemzetiségi, tehát nyelvi és irodalmi kérdésben mennyire a vallásos felfogás és tekintet uralkodik, annak nagyon figyelemre méltó példáját láttuk éppen hazánkban a legközelebb lezajlott nemzeti ellenállás idejében. Felvonult az egész nemzet csekély kivétellel a magyar vezényszó zászlaja és jelszava alatt a küzdelemre, hogy kivívja azon természetes és jogos követelését, miszerint azt a 340,000 embert, a kik az ország területéről a közös hadseregbe besoroztatnak, tekintet nélkül nemzetiségükre, magyarul vezényeljék, de ugyanakkor senkinek eszébe nem jutott követelni a

magyar misét és prédikációt, tehát a templomi, temetési, egyházi szolgálatban a magyar nyelvnek ép oly természetes és jogos érvényesülését 10.000,000 római katolikus részére. Sőt ha az talán szóba hozatott volna, bizonynyal a legerősebb tiltakozással találkozott volna a magyar vezényszó harczosai legtöbbszörénél, mert a vallási felfogás, az egyházi érdek magasabban állónak tekintetik nálunk ma is a legtöbb embernél a magyar nemzeti érdeknél.

Az egész emberiség szelleme s ezzel kapcsolatosan társadalmi, gazdasági, állami, politikai, művészi életének ily fontos tényezője lévén a vallásos felfogás és annak külső megnyilvánulása, az egyházi élet, kétségtelen, hogy az emberi szellem tudományos működésének egyik nemcsak legméltóbb, de legszükségesebb és leghasznosabb ága a vallásos eszmékkel, azoknak az egyházi életben való megnyilvánulásával való tudományos és szépirodalmi foglalkozás és úgy a tudományos, mint a szépirodalomban feldolgozott vallásos eszméknek és ismereteknek minél szélesebb körben való terjesztése. Mert a vallásos eszméknek s azok nyilvánulásának tudományos irodalmi úton való megismerése által kétségtelenül tisztul az emberiség vallásos öntudata, csökkennek az előítéletek s minél többet foglalkozik az emberi elme ezekkel, minél több oldalról és szempontból teszi ezeket vizsgálódás tárgyává, annál jobban össze tudja azokat egyeztetni az emberiség közérdekeinek és a gyakorlati társadalmi életnek követelményeivel, annál jobban kifejlődik lelkében a vallási és felekezeti türelem s annak nyomán az általános emberi szeretet.

A vallás és annak az egyházi életben való gyakorlati megnyilvánulása a legnagyobb áldása a jó Istennek úgy az egyes emberre, mint az egész emberiségre nézve, azonban csak akkor, ha a türelmetlenség és fanatizmus igaz lényegéből ki nem forgatja, a minnek érdekében a legtöbbet tehetnek a vallásos eszmékkel foglalkozó tudományos és szépirodalmi művek. Ezek közül még azok is, a melyek a vallásos felfogás és érzelmek eltorzulását, aberrációját tüntetik fel, csak jó hatással lehetnek az emberiség művelődésére, mert alkalmat szolgáltatnak az okulásra. Sokszor szemrehányással illetetik a protestáns ev. egyház és annak irodalma a miatt, hogy mi tudományos és népszerű irodalmi műveinkben gyakran felemlgetjük a protestáns egyház üldözését, az inquisíciót, a gályarabságot és sok egyebet, a mit protestáns egyházunknak a századok folyamán méltatlanul elszenvedni kellett, mintha ezzel vádat akarnánk emelni a mai római katolikus egyház ellen. Pedig az ilyen, sajnos történeti tények

szemünk elé állításának célja korántsem a vádolás, hanem sokkal inkább saját egyházunk híveinek a hitben, a türésben, az áldozatkészségben, az egyházhoz való ragaszkodásban való erősítése, s ezeknek, valamint a más hiten levőknek az okulásra vezetése a tekintetből, hogy lássák be, hogy micsoda szörnyűségekre és borzalmakra visz azon álláspont, a mely a lelkiismereti szabadságot nem akarja elismerni, a mely a vallási, egyházi és felekezeti téren a teljes jogegyenlőséget nem tekintti a társadalmi és állami jólét és béke alapjának.

Igenis, nem a rosszakaratú vádaskodás, hanem az eszmék és a történeti tények, igazságok elfogulatlan kiderítése lehet csak jogosult célja a tudománynak és az annak művelésére vállalkozott Protestáns Irodalmi Társulatunknak. Ezen irányban tehet és tesz is hasznos szolgálatot az általános emberi és a magyar nemzeti közművelődésnek annak folytán, mivel működésének elveit a bibliai pozitív hit, az értelmi felvilágosodás, a lelkiismereti szabadság, a vallásfelekezetek közötti jogegyenlőség, a felekezeti türelem és az általános emberszeretet képezik. Ezen elvek diadala mozdíthatja elő legnagyobb mértékben az emberiség testvériséget és közboldogságát és ezek érvényesítésére való törekvésünkkel munkálhatjuk legjobban édes magyar hazánk nagyságát és legszen-
tebb érdekeit.

De hogy ezeket minél hathatósabban munkáljuk, arra nézve egyrésztől szükséges, hogy mindnyájan minél nagyobb buzgósággal vegyünk részt a munkában, másrésztől, hogy módot találjunk arra, hogy ezen elvek elismerésére törekvő munkásságunkkal édes hazánkfiainak minél nagyobb tömegének lelkébe minél mélyebben behatoljunk és azok általános megvalósítása érdekében minél többeket munkatársakul megnyerjünk. Mert itt még nagy megműveletlen tér áll előttünk, a melynek termékennyé tételére és áldásos gyümölcsötzetésére a mi önkormányzatilag szervezett egyházunk és gyülekezeteink legalkalmasabb eszközül kínálkoznak nekünk, csak megfelelő módon, kellő ügyességgel és megfontolással fel kellene azokat használnunk.

Azon reményben, hogy társulatunk meg fogja találni rövid időn azt a módot, hogy ez irányban is betölthesse hivatását, Isten áldását kérve társulatunk működésére és jelen közgyűlésünkre, üdvözölve társulatunknak szép számban megjelent tagjait, üdvözölve igen tisztelt vendégeinket és az érdeklődő nagyérdemű közönséget, a Magyar Protestáns Irodalmi Társulatnak mai napra Hajdú-Böszörménybe összehívott X-ik vándorközgyűlését megnyitom.

Antal Gábor.

Bocskai Istvánról, vallásszabadságunk hősről.

(A hajdú-böszörményi nagygyűlésen tartott ünnepi beszéd.)

A vallás változtatása a nemzetek lelkét a legmélyebben érinti s oly átalakulást idéz elő, mint a tavasz a földre. Gondolkodásban, érzületben, akaratban átalakítani egy nemzetet: századok műve. Mivé lett Árpád magyarja fél ezer év alatt, I. István királytól II. Lajosig? — azt a változást a pogány ősi vallásnak a keresztyénséggel való felcserélése magyarázza meg. Hunnok és Avarok módjára nem enyészett el, tartós magyar államot alkotott, mely I. László, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás királyaiban európai hatásúvá domborodott ki. Erre idő kellett, félezer év!

A XVI-ik században indult meg a vallásváltoztatás második nagy folyamatja a reformációval. E nagy mozgalom varázserővel munkált Helvetia legmagasb havas csúcsaitól a Nagy Magyar Alföld közepéig, az angol és szász fajtól a hajdúk ivadékáig; mivel a reformációt mint haladási tényezőt fogták fel a nagy nemzetek; örök dicsősége a magyar fajnak, hogy minden rétegében, fenn és lenn, hévvel csatlakozott ahhoz s lelke tükrében az új fényt visszasugározta.

De mivel a vallás, benső természeténél fogva, halhatatlan erő az emberiségben, az újnak keletkezése nem jelenti a réginek teljes kimulását, hanem az erős harcot életre-halálra.

Igy történt ez hazánkban is, a hol a XVI-ik század negyedik évtizedében a korszellem hatása alatt annyira megizmosult a reformáció, „hogy ujjain számlálhatta volna meg az ember azokat, a kik őseik régi hitéhez, a r. katolikus valláshoz hívek maradtak“ (Károlyi Á. Budapesti Szemle. 1889. évf. 142. l.), mert „30 protestánsra csak egy katolikus esett“ (Révész, Figyelmező: 1878. évf. 352. l.).

De megváltozott minden a XVII. század hajnalán. A korábbi vallás fogyni érezvén élete erejét, a végponton felébredt benne a maga megmentésének ösztöne, de nem a lélek, hanem az erőszak fegyveréhez nyúlt. A török elől bújdosó pécsi püspök (Zalatnoki) rajongással öleli régi hitét s a tridentí zsinat végzéseit akarta Rudolf király által országos törvénynyé tételni, mely szerint országos tisztségre csak buzgó katolikus alkalmazandó. *Szuhaj* István püspöki székét, Egert a török elfoglalván, a püspök és káptalanja menedékhelyéül, ideiglenesen, Kassa városát jelölte ki (1597.), templom nem, létében egy kápolnával kellett előbb a vendégeknek megelégedni, mert a városban „lámpással is alig lehetett volna egy katolikust találni“. Alig tette be lábát a püspöki hatalom, hozzálátott a nagy templom visszafoglalásához s hat évig tartó aknamunka után, királyi rendeletre a császári parancsnok a templomra szegzett ágyúii segélyével, nemcsak elfoglalta, a mint a király előtt festette, „a buzgó katolikus királyok és királynék által emelt ama fenséges templomot“ (Kassán, 1604 jan. 8.), hanem valamennyi templomot elvett a polgároktól s még magánházaknál is eltiltotta a prot. istentisztelet tartását.

Hiába hivatkozott a város eddigi jogaira, hogy több mint félszázad óta (1549 óta) háborítlanul bírta templomait; háromszori tűz után mint saját tulajdonát, háromszor építtette fel a főtemplomot; mikor menhelyet adtak a káptalannak: biztosítást nyertek a város szabadságának épségben maradásáról. A királyi udvarban minden felfolyamodás félretétellett, *Szuhaj* már a sárospataki iskolát is el akarta venni.

Itt merül fel a *templomkérdés!* Az átalakító korszakokban ismétlődnek a templomfoglalások és átadomításaik a világtörténelem mezején. A dolgok erejénél fogva, mint Byron hirdette: még az istenek is engednek, az a templom, mely egykor Jupiteré volt, sorban lett Krisztus vagy Muhamed templomává (Ch. Herold. C. II.). A világtörténelem forduló mesgyéin rakásával váltak a pogány templomok keresztyén templomokká; úgy a római, mint a görög egyház minden lelkifurdalás nélkül alakítá át szokot a maga számára. Önélgúlten vette a római egyház birtokába a minden istenek templomát (Pantheon) s lón belöle Rómában a minden szentek temploma. IV. Bonifacius pápa korában, 610 Kr. u. (Kurtz: Egyh.-történelem. I. 87. §. és Allzog: I. 134. §.) A templom mitsem ér, ha elhagyták hivei, üresen áll, mert a templomot nem magáért, hanem a hivekért építették. Mikor mind egy szálíg elfogytak a régi vallás követői (így volt Kassán, így Debreczenben), azok újabb vallásra tért maradékai nem hagyták

pusztán a templomokat, hanem mint egyenes utódok és örökösök, átvették az Isten továbbdicsérésére. Ez volt a dolgok menete Európaszerte a XVI. században. Szuhaj püspök nem vehette vissza saját templomát a törököktől, elvette saját honfitársaitól, a békében a békét vézsesen felkavarta.

De mi adta a bátorságot a béke ölén felgyújtani a kegyetlen harcz üszkét? A siker, mely a szabad Erdély letiprása által ösztönző például mutatkozott. A jezsuiták által vezetett ingatag jellemű erdélyi fejedelem, Báthori Zsigmond, számba nem véve a hazafias szellemet s a népesség túlnyomó protestáns zömét, átadta Erdélyt Rudolf királynak. A király, a kegyetlen Básta György tábornokot nevezte ki Erdély kormányzójává és lenyügözőjévé, a ki előidézte ott a rémuralmat; egy tollvonással eltörle Erdély szabad alkotmányát, a régi vallás visszaállítását minden erővel megkezdette. Maga Rudolf király adta az utasítást fővezérének (1603 szept. 14.), hogy Erdélyből ki kell irtani „az istentelen eretnekségeket“.

E példa nyomán a szolgálalkú királyi tanács, melynek 14 püspök mellett 6 világi tagja volt, a király korlátlan jogát hangoztatta, a szabadság elkobzását javallá s az üldözést alkalmazta a királyi Magyarországra is; Pethe Márton kalocsai érsek, királyi helytartó és szepesi prépost, hatósága területéről megkezdte királyi parancsra az evangélikus lelkészek elűzését s templomaik elfoglalását. Oly vérmes reményeket tápláltak némelyek közülök, hogy azt jósolták: hat év mulva híre sem marad az evangélikus hitnek (Erdélyi Múzeum. 1879. évf. 3. l.). Ha a vallás éltető levegőjét, a szabadságot megsemmisítik, maga a vallás is rommá lesz. A király tanácsadói az alkotmány megcsonkításán régen munkáltak, a felküldött törvényczikket halasztásokkal, kihagyásokkal vagy elmagyarázható záradékokkal tették értéktelenné, hogy kijátszassák a nemzeti akaratot.

A kettős vész, a politikai és vallási szabadság elleni merényletek országos párttá tömörítették az eddig ellentétes városi és megyei, a lutheránus és kálvinista elemeket s az 1604-iki országgyűlésen a többség ünnepélyes óvást tett (1604 ápr. 8.), hogy ha megnyugtató választ nem kapnak közös felterjesztésekre, a vallásháborgatás égő kérdésében: minden jogaikkal élni fognak.

Mi volt ez óvásra a visszhang? A prágai tanács a felterjesztett 21 törvényczikkhez önkényüleg egy új, az ú. n. 22-ik törvényczikket toldott és szentesített a királylyal, melyben a király megújítja valamennyi elődjének a vallás ügyében hozott, már feledésbe ment, kemény törvényeit és rendeleteit,

tehát a lutheránusok megégetéséről szólót is; és eltiltja az országgyűlésen a valláskérdés előhozatalát, a kik azt mernék tenni, azokat, mint „nyugtalan újítókat“, büntetés alá vonja. Törvényt akartak hozni országgyűlés nélkül, sőt ellenére; figyelembe nem vették, hogy az erdélyi országgyűlések már évtizedekkel előbb (1557, 1564, 1571.) megalkották a vallás-szabadsági törvényeket.

A magyar alkotmány történetében beállt ezen páratlan sértés végleg felizgatta az országot, beállt az alkotmány megmentésének és megvédésének komoly szükséglete. A Gálszászra (1604 szept. 8.) összehívott rész-országgyűlés megtagadta a korább megajánlt pénz és hadisegély megadását mindaddig, míg a törvényen kívül szentesített XX-ik t.-czikk el nem töröltetik s a vallásszabadság meg nem erősítettik. Így vált közössé és egybekapcsolttá a politikai és vallási ügy! A ketős szabadság romja vagy diadala között kellett választani. S midőn a kormány karhatalommal megkezdte az adók behajtását, közjelszavá lett: éljen a nemzet az ellenállás jogával, fegyver ellen fegyvert szegezzen. A szabadságháború elkerülhetetlenné vált. Ki legyen a nemzet vezére, a szabadsághős, a megmentő? A nagy idő előállítá azt. A zsarnokság átka, hogy vakságával maga kelti fel a bosszuló villámot.

Bocskai István, magyar református nemes, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem anyai nagybátyja, Rudolf hive volt, mint fejedelmének követje, Prágában dolgozott a magyar korona és ország régi hatalmának visszaállításán, ezért honfitársai németpártinak nevezték. De midőn belátta, hogy az egységesítés nem a magyar királyság javára irányul, hanem szabadsága megfojtására, katonai leigázására, tartománynyá sülyesztésére; és sem Bécsben, sem Prágában a magyar államiságának egy barátját sem tapasztalt; sőt az önzéletes oszlopemberek elnémitására, vagyonaik elkobzására irtó háború indított; a jobb hazafiak felségsértési pörbe huzatván, éltek megmentése végett elbujdosni voltak kénytelenek, mint a nagy oszlopférfit, a lutheránus Illyesházi; ily körülmények közt Bocskai elhagyta az udvart, keserű érzettel félrevonult biharmegyei birtokára, várva az események fejlődését.

Bámulatos egyérettel az országos közvélemény Bocskait óhajtottá vezérül, az őt erre felhívó levél Prágába jutott — a nélkül, hogy Bocskai tudott volna a levélről: Barbiano, a Kassán lakozó katonai parancsnok, mint felségsértőt haditörvényszéke elé idézte; birtokai lefoglalását katonai erővel megkezdte, mert a reá törvénytelenül vetett tetemes adót nem

fizette. A támadást tehát Barbiano tette, elfoglalta Bocskai szentjóni várát.

Bocskai saját személye biztosítása végett előbb „Sólyomkő“ nevű hegyivarába vonult.¹ Elérkezett a cselekvés-órája, mint maga Bocskai végrendeletében fenhagyta, „ő felsége tisztviselői fegyverekkel, kardjokkal s ágyúival, minden törvény nélkül, kergettek engem el ő felsége hűsége mellől“. Sólyomkőből indult 500 emberével a nagyszerű útra, a felszabadító és önvédelmi háborúba. Nem volt pénz, sem hadsereg, de mögötte volt a legnagyobb kincs, a rejtett élő erő, az igazság és az a mellett fellángolt nemzeti lelkesedés. Diószeg mellett állotta útját a német hadsereg 10,000 emberrel; 1604 október 14-én, a legerősebb csata után, Bocskai győzött, mert a Barbiano seregében levő 3000 hajdú megértette, hogy őket nem a török, hanem hitők és nemzetök leigázására vezették, Bocskai zászlajához csatlakozott a kettős szabadság védelmére. (Pálkövi Antal cikke „Bocskai és a bécsi békekötés“ a Sárospataki Füzetek 1857. évfolyamában.) A zsoldos seregbeli szabadságvédőkké lettek, ez a hajdúk el nem évülő érdeme, övéké az oroszlanrész a sikerből, ők lettek az első honvédek. E diadal híre üdítőleg hatott az ország távoli részeibe, seregestől csatlakoztak a szabadító mellé, a császári sereg mint köd oszladozott, oly változás állt be, hogy egy hónap múlva (nov. 12.) Bocskai előtt ünnepélyesen nyitá meg Kassa városa kapuit, oda nem Barbiano, hanem Bocskai vonult be; a felsőmagyarországiak szabadítóként üdvözlék s Barbiano kénytelen volt Pozsonyig visszahúzódni. Bocskai tábora nőttön nő, vezéreinek egymás után adják fel magukat a királyiak kezén levő várak; sőt előcsapatjai Morvaországba és Sziléziába csaptak be. Prágában és Bécsben megrendültek, a mint a magyar nemzet erővé, hatalommá testesült. Ennél gyorsabb és nagyobb fordulat nem volt hazánk történelmében.

Rudolf országgyűlést hívott Pozsonyba (1605 jan. 6.), de azon oly kevesen jelentek meg, hogy az meg nem nyilhatott. Ellenben az erdélyi megyék és székelyek (Szeredán) február 21-én fejedelmökké választották Bocskait.

Az ország nagyobb részének szívét a közszabadság ügye mellett érezvén dobogni Bocskai, alkotásokhoz fogott, ország-

¹ E vár II. Rákóczi F. szabadságharczai alatt még állott, ezek megszüntével romboltatott le. Ma rom. „Óh mily szép méditatiót írhatna e romok felett egy magyar protestáns Volney“, jegyzé meg Révész Imre (i. m.).

gyűlést hívott *Szerencsre* (1605 ápr. 18.) „hazánk közönséges javairól és megmaradásairól“ tanácskozni. Míg a királyi hívásra alig öt, Szerencsre 21 vármegye jelent meg, igazolódott az 1604-diki felterjesztés kétségbevont aláírása „az ország többsége“. A régi vallás főpapjai — a mindig királypártiak — elmaradtak.

A szerencsi országgyűlésen nagy lelkesedéssel Bocskait Magyarország fejedelmévé választották, letette az esküt, beszédében méltán adott hálát Istennek, hogy „egyetértést öntött a magyarság lelkébe“. Ez a siker biztosítéka mindenben!

A rendek megszerkesztették egy erőteljes emlékiratban „panaszaikat, mentségeiket és tiltakozásukat“ (*Querelae, excusationes cum protestatione*) s mint kiáltványt Isten előtt a keresztyén világhoz intézték. E vádlevélben igazolták fegyverrekelésöket. Felkelnek, mondák benne, hogy „a szabad ország hitvány tartományyá ne sülyesztessék“; továbbá a vallásszabadság üldözése ellen rámutattak a bibliára, abból tudva levén, „hogy Krisztus és apostolai senkibe a hitet, valást, szent lelket fegyverrel nem erőszakolták“, mert a hit hallásból van. (dr. Károlyi A. „Magy. Országgyül. Emlékek. XI. köt. 1899. év. 168—190. l.) Az evangyéliom szelleméhez alkalmazkodva törvényül hozták, hogy „a vallás szabad legyen“.

A király környezetében Mátyás főherczeg felfogván, mily veszély környezi magát az uralkodó családot, a békekötés eszközehez nyúlt, elküldte követeit Bocskaihoz, azokhoz csatlakozott az eddig felségsértőnek kiáltott Illésházi, kit sűrű levelezés után maga a főherczeg kért fel közvetítőül, a ki különben is királypárti volt, míg el nem üldözték, de hazajövele után Bocskaihoz csatlakozott volt. A király követeit Bocskai Kassán fogadta (júl. 1.) kellő diszszel, de csak akkor bocsátkozott velük érdemleges tárgyalásba, mikor felmutatták a császár-királytól a felhatalmazást; a németnek írás nélkül nem hisznek, ez volt a közfelfogás. A fejedelem átadta írásban a békepontokat. Dicső mozzanata történetünknek, hogy felülről keresték, kérték a békét, a nemzet pedig ereje tetőpontján diktálta követelményeit.

A béke első pontja ez vala „Kévánja a magyar nemzet, hogy ő felsége minden várban, városon és falun és *mindeniütt* Magyarországbán szabad vallásában kit-kit megtartson és abban senkit is meg ne háborítson“. Hogy a nemzeti küzdelem mozgató lelke, a szabadságok anyja, a lelkiismeretszabadság tétetett első helyre, mutatja legjobban a valláshős mivoltát s a háború egyik főokát. Az akkor fenn álló rendi alkotmányból az újkori alkotmány építése itt kezdődik, mert a vallás-

szabadság a nép zömének, a falvak lakóinak is biztosítottatik; megcsillant itt a népjog hajnalcsillaga. Biztosításul a szabadságnak, követeli továbbá első sorban a nemzet, hogy II. Lajos király alatt hozatott szomorú törvényből „a lutheránusok megégetése“ töröltessék; s az európai nemzetekhez intézett kiáltványban „iszonyúnak“ nevezett 22-ik articulus, mely országgyűlésen kívül toldatott be a törvénykönyvbe, onnan szintén kitöröltessék, ezzel a törvényhozó felségjognak érvény szereztessek.

A többi pontokban a nemzeti fejlődés akadályainak elmozdításáról gondoskodtak. Mivel pedig keserű tapasztalatok alapján az akkor uralkodó papirendet s annak mindenhatóságát, politikai ügyekbe való beavatkozását tartották az ország bajai egyik főokozójául, főleg a jezsuitarend ellen fordultak. A hetedik békepontban követelték a rendek a *jezsuitáknak az országból kitelepítését*. E nagy kérdést — mely ma sem szünt meg nyugtalanítani a nemzeteket — Bocskai és kora vetette fel a világtörténelem asztalára, megelőzve vele Európát. A jövőbe bevilágító eszme volt az. Bocskait száz év múlva követte e téren II. Rákóczi Ferencz (1706), a ki az államban államot képező jezsuiták ellen szintén merész támadást intézett, hangoztatta volt, hogy a róm. katolikus egyház virágozott a jezsuiták előtt is, más szerzetrendek századokon keresztül védelmezték azt, mikor még az „italizmus“ (mai nyelven ultramontanizmus) lovagjai nem szerepeltek.¹ E két messzelátó államférfiú: Bocskai és Rákóczi, készítik elő a világnézlet megfordulását, mert az európai kath. királyi udvarok (az úttörő volt Pombal marquis spanyol miniszterelnök 1759-ben) maguk eszközölték ki a jezsuitarend megszüntetését 1773-ban; a bécsi kormány akkor maga is hozzájárult. Hadd a magyar nemzeti szellemet saját alaptermészete szerint cselekedni, ő a világ első népeivel versenyezni képes, sőt néha megelőzi őket. Ime a történeti példa erre! Igaz, hogy 40 év múlva az „italizmus“ (Rákóczi szava) feje megint visszaállította a jezsuitarendet (1814) az európai reactio korában; de az is igaz, hogy a francia köztársaság 1880-ban és a német birodalom 1872-ben 70 év múlva kitelepítették a jezsuitákat birodalmuk területéről; azt tették, a mit Bocskai kívánt. Meg kell gondolni, hogy az emberiség életében a visszaesések nincsenek kizárva;

¹ Rákóczi válaszát egész terjedelemben magyarul közli *Zsilinszky Mihály* „A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai“ hatalmas művének IV. kötetében (1897) 206—225. l. Méltatta Balogh F. „A magyarországi Prot. Egyházak története“ 96. l. Debreczen 1905.

oh hányszor kellett ezt tapasztalni szegény hazánknak le a mai korig!

Hogy a szeg fejét találta el a Bocskai-szellem, mutatja, hogy nyomban a jezsuiták rágalmazó irattal akarták elfordítani Németország fejedelmeit a magyar nemzeti üggyel, kitagadván Bocskait és híveit, sőt a magyar protestánsokat a keresztyének sorából. Bocskai hívei kénytelenek voltak védíratot (Apologia) bocsátani ki a rájuk fogott hazugságok ellen; hogy a támadás jezsuita kohóból származott, igazolja, miszerint a jezsuita Pázmány Péter próbálta volna czáfolni a magyar egyház követeinek és lelkészeinek védíratát.¹

Bocskai tekintélye folyton nőtt, Erdélyben az eddig tartózkodó szászok is meghódoltak (szept. 14.); a török nagyvezér november 10-én fogadta a fejedelmet a Rákos-mezőn, fényesen és szövetkezett vele.

Ez alatt a királyi udvarban elkészítették a Bocskai béke-pontjaira adandó feleletet részenként. Az első királyi válasz Bocskaihoz érkezvén (szept. 20.), annak tárgyalására ő *Korponára* (1605. nov. 21.) országgyűlést hívott, melyre a királyi követek is megérkeztek. Hajh! de e válasz nélkülözötte az őszinteséget, a jogos kívánságok kielégítésétől távol volt. A sarkalatos első pontra a tényekkel ellenkezőleg általánosságba burkolva csak annyit mondott „ő felsége miként ezelőtt, úgy ezután sem fog senkit háborgatni vallásában“. Ilyen volt a többi pontokra is a semmit mondó válasz.

A nemzet Korponán elkeseredéssel, sőt haraggal fogadta a választ, nem nyugodhatott bele — mint Bocskai magát kifejezte — hogy „nekik csak a karón mutassanak varjút“ (Erdélyi Múzeum, 1879. év.). A királyi követek látva a közfelháborodást, sietve távoztak Korponáról. A háborút folytatni kell, lón ország végzése; sőt a hevesebbek a királylyal való örök szakítást javalták, a mérsékelt Illésházi akadályozta meg, hogy a béke szállai meg nem szakadtak. A mindig remélő Illésházi társaival mint Bocskai követei vitték fel Bécsbe a főherceghez a rendek feleletét, ott türelmetlenül vártak rájuk, a bécsi nép bámulatának tárgyai voltak, mikor deczember 31-én megérkeztek.

Kezdetét vette a *második alkudozás* Bocskai és a király

¹ Ez „Apologia“ szövegét ismertette Révész Kálmán Kassai ref. lelkész, Alvinczi Péterék utódja, a bécsi béke háromszázados évfordulóján a „Protestáns Szemle“ 1906. év 5-ik füzetében. A közszabadság és haladás tömérdek rázkódtatástól lett volna ment, ha Bocskai kora által felvetett eszme akkor valósult volna meg.

követei közt s mivel német részről a húzás-halasztás volt az utasítás, öt hónapi fegyverszünettel segítettek a kérdés megoldásán. Legnehezebb volt a valláskérdés, melyet Mátyás emberei semmiképpen sem akartak elfogadni, a jezsuiták ijesztgették a főherceget, ha engedne, a pápa kiátkozásával. Nagy vontatva megszerkesztették a bécsi egyezményt, a mint Rudolf jónak látta, a főherceg követei leérkeztek Kassára s ő külön levélben kérte fel a fejedelmet, erősítené meg a békepontokat. „A rendek jogait tiszteletben tartom“, összehívta tehát Kassára az országgyűlést (1606 ápr. 24.). A második királyi válasz felolvasása után újra kitört a méltó elégtelenség, a nagy többség kijelentette: csak a nemzethez illő igazságos békét fogad el. Rendkívülieg felhevítette minden tag kebelét az első pont a *vallásszabadságról*, ebben csak annyi van, hogy a vallásügyet a korábbi állapotban hagyja meg; a 22-ik cikket törli, mert országgyűlésen kívül hozatták. A rendek teljes részletezett és világos törvényt kívántak (május 12.), t. i. az háromféle religio: római, helvét és ágostai *szabadságos hirdetésben* maradjon köztünk és hogy az evangélikusok vallása ellen szóló törvényczikkek, bármely időben hozattak, eltörültsenek a 22-ik t.-cikkkel együtt. Az eltörlés erősen van körülírva, egyike „semmisíttessék meg“, a 22-ik cikk töröltessék azért is, mert ez a cikk volt a religio megbántása. A 8-ik pontra nézve határozták, hogy ő felsége a jezsuitákat ne tartsa országunkban; jobb ezeknek az országból való megváltását, hogy nem mint a békesség alapjának megbomlását viselni. („Sylloge actorum Publicorum“. 20—22—27. 1. Chorebo, azaz Sinai Miklós 1790-iki kiadványa.) Követelték még a kath. püspökök számának csökkentését; az adománylevelekből azon záradék kihagyását, hogy az adományos tartozik jóságairól a prot. lelkészeket és vallást kiűzni stb.

Úgy Korponán, mint Kassán a *református vallás* névleg biztosításának kívánása a legjobban sérté a kath. nagyhatalmakat; mert az ágostai hitvallást a német birodalom területén törvény ismerte ugyan el (1555 óta), de a reformátusoknak ott sem volt törvényesen elismert szabadságuk, sem az osztrák örökös tartományokban. A királyi Magyarországbán semmiféle törvény nem biztosítá, megnevezve még az ágostai, annál kevésbé a helvét hitvallásúakat. Európai kérdéssé Bocskai emelte fel azt; ő volt az a ki nemesen mind a három vallás szabadságát követelte; még pedig úgy hogy az állam Acsádi Ignác szép képe szerint (Magyarország története 1526—1608. a 610. l.) ne középkorilag berendezett gót dóm (homályos püspöki székestemplom) legyen, mely egyetlen egy felekezet szá-

mára épült, hanem az új felekezetek részére biztosított egyenjogúságnak megfelelően építtessék át! Ebben ragygyant fel az újkor hatalmas szelleme, profétiája és a jövő előkészítése. A pusztában kiáltó szó a magyar nemzet szívéből, lelkéből, agyából jövelt ki.

Megemészthetlen volt e kíváncsi Bécshen, Prágában, Velenczében, Rómában, Madridban, szóval fél Európában. A spanyol-pápai párt irtózott a magyar kíváncsalmaktól, még az ágostai vallást sem lehet megtűrni, hát még a helvét hitvallást, „a svájci parasztok és kézművesek vallását“! (Acsádi i. m. 232. l.) A pápa a kath. vallás érdekeit sértő bármi határozatnak ellene nyilatkozott; a béke tehát csak a „kath. vallás sérelme nélkül“ jöjjön létre, így intett a pápa államtitkára Borghese bíbornok. De az események hatása alatt még is annyit megengedtek, hogy „a szükség úgy parancsolván“ a két prot. vallás szabad gyakorlásának „hallgatólagos megtűrésébe“ Magyarországon beleegyeztek. Ily háttérrel szemben elengedhetetlen volt Bocskaiék azon álláspontja Kassán, hogy nem hallgatólagos tűrés, hanem nyílt és megnevezett legyen a vallásszabadság elismerése és ő felsege „az egész országban való helyeken minden rendeknek szabad és helybehagyott vallásának a bevett és használt szokás szerint komolyan nyújtja hirdetésének és tanításának szabadságát és egész Magyarország területén hangozni és szétterjeszteni engedje. (Sylloge: 22. l.)

Ily értelemben készítették el a kassai viszonzólevelet (replica) s Bocskai követei Illésházi és társai vitték azt Bécsbe, az ez időközben teljhatalmú kormányzóvá kinevezett Mátyáshoz. A kassai ingerültség hangja intette a német tanácsosokat megfontolni teendőiket, Mátyásnak sem volt kilátása kedvezőbb hadi fordulatok előidézésére, pedig a fegyverszünet vége (jún. 24.) már közeledett. Kemény viták után aláírták a bécsi béke okmányát (jún. 23.) mind a két fél követei; Rudolf, kinek környezete előbb „istentelen“-nek nevezte az okmányt, nagynehezen megerősítette azt aug. 6-án, de tekervényes záradékkal. Mátyás, látva a veszélyt, a záradék nélkül küldte le az okmányt Bocskaihoz aláírás végett.

De ismét új nehézséget idézett elő az első cikk végére tett az a pótlás, hogy a vallásszabadság „ne legyen a római kath. vallás sérelmére“, mely kétséges és homályos voltánál fogva elértékteleníté a lényegét. Ez a híres záradék (praejudicium religionis catholicae“ lásd Clemente levelét Mátyáshoz, 1606. márcz. 16.) a pápa és a spanyol király követeknek találománya s megtette hatását az udvari körökre; e tétellel a mit

egyik kézzel adtak, azt a másikkal visszavehetik. Bocskai a mellette levő rendekkel feltárván ezen és egyéb pontokban az elhárítandó nehézségeket, azok kijavítása végett megint visszaküldötte Mátyáshoz kívánalmait. Mátyás a végponton nem akarván kockáztatni a békét, másképp segíteni nem tudott, mert a béke szövege Rudolf aláírása után meg nem változtatható, külön magyarázó és biztosító *oklevelet* (assecuratoria) adott ki Bécsben 1606. szept. 13-án. Biztosítja benne a rendeket, hogy az az aggodalmas záradék minden mellékgondolat nélkül (non mala fide) tétetett oda; s a kívánt jobbitásokat a következő országgyűlés lesz hivatva kiigazítani. (Sylloge: 41. l.)

Bocskai utolsó kassai gyűlésén (1606. december 13.) felolvastatta a biztosító levelet, szívökre kötö hitveinek a pontonként elsorolt és megállapított változtatásoknak és jobbitásoknak a következő országgyűlésen kiigazíttatását. A rendek megállapodása írásba tétetett december 22-én. Ezzel „nagy műve, az első magyar szabadságharcz, mely politikai és vallási volt egyaránt“ befejeztetett s „Magyarország nemzeti és állami jövőjére döntő befolyást gyakorolt“ (Nemes Elek Erdélyi Múzeum, 1879. év 88. l.).

A békekötés általános örömet keltett fenn és lenn. Sietetni kellett azt azért is, mert a nagy fejedelem — vagy a mint 1607-ben nevezték „a magyarok Mózesé“ — élete végén volt; alig néhány nap múlva 1606. december 29-én „ő felségét kivette a Krisztus a világból“ élete és hatalma délpontján 50 éves korában. Gyászba borult az ország; a fejedelem *temetése* egyike volt a legnagyobb hazafias temetéseknek. Halála hetedik napján tetemeit vas koporsóba zárták, 500 feketébe öltözött udvari szolga állt őrt; a nehéz selyembe vont koporsót főurak vitték a kassai nagy templomba, (mert ez Bocskai alatt vissza szállt a kassai protestáns hitvekre), hol a padok fekete selyemmel voltak bevonva. Alvinczi Péter kassai magyar pap tartotta a halotti tanítást; a magyar szónoklatot (Oratio) Rimai János udvari tanácsos, a ki szemtanuja volt a bécsi tárgyalásoknak (jan. 7.), a latint a lelkes ifjú Tököli Sebő, a fejedelem szilárd hive.¹ A gyászmenet február 1-én indult Kassáról; Gyulafehérvárig 18 helyen állapodott meg, 18 ponton lón alkalom megannyi vidéken a részvét

¹ Az erdélyi fejedelemség elenyészte után erővel visszavették a katolikusok (1693.) a kassai székesegyházat s hol egykoron Bocskai ravatalon feküdt, most ott Rákóczi Ferencz porai nyugosznak!

megnyilatkozásának, a honfiúi könyek hullásának. A tetemet öt ezeret haladó diszkiséret környezte. Az volt a két országon átvonuló *gyásziút*, mely a saját fegyvere által szabaddá tett országrészen huzódott át, saját hű tábora és a szabad nép vette körül mindenütt. A koporsó február 21-én érkezett Erdélybe, másnap helyezték a fejedelmi sirboltba, nőtestvére mellé, a ki Báthori Kristóf fejedelem hitvese vala. A falba ezüst lap helyzetetett felirattal. (Szilágyi Sándor, Rákócziak kora, 77. l.) A sólyomkői sziklavárból kirepült magyar Turúl 27 hónapi dicsó szárnyalása alatt kiderült a magyar ég, s Magyarországot visszaadta a magyarnak, a világnak, ezért marad áldott emlékezete míg magyar él e földön!

„Márványoszlop nem marad fenn épen,
Megmarad a jól megőrzött érdem“

(Byron, Childe Harold. C. II.)

Az uralkodásra képtelen, beteg Rudolfot Mátyás főherceg éppen a protestánsok segélyével a magyar trónról lemondván, magyar királylyá választatott, s a koronázó országgyűlés Pozsonyban (1608. okt. 22.) a bécsi békét az ország törvénykönyvébe beigtatta; s a kassai meghagyások értelmében kimaradt a veszedelmes záradék és beigtattatott a nagyjelentőségű szó „falvakban“, mely a néposztályok számára biztosítandó volt a vallásszabadságot. Sőt a vallásról két külön törvényczikk alkottatott, mely a királyi Magyarországon a két evangélikus egyházat kivette a volt püspökök fenhatósága alól s önnön felebbvalói hatósága alá helyezte; ezzel az önkormányzat öröklő jogába állítatott. A 46 év óta szünetelt nádori hivatal — mint a békekötők elengedhetlenül mindig követelték — visszaállítatott s e székbe az első protestáns nádor Illésházi István ültettetett, ki hűségeseen öröködött Bocskai után a bécsi béke átvitele felett.

Igy lón a bécsi béke evangélikus egyházaink országos szabadságának alaposzlópa. Az alaptörvényt 200 évig igyekeztek az ország ellenségei, mikor zord idők következtek, lábbal tiporni vagy félremagyarázni, de vissza-visszatért a nemzet egységes érzülete, a mi Bocskai korát jellemezte és erőssé tette és „annyi balszerencse közt“ 200 év mulva az 1790/91-iki 26. törvényczikk a vallásról, a bécsi békére hivatkozott s ez alapra helyezkedve, hozta „örökké tartandó törvényül“ a prot. vallásszabadságát biztosító pontjait, ott is a Bocskai szelleme volt az éltető erő. Az 1859-iki nyílt parancs (pátens) ellen is e törvényre támaszkodva vívták a dicsőséges harcukat Bocskai és Illésházi utódai.

Dicsőség a valláshős emlékének! Hála a Mindenhatónak, ki időnként, sokszor az enyészet szélén, hősléleket ajándékozott örök kegyelméből a magyar nemzetnek az idők és körülmények változásához alkalmazva, ez jele a Gondviselés felettünk örökösének. Örökjék ezután is és a legnehezebb időkben felettünk! De nem szabad elfelejtenünk, hogy az Úr Istenfélő népet gondoz atyailag, ő ad hosszú életet őt tisztelő fainak.

Bocskai korának s a bécsi békének felüdítő *hatásai*.

1. Új szellemi áramlat fúvált mindenfelé a Bocskai kortól fogva. Először is megmozdult az egyetem eszméje éppen a protestánsok körében. A tiszántúli egyházkerület Hodászi Lukács superintendens elnöklete alatt tartott zsinatja Gyulafehérvártól 1605 június 5-én követeket küldött Bocskai fejedelemhez Kassára, kérve egy *országos főiskola* felállítását. Ennek valószínűsítése az ő rövid uralma miatt Bethlen Gábor erdélyi fejedelemre maradt, aki 1629-ben Gyulafehérvárt nyitotta meg. (Révész I. „Figyelmező“ 1881. 222. l.) Erdély függetlenségével és a nemzeti fejedelmek eltűnésével az egyetemmel fejlődés elbukott.

2. Megható végrendeletében (Sylloge: 61—79. II.) a vásárhelyi iskola építésére 3000 frtot; a váradai iskola (auditorium) építésére 200; a debreczeni diákok számára 200 frtot rendelt. Ezzel nyitotta meg az utat, melyet fejedelmi utódai a magyar iskolák javára fényesen követtek a *tudomány őrhelyeinek ápolására*. I. Rákóczi és Apafi tanszékeket alapítottak a debreczeni kollégiumban. E példából keletkeztek a jótékonyság csillagezrei kisebb-nagyobb fényvel, mely a magyar tanügy egén a tejjutató képviseli napjainkig. Ezek az iskolák a magyar állam és magyar műveltség, szellem és érzelmi erősítői valának mindenha. Ez eltörölhetetlen érdemök. A debreczeni főiskolában ma is meg van Bocskai alapítványa!

3. Bocskai hatására a *biblia* szabad utat vett mindenfelé. Asztalos Sándor nagyszombati jómódu polgár és tanácsbeli a biblia újrányomatásán munkált, arra áldozott. Az 1603. év közepén a rémuralom zúgása alatt vallása miatt kirekesztett a tanácsból. Pártoltja Szenczi Molnár Albert éppen a bécsi béke évében fejezte be *zsoltárfordítását*; a bécsi béke s a hazából kiható szép hírek vigasztalólag és bátorítólag hatottak lelkére. Irodalmilag, vallásilag a magyar hitjavítás szadokkal dacoló emlékműve, a zsoltáros könyv, 1607-ben megjelent; nemsokára a biblia kétizben (1608 és 1612.) Asztalos Sándor boldogságot érzett; a bécsi béke után minden helyen, hol annak előtte még csak házaknál sem volt szabad

olvasni a szentírást, most nyilván és nagy bátorsággal hirdethették az Evangéliomot. (Toldy F. „Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez“ Pest, 1869.) A Bocskai kor vallásos költője Szenczi Molnár Albert zsoltár szavait milliók éneklék ma, ez a Bocskai kor nyelvének zengő hirdetője ma is.

4. A szabad vallásgyakorlat csodás és *lázos tevékenység*et idézett elő; megalakultak az egyházkerületek és alkottak az egyházi törvények s az egyházalkotmány mezején az elvek harcza közepette az újabb korig nem tapasztalható életlűktetés volt érezhető. Bocskai fellépése nélkül nem jöhettek volna létre sem a zsolnai nagy zsinat alkotásai (1610), sem a messzehatású komjáti kánonok (1623), sem a szatmárnémeti nemzeti zsinat száz kánona, melyek 200 évig maradtak az egyházkormányzás oszlopai. Megindult 1608-ban a presbyterianizmus és puritanizmus elvi vitája és Szilvásújfalvi és később (1638) Tolna Dali János korában s oly magvakat vetett el, melyeknek eredménye lőn, idők multával, a presbyteriumok felállítása s az iskolákban a latin helyett a magyarnak tanügyi méltóságára emelkedése.

5. Bocskainak a legzordonabb időben, midőn hazánk, nemzetünk, egyházunk létele forgott kockán, Illésházihoz érkezett levelének azon tétele „tudjuk azt, hogy a mi nemzetségünknek *több hazája* ennél soha, soha nem lészen s nincsen is“, nemcsak a nemzet egyesítésének lőn felbuzdító szózata siralmas hangulat alakjában, hanem jóslatszerű, ihlető eszmét tartalmazott, mert 250 év múlva költői alakban zendült meg a „Szózat“ költőjének lelkében s a megujult zord korszakban újra egyesíté szivben a nemzetet s az elnyomatás siralmas éveiben talpraállító erőt lehelte a nemzet minden fiába „a nagy világon e kívül nincsen számodra hely“, itt Bocskai lelke újra megszólalt. (Révész Imre „Emlékezés Bocskai Istvánról“. „Figyelmező“ 1878. 350. l.) Hajh! ki tudja hányszor kell még annak megszólalni!

Balogh Ferencz,
hittanár.

Bocskai mint szabadsághős.

(A hajdúböszörményi gyűlésen tartott ünnepi beszéd.)

Mélyen tisztelt ünneplő közönség!

Egy kisebb jelentőségű egyén méltatása épp úgy könnyebb feladat lehet egy igazi történelmi nagyság méltatásához képest, mint a hogy egy szelid halmokból álló kies vidék leírása bizonyára könnyebb egy égbenyuló hegyvidék leírásánál. Bocskai történelmünk egyik legkimagaslóbb alakja, mint hegyóriás áll előttem, honnan tekintsem át érdemeinek magasba nyuló csúcsait, hogy szemléljem meg és hogy tegyem szemlélhetővé egyéniségének hatalmas arányait, hogy hatoljak le nagy lelke mélyén honolt érzéseinek kincses gazdagságához, hogy tegyem újra hallhatóvá honszerelme rengetegének felzúdulását, hogy jelenítsem meg hithűségének megdönthetetlen sziklatömegét és hogy fejezzem ki annak a keresztyén alázatosságnak felséges nagyságát, melylyel magát e hegyóriás Ura Istene és hazája előtt porszemnek érezte, vallotta.

Csak hivatott történetíró feladata lehetne ez. Ám az egyszerű, a legigénytelenebb ember is magasba emelkedhetik a vallásos és hazafias érzés szárnyain, ezeknek az érzéseknek szárnyalása alá adom hát lelkemet, hogy felvigyék a magasabb szempontok étheri tisztaságába, onnan próbálom áttekinteni Bocskai nagyságát, s onnan kiáltok hozzátok a nagy elődöt ünneplő kései kor gyermekeihez, hogy azt a hálát, mely e kegyeletes ünnepre összehozott benneteket, sohasse engedjétek magatokban elhalványulni, örökítsétek át maradékaitokba is, mert a magyar hazának, a magyar protestantizmusnak hálára, ünneplésre, kegyeletre méltóbb történelmi nagysága nincsen Bocskai Istvánnál.

Tisztelt ünneplő közönség!

Abban az időben, a melyre Bocskai közéleti működésének kezdete esik, a török hódoltság s az állami eldaraboltság korában, nem lehetett a nemzetnek terjeszkedő, a nemzetközi befolyás erősítésére törekvő imperiális politikát folytatni; meg kellett érni olyan politikával, mely célpontul az elvesztett önállóság visszaszerzését, a szolgaság megszüntetését, a török kiverését tűzte ki. Ez volt akkor az egyedül lehetséges nemzeti politika. S ez volt a Bocskai politikája is.

Bocskai a kitűzött célt a török által el nem foglalt területeknek Habsburg-jogar alatti egyesítésével s az így nyert erőnek a török elleni felhasználásával akarta elérni, mert a török uralom meggyőzésére csak egész Nyugat-Európa lehetett képes, ennek erejét pedig csak a római német császárságot leggyakrabban viselő Habsburgok egyesíthették. Bocskai ezért folytatott eleinte törökellenes Habsburg-párti politikát, ezért vezette a havasalföldi hadjáratot a török ellen, ezért támogatta Báthory Zsigmondot abban, hogy az erdélyi fejedelemséget Rudolfnak átadja.

A török védő szárnyai alatt álló, annak sok támogatását élvező Erdélyi rendei nem értették meg ezt a politikát, a prágai udvarnál sokat tartózkodó Bocskait „német lelkűnek“ nevezték, nótaperbe fogták, száműzték, erdélyi uradalmait elkobozták. Bocskai az igaz államférfiúi nagyság jelét adva tűrte az elveiért szenvedett léleksebző gyanúsításokat, ma pedig az erdélyi rendek akkori, később megváltozott felfogására csak azt mondhatjuk, hogy vajha sok, de legalább minden korszakban egy olyan „német lelkű“ államférfiút adna nekünk a magyarok Istene, mint a milyen Bocskai István volt!

Eljött az idő mégis, mikor Bocskai szembe fordult a Habsburgokkal. Mikor ezt tette, nem vált következetlenné, azt tette csupán, hogy a folyvást szemé előtt tartott ideált, a nagy, önálló, alkotmányos, nemzeti Magyarországi eszméjét a változott viszonyok közt változott eszközökkel szolgálta tovább. Mikor látta, hogy politikai alap gondolatát éppen a Habsburgok alkotmányellenes törekvései részéről fenyegeti a legimminensebb veszély, attól fogva a külön erdélyi fejedelemségre törekedett, hogy ez a birodalmi politikát követő Habsburgokkal szemben a nemzeti önállóság biztosítékául szolgáljon. S hogy a nemzeti önállóság gondolatát a király is elismerje, fegyverre kelt, még a törökkel is szövetkezett ellene. Ettől fogva Rhédey Ferencznek, későbbi legkiválóbb hadvezérének mondása jellemzi legjobban a Bocskai politikáját, a „német lelkű“ Bocskai politikáját: „Valahol mi magyar e

széles világon vagyon, egygyé kell lennie és a németre kell támadnia“.

Előbb azonban a német támadt. Rudolf elérkezettnek látta az időt a magyar alkotmány nyílt és végső megsemmisítésére. Mi sem természetesebb, mint az, hogy ezt a lelkiismereti szabadság elkobozásával kezdette meg. A hol a hatalom jogokat akar elkobozni, elsősorban mindig a gondolatnak, a lelkiismeretnek szabadsága ellen indul, jól tudván, hogy ezzel a jogoknak, az egyéni és közszabadságnak, az alkotmánynak, a nemzeti öntudatnak gyökerét irtja ki. Így függ egymással össze a nemzeti és a vallásszabadság.

Nem lehet e kettőt élesen elválasztani a Bocskai szereplésében sem. Nem véletlen volt az, t. ünneplő közönség, hanem a politikai és vallásszabadság szoros egybefüggéséből származó körülmény, hogy Rudolf egy alkotmánysértő tény-nyel, egy önkényes törvénycikkelynek corpus jurisunkba való becsúztatásával akarta a protestantizmust elnyomni s hogy a protestantizmus ekkép történő elnyomását viszont az alkotmány teljes megtörésére kívánta felhasználni; nem véletlen, hanem az összes szabadságjogok testvériségéből folyó természetes eredmény, hogy Magyarország alkotmányának legerősebb védőbástyája századok óta a magyar protestantizmus és hogy jövöben is alkotmányunk támadói legtermészetesebb és legelszántabb ellenségüket elsősorban ni bennünk, magyar protestánsokban fogják feltalálni.

Bocskai tehát az alkotmánynyal együtt megtámadott vallásszabadság védelmére az önvédelem legutolsó pillanatában, mikor már a király hadai ő ellene vonultak, mikor már maga és nemzete iránti mulasztás lett volna a további késedelem, fegyvert fogott.

T. ünneplő közönség! Nagy jelentősége van a Bocskai felkelésének, mert igen nagy eredményeket ért el. de a legnagyobb horderőt, a legtávolabbi jövőre is kiható jelentőséget — nem tehetek róla — én még sem az elért eredménynek, hanem annak az elhatározásnak, magának annak a ténynek tulajdonítom, hogy — kardot rántott. Ez által lett ő a legelső magyar szabadsághős, ez által adott példát a későbbi korok szabadsághőseinek, ez által mutatta meg, hogy a magyar igaz vitézi nép, szolgájáromba nem hajtható, kezébe fegyvert csak a legvégső elkeseredés ad ugyan, de a legvégső elkeseredés kezébe mégis csak fegyvert ad. A kardra-kelés ténye örök érdeme és dicsősége lenne Bocskainak akkor is, ha sikerre nem vezetett volna. Jogszerű tény volt ez, ezzé tette az akkor még egészen érvényben volt aranybulla tételes

intézkedése és a létükben megtámadott nemzeteknek az a minden aranynál tisztább, minden bullánál erősebb és minden időben érvényben lévő természetes joguk, hogy megtámadójukkal szemben úgy védik magukat, a hogy lehet

De abból a széttagolt, elgyengült nemzetből ugyan honnan vehette az erőt a nemzeti függetlenséget kivívó eredményes felkeléshez?

Nem felekezettert, nem osztályért, nem szeparált érdekért harczolt, mindenek jogának védelmére kelt, fegyverrel szólította hát a haza minden fiát, gazdagot, szegényt, katolikust, protestánst, főurat, köznemest, jobbágyot, sőt még azokat is, a kik jobbágyok sem voltak: a hajdúkat. Álljunk meg itt egy kissé, t. ünneplő közönség, kik voltak a hajdúk?

Bujdosó, földönfutó, minden nélküli emberek, úgy a nemesek, mint a jobbágyok soraiból, a kiket az akkori szörnyű viszonyok, törököknek, idegen zsoldosoknak kegyetlenkedései mindenüktől megfosztottak s csak pusztá életük maradt meg. Ezrével kóborolva járták be az országot, dolgozniok nem lehetett, élniök pedig kellett; a megélhetésnek rájuk nézve egyetlen módjához fordultak tehát: fosztogattak s Bocskai legnagyobb diplomatája, Illésházy szerint „a megtámadott vidékeket úgy hagyták vala, mint a szedett szöllőt“. A társadalom kitaszított alakjai voltak, törvényen kívül álltak, bárki büntetlenül irthatta őket.

És én mégis azt mondom, t. ünneplő közönség, hogy a hajdúknak emlékezete előtt levett kalappal álljunk meg. A kiket a társadalom kitaszít kebléből, — azok mindig ellenségei lesznek a társadalomnak, — ez örök törvény. Nem azért dúlt a hajdú, mert csak ahhoz volt kedve, hanem azért, mert másként nem tehetett. Ezek és ezek nem pusztulhattak el önkéntes éhhalállal. Élt az ő lelkükben is az elvesztett tűzhely szelíd emléke, a tönkrement családi boldogság édes sugallata, az elhagyni kényszerült otthoni vidék ismerős képe, a mindennapi munka boldogító jutalmának vágya, élt még ennek a hazának szeretete is, a melynek ők hálával igazán nem tartoztak. A honszerelem mindeneket felülmuló erejének bizonyosságára nincs is még egy olyan példa a világtörténelemben, mint azoké az útfélrevetett magyar hajdúké.

Minden azon fordult meg akkor, hogy a hajdúk melyik részre állanak. Jól tudta ezt a királyi hadak vezére is. Debrecent és Nagyváradot ígerte nekik szabad prédára, ha Bocskait leverni segitének. Jól ismerte a helyzetet Bocskai is, de ő mit ígérhetett volna nekik egyebet, mint hazájuk és lelkiismeretük szabadságát. És a hajdúk Bocskai mellé állottak.

„Nem akarunk — úgy mondák — nemzetünk hóhérai lenni“. Á kik az őket kitalált társadalom ellen oly vad kegyetlenséggel tudtak küzdeni, a létében veszélyeztetett nemzet ellen fegyvert fogni képesek nem voltak. Fegyvert fogtak, de a nemzet védelmére. Szétverték Barbiánó hadait, a császári hadsereget kiverték az országból, majd Ausztriát dúlták a hajdú vitézek, egyes elkalandozó csapataik a császári kertekig felhatoltak s magát „Bécsországot“ is fenyegették.

Ti a jelenkor gőgös szobatudósai, kik pompásan berendezett írószobáitok kényelmes zsöllyéiről, tudománytok mindenhatóságában bizakodva a honszerelem hiábavalóságát hirdetik; és ti is annyi ezeren, a kik munkás kezetek becsületes fáradtságának méltó díját nem mindig nyerhetve el, keserűségekben a haza megtagadóinak valljátok magatokat: óh lásátok meg a kerek föld és minden idők legszerencsétlenebb proletárjainak, a sorsüldözött magyar hajdúknak példájából, hogy a haza fogalmát kiirtani, a honszerelmet eltörülni nem lehet, mert ez lényünkhöz tartozik, sőt erkölcsi lényünk legsebb kincse ez s a nagy, a döntő elhatározások pillanatában önszeretetünknel is nagyobb erővel hat reánk . . .

Bocskai pedig a hajdúk által kivívott győzelmei tetőpontján békét akart és békét kötött.

Azt hiszem, t. ünneplő közönség, minden magyar ember lelkében, most bizonyára itt e teremben egybegyűlteknél is felmerül a gondolat: helyesen tett-e így Bocskai? Bizony mindannyian felsóhajtunk az addig és azóta is elszenvedett sok méltatlan sérelem nehéz emlékei alatt: hej, ha nagy Bocskai István ott a császári kerteknél nem állította volna meg diadalmos hajdú vitézeit, hej, ha fejére tette volna a nemzeti királyság koronáját! De ha igaz ítéletet akarunk mondani, az érzelmeket el kell választani az ész szavától. Meghányták vetették ezt a kérdést Bocskai környezetében is, de a közel multból a Szapolyai-korszak tanulságai, a jelenből a területileg és politikailag szétszakított, katonailag elgyengült, elszegényedett, — osztály és felekezeti harczok által dúlt nemzetnek kétségbeesztő helyzete, — a jövőből a török és német egymás közötti, Magyarország háta mögötti kibékülésének gondolata s az ekként előálló helyzet veszélyének kilátása egyaránt a békét javasolták. Ezeket gondolta meg Bocskai bölcs lelke. Nem akarhatott nemzeti királyságot úgy, hogy esetleg pütkösdi királyság legyen. Ezért felelte a hajdúknak, a kik királylyá mindenáron őt akarták választani, mint a kitől nemzetük szabadságát leginkább várhatták: „Mire való volna a szabadság, ha országunk nem léssen hozzá“.

Bocskai tehát békét kötött. Hogy küzdelme és békekötése mit hozott a magyar protestantizmusnak, azt az imént hivatott szónok ihletett ajkairól hallották önök. Hát politikailag mit vitott ki Bocskai?

Egy történetírónál azt olvastam róla, hogy „nemzetét visszaadta önmagának“, s most, a midőn küzdelmei eredményeinek egybefoglalására csupán egy pár pillanatomban van, — gondolataimat e jellemző szavakhoz fűzöm. Jellemzők e sorok, mert a Bocskai fellépése előtti magyarság nem volt már nemzet, — a Bocskai küzdelmei, a béke utáni magyarság pedig újra nemzet volt.

A nemzet ugyanis, t. ünneplő közönség, épp úgy testi és erkölcsi alkatrészekből álló lény, mint az ember. Államterület és államnépesség, e kettő együtt alkotja a nemzettestet, a terület a csontrendszer, — a népesség a hús és vér rendszere, az alkotmány a különféle szervek összhangzatos és egyensúlyos összefoglalása, a nemzeti öntudat pedig, ez az így egybefoglalt szervek működésének megindító és fentartó ereje, ez az Isten lényéből kapott szikra, ez az erkölcsi tartalom, ez a lélek, ez maga az élet.

Bocskai fellépése előtt a nemzettest a külső és belső felosztás jeleit mutatta már. Mint a hullán a hollók, varjak, úgy osztozkodtak már rajta idegen hatalmak. Az államterület törökhódoltsági, királyi és erdélyi részre osztva, a magyarság mindeniken csak gyéren elterjedve, s a valóságban egyiknek se gyakorolva intéző hatalmat, osztály- és felekezeti harcokban egymást irtva, a folytonos török foglalások s a királyi részekben nagymérvű idegen telepítések és jószágadományozások által fokozatosan kisajátítva.

Bocskai a nemzettestet erősítette meg, midőn a zsitvatoroki békével a további török foglalásokat, a bécsi békével az idegen telepítéseket s idegenek javára szóló jószágadományozásokat meggátolta, midőn a hajdú-telepítésekkel elhagyott vidékeknek magyar lakosságot adott, midőn a három területen élő magyarságot egységes érzelmi és szellemi közösségbe vonta össze s a béke áldásaival olyan erőgyűjtésre képesítette, hogy majdan a területi egység visszaállítására is ereje legyen.

Nem volt akkor nyugodt és fejlődés képes nemzeti életet biztosító egyensúly a nemzettest alkotmányos szervei között, nem volt a politikai, társadalmi, katonai, gazdasági tényezők közt a nemzet sorsára befolyás gyakorló külhatalmak között.

Bocskai a békefeltételeknek diplomáciai részével egyen-

súlyt hozott létre a tényleges birtokállomány alapján ama két világbirodalom — a török és német — között, melyek bármelyikének túlsúlya a magyarság létérdekét veszélyeztette volna. Az alkotmányjogi s belpolitikai békepontokkal egyensúlyba hozta a király és nemzet hatalmát, kikötvén, hogy a király személyesen csak belföldről s onnan is csak magyar tanácsosok meghallgatásával s csak magyar tisztviselők közreműködésével kormányozhatja az országot; egyensúlyba hozta a megfogyatkozott magyar hadi erőt az országban levő idegen, zsoldos katonasággal, utóbbiaknak — a végbelieket kivéve — az országból való kitiltásával; egyensúlyozta az ország tanácsában az egyenlő számban való közreműködés kikötése által a polgári és világi elem befolyását; nivellálta a vallásszabadság becikkelyezésével a felekezeti kérdések háborgó hullámzását, a hajdúnemesítésekkel a megfogyatkozott köznemesség s a nagyszámú hatalmas főurak közötti aránytalanságot, a béke közgazdasági áldásaival a nemzeti vagyon megosztlása körül mutatkozott nagy különbségeket.

De hiába a test épsége, a szervek virtuális képessége az összhangzatos működésre, ha nincs hajtó és szabályozó erő, ha nincs lélek. Bocskai küzdelmei kezdetén a mohácsi vész óta annyit szenvedett magyar nemzetből éppen a lélek tüze volt kialvó félben, maga sem hitte már, hogy az elkerülhetlennek látszó véget elkerülheti; épp az által tette Bocskai hazájának a legnagyobb szolgálatot, hogy a nemzettest szerveibe a felkeltett nemzeti öntudat által lelket adott, a mikor az elgyengült, megfogyatkozott, önbizalom nélküli, haldokló nemzetet fegyverre és ezáltal életre hívta, a mikor az alvó nemzethez a régi dicsőség varázsos emlékének és a honfiúi kötelesség parancsának felidézésével kiáltotta: „Magyar, ne hagyd magad!“; a nemzetet immár biztos prédának tekintő ellenségnek pedig kardok csörgésével és ágyúk dörejével adta tudtára, hogy: „Ne bántsát a magyart!“

Ime, t. ünneplő közönség, ez a Bocskai-felkelés eredményeinek esszenciája, — így értem én azt, hogy Bocskai „a nemzetet visszaadta önmagának“.

De, t. ünneplő közönség, Bocskaiiban megvolt a legelsőbb rendű államférfiúi tulajdonság is: az előrelátás. Tudta, hogy nem elég a békét megkötni, annak megtartását biztosítani is kell.

A bécsi békében kivívott jogok és előnyöket minden lehető erkölcsi és intézményi biztosítékokkal körülbástyázta. Amazokról a rendelkezésemre álló idő rövidsége miatt nem szólva, ezek közül is csak Erdélyt és a Hajdúságot említem

meg. A különálló erdélyi fejedelemség elismertetésével gondoskodott, hogy ez a maga hadi erényeivel, erős magyarságával, még erősebb protestantizmusával és mindennél erősebb nemzeti hagyományával a királyi Magyarország alkotmányi és vallás-szabadságának védővára legyen. A hajdúságot pedig mint ennek a várórségnek előre, a mezőségekre küldött őrszemét telepítette ide. Történelmünk a bizonyossága, hogy Bocskai sem Erdélyben, sem hajdúiban nem csalatkozott.

Tisztelt ünneplő közönség! Végzete a magyar nemzetnek, hogy csaknem minden nagy történelmi alakját korán veszíti el. Ez a végzet sújtott bennünket Bocskai kora halálával is. A miknek megvalósításában életének oly korai vége megakadályozta, nemzetéért aggódó lelke mindazt végrendeletébe lehelte bele, a jövő generációknak adott bölcs tanácsok formájában.

Nem lehet e végrendeletet belső meghatottság nélkül olvasni. Kérzik belőle, hogy igazi nagy ember csak jó ember lehet. Magáról, kinek pedig beteg ágyát egy hálás nemzet könnyező szeretete vette körül, mint „szegény, bűnös, méltatlan féreg“-ről szól. Utolsó gondolatai Istenéé, hazájáé, egyházáé.

De megemlékezett végrendeletében — királyáról is. A kívül egykor szemben állott, most, az élettől való megválás pillanatában, arra kéri, hogy vele szemben „szívéről minden keserűséget vessen el“. Hűsége jeléül a török császártól kapott paripáját hagyja királyának, talán éppen azt, a melyiken a király elleni harcokat vezette egykoron. Ime a „lázado“ Bocskai hűsége! Eljön-e valamikor annak elismerése, hogy királyukhoz leghűbb alattvalók a magyar felkelések vezérei voltak, mert a nemzet jogait védelmezve a király jogainak forrását védelmezték meg? Eljön-e valamikor ennek az elismerésnek rég óhajtott kora? Az a Bocskai-szobor, mely országunk szívében fennkölt királyi elhatározásra áll, mintha megengedné azt a reményt, hogy talán . . . valaha . . .?!

Nagy Bocskai István emléke iránt első sorban ti tartoztok hálával hajdu hősök ivadékai. Mikor Isten szabad ege alatt, pompázó napfényben, pacsirta szavát hallgatva művelitek a világ legáldottabb rónaságát, gondolatok e tartozástokra, el ne feledjétek, hogy áldott határaitokat és a mi ennél is becsesebb, hazátok és lelkiismeretetek szabadságát nagy Bocskai Istvántól kaptátok; legyetek mindig oly hűvek, oly méltók emlékezetéhez, mint az ő alatta és ő utána lefolyt szabadságharcokban voltatok s mint a midőn — Bocskai legszebb álmának beteljesedésekor — Buda visszafoglalásánál a legvitézebb hajdúval, Petneházyval első voltatok a várfokon.

És mindannyian, kik magyarok vagyunk, ápoljuk kegyelettel emlékezetét. Nemcsak a hálaérzet kívánja ezt, hanem a helyzet ugyanazonossága is. Mert 300 év nagy idő, de ma 300 évvel Bocskai halála után épp úgy az állami önállóság, nemzeti lét, alkotmány-védelem, fajfentartás, király és nemzet közötti összhang nagy problémái előtt állunk, mint egykor Bocskai nemzedéke állott.

Bocskai töprengő lelke mintha előre látta volna ezt! Végrendeletében rámutat arra az állandó erőforrásra, melyből nemzetének fiai minden időben erőt meríthetnek a nemzeti lét küzdelmeihez. Ily állandó erőforrásul a honfiak egyetértését jelöli meg. „Visszavonással — úgymond — nagy birodalmak is elromlanak, viszontag az egyezséggel kicsinyek is nagyra emelkednek“.

T. ünneplő közönség! Gazdag örökség ez a végrendeleti tanács. Becsüljük meg. Húzzon szét bár bennünket százféle érdek, legyenek bár óhajaink, felfogásaink még annyira eltérők, ne feledjük, hogy egy összetartó kapocs mégis van közöttünk, az, hogy magyarok vagyunk, testvérek, mert fiai a legtöbbet szenvedett nemzetnek. Ezt a Bocskai által lelkünkre kötött egyetértést ismerjük kötelességünknek s akkor magyar emberhez illő önérzettel mondhatjuk el, hogy annak a nagy szívből fakadt végrendeletnek becsületes végrehajtói vagyunk.

Dr. Körössy Kálmán.

Napjaink vallásos mozgalmái.

Átmeneti kort élünk. Minden átmeneti kornak sok jellemző sajátossága van. Ezek megfigyelése mindig tanulságos és gondolatokat ébreszt. Megfigyelésre méltó jelenségek pedig úgy az egyes ember, mint a társadalom életének minden egyes nyilvánulásában s így a vallásos életfelfogás terén is jelentkeznek.

Ma, úgy látszik, egészen új életre ébredt a vallás iránt való érdeklődés. Ez ébredést az az általános és jogos panasz előzte meg, hogy a vallástalanság, vagy legalább a vallásos eszmék iránt való közönyösség óriási mértékben elterjedt. Nemcsak a tudósok körében, hanem a társadalom minden rétegében megcsappant a vallás tisztelete és különösen szűkegességének eleven érzése. A templom elvesztette vonzóerejét s az érdeklődést csaknem egészen lekötötték a földi jólét biztosításának és igényeinek a gondjai, a melynek elhárításától várták a léleknek megelégedését.

S míg a vallástalanság, vagy legalább a vallási közöny terjedése miatt minden egyház panaszra fakadt, addig a felekezetieskedés épp ez idő alatt rég nem tapasztalt módon megerősödött. Ennek okát jórészt ama nagy buzgalomban találhatjuk meg, a melyet a bajok megszüntetésére minden egyes felekezet kifejtett, fokozott erővel igyekeztve a maga híveit az általa megjelölt útra és megvont keretek közé tömöríteni. S most azzal a bizarr helyzettel állunk szemben, hogy az általánosan tapasztalható vallásos közöny mellett a kiélesített felekezetieskedés uralkodik és rongálja a társadalom nyugodt békességét, veszélyezteti zavartalan együttélését.

De a felekezetek törekvéseiben is sajátos párhuzamos ellentétek észlelhetők. A hierarchikus szervezettel bíró keresztény egyház autonómiára vágyik, az autonómiával rendelkező

keresztyénség pedig szervezetének hierarchikus izű kiépítésére és a szabad mozgás nélkül régi szellemében fenn nem tartható életének szabályrendeletekkel való körülbástyázására törekszik. Mindkettő a másiktól akarja elsajátítani azt, a miben erejének forrását gondolja, megfeledkezvén arról, hogy az autonomia helyesen és igazán értelmezve és megvalósítva a hierarchiával épp oly kevéssé egyeztethető össze, mint az evangéliumi szellemből táplálkozó szabad mozgás és haladás a szigorú szabályozásokkal. A mint minden egyes növény csak a maga talajában, környezetében, természetének megfelelő éghajlat alatt virul teljes pompájában, úgy a vallásos élet terén is minden alkotás és törekvés csak akkor lehet áldásos, ha az egésztest éltető szellemmel szerves összefüggésben és benső harmoniában van. Az utánzás, az elkölcsönzés vagy pusztá kinövés marad, vagy egészen mássá válik és más célokat szolgál az idegen talajban.

Pedig ma sok tényező kedvezne az egyházak megerősítésére irányuló öntudatos törekvéseknek. Mert érdekes tünet, hogy az anyagiasság, a földi élet kényelmessé tetelének vágyától vezetett, a gazdasági érdekek által irányított korunkban a vallásnak az egyéni és a társadalmi életre ható jelentőségét eddig soha nem tapasztalt módon és mélyrehatóan kezdik tanulmányozni. Ha eddig csak az egyes egyházak és vallási társulások tarka mozaikja, úgy most maga e mozaik által alkotott egész: a vallás, mint az egyéni és a társadalmi élet egyik legállandóbb és legfontosabb tényezője köti le a gondolkodók figyelmét. A mint az életben jelentkező minden jelenségnek, úgy a vallásnak is *a törvényszerűsége és maradandó igazsága kutatásával igyekeznek megállapítani nemcsak miben létét, hanem a jelentőségét is.* A munkát nem aprózzák hát el, hanem a mai kor szelleméből folyólag elvi, egyetemes szempontból kívánják a vallás kérdését tisztázni. E tisztázás és vizsgálat során minden egyes egyháznak meg van adva a lehetőség arra nézve, hogy a *maga igazságait, céljait és feladatait, életrealitását és jogosultságát az egyén és a társadalom életének emelésében való gyakorlati részvételével igazolja.*

Mert mindezt többé már nem elméleti fejtegetésekkel és vitatkozásokkal, hanem csakis gyakorlati eredményekkel szabad és lehet igazolni. Ha csak a történelem és tapasztalat tanúbizonyoságaival szembeszállni nem akar, senki sem tagadhatja, hogy a vallás az emberrel együtt keletkezett, együtt él és majdan együtt hal is ki az idők végén. A vallás azonban nemcsak útítársa, kísérője, hanem *mindig vezetője is volt és marad a művelődés útján lassan bár, de folyton haladó emberiségnek.*

Mutatja ezt az, hogy a haladás folyamán minden egyes forduló vagy nagyobb erejű lökés, a vallásos felfogás egy-egy módosulásával függ össze. Még pedig a vallásos felfogás alakulása sohasem következménye, hanem mindig előzménye és okozója volt a kulturális haladásnak. Bizonyítja ezt az a gyökeres változás, melyet a keresztyénség életbelépése az akkori egész világban, vagy a melyet a reformatió az ember szellemi és anyagi törekvéseinek irányításában létesített. Oly változások ezek, a melyeknek hatását maig is érezzük, s *a melyeknek irányítása az egymást felváltó nemzedékek beláthatatlan során fog még uralkodni.*

Sőt tovább mehetünk. A keresztyénség oly eszméket propagál, a melyeknek nagyobb és eszményibb része még csak ezután vár valósításra. Ebből következik, hogy a mi mai társadalmunk egészben véve még mindig nem keresztyén társadalom. A keresztyénség üdvös hatásának úgy az egyes ember, mint az emberiség életében sok kétségtelen jelére mutatunk ugyan, *de az a szellem, a mely a keresztyénséget keresztyénséggé teszi, még mindig nem mindeneket átható erő, még mindig csak ideál és nem valóság.* Tizenkilenc hosszú századra terjedő élete alatt tehát a keresztyénség sajátos társadalmat alkotni nem tudott. Ezt mutatja nemcsak annak a vallomásnak az igazsága, a melyet egy pogány tett, hogy a keresztyénségnek sajátos és szép eszméi vannak, de híveinek élete csöppel sem tökéletesebb, mint a más vallások híveié; hanem bizonyítja a keresztyén felekezetek óriási nagy száma is, a melyek mindenike kimondva vagy leplezetten az egyedül üdvözítőség igényével lép fel s az igazság jogos birtokosának tartja magát.

E sokféleség mig egyrészt szomorú, addig másrészt öröndetes jelenség is, mert azt mutatja, hogy *a keresztyénség szellemi gazdagsága oly mérhetetlenül nagy, hogy a megnyugvásra sóvárgó emberi lélek egy-egy kis részecskéjével is kielégítve érzi magát.* E szellemi gazdagság az oka annak is, hogy a keresztyénség oly nehezen valósul meg úgy az egyes emberben, mint az emberiségben is. S bizonyosan ez az oka annak a különös és más vallásoknál aligha észlelhető tünetvénynek is, hogy az utóbbi években oly sokat foglalkoznak a keresztyénség lényegének megállapításával.

E kérdés körül újabban egész nagy irodalom keletkezett. Ez az irodalom a mi szegénységi bizonyítványunk. Mert arról tanuskodik, hogy a keresztyénség hívei csaknem kétezer esztendő óta engedtek elrepülni a fejük felett a nélkül, hogy azzal a vallással, a melyben élnek, a melyből földi életük

békéjét s jövődő életük reménységét merítik, igaz valósága szerint megismerkedtek volna. Ez az irodalom a tanúm, hogy csakugyan nem élünk keresztyén társadalomban, *mert a keresztyén-ség eszméi még mindig csak eszmények, a melyeket nemhogy a megvalósításig, hanem még csak a pusztá megismerésig sem tudtunk megközelíteni.*

Nem is fogjuk megismerni, annál kevésbbé megvalósítani mindaddig, míg a csak részletigazságok birtokában lévő felekezetek fölött álló krisztusi szellem maga nem áll szemeink előtt. Mert vitázhatnak még akár századokon át a keresztyén-ség mivoltáról, kerülgethetik vagy felrészselhetik még emberöltőkön át az igazságot, nyugvó ponthoz nem juthatnak mindaddig, míg tisztán nem látják és be nem ismerik, hogy a keresztyén-ség lényegét maga az a názáreti Jézus képezi, *mint az ember életének, szellemének és összes törekvéseinek vezére, irányítója és végső célja.* Nincs is előttem érthetlenebb, mint hogy a külföldi tudós theologusok egy része már évek óta egészen komolyan tárgyalja azt a kérdést: beletartozik-e a Krisztus a keresztyénségbe vagy nem? Mintha csak azt kérdeznék: építhetünk-e házat alapok, falak és tetőzet nélkül? A keresztyénség minden más vallás felett álló elsőbbsége éppen abban van, hogy *Jézusban az életideált világosan, félreérthetetlenül állítja elénk, kétségtelenné tévén ezzel azt, hogy nem álmoképet kergettet, hanem a húsból és vérből való földi embernek is elérhető célok valóítására törekszik.* És bizony nem a keresztyénség hibája, vagy fogyatkozása, hogy tizenkilenc századon át sem volt képes igazán keresztyén társadalmat alkotni, hanem az emberé, a ki haladásának útján oly roppant nehezen tud átvágni a már talán tévesnek is tapasztalt s elhagyni is vágyott kerékvágásból a jobb, a biztosabb nyomba. Ez az oka, hogy a keresztyénség mind ez ideig csak ideál maradt.

Ez az oka annak is, hogy ma sokan új vallás alapításának szükségét, vagy legalább is új reformáció elodázhatlan-ságát hangoztatják, sokan meg egyenesen ellenséges állást foglalnak el minden vallással szemben. Ezek azonban legtöbbször nem is épp a vallást, hanem csak a felekezetieskedést akarnák támadni, de a kettőt egymástól elhatárolni nem tudják.

A vallásellenesség nálunk, hála Istennek, nagyon szórványosan mutatkozik és hódítani nem tud. Az állam maga erős súlyt helyez a vallásosság ápolására. A társadalomban is csak a ma még tétova irányokban hullámzó socialismus túlzói közt akadnak a vallásnak ellenségei. A nagyobb rész azonban elismeri a vallásnak legalább rendfentartó jelentőségét, azért vele szemben nem ellenséges, legfőlebb közönyös

és az egyes ember magántügyének tekinti azt. Pedig a vallásnak éppen a társadalmi életre való nagy, sőt döntő jelentőségét hangsúlyozza Kidd *A Társadalom evolúciója* cz. munkájában. „A társadalmi felfogás ma eljutott annak a többé-kevésbbé tudatos megértéséhez, hogy a vallásnak van valami határozott feladata a társadalomban s hogy ez a folyamatban lévő társadalmi evolúciónak valamikép tényezője. De hogy mi ez a feladat, hol kezdődik, hol végződik s hogy a vallásos hit mily helyet van hivatva betölteni a jövőben, arra nézve a tudomány nem nyújt útmutatást“. (17.) Másutt meg így szól: „A kik a vallások tanításait teljesen visszautasítják, csaknem épp oly közvetlenül hatásuk alatt állanak, mint a közösség egyéb tagjai s hogy magánvéleményük bármi legyen, a társadalomnak, a melyben élnek, uralkodó felfogása és irányzata alól magukat kivonni teljességgel képtelenek“ (87.). Ez alapon a vallás és a társadalom életének fejlődése viszonyáról azt mondja Kidd: „Nem a politikai szervezet az, melynek részei vagyunk; sem a faj, melyhez tartozunk; még az evolúció folyamatában lévő egész emberi nem sem. Hanem az a határozott életerővel felruházott szerves fejlemény, a mely törvénynek engedelmeskedve fejlődik ki, nem egyéb, mint oly társadalmi rendszer, vagy művelődési típus, a mely valamely vallásos hit alapjára épült“ (103). A mi mai művelődési típusunk pedig a keresztyén hit alapjára épült, de sajnos, hogy sok idegen követ hordtunk össze építésénél s így egészében véve nem nyújtja a barátságos otthon benyomását.

Ez az oka, hogy ma oly sokan ábrándoznak új vallások alapításáról. S e tekintetben a pantheizmus eszméje szolgál kiinduló pontul. A természettudomány szempontjaival meginduló okoskodás a végső ok és cél titkát az anyagban vagy az anyagban működő erőben, a lélektani szempontból kiinduló kutatás pedig az emberi lélekben magában találja meg. Mindkét irányzat pantheistikus, mert az istenséget minden egyes tárgyban vagy személyben különösen ható és feltalálható, sőt ahhoz kötött tényezőnek tekinti. E végeredményében egységes két irányzat fő jellemvonása, hogy a tapasztalati köréből indul ki s abból nem is óhajt kilépni. A vallásról alkotott nézetük is ennek következménye: a külső burokja, a köntöse, a felekezetekben jelentkező formái szerint ítélik meg a helyett, hogy a mibenléte után kutatnának. Ha ezt tennék, láthatnák, hogy *a vallás nem tanok, szertartások, rendszabályok tömege, hanem az emberi léleknek a mindenség urával, a mindent bölcsen céljaira vezető Istennel való legbensőbb személyes viszonyulása, a mely őt életének egész folyamában, gondolkodásának és cselek-*

vésének minden legkisebb jelenségében a rossztól óva, a jóra sarkalva irányítja.

Hogy ezt az igazságot fel nem ismerik, abban az egyházak is hibásak. Egyrészt azért, mert a vallásban mindenik a felekezeti, a különlegest igyekszik kidomborítani s az igazságot és ezzel az üdvösséget monopolizálva a vallás helyes felfogása iránt való érzéket rongálja. Másrészt, mert a vallást nagyon is elválasztják a mindennapi élettől. Szinte összes céljait a túlvilágba helyezik és a jelenvaló élet megtagadását követelik. Ennek pedig a tapasztalati ész, az okszerű gondolkodás sem a jogosultságát, sem az igazságát belátni nem tudja. Mert Isten nem akarhatja annak a világnak teljes megtagadását, a melybe az embert helyezte s a melyet neki kell átszellemesítenie és Istenhez emelnie. Hanem csak azt akarhatja, hogy e világot ne célznak, hanem eszköznek tekintsük s mint ilyent tudatosan és okosan használjuk fel az Isten által kitűzött magasabb célok szolgálatában. A vallást a tapasztalati élet viszonyaival a lehető legszorosabb összefüggésbe kell hoznunk, hogy ne tűnjék az fel pusztá elméleti igazságok halmazának vagy bizonytalan álmodozásnak, „az ismeretlen költészetének“, hanem mint Pál apostol mondja, álljon a lelki erő mutogatásában. *Az ember a földi élettel akar tisztába jönni, neki a vallásra itt a küzdelmek, a nehéz próbák világában van szüksége, hogy lelke az óhajtott békét megtalálja.*

– E lelki szükség indította Boér Jenőt, hogy a mult év végén sok nehéz lelki küzdelem után szakítva minden egyházi vallással, új vallás alapításával tegyen kísérletet. Mint műve mutatja, benne a vallás után való elemi vágy a modern ember természettudományos képzettségével az Ember vallásában kötött frigyét egymással. Erős szavakkal jellemzi a mai kor társadalmát s emberét. Megutálta az életet, mert nem látta célját. Vitatja, hogy az egyházak egyike sem képes a tovább vezetésre. Történeti szerepét mind betöltötte, új vallásos képződésnek kell teret engedniök. A mit az élet keletkezéséről, feladatáról és céljáról tanítottak, az mind kegyes mese csak, a mely a mai kor emberét többé ki nem elégítheti. A személyes Isten képzetét elvetve az örök Teremtőéletben találja meg a lét titkának nyitját. Az élet mint ok az istenség, az élet, mint okozat az ember. Minden baj az egyéni és az örök Teremtőélet harmoniájának megzavarásából ered, a mit az önző, egyéni akarat követése okoz. Ezen kell segíteni az ember igaz mivoltának s céljának felismerése által. „Szépéletteremtés a szellemiségért“, a segedelem útja, az ember megváltása. Mert a megváltás nem jöhet kívülről. Krisztus nem volt meg-

váltó, csak egyike azoknak, a kik az örökkévalóval való teljes egység tudata alapján a tiszta életet megvalósították. De előtte is voltak, utána is lesznek még Krisztusok. E krisztusi állapotba jutás az ember célja s üdvössége. A külső viszonyok megváltoztatása nem segít, a szellemnek kell megváltoznia, mert az új élet új kereteket és formákat teremt majd magának.

Dióhéjban ez az Embervallás alap gondolata. Merőben pantheistikus és részben materialistikus szempont uralkodik benne. Az ember eszményének, testi s lelki erőinek teljes, harmonikus kifejtése a végső cél, a melyet kitűz. A bibliából akar ugyan kiindulni minden kérdésben, de nem veszi észre, hogy Jézus vallásában nem az emberiség az ideál, hanem az istenség. E földi élet nem cél, csak alkalom az istenfűség tudatából fakadó élet vitelére. A Krisztus nyomán haladó ember nem önmagát, hanem az Isten akaratát tartja életcéljának. Azzal az öntudattal halad végig az életen, hogy neki itt meg kell őriznie ama lelki kincseket, a melyekkel Isten őt ártatlanságban kezdődő gyermekül kibocsátotta s üdvösségre visszavárja. A földi életet ez a tudat szenteli aztán meg minden viszonyában.

A modern vallásos törekvések egy másik, bölcsészeti alapon megindult irányzata már nem az embert, hanem az istenséget tekinti főcéljának. Stojits Iván a theosofia eszméinek propagálására vállalkozott, mikor Hartmann és mások nyomán egy kis füzetben összefoglalta a lélektani pantheismus világnézetét. Ő is az élet kérdéséből indul ki. De ő nem az értékét mérlegeli, hanem eredetét és titkát kívánja megérteni. Azt állítja, hogy e titkot csakis lélektani alapon közelíthetjük meg. A theosofia itt az egyetlen biztos útmutató. Ennek alapigazsága az élet végtelensége. E létben mindenütt és mindenben, de különösen az ember öntudatában Isten nyilatkozik. A lét célja ezért nem is lehet más, mint az isteni öntudatra ébredés alapján előálló magasabb kultúra, a mely csakis valáserkölcsi alapon épülhet fel, s a mely többszörösen ismétlődő reinkarnáció folyamán valósul meg. A reinkarnáció, vagyis az ismétlődő megtestesülés, a mint a neve is mutatja, jobbára a földhöz van kötve, de az embernek elvégre is ki kell nőnie a földi iskolából. A reinkarnáció célja a folytonos szellemesülés mindaddig, míg az ember karmája, vagyis erkölcsi, szellemi formája ki nem alakul. Ennek döntő tényezője az istenség ismerése s az örök istenség akaratával való harmonia. Az istenséget azonban inkább érzi, mint ismeri az ember. S első sorban önmagában kell felismernie. Szerinte „a jövő vallása

az emberi szervezet okkult összetételének az ismeretén fog alapulni és hirdetője lesz az igazi önismeret isteni szellemétől áthatott őszinte emberszeretetnek“.

Az ilyesféle valláselméletnek nem sok jövője van. Egyes, elvontan gondolkodni tudó bölcsezt vagy rajongót kielégíthet talán, de az emberi lélek egészen másra vágyik. Nem csoda, ha némely ember belefárad a kutatásba és kétségbeesve lemond az istenség eszméjéről s a maga lábán próbál megállni, a hogy tud. Ennek a hangulatnak a terméke Yartin József Ötödik evangélioma. Elmondja, hogy Jézus újból megjelenik a földön, hogy forrongó korunknak a szabadulás, a kibontakozás útját megmutassa. Maga ez ötlet, ha Jézus vallásának alapos ismeretével párosulna, sok fontos igazság kijelentésére képesíthetné az író. Yartin azonban Jézussal csak a saját gondolatait tudja elmondani. Ez az oka, hogy Jézus senkinek sem imponál és végül is kénytelen kitérni a legnagyobb probléma, a világ megváltásának a munkája elől. Kikél az egyházak ellen; elítéli az imádkozást; letöri a biblia tekintélyét; propagálja az egyéniség kortátlan csapongását nemcsak a vallásos eszmék, hanem a szeretkezés terén is; a szociális kérdésekkel szemben azonban szinte komikus tájékozatlansággal vergődik, s végre is a testvériségben jelöli meg a bajok egyetlen orvosságát Római látogatása merőben jelentéktelen epizód, a melyben Jézus alakja egészen elröpill, sőt szánalmassá válik. S a végső eredmény az a vigasztalan kijelentés: „Mostantól kezdve megszakad minden összeköttetés az ég és föld között. Azzal a gyötrő tudattal távozem, hogy az emberiséget nem bírom megváltani, s hogy nem is szükséges, mert szerencsétlen lenne, ha nem a maga erejével küzdené ki kisdud czéljait“. „Utoljára mondom néktek és még egyszer: a létért való küzdelemnek végzetes törvényei alatt álltok s boldogulástok attól függ, hogy mekkora emberszeretet lakozik bennetek“.

Ime itt a modern vallásos irányzatok legszerencsétlenebbje: a vallástalanság. Az Embervallás legalább ideált igyekszik állítani, a theosofia legalább megnyugtatóra törekszik, de az Ötödik evangéliom bizony nem evangéliom, mert örvendetes hírek helyett a kétségbeesett lemondás ígét hirdeti. Mostantól kezdve megszakad minden összeköttetés az ég és föld között! Oly rettentően rideg gondolat, hogy belefagy a lélek.

S mindezek a jelenségek mire tanítanak? Elsőbb is arra, hogy nagyon helytelenül cselekesznek az egyházak, ha figyelmüket nem a mindennapi élet szükségleteire irányítják a legelső sorban. Az étellel küzködő ember a vallásosságnak itt.

a harc folyamán kívánja az áldásait tapasztalni. Igaz, hogy minden vallás a tapasztalati körén kívül eső természetfeletti és örök hatalommal köti össze az embert, de ennek az összeköttetésnek a jogosultságát és értékét csak akkor látja be igazán, ha már most is élvezheti gyümölcseit. *Az egyházaknak a jelenvaló és a jövő világ harmonizálása a feladata, hogy az istenországa itt e földön, az emberek között és azok javára valósuljon meg s ne legyen csak pusztá remény tárgya.* Minden vallásnak azt kell bebizonyítania, hogy ha nem is jár a vallásosság földi, anyagi, kézzelfogható előnyökkel, ha nem is szünteti meg a kenyérnek harczát, az élet ezernyi kellemetlenségeit, terheit és csalódásait; ha embernek hagyja is az embert és nem változtatja eleven angyallá: de megkönnyíti legalább a küzdelmet, emberségesebbé teszi a harcot, szelidíti az erkölcsöket s új életirányt, emelkedettebb életfelfogást teremtve lassanként enyhíti az életviszonyokkal járó kellemetlenségeket is.

Annak a vallásnak van jövője, a mely szellemi javakban, emelkedett eszmékben leggazdagabb. Az evangéliom e tekintetben páratlanul áll. Nincsen hát szükség új vallás alapítására, mert az új csak meghaladott álláspontot tételez fel. Az evangéliom azonban nemhogy meghaladott álláspontnak nem nevezhető, hanem még csak a teljes megértésig sem bírta azt az emberiség megközelíteni. De még csak új reformációra sincs szükség, mert a reformáció csak ott tör elő elemi erővel, a hol deformáció keletkezett. Az evangéliom talaján álló egyházaknak egyikéről sem mondhatjuk el, hogy deformálódott volna, csak azt, hogy néha szunnyad bennük az evangéliomi öntudat. Visszatérni az evangéliomi öntudathoz; hirdetni az istenfiúság eszméit, a mint az a Jézus Krisztusban testet öltött; abban a názáreti Jézusban mutatni be a véges körben végtelen célokra küzdő ember ideálját: ez a feladat, melynek teljesítése reánk vár. *A jövő pedig annak a vallásos közösségnek nyújtja majd a győzelem pálmáját, a melyik ez eszméket legtisztábban, legemelkedettebben képviseli, a mely a társadalom forrongó életében a közösség altruisztikus követelményeinek s a gondolkodó egyén jogos igényeinek harmonizálására törekedve nem szépen hangzó elméletekkel, hanem vonzó példaadással, jellemképzéssel és sajátos közösség alakításával jár elől.* Mert a vallásnak ezentúl nem szabad elméleti rendszernek maradnia, hanem az egyes ember és a társadalom életének emelkedett szellemű gyakorlati irányítójává kell válnia.

Raffay Sándor.

A dunántúli reform. egyházkerület főgondnokai-
nak és a budai zsinatra megválasztott képviselői-
nek névsorához.

Történeti tény, hogy a világiaknak az egyházi ügyek intézésébe való befolyását a dunántúli kerület vette hazánkban legelőször alkalmazásba. Már az 1612. köveskúti zsinaton alkotott kánonok elrendelik, hogy a felavatandó lelkészszel, hallgatói közül mindig legyen jelen egy vagy két egyén a zsinaton. Kanizsai Pálfi János felállítja Pápán 1617-ben a presbyteriumot, ugyanezt későbbi lelkési állomásainak helyein: Németújváron 1627-ben, Kiskomáromban 1634-ben szintén felállította. Sőt az általa tartott 1630. évi pápai zsinaton kihirdetett kánonaiban, az egyházkerületi presbyterium felállítását is kimondotta, melybe világiak igaz hogy nem voltak választva, de a zsinatokra ezeket is meghívták, ha fontosabb kérdésekről volt szó. Felsődunamellékén a zsinati meghívókban a püspökök rendszeren felhívják a XVII. század közepén az atyákat, hogy előkelőbb hallgatóik közül vigyenek mindig magukkal egyet vagy kettőt, említik, hogy ezt a szokást ők már régebben kezdték és jól kezdték. Az 1713. évi kocsí zsinaton kihirdetett kánonok harmadik fejezetének 7-ik cikke pedig egyenesen elrendeli, hogy „Minden eklézsiákban a presbyterek meglegyenek, ha nagy az eklézsia 12-en, ha pedig kicsiny 6-an legyenek a közjónak kimunkálódására“ és az ötödik fejezetben tisztüket is körülírták.

Zoványi Jenő a „Prot. Szemle“ 1906. évi 6-ik füzetében rámutat azon tévedésre, mely a dunántúli egyházkerület főgondnokainak az Egyetemes Névtárban közzétett névsorában van. Hogy az ott közölt történeti bevezetés és a püspökök névsorában is mily tévedések vannak, már 1887-ben szoltam róla a

„Dunánt. Prot. Közlönyben“ és lesz róla majd szó egyházkerületünk történetében. Nem akarom azonban addig várakoztatni az olvasókat, míg ez napvilágot lát, mivel Zoványi egyenesen rámutat, hogy „ezt is bizonyosan eldöntheti valaki olyan, a kinek kezeügyében van a dunántúli egyházkerület levéltára és a ki azután egész teljességében összeállíthatja a hiteles névsort és a helyes évszámokat“

Íme a névsor néhány történeti adattal világosabbá téve.

1. *Kenessey István* főgondnok volt 1734—1750. Erre az állásra, az egyházak ügyei körül kifejtett előbbi nagy buzgósága és áldozatkészsége mintegy praedestinálta. Midőn 1745-ben a peremartoni gyűlésen az ő nagy befolyásával Torkos Jakabot püspökké választatta, mivel úgymond, a jegyzőkönyv, a bodrogkereszturi gyűlésen úgy határozottak, hogy az egyházak főgondnokai mellé alkalmas segédet kell választani, tetszett tehát a jelenvolt főgondnok úrnak és a jelenvoltaknak, hogy ezen tisztségre Csejtey Zsigmond választassék meg pro curatore coadiutore. Ennél több azután sehol sincs róla feljegyezve. Kenessey halála után valószínűen ő vitte a főgondnoki tisztet; meddig? nem tudom adatok hiányában eldönteni. Második volt:

2. *Chernel László* 1760—1870. Erre vonatkozólag az 1760 jún. 4. Adás-Tevelyen tartott superintendenciális conferentia jegyzőkönyvében ezt olvassuk: „Keservesen siratjuk a jó oszlopoknak, szentséges vallásunk gyámolinak tapasztalható elfogyásukat. A kiket a jó Isten ingyen kegyelméből még szívünk örömeire megtartott e szomorú időknek s keserves ügyünknek könnyebbségére, azok közül főkurátori hivatalra Tekintetes nemzetes és vitézlő *Chernel László* úr, vizekurátorságra nemzetes és vitézlő *Soós István* uram választattak, a kik is követek által illendőképen requiraltassanak. Nemkülönbén mindenik traktusba bizonyos inspektorok tétessenek, a kik a külső fórumon eklézsiáink securitássára vigyázzanak. Nevezetesen a pápai traktusba nemzetes és vitézlő *Eöry János* uram, a veszprémibe nemzetes és vitézlő *Soós István* uram, a peremartoniba nemzetes és vitézlő *Szőke János* uram, a somogyiba nemzetes és vitézlő *Sárközy Antal* uram, a komáromiba Tekintetes *Magyar József* uram, a drégelypalánki és barsi Traktusok pedig Istennek hála! már e részben provisosok“.

Tény tehát, hogy *Chernel László*t a dunántúli egyházkerület főgondnokává választotta, a delegátusok az 1761 máj. 20-án tartott konferencián azt jelentették, hogy: *Chernel László* és *Soós István* urakat a fő- és vizekurátorságra nézve

illendőképen requirálták, kik a választ így adták elő: a titulust nem akzeptálják, de mindenben készségüket, hív szolgálatjukat szívesen ajánlják. A Zoványi által közölt levelekből az tűnik ki, hogy a dunántúli püspök: Torkos Jakab és a főjegyző: Kun János maguk sem nagyon óhajtották Chernel főkurátornak az egyházak ügyeire való befolyását. A szüksézájú jegyzőkönyvcinkből eme háttér némi megvilágítására azt találtam, hogy az 1775 jún. 11-iki conferentiáról értesítik Nagy Sámuel ágenst, hogy a publikumok iránt az urat, Chernel László uramat requirálja; hogyha pedig az úr, materiákban magát immitálni nem kívánná: Soós István és Szőke János urakkal correspondeáljon. Úgy tetszik a Szondy-Kenessey alapítvány kezelése miatt volt meg közöttük az ellenszenv, de mégis az történt, hogy 1769 május 30-iki kerületi conferentiát levélben arra kérte Chernel, hogy egy Szondy-Kenessey alapítványi executor Szőke János uram kezelése alatt levő összeg biztosításáról gondoskodjék s az ezen ügyben intézkedett is, a minthogy a XVIII. század folyamán ezen alapítványról nálunk akárhány intézkedést találunk, számadásokat olvasunk, míg ma a gondnokság a nyilvános ellenőrzés kizárásával csak önmagának számol el. Chernel után

3. *Soós István* következett s főgondnok volt 1770—1773. Választására nézve az 1770 jún. 19. jegyzőkönyvben olvasuk, hogy, mivel Chernel László electus curatorunk halálával vacal a superintendia curatori hivatal, azért megegyezett akarattal, az eddig dicséretesen folytatott viczecuratori hivatalból az úr, Soós István uram, requiraltassék a főcuratorság iránt. Viczecurátornak pedig ugyan megegyezett szível választottuk Eőry János urat, a méltóságos horvátországi bán fískálisát.

4. *Idősb Ráday Gedeon* 1774—1792. Mikor választott főgondnokká? nem találom az okmányokban, az 1774. évi gyűlés jegyzőkönyve már ilyenek említ s elrendeli, hogy az egyházkerület területén levő egyházak ez évben összeírandók és egyik példányt főkurátor úrnál, consiliarius idősb Ráday Gedeon úrnál fog állani. Ráday az 1775 április 6. és 7-én Kömlődön tartott gyűlésen jelen volt, melyen hivatalába beiktatták. Mint érdekes tény, feljegyzem itt, hogy ezt Beleznay Miklóssal is tudatták, a kit jegyzőkönyvünk következetesen méltóságos praeses úrnak czímez, tehát ha 1774-ben kérdezik, jó lesz-e, ha a beiktatást Kömlődön tartják, ebből meg lehet állapítani, hogy ez évben választották meg. Ez a kömlődi gyűlés még arról nevezetes, hogy itt minden egyház-

megyének segédgondnokot választottak, mint a jegyzőkönyv mondja :

Hogy a gyakori impetitiókban, jó egyetértéssel, ügyeinkre való vigyázással sérelmeink orvoslását a fő consistorium rendelése szerint törvényesen munkálódjunk, elrendeltetett, hogy minden tractusokban legyenek coadjutor kurátorok, a kik is a külső regimentre vigyázzanak és a már elrendelt út szerint a főkurátor úrnak repraesentálják, rekomendálják ügyeinket. Nevezetesen a *tatai* venerabilis traktusban nemzetes *Pázmándy József* és *Pázmándy János* urak. A *komáromi* venerabilis traktusban nemzetes *Magyary József* és nemzetes *Pázmándy Pál* urak. A *pápai* venerabilis traktusban nemzetes *Sándor Gergely* és *Eöry János* urak. A *veszprémi*ben nemzetes *Soós István* és *Pázmándy Sámuel* urak. A *peremartoniban* nemzetes *Szűcs Pál* és *Kenessey Sámuel* urak. A *belsősomogyi* traktusban nemzetes *Sárközy Antal* és *Gombai András* urak. A *drégelypalánki* traktusban tekintetes viczeispán idősbik *Darvas Ferencz* úr és tekintetes *Csoma Zsigmond* urak constituáltattak, kiknek a tiszteletes seniorok választásukban is votumuk lészen. Ezeken kívül a barsi venerabilis traktus coadjutor curátora lészen nemzetes *Pély István* úr.

Ráday Gedeon mellé 1786 okt. 10-én Bönyön tartott közgyűlésen helyettesül *Pázmándy Józsefet* választották. „Mínt hogy a méltóságos báró főkurátor úr öngnagsága sokszori erőtelenségeivel mentegeti magát, le akarván mondani hivataláról, választatott öngnagsága mellé superintendentialis viczekurátornak mindeneknek megegyezéséből Tekintetes *Pázmándy József* úr“.

5. *Ifjú gróf Ráday Gedeon* 1793—1797. Az 1793 május 28-án Kocson tartott superintendientiale consistorium jegyzőkönyvében róla ezt olvassuk: „Nagyméltóságú gróf *Rádai Ráday Gedeon* úr ő excellentiája, ezen venerabilis superintendentiának kurátorságára installáltatott, a midőn legelsőbben is ő excellentiája rövid, de fontos és ékes beszédben, ezen hivatalra való készségét ajánlotta, melyet főtiszteletű superintendens *Halász József* és főtiszt. generalis nótárius *Kármán József* urak, nemkülönbben ékes és fontos beszédekkel felváltottak. Tekintetes viczekurátor *Pázmándy József* úr ezen alkalmatossággal deklarálta, hogy mivel az 1786. esztendőben a bonyi gyűlésen egyedül a boldogult gróf erőtelenségének segítségére nézve vállalta fel a viczekuratori hivatalt, már az az ok megszűnván, mostan kész lészen az egész terhet ő excellentiájának által adni. De mivel ő excellentiája a venerabilis superintendentiával együtt szükségesnek ítélte hasznos

hivatalának tovább való folytatását, annak viselésére újonnan egyértelemmel megkérettetett és az úr is reá állván, hivatalában továbbra is megerősítettett.“

Gróf Ráday 1797 jún. 8-án a főkurátorságról lemondott s tudatta levélben, hogy a dunamelléki egyházkerület főgondnokságát fogadta el, azon kerület érdemes tagjainak kérésére, mivel még a budai zsinat alkalmával megígérte, hogy ha azon superintendentiában a főkurátorság változni fog, tehát akkor azt fel fogja vállalni, mely változás néhai mélt. gróf Teleki József úr halálával megtörténvén, most már fogadását vissza nem vonhatja, annyival inkább, mivel azon superintendentiában több hasznot tehet, közöttük lévén lakása. Így Dunántúl hiába marasztotta.

6. *Pázmándy József* 1797—1810. Az 1797 nov. 1. tartott bönyi gyűlésen jelentette Torkos Jakab püspök, hogy a főkuratori hivatalra a szavazatok nagy többségével Pázmándy József választatott meg, a ki az 1798 jún. 12. Kömlődön tartott gyűlésben, minekutánna magát egy fontos és jeles beszédben úgy nyilatkoztatta volna ki, hogy jöllehet a viczekurátorságot tizenkét esztendeig viselte, saját tapasztalásából tudja, mily sok bajjal és alkalmatlansággal jár csak ez is, mennyivel inkább az első kurátorság: mindazáltal, hogy a közügynek annyival inkább szolgálhasson és annak javát minden erejével előmozdíthassa, kész ezt a nagyobb terhet is életének öregségére, hajlott idejében is magára vállalni és ezen beszédre tiszt. generális nótárius úr egy szép köszönő és áldást kívánó feleletet tett volna: a főkuratori hivatalba sok örvendező éljenkiáltások között installáltatott is.

7. *Szilasi és Pülsi Szilassy József* 1810—1836.

8. *Szomori és Somodori Pázmándy Dénes* 1837—1854. Ez év első felében egy kormányrendelet állomását megszüntette, ez évben meg is halt, melytől kezdve 1860-ig nem volt főgondnok, ez év szeptember 19-én iktattatott be Révkomáromban az újonnan megválasztott főgondnok:

9. *Gróf Teleki Gyula* 1860—1864. decz. 16 súlyos betegsége miatt lemondott.

10. *Sárközy József* 1865—1867.

11. *Tisza Kálmán* 1867—1902.

12. *Hegedűs Sándor* 1902—1906.

13. *Gróf Tisza István* 1907.

Íme itt van dunántúli főgondnokaink díszes sorozata, hiteles adatok alapján összeállítva.

És most rátérek a budai zsinatra megválasztott dunántúli képviselők névsorára.

Zoványi Jenő közölte a „Prot. Szemle“ 1904. évfolyama 226. s többi lapjain a zsinati tagok névsorát, melyet Révész Kálmán a következő füzetben szóvá tett. Még ugyan mind a ketten szóltak a kérdéshez, de a közölt névsorokban még mindig eltérések vannak és nem lehet megállapítani a hiteles jegyzéket. Álljon tehát itt a dunántúliaké, az 1791. máj. 25. gyűlés eredeti jegyzőkönyvéből, a mint következik:

12. pont. A közelebb tartandó és a vallás dolgában újabban hozott törvény szerint a királyi felségnek már bejelentetett synodusnak helye iránt determináltatott, hogy várjunk a felséges királyi resolútiótól, mely szerint ha ő felsége Budát applacidálja, mi is abban megnyugszunk, ha pedig a több venerabilis superintendentiák, inkább más helyet kívánának, arra is accedálni készek vagyunk. Ezen synodusban folytatandó dolgoknak Tekintetes Domokos Lajos úr által készítettett ideája, főtiszt. generalis notárius Kármán József és tiszteletes assessor Péczely József uraknak által adatott, hogy reflexióikat iránta megtegyék és főtiszt. superintendens urunknak s az ő kegyelme által összehivattatandó tiszt. senior uraknak beadják. A synodusra deputáltatandó személyek iránt pedig végeztetett, hogy azok tizenketten a belső, ugyananyian a külső statustól valók s így mindössze huszonnégyen legyenek s ki is nevezettek, azaz eklesiastikusok közül: főtiszt. superintendens Halász József, tiszt. generalis notárius Kármán József, tiszt. generalis viczenotárius Tóth Pál, tiszt. assessor Péczely József urak; a venerabilis traktusokból, nevezetesen a veszprémiből tiszt. senior Somogyi István úr, in casum impedimenti pedig tiszt. Horváth Sámuel úr; tataiból tiszt. notárius Szentgyörgyi József úr, in casum impedimenti tiszt. Hevessy Sámuel úr; peremartoniból tiszt. assessor Kecskeméti Zsigmond, in casum impedimenti tiszt. Szalay Péter; somogyiból tiszt. prosenior Szentgyörgyi István, in casum impedimenti tiszt. Nagy Gergely; pápaiból tiszt. senior Torkos Jakab, in casum impedimenti tiszt. Vecsei Miklós; komáromiból tiszt. senior Horváth Ferencz, in casum impedimenti tiszt. Markos Péter vagy tiszt. Tóth János; barsiból tiszt. prosenior Baka István, in casum impedimenti tiszt. Gyarmati István; drégelypalánkiból tiszt. Szilvási Mihály, in casum impedimenti tiszt. Szalai Mihály urak A secularis urak közül: méltóságos főkurátor gróf idős Rádai Ráday Gedeon, tek. vizekurátor Pázmándy József, mélt. consiliarius Darvas Ferencz és tek. Szilassy József urak; a venerabilis traktusokból, nevezetesen a veszprémiből tek. Gyórfy József, in casum impedimenti pedig tek. Soós Imre; tataiból tek. Páz-

mándy János, in casum impedimenti tek. Sáry Pál; peremártoniból tek. Puky Ferencz, in casum impedimenti tek. Kun Lajos; somogyiból tek. Gombai András, in casum impedimenti tek. Szekér Benedek; pápaiból tek. Eőri János, in casum impedimenti tek. Osváth Zsigmond; komáromiból tek. Pázmándy Pál, in casum impedimenti tek. Laky Mihály; barsiból tek. Péli Nagy András, in casum impedimenti tek. Botz János; drégelypalánkiból tek. Gyürky István urak. Ezeken kívül, minthogy a más három venerabilis superintendentiáktól is mindeniktől huszonnégy deputatus urak rendeltetvén, mindössze a synodusra mind a négy venerabilis superintendentiáktól gyűjtendő deputatus uraknak száma még csak 96-ra megyen, hogy a száz szám, mely a királyi felségnek benyújtott instancziában meghatározott, teljes legyen, proiectáltattak a bécsi és budai tek. ágens urak és a debreczeni s sárospataki collegiumokból egy-egy tiszteletes professor úr. A deputatus uraknak napi pénz, melyben a vectura is foglaltatik, rendeltetett 1 rénes forint 30 krajczár, főtisztelendő superintendens úrnak pedig 2 rénes forint.“

Thury Etele.

T Á R C Z A.

Bocskai.

(A hajdúböszörményi díszülésen elmondott költemény.)

Szeretet és Béke jóságos Istene!
Zönghet-e dicsedre szilaj hadi zene?
Mert imé, riongnak harczok harsonái,
Vonulnak hadrendben Bocskai katonái:
Nyalka huszár ménen, kemény hajdu gyalog.
Döng a föld remegve . . . Előre magyarok!
Előre, csatára, a kinek még drága
Isten igazsága, lelkek szabadsága!

Hösi, hadi hangok . . . S a mint égbe hatnak,
Föllege gyűl boltján bús, nagy borulatnak.
De a föllegrésen égi fény sugára
Özönével tűz le Bocskai sisakjára.
Ez, mint a kelő nap szikrázik és lángol,
Világot vesz tőle mind az egész tábor.
Szeretetből gyűlt ki e sereg harczvágya,
Békéért csatázik, — Isten is megáldja.

Maga a keresztyén türelem s alázat,
Mely itt szent hitéért zsarnokára lázad.
Mennyi kőhajtást viszonzott kenyérrel!
Hány sebe boszútlan fecskendé be vérrel!

Űzve nézett vissza háza dült romjára,
Egyedül az Isten volt még erős vára —
S ebben is támadják?... Már ezt föl nem adja,
Ezt megvédi vassal, erre gyűlt a hadja.

Óh, hiszen ha Sátán már az Égi Trónig
Hajtja vakmerően ostrom-légióit:
Kéruboknak is fogy angyali türelme,
Méltatlan az volna, ki harczra nem kelne.
Dicső védelmére az isteni jognak
Magasztos haraggal ők is fegyvert fognak,
S Isten támadóit lángpallossal űzik
Vissza a pokolba a gyehenna-tűzig.

Ilyen volt a harcza Bocskai bús hadjának:
A Sátánt veré meg, ki Istenre támadt.
Istenre, ki itt él szent hit gyanánt bennünk,
Kiért kötelesség s nem bűn harczba mennünk;
Ki nélkül nem volnánk igaz keresztyének,
Szabad magyarok sem, — csak gyávák, szegények,
Idegen igában megtört szolgálópárák,
Kik elveszték Istent, a jók erős várát.

Magyar hitű büszke magyarok vagyunk ma,
Szép, szabad hazánkban folyik a nagy munka:
Alkotunk s gyarapszunk, — tévedünk s hanyatlunk,
De egy alapszirtet itt érzünk alattunk.
Bármí nehéz sorsban s akármí viszály dül,
Ez az egy még tartja a magyart szilárdúl.
Nincs mód, hogy fajunkat poklok lebirhassák,
Míg nem ing ez egy szirt: a lelki szabadság.

Alapot vájt ennek Bocskai kardja éle
S a nem ingó szirtet abba ő tevé le.
Akkor is, utóbb is, ha mi rés volt közte,
Vitézi magyar vér bőven beöntözte.

Mily dicső alapszirt! . . . Neve: *Bécsi béke*, —
Magyar szabadságnak mindig menedéke.
Mi fölébe épült, azt ledönték sokszor,
De volt mire újból építsen a jobb kor.

Bocskai! Magyar nemzet hős és bölcs vezére,
Kit nem hiú dicsvágy vitt a harcmezőre,
Ki istenes hadba Sátán ellen mentél,
Haderő, ki szentebb s békesebb a szentnél!
Királyi koronát kaptál s föl nem teted,
Felségesebb diszszel magad ékitted:
Égi koronád van, dicsfényben ragyogva, —
Adj erőt örökké, küzdő magyarokkal!

Kozma Andor.

A legújabb összefoglaló vallástörténelem.

Chantepie de la Saussaynek, a kiváló hollandus vallástörténésznek munkája¹ immár harmadik kiadásban jelenik meg. E kiadás nagy változatokat mutat az első kiadással összehasonlítva. Az első kiadás teljesen a Chantepie de la Saussaye műve, míg az előttünk fekvő legutolsó kiadásban az egyes népek vallását az azt leginkább ismerő szaktudós írja le. Kétségtelen dolog, hogy ez által a mű egysége hiányt szenved; ezzel szemben azonban az anyag gazdagabb s a feldolgozás részletesebb, pontosabb.

Az első kötet az ú. n. *természeti népeknek*, a *chinaiaknak*, *japánoknak*, *egyiptomiaknak*, *Előázsia sémita népeinek*, *az izraelitáknak* és *az islamnak* vallásával ismertet meg. A keret tehát, melyben az egyes vallások tárgyalatnak, ethnographiai.

Bevezetésben a mű kiadója foglalkozik a vallástudomány fogalmával, kifejlődésével s a vallásoknak néhány nevezetesebb felosztásával. A vallástudomány kifejlődésére különösen három előfeltétel volt nagy hatással a XIX. században: a vallásnak philosophiai tárgyalása, a történeti látókör kiszélesülése, a linguistika, a philologia, mythologia és a folklore kifejlődése. Az egész tudománynak igazi megalapítója Müller Miksa, ki megjelölte a követendő célt s az arra vezető utat. A vallástudomány feladata a vallás lényegének s tünetjeinek kutatása; e feladat szerinte két részre oszlik: *vallásphilosophiára* és *vallástörténetre*. E két rész azonban szoros összefüggésben áll egymással. A vallásphilosophia üres volna, ha

¹ Lehrbuch der Religionsgeschichte. In Verbindung mit Fachgelehrten herausgegeben von P. D. Chantepie de la Saussaye. Erster Band, Tübingen, Mohr.

a vallástörténet nem szolgáltatna számára anyagot, a vallástörténet pedig az egyes vallásos tünemények magyarázatában s rendezésében a vallásphilosophiára van utalva. A mi a vallások felosztását illeti, alig van ennél nehezebb feladata a vallástudománynak. Napjainkban számtalan ilyen felosztást ismerünk, de a leginkább elfogadott a Hegel felosztása. E felosztás jelentkezik *Pfleiderer*, *Caird* műveiben. Nevezetesebb felosztások még pl. a *genealogiai* felosztás, mely a nyelvtudományon alapul, a *morphologiai* felosztás, a melynek már értékítéletek képezik az alapját; fel szokták még azután osztani a vallást a maga eszmei tartalma, a kultus, a tan stb. szempontjából. E felosztások közül a *Hegelét*, *von Hartmannét*, *Tielejét*, *Siebeckét* schematicice is adja szerzőnk.

Fontosabb ennél a vallás néhány *főalakjának* ismerete. Mindenekelőtt az *animismus* szó magyarázatát adja Chantepie de la Saussaye. Az animismus, úgy az embert, mint a természet többi tárgyait s tüneményeit, lélekkel bírónak tanítja. E tanból azután lassanként fejlődik ki a szellemekben való hit. Az animismussal közel rokon a *fetisismus*. A fetis legtöbbször valamely érzéki tárgy, a mely vallásos tisztelet objektumává lesz. Mások szerint azonban a fetis csak bűvös szerszám, mely által az ember az istenséggel lép közelebbi összeköttetésbe. Egy harmadik, igen elterjedt vallásos jelenség a *totemismus*. A totembenhivók a törzs életét valamely állat, némelykor valamely növényfaj életével gondolják szigorú összeköttetésben.

Ez az állat szent állat, az illető törzs öse, melyet sem megölni, sem megenni nem szabad. A totemismus azonban nemcsak vallásos, hanem sociális jelenség is, melylyel közelrokon a *tabuismus*. A tabuismust a tabunak, bizonyos szent és érinthetetlen tárgynak tisztelete jellemzi.

A *természeti népek* vallását ugyancsak Chantepie de la Saussaye írja le az *Achelís* közreműködésével. Az afrikai természeti népek vallását a fetisizmus és a titkos szövetségek gyakorisága jellemzik. Fetisül szolgálhat ember, állat, fa vagy kődarab, színes rongy vagy csillogó gyöngy. Ha a fetis nem engedelmeskedik, büntetésben, verésben részesül. A titkos társulatok tagjai legtöbbször férfiak, nők csak igen ritka esetekben. E társulatok célja igen különböző; tagjai nagy ünnepélyességgel vétetnek fel; ünnepélyes alkalmakkor kultus-táncokat lejtenek álarczokban, különösen Polynesia és Melanesia vadnépei. Délafrika lakóinál, a hottentottáknál az ősök tisztelete van elterjedve, összeköttetésben a szellemekben való hittel. Papjaik nagy szerepet játszanak, mint bűvölők és varázslók, kik különösen az eső elővarázslásához értenek. E népek-

nél találkozunk már vallásos elbeszélésekkel is. Így pl. a damara törzs tud a tűz feltalálásáról beszélni. A Zuluk pedig *Unkulunkur*ról, a nagy ősről, az emberek teremtőjéről beszélnek regéket. Különösen elterjedtek azok az elbeszélések, melyek a halál eredetéről szólnak. Elterjedt e népek között az állatok tisztelete is. Kigyók, elefántok, krokodilok, majmok tiszteltetnek istenek gyanánt.

A miként lehetetlen az afrikai népek vallásának s mythológiájának systematikus előadása, éppenúgy lehetetlen *Amerika őslakóinak* vallását rendszeresen előadni. Itt különösen *peruiak* s *aztekek* vallása érdemel figyelmet, mint olyan vallás, melyben már találkozunk a monotheismusra való hajlammal. A peruiak istene: Viracseha már nemcsak napisten, hanem az ég s a föld teremtője, végtelen, láthatatlan, mindenek éltetője s fentartója. Az aztekek főistene Quetzalcoatl, a fényisten, kinek ellensége Tezcatlipoca, a sötétség istene. Ámde a kisebb miveltségű amerikai népeknél is találunk vallásos képzeteket, a melyek természetszerűleg még nagyon zavarosak. A lélekben való hit mindenik népnél feltalálható. Az eskimo pl. lelket tulajdonit nemcsak az embernek, hanem az állatnak is. Az állatmondával is egész Amerikában találkozunk, különösen pedig a sociális életre nézve is oly jelentőséges *totemismussal*. Nemcsak az egyes törzseknek van meg a maguk védőállatjuk, hanem az egyes embereknek is. Az indiánok szemében a túlvilági élet tele kéjjel s örömmel, hol a vadász bőven talál vadbivalyt s bölényt. E törzsek az állatok közül különösen a madarat s a kigyót tisztelik. A madár a szél s a vihar megtestestítője, a kigyó pedig a megújulás s feltámasztás jelképe. Megtaláljuk ezeken kívül az összes amerikai népek körében a *vízözön*-mondát is. Az ember teremtése legtöbb esetben a földdel hozatik kapcsolatba. Így pl. az algonkin dialektusokban a föld elnevezésére ugyanazon gyökből képezett szó használtatik, mint a melyből az apa s anya elnevezése képezetett. A papok itt is varázslók s gyógyítók.

A *Déltenger népei* három fajra oszthatók: az ausztráliaiak, a papuák és a malajo-polynesiiaiak, a melyek e szigetvilág főfaja. A papua szenvedélyes és élénk; a malaji kegyetlen s vérszomjas; a polynesiiai pedig mintegy középhelyet foglal el e kettő között. Úgy Melanesiában, mint Polynesiában a manaban való hit az uralkodó. *Mana* alatt pedig az isteni hatalomnak és tulajdonságoknak minden faja értendő. A polynesiiai vallása igen sok pontban hasonló a többi vad nép vallásához. Itt is az animismus és a természettisztelet, a varázslás és babona az uralkodók. Sok istent tisztelnek e földrészlakói,

kiknek mythológiája igen kifejlett s nincs minden költői báj nélkül. Főistenük Taugalva, a ki a napnak s a tengernek istene. Ő egyuttal a teremő is. A vallásos szokások között első sorban a tătowirozás említendő. A tătowirozás kétségtelenül vallásos cselekvény, melyet a férfiakon a pubertas szakában hajtanak végre. Rendkívül elterjedt továbbá a tabu-tisztelet is. Sokkal bonyolultabb a malájiak vallási viszonyai, a mi annak tulajdonítható, hogy a hindu kultúra e népfajra igen nagy hatással volt. E nép körében is el van terjedve az animismus és pedig a személyes léttel bíró lelkek kultusának formájában. A mythosok itt sem hiányzanak. A maláji néptörzs nagy része ma már vagy a Buddha vagy a Mohamed vallását követi.

A természeti népek vallásának tárgyalásában a *mongolok* foglalják el az utolsó helyet. A mongol néptörzs körébe számíttatnak: az ural-altájiak, a török-tatárok, a chinaiak, japánok; e két utóbbiról azonban külön szakaszban szól könyvünk. E népek közös jellemvonása a nyugodt és békés természet.

A török-tatár népek korábban a *samanismus* hívei voltak; a tunguzoknál mai napig is el van terjedve a kultusnak ez a formája, a mint azt *Kadloff* kutatásai mutatják. A török-tatárok a fénynek és sötétségnek isteneit, a föld szellemeit s az ősök szellemeit tisztelik. Figyelemreméltó istentiszteleti formájuk: az ú. n. samanismus. Legfőbb istenük Tengere Kaira Kan, ki a mindenség sorsát vezeti. A földet, Järsu — föld-víz — név alatt tisztelik és úgy képzelik, mint jótékony szellemek közösségét. A rossz szellemek uralkodója Erlik Kan, az emberek nagy ellensége. A tűz, a kövek és fák tiszteletével gyakran találkozunk e népek körében. A nyírfa szent; szent a 9 szám stb. Az uralaltaji népek közül, a finnek vallása figyelemreméltó, kifejlett mythológiájával, mely skandináv s litván nyomokat mutat. A finn nép istenei a természeti sphaerák megszemélyesítői, kiknél hiányzik minden erkölcsi s emberi nemesebb tulajdonság. Legfőbb istenük Ukko (az öreg), az ég istene, felesége Akka. A föld istene Maan Emä; a víz istene s istennője: Ahti és Vellamo, míg Tapio az erdő istene. Az istenség közös neve Jumala, a ki eredetileg szintén ég-isten volt.

A *khinaiak* vallását *De Groot* leideni tanár írja és pedig három szakaszban adja elő Khina három vallását: a *confucianismust*, a *taoismust* és a *buddhismust*.

A confucianismus a Konfucé classikus irataira alapított vallás, melynek feje a császár. A császár minden istenek ura s csak az ég istene van felette, a ki neki atyja. Az ég iste-

nének rendszeresen szoktak áldozatot hozni, melyek közül legnagyobb a Yuen-khin nevű dombon hozott áldozat, melyet rendkívüli fényvel szoktak megtartani. Az ég mellett imádják a földet is, ki után rangban a császári ősök következnek. A főáldozatok mellett vannak a középáldozatok, melyeket a nap, a hold, a földműveléstanió császár s az első selyemtenyésző császárnő tiszteletére hoznak. Az istenek pantheonában egy egész csomó isten foglal helyet és pedig természeti istenek és ősök egyaránt. A confucianismus a természeti vallásnak és az ősök tiszteletének vegyülete. Ez istenek pedig mind emberformájúak, kiknek alakjuk s gondolkodásuk is emberi, sőt a kiknek lelkük is hasonló az ember lelkéhez, Az ég lelke a *Tao*, mely két részből áll, ú. mint a *Yang*-ból, mely a meleggel s a férfiúi erővel azonosítatik s a *Yin*-ből, mely a hideget és sötétséget jelképezi. Az ősök lelkei tevékenysége jótékony az emberekre s ezért tisztelet illeti őket. Az ősök tiszteletén kívül találkozunk még a halottak kultúrával is, a mely a confucianismus hívei között általános.

Az államvallás istenein kívül tisztel a nép még egy egész csomó védőistent és védőszellemet. Így például van istene a szülésnek, a hegyeknek, fáknak, erdőknek stb. Úgy az államvallásnak, mint a nép körében élő naturismusnak megvannak a maga papjai, a kik éppen úgy élnek s házasodnak, mint a laikusok s kik ruhaviselésben sem válnak ki a többi emberek közül, főfoglalkozásuk a rossz szellemeknek és kísérteteknek kiűzése.

Khinában uralkodó másik vallás a *Taoismus*. Tao, mint a legfőbb hatalom, uralkodik az égen, a földön, az embereken s fősajátsága, hogy vonalalakzatok által jelenti ki magát; e vonalalakzatokból a jövőt megmondani a bölcsek feladata. A tao, a természet folyása, mindig szabályszerű. Ezért kötelessége az embernek is a maga cselekedeteit is szabályszerűen végezni el. A Tscheuli foglalja magában azokat a szabályokat, melyeket az embernek követnie kell tetteiben. Ilyen szabályok uralma alatt áll az egész hivatalos és polgári élet. Éppen ez az eset az etikával is: ez is a tao utánzásán alapul. Meg kell jegyeznünk, hogy a confucianismus és taoismus együtt uralkodnak Khinában s egy speciális tao-vallásról voltaképpen nem is lehet beszélni.

A *buddhismus* már a keresztyén időszámítás előtt kezdett lassan-lassan elterjedni Khinában s árasztotta azt el szerzeteseivel s kolostoraival. Ez a vallás, mely eszközöket ígér az egész emberiség boldogítására, rendkívüli benyomást gyakorolt Khina lakóira. Tanai sokkal inkább megnyerték a sze-

gény nép lelkét, mint a confucianismus és taoismus tanításai, daczára annak, hogy az államvallás eretnekségnek bélyegzé Buddha vallását.

A japánok vallását dr. Lange berlini professor írja le. Japánban uralkodó vallás a buddhismus. A vallás különben itt teljesen az egyén dolga: az állam nem törődik azzal, annyira, hogy egyetlen japáni iskolában sincsen vallástanítás. Vallástanítás helyét erkölcsstan (shushiu) foglalja el és pedig régi kínai bölcssek tanai alapján. A buddhismus mellett ott van a shintoismus. E kettőt a legtöbb japáni ember együtt vallja. Minden japán embernek van a házában egy miniatűr shinto-templom is a miniatűr buddha-templom mellett. A buddhismusnak különösen az az alakja terjedt el Japánban, mely a Mahayana név alatt ismeretes. Buddha mellett azonban egy sereg isten tiszteltetik Japánban, sőt Buddhának tanítványai is majdnem isteni imádat tárgyai. A buddhismus, melynek papjai még ma is Buddha iratainak kínai fordításait használják, hat szektára oszlik. E szekták közül legrégebb az ú n. Tendai-szekta. A legmystikusabb pedig köztük a Shiugon-szekta. E szektáknak szolgálatában az 1901. évi statisztika szerint mintegy 110,000 templom áll. Hogy azonban az egyes szektáknak hány tagja van, erről a statisztika semmiféle felvilágosítást nem ad. A papok száma körülbelül 180,000.

A japánok eredeti vallása a *shintoismus* név alatt ismeretes. Maga a szó kínai eredetű s azt jelenti: istenek útja. A shintoismus természetimádás s az ősök tiszteletének vegyülete. Ma pedig nem egyéb, mint egy csomó mythologiai alak tisztelete. Az egész vallásnak alapját pedig a világ s a japáni szigetek teremtéséről, valamint az istenek és istennők tetteiről szóló elbeszélések képezik. A teremtő istenpár neve: Izanagi és Izanamé. Az istenségek természeti tárgyak, testi tulajdonságok és absztrakt ideák megszemélyesítői. Az egyes istenek természetének, tulajdonságának, ábrázolási és tiszteleti formáinak bő leírását nyújtja könyvünk.

Egyiptom vallását Lange kopenhágai főkönyvtáros ismerteti. A tudósoknak az egyiptomiak vallása felől való véleménye rendkívül szétágazó, a melynek egyik legfőbb oka kétségtelenül az anyagnak napról-napra való növekedése a különféle ásatások és felfedezések által. E különböző nézeteket nagy részletességgel ismerteti Lange s e tekintetben meg kell elégednünk e fejtegetésekre való pusztá utalással. Az egyiptomi nép mindenütt és mindenben isteni lényt látott s minden élet előtte isteni mysterium vala. Fantáziája minden pusztaságot iszonyú állatokkal, sphynxekkel népesített be s a

levelek zúgásában istennek szavát hallotta. Az egyiptomi vallásuk ilyen animistikus és fetisistikus gondolatok képezik alapját. Különösen az állatkultuszhoz ragaszkodtak szívósan fejlődésüknek későbbi korában is. Az állatok közül némelyek igen nagy tiszteletben tartottak, mint például a macska. E mellett azonban egyes állatok úgy tekintettek, mint valamely istennek incarnatiói. Ilyen állat volt például a híres Apis bika Memphisben. Minden helységnek s vidéknek megvolt a maga külön istene s így állottak elé a lokális kultuszok, melyeknek istenei azután a fejlődés folyamán helyet foglaltak a egyiptomi pantheonban. A minden időben és minden helyen tisztelt isten Râ volt, a napnak istene. Râ a fény, mely elűzi a sötétséget s naponként megküzd az Apepi kigyóval. Râ mellett igen előkelő helyet foglal el Horus is, kinek azonban, hogy milyen tulajdonságai voltak, ma már igen nehezen állapítható meg. Nevezetes még a memphisi nagy isten: Ptah, ki Maspero szerint valószínűleg föld-isten vala. Ptahnak felesége Sechmet. Nevezetes főisten még Osiris, a ki Maspero véleménye szerint a Nilus istene vala vagy a halottak istene. Még nehezebb megállapítani a Set karakterét, kit a görögök Typhonnak neveztek. Volt ezeken kívül még egész sereg isten, kiknek tisztelete Egyiptom különböző vidékein volt elterjedve. A halálról, a halhatatlanságról és az alvilágról való nézetek beható ismertetése után, az egyes theologiai és kosmogoniai rendszerek leírására tér szerzőnk, majd a kultuszt és moralt ismerteti; végül pedig az egyiptomi vallás fejlődésének vázlatát nyújtja. Az egész szakasz röviden s világosan adja elő mindazt, mit az egyiptológia jelen állása mellett az egyiptomiak vallásáról tudhatunk.

Elő-Ázsia sémita népeinek vallását *dr. Jeremias* ismerteti. Babylonia kulturájának az elő-ázsiai népek műveltségére való befolyása kétségtelen. Ámde e befolyás kölcsönös: Elő-Ázsia népei is hatottak Babylónra s innen e népek vallásának minden egyéni karakterük mellett is, feltűnő hasonlósága.

A *babyloniaiak* vallásának karaktere, eltekintve a szellemekben való hit alsóbb formáitól, merőben sémita. Maga a babyloni birodalom több apróbb államból képződvén, ez államok középpontjai egyes istenek kultuszának is középpontjai voltak. A régi kultuszok azután Babylón uralma alatt is megtarták előbbi jelentőségüket. A babyloni istenek mellett mindenütt ott van egy-egy nőisten is, mint feleségük. Délbabylónban a hold istene volt különös tiszteletben, éjszaki Babylónban pedig a napkultusz a túlnyomó. *Nippurban Bel* a főisten, ki a föld istene gyanánt tiszteltetik. *Uruk* főistene *Anu*, kinek

felesége *Antu*. Ez istenek mindnyájan a csillagokban jelentik ki magukat, mert a babyloni vallás astrális vallás. A csillagok állásából istennek akaratát megtudni, a papok feladata. A legnagyobb istenek *Sin*, *Samas* és *Istar*, kik a hold, a nap és Venus képében jelennek meg és öltenek testet. A babyloni kosmogonia rendkívül kifejllett, a mi az astrális vallás természet szerű következménye; az istenek sokasága pedig a pantheon gazdagságát vonja maga után. E pantheon élén állanak: *Anu*, *Bel* és *Ea*. *Anu* talán az ég; *Bel* az ég s föld ura, *Ea* pedig a déli ég és az oczeán istene. Az eddig említett isteneken kívül főbb tagjai a pantheonnak: Tammuz, ki különösen mint mythologiai alak fontos, *Marduk*, a „nap fia“ *Ninib*, *Nebs*, *Nergal*, napistenek, *Igigi* és *Anunnaki*, a csillagok istenei. A legnevezetesebb kultusz hely *Eridu*, melyet úgy képzelnek a babyloniaiak, mint gazdag paradicsomot. Az *assyriaiak* vallása főbb vonásaiban közös a babyloni vallással; különös tiszteletnek örvendett *Addu*, ki a babyloni *Rammannak* felel meg. Az assziriai szentélyek, mint az istenek lakóhelyei, az égi világ mintájára épültek; papjaik az istenek szolgái, kiknek főteendőjük az imádkozás. A mi a babyloni mythosok illeti, ezek astrális mythosok, melyek közül különösen a világ teremtésének és az özönviznek mythosa válik ki. Epikai költészetük is a vallás szolgálatában áll; különösen nevezetes a *Gilgameš*-epos, a mely *Assurbanipal* könyvtárának kiásásával került napfényre.

A *kananäusok* vallása is a babyloni vallás befolyása alatt áll. Főisteneik: *Hadad*, *Ba'al*, *Ašera*. Több felirat szerint tisztelték egy *El* nevű istent is, a kit úgy látszik különben, hogy a nyugoti sémiták általában nagy tisztelettel vettek körül. Ez istenek kultuszának helyei mindig a magaslatok voltak, mivel ide közelebb vannak az istenek. Fontos kultusz tárgyak a szent kövek, melyek az isten jelenlétét érzékitik meg. A szent kövek mellett ott vannak a szent fák is, melyeknek neve *Asêrah*. A *kananäusok* vallásához hasonló az *aramok* és *syrosok* vallása, legfeljebb az istenek neve változik. A *phoeniciaiak* vallása, daczára a sok idegen néppel való érintkezésüknek, mégis a *kananäusok* vallásával mutat legnagyobb rokonságot. Sajátságos, hogy a *phoeniciai* istenek neve soha sem említettik, hanem körülírással fejeztetik ki. Főbb istenek, a melyek *Baal*, *Melek*, *Milkat* stb. névvel összetett nevek által fejeztetnek ki. De vannak *Sem*, *Iwe* *Bavak* összetételeivel kifejezett istenek is. A legnagyobb tiszteletnek örvendő *phoeniciai* isten azonban *Astarté*, a szerelem, a nemzés istennője, kit erkölcstelen kultusszal imádtak a *phoeniciaiak*.

Az *izraeliták* vallásával *ifjabb Valeton* utrecht-i professor foglalkozik. Valeton Izrael vallásában két korszakot különböztet meg: a száműzetés előtti s a száműzetés utáni periodusokat. Az első korszakban az Izrael népe, a másodikban a zsidó község a vallás alanya. Izrael istene: Jáhvé és Jáhvé népe Izrael; ez az izraeliták vallásának alaptétele. Hogy ki volt ez a Jáhvé eredetileg, mikor lett Izrael istene, erre nézve különbözők a vélemények. A kérdés mai napig sincs tisztázva. Éppen ilyen szétágazók a vélemények abban a kérdésben is, hogy milyen volt Izrael vallása a jáhvismus előtt. A bikakép, a teraphim, az ephod bizonyosan még a Mózes előtti időkből valók. A Jáhvé-tisztelet megalapítója Mózes, ki nem szűnik meg hirdetni, hogy a hatalmas Jáhvé Izraelt választá népéül. Jáhvé maga mindenekelőtt a harcz istene, kinek szentélye a frigy-láda. De Jáhvé egyszersmind az országnak birtokosa és királya is. Mint morális tulajdonságokkal bíró isten, Jáhvé igaz, szerető és szent. Ez erkölcsi tulajdonságok a Jehu idejében kerülnek előtérbe, miután a próféták már századok óta igyekeztek a nép figyelmét Jáhvének eme tulajdonságai felé fordítani. Majd a zsidó községnek, a judaismusnak és hellenismusnak rövid tárgyalására tér át szerzőnk s a zsidó kegyesség leírásával végzi be munkáját.

Az *izlam tárgyalása* *Houtsma* utrecht-i tanár tollából való. Houtsma mindenekelőtt amaz állapotokat rajzolja, a melyek Arabiában Mohamed fellépésekor voltak uralkodók. A reánk maradt forrásokban egy polytheistikus természetimádás nyomai világosan felismerhetők. A Mohamed előtti idő hívei szemében a tudatlanság ideje; helyes istenismeretre csak Mohamed vezet. Mohamed életének leírása után, tanait tárgyalja szerzőnk. Beszél a koránról, a hagyományról s az ú. n. Fikh-ről, mely nem egyéb, mint az izlam gyakorlására való tanítás. A mi a vallási törvényeket illeti, ezek első sorban a kultuszra vonatkoznak, azután a házi és polgári életet szabályozzák és végül a jogviszonyokra s az állami életre vonatkoznak. Mohamednek halála után tanításai felett dogmatikai harczok ütöttek ki. Az első kérdés, mely felett hívei meghasonlottak, voltaképpen politikai természetű volt. E dogmatikai harczok leírása után, az orthodoxus hitrendszert s a muzulmán mystikát és a schiiták tanát tárgyalja szerzőnk; végül pedig a mohamedán vallás jelen állapotáról ad áttekintést.

Ezekben számolhatunk be *Chantepie de la Saussaye* könyvének első kötetéről. Daczára kisebb hibáinak és fogyatékoságainak, örömmel ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

Kolozsvár.

Ifj. dr. Bartók György.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Szelényi Ödön: A filozofia alapfogalmai. Budapest, 1907. Stampfel-féle könyvkiadóhivatal. A Tudományos Zsebkönyvtár 195. füzete. 80 lap, ára 60 fillér.

A Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtár, mely a különféle tudományok számára rövid compendiumokat szokott kiadni, a bölcséleti tudományokat sem hanyagolja el. Somló B. Ethikája, Serédi L. Filozofia története, Schmidt M. Lélektana és Logikája, Bartha Aesthetikája s Weszely Ö. Paedagogiája mind abban a vállalatban jelentek meg, a mely most a *Szelényi Ödön* munkáját, a filozofia alapfogalmaint kiadta.

Ez a kis füzet, mely első sorban segédkönyvnek készült a filozófiai tanításhoz, másodsorban pedig a művelt közönségnek van szánva, be akar vezetni a filozófiai gondolkodásba, meg akar ismertetni a filozofia legfőbb problémáival, hogy egyrészt kedvet gerjesszen az egyes filozófiai szakok behatóbb tanulmányozására, másrészt némi tájékozást nyújtson korunk uralkodó eszméi és törekvései között, főleg ideális irányban, a mi korunk erős anyagi, pozitív, sőt cynismusra hajló gondolkodásmódjánál fogva napjainkban felette szükséges.

E célból szerző először a filozofia fogalmát és feladatát jelöli ki, azután a filozofia felosztását ismerteti, majd a filozófiai álláspontokat és alapproblémákat sorolja föl, tovább az egyes filozófiai disciplinákat mutatja be 11 szakaszban s végül egy kis összefoglalással fejezi be rövid filozófiai bevezetés-tanát.

A filozofia „minden időben egyetemes tudomány, azaz mindent átkaroló tudás akart lenni; nem a részletekben elmerülő, nem egyes tényekkel pepecselő szaktudomány, hanem

a legmagasabb, legáltalánosabb fogalmakkal dolgozó, azokat összefűző disciplina". Feladata tehát az, hogy „oly általános világ- és életnézetet állapítson meg, mely eszünk követeléseit és kedélyünk szükségleteit egyaránt kielégíti". Az egymással szemben álló filozófiai álláspontok: az idealizmus és a realizmus. Az idealizmus a világlényegét eszmeinek tartja s a szellemet tekinti a dolgok lényegének; a realizmus ellenben a való világ alatt az anyagot érti s a tapasztalaton felül eső területet hozzáférhetetlennek tartja. Az idealizmussal szorosán érintkezik a racionalizmus és a spiritualizmus; a realizmussal a sensualizmus, empirizmus és materializmus. A skepticismus a megismerés lehetőségét kétségbe vonja, a pozitivizmus csak az érzéki világ megismerhetőségét vitatja. S mire vezethető vissza a filozófiai irányok e különbözősége? Arra, a mit Böhm Károly ekként fejt meg: A filozófiai gondolkodás két nagy irányban halad. Egyike a meglévő valóságot elemzi és értelmezi, másika ugyanennek értékét állapítja meg, egy tökéletesebb való mértékét alkalmazza rá. Világképünk teljességéhez mind a két felfogás (az ontologiai és axiologiai) szükséges, mert a megismerés tényleg két részre szakad: a való és a kellő ismeretére. Az ontologiai világkép folyton teljesebb és nemesebb lesz, mert mindinkább valósággá válik, a mit az intelligentia évezredek óta óhajtvá sejtett a vallás, az erkölcs és a művészet terén. De a míg e két kép határai teljesen össze nem folynak, addig külön áll az emberre nézve az ontologia és az axiologia.

Az egész filozófiát 11 disciplinára osztja Szelényi. 1. *Metafizika*, mely az egyes szaktudományok kész eredményeire támaszkodva, azokból megalkotja a tudományos világnézetet. 2. *Természetfilozofia*, mely a természetismeret eredményeinek elvszerű összefoglalása. 3. *Ismeretelmélet*, mely a megismerés folyamatát elemzi és bírálja. 4. *Lélektan*, mely a lelki élet tünetményeit ismerteti és magyarázza. 5. *Logika*: a helyes gondolkodás feltételeiről szóló tudomány. 6. *Ethika*: az erkölcsi értékelésről és elvekről szóló tudomány. 7. *Sociologia*: a társadalmi élet elmélete és kritikája. 8. *Jogbölcselet*: a jog bölcsellete. 9. *Történetfilozofia*: a történettudomány anyagi és formális elveinek a tana. 10. *Széptan*: a művészi szép elmélete. 11. *Vallásbölcselet*: a vallásnak filozófiai szellemben való tárgyalása.

Szerző az egyes filozófiai disciplinák körében a főbb filozófiai problémákat ismerteti. Például az ethika körében tárgyalja az erkölcsi megítélés alapját és tárgyát, az erkölcsiség eredetét, az erkölcsiség célját, az erkölcsi eszményt és az

akarat szabadságát. A tárgyalást mindenik disciplina körében ideális irányban végzi. E szerint a metafizika terén a materializmussal szemben a spiritualizmust, az ismeretelmélet mezéjén a skeptícizmussal szemben a kriticizmust, az ethika és sociologia terén az egoizmussal szemben az altruizmust fogadja és hirdeti. Szerzőnek ez a nemes ideálmusa nagy elismerést érdemel napjainkban, mikor bizonyos körökben csaknem virtust csinálnak az anyagiság kultuszából. Azt is előnyére írjuk e füzetnek, hogy elég világosan és szabatosan distingvál és definiál, s ez által tiszta fényű szövétneket gyűjt a bölcelet szövevényes kérdéseiben. Dicséretére említjük föl a szerzőnek, hogy az egyes filozófiai disciplinák ismertetésénél nagy gondot fordít a megfelelő magyar irodalomra, miáltal könyve valóban tájékoztató a filozófiai alapfogalmak mezéjén. Művelt közönségünk, theologiai és tanári pályára készülő ifjúságunk hasznonal forgathatja e kis összefoglaló munkát.

A füzet kiállítása csinos, ára jutányos.

—s —s.

Paulik János, Melanchthon beszéde Luther koporsója felett. Nagybánya (Nánásy J.) 1907. 15 lap. Ára 30 fillér. Latin eredetiből fordítva

Jól tette az érdemes fordító, hogy a Luthert szidalmazó ebben a pápás korszakban reformátortársának koporsója felett mondott gyászbeszédét, mint Luther leghívebb élet- és jellemrajzát Melanchthon műveinek Brettschneider-féle kiadása szövegéből magyar nyelvünkre fordította. Jól végzett fordításának méltó kezessége, hogy azt *Pröhle V.* és *Moravszky F.* ismert nevű nyiregyházai tanárok és nyelvtudósok „átnézték és az eredeti szöveggel összehasonlították“. Méltó társa e hű és magyaros fordítás az ágostai hitvallásnak, mely a szerző avatott tollából a Luthertársaság kiadványai között megjelent. E beszéd még sohasem volt magyarra lefordítva. Mi egy német fordítással hasonlítottuk össze.

Ezt a beszédet „a németek praeceptora“ 1546 február 22-én a wittenbergi vártemplomban Bugenhagen wittenbergi lelkésznek és ismert egyházszerző reformátornak németnyelvű prédikációja után mondotta el latinul. Felette érdekes és tanulságos a gyászbeszéd gondolatmenete.

Azzal kezdi „fájdalom és könnyek között“ beszédét, hogy „nem úgy pogány módra, csupán az elhunyt magasztalására hivatkozva, hanem inkább, hogy a végtisztségtevő gyülekezet figyelmét a gondviselés csodás voltára és az anyaszentegyházat környező veszedelmekre s arra irá-

nyítsa, milyen dolgokkal törődjék főképpen s mely példák után induljon el az életben“. Luther élete és működése annak jeles bizonyossága, hogy „az anyaszentegyházat isteni erő tartja fenn és kormányozza“, ki „mint drága atyánk és tanítónk... az evangéliomnak istentől küldött szolgálója volt“ s kinek „tanítása nem volt vak indulatból széthintett lázító képzelődés, (mint a Janssen-féle pápás történetirők hirdetik) hanem feltüntetése az isten akaratának s igaz imádásának s kifejtése a szent iratoknak és hirdetése az isten igéjének, vagyis a Jézus Krisztus evangéliomának“.

Bő történeti alapon szól aztán a nagy reformátor „az egyházi szolgálat“ terén nyilvánult „egyéni kiválóságairól“, a hol csakugyan „kedves és felemelő látvány megfigyelni az anyaszentegyházat minden időben és szemügyre venni az isten jóságát, a mint időről-időre lelkes tanítókat küld (Ádámtól Lutherig) oly szakadatlan sorrendben, hogy a mint az egyik nemzedék letűnik a csapat éléről, mindjárt nyomába lép a másik“. Ő „az egyház összegyűjtésére s újjászervezésére isten által küldött kiváló férfiak ama gyönyörű sorába számítandó, a kiket az emberiség színe-javának kell tekintenünk“. Valóban találó jellemzése Luther reformátori életpályájának!

Majd azok ellen fordul, a kik a mai pápások módjára Luthert „kiegyenlíthetetlen viszályok magvetésével“ vádolják s „az anyaszentegyház kormányzatának menetére“ utalva a „Luther által véghezvitt igazán nagy dolgokhoz“ számítja, hogy „megmutatta, mi legyen az igaz bünbánat s mi legyen kikötője és igaz vigasztalása a léleknek“, „megvilágította Pál apostol ama tanítását, hogy az ember hit által igazul meg, megmutatta a különbséget a törvény és az evangéliom, a lelki és a világi igazság között s megmutatta az isten helyes imádásának a módját . . . hittel és tiszta lelkiismerettel . . . az egyetlen közbenjáróban, az istenfiában, a Jézus Krisztusban“. De „istennek tetsző egyéb szolgálatokat is tett“. „A polgári életet úgy felékesítette s körülsánczolta, a hogy azelőtt soha senkinek az iratai fel nem ékesítették s körül nem sánczolták . . . S „hogy a mennyei dicső tan az utókorra is átszármazzék, a prófétái és apostoli iratokat lefordította német nyelvre . . . , számos írásmagyarázatot írt, a melyek minden eddig létező írásmagyarázatokat messze fölülmúlnak, a mint azt Erasmus is többször elismerte“. S mindezekben „őt az isten ihlette meg“.

Önérzetesen vallja továbbá, hogy „sem megoldhatatlan vitákat nem támasztottunk, sem a viszály almáját az anyaszentegyházba be nem dobtuk, sem szfinxszerű talányokat fel

nem adtunk“ s ha olykor-olykor „Luther a kelleténél keményebb volt“, úgy Erasmussal azzal védekeznek, hogy „isten ennek az utolsó kornak, a mennyiben nagyon beteg volt, szigorú orvost adott“. Mint „feddhetetlen jellemben meg volt benne mind az, a mi igaz, a mi tisztességes, a mi igazságos, a mi tiszta, a mi szeretetreméltó, a mi jóhangzású“ . . . , ki gyakran „könyezve imádkozott az egész anyaszentegyházért . . . s oly éleselméjű vala, hogy a legbonyolultabb helyzetekben is mindjárt felismerte, mi lenne a helyes teendő“.

Végül összefoglalja a halála fölötti mérhetetlen veszteséget eképpen: „hogy most ez a kiváló tehetségű, magas műveltségű, tapasztalatokban gazdag, sok kitünő és hősiességekkel ékeskedő és isten által az anyaszentegyház újjászervezésére kiválasztott s végül minket mindnyájunkat atyailag szerető férfiú ezen mi társaságunkból elszóllított, azt részünkről méltán fájjalhatjuk. Olyanok lettünk ugyanis, mint az árvák, kik derék hű atyjoktól fosztattak meg“.

Kortörténeti vonatkozásokat is beleszólt halotti beszédébe. „Mivel a nagy emberek halála rendszerint bizonyos veszedelmeket jelent a hátramaradottakra nézve, figyelmeztünk titeket s mindazokat, a kik tanításra hivatottak, hogy a földkerekséget fenyegető veszedelmeket eszetekbe vegyétek! Egyfelől a török garázdálkodik, másfelől más ellenség belháborúval fenyeget, másutt ismét nyugtalan elmék rakoncát lankodnak, melyek, miután Luther bírálatától többé nem kell tartaniok, nagyobb merészséggel törnek az igaz tan felforgatására“. Beszédét azzal a komoly intéssel végzi, „hogy ezeket a bajokat isten tőlünk eltávoztassa, nagyobb gondunk legyen a jó erkölcsökre s a tanulásra s ne téveszszük szem elől soha azt az igazságot, hogy míg az evangéliom tanát megtartjuk, hallgatjuk, tanuljuk és szeretjük, addig isten hajléka és szentegyháza leszünk“.

Valóban ez emlékbeszéd hű rajza Luther élet- és jellemképének. Köszönet érte a jeles fordítónak. Pajzsunk és fegyverünk az nekünk a mai pápás történetirással szemben. Talán elnézésnek tulajdonítandó, hogy a czimlapon és az előszóban következetesen „Melanchthon“ van írva „Melanchthon helyett.

Sz. M.

Görög Ernő: A hallei magyar-egylet története. 1863—1906. Halle 1906. 58 lap. Ára 1 kor. 20 fill.

Hálás feladat volt e derék hazafias egylet történetét megírni. Tanulságos történeteiből megtudjuk, hogy ritka magyar

nyomtatványokban és kéziratokban gazdag könyvtárának alapját már 1724-ben vetette meg Wittenbergben Kassai György, a nagy exuláns és ösztöndíjalapító. A magyar egylet kezdete az 1863-ban „Hungaria“ név alatt létesült theologiai kör, a melyben theol. értekezések felolvasása és megvitatása volt hazafias irányban és szellemben a fődolog. Megújították Petrovics Soma és Bászel Aurél buzgóságából 1867-ben s új alapszabályokkal erősítették, Lehr, Gaal, Hofbauer, Jeszenszky és Schneller kezdeményezésére 1869-ben. A „tudományos törekvések“ mellett „a magyar jó neve féltékeny megőrzése“ volt a feladat, sőt „Solatium“ neve alatt alapítványt is tettek a szegényebb sorsú magyar hallgatók fölségélyezésére, a melynek ma 350 márkába került gyönyörű nemzeti zászlót, a melynek magyar czimere fölött az olvasható: A haza minden előtt! s alatta: 1894. Hallei magyar egylet. Ez alkalomra „Üdvözet a hazából“ czim alatt ünnepi ódát írt Torkos László budapesti tanár, a halle-wittenbergi egyetem volt hallgatója. Napjainkig az egylet működése „majd hanyatlást, majd emelkedést“ mutat. A függelékben közli az „Album Hungarorum“ sajátkezű följegyzéseiből 1815—1863-ig, majd 1906-ig a hallei egyetem magyar hallgatóinak névsorát, a melyet mi is közzétettünk a Prot. Egyh. és Isk. Lap hasábjain. Tiszteletbeli tagjainak, az egylet volt elnökeinek sorában közéletünk és magyarhoni ev. egyházunk több ismert alakja szerepel. Igy Bancsó Antal, Böhm Károly, dr. Csengey Gusztáv, Egan Lajos, Gombócz Miklós, Lehr Albert, Leffler Samu, Petrovics Soma, Poszvék Sándor, Sántha Károly, Schneller István, dr. Szlávik Mátyás, Torkos László, Trsztýénszky Ferencz, Zsilinszky Mihály.

Igen ügyes a füzet végén a hallei egyetemre készülők számára a „Tájékoztató“. Legújabb szövegű alapszabályaiban az egylet célja a következőkben van körülvonva: „Célja a halle-wittenbergi egyetemen tanuló magyarokban az összetartás érzetének s a nemzeti szellemnek ébren tartása, tagjainak munkálkodásra serkentése (és az önképzés előmozdítása); a külföldön tartózkodó magyar honfitársak erkölcsi és anyagi

támogatása; az egyetemi magyar alapítványok kezelésének ellenőrzése; a magyar név tiszteletének megóvására; nemesen szórakoztató mulatságok rendezése; általában minden eszmének felkarolása, a mi a nemzeti szellem erősítésére jótékonyan hat.“

Sz. M.

Péterfi Dénes: Unitárius keresztyénség. Egyházi beszédek. Budapest, 1907. Kókai Lajos bizománya. Kis nyolczad-rétben 174 lap. Ára füzve . . . ?

Péterfi Dénes, kolozsvári lelkész, előkelő írója a magyar unitarizmusnak. Felfogásában emelkedettség, gondolkozásában nemesség, nyelvében szín és erő, beszédében ékesség és méltóság nyilatkozik meg, mely igehirdetői és írói tulajdonságok miatt Péterfit a nem-unitárius olvasó is élvezheti. Kézalatti beszédeit ezek a jó tulajdonságok jellemzik, a mi a rövid előszóból is látható.

A keresztyénség, mondja Péterfi, a Krisztus személyiségéhez kötött vallás, az emberiség vezérlő szelleme. Egy vallás sem felel meg inkább az emberi lélek gondolatvilágának és nemes vágyódásainak, mint a Krisztus vallása. A mi a keresztyén hit és életnézletet valaha az emberiség lelkéből kitolni akarta, csak arra szolgált, hogy még inkább meglátassék annak igazsága. Bárhogyan támadják ma is, avagy bármivel is akarnák helyettesíteni, az evangéliom prédikáltni fog, a szószékeken fölhangzik a keresztyén ige, hogy világoljon és építsen, de az értelmi haladástól nem elkülönülve, hanem a megbővült ismeretekkel Istennek világáról és az életről még teljesebb látást, tisztább fölfogást nyerve, annál erősebb fényvel világítson és annál bensőbbben építsen. Mert a keresztyénség nem oly vallás, mely a haladást kizárja s azzal szemben mint ellenfél álljon, hanem magának a józan emberi haladásnak a szelleme.

Néhány darab az így felfogott keresztyénségből az itt közlött beszédek, a melyeknek száma tiz, címei a következők: Egy az Isten. Jézus Krisztus. Keresztyén eszményiség. Hívók és kételkedők. A szentlélektől való indíttatás jelei. A jó cselekedetek. Keresztyén egyenlőség. Az unitárius keresztyénség megtartása. Történelmi pillanatok forrásai. Vallástétel a Krisztusról.

E címek alatt nagy és érdekes tárgyakról elmélkedik és szónokol a szerző. Elmélkedik az unitarizmus ismeretes szellemében és a magyar ékesszólás eszközeinek öntudatos felhasználásával. Unitarizmusa azonban az a nemesebb fajta

unitarizmus, melynek Channing volt egyik nagy mestere, kinek írásaiban és beszédeiben a keresztyén theizmus sok nemes eszméje csendül meg, ki az evangéliomnak, ha nem is egész teljességét, de sok igazságát hitte és szólotta. Így Péterfi is.

„Mi hiszünk és azért áldozunk — mondja Péterfi „vallástétel a Krisztusról“ szóló beszédében. — Hiszünk a Krisztusban, az ő evangéliumi erejében. Hiszünk a keresztyénség nemesítő voltában, az emberi keblet jó és nemes érzelmekkel megtermékenyítő és minél tisztultabb, annál tisztább és nemesebb érzelmekkel termékenyítő hatásában. Hiszünk jóindulatot, áldozatkészséget előhozó, közösséget fentartó hathatóságában. Hiszünk és azért mi is áldozunk. És a hitből áradt ama felbuzdulásba, mely az elmúlt száz évekről jön le a mi korunkra, mely az elődök történelméből száll hozzánk, belébocsátjuk a mienket; az ő hitbuzgalmuk folyamában ama forrásokat, melyeket a hit a mi keblünkben fakaszthat; az ő hitbuzgó cselekedeteik, az ő áldozataik hosszú, fényes lánczsorába belékapcsoljuk a mi cselekedeteinket, a mi áldozatainkat; az ő hitükkel, áldozatkészségükkel egyesítjük a mi hitünket, áldozatkészségünket, hogy a mi nemzedékünktől erősítve, a mi nemzedékünktől megszépítve, öröklődjék tovább e fenségesség alkotás, e ma is és örökké bámulatos vallástétel a Krisztus mellett, az ő vallástételük és a mi vallástételünk!“

Igy hisz és prédikál Péterfi, kinek beszédeiben kétség kívül van némi evangéliomi íz és még több az evangéliomi szín, a mi Péterfit jóval fölébe emeli az elcsépelet vulgaris rationalismusnak. Magasabb a színvonala, előkelőbb a modora, formásabb az ékesszólása, kenetesebb a szava, elevenebb a hite. Am azért az evangéliom mélyébe belemerülni, a keresztyénség magvába belehatolni Péterfi sem képes. Körülötte, mellette áll, de belépni annak valódi szentélyébe nem tud, mert hitéből hiányzik e szentély kulcsa, a Krisztus isteni személyébe és az evangéliom természetfelettségébe vetett hit. De a könyve mégis érdekes és eszméltető, a kiállítás csinos, sőt finom.

— s — s.

b) Külföldi irodalom.

Kirn O., Materialistische und christliche Weltanschauung. Dresden (Heinrich C.) 1906. 63 l. Ára ?

A lipesei tudományegyetem nagy hírű rendszeres theologusának, Luthardt tanszéke örökösének egyik nagyobb irodalomtörténeti oldaláról bővített ama előadásával van itt dolgunk, a melyet szerző Dresdában tartott a sociális tanfolyamon. Bölcséleti részét tekintve a legnagyobb tekintélyek: egy Sigwart, Wundt, Eucken, Paulsen, Busse, Adickes, Ostwald, Reinke, Ottó és mások nyomán halad. Igen tartalmas és tanulságos főbb gondolatai a következő:

Világnézetnek nevezi „szellemi birtokunknak egységes összefoglalását, összes ismereteinknek és meggyőződésünknek összefoglalását“. Az ember világnézete „az ő szellemi háztartása“ a tudományos, politikai, művészi és egyházi mozgalmak megítélése tekintetében. „Szellemi tőke“ az, mely biztonságot ad az emberi életnek és boldogulásnak s a melyen egész életmunkásságunk célja, sikere és tervszerűsége alapul. Az ember egész életére és törekvéseire vonatkozó nagy fontosságánál fogva e világnézet forrása nem lehet a tudás vagy az ismeret, mert hiszen a legélesebb elméjű kutatók is az utolsó kérdésekben bizonyos tartózkodást ajánlanak s különböző feleletet adnak a világnézet kérdéseire. Nagyobb befolyása van arra az ember jellemének és egész kedélyállapotának, sőt az ember világnézete bizonyos tekintetben az ő jellemének hű tükörképe. Az ész embere bizonyítékokat kíván s a kedély embere pótlásokat eszközöl az ő világnézetéhez, míg az akaratban erős egyéniség reményteljes optimizmussal küzd, a gyenge ellenben elernyed az élet bajaival és küzdelmeivel szemben. A jellem pedig a nevelés műve, a melynek alapelvei a vallásból és az erkölcsiségből valók. A történelem tanubizonyossága szerint a keresztényiség a legmaradandóbb befolyással volt a népek és nemzetek világnézetére. A mi nem sikerült Platon merész gondolatainak, Aristoteles formás

élesértelműségének s a stoikus iskola erkölcsi páthosának, mindaz sikerült, sőt teljességre emelte az evangelium. Emelte az emberiség életerejét, megacélozta az ő törekvéseit s új célokat és ideálokat állított fel az új kultúra számára. És pedig nem új világfelfogással vagy új törvényhozással eszközölte azt, hanem a könyörülő isten bűnbocsátó kegyelmének és megváltó szeretetének hirdetésével. A ker. vallás a jellemfejlesztésnek s egész világnézetünknek egyik legmaradandóbb alapja, a melynek irányítúje a lelkiismeret és horgonya a hit.

Honnan a nagy ellentét a világnézetek között? Ismerjük azt a személyes beszélgetésekből, a napisajtóból, az irodalomból, a politikai szónoklatokból s a közélet más jellenségeiből. Legnagyobb és legközönségesebb, csaknem mindennapi az ellentét a materializmus és a keresztyénség között.

A materializmus az a világnézet, a melynek felfogása szerint az anyag, a testi lét alapja minden valóságnak s a melynek a lélek és a szellem nem való alakja. Tudatunk világa csak testi változás, érzéseink mechanikus, kemiai vagy elektrikus folyamatok, gondolkozásunk az agy működése, sőt Moleschott, Vogt és mások szerint, a gondolatok minősége a táplálkozás minősége által van befolyásolva. Alkalmilag ezt úgy fejezték ki: „Der Mensch ist, was er isst“. Ennek folyománya egész világfelfogásuknak egyszerűsítése. Hogy minden, a mi való, anyagi, érzéki, az a materializmus alapvető dogmája s hogy minden átalakulás mechanikus mozgás, az az ő általános módszere. Az ember érzése, gondolkozása és cselekvése csupa érzéki mechanikus hatás. Maga az élet egy nagy mechanizmus s az ember, Lametrie szerint, „masina“. Nincs halhatatlan lélek, nincsenek az embert s az emberi társadalmat általánosan kötelező jogi vagy erkölcsi törvények s nincs Isten, mint személyes szellemi hatalom. A modern materializmus végeredményében atheista, mivel maga mellett más hatalmat, pláne személyes szellemi hatalmat nem ismer.

Nos ez az elméleti materializmus az egyszerűbb természetmagyarázat végett állítatott fel, de igen súlyosak annak gyakorlati folyományai. Evés, ivás az ember legfőbb dolga s az életvezetek fokozása az emberi társadalom legfőbb feladata. A legfőbb instantia tehát a természetes ösztönök hatalma s az anyagi javak megszerzése. Ez a felfogás folyik az ő dogmájából, míg a másik ama módszeréből, a mely szerint az ember erkölcsi cselekvése ösztöneinek mechanikája által van befolyásolva. Szó sincsen akaratról vagy annak eszményi motívumairól s az ember egész élete és jellemfejlődése minden felelőség kizárásával a természeti törvény befolyása alatt áll. Ennek folyománya a társadalom mechanikája, a Marx-Engels-féle történeti materializmus, a szellem- és lelkiismeret-

nélküli psychologia, a szivtelen ethika s az ökoljogot hirdető és alkalmazó társadalom elmélete. Az ökonomiai szempontok mindenben a döntők. A szellemnek nyoma sincsen az anyagiban, értelem nem uralkodik a történelemben, szeretet nem hatja át a rideg valót s atyai kéz nem viseli gondját az egyesnek s az összességnek. Az emberi gondolkozás igazi csődje, valódi szegénysége a materializmus. Mint tudományos világnézet a materializmus eljátszotta a szerepét, a mint hogy Häckel is restelkedve monizmusnak, világegységnek mondja az ő világnézetét. Eljátszotta pedig azért, mivel a szellem és a tudat világának physikai értelmezése lehetetlen s az anyag fogalma nála a köd homályában vész el. Érezte már azt Leibniz is a tudattalan természetről s a tulajdonság nélküli testiségről, mint nagyon problematikus valamiről szóló fejtegetéseivel az ő monadologiájában. És tényleg, az anyagnak állítólagos világos fogalma az emberi tudomány leghomályosabb és legbizonytalanabb fogalma, a mint hogy Ostwald is, a nagy lipcsei természettudós „Die Überwindung des wissenschaftlichen Materialismus“ című természetbölcseleti felolvasásaiban (1902) az anyag fogalmát az energiával cserélte föl. A materialista világnézetnek még Häckel-féle fejlődési elméletében is hiányzik a szolid alapja, terméketlen a tudományra és az életre s vigasztalan a kedélyre nézve. Annak az embernek lehet csak a világnézete, ki magasabb rendeltetéséről és nemességéről megfejltkezve, beéri a gép vagy a magasabban kifejlett állat szerepével.

Ezzel szemben a keresztyén világnézet ellenkező irányban belülről kifelé indul ki s a szellemi személyiség életéről megy át a természetre s mindkettőnek legfelsőbb alapjára. Arra tanít meg, hogy nem *vagyunk* olyanok, a minőknek lennünk *kellene*, a miről éppen a mi lelkiismeretünk teszen bizonytságot. Ez állásponton a természet a valóságnak csak alsóbb alapja, a mely fölött egy személyes szellemi hatalomnak erkölcsi világrendje él és uralkodik. Csakis egy személyes szellemi istenség, a kinek akarata nem vak önkény vagy kényszerűség, hanem erkölcsi akarat lehet a mi világnézetünk sarkalatos pontja és alapja. Ily keresztyén világnézetről nem szólhatunk a bűn és a megváltás megnevezése nélkül. A bűnnek beismerésében rejlik a keresztyén világnézetnek pesszimista s a megváltás hitében annak optimista íze és jellege, a mi egyrészt mély komolyságot, másrészt igen nagy bizodalmat feltételez. Ez a személyes szent Isten ura a történetnek és a természetnek egyaránt. Utolsó ereje és hatalma minden valóságnak. Bölcsességét, hatalmát és jóságát a történelem mellett a természet is mutatja, mely hasonlóan az ő műve és alkotása, s a melynek rendje és törvényszerűsége is az istentől való. Az ő jósága hatja át a természetet és a történetet egyaránt. Épp azért a keresztyén világnézet teljességéhez

a tökéletesség birodalma, a túlvilág is hozzá tartozik, a melynek fényénél és világánál van valódi értéke a jelen világnak is. Ez oldalról a keresztyénség dualista, mivel kétfelé választja a valóságot és az ideált, a természeti ösztönt és az erkölcsi törvényt, s a testet és a szellemet. Az ezeket összezavaró monizmus az akaratot megbénító igaztalan világnézet. Más oldalról azonban a keresztyén világnézet az idealista monizmus világnézete, a melyben a világ egységes az isten akaratában s a természetet a szellemi és erkölcsi világnak szól. Egy a szellem által áthatott természetet s a szeretet által áthatott társadalmat tanít a keresztyénség. Így hát a keresztyén világnézet összeköti az empirikus dualismust az ideális monizmussal s erről az oldalról a leggazdagabb s erkölcsileg legmélyebb és legkielégítőbb világnézet a földön. A materializmusnak „éjjeli homályával“ szemben „nappali fény“ az minden ízében, a melynek világánál érdemes élni és dolgozni e földön.

Sz. M.

Hilty, Kranke Seelen. Psychopathische Betrachtungen. Leipzig (Hinrichs) 1907. 92 lap. Ára kötve 3 márka.

Hilty, nagyhirű berni jogtanár „Glück“ és „Levelek“ című klasszikus műveit bemutattuk olvasó közönségünknek. Az érzelmi élet mélysége, bensősége és közvetlensége tekintetében a bibliára, Kempisi Tamásra s a német mystikusokra emlékeztetik az olvasót. Méltó társuk a „beteg lelkek“-ről szóló műve.

A beteg lelkek természetéről és gyógykezeléséről szóló elmélkedések találhatók e műben. E beteg lelkek főleg az idegbetegek, kik egyéni bánásmódot és alapos ismeretet igényelnek. Az idegbaj „sajátságos szövetvényű testi és lelki baj“, mely azonban az elmekör vagy a teljes erkölcsi züllöttség fokozataitól eltekintve szerzőnk, szerint észszerű kezeléssel teljesen gyógyítható vagy legalább is enyhíthető. Még egy Nietzsche is, a modern neuropathusok ez a klasszikus típusa meggyógyítható lett volna, ha valaki idejekorán túlcsapongó képzelmi állapotával és hiú önmagasztalásával szemben a szabályszerű hivatási életre figyelmezteti. S szerzőnk is azt vallja, hogy az összes idegbetegek többé-kevésbé beteg lelkek s így a lélekből kiindulva kell azok gyógykezeléséhez fogni. Mert egy épp lélek magát a testet is egészségessé teheti, míg a beteg lélek a test nyavalyáinak is a forrása.

Erőre, s csakis erőre van szüksége, a mai túltengő kulturájában elpuhult nemzetségünknek. Intelligentia, felvilágosodás vagy élvezet nem erőforrás, hanem pazarlás. De ez az erő nem fakad Nietzsche esztelen erő- és hatalom-mániájából, hanem csakis az evangéliomból. Találóa bevallotta azt világuralma végén Szent-Ilona szigetén I. Napoleon ekképpen: „Az evangéliomnak megvan az a

titkos ereje, kimondhatatlan hatása és ritka vonzalma, mely foglyul ejti az észet és a szívet egyaránt. Elmélkedve annak tartalma felett, úgy érezzük magunkat, mintha a mennyek országa nyílna meg előttünk. Ez a par excellence könyv nem is könyv, hanem oly cselekvési erővel és hatalommal felruházott élő lény, mely mindent magával ragad, a mi az ő elterjedésének útjában áll . . . Az isteni akarat e csudaművéből megismerjük a világ teremtő igéjét s Krisztus legnagyobb csudája a charitas birodalma, mely elszakíthatatlan összekötő kapcsa a mennynek és a földnek. Mert mindazok, a kik valóban hisznek a Krisztusban, érzik e szeretet csudálatos, mindenható hatalmát . . . Mily nagy az űr az én mély nyomorúságom s ez örök élő krisztusi szeretet birodalma között, a melyet szeretnek, imádnak és hirdetnek az egész világon“.

Íme ilyen mély belátást nyert a modern időnek e valódi erő-elméje az evangelium erejébe és forrásába!

Az idegbajok okai különfélék. Olykor öröklődő természetűek. A legtöbbnek oka a rossz nevelés, a hiányos táplálkozás, sőt a túlterhelés. Növeli e bajokat a pesszimista világfelfogás s a leányoknál a rossz házasság vagy boldogtalan szerelem. A fokozott igények, az anyagi gondok s a mai világ túlságos szorgalmatoskodása az anyagiakban hasonlóan terjesztik az idegességet. Valamennyinek közös jellemvonása az isten nélküli élet. Az Istenben vetett hit egyik leglényegesebb feltétele az idegesség gyógyításának. A mai orvosi gyakorlatnak azt még meg kell tanulnia, hogy az idegbajok nem tisztán testi és természettudományi, hanem kiválóan lelki természetűek s innen gyógyíthatók meg alaposan. A személyes meggyőződésben gyökerező vallás nélkül művelt társadalom fönn nem állhat. Csakis a keresztyénség hú követése hoz boldogságot az egyesnek s a népeknek, míg annak ellentéte, mint a francia forradalomban s a mai Oroszországban, barbárságot szül az egész vonalon. A keresztyénség egyszerű tanai s azok követése oly gyógyító erőket foglalnak magukban, a melyeket másutt hiába keresnénk. E végből meg kell gyógyulnunk a materialista vagy monista világfelfogástól alaposan. Az emberi tapasztalás s az élet igazolja, hogy egy személyes Istenben vetett valódi hittel jobban viseljük el az élet terheit, mint a nélkül. „Ilyen hit nélkül“ — mondja helyesen a szerző — „egy napig sem élnék e földön“. Egyedül az ád kedélyi nyugalmat, lelki békét s a jövőre nézve reményt.

Az ideggyengeség érzete közönségesen fáradt lábakkal, elgyöngült hátgerincezzel és főfájással kezdődik, a minek eredménye a teljes benső nyugtalanság. Érzékeink természetellenes módon megélénkülnek, minden zaj vagy erősebb fény bántólag hat, azt követi az álmatlanság, az étvágyban való hiány s a belső vigasztalhatatlanság s kész az idegbaj, mely meg nem felelő kezelés mellett

tartóssá is válhatik. Olykor az idegesség csak ideiglenes természetű s okainak elhárításával könnyebben gyógyítható. Mai kultúréletünk, mint azt Schumann, Lenau és Nietzsche példája is igazolja, kiválóan diszponálva van az idegességre. Rousseau és Tolstoj is egyik típusuk.

A jobb emberek életmódja mellett is előfordulhat az idegesség. Az életerő fejlesztése ily esetekben a feladat. Jó szolgálatot tehet ily pillanatokban a biblia, pl. egy Jezsaiás 35. 8—10, 55. 7, Micha 7, 7—9, Máté 11, 28—30. János 15, 7. verse, a 25. zsol-tár vagy egy megfelelő egyházi vigaszéneknek az elolvasása. A legrosszabb a felületes vagy közönyös emberekkel való érintkezés s a legjobb a meggyógyult neurasthenikusokkal való társalgás. Kezdetekben minden idegbaj gyógyítható. Sajnos, a mai világ alaphangulata idegesnek mondható, a melylyel szemben a léleknek csakis az istenben vetett bizalom és remény s korántsem a pesszimista, szkeptikus vagy agnosztikus világfelfogás segíthet. S aztán gyökeresen szakítani kell a mai orvosok egyoldalú természettudományi kiképzésével az egyéniség behatóbb megismerése javára.

A mi az idegbajok fizikai gyógy módjait illeti, úgy a világgondalom elhárítása s a belső békének és nyugalomnak helyreállítása a fődolog. Ezzel a békével kezdődik minden gyógyulás. A félelem érzetét ki kell űznünk a lélekből, mivel ez az ő gyógyulárának első sikeres feltétele. Bizonyos aggodalmaskodó gyávaság jellemzi a mai modern embert, a melyen csak az életerő érzete segíthet. Az idegbajokat gyógyító külső eszközök között szerepel az egészséges szabályszerű éjjeli alvás s nappal a munka. Az unalom itt is nagy baj és pedig a férfiaknál és a nőknél egyaránt. E nélkül életörömről szó sem lehet. Aztán felette enyhíti a bajt a kellő ápolás jó emberek részéről, hogy „más embert formáljanak az idegbetegből“. „Az alkohol és a dohányzás főleg délelőtt feltétlenül elvetendő“. Cum grano salis házi eszközök is alkalmazhatók. Főleg sokat használ a jó házirend s az étel- és italneműek gondos megválasztása s az izgalmak kerülése. De a legjobb „hygiéna“ sem teszi egészségesé az embert. A valódi egészséges élet az Istenben való élet a materializmussal és atheizmussal szemben s a lélek öröme és nyugodtsága. Ez a neurasthenia gyógyításának valódi titka, mivel a félelem annak forrása. Kerülnünk kell továbbá korunk Zola, Ibsen, Maeterlinck és Häckel-féle rossz irodalmát, ellenben gyógyítólag hat a biblia, főleg Jezsaiás s a német mystikusok olvasása. Egy Stirner vagy Nietzsche „dämoni szelleme“ károsan hat a lélekre. Istennek kegyelmi ereje a Krisztusban az érzékiségtől is meg tisztítja az embert. A keresztyénség szabad meggyőződéséből való erős követése s az isteni szeretet egyéni tapasztalata itt is a valódi gyógyító erő. Ez a valódi vallás nem kátés tantétel, hanem

kegyelmi adomány s az igazság szellemének egyéni érzése, követése. Ez a keresztyénség a „beteges lelkek“ egyetlen gyógyító ereje s korántsem Schopenhauer és Nietzsche vagy Darwin és Häckel. Az embernek önmagán kell tapasztalnia azt, hogy egyedül az isten közelségének egyéni érzésében s a valódi keresztyénség követésében van az üdv és a boldogság forrása. Ez az az intenzív, életadó és fejlesztő keresztyénség, amelyet Hilty „újabb leveleiben“ oly találóan és gyönyörűen jellemez. E keresztyénség hirdesse jobban a feltámadott, mint a megfeszített Krisztust.

A mai emberek inkább lelkileg, mint testileg betegek. Vissza kell őket vezetnünk az egészség és az életerő forrásához, az istenhez. A jóhoz való bátorságra van szükségünk, mivel abból fakad az örök életre való és érdemes lélek éppesége és egészsége. E ponton szerzőnk erősen itéli meg a „chrislian science“ amerikai mozgalmát.

Íme ilyen magvas és mélyen járó gondolatokat foglal magában Hilty tanár legújabb műve. Szerettünk volna még több szemlélynyt is közölni belőle. Jól esik, hogy egy jogtanár jár ily mély nyomokon, a keresztyénség életerős útjain.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi május hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok tőkefizetése: Herczeg Odescalchi Gyuláné Budapesten 1000 K.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Kármán József Újverbász, Budapesti ev. ref. főg. tanári kar, Tatai ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: id. Draskóczy Lajos H.-M.-Vásárhely, Benedek Sándor Budapest, Vargha Kálmán Káloz, Payr Sándor Sopron, dr. Masznyik Endre Pozsony, Benke István R.-Szt.-Mihály, Hamar István Budapest, dr. Kovácsy Sándor Budapest, Marton Lajos Budapest, dr. Szabó József Budapest, Sztehló Kornel Budapest, Haypál Benő Budapest, Soproni felső ág. ev. egyházmegye. 1906-ra: Úrházy Lajos Lovasberény. 1905 és 1906-ra: Vékony Sándor Mezőtúr, Csiky Lajos Debreczen, 1906 és 1907-re: Dr. Szlávik Mátyás Eperjes, Geduly Gyula Budapest.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1907-re: Benkő Viktor Makó, Lengyel Lajos Budapest, Márton Lajos Budapest, Tihamér Lajos Budapest, Dózsa József Tata, Kis Ernő Pápa. 1900–1904-re: Besza János Sárospatak.

5. Kiadványokból: Hornyánszky Viktor czég útján befolyt 714 K 64 fill.

6. Károlyi-alapra: Hornyánszky Viktor czég útján: Koszorú füzetekért 2067 K 75 fill. Házi Kincstárért 888 K 37 fill.

Összesen befolyt 5030 kor. 76 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 június 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcsstanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. I. kötet, lélekemelő szép munka, ára füzve 3 K.

Figyelés.

1. A ki a M. P. Irod. Társasághoz be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkáránál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizománnyosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A vallásról. <i>Dr. Schneller István</i>	419
2. A buddhizmusé avagy a keresztyénségé a jövő? <i>Dr. Kováts J. István</i>	428
3. Arany János és a vallás. <i>Dr. Márk Ferencz</i>	446
4. Krisztus a modern szellemi életben. <i>Gyalog István</i>	458
II. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet	476
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Szelényi Ödön: Öngyilkosság és ethika, <i>Sz. M.</i>	485
2. Réz Mihály: Szabadság és egyenlőség. <i>Sz. M.</i>	487
3. Könyvészet	490
b) Külföldi irodalom:	
1. Hoensbroech gróf, Das Papsttum in seiner social-kulturellen Wirksamkeit. <i>Sz. M.</i>	491
2. Zöckler O., Geschichte der Apologie des Christentums. <i>Sz. M.</i>	494

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy **lakásváltoztatásukat** a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A **könyvkiadókat és írókat** fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendőek.

A vallásról.

I.

Ma-holnap negyven éve, hogy a németországi egyetemeken folytattam theologiai és philosophiai tanulmányaimat. Már igen korán érdeklődtem a vallás ténye iránt; már az V. osztályban hasonlítottam össze különböző népek mythosait, már akkor sejtve, hogy a vallásnak egy-egy felekezet vagy egyház számára való lefoglalása önkényszerű valami. Ezért is külföldön vágyva-vágytam oly előadás után, a mely a vallást e szűk körből kiemelje, a vallással, mint lélektani és történeti ténynyel, nagy hatásai szerint foglalkozzék. Úgy véltem egy ideig, hogy még atyám tanárának, Erdmann-nak előadásáiban Halleban megtalálom a vallás e tárgyalását: de csakhamar meggyőződtem arról, hogy a vallás is kénytelen e szellemes tudósnál a Hegeli schemák procrustes-i ágyához alkalmazkodni s így élettelen kialakulásáról lemondani. Besser, e mélykedélyű és költői érzékű magántanár ugyancsak Halleban *szerevényen* hirdette a Schleiermacheri és Müller Miksai alapon felépülő vallástudomány igéit, gyakrabban hivatkozva az akkori Jenában működő, szárnyait kibontó Pfeiderer Ottó, jelenleg Berlin híres tanárára. Berlinben Vatke mint örökös rendkívüli tanár bontotta ki a Ó-testamentom és a Hegeli rendszer békőiből a vallás általános hatalmát alig egy pár hallgató előtt.

A Hegeli philosophiai mámort, a mely a vallást magába felszívta, kijózanodás követte; s felébredt a filister, ki teljesen megelégedett a létben és a történetben működő mechanizmus konstatálásával, a ki ez okszerű, pragmatikus gépezet mellett nem igen törődött a mechanizmus teremtőjével és ama folytonos teremtéssel, a melyről minden egyes, saját lényegébe, észtermészetébe elmélyedő emberi lélek tanuskodhatik.

Teljesen változott képet mutattak e tekintetben a németországi egyetemek most, midőn néhány évvel ezelőtt végzett

tanulmány-utam (I. Pedag. Dolgozatok II. kötetét) alkalmával ily irányban megfigyeltem az ott tartott előadásokat. Willmann Prágában a görög orphikusokról beszélt; Eucken Jenában lelkesedéssel a görög vallásról; Uphues Halleban, Volkelt Leipzigban, Dilthey Berlinben, Baumann Göttingenben, Fischer Heidelbergben mind a vallásról beszéltek; még Iván Müller is Münchenben ennek hatalmát ismerte el a németországi szabadságharcz által inspirált paedagogusoknál.

Megváltozott a világ! A construalt „milieu“ nem elégséges az élet megismerésére. Mélyebbre kell ásni, hogy az élet forrásaira ráakadjunk. A Carlyli hősök eszméket hintettek el az emberiség fejlődésének csomópontjaiban. Csakis az, a kiben van az eszmék iránti érzék, ki a feltétlen előtt meghajol: csak az érti meg a létet, a fejlődést. Az eszme, a feltétlen által meghatározott élet pedig vallásos élet. Mély igazságról tanuskodik Goethe, midőn ő a vallást mondja a történet tulajdonképi themájának s midőn Margarethája akkor, midőn Faust lelkének a kulcsát sehogy sem találja meg, a vallás kérdésével kívánja azt megnyitni, megérteni!

Nem ósdi kérdéssel foglalkozom, midőn én is felvetem a kérdést, hogy mi is tulajdonképpen a vallás?!

A vallás az emberi szellemben, mint *egységben* lefolyó *viszonyulás* az ember és Isten között, melynek célja az ember létének, üdvének biztosítása és ezzel Isten országának eljövetele.

A vallás e meghatározását helyesnek tartjuk, a miről meg is győződhetünk akkor, ha a meghatározásban előforduló bármely tényezőjét elhagyjuk, vagy egyoldalúan kiemeljük. Mind a két esetben a vallásnak csakis torzalakjait nyerjük. Kiséreljük meg az egyes tényezők elhagyását, illetőleg egyoldalú hangsúlyozását.

I. Ha nem a szellemben, mint *egységbe* helyezzük a vallást: úgy azt a szellemben, mint osztozottba, tehát vagy a szellem *értelmi*, vagy *érzelmi*, vagy *akarati* irányába helyezzük.

a) A vallást az emberi szellem *értelmi* irányzatába — eltekintve a középkori scholastikától — különösen a XVII. és XVIII. században épp úgy az *orthodoxia* modus cognoscendi Deumjával, mint a *rationalismus* különösen vulgaris alakjában helyezte.¹

Mind a két irány, mely nem egyszer a leghevesebben küzd egymással, a vallást lényegileg az ismeret szempontjára

¹ A képzetek, ez értelmi tényezőknek alapvető jelentősége a Herbarti pszichológiában is benső szükségszerűséggel ily vallási felfogás felé irányul, bár Herbart aesthetikai ítéletei a vallás kérdését magasabb régiókba ültetik át.

ből nézi. Mind a kettő egyoldaluan a ratióval dolgozik, csak hogy más-más alapon. Az orthodoxiának, illetőleg az orthodoxia lovagjainak, a scholastikusoknak alapja a történetileg adott dogma; míg a rationalismusé a természetünkkel adott értelem, ész. Amott a gondolkozást a történeti hatalom, az egyház határozza meg dogmáival; itt ellenben maga az értelem, az ész és pedig függetlenül a történeti hatalom dogmáitól.

Ha a vallásnak ily értelmi felfogása helyes lenne: úgy az intelligentia, az ismeret, az okosodásban való jártasság volna a vallásosság fokmérője.

E felfogás ellen tiltakozik a tapasztalat épp úgy, mint a vallásosságnak és ratiószerűségnek természete.

A tapasztalat mutatja, hogy az ismeret fokozása, az értelmi tényezők egyoldalú érvényesülése nem fokozza a vallásosságot. A köztudat a hitet és a tudást ellenséggént állítja egymással szembe; vagy legalább is a hitet, mint a tudásnak egy alsóbb, megvetett fokozatát¹ tekinti. Midőn Hegel a hitben az abszolútumot képzeleti alakja szerint látja, ellenben a tudományban az abszolútumot fogalmi alakja szerint: úgy ő is a hitet a tudás alsóbb fokának tekinti, a melyen a fejlődés átvezet. Maga az egyház is bármennyire hangsúlyozza is a dogmákat és ezek elfogadásában rejlő orthodoxiát, mégis a vallás jövőjének nem a hidegebben latolgató, értelmes férfiuban, hanem a bizalomteljesen saját okosságáról lemondó, érzelmes nőben s annak egyházas nevelésében látja a példáját s így a gyakorlatban a vallásosság és egyháziasság biztosításánál *nem* a theoretikus elemre fekteti a súlyt.

S ugyancsak a tapasztalat ráczáfol még arra a tételre is, hogy az Istenre vonatkozó ismeret a vallásosságnak kriteriuma. Ez esetben a papok lennének a legvallásosabbak s érthetetlen lenne éppen e körben előforduló vallástalan cynismus és lehetetlen lenne nagyon is korrekt ismeretű papok kijelentése, hogy hiveik ne az ő cselekedeteikhez, hanem hirdetett igéikhez alkalmazkodjanak.

A tapasztalat ama szavának, a mely a vallást az értelmes irányzattal egyenes ellentétbe helyezi, van is pszichológiai alapja. Az értelmesség, az okoskodás a közvetlenség állapotából ragad ki minket. Az első folyton latolgat, számítgat s számításában csakis annak enged helyet, a mi az okozatiság láncolatában igazolja létét. A közvetlenség nem számítgat, egész lényünk érzékével, feltétlen bizonyossággal értékelve

¹ „Glauben heisst nichts wissen“.

vagy feltárja vagy elzárja lelkét a kívülről jövő hatásra s az első esetben e hatást lényre osztatlan erejével magába fogadja, mint új életelemet magába felveszi, átlényegesíti, s mint új életerőt, személyiségével egybeolvasztja. Ezt a közvetlenséget kívánja a mi Jézusunk tőlünk, ha az ő szellemében akarunk vallásosak lenni. Ennek a közvetlenségnek hymnusát hagyta reánk hegyibeszédjében, a mely tőlünk a tiszta szívet, az osztatlan elmét, a lelki szegénységet, a gyermeki odaadó, bizalomteljes kedélyt kívánja üdvünk feltételeképpen; a mely követelést János evangélioma mélyíti, midőn azt kívánja tőlünk vallásosságunk érdekében, hogy e világ törvényeinek, okoskodásának köréből kiemelkedjünk; a fölülről jövő hatás következtében újra szülessünk s mint újrászültek, mint új teremtmények a földi korlátoktól menten, szabadon éljük nem a feltételezettségnek, az okoskodásnak, hanem a közvetlenségnek feltétlen értékű örök életét.

Az értelmi irány akár az orthodoxyában, akár a rationalismus híveinél egyenlősít, uniformizál: amaz az egyesnek egyéniségét, emez a történeti hatalomnak az egyéniségét nem ismeri el: mind a kettő a türelmetlenségnek, az eretnekitésnek, az üldözésnek, az inquisitionnak híve és követelője, ezért is önmaga csalhatlanságának felfuvalkodott vallója. Jézus Krisztus senkit sem leplezett le kiméletlenebb, keményebb módon, mint ezeket az önhitt, minden dogmát, törvényt, szertartást, életszabályt jól ismerő papokat.

A vallásnak torzalakulásaira jutunk, ha azt egyoldalúan az ismeretbe, akár az Istenre vonatkozó ismeretbe helyezzük.

b) De nem helyezhetjük a vallást egyoldalúan az *érzelembe* sem. Ha ezt teszszük, lehetséges az,

α) hogy az *ismereti* tényezőt veszszük semmisnek. Midőn az ember így eltekint az értékeltnek *objectivizálásától*, s így az értékssorozatba való elhelyezésétől: könnyen megesik,

1. hogy a vallásos a *túlnant*, az *istenit egybevegyíti az érzékivel, az emberivel*. Ezen alapul egyrészt az a beteges exstatikus, visioszerű állapot, a melyben az ember megfelelkezik testi voltáról; másrészt pedig az az állapot, a midőn az istenit lerántja az ember az érzékiségnek körébe, azonosítja azt érzéki lényekkel s magát a vallási funkciót érzéki funkciókkal. *Rajongás* ez, mely szelidebb alakban a Mária és a Jézus kultusban is jelentkezik, nyers alakjában megdöböntően pedig a kelet-ázsiai *orgiastikus kultusban* lép elibénk.

2. De nem szükséges, hogy a vallásos érzés kritikátlanságával a túlnant téveszsze össze a világgal; lehetséges, hogy ez érzelem kritikátlansága a földi viszonyok korlátai közt

megmarad s így mint sentimentalismus, mint érzelgősség mutassa be indokolatlan túltengését. A vallási hatás itt pillanatnyi, a *részvét* önző formájában nyilatkozik meg és pedig az indító oknak meg nem felelő, túláradó édeskés alakban. Ezzel jár minden önálló kulturális értéknek, a tudománynak, a művészeteknek lekicsinylése, illetőleg mindettől, mint valami idegentől, világítól való fázás. E világkerülő, vallásos érzelgősséggel nevezetesen a pietistáknál, a herrenhuti felekezetenél találkozunk.

β) Az érzelemnek ez a gyávasága már is átvezet a vallásos érzelem amaz alakjára, a mely magát az *akarástól*, a *cselekvéstől*, a *kötelesség teljesítésétől*, egyszóval a szellem gyakorlati irányától elszigeteli.

Legtisztább kifejezést nyer ez irányzat a szerzetesi élet amaz alakjában, mely a szerzetest minden munka kötelezettségétől feloldja s őt csakis a *contemplatióra*, az ájtatoskodásra szorítja. Az életre nézve teljesen meddő, az ájtatoskodóra a benső kísértés miatt veszélyes *quietismus* torzképében lép elibénk e vallás.

Nem ily tiszta, de ennél is sokkal veszélyesebb alakban mutatkozik be a vallás abban az anyában, a ki folytonos ájtatoskodása mellett megfeledkezik beteg vagy lelkiileg elhanyagolt gyermekéről; a kinél a vallásos érzés az ethikai értéket elnyomja, még a természet szavát is elnémitja.

c) A vallásnak csakis torzalakjára jutunk, ha azt egyoldalúan az *akarás*-ba helyezzük.

α) Az akarás, elszakítva az *ismerettől* másnak, idegen hatalomnak szolgálatába jut s *vak küzdelem*ben nyilatkozik meg. E küzdelem irányulhat önmagunk ellen és pedig közelebb érzéki testünk vagy értelmünk ellen, a szerint, a mint az idegen hatalom vagy az érzékiség nélküli tulnannak vagy az értelemre nehezedő dogmáknak képviselője. Az első esetben nyerjük a vallásnak *asketikus, önmaga testét gyötrő torzalakját*, a mely éppen sajátos célját téveszti el, a mennyiben az asketának figyelmét, egész idejét, életét éppen az a test köti le teljesen, a melyet semmire sem becsül s a mennyiben éppen ezen figyelem következtében a testnek a legkülönbözőbb érzéki rugói és pedig beteges, kóros alakban is felkelhetnek, s így éppen az asketát az érzékiség körébe mélyen bevonják és az építő élet komoly feladataitól elvonják. Ha az idegen hatalom a dogmák, a tantételek alakjában szól értelmünkhöz: megkezdjük eme dogmák erejében saját értelmünk ellen azt a küzdelmet, mely „*a sacrificio del intelletto*“-val,

tehát a sajátos emberinek, a magunk észtermészetének feláldozásával gyászosan végződik.

Ha ugyanezen hatalom erejében nem magunk, hanem mások ellen folytatjuk vak küzdelmünket: úgy vallásosságunk a *fanatizmusban* tör ki, amaz emésztő tűzben, a mely minden életteljes, egyénileg teremtő vallásnak az ellensége.

β) De elszakadhat az akarás a mindeneket közvetlenül értékelő *érzelemtől* is. Ez esetben az akarás másnak egy fölöttünk, kívülöttünk álló, az istenit képviselő hatalomnak értékelő mértéke alá kerül, úgy hogy a sajátos értékek, a melyek az egyesnek földi kötelékeivel a családban, nemzeti-ségben, a hazában, továbbá a világ ethikai és theoretikai áthatásával a jóban, az igazságban, a szépben adva vannak, mind elhomályosodnak, sőt a kiméletlen megtámadás és a küzdés tárgyát képezik. A földi, a világi értékeket: a tudományt, a művészetet, a kegyelet és rokon hazafiúi érzelmek értékeit kicsinylő, ezeken magát túltevő vallásos energia hazudtolja meg az igazi vallásosságot.

A szellem *egy-egy irányzataiba egyoldalúan nem helyezhetjük a vallást, mert különben csakis annak torzalakját nyerjük.*

II. De nem is *helyezhetjük ki* a vallást magából a *szellemből*. Ezt téve, nyerjük az igaz vallást veszélyeztető, *szellemtelen, úgynevezett holt vallást*, a mely szerint, a mint szellemünk egyes irányzatait pótolja különböző alakot nyer.

a) Ha másoknak *elméleti* vallási tételei nem hatnak be szellemi életünkbe, azt nem hasonítják át, vagy a szerint nem hasonulnak át: nyerjük a „fides historica“-t, a melyet jóhiszeműleg elfogadunk a nélkül, hogy erre a mi sajátosságunk bélyegét rányomnók. Ez a hit nem a mienk, ez csak eltulajdonított és nem elsajátított hit, oly hit, a melylyel még az ördög is bír, a mely lényegünket mit sem érinti. Szájhit, de nem élő hit.

b) A vallásnak leghazugabb alakja, ha e szellemtelenség az ember értékelő, érzelmi irányzatában mutatkozik; a midőn vallásos érzelmeket csakis testünk mozdulataival, ájtatos ránczba szedett arczczal, lekonyult testtel, kiforgatott szemmel, jellegzetes ruházattal fejezünk ki. A hazugság minden esetben visszataszító, de leginkább akkor, midőn az sajátos Énünkkel, érzelmeinkre és pedig a legszentebb érzelmeinkre, a vallásiaknak színlelésére vonatkozik. Vérig ostorozta ezeket a farizeusokat Jézus.

c) Sokkal kevésbé visszatetsző a vallásosságnak szellemtelensége akkor, ha az csak a külső cselekvényekben, mint *opus*

operatum lép elibénk. A cselekvés már is az akarásnak külsősítése s így a cselekvésnek szellemtelensége nem oly sértő, bár éppen itt mutatkozik be ez a vallás a magától elhatároltságában a legvilágosabban. Templombajárás, imamorzsolás, zarándoklás, gyónás, áldozás egyházi célra, szent egyesületekben való résztvevés és fáradozás: mind ez meglehet, érzelmi sivárság, istentelen érzelmek, etikai súlyedtség mellett, úgy hogy e külsőkben való résztvevés még legkevésbé sem kezeskedik bárkinek vallásosságáról.

III. A mint tehát nem tekinthetünk el a vallásosságnál magától a szellemtől és pedig a szellemtől nem a maga osztoztóságában, hanem egységében: úgy *nem szoríthatjuk a vallásosságot csakis magába a szellembé, mint egységesbe*. Ha oda szorul, nyerjük a *mystikát*. Mystika nélkül az igaz vallás elképzelhetetlen. Minden vallásnak szívgyökere a mystika. Csak hogy a szívgyökér *magában* semmis. Szükséges eme szívgyökérnek elágazása, szükséges ezek törzsszé való tömörülése, szükséges a korona leveleivel és gyümölcseivel. A mystika vallási téren ugyanaz, a mi az ethika terén a cosmopolitismus; magában véve ez is, az is önző, minden konkrét kötelezettségtől önmagát felmentő, az emberiség, illetőleg az Isten-ség gondolatába elmélyedő megnyugvás. Szükséges ez elmélyedő megnyugvás, de csak mint mozzanat, a melyen áthalad különösen a keresztényen szellemben elmélyedő; mivel az elmélyedés a szeretet Istenével való viszonyulás, a mely viszonyulás éppen a szeretet erejében érvényesülést kíván.

IV. Meghatározásunk következő mozzanata, a mely a vallásnál az egyesnek *léte és üdve érdekét* hangsúlyozza, sem vehető magában a nélkül, hogy a vallást ne tekintenők egy oly intézménynek, a mely az egyesnek létét és üdvét biztosítja. Ha a vallást csak így nézzük: akkor a vallásosnak nem volna egyéb kötelessége, mint azokat a részleteket akár imában, akár pénzübeli áldozatokban lefizetni, a melyeket a vallás intézménye előír. Ha ellenben az egyes létének és üdvének kérdéséről a vallásnál eltekintünk: úgy nélkülözi a vallás a mi létünkkel és összes érdekeinkkel, üdvünkkel összeforró erejét, a mely egyedül nem engedi meg azt, hogy a vallás akár az önámítás, akár másoknak ámitása szempontja alá kerüljön. A lét és üdv kérdésével függ össze a vallás *őszintesége*, minden belső kétely, minden külső kicsinylés vagy üldözéssel szemben érvényesülő *ereje*.

V. Legfontosabb mozzanat a vallás meghatározásában az *Isten és ember közötti viszonyulás*. E viszonyulás a vallásnak tulajdonképi *corpusa*. A többi mozzanatok csak

azt mondják, hogy e folyamat hol keresendő és mi felé irányul.

A mi már most e viszonyulást illeti: ez — a mint ezt a magyar nyelv oly találóan ki is fejezi — kettős viszonyítást rejt magában: az ember viszonyítja magát az Istenhez és másrészt Isten viszonyítja magát az emberhez. Az első esetben az ember a hit szárnyain emelkedik fel Istenhez, hite alapján szól Istenhez; a másik esetben Isten száll le az emberhez és kijelentésében szólal meg az emberben. A viszonyulásban tehát a hit és a kijelentés tényezői a jellemzők.

Már most lehetséges az, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat hangsúlyozzuk egyoldalúan, a mi által szintén torz alakjait nyerjük a vallásnak. Ha csak *hitet*, csak az Istenhez felemelkedő *embert* hangsúlyozzuk: úgy Istennek személyisége, objectivitása, teremtő, életető lénye háttérbe szorul, és az isteni csak a hitben, tehát a *hivőben* ténykedő *subjectiv* erővé válik. Az ember telik meg Istentudattal, istenül s ezzel könnyen eljut az *önistenítésre* s ennek általánosításával a *pantheismusra*. Feuerbach, Nietzsche ez úton jutottak titáni álláspontjukra.

Ha ellenben egyoldalúan az isteni tényezőt hangsúlyozzuk, tehát Istennek az emberhez való leszállását és emberekben, emberi intézményekben való kijelentését: úgy szükségszerűleg eljutunk Istennek *emberiesítésére*, az isteninek *materializálására*. Ez állásponton nem szükséges, hogy mi a hit szárnyain — elhagyva ez érzéki világot, az egymással tusakodó materiát — felemelkedjünk szellemünkben az Istenség magasságába: hisz leszállott az Isten, itt van, érzéki alakot nyert a kijelentett szóban, a betűben, egyes kiválasztott egyéneknél, szentekben, ereklyékben, képekben, tárgyakban! Ezeket kell felkeresni különösen bizonyos napokban akár zarándokolva is, ezeket kell átkarolni, csókolni, imádni: s az ember vallásos. Midőn az ember ezt a maga számára *lefoglalt*, tér és időbeli békák közé szórított materializált istenit intézményileg szervezi, kialakul a traditio útján folyton erősödő *hierarchismus* intézménye: az igazi élő vallásosságnak e legnagyobb ellensége. Isten nevében, tehát minden emberi intézmény fölött álló tekintély nevében uralkodik a materializált Isten segélyével az ember a világ fölött. Isten és az egyes ember közé tolakodik, magára veszi a közvetítést Isten és ember közt s így szükségtelenné teszi éppen e viszonyulás közvetlenségét, az élő vallást, megjelöli az egyesnek üdvözülése érdekében teljesítendő szolgálatait s így a vallás nevében, az egyesnek üdvé érdekében küzd az élő vallás és a közvetlenül Istenben

megnyugvó üdvtudat ellen. Szédítő hatalomra kapaszkodnak fel Isten materializálása útján az emberek szövetkezetei. Isten e materializálásával és Isten cultusának hely és időhöz kötött intézményével adva van, hogy a hierarchismus megfelelkezik Istennek a mindenséget felölelő szellem természetéről épp úgy, mint Istennek lélek és igazságban való imádásáról. A hierarchismus által maga számára lefoglalt Isten csak is *particularis Isten*, a kinek szeretete csak is egy bizonyos ember-tömegre szorítkozik, a melyen túl csak is eretnekek, Isten ellenségei léteznek, a kiket meg kell akár erővel is téríteni; s kinek kultusát csakis az intézmény paragraphusai kötik tér és időhöz. E paragraphusokba a törvény betűjébe kapaszkodó, a nép fölött Isten nevében feltétlen uralomra vágyó papok ellen küzdött Jézus Krisztus az élő Istennek, az élő vallásosságnak a nevében és erejében. A viszonyulásban rejlő kettős viszonyítást nem szabad egymástól az élő vallásban elkülöníteni. A mi a be- és kilélegzés a fizikai életben: az a vallásos életre nézve az isteni kegyelemnek kijelentés útján való leszállása az emberi lélekbe és a gyarló embernek hit útján való felemelkedése Isten jóságos szívéhez, mindeneket átható és éltető bölcs szelleméhez. Csak e kettő egyben ad élő vallást. *Élőt* azért, mivel e viszonyulás szellemünk egységes központjában folyik, abban a szellemben, a mely különböző irányzataira még nem differentialódott, s mely éppen azért benn van mint az életet kisérő harmonikus háttér, és felemelő, s az emelkedésre folyton serkentő erő az élet minden megnyilatkozásában, úgy hogy ez életben élhetjük itt már örök életünket, üdvünket, és ez által létesíthetjük itt már Isten országát.

A vallás tehát az emberi szellemben, mint egységesben lefolyó viszonyulás az ember és Isten között, melynek célja az ember üdvének biztosítása és ezzel Isten országának eljövetele.

Dr. Schneller István.

A buddhizmusé avagy a keresztyénségé a jövő?

Mikor nagy hazánkfia, *Kőrösi Csoma Sándor* nyolcz évtizeddel ezelőtt a Himalaya egyik csöndes völgyében lévő *zanszkári* buddhista kolostor szük s a kemény téli időben is fütetlen czellájában, nélkülözésekkel küzködve, a buddhista szentiratokat fordítgatta, kivonatolgatta s az emberfeletti munkában kimerülve, ágy helyett a földre tett gyékényen nyugalomra hajtotta fejét, kemény fekvőhelyén csak arról álmodott, hogy nemsokára meg fogja találni a nyomokat, melyek egy ezredéve elhagyott őseinkhez elvezérlik. Főlelevenedett lelkében *Ottó* dömés képe, ki a XIII. század harminczas éveiben több évi kutatás után nyomukra akadt. Látta a másik négy barátot, kik *Ottó* buzdító, lelkesítő szavaira szintén útra keltek. Érezte, hogy benne is erősebb lélek lakozik, mint abban a kettőben, kik a Fekete-tenger keleti partjáról visszafordultak. Erős lélekkel hitte, hogy néki is sikerül majd, ami *Julián*-nak sikerült. Nem álmodta, hogy ő is *Bernát* barát sorsára jut: hogy őt is a czéltől nem messze éri utól a halál...

De arról sem álmodott, hogy Ázsiában közzétett, de Európába is elkerülő és a „*Recherches asiatiques*“-ban mindjárt megjelenésük után francia nyelvre is lefordított czikkeiből *Schopenhauer* és követői lelkesedést meritenek majd a buddhizmus iránt. A nagyenyedi ref. theologia volt növendéke aligha álmodhatott arról, hogy az ő tibeti és a vele majdnem egyidejűleg, tőle nem messze: Nepál tartományban buvárkodó *Hodgson* kutatásai nyomán a fordítások, önálló munkák milyen áradata indul meg és azok nyomában egy-két évtized múlva milyen vihar támad. Nem gondolhatták, hogy a századvégi — agnoszticizmussal, szekularizmussal, atheizmussal telített — európai bölcsészet, mely nem akar semmit sem tudni, avagy hallani Istenről, de az erkölcsi világrend szükségét mégis érzi, oda fog menekülni a fölsőbb lénytől független morált hirdető buddhizmushoz. Nem gondolhatták, hogy ezeknek a nyomán

föltámadhat még az a kérdés is: melyiké a jövő: a buddhizmusé, avagy a keresztyénségé? S még kevésbé sejtették, hogy akadnak majd többen, kik a buddhizmusnak ítélik oda a jövőt.

Arra meg éppenséggel nem gondolhattak, hogy azon az ösvényen, a melyen az európai tudósok közül ők ketten jártak legelőször, *Seydel* Rudolfok, *Inman* Tamások, *Lillie* Arthurok, *Carus* Pálok, *Edmunds* Albertek, buddhista álnevek mögé bűvő *Subhadra bhiksuk* és ezeknek lelkiismeretlen fordítói támadnak majd, kiket annyira elvakít és annyira vakmerővé tesz a buddhizmus, hogy nem átalják megtenni Jézust Buddha tanítványának, buddhista szerzetesnek s a keresztyénség legszébb tanait a buddhizmusból származottnak! *Lillie* intézi talán a legszenvédemesebb támadást a keresztyénség ellen („The influence of Buddhism on Primitive Chistianity“ czimű művében). Be akarja bizonyítani, hogy az őskeresztyénség nem egyéb, mint a buddhizmus egyik módosított formája s Krisztus esszénus = buddhista szerzetes volt. Ez a lelkiismeretlen vád foglaltatik a *Subhadra bhiksu* álnév alatt, a buddhizmusnak az európaiak között való terjesztése céljából, több nyelven kiadott buddhista kátéban is (I. Eröss fordításának 28. lapján a jegyzetet). Írójának, *Zimmermann* Frigyes német tanárnak fölületességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a négy fő földi *istennő* egyikének, *Jaganátha nővére*-nek: *Subhadra*-nak a nevét választotta álnév gyanánt, (I. *Small* G.: Handbook of Sanskrit Literature 159—160. l.). S a mi jó *Eröss* Lajos professzorunk jónak látta ezt a tendentiosus munkát hűségesen lefordítani.¹

Valóban különös, hogy míg a misszionáriusok ezrei emberfölötti erővel csodálatraméltó buzgósággal terjesztik az evangélium világosságát, örök szeretetet árasztó melegét a buddhista népek közt is, míg fölelevenítik lelkünkben a keresztyénség küzdelmekkel teljes első korszakának csudás képeit, addig az eszméiben és vágyaiban csalódott, céltalan küzdelmeiben kimerült nyugati bölcsészet elmegy napkelet nagy vallásához, mely nem is annyira vallási, mint inkább bölcsészeti rendszer s el akarja hozni napnyugatra.

Hiú törekvés! Ki akarja életre kelteni az évezredekkel ezelőtt eltemetett mumiákat? Ki akarja a homokrétegekkel betemetődő szfinkszeket, gulákat újra építeni? Önmagukat temetik el, kik erre vállalkoznak. S azok se járnak különben,

¹ *Eröss* L. fordításának birálatát l. bővebben a „Sárospataki Református Lapok“ 1906. évf. 30. és 31. számában.

kik „*Ázsia világosságát*“ akarják a szívek és lelkek trónjára ültetni a „*Világ világossága*“ helyébe!

„Mit keresitek a holtak közt az élőt?“ kérdi az angyal a sirhoz siető tanítványokat. (Luk. 24⁵) Mit akartok az élők között a halottal? kérdehetjük mi meg ezektől. *Huxley* s nyomában *Drummond* is oly gyönyörűen bebizonyítja: „Természeti törvény a szellemi világban“ című világhírű művének a „biogenezis“-ről írt fejezetében, hogy: „Élet csak élőből eredhet“ (1. fordítás 34. l.). A felsőbb lényt, a lelket tagadó, az élettől irtózó s a semmiségbe, a Nirvánába vágyódó buddhizmus pedig nem élet, hanem lassú halál. Olyan, mint a sorvasztó szél. Nyomában lassú sorvadás vesz erőt a népeken, megszűnik az élet mindenfelé.

De mit akarnak a buddhizmussal itt nyugaton? Hisz kelet egyszerű, igénytelen népeit se tudta boldoggá tenni, a sülyedésből kiemelni! Hogy tudná megjavítani, megnemesíteni a mi százféle ellentétől nyüzsgő, fokozottabb igényeket támasztó, nehéz társadalmi életünket? Talán lecsöndesítené egy kissé a viharokat. Talán békét, talán csöndet teremtené. De nem a zajtalan munka, hanem a lassú haldoklás csöndje lenne ez! Mégis az összehasonlító vallástan terén évtizedek óta tart e kérdés körül az elkeseredett küzdelem. Nem kelet és nyugat fiai közt folyik vita: közülünk valók szegődtek — többen igen lelkiismeretlenül — a buddhizmus apostolaivá. Az utóbbi években már a buddhisták maguk is bátorságot kaptak és sorban szólalnak ők is föl. Így néhány éve Oike Kyomin, legutóbb Anesaki Masahar, a tokiói egyetem theologiai tanára stb.

Az összehasonlító vallástan a theologia legújabb tudományá. Alig félszázados a multja, mégis óriási nagy már is az irodalma. S ennek nagyobb része a buddhizmusról szól. Összekerestem néhány nagyobb könyvtárt s már eddig nem kevesebb mint 170 buddhizmusról szóló angol, francia és német, meg néhány magyar, holland, orosz és olasz könyvet találtam. Ezenkívül az ötvenet is meghaladják a buddhista szent könyvek különböző nyelvű fordításai.¹ A folyóiratokban pedig halomszámra jelentek és jelennek meg a tanulmányok, cikkek. Ez a sok munka mind egy kérdés körül forog: a keresztyénséget avagy a buddhizmust illeti-e meg a *felsőbbség*? Ettől már csak egy lépés a másik kérdés: melyiké a *jövő*?

¹ A keleti nagy vallásrendszerek szent könyveinek a legnagyobb orientalisták közreműködésével készült és *Müller* Miksa szerkesztésében megjelenő fordításai közül tíz kötetben (a „Sacred Books of the East“ 10., 11., 13., 17., 19., 20., 21., 35., 36. és 49-ik kötetében) az összes fontosabb buddhista szent könyvek le vannak fordítva.

Ezt a lépést nekünk is meg kell tennünk. De mielőtt a dolog érdemébe bocsátkoznánk, a buddhizmus hiveinek egyik tetszetős és föltöbb népszerű érveléssel kell végeznünk. Sokakat lefegyverez az az érv, a mit lépten-nyomon hallunk, hogy a buddhizmus a világ *legelterjedtebb* vallása; az egész emberiségnek több mint egyharmadát alkotja s az összes keresztyén felekezetek együttvéve sem haladják meg a számukat. A történelem, de a mindennapi élet is számtalan példával meggyőz bennünket arról, hogy nem mindig ott van az igazság, a hol a többség. De még ha nem így volna is, akkor is nyugodtan szemébe nézhetünk ennek az érvelésnek. Ámde kétségbe kell vonnunk a számadatok hiteles voltát.

A tévedés gyökere abban rejlik, hogy a mintegy négyszázmilliónyi kínai népet a legtöbben teljesen buddhistának vélik, mintha Kinában se konfucsiánusok, se taoisták, se mohammedánusok, se más vallásúak nem volnának. S ez a tévedés még olyanoknak a könyvébe is becsúszt, kiket legkevésbé se nevezhetünk a keresztyénség ellenségeinek. Így az erőteljes keresztyén fölfogásáról ismert Barthélemy *Saint-Hilaire* is 3—400 milliónyira becsüli a buddhisták számát a „Nirváná“-ról írt tanulmányában (a XIX. lapon).

Rhys Davids, a londoni egyetemi kollégium buddhista irodalom tanára, igen elterjedt munkájának legújabb kiadásában (*Buddhism* . . . 1903., a 4—6. lapon) 479 millióra becsüli az összes buddhisták számát, míg az összes keresztyének számát mindössze csak 327 milliónyira teszi. Szerinte az emberiség 40%-a buddhista. S ezt az arányszámot *Rhys Davids*-tól *Szeghy* Ernő is átveszi a „Buddhizmus“-ról írt tanulmányában (*Kath. Szemle* 1902. évf. VII. és VIII. sz.); az ő nyomán pedig *Baranyai* József egri theol. tanár is. Néhány munka, kiváltképp *Oldenberg* nyomán írt „Buddha, a böleselő, Krisztus, a Megváltó“ című tanulmányában hűségesen elfogadja, hogy csakugyan 500 millió buddhista van. Pedig inkább eme számadatokkal szemben helyezkedhetett volna kissé elfogultabb és kételkedőbb álláspontra, mint a buddhizmus egyik-másik tanának megítélésénél.

A buddhizmus iránt élénk rokonszenvet érző s barátai részéről „buddhista pápának“ nevezett *Rhys Davids* adatai azonban a legnagyobb mértékben nélkülözik a hitelességet. Kiváltképpen áll ez a Kinára és Japánra vonatkozó számadataira. Egész Kinát és Japánt buddhistának tekinti. Ennek a közkezen forgó földrajz-könyvek is ellentmondanak. Így *W. Hugges* igen elterjedt könyvében (*Class Book of Modern Geography*) is azt olvassuk, hogy Kinában a magasabb és a

tanultabb osztály a konfucsiánizmus hive, mely félig-meddig hivatalos egyház; az alsóbb néposztály nagyobbára buddhista, míg nagy tömegeket a taoizmus lealacsonyító babonái hódítottak meg. Japánban a shintoizmus, vagy napimádás a régi vallás; a magasabb osztály konfucsiánista, míg a nép nagyobbára buddhista. Tehát a buddhizmus nemcsak hogy nem *egyedüli*, de még csak nem is *uralkodó* vallás sem Kínában, sem Japánban.

Az összehasonlító vallástudomány újabb művelőinek egyik legkiválóbbika, L. H. *Jordan* az összehasonlító vallástan eredetéről és fejlődéséről irt nagy munkája („Comparative Religion, its Genesis and Growth“ 1905.) függelékében — a statisztikai hivatalok adatai s a kiválóbb francia, angol és német munkák alapján — részletes és táblázatos kimutatást közöl az összes vallásrendszerekről. Külön táblázatos kimutatást nyújt a Kínai birodalom és Japán vallásairól. E szerint *Kínában* 230 millió konfucsiánista, 70 millió buddhista, 40 millió taoista, 25 millió mohammedán, $1\frac{1}{4}$ millió keresztyén és $33\frac{3}{4}$ millió „más“ vallású van. *Japánban* pedig 22 millió buddhista, 18 millió shintoista, 8 millió keresztyén és „más“ vallású van.¹ Az összes vallásrendszerek összehasonlító kimutatásában a buddhisták számát mindössze 130 millióra, míg ugyanott a protestánsok, római katolikusok, görögkath. és kel. vallásúak együttes számát 520 millióra becsüli. Körülbelül ugyanezt az arányt tünteti föl a skót egyesült szabad egyház hivatalos nagy missziói térképe is, mely szerint 121 millió buddhista és 535 millió keresztyén van.

Jordan külön is hangsúlyozza kimutatásában, hogy mily gyakran emlegetett kérdés a keresztyénség, a konfucsiánizmus és a buddhizmus *igazi* ereje és így — másrésről is megerősített — számadataiban teljesen megbízhatunk. Vagyis az 1.500 (Rhys Davidnál csak 1.300) milliónyit meghaladó emberiségnek kb. $\frac{1}{3}$ -ad része keresztyén és kb. csak $\frac{1}{13}$ -ed része buddhista. Ilyenképen nemcsak hogy elesik a buddhizmus apostolainak egyik leghatásosabb érve, hanem egyenesen a mi javunkra billenne a mérleg, ha ez egyáltalában a kérdés e döntésénél irányadó lehetne. De nézetünk szerint korántsem az. Két nagy vallásrendszer mérlegelésénél sokkal szilárdabb alapra kell helyezkednünk. A dogmák várába se zárkozhatunk, hogy onnan lövöldözzük nyilainkat a buddhizmusra,

¹ Kína vallási viszonyaira vonatkozólag l. bővebben J. *Edkins*: Religion in China 1893; Japánra vonatkozólag pedig W. *Elliot Griffis*: The Religion of Japan 1895.

mint *Baranyai* József teszi. A buddhizmus sokkal nagyobb hatalom a lelkek világában még ma is, semhogy megeléghetnénk azzal, hogy tanait, hagyományait „a kedves dolgok hazug kiszínezésének“, „kegyes hazugságoknak“, „a hamisításra is kész hagyomány alkotásainak“ minősítsük (I. *Baranyai* könyvének 9., 27. és 54. l.). Még a vallása nagy igazságai-ban a legrendíthetetlenebbül hívó keresztyén lélek nem becsülheti oly kevésre egy fokozottabb tiszteletet érdemlő nagy bölcselő vallási rendszerét, hogy azt hihetné, mintha ilyen szépen hangzó szólamokkal: Buddha „bölcsészete vele együtt elégett a kusinarai máglyán“ (62. l.), el lehetne némitani a buddhisták szavát.

A buddhista irodalom számottevő harczosai sorában nemcsak időrendben, de tekintély dolgában is a legelső között áll a francia *Barthélemy Saint-Hilaire*. Vallásunk szent igazságaitól áthatott nagy lelkét aggodalommal tölti el korának materialisztikus s a buddhizmussal annyira rokon bölcsellete. Azért vesz kezébe tollat, hogy kora bölcselőinek megmutassa, milyen sors várt Buddha bölcséletére s ugyanez a sors vár az ő tanáikra is. Bár csakis az a cél lebegett előtte, mint könyve („*Le Bouddha et sa religion*“ 1860.) bevezetésének legelején mondja, hogy a budhizmussal való összehasonlítás útján a mi szellemi vallásunk nagyságát és igazságát kimutassa, mégis Buddháról nemcsak a legnagyobb tisztelet, de egyenesen a magasztalás hangján szól: „Nem habozom kijelenteni, hogy a vallásalapítók közt egyesegyedül Krisztust kivéve, senki sincs, kinek alakja tisztább és meghatóbb lenne, mint Buddháé. Élete szeplőtlen. Állhatatos hősiességével egyenlő meggyőződése; és ha hibás is az az elmélet, a melyet magasztal, életével nyújtott példái hibátlanok. Tökéletesen befejezett mintaképe mindazoknak az erényeknek, melyeket hirdetett; lemondása, szeretete, változhatatlan kedvessége egy pillanatra se kerülnek ellenmondásba...“ (I. a Bevezetés V. l.).

Buddhát elnevezték „Ázsia világosságának“. S Buddha elkes hive, a tekintélyes angol költő: *Sir Edwin Arnold* is ugyanily című nagy költői elbeszélésben magasztalja Buddhát. Könyve („*The Light of Asia*“) egy évtized alatt ötvennél több kiadást ért. Ám legyen Buddha „Ázsia világossága“, de Krisztus a „*Világ világossága*“! Az *Arnold* könyvére felelő s a buddhizmust a keresztyénséggel összehasonlító *S. H. Kellogg* tanár is, ki 11 évig volt Buddha hazájában misszionárius, ezt írta műve homlokára („*The Light of Asia and the Light of the World*“). S bár nem ezzel a címmel, de ugyanezt bizonyítják az összehasonlító vallástan hivatásos művelőinek

hasonló tárgyú művei is. Hogy csak a legkiválóbb munkákat említsük, ugyanezt találjuk F. Aiken és Frank F. *Ellinwood* amerikai tanárok munkáiban, a nagynevű skót tudós, M. Dods tanárnak Mohammedről, Buddháról és Krisztusról írt könyvében. Ugyanezt bizonyítja a korábbi évtizedek buddhista irodalmának egyik legkiválóbb művelője: R. Spence *Hardy*, a buddhisták közt Ceylon szigetén húsz évig működött misszionárius, minden, de kiváltképpen a halála után kiadott „Christianity and Buddhism“ című művében. Ugyanerről tesz bizonyosságot Ch. *Hardwick* „Christ and other Masters“ című négy kötetes és több kiadást ért kiváló munkája is. Az oxfordi egyetem szanszkrit nyelv tanárának, Sir Monier *Williams*-nek a bibliát a keleti szentkönyvekkel összehasonlító kisebb könyve („The Holy Bible and the Sacred Books of the East“), Arch. *Scott* lelkész nagyobb összehasonlító munkája, B. *Saint-Hilaire*-nek Deschamps abbéhoz címzett három levele, J. Harry *Borrows*, J. Sterling *Berry*, Leighton *Parks*, A. *Clair-Tisdall*, a német *Falke* stb. művei mind-mind ezt hirdetik. S Krisztus felsőségét vallja immár több keresztyénné vált ázsiai tudós is.¹

Ezek mind arról tanuskodnak, hogy Krisztus a világ világossága. De csakugyan világosság-e Buddha?² Lehet-e világosságnak nevezniük őt, ki az egész életet oly kétségbe ejtően sötétnek s az egész mindenséget csak komor semmiségnek látta? Lehet-e világosságnak nevezni azt, ki tanaival mintegy sűrű fekete fátylat vont tanítványai szeme elé, hogy csak az élet árnyoldalait lássák s valahogyan meg ne lássák azok mellett a fényt is? A világosságnak el kell oszlatnia a sötétséget. A buddhizmus pedig mint valami sötét árnyék ránehezedett az azt befogadó népek lelki világára. Seholy semmi fény, csak árnyék! Az egész buddhizmus olyan, mint a hosszú, végtelennek tetsző sötét éjszaka, melyben csak a buddhista erkölstan néhány szép ragyogású csillaga hinti felénk sugarát, de a nélkül, hogy a komor sötétséget el tudná űzni. A buddhista világnak nincs napja, nincs Istene: azért olyan hideg, azért olyan sötét, azért nincs nappala, csak éjszakája!

Hogy akadhettek olyan bátor lelkek, kik azt állították, hogy Jézus Buddha tanítványa volt s a buddhizmusból vette legszebb tanait?! Hisz a buddhizmus komor éjszaka, a keresztyénség meg verőfényes nappal, hol minden az isteni szeretet napsugaraiban tündököl! A buddhizmus olyan mint a

¹ Erről tanuskodik többek közt Keshub Chunder *Sen* „The Brahma Somaj“ című könyvének első czikke is: „Jézus Krisztus; Európa és Ázsia“ (a kalkuttai orvosi kollégiumban tartott előadása).

² A *Buddha* név maga „fővilágosodott“-at, nem világosságot jelent.

teáldozó nap. Gyönyörködünk benne, de a hűvös esti szél már megcsapja arcunkat s mikor alábukik a látóhatáron, a sötétség lesz úrrá mindeneken. A keresztyénség olyan, mint a *főlkelő* nap, mely elől szökik a sötétség. Megjelenése után a világosság csakhamar diadalmaskodik a sötétség fölött.

Igen, Jézus a világosság, nem Buddha! Jézus, a ki a pogány világ sötétségén át megmutatta nékünk az örök világosságot. Mikor „az idők teljességében“ eljön, éppoly sötétség uralkodik a nyugati világ lelkében, mint Buddha korában napkeleten. Alig néhány lélekben él még a nemesebb szikra. Az életben semmi magasztosabb czélt nem találó tehetösebbek a gyönyöröket hajhászó epikureizmus, a nagy tömeg pedig a nyomor, a nélkülözések karjaiban. Csak egyben: az elégedetlenségben egyezik mind! Nem kisebb a sötétség, mint ötszáz esztendővel előbb Indiában, hol elégedetlenség, az élettől való félelem tölti el a nép szívéét. Ezt a félelmet mintegy életiszonynyá fokozza egy fantom, mely ott kísért már évezredek óta a keleti népek lelki világában: a *lélekvándorlás* tana. Lehet-e borzasztóbb tudat annál, hogy a küzdelmekkel, szenvedésekkel teli élet a halál után nem szűnik meg, hanem más és más alakban folyton-folyvást megújul? S ettől a fantomtól Buddha se tudott megszabadulni. Csak azt látta, csak azt érezte, hogy a brahmanizmus istenei, önsanyargatásai nem vezethetnek az élettől való megszabadulásra. Még jobban el-sötétült előtte a világ. Csak szenvedő embertársait látta maga előtt, senkit és semmi mást. Az eredet nagy kérdései nem zaklatták lelkét, hisz ő nem az életet s annak okait, hanem az elmulást és annak útját kereste! S lelki viaskodásaiban borzasztó orvosszert talált föl a földi szenvedések megszüntetésére: az örök halált, a semmiségbe, a Nirvánába való elmerülést.

Milyen borzasztó orvos az, ki csak a halállal tudja a betegséget meggyógyítani, a szenvedést, a fájdalmat elnémitani! S ezzel az orvossal akarják többen a mi beteg korunkat meggyógyítani?!

Milyen más a mi „*Orvosunk*“! Keze érintésére, lábai nyomán, szavai hallatára mindenütt élet támad, életkedv költözik a lelkekbe. A szenvedők könnyét fölszárítja, az éhezők és szomjúhozók fájdalmát elnémitja. Az életet s a halált oly egykedvűen néző szoicizmus szava elcsöndesedik, majd elhal egészen. Nem a halálban, hanem a halál fölött is diadalmaskodó örökéletben talál menedéket a lélek!

Buddha több mint négy évtizedig tanította embertársait. *Jézus* tanítása mindössze három évre szóritkozik. De nem is

volt szüksége több időre. Olyan egyszerű, minden lélek előtt oly könnyen megérthető az Ő tanítása. Az egész benne van ebben a két szóban: „Mi Atyánk“. „Uram, mutasd meg nekünk az Atyát és elég nekünk!“ mondja Fülöp (Ján. 14⁸). S csakugyan, ha Jézus csak arra tanított volna meg bennünket, hogy Isten a mi atyánk: ez is elég lett volna. Hisz ebben bennefoglaltatik a többi nagy keresztyén igazság mind: ha Isten atyánk, minden embertársunk testvérünk, Isten viszonya hozzánk az atya szeretete, a miénk ő hozzá a fiaké, egymásíránt pedig a testvéreké. Így a szeretet szent kötelekeivel kapcsolódik egybe az egész ég és föld. Így lesz a szeretet a létező világ alapoka, mozgató ereje, az egész erkölcsi világrend alaptörvénye. Így győzedelmeskedik a szeretet mindenben s lesz úrrá még a halál fölött is.

Míg a keresztyénség a szeretet és az örök élet vallása, addig a buddhizmus a lassú elmulásé, a folytonos haldoklásé, az enyészeté. Krisztus hűséges követője nem fél a szenvedésektől, nem rettegi a halált. Tudja, hogy akit szeret az Úr, megdorgálja, megostoroz pedig mindent, valakit fiává fogad (Héb. lev. 12⁶). Eppen ezért a jó keresztyén lélekre nézve a szenvedés csak isteni megpróbáltatás, a halál csak kapu az örök életre. A buddhista fél az élettől, irtózik a szenvedésektől, ezért bármilyen úton-módon — menekülni óhajt ebből a világból. Buddha a szenvedések hazájából csak egy kivezető utat talált: a teljes megsemmisülésbe vezető lemondást. Lemondást az örömeiről, a vágyairól, lemondást az egész életéről! Azt hitte, hogy ilyen módon az egész emberiség megszűnik. S ha a buddhizmus hűségesen követte volna mesterének a családi boldogságról való lemondást is hirdető tanát, ma már ki kellett volna halnia az azt befogadó fajoknak. Elterjedésének első évtizedeiben, mint *Oldenberg* kiváló könyvében olvassuk, a nép több helyütt zugolódkik is, hogy Gotama gyermektelenséget, özvegységet hoz a nyakukra s a fajok tönkre mennek. (Buddha . . . V. kiad. 158. l.) De harmadfélszer esztendő története megmutatta, hogy az „Élet fejedelme“ mindig új életet támaszt az elhaló nyomába. S a buddhisták milliói élő és megczáfolhatatlan bizonyosságai annak, hogy Buddha harcza az élet ellen *Don Quijote* szélmalomharcza volt, hogy az életnek és a halálnak nem a mi akaratumk az ura, mint Buddha hirdeti, hanem az, akit az ő szemei nem akartak, vagy nem bírtak észrevenni: az, akit mi Jézussal együtt „Atyánknak“ vallunk!

A buddhizmus mai alakja, kivált a külsőségeiben, hierarchikus szervezetében a r. katolicizmushoz annyira hasonló tibeti

változata pedig nemcsak kiáltó ellentéte mindannak, a mit Gotama harmadfélezedre tanított, de egyszersmind bizonyosága annak is, hogy nem kösziklára, hanem ingatag talajra építette egész vallási rendszerét.

Buddhát, a bölcsészt megcsudálhatjuk, mint vallásalapítót azonban kevésbé. Tana nem is annyira *vallási*, mint inkább *bölcsészeti* rendszer.¹ Rendszeréből hiányzik a vallás legelső feltétele: az *isteniség* fogalma. Pedig — mint *Dods* tanár is mondotta a munkások számára rendezett vasárnap délutáni vallásos összejövetelek egyikén — „a vallás nem egyéb, mint a nem látható földöntúli hatalommal való viszonyunk. Helytelen az a fölfogás, mely a vallást csak moralitásnak tekinti: az erkölcsi élet csak terméke, külső megnyilatkozása a fölsőbb lényvel való lelki összeforradásunknak. Moralitás vallás nélkül semmi; de vallás moralitás nélkül éppúgy semmi!“ Erkölcsi életünk törvényei a földöntúli hatalomhoz való viszonyunkban gyökeredznek. Ebben rejlik szankciójuk. S itt van a buddhizmus legnagyobb hibája: erkölcsi tanításánál, parancsolatainál lépten-nyomon kérdezhetjük: miért?, miért?! S ha tud is feleletet adni, a fölhozott évről újból kérdezhetjük: miért? Buddha semminek sem tudja az okát adni. A karma-ról, a négy fő igazságról, a nyolcz ösvényről, a Nirvánáról szóló tanait semmivel sem tudja igazolni. A lét, az eredet nagy kérdéseit meg se bolygatja. Egész rendszere a levegőben függ: nincs fundamentuma! Olyan, mint azok a légygyökerű növények, a melyek nem bocsájtják gyökerüket a földbe.

Buddha tanai fölkelthetik egy gondolkozó figyelmét, gondolatokat ébreszthetnek bennünk, de szívünket hidegen hagyják, lelkünk vágyait, szükségleteit nem képesek kielégíteni. Vallásrendszer *Isten* nélkül — égboltozat *nap* nélkül! S hogy ez mennyire képtelen gondolat, arról a buddhizmus egész történelme tanúskodik. Az *Isten* nélkül élni nem tudó buddhista képzelet — a sors nagy iróniájára és a buddhizmusnak a keresztyénség fölött való diadalmaskodását jósolgató „tudósok“ tanulására — *magát Buddhát* tette meg istenné. Magam is egész sereg bronzból, márványból, kőből, fából készített, lótoszon ülő Buddha isten-szobrot láttam a külföldi múzeumokban. Kialakultak a buddhista szentháromságok is. *Csong Kabát*, a tibeti buddhizmus XIV. századbéli reformátorát is istenként

¹ Ujabbán többen foglalkoznak is rendszerével ilyen szempontból. Igy az ethnografia terén nagy tekintélynek örvendő német tudós: *A. Bastian* is „Der Buddhismus als religionsphilosophisches System“. 1893. „Der Buddhismus in seiner Psychologie“ 1882. stb. c. munkáiban.

tisztelik. Van az irodalomnak is istene. Az uralkodó családoknak, városoknak védőszentjei vannak. Megteremtették idővel a buddhista eget is, sőt — mint a hosszabb ideig Japánban működő *Szeghy* Ernő alaposabb tanulmányának utolsó lapjain olvassuk — a japáni Jódó szektában a buddhista *mennyországot* és poklot is. *Lóczy* Lajos is minden nagyobb kínai városban látott poklot ábrázoló szoborcsoportokat. A *Kantonban*, a város védőszentjének temploma udvarán, kétoldalt látható több száz főnyi szoborcsoportot le is írja: „Agyagból mintázott alakok csoportosulnak az egyes kínzó eszközök körül; a kettéfűrészelés, olajbafőzés mindenféle mozzanatai a legkisebb részletekig elő vannak állítva; más csoportban házasságtörő nőket szakítanak hóhérok tízezer darabra; az apagyilkost malomkövek közt morzsolják szét, hazugok nyelvét szakítják ki“. (I. „A kínai birodalom“ cz. nagy munkájában 382. l.) E mellett a legféktelenebb babona ütött tanyát a lelkekben. Vannak „szent“ hegyeik és tavaik, melyeknek háromszoros körüljárása még az anyagyilkost is fölmenti szörnyű bűnétől. Tibetben a kosárba tett holttestet a ház valamelyik sötét zugába rejtik aratás utánig; addig nem merik elégetni, nehogy a jég a vetést elverje. (I. *Lóczy* 836. l.)

Buddha maga elrémülne, ha látná, mivé lett tana követői kezében! Elrémülne a patakok vizén, az utak mentén, a kolostorok tornáczain fölállított s vízzel, széllel vagy emberi kézzel hajtott „*imagépek*“ ezreitől és ezreitől, melyekről azt hiszik, hogy minden megforgatásuk ugyanolyan értékű, mintha a belsejükben — a tengelyre csavart papírlapon — lévő imákat elmondták volna. Hegytetőkön, utak mentén kőrákások tetejére tűzött ágakon, póznákon imákkal teleirt rongyokat lenget a szél! Mikor a hegyek oldalait ellepő kolostorok mellett estéinkint elhaladna s a szerzetesek mormogó imájának hangjai fülébe verődnének, mikor a nép millióitól a titokzatos értelmű négy szóból álló imát: az „Om—mani—pemé—um“-ot hallaná lépten-nyomon, az imát vallásából száműző Buddha ijedten kérdené önmagától: ezek az én követőim?

Az egyes vallásrendszerek értékének egyedül megbízható mértéke az, hogy mennyire voltak képesek az őket befogadó népek erkölcsi és társadalmi életét átalakítani, fölemelni, megszentelni. Az egyes vallások jövőjét is ez biztosítja a legelső sorban. Lássuk, mit tett a buddhizmus? Idézhetnők a buddhizmusról irt könyvek leírásait a buddhista népek erkölcsi és társadalmi életéről. De e helyett — szántsándékkal — két keleten járt magyar tudós munkáira hivatkozunk. Egyikük sem azért fogott a kezébe tollat, hogy a keresztyénség fő-

lényét a buddhizmus fölött kimutassa; így vallási elfogultsággal senkisémet vádolhatja őket.

Kőrösi Csoma Sándor lélekemelő példáján föllelkesevde egy másik székelly hazánkfia: Szentkatolnai *Bálint* Gábor is elment több izben Keletre.¹ Mongol földön szerzett tapasztalatait „155 nap a Khalka mongol földön“ czimű könyvében írta le. Igazán elszomorító látvány tárul elének könyve több helyén. A mongolföld is a lasszai „Dalai Láma“ uralma alá tartozik. A sárga lámák szektája kezében van itt is minden hatalom. De a buddhizmus egy szemernyi szeretetet, könyörüületet sem volt képes ébreszteni ebben a népben. Járványok idején otthagyják a sátorban a halállal vívódo betegeket, még szüleiket, testvéreiket is. A nép lelkében nem él semmiféle kegyeletérzet. Bálint Gábor is eliszonyodva látta az Urga közelében emelkedő hegyek aljában a szanaszét heverő embercsontokat, melyekről a kutyák, ölyvek és varjak rágták le a húst! Embertársaiknál nagyobb kimélettel viseltetnek az állatok iránt, melyekről azt hiszik, hogy elhunyt bűnös embertársaik lelke költözött beléjük. Vétéknek tartják az állatot megverni, vagy megölni. Ez alól — mint Bálint is látta az őt tanító lámánál — még az élősökűdo kis állatoknál sem tesznek kivételt. Azok a mongolok, kik még hozzátartozóik holttestét is a kutyáknak dobják oda, a leölt állatok lelkéért imádkozni szoktak. Micsoda elsatnyulása az emberi érzelemnek és léleknek!

A *Széchenyi* Béla gróf kínai expediciójában résztvett *Lóczy* Lajosnak „A kínai birodalom“-ról írt nagyszabású művében — elszórtan — igen értékes és nagyobbára személyes tapasztalatokon alapuló adatokat találunk a kínai buddhizmusra vonatkozólag. A kantoni úszó „virághajók“, melyeknek a bejárata nyár idején virágfüzérékkel van teleaggatva s esténként színes lámpiónokkal és a melyekből csábitgató zene, ének hallatszik, belsejükben pedig tea és opium illattal teli levegőben a bűn út tanyát, nem a legszebben dicsérik a kínai buddhista erkölcsöket (378. l.) Tibet leírásánál valóban elszomorító képet tár elének az ottani erkölcsi és családi életéről: „Jellemre, női érényre nem fektetnek súlyt Tibetben és a női hűségnek nincs is itt értelme, hol a *többférjűség* honos . . . A kolostorok környéke Tibetben is hirhedt azon féktelenkedésről, mely a szerzetesek és nők közt történik.“ (835. l.)

¹ Mint nyelvész részt akart venni *Széchenyi* gróf kínai expediciójában is, de megbetegedett és Sanghai-ban kénytelen volt visszamaradni.

A holtak iránt itt sem sokkal nagyobb kegyelettel viselkednek, mint a mongolok. A szegényeket egyszerűen vízbe vetik; ha nincs víz a közelben, a holttestet egy hegyszakadékba viszik, ott nyakánál fogva egy oszlophoz vagy fához kötik, a hasát fölmetszik és a többit a ragadozó madarakra és vadakra bizzák. Elborzadunk, mikor ezt a minden emberi érzést és kegyeletet lábbal tipró temetési módot olvassuk. A gazdagok temetése éppily visszataszító; a különbség mindössze csak az, hogy több szertartással jár. „A lámák csoportja szentkönyvekkel és hangszerekkel követi a holttestet, melyet valamely magas hegy csúcsára visznek, hol mindaddig zeneszó mellett éneklik a zsolozsmákat, míg a keselyük, hollók és varjak — tudva a következőket — elég nagy számban egybe nem sereglettek. Ekkor a világiak nagy késekkel lehántják a húst a halottról, a főlámáknak adják, kik azt darabonként a madaraknak vetik. A csontokat kőmozsárban összezúvva és pörkölt árpaliszttal gombócokba gyúrva osztják szét a madaraknak. Az eltakarítás e szörnyű módját is lakoma követi mindjárt a helyszínén, hol kezüket sem moshatják meg“. (836. l.)

Méltán kérhetjük: hova lett ezeknek a népeknek a lelkéből minden emberi érzés? Hát a buddhizmus csak a népen élőködő, tétlen *szereztesek százezreit* tudja nevelni, kik a tibeti népet is egészen koldússá tették már?¹ Csak rombolni tud, de építeni nem?

A buddhizmus lerombolja a családi élet szentélyeit s így gyökerében támadja meg a társadalmi élet alapjait! Mint Lóczy írja: „oly kevéssé becsüli a tibeti nejét és leányait, hogy ha vendége, vagy följebbvalója száll házába, őket egészen rendelkezésére bocsátja“. (835. l.) Önkénytelenül is eszünkbe jut az „Ember tragédiájá“-nak eszkimó jelenete — pedig még hány ezredév választ el tőle! Szinte azt kell képzelnünk, hogy a legsötétebb Afrika vad néptörzseiről van itt szó, nem Buddha földi utódának: a Dalai Lámának szent birodalmáról!

S ezt a buddhizmust, a melyben csak ennyi hatalom van, ezt a buddhizmust akarja a német professor úr Európa népeinek szívébe átültetni? Erről a buddhizmusról meri hirdetni, hogy „Ez lesz a *jövő vallása*“?! (l. Buddh. káté 29. l. jegyz.)

¹ Így a *Dalai Láma* székhelyének, Lasszának környékén 11 nagyobb kolostorban nem kevesebb mint 20,400 szerzetes lakik. Ezek közt a legnépesebb a debangi, hol 7700 szerzetes tartózkodik és a szerai kolostor 5500 szerzetessel. (l. Lóczy 811. l.)

Az orosz-japán háború lezajlása óta, mely a japán nemzetet Kelet nagyhatalmává tette s tiszteletet szerzett neki Európa nemzetei előtt is, a buddhizmus apostolai büszkén hivatkoznak arra, hogy imé, milyen hatalmassá tett a buddhizmus egy népet! Azt válaszolhatnók erre, hogy ha csakugyan ily nagy hatalom rejlik a buddhizmusban, miért nem emelte ki a sülyedésből a föld legnagyobb népét: a kinait is? Azt is mondhatnók, hogy nem a buddhizmus, hanem a *shintóizmus* Japán nemzeti vallása s a lakosságnak jóval több, mint a fele shintoista, keresztyén és más vallású! Ellent mond nekik *Vámbéry* Armin is, ki legutóbbi munkájában („Nyugat kultúrája Keleten“ a 331. lapon) azt mondja: „Hogyha a japánok . . . mintegy *deus ex machina* által egyszerre európaiakká váltak . . . ez csak azért történhetett, mert közönyösebbek voltak vallási dolgokban és a valóságban csakugyan atheisták is“. De se a buddhizmus híveinek, se *Vámbéry*nek nincs igaza, hanem annak a tekintélyes japán tudósnak, ki csak nemrégiben jelentette ki az egyik angol vallásos folyóirat lapjain, hogy Japán csodálatos emelkedését Krisztus evangéliuma ténnyeljárásának köszönheti: Krisztus tanai hatják át azoknak a nagy férfiaknak a lelkét, kiknek nevéhez Japán jelen nagysága fűződik!

S éppen most olvasom a francia protestánsok lapjában (a „La Vie nouvelle“ 1907 április 6-iki számában), hogy *S. Ebara*, a japán képviselőház legnagyobb pártjának feje, legutóbb tartott parlamenti beszédében a következőket mondotta:

„A japán renaissance első korszakának nagy emberei nagyobbára a keresztyén misszionáriusok iskoláiban nevelkedtek. Azt mondják, a gazdasági fejlődés, a kölcsönös bizalom az, a mire hazánknak szüksége van napjainkban. De ez a bizalom csakis a keresztyénségre alapított vallási és erkölcsi oktatás gyümölcse lehet . . . Keresztyén oktatás által képzett keresztyén jellemekre van nekünk szükségünk!“

Igen, *Vámbéry* „*deus ex machina*“-ja nem más, mint *Krisztus* csodálatos erejű evangéliuma!

S akármit mondtak az enciklopedisták; akármit mondott az önmagával és az egész világgal meghasonlott *Schopenhauer* (I. Parerga und Paralipomena. VII. Über Religion 397. l. stb.); akármit mondott a beteg lelkű „Übermensch“: *Nietzsche* s akármit mond a mi *Vámbéry*nk is legújabb munkájában (a 325. lapon): mégis a keresztyénségé a jövő! Igen, a Krisztus tanaié, a melyek két ezredéve a pogány világ romjain egy új világot teremtettek, négy százada újjá szülték a megvén-

hedt Európát s most a világ csudájára, távol keleten fölemeltek egy nemzetet!

A jövő a munkáé, a dolgozó, nem a tétlenségbe merülő millióké. Az igazi keresztyénség folytonos *mozgás*, tökéletesedés: a buddhizmus harmadfélezer éves *tétlenség*. Jól mondja a francia közmondás: Qui n'avance pas, recule: Ki nem halad, visszamarad. Életet csak a mozgás szül; a tétlenség csak halált! A jövő nem lehet a buddhizmusé! Az ezredévek homályától kibontakozó és jogot, életet kérő egyéné, individuumé a jövő. A keresztyénség — a maga ősi tisztaságában — az individuum vallása. A többi vallásokban elvész az egyén. Azért ezeknek a kora leáldozott! Hol van az ó-kor nagy népeinek vallása? Hol van Zoroaszter vallásának régi dicsősége? Hova tűnt a mohammedánizmus hatalma, rettegett ereje?! Nem a lemondást, a vak sorsot, hanem az életet, az örök küzdelmet s a halálban is csak helyváltozást hirdető evangyéliumé a jövő!

A korán elhunyt, mélységes tudományú *Drummond* Henrik világszerte elterjedt művei, *Balfour* Arthurnak, a volt angol miniszterelnöknek „A hit alapjai“ (The foundations of belief) című műve, *Kidd* Benjámín „Társadalmi evolúciója“ is mind azt bizonyítják, hogy nem az Isten nélkül járó filozófia; nem az ész, nem az önzés, nem a gyűlölet fegyverei, hanem az istenfűségnek, a testvériségnek, a csodás hatalmú szeretetnek, az egyéni, a családi és a társadalmi életet újjászülő evangyéliuma fogja a jelen és a jövő nagy társadalmi kérdéseit megalkotni s az „új társadalom“ alapjait lerakni! A keresztyén szeretet fogja megteremteni azt az új világot, a mely után a jobb lelkek is úgy vágyódnak; a hol mindenki igazi testvérünk lesz s a hol mindenki készséggel megszívleli az apostol intését: „Egymás terhét hordozzátok“. (Gal. 6²). Nem más ez a világ, mint az „Isten országa“, melyet Jézus már kétezer évvel ezelőtt hirdetett a Genezáret tava mellett s a melytől — fájdalom — még mindig oly messze van az emberiség.

A merre Krisztus hűséges katonái — napjainkban is — szerte viszik az „Élet fejedelmének“ evangyéliumát, a leg-sötétebb világrészekben is világosság, reménység és élet fakad a nyomában, szeretet költözik a szívekbe. Csodálatos fény ez: mennél többfelé viszik, annál erősebben világít! S a távoli világrészek hajnalhasadásának fénysugarai visszatérnek hozzánk. Visszahozzák a misszionáriusok. Magam is csodálkozva hallgattam többször az Indiából, Kinából, Livingsztoniából, Ó-Kalabárból, Jamaikából stb. visszatért misszionáriusokat.

Valami mélységes erő, valami szent lelkesedés árad ki szavaikból, mikor az „Isten országának“ a távoli világrészekben való terjedéséről beszélnek.

Nemcsak a távoli világok fiai hallják már Jézus szavát: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, kik megfáradtatok és megterhelteketek és én megnyugosztalak titeket“ (Mt. 11²⁸). A mi elfáradt s a czéltalan küzdelmekben kimerült öreg földrészünk fiai is kezdik már újból meghallani. S az „erő“ és az „anyag“ örökkévalóságát hirdető *materialisták* szava, kiket néhány évtizeddel ezelőtt még egész Európa ünnepezt, elhallgat A *pozitivisták* művei helyett pedig, — kiknek egyike az amerikai C. G. *David* („A Positivist Primer: Religion of Humanity“ czimű) könyvét három évtizeddel ezelőtt még a „nagy, de tökéletlen istennek: az „emberiségnek“ dedikálta, — ime legutóbb is megjelenik Sir Oliver *Lodge*-nak, a nagy fizikusnak, a birminghami egyetem fejének „A hit lényege a tudománnyal kapcsolatban“ (The Substance of Faith, allied with Science) czimű műve s alig két hónap alatt három kiadást ér. Az van ráírva jelszólul: „Gloriam quaesivit scientiarum, invenit Dei!“: A *tudomány* dicsőségét kereste és az *Istenét* találta meg!

De az új idők legnagyobb jele talán a nagy orosz bölcsész: *Tolsztoj* gróf. Nem is olyan régen még ahhoz a világhoz tartozott, melynek *Nietzsche* Frigyes volt az apostola. Ez a gyöngye szervezetbe szorult s élte végén végképp elborult lélek: *Nietzsche* volt az első, ki az „*Übermensch*“-ről szóló és az azt követő „Jón és rosszon túl“ czimű munkájában a kritika élesre fent késével nekiment a keresztyén erkölcsstanak, melyet maga *Kant*, a kritikai irányzat megeremtője sem mert bonczoló kése alá venni. A keresztyén morált, melyet *Kant* „*kategorikus imperativus*“-nak: föltétlenül kötelező parancsnak minősített, elnevezte „*szolga*“-erkölcsiségnek. Ennek a kora szerinte lejárt! Az érzékiséget, a gyönyöröket hajhászó, bachanáliákat ülő *Dionysius*-i morálé a jövő. Ez húzza meg az öreg evangélium halálharangját! S a *ma* erkölcsisége a *holnap* erkölcstelensége lesz. A jövő moralitásáról szóló, de soha be nem fejezett munkájának („Der Wille zur Macht“) halála után megjelent első részében: az „*Antichristus*“-ban a keresztyénség iránt érzett ellenszenve már oly izzó gyűlöletté fokozódik, mint eddig talán még senkiben sem! Elbomló lelke — a bonni egyetem volt theologusát, majd *Schopenhauer* tanítványát s később a mesterét is túlszárnyaló pesszimista bölcsészt — vakmerő ítéletre ragadtatja e könyv végén: „*Elítélem* a keresztyénséget — mondja. Ez rám nézve az

összes képzelhető korrupciók közt a legnagyobb“. „A keresztyénség . . . összeesküvés az egészség, a szépség, a jólét, a bátorság, az értelem, a lelki örömek, sőt maga az élet ellen is!“ De mindezek már egy megbomlott lélek vergődései . . .

A keresztyénség, a melynek annyit köszönhet s a melyhez mégis annyiszor hűtlen lett az emberiség, de a melyhez mindig könnyező szemekkel tértek vissza a megtört lelkek, a megalázott nemzedékek, könnyen elviselte ezeket az erős vágásokat. De a büszke „*Übermensch*“-ból szájalomra méltó „*élő halottat*“ csinált a megsértett erkölcsi világrend, ki több mint egy évtizedig elborult elmével vonszolta az élet terhét, míg meg nem könyörült rajta a halál.

S ime, alig egy-két évtizedre rá előáll *Tolsztoj* gróf. Addigi „*Übermensch*“-ként: dobzódásokban, léha örömkben eltöltött életét sivárnak, czéltévesztettnak találja. Valami új hiányzik a lelkéből: olyan üresnek érzi azt. Nem tudja, miért is él? Kétségbeesésében már közel állt az öngyilkossághoz. Mint „*Vallomásaiban*“ mondja, kereste szakadatlanul, fáradságot nem ismerve az Istent . . . s megtalálta ott, a hol a krisztusi kor egyszerű halászhai is meglelték. Tépelődő lelke eljut arra a nagy igazságra, mely — közel két ezredév óta oly szépen van megírva János első levelében (3¹⁶): „*Az Isten szeretet és a ki szeretetben marad, az az Istenben marad és az Isten abban.*“

Tolsztoj lelkében új világosság gyűl s miként egy új Pál előbbi életének, előbbi világa mestereinek, így Nietzsche-nek is kiáltó ellentéte lesz. „*Keresztyén tanításában*“ azt állítja, hogy az emberiség még mindig nem tanulta meg eléggé a keresztyénség magasztos igazságait; *Nietzsche* szerint nagyon is sokat tanult belőle. *Tolsztoj* szerint a mai keresztyén moralitás még messze áll az igazi keresztyén moráltól; *Nietzsche* szerint nagyon is keresztyén a mai „szolga“ moralitás. *Tolsztoj* szerint csak az igazi keresztyénség emelheti föl az emberiséget; *Nietzsche* szerint csak az attól való teljes elfordulás mentheti meg a végső elsatnyulástól!

De viszont *Tolsztoj* egy kissé talán messze is megy. Korának szeretetlenségét látva, csak szeretet ég szívében. Amint az egész világot át akarja ölelni szeretetével, Isten képe is mintegy elmosódik, pantheisztikussá válik lelkében. Korának önzését látva, lelkét a keresztyén altruizmusnak szinte a buddhizmus túlhajtott lemondásába átcsapó gondolata fogja el. S ezt meg is érthetjük. *Tolsztoj* szemei előtt a formalizmusokba sülyedő eltorzult keresztyénség: a görög-keleti egyház képe lebeg. Maga körül a rombolás szellemétől áthatott

s az orosz társadalmi rend ellen féktelen gyűlöléssel eltelt nihilisztikus, anarchisztikus politikai áramlatok zaját hallja. Látja maga előtt az orosz papokat, kik a templomban olvassák az evangéliumot: „Ellenségeiteket is szeressétek“ s a kik a török és legutóbb a japán háború alatt is megáldják a testvéreik gyilkolására menő csapatokat!

Tolsztoj evangéliuma, keresztyén tanítása első sorban hazájának, Oroszországnak szól, mely a legkiáltóbb ellentétek: a jólétben duskáló milliomosok és az éhező koldusok, a korlátlan hatalmat élvezők és a teljesen joggalanok hazája. De vele együtt mi is azt mondjuk, nem az üres külsőségekbe merülő keresztyénségé, hanem az igazi, a „*megtisztított*“ evangéliumé a jövő! Nem a dogmák szövevényes világába burkolódzó, hanem a „folytonos reformációt“ hirdető keresztyénségé a jövő, a mely — hogy a mélyhitű *Smith* Dávid lelkésznek, a „*British Weekly*“ szellemes levelezőjének (az edinburghi theológusok számára tartott fölolvasásán mondott) szavaival éljünk — tudja, hogy „az igazi theológiának *réginek* is, meg *újnak* is kell lennie, mert ha csak régi: akkor holt, ha csak új: akkor hamis“. Nem a formalizmusba süllyedő, nem a miszticizmusba merülő, hanem az igazi szeretet és a világosság evangéliumáé, mely négy százada életre hívta az újkor mozgató tényezőjét: a középkor századaiban eltemetett *egyént!*¹ Nem a világi uralomért küzdő, nem a krisztusi testvériség gondolatát megszegyenítő *hierarchikus* s a kath. hitterítők egyhangú véleménye szerint is (l. a *kath. Lóczy* könyvében 823. l.) a *tibeti lamaizmus*sal *annyira* rokon-vallásé, hanem az egyén, az individuum vallásáé: az *egyetemes pap-ság* elvén fölépülő *demokratikus* protestantizmusé a jövő!

Nem az *élettelen* kövekből az Isten és az emberek közé épített s hatalmi alapokon nyugvó intézményé, hanem az *élő* kövekből épült, láthatatlan, de igaz egyházé a jövő! Azé az egyházé, a mely lelkiekben csak *egy Urat* ismer maga fölött: a királyok királyát, az *Istent!*

(Édinburgh, 1907 április 8.)

Dr. Kováts J. István,
ref. s.-lelkész.

¹ E. *Doumergue*, a montaubani protestáns theologia egyházjog tanára, „*Calvin*“ című több kötetes művének a francia forradalmi alkotmány eredetéről írt fejezetében kimutatta, hogy a „*Déclaration des droits de l'homme*“ eszméi *egytől-egyik* és majdnem *szóról-szóra* bennfoglaltatnak Calvin műveiben.

Arany János és a vallás.

Csodálatos varázsereje van a költészetnek. Nincsen oly magas fokon álló művészi zene, a mely oly mély hatással lehetne az emberi lélekre, mint a költészet. Nem is lehet el az ember e nélkül. A mi a testnek a mindennapi kenyér, az a lélekre nézve a költészet. Mondhatni, lelkünknek lelkesítő itala az, mely nélkül valóban pusztá, sivár és kietlen volna ez az élet. Különösen elmondhatjuk ezt a vallásos költészetéről, mely nemcsak gyönyörködtet és tanít, de szívünket megnemesíti és bánatinkban megvigasztal.

Egy vallásos lelkületű költő éppen itt, a vigasztalás és megnyugtató terén emelkedik fel hivatásának valódi magaslatára. Mennél nagyobb a szenvedés, mentől mélyebb a fájdalom, annál csodálatosabb büverővel hat a vallásos költészet. A szenvedő embernek egész *belső* világát ragadja meg; s nemcsak megnyugtatója, hanem varázserejével fölemeli és megújítja.

A magyar költészetben minden korban jelentős volt a vallásos elem. Középkorban, reformáció időszakában a vallás volt a költészet uralkodó eleme. A kurucz költészetben is fontos szerepök van a vallásos érzelmeknek. Csak a XVIII. században halványul meg költészetünkben a vallásos vonás, hogy a XIX-ikben annál erőteljesebben domboruljon ki.

Az elmúlt század költői közül azonban egyiknek költészetében sem található fel annyi vallásos vonás, mint *Tompa* és *Arany* költeményeiben. A Szász Károly és Lévay költészetében is sok vallásos érzés és erő nyilatkozik meg. Ezeknél is megvan a hitnek ama boldogító fénysugara, mely a lelket Istenhez emeli; de állíthatjuk, hogy Tompa és Arany költeményeinek általánosabb vonása a vallásos jelleg.

Tompával nem foglalkozunk e rövid közleményben. Avattott toll, mint a dr. *Székelly* Györgyé és S. *Szabó* Józsefé hosszasan és alaposan méltatták már, e folyóirat hasábjain is,

a pap-költőt. Mi jelenleg csak Arany vallásos költeményeiből domborítjuk ki azokat a vallásos motívumokat, melyek őt előttünk *itt is* halhatatlanná teszik.

Arany költészetével sok oldalról és sokan foglalkoztak már irodalmunkban. Ismertetői főként esztetikai oldalát emelték költeményeinek és világitották meg előttünk. Se előtte, se utána olyan mesteri kézzel nem rajzolta még le a magyar népelemnek minden jellemző tulajdonságait, mint éppen ő. Maga a nagy gondolkodó bölcész és író, Eötvös, mikor „Toldi“-ja megjelent, úgy nyilatkozott e korszakalkotó műről, hogy ezen egyetlen műért mindazt odaadná, a mit csak életében valaha írt. Az azonban szinte érthetetlen és meglepő, hogy a magyar irodalom annyi hivatott munkása közt nem akadt *senki*, a ki Arany költeményeinek vallásos tartalmával közelebbről foglalkozott volna; s a ki e szép és örökbecsű költeményeket elemezve, *külön* is kiemelte volna a vallásos gondolatoknak amaz eszmei, fönséges és magasztos tartalmát, mely Arany műveiben oly bőven található fel. Nem akadt hivatásos író, a ki figyelmünket ráirányította volna ama mély-séges hit áldásos forrására is, mely e költeményekből, *itt és ott*, felfakad.

A közművelődés igen sok nagy és kimagasló alakjánál tapasztalhatjuk azt, hogy egyszerű polgári családból származván, lelkök *első* táplálékát, műveltségök kezdetleges elemeit: *a Bibliából merítik*. Arany kimagasló példa lehet e tekintetben előttünk. A nagyszalontai egyszerű földművelő családnak puritán becsületessége, tiszta vallásos érzületök, mint a milyen tiszta és üde volt az a légkör, melyben éltek, a gyermek kedélyére is kitörölhetetlen benyomást tesznek; és azt a vallásos érzést, melyet ő a szülői háznál gyermekkorában nyert, a férfi és agg költő szívéből sem irthatják ki később sem *soha többé* az életnek sokféle súlyos viharai és megpróbáltatásai, mert ezek végigkísérik a mi Aranyunkat életpályáján a bölcstől a koporsóig. A költő életének minden fázisában, bánatban, mint örömben egyaránt, ott találhatjuk ama mély vallásos érzést, mint irányító tényezőt, mely őt el nem hagyja soha!

A görög nép dicsekedve említé fel, hogy neki csak *egy* Homerosa volt, a magyar nép is büszkeséggel gondolhat arra, hogy neki is *csak egy* Aranyja volt. Az a nagy és nemes lélek, a mely nála megnyilatkozik, mindig karöltve jár a költő ismeretes szerénységével és mély vallásosságával. Az ő világa valóban a lélek és kedély világa volt. Magas röptű és nemes lelke soha alá nem száll a föld porába, hanem mindig csak fenn, magasabb régiókban repül. Nemesen érző ideális lelke

folyton ott lebeg a tisztultabb légkörben, a természet remek templomában, hol szívében áhítat kél, hol ő aztán leborulva imádkozik. Nála a vallás soha nem *külső* dekorum, hanem való-ságos *belső* életszükség.

Arany költészetének a vallásos érzelem adja meg azt a ragyogó fényt, mely a költő egész lelkivilágát áthatja és meg-nemesíti. Egyszerű, zajtalan élete egészen költészetével forrt egybe. Már maga az a tiszta légkör, melyben született és felneveltetett, mintegy vallásossá praedestinálta őt. Igen talá-lóan és jellemzően mondja egy tartalmas és érdekes szék-foglaló beszédben *Bíró Sándor* vallástanár:¹ „Mint hajdan Achillest a Stix folyóban Thetis, úgy fürösztötte őt is napon-ként kegyes édes anyja abban a vízben, mely a Szentírásban csörgedez s mely a lelket sérthetetlené teszi“. Arany is fel van vértvezve mindazon lelki fegyverekkel, melyek őt nagygyá és csodálttá teszik; magyar fájának minden dicsősége ott lebeg már lelki szemei előtt . . . álmai megvalósulását látja . . . reményei egészen föl a magasba érnek s lelke egész szent meggyőződésével tör utána; s midőn már-már mindent betelje-sülni gondolt és remélt, akkor jön a fájó csalódás és kiábrán-dulás is s látnia kell:

Hogy üres kép, játszi sugár,
Mit olykor szeme lát;
Nem híd, mely összekötné
Földdel a menny kapuját.“

Mint az arany a tűzben edződik meg és ott tűnik ki e nemes fém értéke, úgy a mi nagy költőnk zaklatott lelke is sokszor átéli és átszenvedi az élet keserves küzdelmeinek és gyötrelmes lelki harcainak *sokféle* tűzpróbáját. Mint szalontai korrektor és jegyző igen szűkös anyagi viszonyok között élvén, neki is többször éreznie kellett ama paizsos férfúnak vas hatalmát, melynek szomorú neve szegénység. Az isteni gond-viselés által rábocsátott csapásokkal sokszor nehéz harcra kél. Életének zaklatott hajója nem mindig csendes hullámo-kon halad; de azért soha kétségbe nem esik; s a legnehe-zebb megpróbáltatások közt, a legválságosabb pillanatokban is, bánatos lelkét megragadta ama felemelő és megnyugtató tudat:

„Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes Atyja.“

¹ Lásd: A Székelyudvarhelyi ref. Kollégium Értesítője 1906—1907. 48. l.

Arany már gyermekkorában azt tanulta az öreg családi Bibliából, hogy Isten az övéit, kik benne biznak, nem hagyja el soha és hogy a csapások is csak arra valók, hogy a szenvedő lelkek, a kisértések és megpróbáltatások izzó tűzében megtisztulva, felemelt fővel járhassanak az élet tövises és rögös utain. Hiszen az arany is csak egyszerű, értéktelen kőnek látszik, midőn a földből kiemelik; de „tűzzel és porölylyel addig gyötrik“, míg nemes fém, tiszta, értékes arany lesz belőle. Nem az a boldog ember, ki soha nem szenvedett és mindig csak rózsákkal hintett utakon járogatott, hanem boldog igazán csak az lehet, ki a csapások alatt sem roskad össze, hanem az ő Istenében bizik. Arany vallásos lelke mindig bizott az isteni gondviselésben. Szegény költőnek jelzi magát, ki fiának örökül nem sokat, legfőlebb mocskotalan nevet hágy. Ő már saját tapasztalásából tudja azt, hogy ez ugyan „a tömegnél magábanvéve csak hitvány érdem“, de gyermekének szívébe már *korán* beplántálja a vallást, ezt a drága gyémántkövet, mely a lelket megacézolja és felvértezi azzal, a mire majd legnagyobb szüksége lesz a földi lét küzdelmei közt:

„Mert szegénynek drága kincs a hit,
Tűrni és remélni megtanít:
S néki, míg a sir rá nem lehel,
Mindig tűrni és remélni kell!“

Ez a mélabús, mindig fájó, a külső világ eseményeiben mindig csak dissonantiát találó érzés akaratlanul is odavezeti a költőt az ember *belső* énjéhez, a melyben a vallás, a hit honol.

Mint a bűvár leszáll a tenger mélyére, hogy onnan értékes kincset, drága gyöngyöket hozzon fel, úgy Arany is leszáll a szívek mélyébe, hogy onnan hozza fel a legmagasztosabb gondolatokat és érzelmeket. És ezek az érzelmek fölemelik az ő csüggeteg lelkét; s azt a szép költeményt, melyet a „földi kin“ lefestésével kezd meg, megnyugvással zárja be s fiának meghatóan mondja:

„Lelj vigasztalást a szent igében:
Bujdosunk a földi téreken.
Kis kacsóid összetéve szépen
Imádkozzál édes gyermekem.“

Csakis olyan melegszívű családapa, ki az ő kis fiát annyira odaadó szeretettel becézte, mint Arany, a kinek kezében nemcsak a lant, hanem a Biblia is sokszor megfordult, kinél, mint hű kísérőtárs, a vallásos érzés és gondolat mindig

ott van a családi élet minden eseményei között, biztathatja azt, midőn mondja :

„Óh remélj, remélj egy jobb hazát!
Benne az erény diadalát;
Mert különben sorsod és e föld
Isten ellen zúgolódni költ.“

A mi Aranyunk nem is zúgolódik. Lelke nem háborgó tenger, mely kavarog, de csendes sima tó, melyen nem szántanak többé fenyegető barázdákat az életnek viharzó hullámai. Fel van már fegyverkezve *eléggé* egy viharban megédzett léleknek minden vértjével, midőn harczra kél. Fajának dicsősége, szeretett nemzetének boldogabb jövője lebeg szemei előtt; fut utána, mint balga gyermek a csalékony délibáb után. Tudja, hogy veszélyes út áll előtte, de azért nem ijed meg, lábait szűrő tövisek vérzik, de ő rá sem néz ezekre, hanem néz a jövőbe, fel *egyenesen* a magasba és halad tovább . . . tovább. Reményei már majdnem egészen az égig érnek, de hirtelen jó rá a kiábrándulás. S ekkor látja csak :

„Hogy üres kép, játszi sugár,
Mit olykor szeme lát,
Nem híd, mely összekötné,
Földdel a menny kapuját.“

Ezt az *összekötő híd*at találta meg a költő László királylyal, midőn az országban dühöngő pestis gyilkoló hatása alatt a nép háborogva követeli tőle, hogy állítsa vissza a pogány vallást, a mely ellen nagyot vétett a nép s ezért szakadt rá a fenyegető veszély. A király ekkor felkönyörög az *igaz* Istenhez, hogy ne vonja el a néptől lelkének világát: „inkább orvosolja elméik vakságát“. A könyörgés buzgó szava az egy igaz Isten által meghallgatva lőn, s a veszedelem elmúltával a király kimegy a néphez és hirdeti annak:

„Örvendj népem, örvendj; adj hálát Uradnak!
Adj hálát az *élő, egy, igaz* Istennek:
Mert megadta végét a veszedelemnek.“

A magyar szabadságharcz évében egész pesszimiztikus fájdalommal néz szét a költő lelke „széles e hazában“, látja a fajirtó fegyvert, égő falvakat, rombadőlt lakásokat, meztelen inséget, jajkiáltásokat; itt és ott a vadonban elszórt temetetlen tetemeket, „mikre éhes keselyűk, hollók gyülekeztek“. Lelke legörnyed a kínzó fájdalom alatt; a küzdésben hitét már-már a kétségbeesés ostromolja; de im, megint ahhoz fohászodik,

a kiről hiszi, hogy a nemzetet nem engedi elveszni, kihez így kiált fel:

„Istenem, Istenem, mily jó volna ennyi
Gyötrelmes valóból szebb álmra kelni.“

A szabadságharcz utáni szomorú időkben szólaltatja meg a költő a csonka-bonka honvédet a „Koldus-ének“-ben. Mily mélységes fájdalom és mennyi keserűség beszél e költeményben! A béna harczi, ki jobb kezét veszté dülő csatákban el s baljában most mankót hord, házról-házra járva a könyörület alamizsnájáért esd a boldogabb lelkekhez. Szívrázóan kéri őket, hogy ne uszítsák rá ebeiket, mert, mint:

„Szegény harczi jövök, kérni egy falatot
— Adjatok, adjatok, a mit Isten adott.“

Egy mély fájdalom diktálta szomorú elégia ez, mely a szegény koldus honvédet, ki pedig egykor dicsőségről, egy nemzetnek örök dicsőségéről álmodozott, most a mindennapi be-tevő falatot ilyen lealázó módon megkeresni kényszeríti. Nem is kér ő egyebet, csak egy *keveset* abból, a mit Isten másoknak *bőven adott*.

Meghatóbb költeményt még nem írt emberi toll, mint a költő, midőn a „hajótörött“ kinjait festi le. Az élet bizonytalan voltának szemlélete fájó hangokat fakaszt a hajótöröttnék ajkán. Keserűen panaszkodik, hogy az irigy habok összetörik könnyen hajóját s elrabolják tőle az utolsó deszkaszálat is. A milliók ura — pár perc alatt — koldussá lesz. Azonban ekkor is csendes rezignálással és vallásos hittel beismeri:

„Veszendő a világi jó
A holnapig sem biztosít
Tömött szekrény, rakott hajó.“

Nem vagyunk tényezők ama nagy számvető számadásában. A mi számításunk semmi Azzal szemben, a kire figyelmünket ráirányítja a szegény hajótörött is, midőn mondja:

„Féljétek Istent, emberek!
Az élet számvetése csal,
Reménybukott szív halni vágy,
Koldus marad, meg még se' hal.“

A bibliás költő vallásos lelke nyilatkozik meg „Domokosnapra“ írt szép költeményében. Vonzóbban a szülék iránti tiszteletet ecsetelni, mint e költeményben kifejezve van, aligha tudná bárki is. (Lásd Máté XV. 4.) Alap gondolata e költemény-

nek az, hogy nehéz küzdéssel teljes az életpálya, melyen: „az erőlen csügged, az erős megállja“. Csak *akarat* kell az ifjú ereibe, mely előbb-utóbb „borostyánt arat“. De a célhoz jutva, ne feledje el ám senki, hogy az áldás, a szülei szeretet melege mellett, onnan felülről jó. Ezért mondja a küzdő ifjúnak a költő:

„Áldjad a jó Istent, ki megálda téged,
Adván őreidül szerető szüléket,
Adván eszközöket, elhárítani pályád'
Annyi más futónak nehéz — akadályát.
Áldjad Istent, hanem óvakodj, a mivel
Ő álda meg, saját érdemül róni fel.“

A túlvilági jutalomról és büntetésről is teljesen meg van győződve a költő. Hiszi és vallja, hogy: „Isten megfizet kinek-kinek cselekedetei szerint“. Olyan erkölcsi világrend ez, a mely kérlelhetlenül mindenki felett uralkodik. De jól is van ez így! Hadd lássa az ember az isteni világkormányzásnak kikerülhetetlen következményeit. A „*Vén Márkus*“ is érzi ezt, kinek testét, hamis esküvésért, a föld is kidobja, lelkét az ég be nem fogadja, mert — vétkezett!

Mindent el lehet ravasz fogásokkal csitítgatni, csak a *lelkiismeret* vádló szavát nem lehet elnémitani. Felébred az sötét éjjeleken is és hallatja kárhóztató szavát. Megdöbentően hirdeti ezt Arany Eduárdnál a „*walesi bárdok*“-ban. A gonosz király mindenkit szeretne *örökre* elnémitani, hogy *senki* ne legyen tanuja vérszopó tetteinek, hogy fülébe ne kiálthassa, a ki él: „király, te tetted ezt!“ Hasztalan azonban a sok vérontás. Ott, ott a szív mélyén szólal meg az elcsitított lelkiismeret. Nemcsak a királyi palotában, az éj csendjében hallatja ez kárhóztató szavát, de a lakomákon is, hol pedig mulatni és feledni akar Eduárd. Ott is fülébe cseng az ártatlanul máglyára hurczoltak síralmi éneke s

„Ötszáz énekli hangosan
A vértanuk dalát.“

A vallásnak éppen az a nemes hivatása és magasztos feladata, hogy felébreszse a lelkiismeret szavát. Az angol költőknél Shakespeare és Milton, a németeknél Herder és Goethe, nálunk pedig Arany valóban mesterileg végzik ezt. Arany balladái utólérhetlenek e tekintetben. Ott mered elénk „*Agnes asszony*“ tragikus története. A nő kedvesével megöleti saját férjét. És az a vér, melyet a bűnös nő „akkor éjjel“ kiszökelti látott, nem hagyja őt nappal sem nyugodni soha!

Tiszta vizű patakot keres, hogy annak fehér habjaiban azt a vérfoltot örökre lemoshassa. Virradattól késő estig mindig mossá, de hiába. Azt nem moshatja le soha, mert az nemcsak *vérfolt* ott a fehér lepedőn, hanem *bűnfolt* is, mely oda van tapadva a lelkiismerethez. Ez a tudat utóljára is örületbe hajtja a szerencsétlen asszonyt, a kit bírái is útjára bocsátanak, hogy hadd mossá hát, ha tudja, tisztára azt a foltot:

„Eredj haza. Isten adjon
Erőt ahhoz és kegyelmet.“

A folt azonban nem tisztul, a vergődő lélek kinja pedig meg-megújul eme panaszos felkiáltásban:

„Óh irgalom Atyja, ne hagyj el!“

A bibliás költő szólaltatja meg a két szép kisedét elvesztett Rachelt is panaszos énekében. Ennél a *két* költeménynél szebbet és szívrehatóbbat emberi elme még nem alkotott. Örök dicsősége ez nemcsak Aranynak, de a magyar géniusznak is. Az édes anyai megmérhetetlen bánat plasztikus leírása, a gondolattartalom gazdagsága s az érzés közvetlensége teszi ezt a két költeményt — a maga nemében — páratlanná. Milyen megragadóan van ezekben ecsetelve az édes anyának szívfájdalma, kinek csecsemőit, a *többiekkel* együtt, öleti le a gyilkos Heródes, hogy ezekkel együtt kiirihassa *azt is*, a kitől félt és a kiről jól tudta, hogy életbenmaradása az ő uralmának végét jelenti. Szegény Rachel! Hiába ébresztgeti magzatait; hasztalan nyújtja oda azoknak emlőit . . . azok fel nem ébrednek *többé!* A fájdalom kinja közt is van valami azonban, a mi elcsitítgatja az anya keservét, az a tudat, hogy: . . . megnyílt a jövő. És

„Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája,
Megszületett, érzem, Júdának királya,
Kicsiny Bethlehemben!“

A vérszopó Heródes zsarnoki uralmának ezzel vége szakad. Az isteni gondviselés nemcsak előhívta az idők méhéből, de a gyiloktól meg is óvta azt, a ki most már utat fog törni a szegény zsidó népnek a szolgaság szomorú fogságából a szabadság dicső templomába. Szegény Rachel mélységes fájdalmát is ez a tudat enyhíti némileg, midőn fenhangon kiáltja oda a gyilkos koronás főnek:

„És kitől rettegsz, nem féli fegyverid Ő,
Az Ige, az *eszme*.“

A vallás Arany szerint az emberi szív mélyén rejlik. A legtisztább és legmagasztosabb érzélem ez, mely bennünket ama *felsőbb lényhez* fűz, a kinek kezébe van letéve életünknek sorsa és a kítől függ boldogságunk is. E csodálatos szellem előtt még a költő is elejti „hitvány koszorúját“.

„És mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí.“

Az embernek különben is nem az a hivatása, hogy fűrészsze az isteni titkoknak megmérhetetlen mélységét, hanem az a kötelessége

„Hogy a hitlen ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő Istenséget.“
(V. ö. I. Kor. X, 1—2. v.)

A bűnös ember lelkének vádló szava nyilatkozik meg az „*Első lopás*“ című költői elbeszélésben. A munkához nem szokott ifjú, hogy megélhessen, a nyomor nyomasztó hatása alatt, bűnre vetemedik. Éjnek sötét leple alatt indul el, hogy elorozza szomszédjának jószágát. Mikor már saját udvarában volt ezzel:

„Nagy lélekzetet vön, neki bátoroda,
Szája pedig ráment egy *hála-isten-re* :
Csak midőn kiejté az *Isten* szót ajka,
Akkor ütődött meg, gondolkozván rajta.“

„Érzi, hogy csömör van az ő udvarában,
Akárhogy, akármint, ki kell annak menni!
„Még nem volna késő — gondolja magában —
Mebánással a bűnt jóvá lehet tenni.“

Úgy is történt, a mint elgondolta. A vádló lelkiismeret kényszeríti a tolvajt arra, hogy az eltulajdonított jószágot tulajdonosának visszahajtsa. Hajtja is már; de bezeg megjárta; megfogják a tetten s hiába védekezik, hazudozik, hogy a jószágot „bitangjába lelte ’ gazdájához hajtja — nem hisznek neki, a bírák törvényt ülnek felette s fogságba vetik.

Most következik már el rá nézve a megbánásnak keserű, megpróbáltatásokkal teljes, de végeredményében örvendetes esztendje. Az elkövetett bűnnek szomorú kísértete sokszor felkeresi őt börtönében. Gyógyíthatatlan kórként rágódik ott annak emléke az ő életén. Lelkében fel-felsőhajt, hogy ám

hadd maradjon hát tolvaj a világ szemében, csak a lelke ne vádolja őt és bizik is abban, a ki a szíveket vizsgálja, hogy:

„Ha gonoszul tettem, igazán megbántam,
A megtérő juhót befogadja nyája.“

Úgy is lett, a mint óhajtotta. Mikor börtönéből kiszabadult, a mi addig teljesen ismeretlen volt előtte, hozzáfogott a munkához és a becsületes munkán megvolt az Isten áldása.

„Jó gazdának tarták az egész környéken,
Isten háza mellett volt egy szép új háza,
Mind a két hajlékra holtig ő vigyáza.“

A gondatlan és eltévedt ifjúból később istenes vén ember lett, a ki mellé gyülekezve: „gyermeki, szomszédi“ el-elmondogatá nekik e tanulságos történetet, melyet Arany megható szavakban írván le, remek költeményét, *erkölcsi tanulságképen*, e szép bibliai beszéddel vezeti be:

„Ki ruházta fel a mezők liliomát?
Ki visel hű gondot az égi madárra?
Ütlan bujdosónak ki vezérli nyomát?
Kit nevez atyjának az atyátlan árva?
Él még a jó Isten! Ő engem is szeret.
Megadja, ha kérem, a mai kenyeret?“

A vallásos ember nem is aggódhatik (Máté VI, 25. 26) testének táplálásáról, mert az Úr gondot visel arról. Az Isten intézkedésében megnyugvó ember ugyanis egészen *más szemmel* nézi a világot. Jönnek rá csapások, melyek ellen magát megvédeni nincs elég ereje; szívtépő fájdalmak lepik meg, melyek alatt már-már összeroskad a reményvesztett emberi lélek; ráborulnak a súlyos lelki és testi szenvedések, melyek porig sujtják őtet; de a keresztyén ember *mindezekben* nem a felsőbb hatalom büntetését nézi, hanem magasabb és tisztultabb légkörbe felemelkedve, egy mennyei jó édes atyának *nevelő eszközeit* látja. A vallásos ihletű költő itt is megnyugatja a sors csapásai közt vergődő lelket:

„Kél és száll a szív viharja
Mint a tenger vésze,
Fájdalom a boldogságnak
Egyik alkatrésze;
Az örömmek levegőjét
Megtisztítja bánat,

A ki zajlott búfelhőkön
Szép szívárvány támad.“

Nincs olyan hosszú éjszaka, melynek sötéttségét a reggeli napnak sugára ne oszlatná el. Nincsen olyan síró inség, hogy abban a hívő szív magának legalább egy tenyérnyi zöld oázist ne lelhetne. Hiszen éppen a szenvedés sötét *árnyából* és a remény biztató *derűjéből* alakul ki a vallásos ember képe. A vészes hullám sem ragadja magával szivhajónkat *örökké*:

„Ha nehéz bú és nehéz gond
Rossz napokat szerze,
Kárpótolja a nyugalom
Enyhületes percze.“

A szenvedő ember evangéliuma ez a vers, mely a szívet olyan tisztultabb légkörbe emeli, hol az élet ösvényei gyenge sajkánkat nem sodorhatják el és a hol a sors csapásai nekünk *semmit* nem árthatnak. Szegény, szánandó ember az, ki azt mondja, hogy nincsen isteni gondviselés! Hiszen a végetlen, abszolút hatalom nemcsak porig sujt és megaláz, de a kiállott szenvedésekért *bőven* kárpótol egykor bennünket.

* * *

Arany vallásos költeményeiből közölhetnénk még *többet* is, melyek mind élénk világot vetnek az ő keresztyén lelkületére. Nála különben is ezekben nemcsak a páratlan esztétikus nyilatkozik meg, de az az erkölcsnemesítő hatás is, mely akaratlanul a legfőbb Valósághoz emeli az emberi szívet. Találókban még egyetlenegy író sem fejezte ki azt a mélységes hatást, melyet e költő saját fájára gyakorolt, mint a kritikusok mestere, *Gyulai Pál*, midőn mondja: „Aranyból fogja meríteni a férfiú az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát is. Örök szépségű rajzaiban mindig fenmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az *újabb nemzedéket* mintegy megóvják az elfajulástól.“

Mi is hisszük és állítjuk, hogy Aranyak költészete bámulatos varázserővel viszi be nemcsak a magyar nemzeti, de a vallásos érzést is mindazok szívébe, a kik ezt olvasgatják. Soha nagyobb szükség nem volt arra, hogy ezt az érzést — *ilyen úton is* — bevigyük a társadalom minden rétegébe. Azt az általános, egyetemes műveltséget, melyre *ma már* mindenkinek szüksége van, a költészet, a vallással együtt kezelt fogva, adhatja meg. Mélyen érző szívek s gondolkodó fők is

rámutattak már a döntészet ily irányú, magasztos hivatására.¹ Maga a görög bölcsész, Aristoteles, megmondta azt, hogy a költészet igazabb, mint a történelem. Arany ezt az igazságot tárja fel előttünk örök szépségű vallásos költeményeiben. Vigyük be ezeket már korán a gyermeki világba. Azok a vallástanárok pedig, kik az ifjúság valláserkölcsei nevelésével, ez igazán szép és nemes feladattal foglalkoznak, a morál és dogma mellett, ne hagyják el az Arany vallásos költészetének interpretálását sem. Annak a nemzedéknek, mely a mi nyomainkba lép, ha mi elköltözünk innen; s az egyháznak és társadalomnak tesznek ezzel becses és hasznos szolgálatot.

¹ Lásd: Uralkodó eszmék a magyar irodalom korszakaiban Arany Jánosig. Prot. Szemlében Albert Józseftől. XIV. évf., 13 lap.

Dr. Márk Ferencz.

Krisztus a modern szellemi életben.

1. A vallás titka.

A vallásokat is megemészti az idő vasfoga; elavulnak, elhalnak. Az Olympus tetejéről rég elköltöztek a görög istenek. Az ősgermán istenek világa elenyészett. Isis és Osiris, Baal és Astarte az őket imádó népekkel együtt sirba hanyatlottak. Még a nagy, maig is élő vallások: a buddhizmus, a konfucianizmus és a mohamedanizmus is szemelláthatólag magukon hordják immár a megmerevedésnek és a kezdődő hanyatlásnak jeleit. (Közbe lehetne szúrni . . . : Hol van ma már Hadur? Hol vannak a pogány magyarok jó és rossz szellemei? Kialudtak a berkekben és a hegytetőkön meggyújtott áldozati tüzek . . .) Mindezekkel szemben a kereszténység a feltámadásnak és életnek csodálatos erejéről tanuskodik. Üldöztetések, eltiportatások, szenvedés és megromlás után is — miként a fönix hamvaiból — újra meg újra diadalmasan feltámad és irányítja minden időknek szellemét. Celsus és Julianus óta 19 századon keresztül hányszor, mily sokszor nyilvánították azt már „tudományos szempontból halott“-nak! Ámde, míg a tudomány örökös változásoknak van alávetve, hangos állításai, tarthatatlan feltevései megdőlnék, addig Jézus Krisztus, e világ világossága, tegnap és ma és mindörökké ugyanaz marad.

Ezt az elpusztíthatatlan életerőt a keresztényen hit nem a tudománynak, nem is a keresztényen hívők kegyességének köszöni. Hiszen e hit nevében e hitnek tisztátalan szívű, vagy korlátolt elméjű barátai nagyon sokat vétkeztek: erőszak, háború, gyilkosság, a boszorkányperek és az inquisitio, képmutatás és alattomoskodás, a tudománynak kárhoztatása, a felekezeti adáz gyűlölködés és a végtelen hitviták — mindezek Krisztusnak nevében és Istennek nagyobb dicsőségére történtek. És mindezek dacára ma is él a keresztényen hit és

a jók lelkében örömnék, erőnek forrását képezi. Él, noha ellenségei támadják és barátai is ártalmára vannak. Él önmaga által. És míg az emberek gondolatai folytonosan változnak, az igazi hit sohasem tagadja meg magát. A fényes napnak erejével hatol át az emberi gyarlóság avagy rosszakarat által előidézett minden sötétségen és diadalmasan emelkedik ki az évezredek tengeréből.

Megfoghatatlan volna ez a tény, ha nem egyik intenzív, az emberi szív legmélyében gyökerező vágyának kielégítése volna; megértéséhez Augusztinus eme szavai adják a kulcsot: „Magadéivá teremtettél bennünket Uram; és a szívünk mindaddig csak vergődik, míg benned meg nem nyugszik“. (Confessiones.)

De ki mondja meg nekünk, mi a vallás? Ha azt akarjuk tudni, mi az astronomia, megkérdezzük a csillagászokat; ha azt, mi a művészet, a művészeknél tudakozódunk. Mikor azonban a vallás kérdéseiről van szó, az ember megnyugszik az alantjáró köznapi gondolkozás itéletében is. Mintha bizony az abc-és tanulótlól tudományos felvilágosítást, avagy a kézművestől művészeti útmutatást nyerhetnénk! A ki a vallásról beszél, a nélkül, hogy azt belsőleg átérezte, tapasztalta volna, az hasonlít a vakhoz, a ki a színeket elemzi. Mert a vallásos ember is, meg a művész is, oly sajátos világban él, a melyet csakis közvetlen látás és tapasztalás által ismerhetünk meg. Éppen azért nem a tudósok és bölcsek, hanem a szentek és próféták mutatják meg nekünk az Istenhez vezető utat. Ők vezetik ki az emberiséget az érzékiségnek fojtó légköréből az erkölcsi szabadságra. „Olyan az igazság, mint a felbuzgó forrásvíz és az igazságosság, mint a soha ki nem száradó patakocská“. Így hirdették a próféták a czeremonialis, érzék-bütítő kultusszal szemben annak az Istennek dicsőségét, a ki lélek és igazság, a ki előtt az áldozatnál többet ér az engedelmesség és az irgalmasság; — hirdették pedig mindezeket az emberi természet alacsony ösztöneivel folytatott kimondhatatlanul nehéz harcok közepette. Hogyha azok a sziklaszilárd jellemek a vallásnak igazságáért folytatott ama harcot nem azzal a hajthatatlan energiával harcolják meg, ma nem volna. de sohase is lett volna keresztyénség. Mi még ma is a próféták vállain állunk. A mit Ézsaiás az Istennek tér és idő felett való fenségéről, a történelemben és az emberi életben való működéséről mondott, az még ma is érvényben van és azt az egymással versenyző filozófiai rendszerek nem hogy fölül nem multák, de még csak el sem érték. Mi sem csudálatosabb, mint ezeknek az embereknek a fellépése. Senki sem

avatja fel, senki sem hívja meg őket s mégis azonnal előállanak, mihelyt az idő követeli.

Kr. e. 800-ban történt, hogy egy ismeretlen tekoabeli pásztor az Istenről elfordult Béthel városának könnyelmű mulatozása közben az ítéletnek és a bünbánatnak szavait hangoztató, mondván: „... elpusztíttatnak az Izsáknak magas házai és az Izraelnek szent helyei pusztákká tétetnek, mert fegyverrel támadok a Jeroboám háza ellen“. (Ámos VII. 9.) A hivatlan próféta szavai nagy felháborodást idéznek elő a lakmározók között. Amásiás főpap a király parancsára kiutasítja őt az országból: „Igy nem szabad itt profétálnod; mert a királynak szent helye ez és az országnak háza“. Egy emberöltővel később Jeroboám birodalma elseperetett a föld színeről, Samária romokban hevert, darabokban esett széjjel a Jáhve tiszteletére készült bétheli aranybika, a mely annakelőtte a nép állatias életmódját és a nagyok igazságtalan cselekedeteit bámulta.

Ugyan mi volt az, a mi Ámost és a többi prófétát arra indította, hogy békés foglalkozásukat elhagyják és népük körében hatalmas ostorozó, vagy vigasztaló beszédek mondjanak? Talán fantáziájuknak félelem- és reménységszülte képzelgése volt az csupán? Nem; egy reális hatalom volt az, a mely őket magával ragadta; az „Úrnak lelke“ volt az, egy belső szózat, a melynek hallatára egész valójukban megremegtek. Próbálnak ugyan mentegetőzni; fiatalságukra, ajkaik tisztátalanságára, nyelvök alkalmatlanságára hivatkoznak. Hiába! Sokkal hatalmasabb a belső kényszer, semhogy néki ellenállhatnának. A lelkiismeret parancsszavával szemben nem merik az engedelmséget megtagadni. Se szidalom, se gyalázat, se szenvedés, se halál nem töri meg őket, hősies elszántsággal tesznek vallást a megismert igazságról. Ime, itt állunk minden igaz vallás forrásánál és együttal titkainak kikutathatatlan mélysége előtt. Isten fönséges hatalmának keblünkben való közvetlen érzése ez, a mely kiterjed a mi kicsiny lényünkre és bennünket a maga szolgálatába von. Szemlélése és megragadása a láthatatlannak, élet az ő közepében, megújulás az ő erejében. És ez a titokzatos élet itt áradozik az emberiség között. Miképpen magyarázhatjuk meg azt?

2. A vallás iránti fogékonyság.

Isten az embereknek szívébe oltotta a vele közösségben való élésre irányuló hajlandóságot. Erre az ösztönre czéloz Goethe, az emberi szívnek alapos ismerője, midőn ezt mondja:

„A hálás szív-kebel hona egy szent vágynak :
 Általadni magát egy bár ismeretlen,
 De feltétlen tiszta, felsőbb hatalomnak,
 Hogy megértse őt a Megnevezhetetlen.
 Kegyesség a neve és istenfélelem“.

Az ember mind e mai napig nem tudta magát Istentől függetleníteni. Mondhatja magáról, hogy ő „atheista“ ; az Isten utáni vágyat, a mely a szívét megnyugodni nem engedi, nem tagadhatja meg. Vétekbe, bűnbe eshetik ; de a bűnnek lánczai által okozott fájdalomtól szabadulni kíván. Nem okoz neki állandó örömet a bűnnek szolgálata és a boldogság, a melyről álmodozik s a mely után fut, mindig elillan előle:

„Nemcsak a hullámok zöld honában,
 A viharzó tenger mozgó habjain.
 Hanem a földnek biztos tájain,
 A régi, kipróbált oszlopokon is
 Inog a boldogság, tűnő és hamis“.

Eképpen énekel Schiller. Lenau pedig így panaszolkodik:

„Óh szív, mi a te boldogságod ?
 Egy talányszerűen született,
 Alig jött, máris elveszett,
 Visszahozhatlan pillanat“.

Goethe azonban, kinél nagyobb optimista alig volt a költők között, élete végén kénytelen beismerni, hogy ha hosszú életének igazán boldog óráit összeolvassa, legföljebb négy hetet tud összehozni. Vajjon miért ily állhatatlan az ember boldogsága? Miért nem lehet az embernek a világi élvezetekkel magát teljesen kielégíteni.

Az isteni után való sóvargás figyelmezteti az embert eredeti hazájára. Az ember két külön világ polgára. Habár a föld lakója, mégis egy magasabb, örök, láthatatlan világhoz tartozik. Máskülönben a hitnek keletkezését és az Istennek keresésére és megtalálására irányuló folyton meg-megújuló törekvést nem lehetne megmagyarázni. „Nem keresnél, hogy ha már meg nem találtál volna engemet“ . (Pascal.)

Két ellentétet ismerünk, a melyek az Isten utáni vágynak tüzét folytonosan új lángra lobbantják ; e kettő közül az egyik a *természet* és a *szellem*, a másik pedig az *eszmény* és a *való* közötti ellentét.

Az ember cselekvésre van teremtve. Azon van, hogy környezetét céljainak szolgálatába és e világot uralma alá hajtsa. De csakhamar be kell látnia erejének korlátoltságát. A természet csak úgy engedelmeskedik az embernek, ha ez az ő törvényeinek aláveti magát. Gyakran meg ellenségesen lép fel az ember terveivel szemben. Az elemek dühe elpusztítja az emberi kezek munkáját. Szerencsétlenség, betegség, szükség és halál támadnak ellenünk, a nélkül, hogy megakadályozhatnánk azokat. Az emberiségnek minden nyomorúsága ki van fejezve e kérdésben: „Mi az ember?“ Több-e vajjon, mint a porban csúszó-mászó féreg? Mit ér az ember élete, küzdelme, hogyha végül jó és rossz egyaránt elvész? Hogyha egykor, a mint tudósaink jósolják, kihült földünk elhagyatva és pusztán forog az üres térben és semmi sem fogja hirdetni, hogy ez a föld küzdő, szerető, hívő embereknek vala otthona, akkor bizony nem tehetünk egyebet, minthogy mi is Mephistopheles pessimismusát vegyük ajkainra, a mely Faust sirjánál mondatja vele:

„Mit ér, bár folyvást alkotunk.
Egymás után mind elmulunk.
Aztán vége! Belőle mit meritesz.
Csak annyi, mintha nem lett volna mindez“.

Akkor Sophoklesnek tökéletesen igaza, van, midőn így kiált fel: „legjobb nem születni!“

Tény az, hogy ezt az ellentétet, a mely a törekvő emberi szellem és a rideg, érzéketlen természet között fennáll, sem a művészet, sem a tudomány nem tudja megszüntetni. Mert a tudomány csak arra képes, hogy ezt az ellentétet megállapítsa, a művészet pedig arra, hogy bennünket egynehány órára elámitson. És mégis kénytelenek vagyunk szellemileg eltüntetni ezt az ellentétet. Hogyha ez a kérdés megoldatlan marad, akkor az ember benső meghasonlásban emésztődnie föl. Oda van az életnek és a munkálkodásnak minden öröme, hiábavaló minden nemes felhevülés, minden harc az erkölcs érdekében és a legünzettelenebb tevékenység is céltalan és értéktelen bármily nagy cél érdekében.

Csak a hit képes bennünket ebből a lelki vergődésből kiszabadítani. Mert ez Istenre mutat, a ki a természetet és az embert egymás számára teremtette. A hit szemében a természet nem ellenséges hatalom, hanem szellemünk műhelye, én meg nem elhagyatott atom vagyok, hanem tanítvány az Atyánk országában. Maga Kant, a XVIII. század legnagyobb philosophusa is a hit kényszerítő hatalmának enged, mikor az Isten-tudat-

ban keresi kiegyenlítését azon konfliktusnak, a melyet az Én és a Világ, a „tiszta ész“ és a „gyakorlati ész“ között észlel.

Hányszor próbálták már felületes lelkek bebizonyítani, hogy a hit nem egyéb, mint az ember szolgáltsága. Pedig ellenkezőleg a hit az, a mi az embert a természet által reá-
rakott bilincsekből kiszabadítja; a hit, a mi az embert nagy tettekre bátorítja és beláthatatlan teret nyújt nemes tevé-
kenységének.

*

És mégis a tehetetlenség érzete egymaga nem volna elég, hogy a hitet életre hívja és erőben tartsa, hogyha a bűnnek és az erkölcsi erőtlenségnek tudata segítségül nem jönne.

„Magadban rabszolgát hordozol,
Kinek szabadságoddal tartozol!“

mondja Claudius.

Ezt az eszmény és való közötti ellentétet mindenkor a legjobbak érezték a legnagyobb mértékben, talán senki sem annyira, mint Pál apostol, midőn magáról ezt mondja: „... nem cselekszem a jót, melyet akarnék, hanem a gonoszt cselekszem, melyet nem akarok“. (Róm. VII. 19.) A bűnértnek nyomorúsága fokozódhatik és kell is, hogy fokozódjék, mintegy dämoni befolyás alatt, egész az Istentől való elhagyatottság siralmas állapotáig. Ekkor képes csak az ember fel-fogni e szavak értelmét: „a mi szívünk nyugtalan“. Ez a belső nyugtalanlás, a megfáradottságnak és a megterheltségnek ez az érzete a legmeggyőzőbb tapasztalati bizonyosság arra nézve, hogy valóban „egy nemes rabszolgát hordozunk magunkban“. Ott senyved börtönében és várja, míg Isten maga tőri fel az ajtókat és őt bilincseiből kiszabadítja. A lelkiismeretnek ezen elementáris gerjedelmében rejtőzik a vallásnak legmélyebben fekvő gyökere. Máskülönben nem lehetne megérteni, hogy a természeti ember miért nem kísérelte meg az ő „életét“ kizárólag kultúra (védelmi és élelmiszerek) által fentartani, miért keres engesztelőáldozatokban, varázseszközökben és imádságban menedéket, a mint azt valamennyi természeti vallás bizonyítja. Az önfentartás ösztöne a vallásos tiszteletnek egy motivuma ugyan, de ez nem magyarázza meg a vallás állandóságát, különösen mikor a hívőnek bizodalma minden áldozatok daczára is oly gyakran megszégyenül. A belső bizonytalanság, az Istennek keresésében

nyilvánuló bátortalanság sokkal inkább azt bizonyítja, hogy a bűn megzavarta a fiúsági viszonyt. Az ember az a tékozló fiú, a kiben még nem aludt ki teljesen a szülői ház utáni vágyódás. „Isten — mondja Jean Paul — egy kimondhatatlan sóhaj lelkünknek mélyén“. „Magadéinak teremtettél bennünket, Uram!“: ez az alapja Isten utáni vágyódásunknak. Joggal veti fel tehát a kérdést Hyrtl, a boncztan híres bécsi tanára: „Vajjon a végetlen Szellem, a ki az ő akaratát mindenüvé olvasható vonásokkal jegyezte fel, egy soha ki nem elégíthető reménytelen váagnak veszedelmét oltotta volna be a mi szívünkbe? Ennél tovább nem terjedhet a tudomány kutatása; itt megalázza magát [még a legvakmerőbben kutató emberi szellem is. A hit birtokába jut szent jogainak; a hit, melyet a tudomány se megczáfolni, se bebizonyítani nem bír, csupán annak ellenkezőjére — mint indokolatlanra — képes a dolgok természetében reámutatni. *Oltásatok el ezt az égi fényt és a léleknek ezen öngyilkossága következtében mi lesz e világ büszke urából? Egy kis halom szántóföldre való, nitrogénmentes trágya.* (Hyrtl József rectori székfoglalójából. 1864.) Vallás nélkül az ember is, meg az ő története is áthatolhatlan sötétségbe volna burkolva. „Mi volna az emberiség történelme — így kiált fel Müller M. — hogyha a vallást kitorölnénk belőle? *Megfejtetlen talány, szívverés nélküli élet*“.

3. A vallások.

Kétségtelen tehát, hogy a vallás az ember szellemi életében éppoly szükséges, mint a tudomány és művészet. A normális és a szellemileg egészséges embernek van vallása. A ki ezt megértette, az nem fog rajta csodálkozni, ha látja, hogy nincs nép a föld kerekéségén, a mely teljesen vallás nélkül volna. Ilyformán a különféle vallásokat nem tekinti többé az egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézetek és homályos czeremóniák kúszált gombolyagának, hanem az emberi szívnek az Istennel való közösségre irányuló vágyódását látja bennök. Éppen az újabb vallástudományi kutatások beigazolták, hogy a vallások általában az istenek valamely homályos képzetéből, egy határozatlan Isten-tudatból indultak ki, a mely csak azután hatalmasodott el a külső természeti jelenségek felett és emelte fel ezeket isteni hatalom hordozóinak magaslatára. Ebből a szempontból nézve a vallástörténet az ember szellemi életének legjelentékenyebb megnyilvánulása. Megható jelenet, midőn plánétánk gyermekei a magas északon éppúgy, mint a déli sarknál az ismeretlen

Isten utáni homályos vágyódásukat nyilvánítják! Vajha éreznék és megtalálnák Öt!

„Isten előtt térdel a világ lakója
 Hogy ötet a földről föl Magához vonja!
 Tisztelettel tekints az imádkozóra,
 A midőn szive a menyet ostromolja“. (Rückert)

Sokszor bizony elég durvák és együgyűek azon formák, a melyekben a vallásos ösztön kifejezésre jut. Gyerekes dolognak tartjuk, hogy pl. a néger egy fatuskó előtt leborul, kevésel ezután meg az engedetlen fétist elpáholja; izléstelen, mikor a buddhista imádkozó malmoeskáját forgatja, avagy mikor a khinai ember őseinek sírjain különféle papirra festett használati tárgyakat éget el, hogy ezáltal túlvilági életüket kellemesebbé tegye. Határozottan visszataszító a félőrült derviseknek Allah tiszteletére lejtett táncza és hiveinek hásis-okozta mámore; éppen ilyenek az indus fakiroknak véres czeremoniái, valamint Indiában és Afrikában egyik-másik bálvány tiszteletére rendezett ünnepek borzalmi. Kétségtelen, hogy némelyik nép vallása inkább átoknak, mint áldásnak bizonyult. Éppen itt nyilvánul legborzasztóbb módon a bűnnek dāmoni, romboló hatalma, újra meg újra bebizonyul a régi mondás: legborzasztóbb a legjobb erkölcsi elfajulása (*corruptio optimi pessima*).

És mégis igazságtalanság volna, ha a nem keresztyén vallásokban, hálátlanok módjára, figyelmen kívül hagynók, a mély, igaz érzéseknek és a magasabb erkölcsi felfogásoknak némi jeleit. A pogány népek sem voltak Istentől teljesen elhagyatva.

„Hogy' lakhatott vó'n oly sokáig
 Isten csak Mória hegyén,
 Megállván, hogy szempillantásig
 Se nézzen szét e földtekén?
 Nem, nem, a tévelyek kódébe
 Küldött Ő mennyei sugárt,
 Az ember, hogyha célhoz ére,
 A diadalt Isten adá.

Isten segíté győzelemre
 Egykor Gedeon hős hadát,
 Ő tette hőssé, bátorrá
 Marathon síkja csapatát;
 A ki Jonathán s Dávid szivét
 Indítá szent hevületre,

Ugyanaz halál kinját-mérgét
Phintias s Damonra küldte“.

(Gerok.)

Alapos rövidlátásra mutat, hogyha az ember a pogány vallásokat, mint ördögi műveket, avagy ostoba tévelygéseket egész egyszerűen elveti. Mennyivel másképp ítélte e kérdésben Pál, a ki Athénében (Act. XVII. 23.) világos szavakkal elismeri, hogy ott Istent tisztelik, a nélkül, hogy tudnák. Nem ugyanezt mondhatjuk-e Pindarusról, Aischylosról, Sophoklesről, Herodotusról, Phidiasról, Praxitelesről, Sokratesről és Plátóról? Ezekkel esik egy időben a görög vallásosságnak virágkora, a mely tisztaságára nézve csaknem a monotheismus közelébe jutott; hiszen pl. Pindarus és az orphikusok a halál utáni boldog élet fogalmát, a melyre már Hesiodus is rámutatott Homéros árnyékvilágával szemben, igen magas fokig fejlesztették. Bámulatos, milyen megragadó erővel tudja Sophokles az istenfélelem hatalmát leírni, a midőn Ödipusában a fölizgatott néppel és a tanácstalan királylyal szemben ünnepestes határozottsággal, tekintélyvel fellépteti az agg Tiresiaszt, a ki kijelenti, a mit egyedül ő tud és nyilatkoztathat ki, az isteni harag okát, a melynek súlya alatt a királyi ház össze fog omlani. Hogy mennyire ki volt fejlődve náluk a büntudat, mi sem bizonyítja jobban, mint az eumenidáknak az „éjszaka eme félelmetes nemzetségének“ képzete; ezek a gonosztevőt üldözték, a menekültöt nem engedték pihenni és áldozatukat „egész az árnyékvilágig“ kergették; de szabadságát vissza nem adták neki még akkor sem, a mint ezt Schiller „Ibykus“-ában oly mesteri leírásban olvashatjuk.

Ezek csak egyes vonások! De mennyi maradandó, ideális momentumot találhatunk ebben a csodálatosan gazdag mythologiában! Mély erkölcsi érzésre mutat pl. mikor Herakles, a nemzeti hős, az érzéki gyönyöröknek csábos ösvénye helyett az erénynek lemondást követelő tövises útját választja. Bámulatos az Egynek, az Isteninek, a mindenek „Atyjának“, a világteremtő „Hatalom“-nak, a mindeneket körülvevő „Világosság“-nak sejtése, a mely a népszerű sokistenimádásnak symbolykus jelentősége és érzéki kultusza mögé rejtőzik. Micsoda mélységeket tár fel előttünk és itt utalok Nægelsbach halhatatlan művére a „homéri theológiára“. És még se találjuk meg sehol az Istenbe vetett gyermekdeden bizó hitet, a könyörülő Isten szeretetébe vetett bizodalmat, sehol sem találjuk meg az imádság által közvetített eleven összeköttetést Istennel, sem az ezen hitből fakadó emberszeretetet. „A görög és római értelemben vett kegyesség ide-odahányódik

az egyes részistenek vagy félistenek (héroszkultusz, lélekkultusz) imádása között, a kiket különben egy személyes főben is összefoglal (főisten a többiek *mellett*, Zeus, Jupiter) és a közt a titokzatos félelem között, a melylyel a kérlelhetetlen, az imádkozóra nézve egyáltalában hozzáférhetetlen, mivel személytelen „sors“ (moira, heimarmene, fatum) tölti el“.

(v. Öttingen A.)

Más megítélés alá esik az a két vallás, a mely még a keresztyénség mellett tekintetbe jöhet, t. i. a mohamedanizmus és a buddhizmus. Mind a kettő azt állítja, hogy birtokában van az abszolút igazságnak, mind a kettő universalis, mind a kettő misszionál. Csak nem régebben mutatta meg a prófétának látszólag már a megmerevedett és halálnak vált vallása, micsoda rettenetes fanatizmust képes produkálni, mikor Allah tiszteletére a „keresztyén“ Európa szemeláttára száz-ezer örmény keresztyént legyilkoltak; olyan keresztyénüldözés, a mely a régmúltakat szégyenletes borzalmaival messze felülmúlja! A buddhizmusnak meg a művelt világ minden részében vannak apostolai. Vannak követői úgy a berlini, mint a párisi szalonokban. Sőt Németországban is vannak eszméit képviselő befolyásos hívei. Mert a Schopenhauer és Hartmann pessimizmusa nem más, mint buddhizmus, lefordítva nyugat philosophiai nyelvére. Éppen azért a főkérdés, a melynek eldőlésétől az emberiség vallásos fejlődése függ, a következő: Buddha, Mohamed vagy Krisztus?

4. Buddha, Mohamed vagy Krisztus?

A három vallásalapító közül legegyszerűbben a legfiatalabbikkal végezhetünk. Akadtak csodálói Mohamednek a keresztyén nyugaton is. Carlyle, az angol philosophus „Hősök, hősiesség és hősök tisztelete“ című (magyarul az Akadémia kiadásában megjelent) híres és olvasásra érdemes könyvében még az emberiség valláshéroszai közé sorolja. Ám ez az ítélet a szigorúan történeti vizsgálat előtt meg nem állhat. Mohamed nem volt magasabb értelemben vett eredeti egyéniség. Az az elem, a mely az ő vallásának szellemi és magasabb vallási értéket kölcsönöz, a zsidó és a keresztyén vallásból vétetett. Ezek képezik forrását az ő monotheismusának, a képtisztelettől való irtózásának és egyes erkölcsi tanai tisztaságának. Ezek mellett a keresztyén elemek mellett azonban őriztek még tanai olyan természeti elemeket is, a melyek régi arab kultusz durva maradványainak tekintendők.

Allah nagy, Ő az egyedüli Isten. De tiszteletben nem

azért részesítik, mivel bölcs, jóságos vagy okos, hanem azért, mivel kezében van a legfelsőbb hatalom. Egy despota önkényével kormányozza a világot. Nincs kötve valamely megismerhető erkölcsi törvényhez, nem befolyásolják magasabb célok. Éppen azért a muzulmánok felfogása szerint nem egy jóságos Gondviselés intézi a világ folyását, hanem a merev sors, vagyis Allah hatalmának a véletlennel és a szeszélylyel egy sorba helyezhető megnyilvánulása. Ezzel a vak hatalommal szemben csak egy érzés képzelhető, t. i. a tompa gondolatnélküli resignatio. Hogy belső lényege szerint milyen kevéssé erkölcsös ez a vallás, mutatja az a viszony, a melyben a mohamedán az Istenével áll. Ebben a viszonyban nincs szó bűnről és lelkiismeretfurdalásról, csupán egy despota akaratáról, a melynek az ember vakon engedelmeskedik. Ha valaki parancsolatát áthágta, bizonyos áldozatok és ajándékokkal újból könnyen megbékítheti őt. Mert, mint afféle despota, egyébre nem, csupán arra helyez súlyt, hogy feltétlen hatalma és szuverénitása elismertessék. Ennélfogva a kultusz abból áll, hogy a legfőbb úrnak hizelegnek dicséretekkel és cinikus önmegalázkodással, a mely hízélgésnek az által adnak a hívők kifejezést, hogy Allah előtt porba omolnak.

Hozzájárul mindezekhez, hogy a bálványimádásnak megvetői maguk is beleestek a mindenféle rituális, általuk remegve tisztelt előírásoknak szolgátságába. „A körülmételés, az imádkozás alkalmával elfoglalt helyzet, az imádkozás idői, a Koránmondások, a szent helyek etc., mindez varázserővel bír és varázsolással a dervisek nyilvánosan foglalkoznak. Tiszta szívről és erkölcsi érzületről a muzulmánok birodalmában nem beszélhetünk; valamint az ő Istenük, éppúgy ők maguk is felelősséggel senkinek se tartozó despota módjára uralkodnak házukban és rabszolgáik felett és valamint rabszolgáik ők nekik, ugyanúgy ők is alávetik magukat kalifáiknak és a magas udvarnak“.

Leginkább szembetűnő azonban ennek a hitnek erkölcsi üressége az üdvösségre irányuló reménységben. E szerint a túlvilági élet nem egyéb, mint a földi élvezeteknek egy bizonyos fokozódása: szó sincsen az emberi szellem erkölcsi tökéletesedéséről avagy megdicsőüléséről, sem „a porból vett résznek“ legyőzéséről, sem annak itthagytásáról. Ellenkezőleg! „A kegyesek a paradicsomban csészékből olyan bort fognak inni, a melytől nem fájdul meg a fejük, a mely nem zavarja meg elméjüket; nagy, feketeszemű szűzek fognak hozzájuk küldetni, a kik örökké szűzek maradnak, puha párnákon fognak pihenni, selyemből, aranyból lészen a ruhájuk stb. stb.“.

Íme tehát, ebben a nagy vallásban nem tiszta és nem hathatós az erkölcsi szellem ereje, innen van azután, hogy a mohamedanizmus a hozzászegődött népeket idővel mindinkább elgyengíti. Nem egy virágzó országnak szívta már el minden erejét és döntötte azt romba, de saját erejéből nagyot, maradandót még sohasem alkotott. A világtörténelem már kimondta reá ítéletét. (A mi Vámbérynk hiába ír mellette apologiákat).

Sokkal nagyobb a jelentősége és az eredetisége a buddhizmusnak. Noha már harmadfélezer éves, mégis olyan szívós életerőt árul el, hogy az indusok, az ázsiai népek ezen legintelligensebbjének gyermekei mind e mai napig hódolnak neki és hittérítő munkája a különböző világrészekben némi eredménynyel jár.

Evangéliuma így kezdődik: „Kezdetben volt a semmi!“ Minden a nemlétből származik; éppen azért a nemlét tartalma és lényege minden létezőnek. Minden valóság érték-telen és csak az a célja, hogy rövidesen ismét megsemmisüljön. „Minden hiábavaló“. Bölcs Salamonnak eme szavai végnélküli variációban visszhangoznak a buddhizmus tanaiban. Hiábavaló az ember, az ég, a föld. E világnak minden tünénye mulandó és csak szenvedést rejt méhében. „Íme, szerzetesek — mondja Buddha — ez a szenvedésről szóló szent igazság: a születés szenvedés, az öregség szenvedés, a betegség szenvedés, a halál szenvedés; egyesülve lenni azzal a mit nem szeretünk, szenvedés; elválasztva lenni attól, a mit szeretünk, szenvedés, röviden: az ötszörös erővel való ragaszkodás e földhöz, ez a szenvedés“.

És a buddhista ezt a vigasztalan gondolatot egészen komolyan veszi, kirívó ellentétben állván a mi modern ateistáinkkal, a kik többnyire el vannak merülve e világnak kényelmes élvezetében. A buddhista levonja istennélküliségének consequentiáit és minden erejével igyekszik *remény nélküli* életet folytatni.

A buddhizmus a maga tiszta alakjában a kétségbeesésnek a vallása és ennek felel meg az erkölcsisége is: az emberek mind egyformák; nem azért, mivel mindnyájan „isteni eredetűek“, hanem azért, mivel mindnyájan egyformán nyomorultak és hiábavalók és valamennyire ugyanazon egy sors vár. Azért az egyedüli érzélem, a mely a bölcshez illik, a fájdalomnak és a részvétnek érzelme. Minden kívánság oktalanság; mert csak arra való, hogy a szenvedéseket sokasítsa. „Íme, szerzetesek, ez a szenvedés keletkezéséről szóló szent igazság: a kívánság készíti az utat, a mely az egyik újjászületéstől a másikig vezet, a gyönyörnek, a levésnek, a

hatalomnak kívánása“. Ez a végnélküli, újra és újra testbe való öltözés a hívőre nézve egy kimondhatatlanul kínzó gondolat, mivelhogy az élet nem egyéb, mint a bajoknak lánczolata. De hogyan szabadulhat ki az ember az életnek ezen vigasztalan körforgásából? Hogyan üdvözülhet? Csupán a „szomjúság“-nak leküzdése vagy minden kívánságnak elfojtása által. Íme, szerzetesek, ez a szenvedés megszüntetéséről szóló szent igazság; helyes hívés, helyes elhatározás, helyes szó, helyes cselekedet, helyes emlékezés, helyes elmélkedés“.

A „helyes“ szó az, a mely folyton ismétlődik. De nehogy valaki azt higgyje, hogy Buddha ugyanazt érti alatta, mint Krisztus. A parancsolatok mind arra irányulnak, hogy a hiábavalónak és nyomorultnak megismert e világi léthez való ragaszkodást megakadályozzák. Éppen azért nemcsak a bűnös kívánságokat tiltják, hanem a kívánságokat általában. Erkölcseleg jó mindaz, a mi az életnek sanyargatására alkalmas, erkölcsileg rossz pedig az, a mi az élethez való ragaszkodást elősegíti. Bűn a hazaszeretet, bűn a tudásvágy, bűn hevülni a szépért, bűn szeretni a hitvest és a gyermeket. A koldulóbarát azonban, a ki hazájával nem törődik, a ki hitvesét és gyermekét hűtlenül elhagyta, ő, a ki idegenkedik minden jelentékenyebb szellemi izgalomtól, a ki koldulva jár-kel küszöbről-küszöbre és a napnak hátralevő részében a bhofa alatt üldögél a Nirvana felett tünődvén, — ez a koldulóbarát az erényhős, ez a buddhismus szerint a szent.

A valóban erkölcsi és a csupán ascetikus követelmények mint egyenértékűek állnak egymás mellett. Így pl. szigorúan meg van tiltva, hogy valaki felebarátja ellen vétsen, de épp ily szigorúan meg van tiltva az is, hogy valaki egy póknak ártsen, avagy egy galambnak az életét kioltsa. Búcsút mondva e világnak, hazátlan vándor avagy remete módjára, erdőben, vagy a pusztaságban éljen a kegyes, koldusruhában, a legkisebbke dísz nélkül, vagyontalanul, teljesen magárahagyottan, közönnyel fogadva örömet, bánatot, részvételt viseltetvén minden élővel szemben. Így jár karöltve a legnagyobb fokú világgyűlölet a legszelidebb jóindulattal minden lények iránt: a buddhisták a legszelidebb indulatú pogányok. De az ő szelidségük nem a tetterős szeretetnek, hanem a megtört szívnek kifejezése.

Fogalmuk sincsen valamely lelkesítő erkölcsi czélról, a minőt Krisztus övéinek az Istenországában kijelölt. Nyoma sincs a bűn miatti fájdalomnak, a mely bűn a szent Istentől elválaszt. Senki sem kíséri meg, hogy tudomány és művészet terén új dolgokat teremtsen. Senki sem küzd és dolgozik azon,

hogy jobbat hozzon létre azon valóságnál, a melyet a szenvedésteljes és bűnös világ nyujt. Az ilyen szorgoskodás, munkálkodás csak az életet hosszabbítaná meg és a szenvedéseket sokasítaná. Hiszen az életnek és minden törekvésnek célja mégis csak a nyomtalan elmulás, a semmibe való beleolvadás marad. Éppen azért a buddhista türelmesen várakozik mindaddig, míg az-ittlét meg nem szűnik és a lélek belé nem jut a Nirvanába vagy nemlétbe.

Lehetséges-e, hogy normális észjárású európaiak, a kiknek ereiben ott lobog az élet- és a munkakedv, meg legyenek elégedve egy olyan vallással, a mely mindenféle munkálkodást hiábavalónak és céltalannak deklarál? Valamíg az életerőnek csak egy szikrája él is egy népben, mindaddig nem a buddhismushoz, a halálnak vallásához, hanem a keresztyénséghez fog hajolni, az életnek vallásához, a mely minden igaz életet felemel, megszentel és megdicsőít, a bűnöket és hibákat pedig csak azért igázza le, hogy az életet annál magasabbfokú fejlődésre segítse. A buddhizmus azt prédikálja, hogy meneküljünk e világból, a keresztyénség pedig azt, hogy győzzük meg e világot. És csak ez utóbbi erkölcsös.

Ámde a tiszta buddhizmusnak, a melylyel eddig foglalkoztunk, aránylag csak egynehány kis gyülekezetben találhatjuk meg követőit. A legtöbb esetben sivár bálványimádásba csapott az át és a legkorruptabb papi uralmat tárja szemeink elé, a mint az nevezetesen a tibeti-chinai láma- és dalailama-kultuszban ünnepli diadálát és a lelkeket démonokban való hittel és babonával mérgezi meg. Arra sem volt képes, hogy a kasztszellemet megtörje — és a népet új erkölcsi életerővel gazdagítsa. Nem. A művelt hinduk már maguk is kezdik ezt belátni. A következő bizonyíték egy hindu, pogány ujságból, a „The Hindu“-ból vétetett: „Tény az, hogy a favágókat és a vízfordókat csak a missionáriusok tekintik emberi lényeknek. Sem a brahmanok, sem a sudrakasztok nem törődnek velük, ezért őket csak a keresztyénség mentheti meg. Hogyha a missionáriusok erőfeszítéseiket ezekre a felettébb megvetett teremtetésekre összpontosítják, úgy azokon a jótevő és önzetlen Jézus Krisztusnak neve százszor inkább fog megdicsőíttetni . . . Az a munka, a melyet a keresztyénség véghezvitt, és a melyet most is végez iskoláztatás, orvosi ápolás és India gonoszindulatú néposztályainak mentése és javítása által, az igazi keresztyéni emberszeretetnek mindörökké megmaradó emléke lesz“.

Igy ítélnék a pogány hinduk. Ám hadd dicsőítsék a buddhizmust a keresztyén-Európa művelt lakói az emberi böl-

ceseség netovábbja gyanánt, mi benne csak azon beteges pessimismusnak egy jelét látjuk, a mely itt és ott is ugyanaz.

Éppen így jelenti Schopenhauer szerint is az élet a szenvedést. A világ hasonlíthatatlanul több fájdalmat tartalmaz, mint örömet. A világ az a legrosszabb, a melynél rosszabb már nem jöhetett létre. Minden törekvés hiábavaló, az óhajtott öröm elérhetetlen marad. Éppen azért az az egyedül észszerű, ha az ember az életre irányuló akarátát megtagadja. Tanítványa, v. Hartmann E., a világnak megváltását úgy képzei, „hogy az emberiségnek öntudata végre az akarásnak balgaságától és minden ittlelvőnek nyomorúságától áthatva olyan erős vágyat fog érezni a béke és a nemlétnék fájdalomtalan-sága után, hogy ez a vágyódás végre is ellenállhatatlanul megvalósulásához jut“. (Phil. d. Unbewussten. 4. kiad, 751. old.) Tehát önmagunknak megsemmisítése vagy öngyilkosság volna a létnek végcélja!

De azon philosophusokat, a kik ezt ajánlják, nem szabad valami nagyon szigorúan megfigyelnünk. Mert Schopenhauer, midőn Frankfurtban kolera lépett fel, egyike volt az elsőeknek, a ki meneküléssel igyekezett életét biztonságba helyezni, a legvilágosabban dokumentálván ezáltal az élethez való ragaszkodását. Hartmann E. szellemének nagy frissességével írja egyik könyvét a másik után, minek következtében egyáltalában nem látjuk be, hogy ő az „akarásnak balgaságától“ olyan nagyon át lett volna hatva. Így mond ellent mindegyik saját magának. Az ő rendszereik épp úgy, mint ama pogány vallások, megtevélyedett vallásos ösztönnek produktumai. És az a kétségbeesés, a mely tanaikból kiérezhető, megérteti velünk, hogy az ő szívükben is él az „ismeretlen Isten“ utáni vágyódás.

5. A három gyűrűről szóló példázat.

Csudálatos, hogy mennyire megváltoztak az idők! Még a XVIII. században és a XIX-iknek elején is azt hitték a műveltek, hogy a történeti keresztyénséget nélkülözhetik és egy „természetes vallást“ rendezhetnek be maguknak. Szerintük a három „idea“: Isten, szabadság és halhatatlanság, elég-séges ahhoz, hogy az életet megszentelje és neki erkölcsi erőt kölcsönözzön. Az értelmet képesnek ítélték ezen fogalmak bebizonyítására és megértésére. Ez volt az akkori műveltek nézete. Még Schiller is melléje szegődik következő distichonával:

„Ez-e, vagy más-e az én vallásom, kérded-e tőlem?

Ez se, meg az se. Miért? Mert hiszek. Azt felelem.“

Ennek a felfogásnak tulajdonképeni képviselője azonban Lessing volt, a ki „Náthán“-jában ennek az iránynak mara-
dandó szépségű poetikus emléket emelt.

A szindarabnak alapját a *három gyűrűről* szóló ismeretes mese képezi, a melyet ő Bocaccio Dekameronjából vett át, czéljainak megfelelően átalakított és tovább szőtt. (V. ö. Rade „Vallás a modern szellemi életben“, függelék.)

Messze keleten él egy ember, annak van egy gyűrűje, a melynek titkos ereje a tulajdonosát Isten és emberek előtt kedvessé teszi. A midőn végét érzi közeledni, még két gyűrűt csináltat, a melyek az eredetihez csalogódásig hasonlítanak. Mind-egyik fiának, a kiket egyformán szeret, ad egyet a gyűrűkből és mindegyik azt hiszi, ő van az igaznak birtokában.

Vizsgálódnak, majd pörbe szállnak. Panaszt szól ajkuk. Mindhiába. Azt ők már el nem dönthetik, melyik gyűrű az igazi. *Szintügy, mint az sem tudható, melyikünk hite az igazi.*

A mint Náthán végzett, Saladin azt az ellenvetést teszi, hogy a három vallást mégis csak meg kell különböztetni egymástól „még ruházat, étel és ital“ tekintetében is. Náthán élénken feleli:

„S csupán az alapjukra nézve nem.
Mert nem állnak-e mind a történet alapján,
A mely írásban, avagy hagyományban él?
S igaznak nemde úgy fogadjuk el csak,
Szívünkben hit és bizalom ha él?
— Nem — ám akkor kibem kételkedünk
Legkevésbbé? Nem-e a mieinkben?
A kiknek vérei vagyunk? A kik
Gyermekségünk óta oly sokszor
Adák jelét hű szeretetüknek?
A kik bennünk csak akkor csaltak meg,
Ha a csalás nékünk javunkra vált.
Hogyan volnék én bizalmatlanabb
Ósimmal, mint te tiéiddel szemben?
Vagy megfordítva: kívánhatom én,
Hogy ősidet hazudni kényszerítsd,
Nem másért, csak hogy egyezzék szavuk
Az én atyáim állításival?
Vagy megfordítva; s ez vonatkozik
Nemde a Krisztus hiveire is?“

Más szavakkal: a történeti tartalomból egy vallás igazsága sem bizonyítható. Csak az ész képes megállapítani, mennyi

igazság van egy vallásban. Miért is a racionalismus az ő hitét nem „esetleges történeti igazságokra“, hanem „szükséges észigazságokra“ alapítja.

Azóta azonban, hogy Lessing és a racionalismus ezt a felfogást képviselték, sok minden megváltozott. Azok a szükséges észigazságok, a melyekről azt hitték, hogy elégségesek, illuzióknak bizonyultak. Kant kimutatta, hogy ezek az ideák: Isten, szabadság, halhatatlanság az emberi tapasztalás határain túl esnek. Azok a szükséges észigazságok nem tekinthetők tehát komolyan olyanoknak, mint a melyek pótolhatnák a vallást. A vallástudomány bebizonyította, hogy az úgynevezett „természetes“ vagy észvallás sohasem volt egyéb, mint az abstrakciónak a positiv történeti vallásokból merített gyenge produktuma. Alapjában véve ez az állítólagos vallás nem egyéb, mint philosophia.

Éppen azért nem emel fel az imádság szárnyain, nem hoz létre kölcsönös érintkezést Isten és ember között, nincsen általa megváltás és nem békíti ki az Istent az emberrel. Ez az állítólag „természetes“ vallás a természetben sehol sem található fel, vagyis épp oly kevésbé természetes, mint vallásos. Ugyanaz az ész, a mely felépítette, ugyanaz le is rombolta (Kant). Vagy elfogadja tehát az ember a történeti vallást, vagy egyáltalán nincs vallása.

Mindezekhez hozzájárul még az is, hogy Lessing „Náthán“-jában a történeti érzéknek, mondhatnók, a történeti igazságosságnak hiánya kinosan szembetűnő. Mert a zsidó és a mohamedán a nemes humanitásnak vonzó öltözetében jelennek meg, míg a keresztyénséget korlátolt, hizelgő, avagy fiatalosan éretlen személyiségek képviselik. Náthán és Saladin tényleg közelebb állnak a keresztyénséghez, mint a patriarcha, Daja, vagy akár a temploms vitéz. Joggal kérdezzük tehát Geibellel: „ismerte-e vajjon Lessing a zsidókat, midőn Náthánt megrajzolja, mivelhogy őt valóban csak a keresztyén műveltség ékköveiből alkotá meg?“

Manapság már az ilyen szereposztás nem volna lehetséges, a nélkül, hogy a történelemnek hangosbeszédese tényeivel ellenkezésbe ne jönnénk. Mert a léleknek és az erőnek bizonyítéka, a melyet Lessing sürget, már régen meg van adva. Hiszen már régen ki lett mutatva, melyik vallás képes bennünket „Isten és az emberek előtt kedvessé tenni“. A zsidó vallás bizonyosan nem; mert mihelyt a prófétai lélek elhagyta, azonnal lesülyedt a mammonimádás és az atheismus mélységeire. A mohamedán vallás meg, a mint fentebb láttuk, még úgy se képes reá. Mert véres tettei „Isten és emberek előtt“ kiál-

tanak az égére. Nem szükséges tehát immár „ezer és ezer évig“ várunk, hogy az igazi gyűrűt felismerhessük.

Minél inkább terjed a keresztyénség, annál inkább elismerik a népek: „nincsen senkiben másban üdvösség!“ Minél mélyebbre tekint a vallástudomány a vallások titkaiba, annál őszintébb csodálattal van eltelve az evangéliom erkölcsi fenésege iránt. „Mert, ha volt a XIX. század tudományának eredménye, a mely jelentőségére nézve minden egyebeket felülmul, a melynek súlya előtt a természetkutatások minden ténye csekélynek látszik, úgy ez az, hogy a keresztyénség nem *egy* vallás, hanem *a* vallás“. (Delbrück.) Hiszen az ember túlteheti magát akár minden valláson, de akkor azután viselje is érte a felelősséget. Hogyha azonban azt akarja az ember, hogy legyen vallása, akkor képzelni sem lehet szellemibb és szigorúbb, szentebb és örömteljesebb, szabadabb és bizalmasabb viszonyt annál, a melyben az istenfiak az ő mennyei Atyjukkal állanak. Ebben a viszonyban megszűnik az ellentét a véges emberi szellem és a végetlen természet között, itt a lesújtó büntudat is feloldódik a „szerető mennyei Atyában“ és a bűnös úgy érzi, hogy a leereszkedő isteni szeretet megvilágosítja, felemeli és új életre képesíti. Ez az üdvözítő erő tapasztalása a legutolsó, de egyúttal megdönthetetlen bizonyítéka a keresztyénség igazságának. Mivel így a keresztyén hit az embernek szükségérzetét és az emberi szívnek leghőbb vágyait teljesen kielégíti, azért minden idők, minden népek, minden rendű és rangú emberek számára ez a tökéletes vallás.

Pfennigsdorf nyomán.

Gyalog István,
balfi lelkész.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A hazai egyházi élet legjelentősebb mozgalmának a jelenben a papi kongresszus összehívását tartom. Nem becsülöm ugyan olyan túlsokra, mint a kezdeményezők, de nem is kicsinylem le. Az időknak egy olyan sajátságos jele az, mely igen mély tanulságokat rejt magában, a mely tanulságokat igyekszem ez alkalommal a külföldi egyházi élet eseményeinek világitása mellett taglalni.

A ref. papi kongresszus létrejöttének alapeszméjét az a meggyőződés sugallta, hogy a papoknak közös érdekeik vannak és eme közös érdekeket az egész osztály erejének egyesítésével lehet a legsikeresebben érvényesíteni. Azaz a papi kongresszus a ref. papságot szervezetten akarja belevinni az ú. n. „osztályharcz“ küzdelmeibe. A szociáldemokrácia tanából és eszméiből egy kikopott részlet ölt tehát itt testet egy oly „osztály“ kebelében, a melynek voltaképen a szociális munkában vezető helyet kellene betölteni, de a mely a szociáldemokrata párttól és ennek sarkalatos törekvéseitől merőben távol, sőt azokkal diametrális ellentétben áll.

Mindenesetre jellegzetes tüneménynyel állunk szemben. Ennek sajátos vonásait még jobban szemügyre vehetjük, ha a „közös érdekek“ mibenlétét a programm alapján vizsgáljuk.

A „közös érdek“ egyfelől az egyházi élet fellendítése, másfelől a lelkeszi javadalomnak az 1848. évi XX. t.-cikk végrehajtása folytán történő korszerű megállapítása. Mindkettő végeredményében egy és ugyanazon célzt szolgálná, de egymás mellett felállítva a legélesebb elhatárolást mutatják.

A virágzó egyházi életnek elmaradhatatlan folyamánya a korszerű tisztes papi javadalom. Az 1848. évi XX. t.-cikknek az egyenlőség és viszonyosság elvei szerint való végrehajtása ugyanazt eredményezné a papi javadalom szempontjából. De a mily bizonyos, hogy a virágzó egyházi élet mel-

lett felesleges, sőt egyenesen káros az állami befolyásnak olyan nemű megalapozása, a minőt az 1848. évi XX. t.-cz. végrehajtása megkövetel, addig másfelől épp oly bizonyos az is, hogy tisztán eme törvényczikk effektuálása az egyházi élet felvirágozását, főleg a mai társadalmi törekvések periferiáin belül, képtelen előmozdítani. Éppen azért, bármit mondjon is a program, a papi kongresszus végső célja: a papi javadalmak korszerű rendezése az állam segítsége mellett, mely segítség kikényszerítésének az ú. n. „virágzó egyházi élet“, éppen úgy, mint maga a testületi szervezkedés, az „osztálytömörülés“, csak eszköze.

Nem szándékozom a mozgalom felett részletes bírálatot mondani. De nem hallgathatom el mégsem, hogy a mily jogosnak tartom a papságnak minden olyan törvényszerű törekvését, melylyel saját anyagi létfeltételeit megszerezni és biztosítani akarja, éppen olyan elhibázottnak, a jelen s a jövő társadalmi törekvéseinek ignorálásából származónak s az egyház egyetemes, főleg kálvini jellemzővel ellentétesnek tartom a választott utat, mely az egyházat az állam szekeréhez kívánja — nolle, velle — lánczolni s a mi prot. egyházainknak e hazában ma is fennálló inferioritását fogja a jövőben még kiáltóbbá tenni. Úgy látom, hogy a kik a papi kongresszus működésétől, a jelzett irányban, sikert várnak, szemet hűnynek az egyház és állam közötti viszony folyton folyó átalakulási folyamatának természetét előtt és ideiglenes eredményeket vélegeseeknek hisznek, a mi által egyházainkat egy nagy katasztrófa elé állítják, ha majd nálunk is eljő, a minek jönnie kell, t. i. az állam és egyház szétválasztása.

Ismeretes e sorok olvasói előtt, hogy a szocziáldemokrácia a vallást magánügynek nyilvánítván, követeli, hogy az állam jövedelméből kultuszczélokra ne fordíttassék egy krajczár sem. Tudjuk azt is, hogy ennek a követelésnek főleg az az oka, hogy a vallások minden erőszakos felforgatásnak ellenségei s így konzervatív természetűek s közöttük főleg a róm. kath. vallás, a „trón és oltár“ jelszavainak hangoztatása mellett, a mai uralkodó társadalmi osztályoknak s ezzel együtt saját magának a hatalmi érdekeit is védi.

A római egyház ezen hatalmi törekvése szülte az egyház és állam szétválasztását Franciaországban.

Azonban jellemző tünet az is, hogy a hol a római egyház nem részesült az államnak olyannemű támogatásában, mint a haeretikusok egyházai, ott a róm. katolikusok is a szocziáldemokrácia mellé csatlakoztak az egyház és állam közötti kapcsolat megszüntetésére irányuló törekvésben. Ez az eset

fordult elő Genfben, hol a folyó év június 30-án tartott népszavazás az egyház és állam szétválasztását mondotta ki, illetőleg emelte törvényerőre.

Mielőtt kissé részletesebben térnék reá a prot. álláspont ismertetésére s méltatására, meg kell említenem, hogy a genfi nagytanács a szétválasztási javaslatot 60 szóval fogadta el 23 ellenében. Az ellenzők tehát mintegy 28%-ot tettek ki. A népszavazás, mely a svájci alkotmány értelmében minden alkotmányváltoztatáshoz megkívántatik, mindössze 874 szótöbbséggel fogadta el a javaslatot, 7656 szavazattal 6822 ellenében. Az ellenzők száma már itt több mint 47% volt. Figyelemre méltó az is, hogy a tizenötözfélezer szavazóval szemben több mint tízezeren tartózkodtak a szavazástól.

Ehhez a szavazási eredményhez vegyük még hozzá azt is, hogy a francia példán felbuzdult Svájcznak Neuenburg volt az első kantona, mely az egyház és állam szétválasztását a maga nagy tanácsában kimondotta. De a népszavazás a nagy tanács javaslata ellen ütött ki. Azaz a nép az eddigi összeköttetés fentartása mellett szállott sikra. Ez az eredmény visszariasztotta azon waadtlandi kezdeményezőket, kik a neuenburgi nagytanács nyomdokaiba kívántak lépni s a kik ennél fogva nem merészelték saját kantoni tanácsuk határozatát provokálni, mert félték, hogy ha itt sikerrel járnának is el, a népszavazás ellenük fog dönteni.

Ebből a svájci példából azt a tanulságot kívánom levonni, hogy az egyház és állam szétválasztásának legnagyobb akadálya a nép vallásossága és konzervatív természete. De a hol ez meg nem nyilatkozhatik, a hol a parlament végérvényesen dönt, ott sokkal könnyebben elkövetkezik az idő, a mikor az egyháznak a saját lábára kell állania s a saját emberségéből megélnie.

A genfi javaslat megszavazása alkalmával együtt tartottak a szociáldemokraták, a róm. katolikusok és szabad egyházat alkotó reformátusok. Sőt a ref. államegyház 17 lelkésze is hatalmas agitációt fejtett ki hívei körében a szétválasztási törvény elfogadása mellett.

A szociálisták állásfoglalása természetes az ő programjuk alapján. A róm. katolikusokét az magyarázza, hogy az infallibilitás elfogadása után a genfi tanács az új dogma ellen nyilatkozó „ókatolikusokat“ tartotta s nyilvánította a jogszerű s államilag elismert egyháznak és csakis ezeket segélyezte. Az infallibilitás dogmáját elfogadóktól minden anyagi támogatást megvont. Mivel pedig a róm. katolikusok többszöri kísérlet után sem juthattak a kért anyagi javakhoz, most azt

az elvet követik, hogy ha ők nem részesednek támogatásban, akkor ne részesüljön senkise.

A ref. szabad egyház természetesen nem a róm. katolikusok szempontjából volt a javaslat mellett, hanem elvi álláspontja a szigorú kálvinizmus alapelvein épül fel. Ugyanis az államsegély mindenütt a „do, ut des“ elvén nyugszik. Kálvin a leghatározottabban ellene volt annak, hogy az állam az egyház belügyeibe avatkozzék. A szabad egyház hívei, Kálvin tanítását követve, azért léptek ki az államegyházból, mert evangéliumellenesnek, a kálvini egyház alapjellemeivel ellentétesnek találták, hogy az állam az egyház belügyeibe, p. o. törvényeinek megalkotásába, egyetemes egyházi és egyház-községi életük anyagi és erkölcsi berendezésébe, lelkészeik képzésébe, képesítésébe, minősítésébe, fegyelmi ügyeibe beleszóljon.

Ez a szigorú és tiszta kálvinista felfogás vezette az államegyház ama 17 lelkészét is, kik a törvény elfogadtatása mellett szálltak síkra s a kiknek valószínűleg legnagyobb részük van a 874 szótöbbség összehozásában.

Igen érdekes tünemény, hogy a protestáns, közelebről pedig a református egyházpolitikai felfogás már régebb idő óta, a modern államok egyházpolitikája pedig a legújabb korban egyaránt az egyház és állam szétválasztása felé törekeshetnek. Ezt nem volna szabad senkinek figyelmen kívül hagyni, a ki ebbe a munkakörbe beleártja magát.

A XVIII. század végén túlnyomólag református vallású angolszászok alakították meg az északamerikai uniót, mely az egyház és állam között semminemű szerves közjogi köteleket nem ismert és nem ismer. A XIX. század negyedik évtizedében a skót presbyteriánusok egy része éppen azért váltott ki az „Established Church“-ből, mert nem akart elismerni semmiféle állami befolyást az egyház ügyeire. Ugyancsak a mult században Francia- és Németországban prot. szabad-egyházak keletkeztek ugyanilyen okból. Bizonyára sokan ismerik e sorok olvasói közül ama törekvéseket, melyek a mult század hatvanas éveiben alakult „Protestantenverein“ egyházpolitikai irányát jellemezték. Legújabbban is, úgy sajtóban, mint zsinatokon s főleg egyházi szabad kongresszusokon állandó tárgy Németország prot. köreiből az egyház és az állam közötti szoros kapcsolatot lehető tágitása.

És a másik oldalon, t. i. az államén, mit látunk? A közép-kor egyházállamát felváltotta az újkor kezdetén az államegyház, azaz az állam felszabadította magát az egyház gyámsága alól s ő vette az egyházat védelembe. Az államegyházat, a

vallásszabadság tanának terjedésével, ifjabb testvérek, bevett egyházak, majd egyenjogú, paritásos egyházak vették körül s követelték a maguk, mint szintén államegyházak, örökrészét. A felekezeti egyházak különböző nemű versenye szülte, az állami mindenhatóság tanának kifejlődésével kapcsolatban, a szekularizációt, az államegyházak állami fináncziális eltartását, az egyházi és állami hatáskörök mind messzebb terjedő szétválasztását, a kulturharczokat s végül az egyháznak és államnak, mint intézményeknek teljes szétválasztását.

Igaz, hogy vannak államok, a hol csak bátortalanul emelkednek egyes hangok az egyház és állam teljes szétválasztása mellett. Vannak államok, melyek a jelenlegi társadalmi rend fentartása, illetőleg fokozatos fejlesztése érdekében az egyházakat fel- és kihasználják s őket a szerint értékelik, a mint a „felforgató törekvéseknek“ a nép körében való terjedését akadályozni bírják. De viszont az is igaz, hogy nincs állam, melyben a franciaországi és genfi egyházpolitikának azonnal számot tevő hívei ne állanának elő, mihelyest egy erőteljesebb akcióra lehet kilátás. És nincs állam, melyben legalább a protestánsok vagy ezeknek egy tisztos kontingense ne éreznék helyzetük visszasságát, midőn őket az állam, saját biztonsága, vagyis helyesebben szólva: uralkodó osztályai helyzetének fentartása eszközlése végett kitarlja.

Nem lesz érdektelen, ha reámutatok arra, hogy a szétválasztási probléma a németországi evangélikusokat komolyan foglalkoztatja. Ha felemlítem, hogy a badeni tudományos lelkesegyesület 43. nagygyűlésén Holdermann dékán egyenesen ezt a témát taglalja: „az állam és egyház szétválasztása a német evangélikus egyházi érdekek szempontjából“. Ime a németek megértvén az idők jeleit, a szabad egyház lehetőségének gondolatával foglalkoznak, míg mi azt nézzük, hogyan lehetne egyházunkat még nagyobb, még teljesebb függésbe hozni az államtól. Mert hogy nagyobb kongrua = nagyobb függés: azt csak a vak nem látja be.

Holdermann első tétele szerint „az egyház és állam“ problémája egészen modern keletű s a modern állam fogalmából fejlődött ki. A középkori s a reformáció korabeli „keresztyén közösség“ helyébe a felekezeten kívüli állam lépett s a régi rendőrállamból jogállam s alkotmányos állam lett, melyben a „felsőbbtség“ a nép erkölcsi, szellemi s lelki javainak gondozójává vált a nyert megbízatás folytán. Evangélikus egyházi szempontból ezen változások, mint haladás, örömmel üdvözlendők, — mondja tovább — mert hiszen azok egyszerűsmind az egyházat is nagyobb önállósághoz s szabadabb moz-

gáshoz juttatták. Éppen így kell felfogni a fejlődés további folyamatán a végcélzt is, mely az egyház és állam szétválasztása lesz, mely nem dogma, hanem a fejlődés természetes következménye s mint ilyet a czélszerűség szempontjából kell megítélni, t. i. hogy mit hoz magával az egyháznak s a népek érdeke, a történelmi fejlődés alapjáról tekintve.

Összehasonlítva a németországi konzisztoriális rendszer előnyeit és hátrányait, Holdermann az előnyöket a következőkben látja: az állammal s az államfővel való összeköttetésnél fogva az egyház közjogi testület, melynek befolyása van a nép nevelésére s mely az állami theol. fakultásoknál fogva biztosítva van lelkészei tudományos színvonalának kellő magaslatáról. Az összeköttetés jobban megóvjá az egyház egységét s így biztosítja népegyház jellegét; megóvjá az egyoldalúságtól s gondoskodik az egyház anyagi szükségleteiről. De vannak az összeköttetésnek hátrányai is, p. o. a paritás elve következtében sok méltatlanság éri az ev. egyházat, mert a katolikus egyházi törekvések által feltartott visszahatás őt is éri; továbbá állami, politikai vagy udvari befolyások érvényesülésének van kitéve, holott más oldalról saját hatóságai még formailag sem bírják az önrendelkezés jogát. Hátrány az is, hogy az egyház, az állami érdekek szolgálatába állítatván, kénytelen, még ha esetleg indokot nem is szolgáltatott volna reá, eltérni, hogy az osztályállam szatellesének tekintessék s úgy részesedik a nagy tömeg azon gyűlöletében, melylyel ez az osztályállamot tekinti. Nem csekély hátrány az sem, hogy az egyház az államra támaszkodva elveszíti az önsegélyben rejlő nevelő hatás áldásos erejét.

Holdermann arra a végkövetkeztetésre jut, hogy bár az egyház és állam szétválasztása nem aktuális is Németországban, bár ily irányú mozgalom megindítását nem tartja is szükségesnek, mindazonáltal az evangélikus egyház szempontjából a kapcsolat szétbontása nemcsak elfogadható, hanem egyenesen kívánatos is volna a következő irányban: szűnjék meg minden uralmi törekvés, különösen minden egyházi felügyelet az iskolák felett; szűnjék meg mindennemű, az állam által az egyháznak nyújtott szubvenczió, vagyis anyagi segély, de szűnjék meg az egyházkormányzati szerveknek az állami hatóságoktól való minden függése is.

Az egyház és állam egyéb kapcsolatának fenmaradása az egyház közjogi jellegének megőrzése s így a népegyház fentartása szempontjából, de csakis ebből, mindaddig kívánatos, míg csak az fentartható. De ha egyáltalában megindulna a teljes szétválasztás folyamata, az evangélikus egyháznak

attól nem kell félnie, sőt reménységgel kell eltelnie az iránt, hogy az evangélium az ő erejét másnemű egyházalkatban is éppen oly, vagy még nagyobb mértékben érvényesíti, mint a mostaniban. A fődolog azonban az, hogy minden eshetőségre készen, felkészülve kell lenni . . .

Az elsoroltakhoz több példát is tudnánk csatolni annak igazolására, hogy a jövő egyházpolitikája az amerikai rendszer terjedésének kedvez és hogy a protestánsok ezt a maguk egyházpolitikai elveiknek megfelelőnek tekintik. De mellőzve a felsorolásokat, ismételten visszatérek annak hangoztatására, hogy a ref. papi kongresszus, mintha erről a fejlődési folyamatról megfélemedne, a róm. kath. egyházpolitikai elveinek támogatójával szegődik oda, mikor az egyház és állam közötti szerves kapcsolatokat erősíteni, szaporítani, szinte perpetuálni akarja.

Úgy gondolom, hogy reámutattam már e helyen az 1848. évi XX. t.-czikk mind nagyobb mértékű végrehajtásának némi következményeire. Azért talán még sem lesz felesleges egyet és mást ismételni.

Nem szólva a nagyobb összeggel és többfelé nyújtott segítséggel járó elszámolási kötelezettségről, ki kell emelnünk azt, hogy egyházi életünknek nem lesz olyan részlete, az egyházközségi háztartástól elkezdve a papnevelésig, melybe az államnak, illetőleg a kormánynak beleszólási joga ne volna. Az így, minden életnyilvánulásában állami „kongruához“ kötött egyház az állammal és annak mindenkori kormányával szemben nem bír elegendő szabad mozgással. Különösen hazánkban tűrni lesz kénytelen, hogy a segélyezés ürügyével hatalmas vetélytársát olyan előnyökhöz juttassák, melyek az 1848. évi XX. t.-czikk célzatával merőben ellenkezik. Majd ha a növekedő klerikális befolyás hovatovább gyűlöletessé válik a társadalom előtt, a mi protestáns egyházunknak védnie kell ezt a klerikális kormányrendszert, mert különben annak bukásával az ő „kongruája“ is porba hull. Természetesen a gyűlöletességből neki is kijut a maga osztályrésze. Erőforrásai lassanként teljesen elapadnak az egyetlen államsegélyt kivéve és hogy ez mit jelent a múlt századokban annyit üldözött, de azért minden zivatart túlélte magyar protestantizmusra nézve, azt fájdalmas, kinos csak elgondolni is . . .

Nap nap után halljuk, látjuk, hogy miképpen nyomul elő közéletünk mezején a klerikális szellem. De nincs is rajta mit esodálkozunk. Annak az államnak, melyben élünk, annak a társadalomnak, mely a mai állam intézményeit megalkotta s fentartja, legelkeseredettebb ellenfelei a szocziáldemokraták

s leghűbb támaszai, az ú. n. fokozatos fejlődés elvének hangsúlyoztatása mellett, a keresztényszocialisták, kik merőben klerikálisok — legalább Ausztriában és Magyarországon. Hát a jelenlegi állami rend fentartásáért aggódó társadalom vajjon nem látná szívesen a klerikális befolyás erősödését? Sőt ellenkezőleg!

Bajorországban folyó év május végén zajlott le a képviselőválasztás. A választás előtt az akkor is már többségben levő centrum egy olyan új választási törvényt szavazott meg, mely az ő uralmát beláthatatlan időkre biztosítja. E törvény intézkedései közül igen lényeges az, hogy ha több képviselőjelölt van, a megválasztáshoz a viszonylagos többség is elég. És ezen törvény alapján a képviselőháznak körülbelül háromnegyedrésze a centrupártiak közül választott meg. A többi összes pártokra alig jut egy negyed.

A választás előtt a centrum igen fente a fogát egyes miniszterekre, kiket egyházpolitikai maguktartása miatt nem szeretett. A nagy többséggé lett centrum azonban megkegyelmezett nekik, mert a pártok állásának változtával a miniszterek is megváltoztak. Nem személyökben, hanem álláspontjukban. Ma már az állami iskolák csak névleg azok. A papi felügyelet szüksége állami dogmává lett. Az iskolának mindegyképpen valláserkölcsi nevelőintézetnek kell lenni: így tartják manapság. Ennek megfelelően a közös, a szimultán iskolák napja lealkonyodott. Azok csak szükséges rossz. Határozott felekezeti jelleg szükséges az oktatásnál. Ez annyira fontos, hogy a miniszternek még arra is van gondja, hogy a kézimunkatanítónő római katolikus-e vagy evangélikus és a tanerők felekezeti számarányáról pontos kimutatást készíteni: ez a tanügyi kormányzat egyik főfőjelensége.

Ezek a tünetek mintha nemcsak Bajorországban volnának szokásosak. Nem akarunk sok analogiát keresni, hanem csak reámutatunk arra, hogy nálunk is nemsokára (?) új választási törvény készül, hogy ebben éppen azon szellem fog érvényesülni, mely érvényesül interconfessionális viszonyainkban is. A protestantizmus, mint felekezet, mit sem várhat az új korszaktól, a mi örvendetes lehetne reánézve. A rossznak, a kedvezőtlennek elhárítására pedig erő, szabad, független erő kellene, nem pedig aranyos járomba fogott és öntudatosan vagy öntudatlanul, de mégis csak a kormányok által irányba működő, lekötött erő.

Hamarosan el sem tudjuk képzelni, hogy egy és más cselekedetnél hol jár a klerikális befolyás esze, mikor mi csak a felszínen járva ítélkezünk. A tanügyi politika, mely

kétségtelenül egyike a legfontosabbaknak az egész kormányzati működésben, képes felforgatni a többieknek áldásos hatását a társadalom összeforrasztásában. Ime Bajorországban évek óta szaporítják a gimnáziumokat — a r. katolikus vidékeken. Ennek következtében, no meg a papság működése folytán, a római katolikus ifjúság nagy része a gimnáziumokat látogatja. A gimnázium nevel a hivatalnoki pályára s ma Bajorország hivatalnoki kara túlnyomólag nemcsak hogy római katolikus, hanem egyenesen klerikális. Azt gondolom, hogy itt is tudnánk egy kis analógiát kiereszokolni, még fáradság nélkül is.

Hanem most már nem folytatjuk tovább. Végezzük ott, a hol kezdtük. A ref. papi kongresszus fontos dolog, akár megérti az idők szavát, akár nem. De ha azt hiszi, hogy nagyobb darab kenyeret képes az egyház vagy a papság számára kicsikarni az államtól, mint az eddigi és az eddigi „függetlenség“ mégis megmarad, sőt nő a befolyással együtt: akkor nem értette meg az idők szavát. Ha pedig holmi kötményezett (vinculált) államadóssági kötvényekkel remeli a maga biztonságát megóvni s kijátszani a jövő haladását, akkor megértette ugyan az idők szavát, csak hogy a — mult időkét.

Videant consules! Vagy inkább: videant tribuni plebis!?

Sajnos, hogy a vigyázat gondja nem volt a néptribunusok kötelessége. Talán jobb is volt így!!!

p — — f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Szelényi Ödön: Öngyilkosság és ethika. Mezőtúr, 1907. 101 lap. Ára 2 korona.

E rendkívül mélyen járó tartalmas tanulmányának első fejezetében az ilyen komolyabb irányú fejtegetései után máris előnyösen ismert fiatal szerző (készmárki ev. főgymn. tanár) mindenekelőtt „az embert és erkölcsiségét“ tárgyalja. Korunk tudományának fejlődési elve alól az erkölcsiség s annak tudománya, az ethika sem vonhatja ki magát. Nem az üres speculatio, hanem az emberi természet mibenlétének s az erkölcsiség eredetének és fejlődésének gondos és alapos tanulmányozása vezet az erkölcsiség problémáinak megoldásához. Az erkölcsiség teszi a legnagyobb különbséget állat és ember között. Egyedül az „ember emelkedik föl az erkölcsi itéletig... az erkölcsi meggyőződésig, a bűn és erény fogalmáig, az erkölcsi törvények felállításáig“. Az erkölcsiség haladása az emberiségben a világtörténelem (Öttingen S. szerint „az erkölcsök képeskönyve“) tanulsága szerint „az egoizmus leküzdésében és az altruizmus nagyobb fokú érvényesítésében áll“, a melynek egyik legjelentősebb mozgatója „az erkölcsi ideálok felállítása“. Itt kapcsolódik az erkölcsiség a valláshoz. Jól mondja, hogy az erkölcsiség, mint megegyezés, lényünk személyes, az erkölcstelenség, mint engedetlenség, lényünk állatias oldala, a melyért felelős az ember. Így tér át társadalomerkölcsi szempontból az öngyilkosság megvizsgálására.

A 2. fejezetben az öngyilkosságot, mint tömegjelenséget, „az egyén katasztrófájának“ mondja s az azt előidéző motívumok és jellemek különbözőségének beigazolásául Széchenyi, Teleki és Péterfi Jenő megrendítő eseteivel megvilágítja.

Majd a 3. fejezetben „az öngyilkosság vázlatos történetét“ ismerteti, s elvezeti az olvasót az ószövétségtől kezdve a görög philosophián és keresztyénségen át egészen a modern korig. Jól mondja, hogy „a keresztyénség lényegesen megapaszította az öngyilkossági szenvedélyt“, míg viszont „a XVIII. század végétől kezdve állandóan növekszik és a XIX-ikben szinte hihetetlen fokot ért el“. Nagyon találóan mondja, hogy „a modern emberre nézve az egész lét az izgatottság soha nem szűnő forgataga“, a melyben a pessimismus („az öngyilkosság theoriája“), a lázas nyugtalanság, elégedetlenség, hitetlenség, fényűzés, élvvágy, az alkoholizmus, a vetélkedés és a vagyonszerzés „valóságos társadalmi nyavalyává“ tette az öngyilkosságot.

„Társadalmi jelenségnek“ ismerteti továbbá az öngyilkosságot a 4. fejezetben, a melynek tudománya, a sociologia „korunk divatos tudománya“. Nagy általánosságban úgy találja, hogy „az ókorban a politikai fanatizmus, a középkorban a vallásos rajongás, korunkban a nagyvárosi hóbort, kielégítetlen becsvágy szerepel főleg az öngyilkosságnál“. Abban is igaza van, hogy „az öngyilkosság egyéni és socialis okok egész szövedékéből ered s így véghetetlenül bonyolult jelenség...“, „a melynél a sajátos okok rendszerint erősebbek, mint az általánosak“. Mert kétségtelen, „hogy a morálstatistika adataiból csak igen nagy óvatossággal szabad következtetést vonni a társadalmi élet erkölcsiségére, illetve erkölcszerűségére, mert az erkölcsiség lényegében belső jellemtulajdonság“.

Az 5-ik fejezetben „történeti áttekintését“ adja „az öngyilkosság ethikájának“. Itt az i. v. irodalom bősz felhasználásával sorra egymásután ismerteti a keleti népeket, a klasszikus ókort (behatóbban a stoicismust), az új élet- és világfelfogást nyújtó keresztyénséget, a középkort (Augustinust és Aquinói Tamást), a reformációt, Montaignét, Rousseaut, Montesquieut, Mendelssohnt, Goethét, Kantot, Engelt, Schopenhauert, Hartmannt, Nietzschét, Haeckelt és Paulsent. Jól mondja, hogy a keresztyénség új szellemi életelevení ereje „az öngyilkosságot teljesen és minden körülmények között elvetette“, a melynek altruistikus morálja teljes ellentéte a görög ethikának, ha mindjárt úgy az ó-, mint az újszövétségben egyetlen tilalom sincsen, mely közvetlenül az öngyilkosságra vonatkoznék“. Haeckel „önmegváltás“ theoriájával szemben méltán idézi Paulsen ama meghatározását, a mely szerint „az öngyilkosság rendszerint egy kárhóztató ítélet végrehajtása...“, természetszerű befejezése egy elveszett életnek“.

E történetirodalmi rajzból következteti, „hogy a középkori és újkori philosophia nem hozott fel újabb érveket az öngyilkosság ellen, inkább csak mélyítette, jobban kifejtette a görög ethikai rendszerekben előfordultakat...“, „mely érvek az Isten, embertársaink és magunk iránti kötelezettségünkben fakadnak“. S érdekes az is, hogy „bizonyos kivételeket mindenki statuál, még a szigorú Augustinus is...“, úgy hogy még Socrates és a Megváltó fenséges halála is az öngyilkosság kategóriájába került“, jeléül annak, hogy „az öngyilkosság nagyon is bonyolult jelenség“.

Végül Eötvös J. ama idézete nyomán, a mely szerint „az életet kötelességnek tartjuk, melyet elutasítanunk nem szabad“, összefoglalja fejtegetéseinek eredményét ekképen: Az öngyilkosságnál ne csak a tettet ítéljük meg, hanem az érzületet, a jellemet is, melyből fakad, a motivumokat is, melyek a karaktert cselekvésre indítják. Különbséget kell tennünk egoistikus és altruistikus öngyilkosságok között (Teleki), s a socialis ethika szempontjából mindkettő „kötelességmulasztás“. Egyetlen hathatós óvószere az öngyilkosságnak a tudomány és a keresztyén vallás vállvetett működését valló egységes világnézet, mert hát „a keresztyénség az erkölcsi ideál legmagasabb fokát képviseli“. S aztán „az erkölcs hygienája támogatni fogja a szellemi és holt élet hygienáját“, a hol „az idegrendszer teljes pihentetése a fődolog“, s a hol nagy szerepe van a nevelés és tanítás behatásának. „Nem büntetés, hanem gyógyítás legyen a jelszó s nem megtorló, hanem prae-ventív intézkedésekre van szükség.“ Azért azonban sohase feledjük, hogy „állatiságunk maradványa a bűn, s hogy a bűnben is mindannyian testvérek vagyunk“.

Szerző rendkívül mélyen behatolt e társadalomethikai problémába, s annak irodalmát teljesen ismeri. Szilárd ker. meggyőződése is jótékonyan hat az olvasóra. Talán csak elnézés, hogy a prot. íróknál két hazai középiskolai tankönyvet is idéz s Bancsó Antal i. v. jeles tanulmányát nem idézi. Örömmel üdvözlöm a szerzőt a kevés számú hazai ethikusok sorában. Vivant sequentes!

Sz. M.

Réz Mihály: Szabadság és egyenlőség. Budapest (Pallas részvénytársaság). 1907, 130 lap. Ara nincs megjelölve.

Az eperjesi ev. collegiumi jogakadémia közjogi és politikai (Horváth Ödön-féle) tanszékének nemrég megválasztott tanára, ez az ismert nevű, erős logikájú és önálló meggyőző-

désü publicista ebben a nagyszabású művében azt fejtegeti, hogy az általános emberi igazságnak hirdetett szabadság és egyenlőség jelszavai specialis francia eredetűek és kimutatja, hogy azok a mai gazdasági rend és állam alaptermészetével ellenkeznek, sőt azoknak féligmeddig való megvalósítása mai viszonyaink között éppen az idealizmusnak okozná a legnagyobb károkat.

Így mindjárt az 1. fejezetben azt vitatja, hogy a tudomány célja az egyetemes igazság s így nem lehet nemzeti jellegű. A kultúra végcélja, hogy a tudományokból éppen általános érvényüknél és exakt jellegüknél fogva minden subjektív elem, tehát a nemzeti is kiküszöböltessék. Csak a politikai tudomány tárgyánál fogva nemzeti, a melynek nemzeti egyéniségükben kell vizsgálnia az egyes államokat, vagyis nem annyira az *állameszmét*, mint inkább a való *államéletet*.

Majd a következő fejezetekben ismerteti *Rousseau rendszert*, közelebbről annak jelentőségét, a természeti állapot és a társadalmi szerződés kérdését s azzal összefüggőleg a jogosság és a célszerűség szempontját s az intézmények értékét. Kimutatja, hogy a szabadság egyáltalán nem alapelve a mai államnak, hanem alapelve az erősebb uralma s az azelőtti meghajlás, s hangoztatja, hogy Rousseau álma, a természeti állapot, hypothesis s a társadalmi szerződés fictio. Az állam az erőviszonyok produktuma, a melynek lényege a kényszerítés. Az állam maga az uralom, a kemény ellentállhatlan uralom, mely a szabadsághoz hasonlóan etikailag is megokolható. Közelebbről a politikai kérdések ethikai és célszerűségi szempontból oldandók meg, nem pedig természetjogiból. Az intézményeknek csak fejlesztő, de nem teremtő erejük van. A nemzet az erő, az intézmény annak csak szervezése.

A „szabadság“ fejezetének tartalmát sejteti már *Carlyle* ama idézete, a mely szerint „annyi rossz veretű pénz került már forgalomba, hogy általánossá vált az a felfogás, hogy arany többé nem is létezik“. Itt találóan fejtegeti azt a kérdést, hogy „a vallás nem (annyira) igazsága, hanem intensívtása által hat; nem az adja meg értékét, hogy mennyire helyes, hanem hogy mennyire hiszik . . ., a vallási meggyőződés az egyén gondolat- és érzésvilágában, a lélek egész természetében gyökerezik“. Meggyőzően vallja, hogy még a hitetlenek is hisznek „... az emberi okoskodás mindenhatóságában“.

A szabadság és egyenlőség „negatív“ fogalmai után „az uralom elvének“ mélyreható jellemzésére tér át. Találó itt is *Carlyle* ama mondása, a mely szerint „nincs erkölcsibb csele-

kedet az emberek között, mint az uralkodás és engedelmesség ténye. Jaj annak, a ki engedelmességet követel, mikor arra jogos igénye nincs; s jaj annak is, a ki azt megtagadja, mikor azzal tartozik. "Azt vallja, hogy az állam csak osztályuralom, csak eszköz és nem cél a szabadság s „a socialis reformerek csak megváltoztatni kívánják az ezen uralomban való részesedési arányt". Csak az uralom positiv fogalom. Egyenlő szabadság elnyomná a kiválóságot. Ez magyarázza meg szerzőnk szerint Huss János viszonyát a katholicismussal és Kálvinét Servettel szemben is. A nagy szabadsághősök, mint Cromvell, „oly logikusan" nagy diktátorokká válnak. A teljes szabadság: az uralom. A tekintély tisztelete magasabb eszme, mint a közvéleményé. A közvélemény: a tömeg, a tekintély: a kiválóság. A kiválóságnak adott tekintély: tekintélye magának az eszmének is. Ime a kiválóság uralmának jogosságába vetett hit Carlyle-hősök tiszteletének befolyása alatt. Kötelesség az uralom s a tekintély s az az előtti meghajolás szerzőnk szerint. De azért hangoztatja, hogy „ethikai tartalmat, altruismust kell adni az uralomnak" s csak egy emberi jog van s az a „kötelességek teljesítése". „Nem a jogoknak, hanem az ethikai elveknek, a kötelességeknek kell irányítóknak lenniök." Az uralkodó osztály altruismusa a Széchenyivel bíró magyar nemzet fejlesztő ereje. Ilyen elveket vallott „Széchenyi-problemák" című nagyhirű felolvasásában is a M. T. Akadémia 1906 decz. 16. ülésén, a melyben Széchenyinnél az érzelmi politika és a következetesség ismertetése kapcsán éles határvonalakat vont az ethika és a politika között. S a mint fictionnak mondja a szabadságot és egyenlőséget az államban, olyannak mondja a családban is, a hol hasonlóan a kötelességszerű uralomnak és engedelmességnek, mint erkölcsi világrendnek a híve.

Utolsó fejezetének címe: „vallás és kultura". *Kidd* „Társadalmi evolutio" című művével szemben, mely a vallásos érzés fokozódását s az altruismus növekedését az észszel ellentétes vallástól várja, hangsúlyozza, hogy „a vallással sem az emberi ész, sem az altruismus nem ellenkezik". Hivatkozik arra, hogy „Dante hatalmas költeménye a phantasia örökbecsű alkotása, a művészet és vallás hatalmas alkotása s az emberi észszel ellenkezőnek éppen nem mondható". Az altruismussal telt észszerű vallás tölti meg idealismussal az egész emberi életet. Ennek a vallásnak „ma is igen nagy általános hatása van, s a jövőben még nagyobb hatással kell lennie". Szép vallomás ez egy jogbölcselellő tollából.

Valóban tartalmas és önálló gondolkozásra valló művé-

nek ez a zárószava: „De nem lehet az, hogy egy vallás és egy tanrendszer hibáiért a fiatalság lelkében minden vallás s minden kultúra iránti tisztelet megrendíttessék. És nem lehet, hogy egy — önző érdekek védőjévé fajult — állami és gazdasági rend hibáiért megrendíttessenek minden egészséges állami rend örök alapjai. A tekintély és uralom hirdetőinek ez utóbbit kell megakadályozniok s ezen irány ellen küzdeni volt jelen munkának is feladata.“ Természetes, hogy az evang. kereszténység álláspontján más szemmel nézem e dolgokat!

Sz. M.

KÖNYVÉSZET.

1. Vallás, hit és szabadság. A genfi 1905. évi nemzetközi vallásos congressuson tartott felolvasások és beszédek. Angolból, francziából és németből fordították többen. Kolozsvár, 1907. Gámán János örök.

2. A keresztényiség lényege, szászéki egyházi beszédek alakjában. Írta *Mészáros János* ócsai ref. lelkész. I. kötet: a Krisztus. Neumann-nyomda, Ipolyság, 1907. 286 lap, ára 4 K 50 fill.

3. History of the reformed church of Hungary. *Balogh Ferencz* debreczeni theol. tanár magyar egyháztörténetének angol kivonata, készítette *Nánássy Lajos* youngstowni lelkész 66 lap.

4. A németalföldi irodalom története. Írta *dr. Nagy Zsigmond* debreczeni ref. főiskolai tanár. Különlenyomat az Egyetemes Irodalomtörténet III. kötetéből. Budapest, 1907.

5. Bevezetés a gyakorlati theológiába. Theologiai magántanári dolgozatul készítette *Ravasz László*, kolozsvári theol. tanár. Kolozsvár, 1907.

6. Gyakorlati levelek egy kezdő lelképásztorhoz. Írta *V. B.* ev. ref. pap. Demeter és Kiss könyvnyomdája, Deés, 1907.

7. A székelyudvarhelyi ref. kollegium az utóbbi másfél évtized alatt. Írta *Gönczi Lajos* igazgató-tanár. Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, 1907. 43 lap.

8. A magyar klerikalizmus rabszolgái. Írta *dr. Bonifacius.* Különlenyomat „Az Ujság“-ból. Budapest, 1907. Athenaeum nyomása, 32 lap.

b) Külföldi irodalom.

Hoensbroech gróf: Das Papsttum in seiner social-kulturellen Wirksamkeit. Volksausgabe I. und II. Teil. 41—45. Tausend. Leipzig (Breitkopf & Härtel) 1907. 180 + 196 lap. Ára 2 márka.

A nagyírú német (volt jezsuita) polemikus író a Szemle olvasói már ismerik. „Ultramontanismus“, valamint fenti című tudományos nagy művét annak idején ismertettük. E mű első kötetének népies kiadását akarjuk a következőkben bemutatni.

Jól tette Hoensbroech, hogy ezt a nagy tudományos apparátussal készült művét változott alakban a népelet legszélesebb rétegeinek is hozzáférhetővé tette. Rómát, az ő pozícióit és évszázadok óta következetes harcmodorát nálánál senki jobban nem ismeri. Legfeljebb a protestáns Hase s a katolikus Döllinger, az újabb német theologiai tudományosságnak ez a két fejedelme versenyezhetett volna vele. Hase klasszikus polemikájából, Döllinger nagy tudományú morálvitáiból és szerzőnk legújabb művéből egyaránt meggyőződhetünk arról, hogy bár Róma és annak pápasága mind e mai napig sem nem tanult, sem nem felejtett, mindazáltal a történelemnek világitéletét előbb-utóbb el nem kerülheti.

Szerzőnk, mint volt jezsuita, világosan lát az ultramontan szellemi szolgásnak sötét várában. Annak a rendnek volt évek hosszú során át harcedzett tagja, „a melyben szellemi és köves alakban vastag kínai falak zárták el őt a világtól, a hol e pokoli rend szolgálatában a tudományos és aszkétikus képzés fogva tartotta testét és lelkét egyaránt“. A pápaság studiuma volt a lélekölő breviárium mellett egyedüli szellemi tápláléka. Ugyancsak a rend érdekében éveken át a berlini tudományegyetem hallgatója volt, a hol a protestáns Harnack, Paulsen és Treitschke történeti és böseleti előadásainak hallgatása mellett szabadon használhatta fel az egyetemi könyvtár előtte eddig elzárt tudományos kincseit. Már akkor érlelődött meg benne — s ez az ő művének, hogy úgy mondjuk, katolikus keletkezési története — az az általa ma oly

energikusan védett meggyőződés, hogy „a pápaság, mint állítólag magától Krisztustól eredő s a hit és erkölcs kérdéseiben az isteni csalatkozhatlanság attributumával felruházott ‚isteni‘ intézmény az egész világtörténelemnek legvégzetesebb, de egyúttal sikerekben és eredményekben leggazdagabb tévedése“. Mint az igazság szolgálatában álló történetíró hovatovább meggyőződött arról, hogy „sehol a világon nem hazudnak oly rendszeresen és következetesen, mint az ultramontán tudományban, főleg az egyház s a pápaság története terén, és sehol ezek a hazugságok és hamisítások nem oly kártékonyan hatók, mint éppen itt, mivel a *r. katolikus vallás lényegalkotó részeinek* vétetnek“. A történelem a tanúja, hogy „hamisítás és tudatos hazugság a pápaság hatalmának alapjai“, mi mellett szerzőnk szerint az az érdekes, hogy „a pápák, mint ‚Krisztus helytartói‘ és ‚csalatkozhatlan tanítók‘ kevésbé hazugoknak, mint inkább meghazudtoltaknak veendőek“. S ez az állítólagos isteni eredetű pápaság maig is — s ezzel áll vagy esik — alapja és záróköve az ultramontanizmusnak egyházban és politikában egyaránt.

Mint keresztényellenes politikai hatalmi rendszert „Ultramontanizmus“ című művében írta le, míg jelen művében a történetíró szemüvegén tekintve az állítólagos „isteni“ pápaságnak romboló kulturtevékenységét rajzolja meg a vallás és az erkölcsiség terén. Lényege és története fölül fel kell világosítanunk a népet s főleg a politikusokat, a melynek alapos ismerete náluk (s nálunk is) még nagyon is hiányos. „Nincs az a miniszter, ki alaposan ismerné Bismarck óta az ultramontanizmust.“ S itt nem az ultramontán személyiségek, hanem a rendszer romboló alapjainak megtámadása az egyedüli célravezető eszköz. Mint Virchow annak idején mondotta: „Nem vallási vagy felekezeti, hanem egy magasabb, az egész kultúra rendszerét felölelő küzdelemről van itt szó, a melyet folytatnunk kell a végeletekig.“ S csak ha az történik, ha a történettudomány fölveszi a tervszerű harcot a maga egészében az ultramontanizmus ellen, akkor van és lehet kilátás annak áldásos győzelmére, a politikára és vallásra, kulturára és haladásra, s családra és államra nézve egyaránt.

Ilyen bevezető és tájékoztató harcmodor után forrásszerű alapon, de a tudományos apparátus mellőzésével, sorra egymásután ismerteti az egyes századok fonalán a pápaságnak az inkvizíció (spanyol és római), a babona s a boszorkányság működése és terjesztése terén tett világtörténeti kulturális szolgálatait, a melyek alapján beigazolvva látja a harcedzett szerző azt a megdönthetetlen érvényű történeti igazságot, a mely szerint „a pápaság isteni intézménynek nem mondható azért, mivel, mint semmi más hatalom a világon, csupa átkot és romlást, véres iszonyt és gyalázatot vitt bele az emberiség legbelsőbb szentélyébe, a vallásba“. Azért mond-

hatta méltán az állítólagos „isteni“ pápaságról a nagy német reformátor, hogy az mint intézmény „az ördögtől való“. S hogy eszközeiben maig sem válogatós, a Taxil Leó-féle szédelgés is bizonyítja. Azért a világtörténelem legnagyobb, legvégzetesebb, de egyúttal sikerekben leggazdagabb tévedésének mondható, a melylyel szemben csak rendszeresen szervezett s egységes harczmodor segítheti a történettudományt győzelemre.

Majd a 2-ik kötetben az ultramontán morál ismertetésére tér át. Itt is az ultramontanizmus alapvető ismerete s annak elvi elitélése azonos dolog, a melylyel szemben vétkes könnyelműség politikusaink tájékozatlansága vagy közönyös viselkedése. Műve itt is anyaggyűjtés, úgy hogy bátran „forrásszerű adatok a pápaság szociális-kulturális munkásságához“ czímet is viselhetné. S itt találón mondja a szerző, hogy „az ultramontán morálra nézve épp úgy, mint általában az ultramontanizmusra nézve nem létezik az idők és korok különfélesége. Annak nincs közép- vagy újkora.“ Közelebről nézve, első könyvében a keresztyén erkölcsiséget ismerteti főbb vonalaiban, nevezetesen találó vonásokkal rajzolja meg Krisztus bibliai keresztyénségének új isten-, ön- és világtudatát a maga fel-ségesen egyszerű s épp azért magasztos bensőségében és közvetlenségében. Isten a mi atyánk, minden ember az én felebarátom s a világ az istenországa valóságának a talaja, — im ez a bibliai keresztyén erkölcsiség krisztusi eleje és véje. Mi lett mindebből az ultramontán pápaság rendszerében és egyházi gyakorlatában? Arra felel a 2-ik könyv, a melyben közelebbről behatóan méltatja az ultramontán morál probabilizmusát, formalizmusát, büntanát, istenhez, embertársainkhoz s az államhoz való viszonyát, s végül a házasságról s a nőről szóló felfogását s ezzel kapcsolatban a gyónatatószék kényes és érzékies praxisát. Ez alapon aztán a 3-ik könyvben bírálati viszonyba helyezi az ultramontán morált a valódi keresztyén erkölcsiséggel, illetőleg sorra czáfolja az ultramontán fejtegetések hiú erőlködéseit.

A mély erudícióval, széles látókörrel s nagy tárgyismerettel megírott műnek találó zárószava szószerint a következő: „Fejtegetéseim végeredménye nagyon világos és egyszerű. A megdönthetetlen történeti tények alapján művem (a nagy tudományosat érti) I. kötetének végén azt irtam: „Minden kétséget kizáró igazság, hogy a pápák évszázadokon át egy oly gyilkos vérrendszernek élén állottak, mely több emberéletet mészárolt le s több kulturális és szociális pusztítást vitt végbe, mint bármely háború vagy ragályos betegség. S mindez az Isten és a Krisztus nevében ment végbe.“ Itt, a II. kötet végén végső ítéletem így hangzik: A pápáknak, mint a keresztyén erkölcsiség istentől rendelt s csalatkozhatlan öreinek jóvá hagyása, sőt előmozdítása mellett a római katolikus egyház kebelében

olyan morálrendszer fejlődött ki, a melynek tartalma igen nagy és fontos részében homlokegyenest ellentétben van a keresztyénséggel s ezzel természetesen a valódi emberi erkölcsiséggel. Mindkét tétel pedig kitörölhetetlen sírirata az „isteni“ pápaságnak. A ki olvasni tud a történelemben s azt tanulmányozni akarja, arra nézve az „isteni“ pápaság egy rettenetes igazságtalanság.“

Azért mondhattuk Schiller találó szavával jelen ismertetésünk elején, hogy *a pápaság története annak világitélete!* Nem csak az egyháztörténetből. de Hoensbroech gróf művéből is csak azt tudjuk kiolvasni. Azért hát „sursum corda“ s fel a küzdelemre!

Sz. M.

Zöckler O.: Geschichte der Apologie des Christentums. Nebst einem Verzeichnis der literarischen Veröffentlichungen des heimgegangenen Verfassers. Gütersloh (Bertelsmann C.) 1907. 747. lap. Ára kötve 12 márka.

A boldog emlékezetű és nagyhírű greifswaldi theol. tanárnak († 1906. febr. 9-ikén) majd minden nagyobb művét ismertettük a Prot. Szemle hasábjain. Legutóbb „A XIX-ik század ker. apologétiája“ cz. művét méltattuk. E műve is hézagpótló a legújabb német prot. theol. irodalomban. Az apologétika történetének, mint alapnak megvetésével magának a „rendszernek“ fölépítését akarta a szerző előkészíteni, a melyet kézírataiból Jordan és Schlapp nevű tanítványai fognak később közrebocsátani. De lássuk a testes kötet tartalmát közelebbről.

A bevezetésben mindenekelőtt a ker. apologétiát „a keresztyénség tudományos beigazolásának“ definiálja, mely úgy a nyílt hitetlenséggel, mint a lágymeleleg közönyösséggel szemben nemcsak történeti, hanem aktuális érdeket is képvisel. Igaz, hogy a keresztyénség első sorban a hitnek s az abból folyó életnek a vallása, de azért gazdag tartalma a tapasztalat által megállapítható tudományos bizonyítás által is beigazolható. Sőt maga a tudomány a szellemi életnek az a tere, mely a hit és a hitetlenség közötti összeütközést, Goethe szerint a világtörténet ez egyetlen és legmélyebb problémáját, valójában földeríteni van hivatva.

A következőkben az apologétika nevével és fogalom-meghatározásával, az apologia és az apogetika egymáshoz való viszonyával, a ker. apologétika tanfogalmával és alakjaival s végül annak különböző korszakaival s azok rövid méltatásával foglalkozik a nagynevű tudós szerző. Az apologétiát encyklopaediailag egészen helyesen rendszeres theol. tudománynak mondja, mely azonban a gyakorlati theol. szakcsoportokat is lényegesen befolyásolni van hivatva, a melynek tere a ker. hittan terjedelmével függ össze szervesen.

A ker. apologétika irodalmát a következő 5 korszakra osztja:

1. a ker. apologia hellénellenes korszaka, a mely kortörténetileg a római császársággal esik össze Justinian koráig, illetőleg az ú. n. őskeresztény ókath. korszakkal a VI. század végéig; 2. a zsidó- és mohamedánellenes apologétika, mely összeesik a ker. középkorral a fejlődésének tetőpontját a nyugati scholastikában érte el; 3. a humanistaellenes apologétika, mely lényegesen a tudományos és a vallási újjászületést eszközöző renaissance és a reformatio által van befolyásolva; 4. a deistaellenes apologétika, mely kortörténetileg véve körülbelül az ú. n. bölceleti eszméáramlattal esik össze s a melynek felvilágosodási törekvései részint latitudináris, részint pedig mystikus-eklektikus irányban befolyásolják az akkor ker. apologétikai problémákat, s végül 5. a ker. apologétika ú. n. naturalistaellenes korszaka, mely lényegesen a XIX. század irodalmát öleli föl s napjainkig terjed. Erre az öt korszakra osztja fel már Sack is, egy régebbi theologiai író, a ker. apologétikát 1841-ben kiadott művében.

Az első korszak apologétikájának főtárgya „a kereszt barátainak és ellenségeinek küzdelme“, a hol főleg a kereszt védelme volt a fődolog az intellektuális kulturájával kérkedő büszke görög eszmevilággal és annak főbb képviselőivel szemben. E korszakban a ker. apologétika útja a véres martyrium útja, a melyben a ker. igazságoknak „nem az emberi bölcsesség észszerű okoskodásaival“, hanem „az Isten szellemének erejével“ való megvédelmezéséről volt szó. A ker. egyháztörténetből is ismerjük e korszak főbb apologétáit, kik úgy a niceai zsinat előtti, mint utáni korban hatalmasan védtek Hellast Rómával és a zsidósággal szemben, azok szellemi fegyvereinek és ellenvetéseinek bőséges felhasználásával a kereszt üdvözítő igazságait. A dogma későbbi uralmi kifejlődése ártott a ker. apologia szent ügyének. Azért azonban egy alex. Kelemen vagy Origenes és a későbbi időben egy Chrysostomus, vagy a nyugaton Augustinus hitben és szellemi erőben egyaránt hatalmas apologiái örökké fénylő evang. bizonyosságai a keresztyénség történetének, a melyről méltán mondotta a nagy jénai egyháztörténetíró: Hase Károly, hogy az a történet, mint a szentlélek története az emberiségben, „a keresztyénség legdicsőbb és legfényesebb apologiája“.

A középkori, zsidó- és mohamedánellenes apologétika (600—1453) az egyház világhuralmi tekintélyének befolyása alatt állott, és pedig úgy a keleten, mint a nyugaton az egyházi tanrendszer s a pápás hierarchia csalatkozhatlan tantekintélye előtti feltétlen meghajlás volt az ő legfőbb célja és feladata. E világhuralmi pápás keresztyénség idejében a román és a germán népszellem befolyása alatt az egyházi dogmatika s a keresztyén hit apologiája teljesen azonosítottott. Ez a törekvés jellemzi a nagynevű scholastikusok közül egy Abálard vagy Aquinói Tamás apologétikáját épp úgy a

zsidósággal, mint damaskusi Jánosnak, a kelet nagy theologusának védekezéseit a korabeli izlammal szemben. Hierarchia és dogmatismus lépett itt az apologiákban a ker. hit és élet helyére a keresztyén hitrendszer összes ágaiban.

A ker. apologétika 3-ik korszaka (1453—1650) a reformáció korának humanista-ellenes apologiáit foglalja magában. Nevezetes korszak ez a tudomány és a keresztyénség megújhodása szempontjából egyaránt. Az antik szellemi felfogás terjedésével valóságos „paganismus redivivus“ lép föl magában a keresztyénségben, a melyben a keresztyénség teljes elvilágiasodása egy VI. Sándor, II. Gyula és X. Leó pápa nevéhez és uralmához fűződik. Pogánybölcseleti világfelfogást képviselő névleges keresztyén támadókkal szemben találta magát a ker. apologétika, a melynek saját táborában föllépett hatalmas ellenfelével szemben hatalmas ellentálló erőkre volt szüksége. Egyrészt egy ker. platonizáló irány (Cusa, Pico, Campanella, Vives), másrészt a reformátorok dicső gárdája (Luther, Melanchthon, Kálvin és Zwingli) vette föl a harcot a modern humanista pogánysággal a pozitív evang. keresztyénség megvédése érdekében. Itt remekül rajzolja meg legmélyebb vallási indokaiban és kor- és egyháztörténeti feltételeivel a reformátorok hatalmas küzdelmeit Róma paganismusával és judaismusával szemben, mígnem a beállott orthodoxia újonnan fölélesztett scholasztikája és merev dogmatismusa megállította az apologétika szempontjából is a természetes fejlődést.

A 4-ik korszakban (1650—1800) a ker. apologétika szemben találja magát a modern bölcselettel. A felvilágosodás és a deismus a kor jelszava vallásban és szellemi felfogásban egyaránt, mely szárazon észszerű kultúrára törekedett az egész vonalon. Még Kant kritikailag megtisztított rationalista és deista keresztyénsége a maga hármas kérés hitrendszerével is soványnak mondható. Az orthodoxia zárkózottsága nem sokat használt a ker. apologétikának s Róma egyháza sem kerülhette el a rationalismus posványos vizeit Német-, Francia- és Spanyolországban egyaránt. Akkor villámcsapásként lép föl a francia forradalom világtörténeti mozgalma s új szempontokat és irányelveket kölcsönöz a ker. apologétikának. S ez természetesen átvezet bennünket a XIX. század ker. apologétikájának és pedig Darwin előtti utáni korszakának ismertetésére, mely szerzőnk művének terjedelmileg is (464—739. l.) leggazdagabb és legtanulságosabb fejezete.

A Darwin előtti korszakban remek vonásokkal rajzolja meg a véres francia forradalom után egy Chateaubriand az ultramontanizmus és a reakció, az angol (Newmann, Manning) s a német katholicismus (Sailer, Baader, Günther, Klee, Drey, Staudenmeier), a Schleiermacher által befolyásolt közvetítő theologia s végül Svájcz-

ban Vinet, Malan, Gaussen, Franciaországban Guizot és Mourd, Hollandiában van Osterzee és Anglia és Skócia (Trenck, Chalmers stb.) apologetikáját. Különösen találóan ismerteti a Schleiermacher-féle érzelmi theológiát képviselő Neander és Tholuck apologetikai törekvéseit s hangoztatja, hogy a német prot. theologia e legnagyobb reformátora az apologetikát is újabb, mélyebb evang. útra terelte. Általában e század apologetikáját a pantheista- és materialistaellenes törekvés jellemzi a keresztyénség tudományos beigazolásában és megvédelmzésében.

Végül a XIX. század második korszakát „Darwin utáni korszaknak“ jelzi a szerző az apologetikában. Itt behatóan ismerteti az angol és amerikai (Darwin, Spencer, Drummond, Dawson), a német evang. (Schultz, Kaftan, Harnack), a pozitív evangéliumi (Luthard, Zezwitzsch, Delitzsch, Steinmeyer, Ebrard, Christlieb, Kübel, Crenner, Lemme s speculatívabb irányban (Dorner, Frank, Kähler, Seeburg), a francia (Pressensé, Sabatier, Ménégos), a francia és német svájci (Secretan, Hilty, Godet), a hollandi állam- és szabadegyházi (Kuyper, Barvinck, Lamers) s az utóbbi időből a kath. apologetikát vatikáni pápas, reform. és ókatholikus s mérsékeltbb álláspontján. Nagyobb német apologetikai rendszereket alkotott Hettinger, Stöckl, Gutberlet, s napjainkban Weiss, Schanz és Schell, a tragikus nagy-hírű würzburgi tanár, a kinek nevéhez és műveihez a legújabb Index- és Syllabusmozgalom fűződik a pápas egyházban. Szerzőnk szerint is a legújabb családokozhatlan pápas tantekintély alá helyezett római kath. theologia az apologetika tekintetében is fejlődésre képtelen „corpus mortuumnak“ bizonyult, a melynek minden ízében tudományellenes álláspontján a dogma korrigálja a bibliát s az egyházi tanfejlődést a theol. tudomány összes ágaiban.

Az apologetika kifejlődéséről szóló rajzát a következő találó megjegyzésekkel zárja a szerző: Egyrészt láthatjuk körülbelül a francia forradalom óta oly ellenséges iránynak a föllépését, mely a német Strauss-hoz hasonlóan egyenesen a keresztyénségnek gyökerében és alapjaiban való megsemmisítését célozza, másrészt azonban a hitvédelem oly erőinek és eszközeinek a föllépését is, a melyek a győzelem biztos reményében alakilag és tárgyilag egyaránt messze felülmúlják az előző korszakok apologetikai törekvéseit. Az ellenségek által okozott kár maig is igen jelentékeny, mivel azok romboló műve még mindig fejlődőben levőnek vehető. A Krisztus szent ügyeért folytatandó küzdelem tehát ma sem szünetelhet, mely küzdelemnek azonban máris nagyon jelentékeny eredményei vannak a ker. igazság rendszeres megvédelmzésében. E pozitív evang. eredmények megszerezése az Apologetika II-ik, ú. n. rendszeres részének fogja képezni megoldandó feladatát, mely máris kiadásra vár szerzőnek hátrahagyott iratai között.

Zöckler művének különös értéket kölcsönöz a fölhasznált rengeteg irodalom teljes megbízhatósága, positiv evang. álláspontja, szabatos tudományos fejtegetése s a testes mű végén található gondos név- és tárgymutató. Kegyeletes dolog volt a kiadóktól Jordan gondos összeállításában Zöckler öt évtizedre kiterjedő irodalmi munkásságának a felsorolása, mely a theol. tudomány legkülönbözőbb ágait felölelve, 1856-tal kezdődik s 1906-ig terjed. Szerzőnk egyike a legszorgalmasabb német theol. íróknak, kinek theol. tankönyve, alapos írásmagyarázatai, a kath. táborban is elismert kiváló egyház-történeti dolgozatai s a Herzog-féle Realencyklopädiában közzétett nagytudományú cikkei a legújabb német prot. theol. irodalomnak valóságos gyöngyei. Mohó kíváncsisággal várjuk rendszeres apologetikájának mielőbbi megjelenését.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi június 1-től augusztus hó 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok alapítványai után 5% kamat 1907-re: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház.
2. Alapító tagok alapítványai után 5% kamat 1907-re: Dr. Szlávik Mátyás Eperjes, László Levente Lábatlan, 1906-ra: Szászvárosi ev. ref. egyház.
3. Rendes tagok 12 koronás évi tagsági díjaiból 1907-re: Sándor János Miriszló, dr. Belohorszky János Ujvidék, Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Balogh Ferencz Debreczen, Raffay Sándor Pozsony, Bary József Nagyvárad, Nagykőrösi ev. ref. tanítóképző, Nagy Kornél Csep, Hajdúhadház ev. ref. egyház, Budapesti ev. ref. hitoktató testület, Laky Dániel Budapest, Nánay Béla Budapest, dr. Vécsey Tamás Budapest, Sebestyén Jenő Budapest, Csepy Miklós Berhida, Zitás Bertalan Pthrügy, Róka Lajos Mezőszentgyörgy, Nagy Ignác Miskolcz, 1906-ra: Kovács Lajos Budapest, 1903—1906-ra: Németh István Pápa, 1904—1906-ra: Boros Károly Mezőtúr, ifj. Péter Károly Alsó-Sófalva, 1906 és 1907-re: dr. Körössy Kálmán Debreczen, 1904-re: Incze Lajos Vizakna, 1908 és 1909-re: Szilágyi Farkas Nagyenyed, 1904 és 1905-re: Eöszé Zsigmond Tolna-Némedi.
4. Pártoló tagok 6 koronás évi tagsági díjaiból 1907-re: Földváry László Váczhartyán, Barla Jenő Kisújszállás, Balázs József Beszterce, Sziráczy János Szarvas, Czirbusz Endre Kondoros, Nagy Elek Fugyi, dr. Wirtzfeld Béla Csetnek, Buday Aladár Dancsháza, 1905—1907-re: Tóth István Eger, 1908-ra: Kádár Lajos Nagykanizsa, 1904—1906-ra: dr. Szomor Dezső Hódmezővásárhely, 1905 és 1906-ra: Dusza János Hanva.
5. Segítő tagok 3 koronás évi tagsági díjaiból 1907-re: Göde Lajos Budapest, Mester Attiláné Gyapjú.
6. Adományokból: Bihari ev. ref. egyházmegye 11 K.
7. Károli-alapra: Soltész László nagygyűlés perselypénze 10 K.
8. Kamatokból: Takarékpénztári betétkammat 26 K 97 fill.

Összesen befolyt 717 kor. 97 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 szeptember 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhítat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtelmes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcstanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monográfia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, ára füzve 6 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkáránál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,
THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Egyetemes püspök. <i>Dr. Masznyik Endre</i>	499
2. A vallásról. <i>Dr. Schneller István</i>	512
3. Kálvin a barátai körében, <i>Dr. Márk Ferencz</i>	520
II. Tárcza.	
A tanítvány, a kit Jézus szeret, <i>Takaró Géza</i>	527
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Mészáros János: A keresztyénség lényege, szószéki egyházi beszédek alakjában, —s —s	542
2. Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati theológiába, <i>Sz. M.</i>	547
3. Horváth Zoltán: A teremtés napjai, <i>Sz. M.</i>	549
4. Vallás, hit és szabadság A genfi vallásos kongresszuson tartott felolvasások és beszédek. <i>V. F.</i>	551
5. A Koszorú füzetek 1907. évi sorozata, <i>Sz. F.</i>	553
6. Madách-Kármán: Az ember tragediája	555
7. Könyvészet	557
b) Külföldi irodalom:	
1. Müller I. T.: Die symbolischen Bücher der evang. lutherischen Kirche, <i>Sz. M.</i>	559
2. Stein L.: Die Anfänge der menschlichen Kultur <i>Sz. M.</i>	560

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Egyetemes püspök.

(Az 1907/8-iki theol. akad. iskolai év megnyitása alkalmából.)

Az egyetemes evang. egyház theol. akadémiája fennállásának huszonötödik éve határán és a második negyedszázad küszöbén, szivemben végtelen hálaérettől eltelten áldott jó Istenünk végtelen kegyelme iránt, szememet nem a mult időknek változatos és tanulságos eseményeire, hanem a jelen nagy kérdéseire s még nagyobb követelményeire függesztem. S e kérdések és követelmények közül kiragadom azt, a mely a legutóbbi napokban vetődött fel s foglalkoztatta a gondolkodó elméket s a mely elől többé kitérni nem lehet.

E nagy kérdés s még nagyobb követelmény az „*egyetemes püspöki hivatal*“-nak evang. egyházunk szervezetébe való beillesztése.

Magát a kérdést, a mely — mint tudjuk — már a legutóbbi zsinat alkalmával is felmerült s mint korkövetelmény és egyházi életszükséglet jelentkezett, az „Ev. Órallóban“¹ oly férfiú vetette fel, a kinek személyéhez a gyanúnak, hogy titkolt célok és önző érdekek vezérlik, még csak árnyéka sem férhet, mert jelleménél s állásánál fogva kizárt dolog, hogy az egyetemes püspöki hivatal szervezését más, mint objectiv kényszerítő okok alapján szorgalmazza.

Dr. Zsilinszky Mihály egyházunk azon kevés számú tagjai közé tartozik, a ki az evangéliomi hit és egyház szellemében és szeretetében nőtt nagygyá, a ki annak szolgálatában emésztette fel legjobb erőit, a kinek szive a mi egyházunk felvirágzásáért hevült és lelkesült mindig s a ki amaz eszközök, utak és módok felett, a melyek nagy céljaink elérésére vezetnek, talán a legtöbbet gondolkodott közülünk és ma —

¹ A felvetett eszme fontossága s közérdekű természete készt arra, hogy azzal e becses folyóiratban, a „Prot. Szemlé“-ben foglalkozzam.

Dr. M. E.

más nagy és országos gondjaitól szabadulva — mondhatnám, teljesen a mi szent ügyeinknek él, azokért dolgozik és fárad.

Dr. Zsilinszky Mihály az a férfiú, a ki a történeéseket éles vizsgáló szemmel figyelve, a jelenségeket érdemleges bírálat alá veti s a tényekből levonja kérlelhetlenül a következtetéseket. Őt tetszetős jelszavak, üres s nagyképűsködő frázisok meg nem tévesztik. Diagnózisa biztos — és szinte kétségbeejtő: *a magyar protestantismus, közelebb a mi ág. hitv. evangélikus egyházunk halálosan beteg.*

Egykor — akkor *só* voltunk; ma megízeltlenedtünk s nem vagyunk immár egyébire valók, mint hogy kivetessünk és megtapodtassunk. Egykor — akkor *hegyen épített város* valánk; ma elrejtettünk s nincs, a ki észrevegyen, keressen, szeressen és megbecsüljön minket. Egykor — akkor *világosság* valánk; ma a bennünk levő világosság is sötétségre változott.

Mi ennek az oka? Legdrágább kincsünk, az „*evangéliom*“ vesztítette el talán értékét?

Minden lehetséges. — de ez az egy lehetetlen. Az „*evangéliom*“ ma is ugyanaz, a mi őshajdanta volt: *Istennek ereje minden hívőnek üdrösségére!* Mi hát az ok? Akármint töröm fejemet, én más feleletet erre a kérdésre nem tudok adni, csupán csak ezt: az a bajunk, az a mi halálos betegségünk oka, hogy egyházteremtő elvünkhöz hűtlenekké lettünk, hogy az evangéliom örök fejlődést követelő s biztosító alapljáról letértünk, hogy a korról nem haladunk, a haladó kor szellemével nem számolunk, hogy a régi, elavult betűknél és formáknál megállottunk. Az a bajunk, hogy voltaképp nem is előre, hanem visszafelé megyünk, úgy hogy bizony felfő, — maholnap ősi ellenségünk is elibünk vág és a saját fegyvereinkkel ver meg minket.

Ez a bajunk.

Ha valaki, — *dr. Zsilinszky Mihály* az, a ki ezt tudja, mert ő magas állásában és széles hatáskörében ezt a mi minden téren való nagy elmaradottságunkat, szellemi restségünket és tehetetlenségünket, társadalmi formátlanságunkat és izléstelenségünket s ráadásul végtelen elanyagiasodásunkat, szóval az ősök idealismusa, lelkesedése, munkássága, áldozatkészsége vesztét, kihalását napról-napra látta, tapasztalta. Oh hányszor nyíltak panaszra előttem e miatt ajkai! Senki olyan élénk színnel — s hozzá milyen fájó szívvvel! — nem tudta ecsetelni egyházi életünk bajait s mindenfajta nyomorúságát, mint ő. És senki nem gondolkodott annyit s nem tett annyit bajaink orvoslására, mint ő.

Egyházunk iránt való emésztő szerelme és a jobb jövőbe vetett hite készíté őt legközelebb is, hogy megpenditse az „*egyetemes püspöki hivatal*“ szervezésének kérdését. Nagy merészség, szinte hősiesség kellett hozzá, hogy az álló és poshadó tóba ezt a nagy követ beledobja s annak vizét megzavarja.

Megtette, — érdeme. S sok érdem közt nem a legutolsó az előtt, ki e lépésnek fontosságát, — s még inkább, a ki a megpendített eszme messze kiható erejét s áldásos hatását ki tudja számítani.

Előttem nem volt új a dolog. Azon szerencsés egyének közé tartozom, a kik egykor *dr. Zsilinszky*-nek, a szarvasi lelkes tanárnak, lábainál ültek s a kit ő utóbb érdemtelenül is igaz barátságára méltatott. Mint hálás tanítvány évről-évre meglátogattam őt; gyakorta kedves családi körében is. Meglátogattam, mikor még egyszerű országgyűlési képviselő s b.-csabai egyházfelügyelő volt.

Bizony régen volt az, de igen jól emlékszem, hogy b.-csabai hajlékában már idestova 25 év előtt beszélgettünk arról a témáról, hogyan lehetne püspökeinket önmaguknak visszaadni, vagyis lehetővé tenni rájuk nézve, hogy osztatlan erővel és lelkesedéssel élhessenek magasztos hivatásuknak s ne bénítsa őket a „jó munkában“ ezeryi „apró-cseprő teendő“?

Én akkor — a magam gyarló eszével s vajmi kevés tapasztalatommal — ezt az ideát penditettem meg: a püspök is pap és mint ilyen, nem lehet nyáj, azaz gyülekezet nélkül, — de mondassék ki, hogy ő nem egy helyi, hanem az összes kerületbeli hivek „*rite vocatus*“-a s jog adatik neki az apostoli munka szélesebb körben való teljesítésére. Más szóval — Pál apostol szerint — ő az a pap, a kire reánehazedik az összes gyülekezetek gondja.

Azóta az idő kereke nagyot fordult — s ime már kiforogta „*az egyetemes püspök*“ eszméjét is. *Egyetemes püspök!* Elég a szót kimondani s már azt hisszük, hogy nyakig benne vagyunk a pápistaságban. És kézzel-lábbal dolgozunk ellene, csakhogy valamiképp testet ne öltönn az eszme.

Hát nézzünk szemébe ennek a „*mumus*“-nak. Nézzük meg egész közelről.

A ki azt hiszi, hogy *dr. Zsilinszky Mihály* az egyetemes püspöki hivatal szervezésével egyházunk minden baját meg akarja gyógyítani, — az őt nagyon félreérti. Az egyetemes püspöki hivatal sem a Jézus Krisztust, sem az Ő evangéliomát nem pótolja; az egyetemes püspöki hivatal „az új szellem

felébredését“, „az egyházi tan tisztaságát“ sem biztosítja. Az egyetemes püspöki hivatal csak egy *új szerv* akar lenni a többi mellett, oly funkciók végzésére, a melyekkel „ex offo“ ma senki sem törődik. Vagyis — mint a hogy *dr. Zsilinszky Mihály* contemplálja — egy közeg, a mely az egyetemes ügyeket és érdekeket ápolja, gondozza és védi s az egyetemes intézkedések végrehajtásáról gondoskodik.

Ez eszmére és feladatra én sem mondhatok mást, mint a mit *Poszvék Sándor* kartársam mondott: „Bizony szép, nemes, magasztos egy hivatás! Ideális, fenkölt eszme, mely csakis egy egyházat lángoló szeretettel féltő, nemes érzésű s eszményi gondolkodású léleknek lehet szülöttje.“

Hiszen, ki ne tudná, ki ne látná, hogy az egyetemes ügyek és érdekek ápolása, gondozása és védelme s az egyetemes intézkedések végrehajtása egyházunkban ma egyetlenegy ember, az egyetemes felügyelő vállain nyugszik, a ki bárha minden erejét és idejét szentelné is azoknak, — mégis, állása jellegénél és természeténél fogva, bizonyos (s épp egyházi szempontból eminens értelemben vett fontos ügyek, teszem a papképzés, vallásitanítás, theologiai irodalom, kül- és belmissio stb.) téren vezető, ellenőrző, indító és irányító munkára nem vállalkozhatik.

A dolog természete kívánja tehát, hogy *ha van egyetemes eggház, ha vannak egyetemes ügyek, ha van egyetemes felügyelő, — legyen egyetemes püspök is.* E conclusio elől kitérni nem lehet.

Maga, kiváló egyházjogászunk, *Poszvék Sándor* is igazat ad abban *dr. Zsilinszky Mihály*-nak, hogy „egyházalkotmányunk fokozatos hatóságainak szervezete a legfelsőbb fokon feltűnően következtelen és csonka“, hogy itt bizonyos logikátlanúságra akadunk, — de ő ezt a történeti fejlődés természetes szüleményének tekinti s a hiány pótlására teljesen elegendőnek találná, ha az egyetemes felügyelő és püspök-társelnöke (voltakép bizony csak közgyűlési elnöktárs!) rendelkezésére nagyobb segédszemélyzetet bocsátanánk.

Hát alig hiszem, hogy ez gyökeres segítség lenne. Az egyetemes egyházi püspök-elnök jog- és hatáskörének szabályozása nélkül ezt a czélt, pusztán a segédszemélyzet szaporításával, elérni nem lehet. A szabályozás pedig egyet jelentene *dr. Zsilinszky Mihály* eszméjének elfogadásával és megvalósításával.

Addig, míg nem volt szervezett egyetemes egyház, míg az egyetemes gyűlések voltakép csak a négy egyházkerület barátságos értekezlete voltak — e feladat égető szükségként

nem jelentkezett, mert sajátlagos értelemben vett egyetemes egyházi, tehát püspöki jog- és hatáskörbe tartozó ügyeink sem voltak. *Ma vannak* s mert vannak, magának a gyakorlati életnek kényszerítő ereje már is kifejlesztett egy oly intézményt, a melynek írott jogalapja nincs s a mely épp az említett sajátlagos egyházi ügyek intézését szolgálja s ez a *közös püspöki értekezlet*. Ki a feje, ki az összehívója, vezetője? — nem tudom. De ha van *ilyen*, az már is egyetemes püspök — in nuce.

Értem én azt — épp a történeti fejlemények s törekvések vizsgálatából —, miért fáztunk mi mindig az egyetemes püspöki, vagy, mint gúnyosan mondogatjuk, „*érseki*“ hivatal felállításától s miért állítottunk egyházunk élére mindig egy világi egyént, mint főfelügyelőt? Tiszteletreméltó s egyházunk lényegéből és hitelvi álláspontjából folyó aggályok készítették erre. Az egyetemes főfelügyelői állás nálunk voltaképp tiltakozás minden róm. katolikus izű hierarchikus törekvés ellen. Ez aggályok ébredtek fel és készítették zúgolódásra minket akkor is, mikor superintendenseinkből püspökök lettek. S íme ma már: szinte tüntetünk „méltóságos püspökeinkkel“, — de riadót fújunk, ha közelít a bizonyára „kegyelmes püspök“!

Hát pedig az evangélikus egyházra nézve egy cseppet sem veszedelmesebb a hierarchia, mint a küriarchia, sőt nem tudom én, nem több kárát látjuk-e az utóbbinak?

Hiszen, hogy mást ne is említsek: mik a mi egyházi gyűléseink ma? A ki nem tudná, hová lépett be, alkalmasint azt hinné, hogy valami vármegyei vagy törvényszéki gyűlésbe vetődött. Mindenről tárgyalunk ott a világon élénken, hosszan és sokat, csak a szorosán vett egyházi és vallási kérdésekről nem. Sőt, ha iskolai ügyekre kerül a sor, már akkor is megcsappan az érdeklődés, kiürül a terem. E világ dolgai nagyon is elfoglalták szívünket ott is, a hol ama más világ, az Isten országa szerelmének kellene bennünket heviteni.

De hogy a dologra térjek: az egyetemes püspöki hivatal szervezésének kérdése ma már égető kérdéssé vált. *Dr. Zsilinszky Mihály*, mint gondolkodó elme, voltaképp csak annak az eszmének adott konkrét kifejezést, a mi ösztönszerűleg mindnyájunk lelkében él: közegházunk mai zilált, tudatos terv és cél nélkül való s napról-napra tengődő s züllő állapotában nem maradhat. A mai életszervek a jelenkor fokozottabb tevékenységet kívánó igényei kielégítésére elégtelenek. Azért gondoskodnunk kell új életszervekről s első sorban a legszükségesebből s ez az egyetemes püspöki hivatal.

Csak az a kérdés, beilleszthető-e az a mi egyházszer-

vezetünkbe a nélkül, hogy egyházunk lényegével s természetével, hitelvi álláspontunkkal és a gyakorlati élet történeti fejleményeivel összeütközésbe jönnénk?

E szempontokból a kérdéshez különösen *Poszvék Sándor* kartársam szólott hozzá igen érdekes és értékes fejtegetéseiben.

Neki már mindjárt *hitelvi* szempontból is aggályai vannak. Szerinte ugyanis az „*egyetemes püspök*“ javaslatba hozott intézménye egyházunk sajátos, specifikus felfogásával, a főpásztori hivatalra vonatkozó *lutheri elvekkel* összeegyeztethetetlen, mert — úgymond: — „Egyházunk tana szerint a püspöki hivatal nem *rendi*, hanem *hivatali* fokozat s annak lényege összeesik a lelkészi hivatás lényegével. Különbség csak annyiban van, a mennyiben a püspökben az *apostoli hivatás* összes feltételei mintegy hatványozott mértékben kell, hogy meglegyenek és működése tág körében érvényesüljenek. A lelkészi hivatal pedig *gyülekezeti hivatal*. A lelkész a gyülekezet megbízottja, mandatarius. Éppen azért — hitelvi álláspontból kifolyólag — alkotmányunk szerint „*a püspöknek egyházkerületében rendes lelkészi hivatalt kell viselnie*“. Az egyetemes püspöknek „a gyülekezeti apró-cseprő egyházi teendőkől való felmentése“ egyértelmű volna tehát a püspöki hivatal lényege egyik jellemző vonásának eltörlésével.“

Ez Poszvék Sándor kartársam elvi aggálya.

Hát én aláírom mindazt, a mit a püspöki hivatal lényegéről mond. A püspök és pap között lényegileg nincs különbség — *isteni jog* szerint; de hozzáteszem — hogy egészen tisztán álljon előttünk a dolog: — nincs különbség a pap és a többi hívek közt sem. Mert *isteni jog* szerint mi mindnyájan papok, azaz lelki emberek vagyunk. Az egyházban tehát közöttünk különbséget tenni általában csakis a *hivatal* szempontjából lehet. A hivatal felállításának és betöltésének joga pedig az egyháznak, mint a hívők közösségének Istentől adott ajándéka és azt az egyháztól — mint Melanchthon mondja — el sem is vehetik. Mert a hol egyház van, ott megvan a parancs is: hirdesd az evangéliumot. Azért kell, hogy bírjon az egyház az egyházi szolgák választása és ordinálása jogával is. (Smalk. Czikkek II. R. Melanchthon Értekezése. A püspök hatalmáról.)

De egyházunk épp a hivatal szempontjából a püspökök és pásztorok között tisztán *emberi rend végett* kezdettől fogva mégis némi különbséget tett, s ez a különbség az *ordinálás* (lelkészavatás) jogában csúcsosodott ki, a mennyiben rendszert a püspök ordinálta az igehirdetőket. S ez a jog aztán

utóbb még inkább kibővült s manap minálunk is pontosan körvonalazott *egyházkormányzati* és *főpásztori* jogokban és kötelességekben jelentkezik. Ámde — tegyük újra hozzá — mindig csak *emberi* vagyis *egyházi jog* alapján s *emberi* vagyis *egyházi rend* végett.

Igy áll hitelvi szempontból a dolog. Már most az a kérdés: megvan-e — konkrét szólva — a magyarhoni evang. gyülekezeteknek az a joga, hogy saját, Istentől nyert hatalmukból kifolyólag a közegyház élére a közegyházi, kormányzási és főpásztori (általuk törvényileg és szabályzatilag megállapítandó) teendők végzésére *emberi rend végett* egyetemes püspöki hivatalt szervezzenek s egyetemes püspököt válasszanak?

Hát azt hiszem, e kérdésre éppen *hitelvi* álláspontunkból kifolyólag mást, mint *igenlő* feleletet nem adhatunk. A mily joggal állít be egy kerületi püspököt a kerület, épp oly joggal állíthat be egy egyetemes püspököt az egyetem. A mint hogy egyetemes felügyelőt már be is állított. Ehhez szó nem férhet.

Szó fér azonban a másik kérdéshez: feltétlenül szükséges-e, hogy az az egyetemes püspök egyszersmind helyi gyülekezeti lelkész is legyen?

A múltban úgy volt; de Egyházalkotmányunk már e százados, mondjuk, ősi gyakorlaton is rést ütött. Akármint csürjük, csavarjuk a dolgot, az elvet, legalább elvben feladtuk. Püspöknek s így hát egyetemes püspöknek is nemcsak gyakorló lelkész, hanem theologiai tanár is megválasztható s *Poszvék Sándor* tisztelt kartársam tudja legjobban, hogy ez a közelmúltban majdhogy nem meg is történt. S találoan emeli ki *dr. Zsilánszky Mihály*, hogy „arról pedig nincs gondoskodás, hogy (az esetleg püspöknek megválasztott) tanár azonnal gyülekezetet szerezzen“. De jó, mondjuk, nem is ezen fordul meg a dolog, hanem magán az *elven*: *a püspöknek kell, hogy gyülekezete is legyen.*

Hát én is azt mondom: kell; de kérdem: nincs az összes gyülekezetektől megválasztott s hivatalába igtatott püspöknek gyülekezete? Hát nem övé-e az összes gyülekezetek gondja? Nem egyik legfőbb hivatása-e, hogy gyülekezetéről gyülekezetre járva isteni s emberi jog alapján hirdesse az igét s végezze a főpásztori teendőket? Van-e templom, melynek ajtai meg nem nyílnának előtte s van-e szív, mely főpásztorát igaz örömmel ne fogadná be?

Apostoli hivatását nem teljesítheti külön helyi gyülekezet nélkül? Hát Pál apostolnak volt külön helyi gyülekezete?

Nem; — *hitelvi* nehézség éppenséggel nem állja útját annak, hogy püspökeinket a helyi gyülekezeti gondok vagy — mint *dr. Zsilinszky Mihály* bizonyosan nem a sajátlagos lelkészi, igehirdetői, hanem sok minden egyéb dolgokra gondolva mondja — „az apró-cseprő teendők” alól feloldjuk s őket igazán kerületük püspökévé, illetőleg papjává tegyük.

Jól mondja *Poszvék Sándor* kartársam: lutheri elv, hogy a lelkésznek gyülekezete legyen, illetőleg én fordítva mondanám, hogy a gyülekezetnek lelkésze, vagyis igehirdetője legyen, mert isteni parancs az evangélium hirdetése s mert az igehirdetésen alapszik nálunk minden. De ebből voltaképp nem az következik, hogy a püspököt már most okvetlenül valamely helyi gyülekezet magában véve is egy egész embert kivánó papjává tegyük, hanem következik az, hogy a püspök a hatósága alá tartozó gyülekezeteknek igazán főpástor, valódi apostola legyen. Mert még igazabb lutheri elv, hiszen maga Luther mondja s épp a „*A keresztyén gyülekezet jogáról és hatalmáról*” irt művében: „Az igehirdetés hivatala a legmagasabb hivatal. Éppen azért, a kire az igehirdetés hivatala ruháztatik, az olyan, *ha tetszik*, keresztelhet, úrvacsorát (misét) szolgáltathat, a *lelkipásztori teendőket* végezheti, ha pedig nem akarja, megmaradhat *pusztán az igehirdetés* mellett és a keresztelést és a *többi kevésbé fontos dolgokat* másokra bízhatja, a mint Krisztus tette és Pál apostol és más apostolok tették.” (I. Kor. 1, 17.; Apost. Csel. 6, 4.).

Hát igen, — épp ezt akarja *dr. Zsilinszky Mihály*. Akarja, hogy püspökeink s így hát az egyetemes püspök is a maguk joghatósága körében igazán és kizárólag az *apostoli* munkát végezzék, hogy — saját szavai szerint: — „Az egyetemes püspök a gyülekezeti apró-cseprő egyházi teendőktől felmentve, az egyetemes egyházat igazgassa, vezesse, emelje, a hol kell, védje, a kül- és belmissiót irányítsa, a külföldi protestáns hatóságokkal érintkezzék, az egyetemes protestantizmus erejét gyarapítsa és ezzel összhangban a hazai egyház-egyetem minden hozott határozatait végrehajtsa.”

Igazi Pál apostoli munka! Ha találunk rá Istentől apostoli kegyadományokkal megáldott alkalmas férfiakat, bizony mérhetlen áldás volna az a mi pusztuló, züllő evangéliumi egyházunkra! S mi — rettegünk ennek még a gondolatától is! Miért? Hát azt is tudom s méltánylom is. Félünk attól, hogy e lépéssel még jobban belemásznak a *római katholicismusba*, félünk attól, hogy ezzel leromboljuk egyházunk alkotmányának *demokratikus* alapjait, azt a szervezetet, a melynek sar-

kalatos alapelve, hogy „minden hatalom az egyházközségből ered“ (Egyh. Alk. 11. §.).

Hát mondom, méltánylom én ezt az aggodalmat, de megvallom: nem értem. Hiszen épp ennek az egyházalkotmányi alapelvnek betetőzéséről és a legmagasb fokon való érvényesítéséről van szó, nem pedig annak lerombolásáról.

Ugyan, kérdem, kitől nyerné nálunk a maga jogát és hatalmát az az egyetemes püspök? Talán a római pápától avagy a koronás királytól? Szó sincs róla. Az az egyetemes püspök épp úgy az összes egyetemi gyülekezetek meghívottja megbízottja, szóval mandatáriusa lenne, mint a hogy az ma az egyetemes felügyelő s mint a hogy most a kerületi püspökök meghívottjai, megbízottjai, szóval mandatáriusai az összes kerületi gyülekezeteknek.

Jogkörét és hatáskörét, — egy szóval minden munkáját a közegyház törvénnyel s szabályokkal állapítaná meg — s legnagyobb lenne szolgálata, de legnagyobb felelőssége is.

Pápistaság ez? Távol legyen. Pápistaság az, mikor a hatalmat szolgálat, a tekintélyt felelősség, a jogot kötelesség és ellenőrzés nélkül állítjuk az intézmények élére. De a hatalmat a szolgálattal, a tekintélyt felelősséggel, a jogot kötelességgel és ellenőrzéssel párosítani; — ez igaz evangéliumi protestáns elv. Mert ne gondoljuk azt, hogy a protestantismusban nincs tekintély, törvény és rend, ellenkezőleg, épp az igazi tekintély, az igazi törvény és igazi rend biztosítják a mi szabadságunk helyes kifejtését és érvényesítését. A mi mai ú. n. evangéliumi protestáns egyházi életünk mind ez értékes javak nélkül szűkölködik. Fejetlenség, irálytalanság, kipkedés-kapkodás, valóságos chaos uralkodik minden téren.

Bizony tanulhatnánk mi valamit a róm. catholicismustól, talán ma többet, mint valaha. S új erőre kapnánk, ha azt, a mit ők rosszul csinálnak, jól csinálnók meg; ha az ő hamis szervezetükben rejlő erőt, egészséges s jól kiépített s talán világraszóló ev. protestáns szervezetben értékesíteni tudnók, a mint ők értékesítették s értékesítik ma a mi egyetlen erőnket: az igehirdetés hatalmát szóban, *írásban* és tettben.

Nem az egyetemes püspök beállításával adnók mi fel a demokratikus alapot, hanem feladtuk akkor, a mikor a szükség parancsoló kényszere alatt állva a püspök mellé alkalmazott másodlelkészek, irodavezetők s missionáriusok választását a gyülekezetek jogköréből kiragadtuk és a kerületi gyűlésekre, illetőleg valójában a püspökökre bíztuk. S e miatt senki sem jajdult fel, pedig ez már valóban elvfelelés.

Egy dologban azonban feltétlenül igazat adok *Poszvék*

Sándor kartársamnak és ez az, hogy *dr. Zsilinszky Mihály* felveti ugyan a szép és magasztos eszmét, de a mily világosan és határozottan tűzi ki az egyetemes püspök feladatát, oly homályban és tájékozatlanságban hagyja a közvéleményt arra nézve: mi módon lehet a megpendített eszmét meg is valósítani. Pedig itt legalább is annyira fontos a „*hogyan?*“, mint a „*mi?*“

Ez igaz. Ámde az is igaz, hogy ez az eszme megpendítésének érdeméből semmit sem von le, ellenkezőleg, mindnyájunkat kötelez arra, hogy, ha az eszmét egészségesnek és életrevalónak találjuk, gondolkozzunk megvalósításának módozatairól is.

Lám *Poszvék Sándor* kartársam gondolkozott s csak hálával tartozunk neki, hogy idevágó nézeteit, sőt a szerinte elfogadható megoldási módozatot is kifejtette előttünk.

Ha jól értettem meg a dolgot, — ő az egyetemes püspökség eszméjével, melyet elvben üdvösnek talál, csupán azért nem tud megbarátkozni, mert ezt az új hivatalt egyházi alkotmányunk keretébe beilleszteni nem lehet. Nem lehet elvi s még inkább gyakorlati okokból.

Az elvi nehézségen már túlestünk. Kimutattam fentebb, hogy e részben akadály nincsen; de épp a „*hogyan?*“ kérdésénél jelentkeznek a kétségkívül igen fontos s szinte leküzdhetetlennek látszó *gyakorlati* nehézségek.

„Az egyetemes püspöki hivatal szervezésével ugyanis — mondja *Poszvék Sándor* kartársam — az egyházkerületi püspökök sokágú munkái nem apadnának; az egyetemes püspöknek, a ki az egyházkormány legfelső fokozatának egyik intéző közege lenne, a sajátos püspöki hivatás betöltésére tere nem lenne, mert ő voltaképp sem gyülekezeti lelkész, sem főpásztor nem volna s a többi kerületi püspökökhöz való viszonyát is szinte lehetetlen szabályozni.“

Azért *Poszvék Sándor* kartársam, érezve, hogy azok a nagy bajok, a mikre *dr. Zsilinszky Mihály* rámutatott, tagadhatatlanok s sürgős orvoslásra szorulnak, bár elvből ellenzi a felülről való építést, mégis mint pozitív javaslatot megkoczkáztatja a felsőbb, tehát az *egyetemes egyházi tanács* szervezését, mint olyant, a mi a *zsinatpresbiteri* s ettől elválaszthatatlan *képviselési* elvvel összhangzásban van. „Mert — úgymond — evang. felfogás szerint az egyházi hatalmat nem egyes ember, hanem csak egy, a közbizalmat képviselő testület gyakorolhatja.“ S hiszi, hogy egy ily testület, ha zsinatilag szervezett egyházkormányzati közeggé fejlődne, az „*egyetemes püspök*“-nél sikeresebben végezné azokat a fel-

adatokat, melyeknek megoldását a javaslatba hozott új intézménytől várják.

Elismerem, hogy mind e gyakorlati nehézségek tényleg fenforognak, de meggyőződésem az is, hogy azokat nem lehetetlen dolog elhárítani s a kitűzött célt teljes megnyugvásra elérni.

Új intézmény létesítésénél sok minden körülménnyel kell számolnunk s ezek közt, a mint legelső az egyház lényegéből folyó elvek sértetlen fentartása, úgy másrészt nem utolsó a történeti fejlemények, a traditio, az egyházi közszellem és közszükségletek tekintetbe vétele sem.

Azért felfogásom szerint az egyetemes püspökség új intézményét is mind e tényezők mérlegelésével kell megvalósítanunk.

Az egyetemes püspök igenis ne csak egyetemes egyház-kormányzó egyik közeg, hanem valóban *püspök*, m. p. *társ-püspök*, *lelkipásztor* és *főpásztor* legyen s elsősorban annak a magasatos apostoli hivatásának éljen, a melynek képét éppen *Poszvék Sándor* kartársam oly gyönyörűen rajzolta meg III-ik cikkiében.

Az *egyetemes püspök* és általában *minden püspök* mentve legyen attól a sok bürokratikus dologtól, a mi őt legszentebb hivatásának teljesítésében lépten-nyomon bénítja és akadályozza.

S végre az egyetemes püspök legyen természetes intéző közegé mindazon fontos egyetemes egyházi ügyeknek is, a miknek ma gazdája nincs, holott azok egyházi életünk elevenébe vágnak s állandó és fontos gondozást igényelnek.

Ez az elvi álláspont és a gyakorlati követelmény az egyházi életszükséglet.

A „hogyan?”-ra pedig javaslatom ez.

A történeti fejlődés magyarhoni evang. egyházunk természetes központjává avatta Budapestet, az ország szívét. Legyen Budapest evang. egyházunknak is szíve.

Meg kell teremteni a budapesti központi egyházkerületet s a budapesti püspököt kisebb kerület élére állítva, fel kell ruházni az egyetemes püspöki teendők végzésével. Hogy mi nevet adjunk neki, hogy legyen-e „*egyetemes püspök*“, vagy „*központi püspök*“ vagy (ad normam: igazgató lelkész!) „*igazgató püspök*“, — az mellékes. A kinek az egyik név nem tetszik, válaszssa a másikat; csak a lényegét ne ejtse el.

Budapest óriásilag nő. Már ma 10 paróchiát lehetne ott — a hitoktatók felhasználásával — tehát könnyű szerrel alakítani — s a püspök egyszersmind budapesti első vagy fő-

lelkész lenne. Hozzá csatolhatnók a budapestvárosi, a pest-megyei, a zólyomi és túróczi esperességeket s az esetben a bányai kerület többi részéből kialakulna az alföldi püspökség Békéscsaba központtal. Vagy — a mi még czélszerűbb lenne — zsinati törvényhozással Budapestet exterritorialis központtá tennék s egymagából alkotnánk egy külön püspökséget.

S ez esetben: Budapesten egyesítenék egyházi, irodalmi s társadalmi erőink színét, javát.

Ott állítanók fel az evang. theol. fakultást és tanárképzőt.

Ott központosítanók az egyet. nyugdíj- és gyámintézetet s onnan igazgatnók.

Ott virágoztatnók fel a Luther-Társaságot.

Ott szerveznók az egyetemes diakonissa-intézetet!

Ott az egyetemes lelkész- s tanárvizsgáló bizottságot!

Ott tartanók az egyetemes lelkészértekezleteket!

Ott állítanánk evang. könyvnyomdát és könyvkereskedést.

És minden intézményt és munkát, a mi egyetemes jellegű, ott összpontosítanánk s ott végeznénk.

S ott szerveznók azt az egyetemes egyházi tanácsot is, a melyet *Poszvek Sándor* barátom proponál s a melynek elnöksége az egyetemes felügyelőből és egyetemes püspökből állana. S természetesen ily tanácsokat szerveznénk a kerületeken is.

Hogy ez központosítás, centralisatio, az igaz. De hát nincs-e minden egészséges testnek, szervezetnek központja? S nagyobb erő-e a szétszórtság, mint az összetartás?

Nem; addig nem lesz belőlünk semmi, míg éleletszerveinket mind ki nem fejlesztjük s erőinket mind nem egyesítjük, míg közös egyházi öntudatra nem ébredünk.

Addig — mint az oldott kéve hullunk-hullunk s végül is teljesen széthullunk.

S hogy ez csak „*az alakról*“ való gondoskodás, pedig hát *fő a szellem*, azt pedig alulról kell nevelni; azt nem lehet paragraphusokkal megteremteni!

Hát ezek mind igen tetszetős, de bizony-bizony üres jelszavak! Hiszen „közel négyszáz éve egyebet sem tettünk, mint mindig alulról építettünk. Olyan nagy baj az, ha egyszer már fedelet is akarunk húzni házunkra, hogy ne ázzunk, fázzunk benne? S ha a gazdátlan ügyek élére embereket (adja Isten, hogy a leghivatottabbakat!) állítunk, — ez csak „*alak, paragraphus?*“ És szellem és áldás csupán alulról származik s felülről nem jöhet soha?

Egy a fődolog csak: érezze, tudja mindenki, hogy minél magasabbra állítják, annál inkább nagyobbodik szolgálata és felelőssége, hogy „a ki első akar lenni ti közöttetek, legyen mindenek szolgálója“. S legyen erő alatt, hogy a kik fent méltatlanok a szolgálatra, azokat onnét leszállítsa s helyüket hivatottakkal pótolja.

Az a fődolog, hogy gondolkodjunk és dolgozzunk fent és lent egyaránt, mert beszélni azt tudunk, pedig az Isten országa nem beszédben, hanem erőben vagyon.

Ma vajmi keveset gondolkodunk, még kevesebbet dolgozunk, ma — úgy látszik — az „osztzkodás“ korszakát éljük. Csak aztán, míg mi magunk közt osztzkodunk, mások is meg ne osztakozzanak rajtunk.

Igenis, *dr. Zsilinszky Mihály*, e *gondolkodó és dolgozó* lélek nem új paragraphust, hanem „a holt betűbe életet akar önteni. Keresi az árván maradt egyetemes ügyek élére az embert, a ki azokkal és sok más egyéb fontos dolgokkal teljes lélekből, hivatásszerűleg törődjék s egyháza felvirágoztatásáért élni, halni tudjon.“ Mert hisz teljesen igaza van *Poszvék Sándor* kartársamnak abban is, hogy „nem a jogszabályok sokasága a mi bajunk, hanem az, hogy nincsenek, a kik azok végrehajtásával törődjenek, úgy a mint azt várhattuk“. Ha nincsenek, teremtsük elő őket.

Emeljük föl azért szemeinket és látván, mely sok az aratnivaló, kérjük az aratásnak Urát, küldjön minél több aratót az ő aratásába!

Igen, kérjük őt, hogy küldje el minél előbb az „*evang. egyetemes püspököt*“ is! Mert „*jó munka*“ vár rá.

Dr. Masznyik Endre,
theol. igazgató-tanár.

A vallásról.

II.

A vallásnak ezen a pagogikus úton nyert meghatározása ellenében hallok ezt az ellenvetést, hogy e meghatározás ráillik ugyan a keresztyén vallásnak egy bizonyos felfogására: de nem a vallásnak primitív alakulására. Ez ellenvetéssel szemben utalok az embernek ama meghatározására, a mely szerint benne érzéki észlényt látunk; s kérdem már most, hogy a ma született gyermekben, hol az észlényi mozzanat?! Fejlődők lényegét nem a kiindulási pont, hanem a célpont jelezi, a mely mint entelechia, mint ható erő, benne volt, de nem láthatóan már a kiinduló pontban is.

Igy vagyunk a vallással is. Nem keressük annak kifejlett lényegét ama tapogatódzásokban, kapkodásokban, a melyekben a vallási fejlődés megindul, hanem abban a kifejlett éltető erőben uralkodó állapotában, a melyben a férfikorra emelkedve teljesen kiszámíthatóan, biztosan, *jellemszerűen* nyilatkozik meg.

Ezzel azonban nem állítjuk azt, hogy ama primitív tapogatódzásokban és kapkodásokban nem nyilvánult meg már is a vallás lényege. Ha a vallás lényegünkhöz tartozik: úgy az ember felemelésében már is a vallásra, tehát arra a törekvésre, hogy az egyes ember Istenhez viszonyulva, létét, jólétét fentartsa — akadunk.

Természetes azonban az, hogy e *törekvés* az „Éniség“ természete, fejlődési fokozata szerint különböző alakban nyilatkozik meg. Ha a fejlődésünk nem egyéb, mint az önző érzéki Éniség fokozatáról való felemelkedés az érzéki fölött uralkodó személyiség fokozatára: úgy igen természetes, hogy a vallás primitív megnyilatkozása akár a motivumot, akár a tárgyat, akár a célt és kultuszt illetőleg is érzéki lesz.

Vak esély és folytonos veszély környezi a primitív embert. Itt is, ott is hatalmas ellensége tűnik fel: a feltünőben, a

rendkívüliben látja ezért is a segítő hatalmat is Érzéki *fetischt* vesz ezért magához. Ez fokozza erejét, biztosítja életét. Ápolva s édesgetésekkel, bókolasokkal lekenyerezve imádja őt vagy szidja, veri, elveti a hütlent, új fetischt véve maga mellé. A maga analogiája szerint *animisticus módon* nézi a természetet s így ebben is ártó, sötét lények megnyilatkozását látja ott, a hol megijedt vagy pörül járt. Kerüli is azért e helyeket.

A közös ellenség, a kalandos hajlamok közössége a magában álló egyeseket, különösen erősnek, hősnek vezetése mellett egyesítette. A vezér fetische zászlóként vezetett, s ez pótolta a többiek fetischét. Minél nagyobb volt a vezér sikere, annál inkább emelkedett hatalma, úgy hogy az eddigi félelmi és bizalmi töke mind a vezérre szállott, a kinek segélyével minden bajból kimenekültek. Feltétlenül megbiztak benne. A feltétlen hatalom el nem mulhat, különösen nem akkor, midőn halálával dönti el az ellenséges összecsapáskor a győzelmet. Az álom analogiája mutatja, hogy merev, nyugvó test mellett bejárhatjuk a leggyorsabban a legtávolabbi vidékeket is s a fapálczából kipattanó tűz, hogy van a test mögött még egy illő, lelkes, élő szellem is. A hős is halála daczára él, csak alszik. Alvó állásban, felfegyverkezve, biztosan elhelyezve, — étellel is ellátva — lova és szolgálja kíséretében várja csak azt a pillanatot, a melyben övének nagy veszélye őt felkelésre, segítésre felhívja. A *hősök* kultusza a kalandos kornak természetes kultusza.

A kalandos kor erőszakoskodása jószágra, az út alkalmas legelőkre és ezzel a békés foglalkozásnak vágyára vezet. A kalandos sereg családokra oszolva *letelepszik* nomadias elve elkülönül, s a családfőben magával viszi a vezér feltétlen tekintélyét és hatalmát s ezzel azt a tőkét is, a mely a hősök kultuszát a családfőnek, ennek elődei, tehát az *ősök* kultuszává alakítja át. Ők mint manesek, mint penatesek eredeti temetkezési helyükön — vagy a tűzhely vagy a küszöb alatt védik, óvják hű utódaikat, unokáikat minden baj ellen s itt a tűzhely mellett még az üldözött ellenséget is — ha könnyörögve közeledik, minden bajtól megóvják. Nékik áldoz a hálás utókor; oltalmukban bizton érzi magát a családtag.

Már a nomadizálás közben is, a mint azt az ariai őskor nyelvkincsével is mutatja, a földműveléssel foglalkoztak az állandó lakhelyen visszamaradt nők, aggok és kiskorú gyermekek. Minél inkább biztosította a földművelés a megélhetést, annál inkább felhagytak a nomadizálással. Család családdal egyesült πόλις-ban.

A családfő tekintélye az ősök kultuszával megmaradt ugyan a családon belül; de a család is betaglalódott egy magasabb jogrendbe. A családfő fölé helyezkedett a község feje, a család elszigeteltségével adott vérbosszút átvette a község büntető hatósága; a differenciált kulturmunkát isteni hatalmak fogadták oltalmukba; s a köz és jogviszonyok állandósága fölött, az eskü szentsége fölött örködött a minden isteni hatalom fölött álló földnek és mennynek Ura. Így válnak az Erinnysekből Eumeeidák; így fogadja pártfogásába a kulturális érdekeket Apollon és különösen Pallas Athene, így örködik az eskü szentsége fölött Zeus horkios. Az egyes ember e szellemekhez viszonyulva létét, jólétét biztosítja.

E biztonság az embert később tovább ki nem elégíti. A közbiztonságban megindult versenyben sikerről-sikerre juthatunk: meggazdagodunk, polgári ambícióink a népszerűség diadalait üli: s ime a vagyon egyszerre tönkre megy; a népszerűség forgandó s tulajdonképpen nem is úrrá, hanem szolgálává tesz; végre ezt is, amazt is, a mint beesteledik életünk napja — itt kell hagynunk. Nincs a *πολις*-ban igaz biztonság, nincs igaz nyugalom és boldogság. „Cor nostrum inquietum“. Szívünk, egész lényünk nyugtalansága csak emelkedik, minél mélyebben tekintünk önmagunkba. A megszüntetett külső zavar, a legyőzött külső ellenség mi bennünk támad fel. Lelkünkben ott van a zavar, ott vannak az egymással küzdő gondolatok, ott leselkednek a titkos romboló érzelmi vágyak s veszélyvel, halállal fenyegetik a lelkünkben létező nemes törekvéseket, lelkünkkel adott jó hajlamokat, teremtésünkkel adott *jobb* „*Énünket*“. Forró imában keressük a minden *szentnek*, minden *jónak* forrását, hogy ebben erősödve őrizzük meg jobb *Énünket* tisztán! Mégis elbukunk! minden törekvésünk hiábavaló, minden fohászuk hatástalan. Gyarlóságunk, semmiségünk tudatától áthatva sajgón érezzük a bűnnek súlyát s tudjuk azt, hogy a bűn végső gyümölcse, a halálra, érdemek vagyunk. Sem a véletlen, sem semmiféle külső körülmény, sem bármiféle emberi intézmény rajtunk nem segíthet. A bűnnek zsoldja a halál. Le kell ezt fizetni, a szentségében megsértett Istent, csakis őt kell kibékíteni, haragját kiengesztelni. S felszáll az engesztelő áldozatok füstje! Növényt, állatot, embert áldozunk; csonkítjuk, sanyargatjuk önmagunkat csak-hogy *Énünkről* vérrel mossuk le bűneinket s így a kiengesztelt Isten elé léphessünk s benne és általa örökké élhessünk.

Az ethikai fejlődés az elmélyedő és emelkedő embert e juridikus képzetkörből kiemeli s így a megsértett vérengző zsarnok és a hidegen ítélő bíró helyébe a jóságos szívű, min-

dent éltető kegyelmes Istent állítja. Nem mozgat minket ekkor már a szolgálai félelem motivuma, de felkél a kegyelem napja világitó, melegítő sugarainak hatása alatt a hálának, az odaadó bizalomnak gyermeki érzelve, hogy az atya szent szívének szellemében nyerje jobb Énünk feltétlen, el nem muló értékének, létének alapját és erejét s hogy így szívünk igazán megnyugodhassék Istenben és érezze Augustinussal: „*Cor nostrum inquietum, donec requiescat in Deo*“.

Nem áll az, hogy a vallás a kultúra fejlődésével jelentőségében veszítene. Csak a motívum, a tárgy, a hatásnak köre, a kultus alakja változik. Nem külső, érzéki ellenség, hanem benső, szellemi bajok és bűnök és a kegyelem tapasztalatából kifakadó hála érzelmei indítanak a felsőbb hatalomnak keresésére; nem külső, utcai rendet, közbiztonságot, hanem szívünk, érzületünk tisztaságát, békéjét és nemesre való törekvését biztosítja a vallás.

Vallási kultuszunk nem abban áll, hogy Istent hordozunk magunkkal csillogó kövek stb. alakjában, ezt tápláljuk, ezt átkozzuk felcserélve mással; sem nem abban, hogy földi, euhemerisztikus szellemek számára rendezett czeremóniákban avagy a szentségében megsértett Istennek itt vagy ott bizonyos időben hozott különböző áldozatokban biztosítjuk saját létünket, hanem abban, hogy lelkünk egységes háttérbe vegyük fel az istenit s benne és általa éljük örök életünket.

Igaz az, hogy a vallás mindinkább elveszti érzéki, külső, mutatós, hogy ne mondjam, utcai jellegét; igaz az, hogy mindinkább háttérbe szorul. E háttér azonban a legszentebb hely, életünket szívgyökerében és így egészében erősítő és éltető és megszentelő hely.

Legértékesebb, legsajátosabb értékeinket elrejtjük a világ előtt. Minél tisztább, minél szentebb valamely érzelm, annál inkább kerüli a profanumot. Az egyest egész lényében megszentelő szerelem nem a szájban, hanem a szívbe rejtőzve honol. A szülő szeretete nem akkor igaz, ha mutatós, hanem ha láthatatlanul is mindenben, még a harag, a feddés és büntetésben is — csak a beavatott által érthetően nyilvánul meg. Nem jó, nem igazán boldog az a nő, az a család, a mely mindenütt feltűnik, a melyről mindenki beszél, hanem inkább az, a melyet észre sem veszünk, a melynek viselkedése magától értetődő, természetes. A hazaszeretet nem frázisban, nem az utca lármájában, hanem a szív felemelkedésében és a haza gondolata által megszentelt, fokozott munkában él. Így már most érthető, hogy Jézus Krisztus is, midőn sajátos érzelmeit Isten előtt imában feltárta, hogy Istentől

nyerjen éltető erőt: visszavonult a pusztába, félrevonult még a külön maga mellé vett legkedvesebb tanítványaitól is, hogy egyedül — egészen egyedül legyen az ő Istenével; érthető, hogy híveitől, a mennyiben igazán imádkozni akarnak, azt kívánta, hogy ne álljanak az utca sarkaira, a mint azt a farizeusok teszik, — hanem vonuljanak vissza kamarájukba, zárják el annak ajtaját, hogy ők is egyedül — teljesen egyedül lehessenek az Istennel.

Elzárt, a szentek szentjében, személyi életünk egységében, központjában folyik le titkon, elrejtve a világ előtt a vallás folyamata; de azért, mivel lelkünk központjában, egységében: ezért is kihat e folyamat lelkünk minden tevékenységére, egész lelki életünkre, úgy hogy mi *mindent* e szellem által érintve végezzünk. A vallásnál nem a „mi“, hanem a „miként“ a lényeges. (Ezt már Schleiermacher szépen, de előtte már Luther is egyszerűen jelezte). A vallásos élet harmonikus akkordjáról emelkedik le életünk melodiája; a melodia egyes hangjai mögött ott van a mindent kísérő szent hangulat, a mely egész életünket *egy* imává alakítja.

Életünk antinomiái, paradoxonjai tényleg még csak a vallásos életben nyernek megoldást és mély értelmet. Folyton változunk: de bensőleg egyek vagyunk; vándorlás ami életünk és mégis mindég otthon vagyunk; haladunk a sír felé és legyőztük a halált; véges életünk közben éljük végtelen, örök életünket; a mult és a körülmények természeti és történeti törvényeinek hatalma alatt folyik le életünk s mégis közvetlen erővel érezzük azt, hogy minden külső hatalomtól menten *új életnek kezdeményezői* mi vagyunk; a világ szolgaságára visz empirikus Énünk, de intelligibilis Énünk alapján szabadok vagyunk. Végességünkkel járó bajok és bűnök a pessimismus meredélyére állítanak: jobb Énünk a jó győzelmét hirdeti s felel az optimismus fellelgvárába; egyediségünk alapján értelmesen felhasználunk addig is míg élünk, mindent a magunk érdekében s valljuk így a materialisztikus önzésnek az elvét: társas lényünk alapján másokért élünk s hirdetjük az altruismus elveit; egyedi Énünk alapján a kellemest, a boldogságot hajhásszuk, eudaimonisták vagyunk: s ethikus lényünk alapján hódolunk a kötelesség kategorikus imperatívusának.

Paradoxonok, ellentétek mozgatják életünket, nemcsak mint elméletileg megoldandó gondolatok, hanem mint egész lényünkre, létünkre nehezedő gondok, a melyek életünket, üdvünket veszélyeztetik.

S e paradoxonok, ez antinomiák, e gondok mind megoldódnak s mély értelmet nyernek a vallásban.

Isten az ő lényege, a szeretet alapján, a mindenséget egészében, de minden ízében léte és fejlődése érdekében meghatározza, mozgatja. E ható ténykedés az emberben tudatossá és így célátételezővé válik; úgy hogy minden egyes ember Istennek egy-egy sajátos célgondolatja, a mely az ember létének végtelen jellegű alapja és fejlődésének mozgója. Ezt az intelligibilis Ént, ezt az egészet létében és fejlődésében sajátosan szolgáló célgondolatot kell az egyes embernek a történeti hatalmak hatása alatt — intuitíószerűen megelélni, tudatra emelni s hivatásszerűen érvényesíteni. Ez csak úgy lehetséges, hogyha mi empirikus feltételezettségünk közben is minél gyakrabban elmélyedünk isteni célgondolatunk, intelligibilis Énünk alapján a mindenség gondolatait szeretettel gondoló Istenbe s e végtelen erővel létünk forrásával érintkezve *erősödünk* jobb s mivel isteni, ezért is multhatlan *Énünkben*.

E kölcsönhatás végső célja, ezért is imánk állandó, egyedül jogosult témája: Legyen meg a Te akaratod! vagy ugyanez — vonatkozásban embertársainkhoz, a mindenséghez: „Jöjjön el a Te országod“. Megtörténik mindez, ha minden egyes az ő sajátos isteni célgondolata, jobb Énje alapján az egésznek, a mindenségnek élő szerve, a mely éppen sajátos célgondolatjának tudatra emelésével és érvényesítésével szolgálja az egészet. Midőn kiki ezt a sajátos célgondolatját éli: teljesíti Isten akaratát; s midőn Isten akarata szerint él: építi Isten országát!

Ez építő étellel tényleg megszűnnek az antimoniák, s mély értelemmel bírnak a paradoxonok.

A ki isteni célgondolata alapján viszonyul Istenhez: ebben a célgondolatban bírja *egy és ugyanazon* voltának alapját minden változás daczára; ebben leli fel állandó ott-honát a külső körülmények hullámozása mellett; ebben éli örök életét, haladva a sír felé. Ez isteni célgondolatban, mint sajátos Énjének alapjában bírja *igaz szabadságának* alapját: bármennyire is fonódjon egybe cselekvénye a történeti okozati mechanizmus törvényszerűségével. Csakis ez Istentől való függésünk önállósít sajátos célgondolatunk alapján a világtól, úgy hogy akkor, a midőn e sajátos célgondolatunk alapján akarunk, cselekszünk, nem másnak, hanem kizárólag önmagunk, sajátos Énünk természetét követjük s így igazán szabadok vagyunk.

Ez isteni célgondolat útján Istenben, mint a szeretetben birjuk alapját nemcsak önmagunk örök életének, hanem Isten országa jövetelének megvalósulásának s így azon bizalomteljes

győzelmi hangulatnak, mely az optimismus világnézetében nyer kifejezést, mely ennek következtében a bűn és bajban aesthetikailag csak háttért lát a jónak fényes kiemelkedésére; ethikailag pedig előkészítőt az elégtelenségre, a kétségbeesésre s így a jónak befogadására s másrészt alkalmi okot a szeretet és kegyelem megnyilatkozására s mindezek alapján oly hatalmat, mely rosszat akar: de csak jót teremt; s melylyel szemben az Istenben szeretettel megbízó mindig tapasztalja, hogy azoknak, kik Istent szeretik — mindenek javukra szolgálnak.

Végre megszűnik az önzésnek és a szeretetnek, az egoismus és az altruismus ellentéte is. Midőn *isteni célgondolatunknak*, tehát jobb Énünknek sajátos Énünknek élünk és ezt műveljük, ezt erősítjük: akkor éppen ebben és ez által szolgáljuk legtisztábban, legodaadóbban a közösséget, s a közösségben az egyest is, úgy hogy azt mondhatjuk, hogy minél inkább vagyunk egoisták, annál inkább vagyunk altruisták is. De nemcsak ily általánosságban; a közösség, az Isten országa szempontjából oldódik meg az egoismus és altruismus ellentéte, hanem egyes *embertársainkra* való tekintettel is. Ha sajátos isteni célgondolatunk által vezéreltetve Istennek, a szeretetnek szempontjából nézzük önmagunkat, valamint embertársainkat, úgy a szeretet szemével csakhamar felfedjük embertársainkban is jobb Énjüket, azt az isteni célgondolatot, a mely nekik is feltétlen értéket ad az egészre való tekintettel is s a melyet midőn mi is elismerjük s fejlődésben támogatjuk, létében fokozzuk: tehát szeretjük, önmagunkat is szeretjük, mivel általa az *egészet* erősítve önmagunkat is erősítjük mint szerv élvén az egészben és az egész által. Nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű ez állásponton, hogy felebarátunkat úgy szeressük, mint önnönmagunkat.

S megszűnik végre az az antinomia is, a mely az eudaimonismus és a kategorikus imperativus közt létezik. Kant ellenséges hangulattal nézett le korának elpuhult hangulatára, a mely mint életcéljában a boldogságban pihent meg s viszont korának még legnemesebbjei is idegenkedve tekintettek fel arra a magaslatra, a honnan ridegen hangzott feléjük a csak tiszteletből, de nem szeretetből teljesítendő észnek törvénye. Az eudaimonismus és aethikai rigorismus ellentétek, a melyek az együvé tartozót egymással szembesítik.

Miben is áll boldogságunk? Énünk elismerésében, Énünk fokozásában. Minden csak attól függ, hogy mit értünk „Énünk“ alatt. Ha azt az érzéki Ént értjük alatta, a mely érzéki szükségleteinek kielégítése után vágyódik és ebben a kielégítés-

ben érzi önmaga fokozását: úgy nincs, mi nagyobb ellentétben lenne az ész szavával, mint e hedonistikus állati boldogság. Ha pedig Énünk nem egyéb, mint a történeti hatalmak szavának visszhangja, úgy hogy ez Énünk alapján mit sem kívánunk, csak is Énünknek a történeti hatalmak által való elismertetését, dicsőítését: úgy az Ennek e mástól függő elismertetésével, fokozásával, tehát boldogságával misem áll élesebb ellentétben, mint a mással mit sem törődő, semmiféle feltételhez sem kötött kategorikus imperativus. Ha ellenben Énünk az a jobb Én, a mely mint isteni cél gondolat feltétlen erővel, benső szükségyszerűséggel, ezért is szabadsággal ténykedik mi bennünk, a melynek indítását követve emelkedünk, fokozódunk létünkben: de egyszersmind egészen sajátos módon, ezért is feltétlen módon szolgáljuk az egészet, építjük Istennek országát: így Énünk fokozásával járó boldogságunk egyszersmind a mi bennünk ténykedő isteni ész törvényének kategorikus módon és mégis szabadon, örömmel történő teljesítése.

Minél odaadóbb módon teljesítjük e törvényt, annál inkább emelkedik, fokozódik jobb Énünk létében egész valójában s így annál boldogabbak vagyunk.

Azok az antinomiák, azok a paradoxonok tehát, a melyek minket nemcsak mint gondolatok foglalkoztatnak, hanem mint súlyos, egész létünket, boldogságunkat, üdvünket veszélyeztető *gondok* nehezedenek mi ránk: megoldódnak, mély értelmet nyernek.

Lelkünk egységében befolyó, a hitben és a kijelentésben érvényesülő viszonyulás az emberi és az isteni szellem közt biztosítja éppen Istenben, tőle való függésünkben jobb Énünket, igazlétünket, valamint az egészet építő, a mást odaadólag szeretettel szolgáló, boldogító ténykedésünkben szabadságunkat, boldogságunkat, üdvünket.

Dr. Schneller István.

Kálvin a barátai körében.

A nagy helvét reformátor komoly munkában eltöltött életének egy kedves és derűs epizódjával foglalkozunk jelen közleményünkben. Annyival szivesebben mutatjuk pedig őt be ez oldaláról olvasóinknak, mert a történetírók legtöbbje, eléggé igazságtalanul, úgy emlékezik meg Kálvinnól, mint rideg, magába zárkózott természetű emberről, kinek az ártatlan baráti, társasági örömök iránt nem volt *semmi* érzéke.

Számnélküli levelei teljes betekintést engednek e tekintetben nemes lelkébe; és mi, éppen e levelek nyomán, ki fogjuk mutatni, hogy Kálvin a legnemesebben érző emberbarát volt, ki örömet tárta ki szívét a hozzá közelebb állókkal szemben. És ez már kétségtelenül egyik legkedvesebb oldala neki, melynél az ő szeretetreméltó egyénisége a legmarkánsabban kidomborul. S a ki abban kételkedni merne, mire pedig életének egyik legkiválóbb írója, *Henry*,¹ rámutat: „hogy Kálvin az ő érczkeményiségének látszó kebelében meleg, bensőségteljes, szeretet után vágyakozó és szeretetben megnyilatkozó szívet hordott“, — az olvassa csak át figyelmesen az ő meghitt barátaival folytatott levelezéseit, a melyekből legott azt a biztos meggyőződést meritheti, hogy nála egy olyan gyöngéd, szeretetreméltó, odaadó és hű baráttal állunk szemben, a kihez fogható az *összes* reformátoroknál *nem* található fel.

A történetírók megragadó, kedves vonásokban ecsetelik a német reformátornak, Luthernek, valóban egészséges és tiszta keresztyén alapokon nyugvó, családi életét és ama bájos viszonyt, a melyben ő az ő „Kató“-ját boldogította; s ezzel szemben mintegy hátrányául tudják be Kálvinnak azt, hogy noha Genfből gyakrabban hosszabb időre eltávozott, még sem maradt fen csak *egyetlen* sora sem, melyet nevéhez

¹ Henry III., 85.

írott volna; de ebből az esetből nagyon helytelenül vonják le ez írók ama következtetést, hogy a genfi reformátor teljesen érzéketlen volt a családi életnek fenségesebb eszményi oldala iránt. Nem, ezerszer nem...! Igaz, hogy ő e téren Lutherrel szemben egészen háttérbe szorul. Túlkomoly jelleme nem igen engedte meg, hogy a női körökben olyan tetszős szerepet foglaljon el, mint a kedélyes német reformátor; de meghitt barátai közelében örömet elhagyta zárkózott természetét és egész valójában kitárta szívét azok előtt, a kik őt megértették. Erős önérzetének tudatában Luther sohasem tudta megszokni azt, hogy barátaival, mint magához hasonlókkal bánjon el; és ha valamelyikőjéről elismerőleg nyilatkozik is meg szíve, ez a dicséret úgy hangzik, mint nyájas leereszkedése egy szellemi fensőbbségének teljes tudásával bíró embernek. Ellenmondást, az ő szilárd meggyőződésével szemben más véleményt, nem szívesen tűr el azoktól, a kiktől tudja azt, hogy magasan felettök áll. Sőt későbbi éveiben, midőn Luther Béza megjegyzése szerint: „kálvini tapasztalatokkal lett gazdagabb“, vagyis testi szenvedése miatt sok keserűség ejtette foglyul az ő lelkét, barátaival szemben tanúsított magatartása éppen nem volt kellemes és üdítő, hanem a legtöbbször nehézkes és tövises. Jól tudjuk, hogy maga a türelmes és szelid Melanchton, ki leggyakrabban tartózkodott Luther közelében és legjobban ismerte őt, hozzávaló viszonyát később: „rabszolgai állapotnak“ jelezte,¹ melytől fél, hogy — elébb vagy utóbb — közöttük teljes elhidegüléshez vezet.

Mily egészen más képet mutat nekünk Kálvin e tekintetben! Nézzük meg csak őt közelebről az ő meghitt barátainak körében: *Farel*, *Viret* és *Béza* társaságában és azonnal feltűnik előttünk az a páratlan nyájas, bizalmas és szívélyes viszony, a mely őket egybefűzte. Még ha egymás gyengéinek emlegetésére kerül is a sor, ez is valóságos apostoli intészsámba megy, melyet maga Kálvin is, bármelyik barátja részéről jőjjön is az, engedelmes készséggel elfogad. Egyszer *Farel* szemben majdnem *esdőleg* emeli fel szavát, midőn írja: „a villámok és mennydörgések soraidból megrázólag hatottak reám és gyermeki engedelmisséggel fogadom el tőled azokat. Csak arra kérlek, hogy ne ítélj meg *túlspórig* eljárásomat.“² Éppen ilyen viszonyban érzi magát *Béza*val szemben is, a kit nemcsak barátjának nevez, hanem magát

¹ Lásd Galle: Charakteristik Melanchtons p. 96.

² Lásd: Stähelin Calvins Leben I. kötet 312. lap.

engedelmes fiának és tanítványának hívja, a kihez ő, mint követésreméltó mesteréhez, bizalmas hangon szól mindenkor. „Atyám, legdrágább atyám!” így kiált fel leveleiben sokszor. Műveit küldi el a mesternek megbíralás végett; gyakran tanácsát, segítségét és gyámolítását kéri munkája közben s örömeiben szívének teljességét, bánatában lelkének egész keserűségét önti ki vele szemben.

Az igazi testvéries *egyenlőségnek és szabadságnak* emez alapján, mely különben is minden tartósabb és áldásosabb barátságban *legelső* feltétele, olyan benső, kedves és törhetetlen viszony állott elő a genfi reformátor és barátai között, a mi ránk *ma is* ama benyomást teszi, hogy itt igazi keresztyén férfiakkal s egyenesen a szenteknek közösségével van dolgunk. E baráti körben, melynek *irányt* Kálvin nemes lelke szabott, nincs egymással szemben semmi rejtegetni, semmi eltitkolni való. Öröm és bánat, gyengeség és önrzetes öntudat, aggodás és remény, leverő állapot és vigasztalódás... sőt az emberi életnek legaprólékosabb eseményei sincsenek eltitkolva *egymás közt*. Mindent feltárnak egymásnak, a mi szívöket nyomja, hogy esetleg a teher könnyebben elhordozható legyen a közös vállakon. S Kálvin határozott jellemét itt láthatjuk a legjellegzetesebben feltüntetve az ő barátjaival folytatott levelezéseiben, melyek nem csak legvilágosabb, hanem leghűbb tükörét is képezik az ő kiváló egyéniségének. Most lelkének egész keserűségét erős szavakban önti ki s kiméletlen szemrehányással és panasszal támad; majd bocsánatért esd és keresztyén alázattal ismeri be, hogy eljárása igaztalan és méltatlan volt. Egyik levelében keserű panaszra fakad az életnek súlyos terhe és kellemetlensége felett, mely vállaira ónsúlylyal nehezedik és a mely mintegy napi eledelét képezi s kívánja a halált, hogy őt, e neki éppen nem tetsző működési körből megváltsa; a másokban pedig teljes meggyőződéssel tesz tanúbizonyságot arról a rendíthetetlen elhatározásról, hogy *addig* Genfet el nem hagyja, míg ügyét diadalra nem juttatja s felhívja barátait is, hogy bátorságukat semmi szín alatt el ne veszítsék, hanem gondoljanak arra is, hogy ő is velök együtt érez és szenved; de azért nem esik kétségbe a jövő felett.¹

A protestáns egyház eseményekben gazdag történelme aligha mutathat fel *hasonló* jeleneteket, mint a milyenek a reformátorok e szűkebb baráti körében gyakran előfordultak, a melyek igen érdekes világosságot vetnek az ő egyéni jel-

¹ Calvins Ausserungen, bei Hundeshagen p. 253.

lemökre is. Mindegyikőjük úgy tűnik fel előttünk, mint határtalan buzgalmű *lelkipásztor*, a ki örömet él nemes és magaslatos hivatásának; a ki nemcsak vigasztalást nyújt ott, a hol égető szükség van erre, de maga is vigasztalást keres másoknál; a ki nemcsak megosztja terhét barátaival, de vállaira is veszi azoknak terhét; a ki nemcsak maga örül a sikerült munka felett, de részelteti örömében azokat is, kik erre érdemesek. „Valóságos örömnappjaim nekem“, írja Kálvin Virethez intézett egyik levelében „bármelyikötöket is láthatom, hacsak rövid pár órát is szenteltek időtökből nekem“. Midőn legkedvesebb barátját Bézát a francia vallásháború dúlása alatt *sokáig* nélkülözni kénytelen, kebeléből eme bánatos sóhaj tör elő: „soha olyan nyommasztó nem volt rám nézve az élet terhe, mint a mióta e leghűbb atyai barátomat nem láthatom és nehezen tudom elviselni *nála nélkül* tovább az élet súlyos csapását“. A mint pedig később arról vesz hírt, hogy Béza Genfben utaztában beteg lett, sőt némelyek halála hírét költötték, egyik barátjához írott levelében (melynek czimzése elveszett), szívének egész keserűségét önti ki, midőn írja: „E perczen vettem soraidat, melyek egészen levertek és kibeszélhetetlen bánatot okoztak szívemnek. Éppen most jelentik nekem, hogy Bézát a gyilkoló pestis körünkből elragadta. A föld poráig lesújtott e hír engemet, ki az ő nemes barátságával mindenkor dicsekedhettem; de nemcsak engemet, hanem az egyházat is, a melyet most pótolhatatlan veszteség ért. Nem volna bennem az emberi érzésnek egy parányi szikrája sem, ha be nem ismerném, hogy mit vesztettem el én ő benne, ki nekem nemcsak hiv és igaz barátom, de atyám is vala. Hát még az egyháznak vesztesége milyen rémitő! Ha az ő lelkének nemességére, erkölcsi életének fönségére és egész lényének ama szűzies tisztaságára (*candor*) gondolunk, a mely őt, minden jók előtt, kedvessé tette. Óh ha a mi könyörgésünk visszaadhatná őt még egyszer az életnek!“¹ Midőn Viret feleségének súlyos betegsége tudomására jut, a legnagyobb gyöngédséggel írja a férjnek: „Kedvesed felgyógyulását naponként az Úr kegyelmébe ajánljuk. Légy meggyőződve, hogy éppen úgy aggódunk az ő életéért, mintha csak *a mienk* volna. Azonnal küldöm hozzád a jeles *Textor* orvost, hogy tanácsát igénybe vehessétek“. És a mint ez a nő, a nyújtott orvosi segítség daczára is jobblétre szenderült, egész megható melegséggel így ír a férjnek: „Jőjj, azonnal jőjj hozzám, hogy mély fájdalmad itt enyhüljön és rettentő

¹ Lásd: Calvins Briefe. Amsterd. Ausgabe 160. levél.

csapásod nálam kinyugodhasd. Gondom lesz rá, hogy téged bánatodban itt senki ne zavarjon. Itteni testvéreid megígérik neked ezt s bizonyára Genf polgárai is ehhez tartják magukat. Megrázólag hatott ránk ama megdöbbentő hír is, hogy itt némelyek azok közül, a kik szívesen várták volna ezt, egyenesen *a te halálodról* beszélgettek. Soha alkalmasabb időben nem jöhetett volna a hirt megczáfoló leveled! A mint ez megérkezett, az örömnök olyan határtalan megnyilatkozása vett erőt rajtunk, hogy azt még csak leírni sem lehet. De miért tartalak tégedet továbbra is vissza e levélírással attól, hogy azonnal, minden késedelem nélkül, mihelyt csak teheted, hozzánk jöjj. Midőn *Farel*, a kit Kálvin tréfásan „zabolátlan oroszlán“-nak nevezett el, hajlott kora daczára egy 18 éves leányt vett feleségül, leverő érzések közt, de a melyből a keresztyén megbocsátás nemes hangja csillan elő, írja a neunburgi lelkészeknek: „Egészen levert és megnémított a vett hir. Még rövid fél évvel ezelőtt ez a szegény testvérünk előttem kinyilatkoztatta, hogy őt, mint futó bolondot, egyenesen ártalmatlanná kell tenni, ha *ilyen* korban, *olyan* fiatal leányt nőül venne. Bocsássátok meg azonban az ő lépését, tekintve hűségés szolgálatára“.¹

Lényegileg ugyanez a nemes hang vonul át a helvét reformátornak ama leveleiben is, melyeket azon barátaihoz és munkatársaihoz intézett, a kik vele szorosabb viszonyban nem állottak ugyan, de hozzá mégis a szeretet és tisztelet kötelékeivel voltak fűzve. Ilyenek p. o. *Bucer, Gryneus, Capito, Bullinger, Melanchton, Miconius, Vadian, Haller, A. Lasco* és mások. Ezekkel is mindig úgy bánik el, mint Krisztus egyháza építésének nagy munkájában, érdemes munkatársaival.

Nem lehet feladatunk itt Kálvin leveleinek tömkelegéből továbbra is terjedelmes kivonatokat közölni; hadd emeljünk ki még azonban pár jellemző vonást ezekből.

Midőn 1551-ben, csaknem egy időben, Bucernek és Vadiannak haláláról értesül, keserű szavakban fakad ki ama veszteség felett, mely, ezek elhunytával, *újólag* érte őt. „Ismét sebek, mindég csak sebek! Gyászra új gyász jelentkezett...! Vajha az Úr mielőbb elvenne már engemet, hogy *ne kelljen* nekem túlélni és elsiratni mindazokat, a kik szívemhez kötöttek“.² Egy ifjú barátjáról, Varenniusról, a ki mint titkár rövid ideig oldala mellett működött, következő

¹ Calvins Schreiben an die Neunburger Geistlichen I., 45. l.

² Lásd Calvins Leben von dr. Stähelin. II. kötet, 408. lap.

nyilatkozatot teszi: „Mig velem élt, az élet terhe is könnyebb volt nekem; most pedig minden pusztá és kietlen körülöttem. Unom az életet.“

Hogy mint *lelkipásztor*, mint felelt meg magasztos hivatásának Kálvin eme *távolabbi* barátainak körében, tanúságot tesz erről ama pár sor, melyet *Libertet* Kristófhöz intézett: „Kedves Kristófum! Leveled elején felhozod, hogy nem vagy többé *eléggyé erős a hitben*. E vallomásod a milyen kellemetlenül, éppen olyan fájdalmasan érintett engemet. Vizsgáld meg csak *közelebbről magadat*, mert a hiba egyedül csak *benned* rejlik. Bizonyára nem ismered kellőleg az evangéliumot. Ereszd csak az ekevasat kissé mélyebbre az Úr szántóföldjébe s meglássd, hogy lelked meggazdagodik és a hitben erősödni fogsz. Mit gondolsz, *hová* vezetne az, ha még hinni sem tudsz!“ *Sturm* strassburgi polgármestert, ki az ottani ref. gyülekezetnek hatalmas oszlopa volt, felhívja, hogy az idők viharai közt tekintetét *föl a magasba* irányítsa, a mely ügyüket végre is diadalra vezeti és nem engedi meg az ingadozást. „Ha Istennek egyházát — írja neki — teljes szétrombolás fenyegetné és az Úr e földet teljesen megsemmisítené, hogy e felett saját mennyei országát építse fel és abban az övéit maga köré gyűjtse, mi *akkor* is együtt leszünk és együtt maradunk. A mi barátságunk szent, hű és bensőség-teljes“. Midőn *Knox*, a skót Farel, nejét elveszíti és ez az erős akaratú reformátor, a kit soha emberi tekintet meg nem félemlített, mégis a csapás súlya alatt ingadoz és szívének fájdalmát Kálvin előtt önti ki, ez a nagy reformátor a szeretetnek és vigasztalásnak olyan megható hangján fordul hozzá, a melyen csak igazi nagy lelkek szólhatnak. És végre az is említésre érdemes, a mint ezt egy legújabbkori történetíró jelzi:¹ „hogy mindazon genfi polgárok, a kik az ő korában éltek és vele ott *gyakrabban* éruőköztek, úgy tekintették magokat, mint Kálvin családjának gyermekeit, a kik előtt e reformátornak ajtaja és szíve, éjjel és nappal, minden időben nyitva volt“. Kálvin volt az, a kit Bolsec és a római egyház történetírói szivtelennek és emberi szörnyetegnek írnak le és a kit *még a mi sorainkban is némelyek*, a kik az ő nagy és nemes lelkébe *kellőleg* soha be nem tekintettek, rideg és zárkózott természetű egyénnek festenek le.

Midőn Luther, hogy közleményünk zárórészéhez közeledve, még egyszer összehasonlitsuk e két nagy jellemet,

¹ Lásd: In der genfer Archäologischen Zeitschrift IX. kötet, 391. lap.

élete végéhez közeledett, jól tudjuk, hogy tőle még legjobb barátai is, a kik körében gyakrabban megfordultak, némi személyes sérelmeket gyakran szenvedtek el. Általában véve sokszor tapasztalhatták azt, hogy az aggkorral együtt járó érzékenység erőt vett rajta és kedélye mindig keserűbbé lett: addig Kálvinnál éppen ennek *ellenkezőjét* tapasztalhatjuk. Mennél többször időzött valaki az ő körében s mennél közelebről megismerte őtet, annyival jobban megszerette s annyival gazdagabb és bensőségtejjesebb lett az ő baráti szive. Még a kik eléggé oktalanul gyűlöltek is e nagy egyéniséget, midőn közelébe juthattak és megismerték, megszegyenülve némult el minden gyalázkodásuk. Haldokló ágyánál pedig ott állott Genfnek *összes* lakossága; s még azok is, a kik sokszor ellenséges érzülettel viseltettek iránta, meghatott szívvel nézték őt, sirva és jajgatva. Nem állott ott többé barát és ellenség, hanem egy, a fájdalom súlya alatt összetört tömeg, a mely teljes valójában érezte azt a veszteséget, a mely az ő halálában nemcsak Genfet, hanem az egész evangéliumi keresztyénséget érte.

Kell-e hatalmasabb tanubizonyosság Kálvinnak baráti nemes szive mellett, mintha még felemlítjük azt is, hogy maga *Melanchton* nem kíván egyebet, *csak azt*, hogy: „fáradt fejét Kálvin kebelére hajtsa le és ott halhasson meg!”

Dr. Márk Ferencz.

T Á R C Z A.

A tanítvány, a kit Jézus szeret vala.

— Vázlatos jellemzés Jánosról. —

Ki volt a Krisztus? — oly kérdés, a melynek ma a legkicsinyesebb kérdések is elébe kerülnek, de a melynél nagyobb érdekű nem állított még az emberiség elé. Minél szélesebb körben tisztázódik e kérdés, annál magasabb fokra hág a társadalmak kulturája, anyagi és szellemi jóléte. Ez ma már nemcsak theologiai vagy logikai igazság, hanem történeti és tapasztalati tény.

Sok nagyszabású, de ezerszerre több törpe lélek adott már választ e kérdésre a lefolyt századokban. De minő tarkabarkaserege a feleleteknek! Itt egy theologus — régi vagy modern elfogultsággal; ott egy bölcselő — több-kevesebb önhittséggel; amott egy sociologus, társadalmi, erkölcsi reformátor — vastag hitelenséggel; úgy hogy — a regényírókat (Renant és társait) s a mai kétes ízű ujság-tárczákat (mert már néha ezek is „foglalkoznak“ a kérdéssel) nem is számítva — valóságos chaos veszi körül a Jézus személyiségét illető kérdést.

Melyik hát az igazságra vezető út? Bizonyára a történeti. Ennek kövезéséhez óhajtok járulni az alábbiakkal.

Ha túlságosan titokzatosnak tetszik a Krisztus személye, imé itt van egy történeti alak, János apostol, a kit egészen jól megismerhetsz — életrajzi adatokból és saját munkáiból. S a tanítvány majd biztos tájékozást fog nyújtani a Mesterről. „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők“ (Ján. 15, 5.) — e szavak csudálatos világításba helyezik előttünk a Jézust és a vele történetileg is személyes összeköttetésben élt tanítványok viszonyát. Az elrejtett szellemi életműködés legmélyét világítják meg e szavak. Pál apostol szerint a vad olajfák — a pogányok — „beoltatnak“ (Róm. 11, 17, 20.) a

szelíd, a „szent“ Olajfába. De azokkal a közvetlen tanítványokkal másként áll a dolog. A „szőlővesszők“ nem beoltattak a szőlőtöbe, hanem *kihajtottak* abból. Volt egy igazi élő szőlőtő, tehát hajtásainak is *kellott* lenni. És a szőlő(tő) a hajtásairól felismerhető és megismerhető; ezek hozzák a gyümölcsöt, a mely csalhatatlanul megmutatja a tő, a gyökér minőségét, életerejét. A Mester az ő tanítványaiban ismerhető meg igazán, a kikben élt, s él és „gyümölcsöt terem“. Megismerhető pedig legkivált János apostolban. A nélkül, hogy a mai divatos ember-kultusz, hős-imádás tévedésébe esnénk (a mi az irigységgel és ócsárlással ugyanegy talajból burjánzik föl), — János alakját bátran állíthatjuk a tizenkettő között az első helyre. Nem, hogy őt magasztaljuk, — ez ellen ő tiltakoznék a legérzékenyebben: „Meglásd, azt ne miveld! . . . Istent imádjad . . .“ (Jelen. 19, 10., 22, 9.); hiszen, a mivé lett, Istennek köszönhette. Hanem igenis, előtérbe helyezük őt, mert általa legfényesebben tündököl a — Krisztus dicsősége! És ilyen célból maga is legelsőnek állott volna — ha kell, még a gyalázat, a szégyen kövén is — „ama („másik“) tanítvány“, a ki, ha saját személyéről volt szó, még a nevét is elhallgatta.

*

(A tanítványok.) Jézus megjelenése a földön, a történelem központi ténye. Még a kik tagadják is az Ő magasabb természetét, kell, hogy elismerjék, hogy Vele új korszak nyílik s hogy az Ő személye — bár nagyon rövid ideig működött a földön — a leggyümölcsözőbb befolyást gyakorolta az egész emberiségre.

Az evangéliumokból kitűnőleg — Benne oly tökéletes mértékben öltött testet a szeretet és igazság, melyet — mint egyáltalán lehető — soha még csak nem is képzelt az ember. Jelenlétében a bűn kiváltképen vétkessé és ufálatossá lesz, s a szentség kiváltképen vonzóvá és kedvessé. Ő a hiba nélküli típusa az emberi nemnek, — a láthatatlan Isten igazi képmása a földön, — a mennyei dolgok kinyilatkoztatója, — a bűnből szabadító. Hatalmas lépést tesz az ember, a mikor az istenségről való száraz, elvont fogalmát fölcseréli az ótestamentumi „Én vagyok . . .“-kal; de még hatalmasabbat akkor, mikor ez „Én vagyok . . .“, a Jézus Krisztusban szemmel láthatóvá lesz előtte.

Ez azonban az emberiség óriási seregéből *valósággal* csak keveseknek adatott; s még e kevesek közül is sokan „látván nem láttak“ (Ján. 1, 10., 12, 37., 16, 3.; I. Ján. 3, 1.). Hogy azért a föld minden tája és minden korszak hallhasson

Róla, bizonyos követőket választott, a kik hallják az Ő beszédeit, lássák cselekedeteit; — a legbensőbb közösségben élt velők, hogy tiszta, határozott benyomásokat szerezhessenek az Ő személyiségéről s lehessenek Néki *élő tanúi*. És ezzel bizonyára jobban kielégíti elménk és szívünk követelményeit, mintha valami elvont tételekből álló szent könyvben hagyta volna számunkra, a mit hinnünk és cselekednünk kell.

S mert az Ő személye a szó igazi mély értelmében „*Csalálatos*“ (Ésai 9, 6.) volt, a melyet a maga teljességében egymaga egyetlen ember sem foghatott volna föl, több bizonyágtévőt választott, a kik mind más és más alaptermészettel bírtak s nem egymásnak másolatai voltak, minők az ugyanazon formában gyúrt sáralakok. E különböző egyének mind-egyikére szüksége volt; — a minthogy egyetlen virág nem képes arra — bármennyi szépséget és színes ragyogást nyert is a naptól —, hogy élénk varázsolja mindazt, a mi a napfényben van: — erre a legelső szerény hóvirágtól az ősz utolsó rózsájáig minden virágszálra szükség van.

Hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy a tanítványok mind különböző karakterrel bírtak. Nem egyforma alakú szócsövek, hanem élő egyéniségek voltak, — épp úgy saját értelmi és erkölcsi képességekkel, speciális tapasztalatokkal felruházva, mint mi vagyunk. Csak megnevezem Pétert, a sanguinikus, heves indulatú tanítványt; „az igazságos“ Jakabot, — a kire a jeruzsálemi gyülekezet először bízott, — merész ethikai természetével, értelmi és kormányzási tehetségével; Tamást, az óvatost és fürkészőt, a ki rest a dolgokat pusztán hitre elfogadni s követeli az ő értelmi kifogásainak teljes kielégíttetését; a publikánus Mátét, a ki boldog csendességben húzódik meg Jézus mögött; Judást, Jakab testvérét, a kinek levele felriaszt, mint a vészharang kondulása éjjelen; — vagy — hogy a többit már ne említsem — Iskáriotes Judást, éles, számító szemével, a ki mint sötét, kísérteties árny követi a Krisztust.

Mindenik más jellem, más értelmi és érzelmi állásponttól tekintvén a Jézus személyét, kiben ezért mindenik valami egyebet lát s talál, mint a másik. Mindenik a maga szükségei szerint talál kielégíttetést Ő benne.

Mindazáltal tagadhatatlan, hogy ez individuumokban bizonyos közös elemekre is találunk, a melyek egyebeknél alkalmasabb eszközeivé tették őket annak a célznak, melyre választattak.¹ Egy kivételével mindnyájan galileaiak voltak, faji

¹ Még az áruló Judás is e célra választott — bármily különösen hangzik is ez állítás. Ő különösen erős és értékes bizonyágtévő! Mert

azonossággal s bizonyos „ingenium perfervidum“-mal. A gyakorlati életből hivatnak el, a hol megszokták érzékeiknek és józan eszüknek használatát; tehát nem valami álmodozók vagy visionáriusok voltak. Hogy „írástudatlanok“ (Csel. 4, 13.) voltak, — ez, kivált lelki dolgokban, nem általános neveltség és tudatlanság értelmében veendő, hanem csupán úgy, hogy a rabbini tudományban, ama kor mesterkélt kulturájában nem nyertek kiképeztetést. S ez csak nyereség volt rájuk nézve: mert van oly bölcsesség is, mely — vak. Az ő „írástudatlanságuk“ megmentette őket „szellemes“ teoriáktól (melyekhez alkalmazkodniok kell a tényeknek még manapság is); minden sophistikától szabadon — értelmileg egészségesebb állapotban, s egyszerűbb és tisztább belátásúak maradtak, mint bármely rétege az akkori zsidóságnak. Szóval alkalmabbak voltak tanubizonyosságokul, mint a kik farizeus vagy szadduceus befolyástól már saturálva valának.

*

(János szülőföldje.) — Ilyen alkalmas egyéniség volt János is. A mikor először találkozunk vele, még ifjú, — alig lehet húsz éves. Bethsaidába való, — ama halász-faluba, ott a galileai tenger északi partján, közel a helyhez, a hol a tejfehér Jordán sebesen belefut a tengerbe. Az egész vidéken csendes báj ömlik el még ma is; még szebb lehetett ez az újtestamentumi időkben.

A tenger, a mely Robinson méretei szerint valamivel több, mint 20 km. hosszúságban és közel 10 km. szélességben terül el, a Földközi-tenger-szin alatt nagy mélységben (körülbelül 200 méternyire) fekszik.¹ Tiszta, áttetsző vize különböző helyekről nézve és különböző időkben különféleképen ragyog. Most mint egy sötétkék tükör játszik a hegyek között, majd mint megolvadt ezüst csillámlik a napsugárban, majd pedig változatos színekben tündöklöklik, mint az opál smaragdba rakva. Partja — itt kövecses, ott fövényes és a sok szép kagylótól gyöngyfehér; másutt meg nagy, durva kövek borítják. „Keleti partjáról minden zöldelés hiányzik, és egy poros csupasz meredekség az egész, a melynek festőien komor kifejezése

ha bármily csekély hibát, kifogásolni valót felfedezhetett volna Jézusban, ő lett volna a legelső, a ki ezt hangoztatja, ha másért nem, hát — hogy saját lelkiismeretét megnyugtathassa s eljárását valamiképen igazolhassa. Judás bizonyítja legerősebben, hogy Jézus a Bünnélküli volt.

¹ Barrows: „Sacred Geography and Antiquities“-ből vettem a földrajzi adatokat.

csak fokozza a kék tükör fényét.¹ Távol északon a Hermon hegyláncz havas tetői emelkednek méltóságteljesen.

Narancs-, citrom-, mirtus- és datolyafák még ma is találhatóak. Az utas illatos füveken tapos, ha erre jár. A partokat ékes tollazatú madarak látogatják s a víz fölött tengeriszárnyasok serege röpköd. A napkeltének és napnyugtának színpompája megragadó. „Isten — mint a rabbik mondották — ezt a tengert minden más tengerek fölött szerette.“

Ma az egész vidék felett gyászos csendesség ül, de egykor mozgalmas élet zajlott itt mindenfelé.

Itt töltötte ifjú éveit János. Atyja, Zebedeus, halász volt saját bárkáival és szolgálival (bizonyára napszámos munkások voltak ezek). Anyja, Salome, ama galileai nők egyike volt, a kik követték Jézust; valószínűleg rokona — ha nem éppen nővére — volt Máriának, Jézus anyjának.²

Képzeliünk el egy kegyes, boldog zsidó otthont, a melyben napról napra egészséges öröm cseng. Az iskolai évek multával a fiúk atyjuk mellé kerülnek a halászbárkába. Ez a csendes életmód alkalmas táplálója a gondolatokba merülésnek, a függetlenség érzésének és a türelemnek. — Neveltetésük a lehető legegyszerűbb volt. Nagyobb részében ott folyt le az éjjeli égbolt alatt és a csillagok társaságában, a bárkában.

E külső körülményekhez hozzá kell még vennünk azt a különös, mystikus várakozást, a mely ekkor sok mélyen gondolkodó lelket elfoglalt Zsidóország határain kívül is. Esengve, fűrkésző tekintettel, sejtelmes várással tekintettek mindenfelől a közel jövő elé; — mintha érezték volna az idők jeleiből, hogy minden népek közös vágya közeledik a beteljesedés felé.

Körülbelül ilyen külső és belső hatások alatt áll János, a mikor mint ifjút először megpillantjuk. Úgy tetszik előttünk, mintha távoli köd mystikus homályából bontakoznék ki alakja: — egy szelid, álmódzó tekintetű ifjú, csendes tünődéssel, ismeretlen távolba mélyedő szemekkel és gyermekes egyszerűséggel és alázatossággal. Ilyenformának láttuk festményeken; ilyenek rajzolja képzeletünk, a mikor a „szeretet apostolá“-ra gondolunk.

De a mint jobban elmélyedünk az ő személyének megismerésében, a jellemét alkotó vonások mind határozottabbak

¹ Tischendorf.

² Máté 27, 56., Márk 15, 40. és János 19, 25. összehasonlításból lehet ezt következtetni. A két első evangélista szerint Mária, Jézus anyja, Mária Magdaléna, Mária, Jakab anyja és Salome állnak a kereszt közelében; János szerint pedig Jézus anyja s ennek nénje, Mária, Cleophas felesége és Mária Magdolna. Lehetett Jézus anyjának Mária nevű nővére? S ha nem, úgy ki ez a megnevezetlen nő? Nem Salome?

és élesekbbek lesznek. A mikor a Jézus csodás alakja tükrözódik benne — mint az ég a galileai tenger mélységeiben —, ő nem csupán szép, sima tükör, nem passzív elfogadója és visszatükrözője a fénynek, hanem egy nagy, mélységes lélek, végtelenül szelid, gyöngéd szeretettel, de végtelenül erős enthusiasmmussal és aktivitással az igazságért. S az ő tünődő, csendes tekintete nem bizonytalan szemlélődés, hanem a szeretetnek mély és csendes éleslátása; — olyan, mint mikor valaki kutató szemével az ég csillagfényes azurjának mérhetlenségeibe hat.

*

(A sasszemű tanítvány.) — Egyik fővonását János jellemének találóan fejezte ki a régi ker. egyház, a mikor repülő sas által symbolizálta, a mely merészen szegzi éles szemeit az izzó déli nap vakító fényének.

Sasszemű tanítvány volt ő nemcsak spiritualiter, de bizonyos tekintetben physikailag is. Ennek illusztrálására szolgálhatnak a következő — saját evangéliumában leirt — mozzanatok.

A keresztrefeszítés estéjén a zsidók megkérték Pilátust, hogy intézkedjék a holttestek levételéről, hogy ne maradnának azok szombat napján a kereszten. El is jöttek a vitézek és a kétfelől levő latornak megtörték lábszárait, Jézusét pedig — miután látták, hogy már halott volt — érintetlenül hagyták; ellenben az egyik katona oldalába döfte dárdáját. És János, a ki közel állott, „látta, bizonyoságot téssen róla“, hogy „mindjárt jöve ki belőle *vér és víz*“ (Ján. 19, 34—35.). — Olyan körülmények között s olyan időtájban is így tudott éles megkülönböztetést tenni a sasszemű tanítvány.

S azután, midőn a feltámadást követő egyik napon Jézus megjelenik a tanítványok között, de azok a hajnali szürkületben eleinte nem ismerik föl, János az, a sasszemű („ama tanítvány, a kit Jézus szeret vala“), a ki először szól így (kétségkívül a szive is segítvén őt a látásban): „*Az Úr ez!*“

Látása élességének, biztosságának és hűségének kifolyásaként tekinthetjük azt az ezzel közel-rokon vonását is, hogy írásaiban az időjelzést illetőleg minutiosus érzékenységet tanúsít. Így feljegyzi az óráját annak a napnak, a melyen követni kezdé Jézust; akkor u. i. „mintegy tíz óra vala“ (Ján. 1, 40.). Megjelöli pontosan azt a pillanatot, melyben Jézus az utolsó vacsora alkalmával fölkelt az asztaltól, hogy megmossa tanítványainak lábait; — s azt az időt, mikor Judás „kiméne; vala pedig éjszaka“ (Ján. 13.).

Nem mondom, hogy ezek valami különös jelentőséggel bírnak, de mindenesetre jellemzők ő reá, a „lát“-óra.

Nyelvezete, irálya is jellemző e tekintetben. Rendkívül egyszerű. Nem disputál, nem okoskodik, nem érvel: ő „megmutat“, „megjelent“, „bizonyoságot tesz“ azokról, „valamelyeket látott“ stb. . . .

Gondolataiban semmi homályosság, semmi nyoma az ingadozásnak, kételynek, gyanakodásnak, küzködésnek, bizonytalan-kodásnak, — ezek (ha egyáltalán voltak) már mind mögötte vannak akkor, midőn írásai kikerülnek kezei alól; — „mert a setétség elmúlt és amaz igaz világosság immár fénylik“: (I. Ján. 2, 8). — Még a legmélyeségebb gondolatai is mindig kristálytiszták és zavartalanok. És ez az áttetsző mélység az, a mely különösen megragad s elbájol bennünket. Ez a spiritalis éleslátás az, a mely egyaránt megnyilatkozik mind evangéliumában, mind pedig profetikus munkájában. „Kit a bölcs lángeze föl nem ér, csak titkon érző lelke óhajtv sejt“, Annak dicsőségét ő „lát“-ja és „bizonyoságot tesz róla“; kiemelkedve a föld ködéből túlszárnyal a felhőkön is és beletekint az istenség napfényes titkaiba. A mint Ágoston mondja: „Mig a három első evangelista ide alant marad az Ember Jézus Krisztussal és csak keveset beszél az Ő istenségéről, — János, mintha türelmetlenül járná a földet, evangéliumának legelső szavával felemelkedik nemcsak a föld és a lég és az ég határain felül, de az angyalokon és mennyei hatalmasságokon is túl egészen Annak színe elé, a ki által mindenek lettek.“

És ő ott is — „lát“! A legmélyebb igazságok is annyira realizálódnak előtte, hogy — látja azokat. Látja a „Mennyei jelenések“-et. Az ótestamentumi „látók“ (próféták) közül is egyik sem közelíti meg őt, a sasszeműt.

Messze vezetne most mélyebben belebocsátkozni a Jelenések könyvének szerzőségét, célját, jelentőségét s tartalmi értékét illető kérdésekbe, itt azért csak annyiban érintjük ezeket, a mennyiben e vázlat kerete megengedi s célja megkívánja.

Kétségkívül szembeötlő a különbség a Jelenések könyve s János egyéb munkái között, akár azok tárgyát, akár stíljét, hangját tekintjük. De ne feledjük, hogy azok egészen más időben, s más körülmények között és más célból irattak. Tudjuk, hogy legkorábban iratott a Jelenések könyve. Egészen természetes, hogy az elragadtatásában ifjúsága erejével és eleveenségével bíró tanítvány másként szól s ír, mint az elaggott apostol, a ki szelíd szeretettel beszéli el „fiacs-

káinak“ egy élet szent emlékeit. A sötétség és világosság elkeseredett harcának idején, a mikor oly sok „fenevad“ támadt az Istenországa ellen, hogy ennek csekély seregét már-már kétségbeesés és reménytelenség fogta el, — eleven, buzdító s bátorító szóra volt szükség, a mely egyúttal bizonyos reménységgel mutat a jövőre diadalra, a mikor beáll a béke s az Istennek hajléka az emberekkel leszen, és nem leszen többé sem könnyhullatás, sem fájdalmas kiáltás, sem halál. — Ugyanaz a kürt másképp szól a csaták zivatarában, mint a mikor valami édes melódiát zeng a múlt emlékeiről.

Patmos sziklái között volt fogságban János, a mikor a jelenéseket látta. Kicsi sziget ez az Aegei-tengerben, alig 30 km. kerülettel s 7—8 ezer lakossal. A középkorban *Palmosa*-nak nevezték el, a mi azt mutatja, hogy hajdan pálmákkal volt borítva; ma azonban már elég kopár s csak itt-ott látszik egy-egy olajfa vagy cziprus, a mi némileg enyhíti a bús szigetecske zordonságát. Itt volt egyik sziklatetőn az az állam-börtön, a melyben — Domitián uralkodása alatt — száműzetési idejét töltötte János.

Sajátságos dolgokat hallhatunk a fogságban ülők találékonyságáról, a melylyel könnyíteni iparkodtak egyhangú nyomasztó helyzetükön. Összebarátkoznak rovarokkal s állandóan foglalkoznak velük, tanítgatják, szoktatják őket; megfigyelik s kísérik a — valami kis nyílason bejutott — napsugár lassú útját a falon vagy a földön; feliratokat, rajzokat vésnek a czella köveibe; börtönvirágot gondoznak; vagy költeményeket írnak. János börtönének magánosságát alakoknak, jeleneteknek hatalmas processiója töltötte be; a jövőre lelki szemei előtt játszódott le egészen a biztató végkifejlesztésig, az „új ég, új föld“ létrejöveteleig. A sasszemű látnoknak ez lehetséges volt!

Nem légből kapott képzelődés hát az a Jelenések könyve; nem is csupán ihletett költemény, sem pedig kuruzsló arithmetikus-theologusok számára készült könyv, a melynek 7-, 10-, 666-, 1000-es stb. számaiból jóslatokat tudnak kihozni; hanem annak a mélységes látású tanítványnak műve, a ki az isteni kinyilatkoztatót, a Jézus Krisztust földi életében is a legközelebbiről szemlélte, — a ki az Úr keblén nyugodott, — s a ki az Ő megdicsőülése után is annyira át volt hatva az Ő Lelkével, úgy telve volt a Krisztussal, hogy Annak s országának jövőjét is — Milton szavaival élve — mintegy hatalmas és fenséges tragédiát szemlélhette végig, melynek komor jeleneteit és felvonásait halléluják és hárfasymphoniák hetszeres chorusa szövöi át és fejezi be.

Komoly *keresztyén* theologus előtt nemcsak hogy nem megfejtethetlen vagy éppen haszontalan, gyakorlati érték nélküli könyv a Jelenések könyve, sőt inkább olyan, a mely nélkül az egész Biblia egy bevégezetlen könyv, hiszen ez adja meg a test és a lélek, a világ és Istenországa, a gonosz és jó harcának egyedül megnyugtató végkifejlését. S e harcnak s végkifejlésnek rajza nem valami rajongó lélek féktelen phantasia-műve, hanem egy — positivumokra, biztos adatokra támaszkodó s az Istenországa fejlődésének titkaiba, törvényeibe éles szemmel betekintő nagy apostolnak alkotása. A mint a mi éber gondolataink szolgáltatják az anyagot álmainkhoz, úgy ama jelenések számára is az alapot részben az apostol személyes külső és belső tapasztalatai, — és emlékei, részben nemzetének történelme és a régi próféták írásai adták. Sőt még a stíljét is „lát“-ás útján szerezte; — fehér felhő, — földindulás, — villanások és mennydörgések, — sok vizeknek zúgások, — hegy, sziget, tenger stb., miket hasonlataihoz használ, egészen természetesek ott Patmos szigetén.

*

(A szeretet apostola), — ez a másik jellemző vonás János karakterében. Manapság ez a leggyakoribb neve, valószínűsítő jelzője az apostolnak; úgy szólván közhely az „ékekészülés“ magyar mezején. Valószínű, hogy többen *nevezik*, mint *ismerik* őt a szeretet apostolának.

Enervált tárczák és prédikációk úgy rajzolják őt, mint valami túlságosan gyöngéd, édeskés hangú, békés, erélytelen, szelíd s többnyire öreg férfiút, a ki visszahúzódik az élet harcától, — mint azok, a kik hadviselés idején otthon maradnak az asszonyokkal és gyermekekkel, alkalmatlanok lévén a küzdelemre. Pedig korántsem ilyen effeminált, erélytelen férfiú áll e név mögött: „a szeretet apostola“. Manapság ismerhetsz efféle sentimentális Jánosokat is, de ő nem ezek közül való.

Emlékezzünk csak arra az incidensre, a mikor egy samáriai falu nem akarta befogadni Jézust. János az ő testvérével hirtelen odafordul a Mesterhez: „Uram! akarod-é, hogy parancsoljuk, hogy tűz szálljon alá az égből és megemészse ezeket . . .?“ (Luk. 9, 54.) — Ez bizonyára nem valami sentimentális kebelből tört elő!

„Jézus reájok fordulván, megdorgálá őket . . .“ Mert e méltó felháborodásban még nagyon sok volt az emberi. Nem érte azonban dorgálás akkor, a mikor már a „szereket apostola“ gyült égő *haragra*.

Mert mint minden igaz, erőteljes szeretetű lélek — legfőképen maga az Istennek Bíránya —, úgy János is képes

a harag egy bizonyos nemének a leghevesebb kitörésére is. E kitörés pedig olyanforma, mint ama vulkánikus tűzé, a mely a Vezuv vagy az Etna gazdag és termékeny lejtői alól tör elő. — Csak Jézus ajkairól röpültek keményebb, erőteljesebb beszédek a bűn ellen, mint a minők János szerető szívéből törtek elő. Irtózott a bűntől! Gyöngéd volt és szelíd, mint egy gyermek; de mint olyan gyermek, a minőknek ígértetett a mennyeknek országa; az ilyen lélek pedig csodálatos erővel, hogy ne mondjam, heroismussal van felruházva. Szelíd, békeséges lélek, de egygyel — a bűnnel semmi áron nem hajlandó békét kötni, sőt még csak alkudozni sem. Az igazságtól hajszálnyira nem akar eltávozni. És ezen a ponton mindig háborog és kitör a „szeretet apostolá“-nak különben csendes és szelíd lelke.

Jó volna manapság kettős mértéke ennek a léleknek! Hadd söpörné el még a nyomát is annak a hamis „liberalismus“-nak, a mely a békesség kedvéért (?) azt akarná, hogy az igazság és hazugság kezet fogjanak, összebarátkozzanak; hadd söpörné el azt a philosophiai s theologiai tudományt, a mely Jézust és Zoroastert, Sakya-Mounit, Mahomedet s a többieket mind egyazon Pantheonba akarja helyezni.

Az egyik részen áll az igazság, másikon a hazugság. Ne akard a kettőt áthidalni ama „classikus“ és modern „arany középut“-tal. — Egyik azt mondja: ötször hat harmincz; a másik: ötször hat — huszonnyolcz. Jön a „liberalis“ jóbarát s azt mondja: ne czivódjatok! — szeressétek egymást — ez a fő, s nem, hogy melyik felekezet vagy theologiai irány hivei vagytok s hogy miként vélekedtek a Krisztus személye felől; — vágjátok ketté a különbséget és mondjátok: ötször hat — huszonkilencz! . . .

A megalkuvás nem közeledés az igazsághoz. És a „szeretet apostola“ csak az igazság apostola lehet. Ezért nem tűri János azt a liberális „ $5 \times 6 = 29$ “ tudományt. „Ha valaki ti hozzátok megyen, és e tudományt (a Krisztusét!) nem viszi hozzátok, ne fogadjátok azt házatokba, és ingyen se köszönjete néki. Mert a *ki köszön néki* (sic!), annak gonosz cselekedeteiben része lesz.“ (II. Ján. 10—11.)

Ne legyünk békések, türelmesek, ha az igazságról van szó. Türelmetlenségre hivatattunk! — A bebizonyult tévedés és felismert bűn elleni türelmetlenségre. Az volt mindig a baj, hogy nagyon türelmesek voltunk; — mialatt éppenséggel nem voltunk nagyon teljesek — szeretettel. Rendesen homályos meggyőződésű és bizonytalan szeretetű lelkek emelnek szót az evangéliumi türelmetlenség ellen.

(A „mennydörgésnek fia“) — „Szeretet apostola“ — s „mennydörgésnek fia“! Viselheti-e e két jelzőt egyazon személy?

A Mester adta néki ez új nevet; Az, a ki a Jóna fiának, Simonnak, a Péter — azaz Kószikla — nevet adá. (Márk 3, 16—17.) Nem tévedett-e Jézus tanítványainak megismerésében? Vajjon, a ki ismeri az ingadozó, sőt Mesterét háromszor is megtagadó tanítványt, nevezheti-e méltán „Péter“-nek? S a ki ismeri a csendes, szeretetteljes Jánost, találónak mondhatja-e az új nevet: „mennydörgésnek fia“? Úgy tetszik, hogy a tizenkettő közül ő reá alkalmazható ez legkevésbé. Az ő neve említésekor inkább ama „lassú (csendes) és vékony szó“-ra gondolunk, a mely a vihar és földindulás elmúltával hallattaték. (I. Kir. 19, 12.)

Pedig nagyon találón fejezi ki e név János jellemének egyik fővonását, a mely mind személyiségében, mind irataiban igazolást talál.

Nem emberi vehementiára céloz e név; — ezért, mint láttuk, dorgálást nyert.

Bizonyos tekintetben a név ótestamentumi értelmében alkalmazható reá. Itt u. i. a mennydörgés a Jehova szava, — váratlanul előtörve a komor, sötét tekintetű égből, nem követve — az emberi fülnek tetszetős — rhythmikus törvényeket, hanem mystikus intéseket közölve a lelkiismerettel. „Halljátok meg figyelmetesen az ő rettegéssel dörgő szavát és az ő szájából származó szólást. Mely minden egek alatt hallattatik, és az ő villámlását e földnek minden részeire kiterjeszti. . . . Dörög az ő nagyságos szavával. . .“ (Jób 37, 1—3.) „Az Úrnak szava vagyon a vizeknek felette; a dicsőségnek erős Istene megdördüle. . . . Az Úrnak szava reszketteti a pusztát. . .“ (29. Zsolt. 3, 8.)

Nem a hang üres dörgésére kell itt csupán gondolnunk; — egy nagy, üres kocsi gördülése kövezett utcán esetleg még nagyobb hangot adna. A hangnak komoly, méltóságos, lélekébresztő, megrázó erejéről van itt szó.

Ilyen ereje van Jánosnak. Nem a test indulatai ragadják őt el; — ő a mennydörgés fia, ihletése onnan felül való; erőteljes, nagyságos és energikus. Olyan valami fenséges souverainitas jellemzi hangját, mint a magasságból hirtelen elővillanó erő megrázó dördülését, a mely a lélek legtitkosabb rejtekébe is behat s a holt-eleveneket életre rázza.

Jellemző, hogy három olyan különböző egyéniség, mint Chrysostomus, Ágoston és Bengel oly harmonikus ítéletet mondanak Jánosról, a mint evangéliumának különösen bekez-

désére gondolnak, — „Kezdetben vala amaz Ige . . .“ —: „Halld, miként mennydörög!“ — „János úgy kezdi szavait, mintha az ég dördülne meg;“ — „A menny dörgése ez, lehozva mihozzánk a „mennydörgésnek fia“ által!“

Oly tiszta, ragyogó élet, minő Jánosé volt, még szótlannul is hatalmasan dörgő prédikáció minden hitványság, alantasság, sötétség ellen. Ha pedig megszólal, annál inkább.

„Cujus vita fulgor, ejus verba tonitrus!“

*

(„ . . . A kit Jézus szeret vala.“) — Sokat elárulnak János rendkívüli jelleméből azok a jelzők, a melyeket eddig reá alkalmaztunk, — hogy ő „a sasszemű tanítvány“, „a szeretet apostola“, „a mennydörgésnek fia“; de mindenik összevéve sem ad olyan mélyreható jellemzést, mint az, melyet ő maga vett föl: „a tanítvány, a kit Jézus szeret vala“. Amazok csak egy-egy oldalról engednek betekintést János jellemébe; ez ellenben mintegy kitarja előttünk az ő gazdag lelkét, nem hogy képesítsen bennünket egyszerre megismerni egész lényét, hanem inkább csak, — hogy áttekinthessünk annak a léleknek terjedelmén, a melynek tengermélyeit csak sejtetik e szavak: „a tanítvány, a kit Jézus szeret vala“.

Az utolsó vacsora leírása alkalmával találkozunk először e kifejezéssel; addig soha sem ő, sem más evangélista nem használja ezt, ezután pedig János (Ján. 13, 23., 19, 26., 20, 2., 21, 7., 20.) mindvégig így említi magát, tulajdonnevét ezentúl is elhallgatva.

A legrövidebb s a legmélyebb magyarázatot e kifejezéshez maga János adja, a mikor így írja le az ő helyzetét Jézus mellett amaz emlékezetes estén: „Vala pedig egy az ő tanítványai közül, *ki a Jézus keblén nyugszik vala*, az, a kit Jézus szeret vala“. A legközelebb ül Jézushoz. Keblére hajol. A legbensőbb összeköttetést élvezheti az Úrral.

„ . . . A kit Jézus szeret vala“ . . . Hát a *többi* tanítványt? Hiszen Ő még ellenségeinket is szeretni tanította! ? .. Miképen értsük ezt ?

A mint éhezett és szomjúhozott, fáradt, pihent, sirt és örvendezett, éppen úgy — szeretett is Jézus. S a mint minden igaz és mély szeretet, úgy az Övé is — nemcsak gyöngéd és kegyes tudott lenni, de czéltudatos keménységgel és szigorúsággal is birt. A „Kövess engem“ áldozatot, mindennek elhagyását, önmegtágadást, keresztviseletét kívánt. Ő hordozta az övéinek terheit; „körülköté magát“, hogy mint szolgálja megmossa az ő lábaikat; — és semmi szenvedéstől nem riadt

vissza — ő érettök. De nem ereszkedett le bűneikhez; nem kímélte őket, ha dorgálásra méltók voltak; — és elbocsátá őket, mint juhokat a farkasok közé.

Mert szerette őket! Szerette — állhatatosan! Az emberi szeretet hamar kijózanodik, ha tárgyán hibákat fedez fel; kiábrándul, ha hálátlansággal találkozik; meggyengül, sőt elenyészik a távolléttel; mogorva és zordon világban hamarosan fanyarrá lesz, — rázúdul a sivatag szele és elsodorja, még a nyomát is betemeti . . . De Jézus szeretete erős, hű, állhatatos — mind a „világ végezetéig“.

Azonban ez a szeretet nem afféle bizonytalan jóakarató szíveség volt, a mely *egyformán mosolygott* mindenik tanítványra. — Bizonyos megkülönböztetéssel birt, — kiváltképen Jánossal szemben. De ez által éppenséggel nem szenvedtek rövideget a többiek. — A szív nem valami edény, a mely bizonyos mennyiségű szeretetet tartalmaz, mit minél több részre osztunk, annál kevesebb jut egyre-egyre, — sőt még a szétosztásnál is elhullik mindig valami . . . Így állhat a dolog azoknál a barátságoknál, a melyek vadon tenyésznek a mai társadalomban; — de nem így a Jézusnál! — Az igazi szeretetnek az a jellemző tulajdonsága, hogy minél többekkel éreztetem, annál több marad nekem; s minél erősebbé, igazabbá, égőbbé lesz *egy* iránt, annál bőségesebben részesülnek benne a többiek. Az *egy*-nek igazi szeretése nevel arra, hogy minél mélyebben tudjunk szeretni *mindeneket*.

Jézus barátsága János iránt a legmagasztosabb volt. Nem önkényesség, nem szeszélyes kegy volt az, a mely különös „kedvenczczé“ választotta volna Jánost. Bizonyos lelki tulajdonok voltak azok Jánosban, a melyek alapul szolgáltak Jézus egyetemes s mégis megkülönböztető szeretetének. Így van ez az emberi szeretettel is; János maga is „az igazságért“ szerette ama „választott asszonyt és az ő fiait“ (II. Ján. 1, 2, 4.).

Nem tudjuk, hogy Jánosban mik voltak ama tulajdonok, a melyekben kiváltkép gyönyörködött Jézus s a melyekért különösebben szerette őt. Sehol nincsenek ezek katalogizálva. Csak sejthetünk valamit az ő gyöngéd s érzékeny természetéből, mély és tiszta vonzalmából, gyermeki egyszerűségéből, — a melyen mint kristályüvegen át tekinthetni a lélekbe —; aztán az ő hitéből, jellemerejéből, szentség utáni vágyából s törekvéséből.

Kétségtelen, hogy e vonások a lélek működése folytán *fejlettek ki* Jánosban; ráragyogott a Krisztus szeretete és szeretetreméltóvá formálta őt. János is vallomást tehetett Pállal: Isten kegyelméből vagyok, a mi vagyok. De a mint a művész

gyönyörködik vászonra vetett, vagy anyagba öntött ideáljában, úgy Jézus is szeretete ezt az embert, jóllehet az Ő szeretetéből lett szeretetreméltóvá

S hogy mennyire szeretetreméltóvá, — azt ő maga a legkevesébbé sem tudta, s éppen ez emelte vonzó alakját a legmagasabb fokra. Igazán megkapó, a mint tiszta, gyermeki egyszerűséggel és nyíltsággal minden tartózkodás nélkül alkalmazza magára: „a tanítvány, a kit Jézus szeret vala“. Nem tanakodik magában, hogy vajjon nem sérti-e e jelző tanítványtársait. Nem jut eszébe a formális tiltakozás, hogy ő méltatlan arra a szeretetre. Épp oly félelem nélkül használja e kifejezést, mint mikor a legnagyobb apostol, Pál azt mondja magáról: „Én az apostolok között legkisebb vagyok“ (I. kor, 15, 2.). Az ő szeretett Mesterének dicsősége áthatotta egész valóját; de János épp úgy nem gondolt erre, mint a kicsiny gyerek mozdulatainak kecsességére vagy szemeinek bájos ragyogására. Vagy, mint a midón — „nem tudja vala Mózes, hogy az ő orcájának bőre fénylenék (mivel hogy az Istenről szólott volna)“ . . . (II. Móz. 34, 29.).

*

Íme a tanítvány! A sasszemű, a szeretet apostola, a mennydörgés fia; az, a kit Jézus szeret vala.

Íme egy dúsan virágzó és gyümölcsöző hajtása a szőlőtőnek.

Valamikor egyszerű galileai halász. Egészséges, robustus férfiú — physikailag és lelkileg egyaránt. Látása éles és tiszta. Ítélete igaz, őszinte. Szelíd szeretetű és gyöngéd, de szenvedélyteljes az igazságért.

Azután egyszer ő is hallja a hívást: Kövess engem! És egyikévé lesz ama legnagyobb „foglyok“-nak, a kik valaha a Krisztus igáját felvették.

Íme a Krisztussal való összeköttetés csodálatos erejének egyik bizonyága. Nem valami kegyes mázzal bevont s elmosódott alak, hanem egy éles vonásokkal bíró kiváló jellem. Alapvonásai nem töröltettek el, hanem kifejlesztettek és megszenteltettek a Krisztus társaságában. Nem vesztett el semmit; sőt inkább megtalálta igazi én-jét, megtisztulva, megerősödve, és felmagasztaltatva. Az Úrnak Lelke nem semmisítette meg egyéniségét,¹ hanem felhasználta, hogy legyen egyik bizonyágtévő az Igazságról.

¹ „God, when He makes the prophet, does not unmake the man“. Locke.

Forduljunk hát hozzá bizalommal, ha valamit tudni akarunk az Igazságról. János látta és bizonyosságot tesz Róla. Látta szemeivel, — látta szívével. Mindig igazat beszél; rá nézve a hazugságnak még árnyéka is türelhetlen.

Forduljunk hozzá. Minden fejezete egy örökbecsű véset, a melyben a legfinomabb vonalak is tisztan kivehetők.

Forduljunk hozzá. Fél századon át forgatta lelkében azokat, a melyeket látott és hallott, s a mikor már teljes érettségre jutnak szívének és lelkének kincsei, s a mikor már egészen feljutott ama lelki Tábor-hegyre, a melynek csúcsáról a Fiút teljes dicsőségében szemlélhette, — akkor írja meg az Ő történetét: — miképen száll alá az Ige, az Örökélet, — miképen halad át a halandó életen és miképen lép be ismét abba a dicsőségbe, a melylyel birt, még minekelőtte a világ fundáltatott volna . . .

*

. . . Porai ott nyugosznak valahol Efezus vadon harasztal fődött vidékén.

Chrysostomos állítása szerint, százhusz éves korában hunyt el. Nem erőszakos halállal, hanem valószínűleg Efezusban az ő „fiacskáitól“ körülvéve.

. . . Az esti harmat nem esik lágyabban a földre, s a kifáradt szelek nem ülnek el csendesebben, mint a hogy elaluvék az a tanítvány, a kit Jézus szeret vala . . .

Elaluvék ott Efezusban.

S mégis, mintha nehezen tudtak volna tőle elválni, — mintha őt nemcsak Jézus szerette volna, hanem százan és százan, a kik csak ismerték őt, vagy hallottak róla: imé az a monda kel szárnyra, hogy nem halt meg valósággal.¹ Nehéz volt hinni, hogy voltaképen eltávozott . . .

De nem is ment ő el! János él és élni fog — a földön is — az ő bizonyágtevő írásaiban. És ma is odavezet kézenfogva Ahhoz, a kinek szava sohasem szűnik meg — a halotthoz, hogy: „Kelj fel!“ — s az élőhöz, hogy: „Kövess engem!“ . . .

Rákospalota.

Takaró Géza,
ref. s. lelkész.

¹ James Culross, kiváló angol író, a kinek Jánosról s munkáiról szóló gyönyörű művét e jellemrajznál haszonnal forgattam, egész sereg igen szép — bár történelmileg értéktelen — legendát sorol fel az apostolról.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Mészáros János: A keresztyénség lényege, szószerzői egyházi beszédek alakjában. I. kötet A) rész: A Krisztus. Neumann-nyomda, Ipolyság, 1907. Kapható a szerzőnél, Ócsa (Pest m.). 286 lap, ára 4 K 20 f.

A fiatal papi nemzedék egyik legtehetségesebb és legtanultabb tagjának értékes szellemi terméke a kézalatti munka. Érdekes már a keletkezésének története is, melyet megragadó őszinteséggel maga a szerző mond el az előrebocsátott „theologiai önvallomás“-ban. Ez a lelki tükörkép tanulságosan tárja föl azt a belső vívódást és átalakulást, a melyen át Mészáros a skeptikus bölcsélet és rationalista theologia viharos tengeréről az evangéliumi Krisztus-hit biztos kikötőjébe evezett.

Hitbeli meggyőződésének evangéliumi kialakulására az a tapasztalat juttatta, hogy manapság „*sokkal többet tudunk a bibliáról, mint a bibliából* és hasonlíthatatlanul többet bírnak tudós fejtegetések nyomán a Krisztusról, mintsem közvetlen tapasztalat által a Krisztusból“ (Pokoly J.). E tapasztalat útján a bibliához menekülve és előképzettsége hitbeli akadályait lerakva, megadta magát a Krisztusnak, a ki apostolává és bizonyágtevőjévé avatta. Világossá vált előtte, hogy a keresztyénség a maga mivoltában benső, kegyes tapasztalat: Istenfiúság szülte erkölcsiség. Ez a tapasztalat arra is megtanította, hogy a theológiában nem szabad a tanra fektetni a súlyt és a dogmák révén akarni benső, kegyes élethez jutni. Mert míg a fogalom és dogmaalkotás mindig elkerülhetetlenül folyik a benső tapasztalatból, addig a belső tapasztalat, tehát a hit, csak nagyon ritkán, szinte csudaképen születik a tanból. Az orthodoxiának ez az élettelen doctrinalismus a hibája;

az, hogy tant hirdet élő hit nélkül. Az orthodoxiának polaris ellentéte a rationalismus, melynek meg az a gyökere hibája, hogy nincs benne se élő hit, se isteni Krisztus. Árnalata több van, az úgynevezett modern theologia is lényegileg rationalismus, akár a bölcsészeti (Strauss, Baur), akár az erkölcsi ágait (Harnack és társai) nézzük. És e negatív jellegű kritikai liberalismus letörli a keresztyénségből a megváltó erőt és kegyelmet; a Jézus személyiségéből pedig elpárologtatja az istenemberi nagyságot és fenséget.

Mészáros öntudatosan elfordul a keresztyénségnek mind orthodox életteleniségétől, mind rationalista és modern eltorzításaitól. Neki az evangelium élő keresztyénsége és megváltó Krisztusa kell. Az ő keresztyénsége bibliai, pozitív és kriszticentrikus. Az ő Krisztusa az isteni erővel teljes Krisztus, az a szent, hatalmas, dicsőséges, érettünk megfeszített és feltámadott felséges személy, a ki isteni hatalmánál és szereteténél fogva valódi megváltója az emberiségnek s a ki örök evangeliuma és szent élete által értelmi és erkölcsi világsága a világnak.

Ilyen Krisztust hirdetnek Mészáros egyházi beszédei, melyek nagyon alkalmasak arra, hogy a divatos predikációs könyvek szintelen, szürke és erőtelen theológiája helyett Krisztus és az evangelium hitét predikálják s egészséges evangeliumi levegőt terjeszsenek. Szerző méltán vette szájába és tollára Pressensée ismeretes vallomását: „Örömmel és lelkesedéssel óhajtottam felöled, Istennek fia, valami fenségeset mondani, hogy felelhessek a kérdésre: Kicsoda vagy?! Olykor, egy áldott óra felvillanó fényében látni véltem isteni fenségedet mocsoktalan tisztaságtól ékesítve; de a mint a szent látománnyt megörökíteni akartam, a toll megreszketett kezeimben és csak töredéket, halvány vázlatot adhattam. Kicsoda is vagyok én, hogy szentségedet leírni megkísérlem?!“ Ennek az áhitatos hódolatnak lelke szól Mészáros predikációs kötetének minden darabjából, a melyek nemcsak a czimben viselik „a Krisztus“ összefoglaló czímét, hanem valóban és öntudatosan hirdetik, magyarázzák és szemléltetik a Krisztusban megtestesült isteni erők gazdagságát, a „megfeszített és feltámadott Krisztus“-t.

A kiadott első kötetben a szerző 22 predikációt közöl, a melyek mind a Krisztust predikálják. „Krisztus, mint testté lett ige“: ez az első beszéd czíme és tárgya. „Szerető szüleinek gondja és tekintélye alatt“: ez a gyermek Jézus növekedését festi mesteri vonásokkal. „Szeretett szülőinek gondja s tekintélye felett“: ennek a 12 éves Jézus jeruzsálemi útja

és a jeruzsálemi templomban való viselkedése a gyönyörűen fejtegetett tárgya. „Jézus nazarenus“: ez a beszéd Jézus Názarethben lakozását tünteti fel, a mint ott megismerte a gyönyörű természetet, a romlott, bűnös embereket és az örök irtalmú mennyei Atyát. „Megkeresztelve“: a Jézus megkeresztelésének kitűnő történeti és lélektani rajza. „Megkísértetve“: ebben a Jézus megkísértetéséről és diadaláról olvashatunk egy megragadó és tanulságos elmélkedést. „Messiási tekintélye vérokonai előtt“: ez alatt a keveset mondó cím alatt magasan szárnyalva fejtegeti lélektani okát és következményét annak, hogy Jézust az ő atyjafiai „elveszett“-nek tartották, mert azt vélték, hogy az „eszétől eltávozott“. „Messiási tekintélye lakóvárosa előtt“: magasztos magyarázata Jézus első nyilvános fellépésének a názareti zsinagógában. „Mint a világ világossága“: magas röptű beszéd arról, hogy Jézus a világ világossága, a ki teljes bölcseséggel kitűzi: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes, és tökéletes szentséggel megvalósítja: „én és az Atya egy vagyunk“. „A vérokonság értéke messiási hivatala előtt“: remek szónoklat arról, hogy a Jézus valódi (lelki) rokonai csak az Isten igéjének hallgatói és cselekvői. „Jézus a nőkért“: meggyőző és megragadó kifejtése annak, hogy a világon Jézus tett a legtöbbet a nőkért, midőn a Teremtő akaratóból a házasságban való jogukat és méltóságukat visszaadja, midőn siralmas helyzetükben elkövetett bűneiket Atyja kegyelmével megbocsátja, s midőn Isten bölcseségével házi teendőik örök arányát megszabja. „Örök személyisége csudáinak fényében“: e cím alatt két beszédet közöl s az elsőben, a tenger lecsendesítésének csudájában azt a Krisztust mutatja be, a ki a napfény örvendetes idején a hajóban alszik, a vihar félelmes óráiban pihenéséből felveretik, a kétségbeesés forgatagában szélcsendet s békét parancsol; a második beszédben pedig, a Lázár feltámasztásában, éles szemmel és biztos kézzel hívja föl Lázárnak megbetegedésére és halálára, kit ő szeretett s kinek ez az esete Isten dicsőségére lészen; a hinni kezdő Mártha előtt tett kinyilatkoztatására: „én vagyok a feltámasztás és az élet, a ki én bennem hisz, ha meghal is, él az“; a hitben mintakép, de mégis megrendült Mária előtti sírására: „Jézus pedig könnyez vala“; és isteni szavának eredményére: Lázár, jőjj ki, s a négynapos halott feltámaszta. „Jézus csudái, személyiségének fényében“ címmel szintén két beszédet hoz e kötet. Az első a 38 éves beteg meggyógyításában mutatja be Jézus isteni személyiségének újjászülő hatalmát, megváltó erejét; a második a gutaütött meggyógyi-

tásában tünteti föl Jézus bűnbocsátó hatalmát, midőn meggyógyítja a gutaütött embert, megdicsőíti a négy férfúnak hitét, megszegyenyíti ellenségeinek hitetlenségét és beteljesíti hallgatóinak várakozását. „Az ember fia“ cím alatt hatalmas szónoki magyarázatát olvashatjuk annak, hogy Jézus ezzel az elnevezéssel önmaga foglalja és számítja bele magát az emberiségbe, úgy nézvéen magát, mint egy embert a sok millió közül; s önmaga emeli ki magát hasonlíthatatlan magasságba az összes emberek közül, úgy tekintvén magát, mint az emberiség Urát, s hogy ez örök evangelium szerint Jézus egy mi közülünk és mégis Ura mindeneknek. „Az Isten fia“ című beszédben magas szárnyalású remek elmélkedésben mutatja ki, hogy Jézus, mint Isten fia, egy az Atyával, azaz Istennel mindenben teljes közösségben áll, inkább mint az összes emberiség; de azért mégis alatta áll az Atyának, azaz Istentől nyeri mindenét. „Isten tervét szemlélteti a minákról szóló példázatában“: melyben Jézus feltünteti saját jövődő méltóságát, tanítványai sorsát és ellenségei végzetét. „A királyságra vivő messze útnak virágos kezdetén“ című virágvasárnapi beszéd a legragyogóbban és a leghatározottabban nyilatkoztatja ki Jézus messiási voltát, megváltói tisztét és királyi méltóságát. „Atyja akaratát szemlélteti a vinczellérek példázatában“, a melyben Jézus felragyogtatja önmagának, mint Fiúnak, a zsidó népnek, mint gonosz vinczellérnek, s a szőlőnek, mint Istenországának sorsát. „Czélja a páska-vaecorával“ az, hogy Jézus hozzánk való szerelme nyilvánvaló legyen, hogy bűnbocsánatunk felől bizonyosakká tétessünk, hogy egymás szeretetére kötelezzem, s hogy az Atya örök irgalmát dicsőítsük. „Az utolsó est nagy tanításából“ megragadólag és fölemelőleg emeli és fejt ki Jézus eme gyönyörű mondását: „Én vagyok az út, az igazság és az élet.“

Íme, ezek a címei, tárgyai és főszméi a Mészáros egyházi beszédeinek . . . El kell ismerni, hogy szemenszedett gyönyörű tárgyak és mindannyian következetesen szolgálják az erős meggyőződésű szerző czélját, a ki András szavával bátran állhat minden Simon elé: „Íme, én megtaláltam a Messiást!“ Az a Krisztus-kép, melyet az erős hitű szerző ezekben a szószéki beszédekben a hallgatóság elé tár, élethű, erőteljes, színes, fenséges és minden ízében evangéliumi. S ez ennek a predikációs könyvnek első és kiváló érdeme. Krisztust predikálja, az evangeliumok valódi Krisztusát, az igazi Megváltót, a ki a szentségnek teljesen új világát sugározza e földi világra.

Másik kiváló tulajdonsága e jeles kötetnek a helyes

predikálási módszer. Hitből halad hitre, hitből sarjaszt és táplál hitet, belső tapasztalatból építi ki a hit fogalmait, eszméit, tanait; a szíven át férkőzik az emberi értelemhez. „Per fidem ad intellectum,” „credere ut intelligamus“: ez az egészséges és valódi keresztyén elv jelszava. Mert „Isten akarta úgy, hogy az isteni igazságok ne az értelem által menjenek a szívbe, hanem a szív útján az értelembe. És Isten rendezte úgy, hogy míg az emberi dolgokat előbb ismernünk kell s csak azután szerethetjük őket, az istenieket előbb szeretnünk kell, hogy azután megismerhessük“ (Pascal). Jézusnak is ez a módszere. „Hálákat adok neked, Atyám, hogy elrejtetted ezeket a bölcsesektől és az értelmesektől és megjelentetted a kis gyermekeknek. Jól vagyon, Atyám, mert e volt a te jó kedved.“ (Mt. XI: 25—26). Igazán hirdeti Mészáros is, hogy az egy-szülött Fiúban való hit nem tudás, hanem erény. Szívvel higgyetek az igazságnak.

Harmadik jelessége a Mészáros prédikációinak a gondos, szabatos és biztos bibliai tanulmány. Ismeri az Írást, a Szentföldet, a zsidó népet, a tanítványokat és Jézus egész környezetét. S ezt a bibliai és régészeti ismeretét színesen, elevenen, megragadólag, néhol festőileg tudja értékesíteni. Hite megeleveníti a tudását, tudása szilárd történeti és lélektani alapra helyezi hitét. S fenkölt érzésű szívének eleven lükte-tése jól eső harmóniába olvad széleskörű, de mindig pontos tudásával. Ezt kiemelni *most* és *nálunk* annyival szükségesebbnek tartom, mert a legfiatalabb lelkészi nemzedék egyik része hitével hivalkodik, melyet nem támogat megbízható tudás; másik része tudásával tetszeleg, melyből hiányzik a hit életadó ereje és melege. Mészáros erős lelke építő, bizalomkeltő összhangba tudja olvasztani szíve magasztos hitét, elméje fényes, erős tudásával. Nála nem húz rövidet a hit a tudás előnyére, és nem szenved hiányt a tudás a hit mesterkélt hangoztatásával. Hite *megpróbált* hit és tudása *kiprobált* tudás.

Negyedik kiválósága e könyvnek a szép, bibliai, erőteljes, színes nyelv. Mészáros nem kitűnő stylist, mert itt-ott a gyakorlatosság, néhol a szabatoság, helyenként a könnyedség és zamatos magyarság követelményei ellen apró vétségbe esik. De erőteljes, logikus, színes, magasan járó, szónokias író, a kinek termékenyítő és építő gondolatai feledtetik az apró írói hibáit. E tekintetben is jóval fölötte áll a prédikáció-írók átlagos s bizony nem éppen magas színvonalánál. Nem oly csiszolt, mint Szilády János; nem oly ragyogó és pompás, mint Dobos János; de bibliásabb, erőteljesebb és keresztyéniebb, mint prédikátoraink e legjelesebbjei.

Mindent összefoglalva: kalapot emelek Mészáros prédikációs kötete előtt, mert Bersier átdolgozása óta az evangéliumnak ily értékes, ily kiváló tolmácsa nem található a magyar irodalomban. Meg kellene szerezni, tanulmányozni, értékesíteni minden evangéliumi ige hirdetőnek. Erő, termékenyülés, hitbéli mélyülés, keresztyén épülés, evangéliumi ihlet árad ki minden egyes beszédéből. Melegen, jó lélekkel ajánljuk olvasóinknak pártoló figyelmébe . .

Mészáróst pedig segítse az Úr, a ki az ő lelkét így megtermékenyítette, hogy az ő kincses házából hozhasson elő ehhez hasonló újabb termékeket.

—s—s.

Ravaszk László: Bevezetés a gyakorlati theológiába.
Kolozsvár, 1907. 96 lap. Ára nincs megjelölve.

A kolozsvári theol. fakultásnak Molnár Albert tanszékére nemrég megválasztott új tanára ez akad. magántanári értekezéssel, a melyet a sárospataki theol. akadémiához nyújtott be, jóra való adalékkal gazdagította szegényes hazai theol. irodalmunkat. „Fogadkozásától, ígértétől“ sokat várhatunk a jövőben. Bevezetést, prolegommát ad a gyakorlati theologia rendszerébe akképen, hogy mindenekelőtt egy tájékoztató bevezetés után találó jellemzésekben (p. o. a reformatiót) ismerteti a gyakorlati theologia történetének főbb irányait. Behatóan s nagy szakismerettel méltányolja többi között újabb művelői közül egy Schleiermacher, Nitzsch, Schweizer, Moll, Zetzschwitz, Oosterzee, Harnack, Aehelis, Vinet, Vamhert, Krauss és Bassermann rendszereit, és sajnos, igen röviden, „nem arányos gonddal“. a gyakorlati theol. magyar művelőit (Tóth F., Kovács A., Bartók Gy. és Novák L.). De már itt örömmel szögezzük le azt a szíves ígértét, hogy a magyar gyakorlati theologia magyar történetét (és irodalmát) külön monographiában fogja feldolgozni. Ez irodalomtörténeti fejezetben megkapó a 25. lapon a mai kor vallásos jellemzése. — Majd az egyházzól szóló fejezetben igen helyesen különbséget tesz a reformatio szellemében annak üdvközösségi és üdvintézeti jellege között, a melynek elseje a váltság gondolatától eltelt életviszony s másika történetileg kifejlett s folyton fejlődő societas, s mindkettőnek folyton valósuló eszménye istenországa a földön. Jól mondja Kálvin után, hogy ecclesia semper se reformari debet s „az egyházi intézmények életet a Krisztustól áthatott személyiségektől nyernek, a kiknek értékét Jézussal való közöségük mértéke teszi.“ — A 3. fejezet az egyház életének functióit ismerteti, a melyben a Spencer-féle „természettudo-

mányos sociologia“ s a Drummond-féle „természettudományos theologia“ találó megbirálása után a functiókat a szervezett egyház következő hármas tevékenységében látja: „építi önmagát a hitben, fentartja magát a szeretet munkássága által s reprodukálja magát a reménységben — az oikodometika, az agapetika és a paideutika által. Mind e tevékenységnek fő-célja az építés, s a két utóbbi functio nem más, mint közvetített oikodometika. Mindenik functio ikerágú működést végez: a kultuszban van állandó formai és változó tartalmú elem, az agapetikában personalis és institutionalis tevékenység, a paideutikában térbeli és időbeli reproductio.“ — A 4. fejezet czíme: „a gyakorlati theologia mivolta és elágazása“. Az a tudomány, a melynek tárgya az egyház functióiban való magáépítése s annak rendszeres leírása, a gyakorlati theologia, mint „az anyaszentegyház élettana“. Közös törzse a Kleinert berlini tanár által hirdetett ekklesiastika, mint az egyházzól, a presbyteri hivatalról s az egyházalkotmány elveiről szóló tan. A gyakorlati theologia segédtudományai a speculatio és történeti theologia, az egyház történelme, az egyházjog és sociologia, a vallásos psychologia és vallástörténelem, az aesthetika, a lélektan, logika s különösen a néppsychologia, a vallásos sociologia s a paedagogika. Íme az óriási munkamező, a melyen a gyakorlati theologusnak egy életet kell dologtevésben töltenie. „Mennyi munka, mennyi áldás“, jegyzi meg találóan az ifjú szerző. Sok sikert a szépen megkezdett nagy munkájához új életpályáján!

Igaza van a sárospataki szakbírálatnak, a melyre különben a „végszó“ is utal, hogy az egyebekben nagy szakismerettel és tárgyszeretettel megírott rendszeres munka irálva helyenként „idegen szavakkal telített, dialektikája igen elvont, néhol homályos (de mindenkor tanulságos és következetes), sőt parlagias“. Utóbbira példa: „kaptafa-bölcsesség“, „lőcsei kalendárium“, „lélekölő, sivár orthodoxia“, „bűvész a cilinderből“, „nagyműveltségű causeur“, „a vallástudományok ár-folyam-értéke“, „a massiv dogmatismus farizeusai“, „a materializmus, ez a nagy parázna“, „boszorkányforgatag“, „a traditiók békanyála“, „nyereg alatt puhított bölényhús“, „abroncsok a hordó körül“ stb. Kissé erőltetett a „ténykomplexum“ s az „egyházközség és közönség“ közötti megkülönböztetés. Végül tárgyi tévedés, hogy Lipsius, a nagy jénai dogmatikus „Ritschl tanítványa“, s csakis a gyakorlati theológiára nézve fogadhatom el azt az állítását, hogy „a református szellem Németország szabad theológiájának vala a nemtője“. De szabadelvű álláspontján igaza van abban, hogy „személyivé kell

tenni a keresztyénséget, mely maholnap csak történelmi kincs lesz“ s cum grano salis: „csak modern theologus lehet a mai kor igehirdetője, mert ez hitet, élettapasztalatot prédikál, az orthodoxia pedig tanokat, dogmákat hirdet“. Mert való igaz, hogy „nem az egyházi tannak hirdetése, hanem a megsegítése azoknak, a kik a keresztyénséggel személyes viszonyba akarnak lépni, nem bibliai tanfogalmak, hanem keresztyén élettapasztalásnak hirdetése, az egyháznak, nem mint objektív szervezetnek, hanem mint az evangéliumtól áthatott személyiségek szívében élő hatalomnak hangsúlyozása, a mely a maga munkás szeretetével a socialis bajokat orvosolja, az életet megszentelni igyekszik, viszont mint belső világunk értékadó elve, békességre visz és nemessé tesz, — im ezek az új irány (Schian, Naumann, Baumgarten, Häring) ideáljai!“

Szerzót új állásában szép munkájáért melegen üdvözljük. Csak tanulmányozza az általa meg nem említett *Häring*-féle gyakorlati theologiai vállalatot is! Nagyon megérdemli.
Sz. M.

Horváth Zoltán: A teremtés napjai. A biblia és a természettudományok mai álláspontja szerint. Rimaszombat (Rábely M.), 1907. 110 lap. Ára nincs megjelölve.

A német prot. egyházban gazdag irodalma van a keresztyén vallásos és természettudományi világfelfogás összeegyeztetésének, s legújabbán néhány kiváló terméket mutattunk be a „Protestáns Szemle“ olvasóinak. Külön folyóirata is van ez irányzatnak a Dennert-féle „Glaube und Wissen“ cz. szakközlönyben. Hazai r. katolikus egyházunk is buzgólkodik a vallásos és természettudományos gondolkodás összeegyeztetésében, míg a mi prot. egyházi és theol. irodalmunk e tekintetben is nagyon szegényesnek mondható. Pedig nálunk is sok hive van az atheista-materialista természettudományos felfogásnak a kathedrákon és az irodalomban, a kikkel a Krisztus evangéliuma alapján nekünk is föl kell vennünk az apologetikai és polemikai harcot. Még a mi köreinkben is sok a zsidós és még inkább pogányos felfogás a főbb keresztyén igazságok értelmezésében.

Szerzőnk „az erős meggyőződés“ hangján és „20 évi szaktanulmány“ alapján látott a maga tárgyához. Erős hittel vallja, hogy „a kijelentés épp úgy az Isten műve, mint a természet, a kettő tehát valóságos ellentétben nem állhat egymással“. Vallja tehát — s ez a fő — az isteni kijelentésnek az írásban, a természetben, a történetben, az egyházban s a vallásos hívők szíveiben való megnyilatkozását. S vallja Den-

nert német tudóssal egyezőleg, hogy a modern geológiai és palaeontológiai kutatások nem ellenkeznek, hanem megegyeznek Mózes elbeszélésével a teremtés történetéről.

Így mindjárt az 1. fejezetben „a teremtés idejéről“ szól s magyarázza „a 6 nap“ fogalmát. Majd a további fejezetekben összegezi a geológiai és palaeontológiai kutatások eredményeit s a kiválóbb, nagyobbára katolikus természettudósoknak ezekre vonatkozó nézeteit. Közelebbről az állatvilág és az ember teremtésénél behatóan ismerteti a leszármazási elméletet s annak különféle irányzatait s remekül vezeti be az olvasót a geológiai korszakok tömkelegébe. Jól mondja, hogy a „darwinismus az ő túlságos igényü „létért való küzdelmével“ megbukott, — megbuktatta őt elsősorban kézzelfoghatólag a geologia“, a mit a német Dennert így fejezett ki, hogy „der darwinismus ist am Sterbelager“. A „kezdet“ kérdésénél behatóan czáfolja a Kant-Laplace-féle ködös elméletet s az anyagot is az Isten mindenható akarata szent művének mondja. „Így hát a tudomány félszázados indulatos harcok után visszatért Istenhez, mikor belső elvekkel magyaráz; ezzel elismerve a teremtést Isten művének“ — mondja helyesen a szerző és befejezésül felkiált ekképen: „de ki tudhatná az örökkévaló (és mindenható) Isten minden útjait? A tudomány az ő nyomait kutatja önkéntelenül is. Bár ne feledné el azt soha, a kinek nyomdokait vizsgálja az ő alkotásaiban, a szép természetben.“

Erős keresztyén vallásos hite mellett tisztelettel és elismeréssel adózunk az ő nagy tájékozásának a természettudomány legújabb irodalomkörében. De egyet jobban szerettünk volna, t. i. azt, ha élesebb határvonalat vonna a leszármazás kérdésénél a testi és lelki élet között. Az emberi és az állatvilág kapcsolai nagyon is lazák a mai tudományos kutatások szerint. Mert hát igaz az: „a majomember vagy embermajom fantóm; egy, csupán néhány tudós fejében létező gondolati lény . . . Az emberalakú majom csak majom s a degenerált ember is csak ember . . .“ Lelkénél fogva nemcsak ügyessége van, mint az állatnak, hanem gondolkozik, akar és cselekszik, abstrakcióra és czélszerűségre képes, s mindez a teremtő Isten műve. A miért is Tertullian szerint „vivi anima ex deo“, s Augustinus szerint: „Magadéinak teremtettél minket, óh Uram“, és a mi szívünk nem lel nyugalmat, a míg „*Benedd meg nem nyugoszik*“.

Sz. M.

Vallás, hit és szabadság. A genfi 1905. évi nemzetközi vallásos kongresszuson tartott felolvasások és beszédek. Angolból, francziából és németből fordították többen. Kolozsvár, 1907., Gámán F. ö. nyomdája, 277 lap, ára nincs megjelölve.

A vallásos szabad gondolkozók, főleg az unitáriusok és a liberális theologia hívei, pár évvel ezelőtt nemzetközi szövetségbe léptek azzal a szándékkal, hogy egymással szorosabb érintkezést tartsanak fenn. Megalakították 1900-ban Bostonban a nemzetközi tanácsukat, a mely a szövetség céljával azt tűzte ki, hogy a istia vallást és a tökéletes szabadságot egyesítsék s hogy egymás között a barátságot és a kölcsönös munkásságot elősegítsék.

A szövetség a maga első kongresszusát 1901-ben Londonban, a másodikat 1903-ban Amsterdamban, a harmadikat 1905-ben Genfben s a negyediket f. évi szeptember havában Bostonban tartotta. A kongresszus ülésein liberális szellemű beszédeket és felolvasásokat szoktak tartani, liberális irányú theologusok, tanárok és lelkészek közreműködésével. A gyűlések látogatói túlnyomó részben unitáriusok, de több-kevesebb számban minden nagyobb keresztyén felekezet és nemzet képviselve szokott lenni.

A genfi gyűlésen is ez a szabadelvű vallásos gondolkozás nyilatkozott meg. Szónokai azt vallják és hirdetik, hogy a gondolat és a szólás szabadsága vallásos dolgokban is érvényesüljön; attól, a ki ezen gyűléseknek tagja akar lenni — mondá a genfi kongresszus elnöke *Montet*, genfi egyetemi theol. tanár — sem azt nem kívánjuk, hogy valamely dogmai tételt elfogadjon, sem azt nem, hogy valamely egyháznak tagja legyen. Mi a hitvallások és dogmák korlátjaitól egészen szabad gyakorlati vallást és élő hitet vallunk. A mi nemzetközi kongresszusunk nyugvó pontja az a vallás, a mely nemcsak a keresztyén protestáns és róm. kath. egyházat, hanem a zsidó és hindu theista liberális vallásos gondolkozók híveit is összegyűjti.

Mi az egyházak között erősebb és bensőbb szövetséget fogunk létrehozni és keresni fogjuk a módot és az eszközt nemcsak arra, hogy elveinket terjesszük, hogy a szabadelvű vallásos fogalmakat ismertté tegyük, hanem arra is, hogy szövetséget létesítsünk mindazon vallásos emberek között, a kik velünk rokonszenveznek.

A szabad vallásos gondolkozók emez eszméiket elég szorgalmasan is terjesztik. Magyar nyelven is ez a harmadik könyv, mely a kongresszusokon tartott felolvasásokat és beszédeket

közli. A közlemények kisebbik része prédikáció, melyeket az istentiszteleteken tartottak; nagyobbik része felolvasás és előadás, melyeket a kongresszuson mondtak. A prédikációk: *Wagner* párizsi lelkésztől (Mutasd meg nekünk az Atyát), *Savage* newyorki lelkésztől (A vallás: annak változó formái és örök lényege), *Roberty* párizsi lelkésztől (Kiátkozás és a hit), *Furrer* zürichi lelkésztől (A hol az Úr lelke, ott van a szabadság), *Wood* birminghami lelkésztől (A szabadelvű mozgalom a vallásban) valók s egytől-egyig következetes és hű tolmácsai annak a liberális theológiának, melynek népszerűsítését és terjesztését a kongresszus maga elé tűzte.

A felolvasások két csoportba oszthatók. Egyik csoport általánosabb theologiai és egyházi kérdéseket ismertet. Ilyenek: A názárethi Jézus és a monotheizmus, írta *H. Loyson* volt párizsi lelkész; A valláseszme fölszabadítása a papok között, írta *Bourrier* sevres-i lelkész; Újabb tanulmányok a keresztyénség eredete körében, írta *Carpenter* oxfordi theol. tanár; A szabadelvű keresztyén hitnek tételekbe foglalása szükséges, írta *Key* liegi lelkész; A megváltásról szóló keresztyén tan forrásai, töredék *Pfleider* berlini theol. tanári felolvasásából; A zsidóság alapeszméinek módszeres bevezetéséről, írta *Levy* dijoni rabbi. Mindezekben a felolvasásokban szintén a liberális és raczionalista theologia ismeretes tanait fejtegetik és népszerűsítik az egyes előadók.

A felolvasások másik csoportja helyzetismertetésnek nevezhető, mert ezekben az egyes felszólalók a vallásos szabadelvűség helyzetét, terjeszkedését és népszerűségét ismertetik. Így *Boross* György kolozsvári unitárius theol. tanár a szabadelvű vallásos gondolkozás Magyarországon való helyzetét ismerteti; *Altherr* baseli lelkész Vallásos szabadelvűség a német Svájcban czimmal értekezik; *Mayor* friburgi lelkész felolvasásának tárgya: Szabadelvű irányzat Svájcban; *André* florenczi theol. tanár azt fejtegeti: Miért terjed Olaszországban oly kevéssé a protestantizmus? *Hocart* brüsszeli theol. tanár a belgiumi vallásos szabadelvűségről tart beszédet; *Eerdsman* leydeni tanár a szabadelvű theologia és vallás Hollandiában czim alatt értekezik; *Bowie* unitárius társulati titkár az unitárius egyházak nagybritániai és irországi helyzetét ismerteti; *Southworth* meadvillei theol. tanár a szabadelvű vallás és theologia jövőjéről tartott előadást az Egyesült-Államokban; *Loyson* úrnó a keleti nők vallásos állapotát rajzolja; *Beno-yendra* kalkuttai tanár a vallás feladatáról a modern Indiában értekezik; végül *Reville* párizsi tanár a francia egyház és állam különválását ismerteti.

Ez a cím- és tartalomjegyzék s a Montet elnöki megnyitó beszédéből fentebb közölt tételek teljes bepillantást engednek a szabadelvű vallásos gondolkozók kongresszusának belső világába. A ki figyelmesen olvassa a közölt prédikációkat és felolvasásokat, annak, még ha nem is ért egyet az előadók vallási irányával és teológiájával, el kell ismernie, hogy ezek a liberális theologusok a magok körében dicséretes munkát végeznek: szorgalmasan terjesztik, vonzó alakban népszerűsítik eszméiket és a más irányú gondolkozók iránt elnézők és türelmesek. A dolgozatok magyar fordítói sorában ott láthatni a magyar unitárius egyház összes jobb íróit: Ferencz József, Boross György, Péterfi Dénes, Józan Miklós, Löfi Ödön, Gál Kelemen, Csifó Salamon, Varga Dénes stb. neveit, a kik az angol, francia és német dolgozatokat jó magyarsággal ültették át irodalmunkba. Az egész könyv pedig rokonszenvesen tájékoztat a liberális vallásos gondolkozás jelen állásáról.

V. F.

Koszorú. 1907. évi sorozat. 10 (131—140.) füzet. A M. P. I. T. kiadása. Budapest, 1907. Hornyánszky V. nyomása és bizománya. Ára füzetenként 8 fillér, az egész sorozaté 80 fillér.

Tizennegyedik évfolyama immár ez az 1907. évi sorozat a széles körben ismert és kedvelt *Koszorú* füzeteknek, melyeknek 13 évi sorozata bold. Hegedüs Sándor tekintélyes anyagi támogatásával jelent meg.

A M. P. I. T. igazgató-választmánya és közgyűlése, bizva a magyar protestáns közönség s különösen a lelkészi és tanítói kar támogatásában, Károli-alapja utolsó részletének megkockáztatásával, kísérletképen a maga erejéből kiadatta a Koszorú 131—140-ik füzetait, mint az 1907. évre szóló tíz füzetes sorozatot. Kiadatta, mert véteknek tartaná ily hézagpótló és népszerű vállalatnak rögtönös megszüntetését; kiadatta, mert bizik a vallásos iratokat kedvelő s azok egyházas és erkölcsi fontosságát méltányolni tudó közönség áldozatkész buzgóságában, hogy a népünk és ifjúságunk evangéliumi keresztyén nevelésében oly áldásosan működő füzeteket megkettőzött terjesztéssel, külön áldozathozattal is fenn fogja tartani.

A Koszorú 1907. évi tíz új füzetét érdemileg méltatni nincs helyén e folyóirat hasábjain, mert a M. P. I. T.-nak kiadványa mind ez a folyóirat, mind a kézalatti füzet sorozat. De megjelenésüket jelezni, a füzeteket röviden bemutatni és a füzetek erkölcsi és anyagi támogatására a Társaság tagjainak

figyelmét különösen fölhívni, a *Koszorúnak* már fentebb jelzett *válsága* miatt is, elengedhetetlen kötelességünknek tartjuk. Mert közönségünknek ez évi magatartásától függ a *Koszorú* és a vele közös alapból fentartott *Házi Kincstár* további élete. Ha e kettős vállalat anyagi és erkölcsi támogatását a magyar protestáns közönség buzgótsága egy év alatt megkettőzi, akkor, mint a Társaság vezetősége a jelen füzethez mellékelt *Kérelemben* bővebben kifejti, ennek a két népszerű, hasznos és hézagpótló kiadványsorozatnak jövőendő sorsa biztosítva lesz. Lábra áll, önerejéből megél. De ha most, a tizenkettedik órában, a halaszthatatlanul szükséges minimális összegben kijelölt anyagi támogatás elmarad, akkor a *Társaság* szégyenszemre és a magyar protestantismus pótolhatatlan kárára *kénytelen lesz a Koszorú füzetek* kiadását megszüntetni.

A *Koszorú* 1907. évi sorozatában a következő füzetek jelentek meg: 131. f. „Az aranyország“, írta Sárány István. Megragadó verses elbeszélés az amerikai kivándorlás és a pénzsóvárság ellen. — 132. f. „Ember tervez, Isten végez“, írta Szentkúti Kiss Károly. Erőtéljes erkölcsi rajz két testvér életéből. — 133. f. „Mikor a part szakad“, írta Móricz Zsigmond. Megrázó elbeszélés a népeletből. — 134. f. „Virág a kereszt tövében“. Írta Kapi Béla. Megindító vallásos történet. — 135. f. „A jeruzsálemi templomban“. Írta Osváth Kálmán. Költői leírása annak, mikor Jézus 12 éves korában a jeruzsálemi templomban jár. — 136. f. „Jézus az evangéliumok szerint“. Írta Budai János. Rövid, népszerű Jézus élete. — 137. f. „A megtért“ és „Isten keze“. Írták Zih Sándorné és Patayné Farkas Gizi. Lélekemelő két kis vallásos életkép. — 138. f. „Hit az élet ereje“. Írta Nagy Endre. Elbeszélés egy iparosifjú életéből, a mint Krisztushoz tér. — 139. f. „Bizzál az Úrban“. Átdolgozta Takaró Géza. A gondviselésben való hitnek megható példája. — 140. f. „Áhitat hangjai“. Írta Sántha Károly. Válogatott vallásos költemények gyűjteménye.

A *Koszorú* füzetek Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapesten (Akadémia-u. 4. sz.) rendelhető meg. Ára egy füzetnek 8 fillér. Tömeges megrendelésnél jelentékeny kedvezmények, a melyekről kívánatra részletes tájékoztatást nyújt a nevezett főbizományos.

Sz. F.

Az ember tragédiája. Drámai költemény, írta *Madách Imre*, bevezetéssel ellátta *Kármán Mór*. Budapest, 1906. Az Athenaeum kiadása. 194 lap, ára füzve 1.20, kötve 1.80 K.

Madách európai híré drámai költeményének, *Az ember tragédiájának* hatodik népies kiadása a kézalatti mű, melyet a hozzá írt Bevezetés kedvéért mutatunk be röviden e folyóirat olvasóinak.

A Kármán írta Bevezetés nem poetikai taglalását adja a kiváló költeménynek. Nem is irodalomtörténeti felvilágosítására és méltatására vállalkozik. Kármán az iskola szempontjából tárgyalja Madách remek művét, mert újabb középiskolai terveink iskolai olvasmánynyá tették, melynek beható tárgyalása a két felső osztály valamelyikében országszerte kötelező.

Kármán eredeti felfogása szerint Madách költeménye theodicaea, melynek kulcsa a három első és az utolsó (XV.) szín. Korántsem csak keretei ezek a mű tulajdonképi tárgyának, hanem *Az ember tragédiájának* keretszerű része már sajátosképen magának a drámai bonyodalomnak és megoldásának foglalhatja. Benne jut kifejezésre a költő erkölcsi álláspontja teljes tisztaságban, s tőle nyer világot a költemény dereka, a történeti képek ama hosszú sora, melyek több változatban az alapvető küzdés tételének csak fokozatos fugáját nyújtják.

Az ember tragédiája, mondja Kármán, költőjének nyíltan kifejezett szándéka szerint, valóságos theodicaea, a világirodalom ily irányú remekei között, tudomásom szerint, a harmadik. Az első a *Jób könyve*, mely az isteni gondviselést törekszik igazolni az egyesek sorsának azon sértő vonásával szemben, hogy miért senyved nehéz bajban épp a jámbor ártatlanul és reménytelenül e földön. A második *Ezra negyedik könyve*, ez a kevésbé ismeretes apocryphus könyv. Nemzetének sanyarú állapotából kiindulva, abból, hogy Isten a saját népét tönk्रे juttatta, míg ellenségeinek győzedelmet és uralmat adott, hat látomásban veszi kérdésbe írója az emberiség sorsát és sürget feleletet arra, mi az oka és a célja egyáltalán a földi szenvedésnek; mi az alapja a világ bűnöségének, ha Isten a történetének intézője. Harmadiknak sorakozik hozzájuk Madách költeménye, *Az ember tragédiája*. Ez immár végig járván a népek és korok egész történetén, igaz értelmét kérni a folyton megújuló küzdésnek s erkölcsi kétértelműségünkkel szemben kívánja igazolni az Úr széntséges akaratát.

Madách költeménye eszmekörének az a központja, hogy a világtörténet az emberiség erkölcsi valójának kinyilatkozása.

Az erkölcsi élet azonban oly bonyolult, sok tényezőjü alkotása az emberi szellemnek, hogy teljességében, összhangzó alakban nem bontakozhatott ki egy időben, egy nép körében. Innen ered minden egyes korszak erkölcsösségének fogyatéka, egyoldalú küzdelme és rendszerint bukása. Az emberiség fejlődésében nem mutatkozik merőben szükségképesség, állandó törvények nem biztosítják folytonos haladását. Bár a természet rendje szerint szolidáris kapocs fűz nemzedéket nemzedékhez, az erkölcsi folytonosság fűntartása számot tart az egyén szabad akaratának köteleltségszerű elhatározására. Egyedül a gondviselés őrzi meg minden nemes tettnek hatását s intézi az egésznek sorát oly módon, hogy az egyesek buzgalma és odaadó munkássága végtére az egyetemesnek áll szolgálatában: az erkölcsi tökéletesedés mennél összhangzóbb alakulásának.

Madách gondolatvilágának ilyen általános magyarázatát adja Kármán Bevezetése, mely részletesen jellemzi és ismereteti a tragédia személyeit (Lucifer, Ádám és Éva), a lázadó főangyalt (I. szín), az ember megkísértetését (II. szín), a megoldást, a tragédia szerkezetét, az erkölcsi küzdelmet, a történeti álmokképeket, az individuális és szociális életrendet és a végkifejlést az Úr válaszával: „Mondottam ember küzdj és bizva bizzál!”

Részünkről a Kármán Bevezetését talpraesett, helyes kommentárnak találjuk Madách költeményéhez, melyet talá-lóan értelmez, szellemesen magyaráz minden jellemző saját-ságában és lényeges alkatrészében. Éppen azért melegen ajánljuk első sorban a középiskolák számára, de felnőtteknek is eszméltető olvasmányul.

KÖNYVÉSZET.

Folyóiratunk szerkesztőségébe legutóbb a következő könyveket és füzeteket küldték be az egyes szerzők és kiadók:

1. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerkesztette *Stromp László*, pozsonyi volt theologiai tanár. VI. évfolyam. A M. P. I. T. pártfogó, alapító és rendes tagjainak 1907. évi könyvilletménye. Budapest, 1907., Hornyánszky V. nyomása és bizománya. 210 lap, ára 3 K.

2. Jézus élete evangéliumi képekben. Írta dr. *Maszyk Endre* theol. akadémiai tanár. A munka II-ik fele. A M. P. I. T. pártfogó, alapító és rendes tagjainak 1907. évi könyvilletménye. Budapest, 1907. Hornyánszky V. nyomása és bizománya. 277—528 lap, ára 3 korona.

3. Protestáns Árvaházi Képes Naptár, az 1908-ik szökőévre. Szerk. *Kenessey Béla*. 31-ik évfolyam. Budapest, 1907. Hornyánszky V. nyomása és bizománya. 153 lap, számos képpel, ára 60 fillér.

4. A genfi egyház kátéja. A keresztyén tudomány tanönyve gyermekek számára. Írta *Kálvin János*, fordította *Czeplédi Sándor*. Pápa, 1907., a főiskolai könyvnyomda nyomása, Kis Tivadar bizománya. 70 lap, ára 60 fillér.

5. Az egyház reformálásának szükségességéről. Írta *Kálvin János*, fordította *Czeplédi Sándor*. Pápa, 1907. Kis Tivadar nyomása és bizománya. 112 lap, ára 80 fillér.

6. Kálvin János értekezése az ereklyékről. Francziából fordította *Czeplédi Sándor*, kiadják a magyar Kálvin-fordítók. Pápa, 1907. Kis Tivadar bizománya, 48 lap, ára 50 fillér.

7. Socialis béke felé. Írta *Fülöp Béla*. Sátoraljaujhely, 1907. Lövy Adolf könyvnyomdája. 46 lap, ára nincs megjelölve.

8. Életkép. Társadalmi betegségünk egyedüli orvosa a szeretet. Írta *Sass János*. Különlennyomat az Evang. Népiskolából. Budapest, 1907. Kókay Lajos bizománya. 55 lap, ára 40 fill.

9. Receptio, paritas és főrendiházi képviselet. Írta dr. *Kérészy Zoltán* kassai kir. jogakadémiai tanár. Budapest, 1907. Politzer-féle könyvkiadóvállalat. 40 lap, ára 1 K 50 f.

10. Magyar írók élete és munkái. A m. t. Akadémia megbízásából írta *Szinnyei József*. A XII. kötet 3. és 4. füzete. Schandl-Schulhof. — Budapest, 1907. Hornyánszky V. nyomása és bizománya. Ára a 6—6 ives füzeteknek egyenként 1 korona.

11. Vallásos gondolatok Arany János költeményeiben. Székfoglaló értekezés, írta *Bíró Sándor* ref. főgymn. vallásanár. Székelyudvarhely, 1907. Becsek D. fia nyomása. 22 lap, ára nincs megjelölve.

12. De Witt Talmage: Jegygyűrű, 13 egyházi beszéd a házasságról. Angolból fordította *Bokor Sándor* reform. lelkész. Kolozsvár, 1907. Ellenzék könyvnyomda, 118 lap, ára nincs kitéve.

13. A keresztyén egyház története a reformációig, a főbb vallások történetével. A középiskolák V. osztálya számára írta *Tankó Béla* ref. főgimnáziumi vallásanár. Debreczen, 1907. Hegedűs és Sándor kiadása, 92 lap, ára 1 K 80 f.

14. Egyháztörténeti olvasmányok. I. rész a reformációig, a középiskolák V. osztálya számára, ára 1 K 80 f; II. rész a reformációtól kezdve, a középiskolák VI. o. számára, ára 2 K; III. rész a magyar reformáció, a középiskolák VIII. o. számára, ára 2 K 40 f. Összeállította *Tankó Béla* ref. főgimnáziumi vallásanár. Debreczen, 1907. Hegedűs és Sándor kiadása. Az erdélyi reform. egyházkerület által engedélyezett segédkönyvek.

15. Ipari ösztöndíjak. Írta dr. *Dóczy Sámuel*, az orsz. iparegyesület ügyésze. Budapest, Benkő Gyula kiadása, 64 lap, ára 2 K 50 f.

16. Népiskolai reform. vallásoktatás. Az I. o. számára (18 lap, ára 20 f.), a II—III. o. számára (76 lap, ára kötve 50 f.), a IV. és V. o. számára (87 lap, ára 50 f.). Írta *Jancsó Lajos*, marosujvári lelkész, nagyenyedi esperes. Füssy József kiadása és bizománya Tordán.

b) Külföldi irodalom.

Müller I. T.: *Die symbolischen Bücher der evang. lutherischen Kirche. Mit einer neuen historischen Einleitung.* 10. Aufl. Gütersloh (Bertelsmann) 1907. 987 lap. Ára 10 márka.

1848-ban jelent meg legelőször a lutheri hitvallásos könyveknek ez a „Konkordiakönyv“ nevezete alatt 1580 óta ismeretes gyűjteménye. Egy egyszerű lelkész, Müller (szül. 1803. † 1884.) adta ki azokat magyarázatos jegyzetek s egy bevezetés kíséretében. Ezek a magyarázatok s főleg a hitvallásos könyvekbe való bevezetés a reformáció történetének mai ismerete alapján ma már nem állják meg a kritikát. Szerencsés dolog volt tehát *Kolde*, az ismert nevű erlangeni egyháztörténész és Luther-tudós részéről, hogy Müller nagy hitvallásos könyvgyűjteményét jubiláris 10-ik kiadásában külön lenyomat alakjában is egy kitűnően tájékoztató történet-hittani bevezetéssel látta el s az egyháztörténettudomány mai fejlett forrás-tanulmányi álláspontján világította meg az egyes lutheri hitvallások történeti keletkezését és benső tartalmát. Abban is teljesedett a jeles könyvgyűjtemény, hogy előző kiadásaival szemben abba bevette *Kolde* a szász egyházlátogatás nagy hírű cikkeit s az egyes hitvallások szövegének főbb eltéréseit, mi mellett az egyes részletek kitűnő történeti bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel vannak ellátva. A testes kötet végén található nagy terjedelmű név- és tárgymutató rendkívül megkönnyíti az egyes hitvallásos könyvek s azok részletei latin és német szövegének használatát. Jelen *Kolde*-féle alakjában ez a hitvallásos könyvgyűjtemény méltó társa a *Niemeyer*-féle „Collectiót“ nélkülözhetővé tett Müller Károly-féle nagy református gyűjteménynek. E két könyvgyűjtemény oly nagy kincse a prot. történettudománynak, a melylyel a kath. egyház sem római pápás, sem keleti görög alakjában nem dicsekedhetik. Különben még e ponton is a prot. tudósok (p. o. Danz, Kümmel, Gass és Kattenbusch) az ő forrásaik.

Sorra egymásután bő irodalomtörténeti alapon ismerteti *Kolde* az ágostai hitvallás és az ő apologiájának, ennek a két legkiválóbb lutheri hitvallásnak, továbbá a smalkaldi cikkeknek, Luther két kátéjának s a Formula Concordia szövegszerű keletkezésének történetét s végül az először 1580-ban Dresdában megjelent ú. n. Konkordiakönyv összeállításának dogmatikai és egyházpolitikai viszonyaiba vezeti be az olvasót. Azután sorra közli az egyes lutheri hitvallásoknak egymással párhuzamos latin és német szövegét. Végül megjelöli a testes kötet végén mindkét szöveg főbb eltérő olvasási módját, szövegkritikai alapon meghatározza a hiteles szöveget, bő idézeteket ad a hitvallásos könyvgyűjteményben található egyházi és világi írókból s a zsinati határozatokból és kánoni tételekből,

összeállítja a gyűjteményben foglalt hitvallásos könyveknek s azok főbb cikkeinek tárgyi jegyzékét s az egész művet összefoglalólag közli a rendkívül bő név- és tárgymutatót.

A lutheri hitvallásos könyvek e klasszikus Müller-féle gyűjteményéről szólva jó volna, ha a Luther-társaság gondoskodnék az ágostai hitvallás Paulik-, az apologia Mayer- és a smalkaldi cikkek Masznyik-féle magyar szövege mellett a két káté és a Formula Concordiae magyar fordításáról és mielőbbi gyűjteményes kiadásáról. Lám, a mi hazai ev. szláv testvéreinknek már is van ilyen hitvallásos könyvgyűjteményük Baltik püspök buzgóságából a Transcius-egylet kiadásában. S aztán a Müller Károly-féle református könyvgyűjtemény sikerült magyar fordítása is bizony díszére válnék amúgy is szegényes magyar prot. egyházi irodalmunknak. Gondolkozunk a kérdésről. A reformáció evangéliumi hittudatának gazdag tantartalma van e könyvekben letéve.

Sz. M.

Stein L.: Die Anfänge der menschlichen Kultur. Einführung in die Sociologie. Leipzig (Teubner), 1906. 146 lap. Ára kötve 1'50 márka.

A berni tudományegyetem jeles bölcsészettanárának, hazánkfiának ez a műve is tárgyilag és alakilag egyaránt méltó társa az ő többi, általunk is ismertetett művelődés- és társadalombölcseleti műveinek.

Előszavában helyesen mondja, hogy csakis a nyelv és írás, erkölcs és jog, vallás és művészet eredetébe és lényegébe való mélyebb betekintés alapján érthetjük meg valójában korunk kulturproblemáit. A kulturértékek kezdetei jelen művelődésünk tükörképei, épp azért híve a történet-genetikai módszernek. Kulturbölcseleti rajzából a történelemnek ki fog tűnni az a törekvés, hogy átmeneti hidat kell csinálnunk a törvények világával foglalkozó természet-tudományokról az emberi célokat és értékeket tárgyaló kulturtudományokhoz.

Első tanulmányának címe: „*természet és kultúra*“. A természet, Kant találó szavai szerint, „az általános törvények által meghatározott lét“, vagyis a környezet uralma az ember felett, a melylyel szemben a kultúra „az ember uralma a környezet felett“, a melyben „győz az ember a nyers erőn és természetén“. Ennyiben „a kultúra a természet kormányzója“, s a kultúremler a nagy átalakító és diadalmaskodó Prometheus. A természeti világban törvények, a kultúra terén célok az uralkodók. A természetmagyarazat mechanizmusát annak teleologiai felfogása váltja fel. A munka a kultúra eszköze, míg a henyézés az emberiség „eredendő bűne“. Természettől fogva Kant szerint lusta az ember, a kultúra őt munkássá teszi. Minden kultúra társadalmi produktum, s mint ilyen az

emberi munkaerőnek alkalmazkodása a célok és feladatok megvalósításához. Nem a lét, hanem a munka, az erő, az energia a fődolog. Ez úgy az egyéni, mint a világi létnek egyetlen helyes értelme.

Majd ismerteti Stein „*a történetelőtti embert*“. A tagozott nyelv kialakulásáig az ember a flóra és fauna módjára tisztán természeti produktum volt. A nyelv keletkezésével lépte át a kultura küszöbét. Meggyőzően fejtegeti aztán az emberi nem korának, ősi lakóhelyének és főleg egységes eredetének a kérdését, mely utóbbi a biblia felfogásával egyezően „az anthropologia egyik sarkalatos tétele“. Az emberi nem egységes eredetének a híve az elsőrangú tudós tekintélyek sorából egy Baer, Ranke, Kollmann, Virchow, Linné, Buffon, Lamardi, Cuvier, a két Humboldt, Müller és mások, úgy hogy a monogenista hypothesis a tudomány egyik megdönthetetlen vívmánya. A tanulmány végén találóan jellemzi a természeti ember megköötöttségét s a kulturember szabadságát (23. l.).

A harmadik tanulmány czime „*a munkafelosztás kezdetei*“. A kulturrendszer az akarat és az értelem közös produktuma. „Viribus unitis“ a jelszava a természet és a kultura határvonalának, vagyis minden kultura „socialis produktum.“ Az abstrahálás képessége szüli a maradandó kulturértékeket, s ez feltételezi a munkafelosztás elvét. Ez nem más, mint a munka alkalmazkodása a korlátolt emberi erőhöz. A szerszám alakítja át az embert, s ehhez a természeti ember ösztönével szemben fogalomalkotásra van szüksége. A fogalmak szellemi háztartásunk fiókjai. Nagy eredményt kell elérnünk kevés munkaerővel. Modern munkafelosztásunk nem az izmokhoz, hanem az idegekhez szól. A munka szüli s annak felosztása megtartja és fokozza a kulturát. Aristoteles elavult tervezetével szemben így osztja föl a munkát: 1. testi és szellemi, 2. szabad és kötött, 3. produktív és inproduktív s 4. tanult és tanulatlan munka. A testi és szellemi munkának középáránya a legjobb munka.

Negyedik tanulmányában „*a fajképzés kezdeteit*“ ismerteti. Behatóbban fejtegeti itt „a fajt, mint divatos tudományos problémát“, a fajkérdés tudományos jelentőségét, a problema logikai módszeres jelentését, annak felsőbb nemi fogalmát, elméletének benső ellentmondásait s tudományos értéktelenségét, annak valódi tudományos magvát, hármassá válását, s a humanitást, mint a történelem végcélját.

Az ötödik tanulmány czime „*a gazdasági kultura kezdetei*“. Minden civilisatio az ember szerszamos kulturmunkásságának műve és eredménye. Az ember „tüzet gyújtó lénynek“ nevezhető. A tűz szabadítja föl az embert a rög alól. Neki köszönheti házias és éretnyes jellegét. A játék iránti ösztön a művészet és a tudomány kezdete. A forgalom legrégebb formája a csere. E tanulmányában is bőven használja föl Stein az ide vonatkozó gazdag szakirodalmat.

A hatodik tanulmány „*az intellektuális kultura kezdetéről*“ érte-

kezik. A beszéd és a gondolkozás az emberek társas együttlétének eredménye. E társas együttlét nélkül nincs nyelv, nyelv nélkül nincs gondolkozás s abstraháló gondolkozás nélkül nincs határvonal ember és állat között. A nyelv eredete Wundt szerint az ember képzeteinek és érzéseinek nyilvánításában keresendő. Behatóan ismerteti itt a szerző a nyelv eredetének szokásos elméleteit, míg az írás a képirásra vezethető vissza. A mérték és a szám minden tudomány alapja. Az intellektuális kultúra útja a nemről a példányra, a közösről az egyénre s az emberiségről a lángelmére vezet.

Különösen érdekes és tanulságos „*a morális és vallásos kultúra kezdeteiről*“ szóló tanulmány. A mint a játék ösztöne szüli a művészetet, az ismeret vágya a tudományt s az önfentartás érzete a gazdasági kulturát, úgy a propagálás a nemi morált s a társas ösztön a socialis kulturát. Család és vallás, erkölcs és morál az egykori kannibált épp úgy alakítja át erkölcsi lénynyé, a mint a tulajdon és a jog, a társadalom és az állam őt socialis lénynyé változtatja. Az ember morális érzülete a családban gyökerezik. A vérrokonságban van a socialis törekvések eredete, s ez minden erkölcs és morál forrása. Az anyai köteléssel szemben az apaság későbbi jogi kategória. Az anyai és apai jog közötti viszony kifejlődése azt igazolja, hogy az ösztön uralma lassankint az ész uralmának engedte át helyét. A vallás útja a fetichismusról az egy istenre vezet. A vallás hármias ősi formája: animismus, fetichismus és totemismus. Organikus módon fejlődött ki az emberiségben a jog, morál, állam és vallás egyaránt. A vallásos kultúra természetes kifejlődésének ismeretében szerzőnél csak az a hiba, hogy szem előtt téveszti az emberi nem isteni nevelésének felséges gondolatát a zsidóságban és a kereszténységben.

Az utolsó tanulmány címe „*a socialis kultúra kezdetei*“, vagyis itt behatóbban fejtegeti a tulajdon, a jog, a társadalom és az állam eredetének vitás kérdéseit. Vad- vagy házi állat-e az ember eredetét tekintve? Hobbes-Nietzsche az első, Aristoteles és Rousseau a másik nézetnek a híve. Vérszeretetnek nevezi Ratzenhofer, helyi közösségnek Mucke, utánzásnak Tarde, munkafelosztásnak Durkheim, gazdasági alakzatnak Grosse, faji küzdelemnek Gumplovicz, rokonszenvérzetnek Zeuker s korosztálynak vagy férfiszövetségnek Schurtz. Szerzőnk szerint a socialis a prius, az egyéni a posterius. A jog és a hatalom elve vezet a társadalomról az államra. Az állam tulajdonképeni organum, az embert szelidítő és mivelő eszköz. A kultúr-ember alkot gondolkozására nézve szabályokat, a természeti életre nézve törvényeket s az állami életre szervezeteket. Az egyén változik s a közösség él most és mindenkoron.

Egy gondosan összeállított név- és tárgymutató csak emeli e bevezető jellegű sociologiai mű használhatóságát. Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi szeptember hó 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkefizetése: Thury Etele Pápa 40 K.
2. Alapító tagoktól 5% kamatokból, 1907-re: Pokoly József Kolozsvár, dr. Schneller István Kolozsvár.
3. Rendes tagoktól évi 12 koronával, 1907-re: Lévay Lajos Sárkeresztúr, Engisch Frigyes Szeghegy, Hollerung Károly Modor, dr. Haviár Gyula Szarvas, dr. Kováts István Ujbanovce, Kis Dániel Deáki, Paulinyi Károly Mezőberény; — 1905—1907-re: ifj. Bocsor Lajos Tengőd; — 1904—1907-re: Budai János Berekböszörmény (42 K); — 1906 és 1907-re: Sántha Károly Sárszentlőrincz.
4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával, 1907-re: Votiski Károly Késmárk, dr. Csécsi Miklós Makó, Csizmadia Jenő Bánhorvát, Pataki Sándor Miskolcz, dr. Márk Ferencz Okány; — 1905-re: Zehéri Lajos Hódmezővásárhely, Nagy Kálmán R.-Tanyán (3 K); — 1906 és 1907-re: Magyar Bertalan B.-Dobrony, Kapi Béla Körmend; — 1907 és 1908-ra: Antal Lajos Ászár.

Összesen befolyt 326 kor.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 október 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Olvasóinknak pártoló figyelmébe és munkás szeretetébe ajánljuk folyóiratunk külön mellékletét, melyben új tagok gyűjtését, a Károli-alapra adományok és alapítványok szerzését s általában a Társaság megerősítését kérjük a Választmány és a Közgyűlés megbízásából.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiteősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcstanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. Lélekiemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkárnál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizománysánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,
THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Emlékezés Ballagi Mórról, <i>Szöts Farkas</i>	563
2. A vallásról, <i>Dr. Schneller István</i>	575
3. Az ellenreformáció a Szepességen, <i>Weber Samu</i>	583
II. Tárca.	
Belmissziói levelek (A fogháztársaságok), <i>Csiky Lajos</i>	589
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet, <i>p—f</i>	600
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Iványi Ede: Comenius Amos János élete, <i>Sz. M.</i>	610
2. Hörk József: Evangelikus homiletika, <i>gs.</i>	611
3. Czeglédi Sándor: Kálvin János művei, <i>V. F.</i>	613
4. Dr. Kovács Gábor: A szocializmus, <i>V. F.</i>	617
5. Jánosi Zoltán: Papi dolgozatok, <i>V.</i>	620
6. Dr. Giesswein Sándor: Társadalmi problémák és keresztény világnézet, <i>F.</i>	622
7. Raffay Sándor: Jézus hasonlatai, <i>V.</i>	623
b) Külföldi irodalom:	
Büchsel: Erinnerungen aus dem Leben eines Landgeistlichen, <i>Sz. M.</i>	625

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Emlékezés Ballagi Mórról.*

Budapesti református főiskolánk előljárósága október 7-dikét, Török Pál elhunytának (1883 okt. 7.) évfordulóját, iskolai emléknaprá, az iskola jóltevőinek emléknapjává tette, mely alkalommal felváltva az iskola alapítójának és nagyobb jóltevőinek emlékét szoktuk kegyeletes megemlékezésekben felújítani. Mert ama halhatatlan érdemű férfiú, a ki budapesti theologiai akadémiánkat 1855-ben, főgimnáziumunkat 1859-ben Isten kegyelméből és a jó emberek segítségével megalapította, Török Pál volt; ama jó emberek legjava pedig, a kik a nagy alapítónak korszakos alkotásában főfő munka- és segítőtársai valának, a theologiai akadémiára nézve Ballagi Mór, a főgimnáziumra nézve Gönczy Pál volt.

Ebben a történeti nevezetességű triumvirátusban az a nagy eszme lelkesítette a tagokat, hogy a magyar reformátusságot Budapesten fő- és középiskola alapításával intézményesen megszilárdítsák. A magyar protestantizmus történetében csaknem példátlan az az egyetértő, összhangzatos és bátor cselekvés, melylyel ez a három bölcs és jó ember abba a merész vállalkozásba fogott, hogy a hazánk fővárosából egy egész századig száműzött reformátusságnak magyar keresztényen nevelést biztosító és józan tudományt terjesztő főiskolát állítsanak. Merészséggel határos bátorságuk abban nyilvánult, hogy hatalom és pénz nélkül, pusztán eszményi lelkesedésből fogtak munkához. Mert iskolát alapítani állami hatalmi erővel vagy nagy alapítvány segítségével, ehhez csak szervező erő és rendező bölcsesség szükséges; de iskolát alapítani hatalom és pénz nélkül, ehhez teremtő erő és oly apostoli buzgóság kell, mely az alapításhoz szükséges anyagi és erkölcsi erőket is elő tudja állítani. A Török-Ballagi-Gönczy munkája ilyen Isten ihlette teremtő munka volt. Török tervez, szervez, inspirál, apostolkodik, pénzt gyűjt; Ballagi főleg a theologia megszilárdításában és szellemi erősítésében segítkezik; Gönczy

* A budapesti református főiskolai jóltevők emlékünnepén, október 7-én tartott emlékezés.

a saját nevelőintézete és nagy kormányzó ereje átengedésével főként a főgimnázium megerősítésében aratja hervadhatatlan babérjait. A pesti főiskola eszméje nem e triumvirátus köréből pattant ki: régi vágya volt az a pesti reformátusság jobbainak; de az eszme valóra váltása a Török-Ballagi-Gönczy-féle triumvirátusnak elévülhetetlen kulturtörténeti érdeme. S abból a verejtékes munkából, mely ezt az érdemet kivívta, busásan kivette a maga részét Ballagi Mór, ez a sokoldalú tudós, lánglelkű író és jó ember, a kiről most megemlékezni kívánok.

Ha igaz az, hogy az embert általában, a kimagasló egyént különösen azok az életviszonyok magyarázzák, a melyek között születik, felnő és Isten-adta tehetségeit kifejti, kétszeresen igaz ez a Ballagi Mór esetében, a ki nagy szegénységben született, irtóztató nyomorúságban növekedett, mindig a maga erején, szülői támogatás nélkül tanult, de Isten különös kegyelméből kiváló tehetsége és vasszorgalma szárnyain mégis a magyar haza és magyar vallás legjobbjai közé emelkedett. Ez a csudálatos emelkedés a Ballagi életének egyik megragadó etikuma. Valószínűleg 1815-ben a zemplénmegyei Inócz községben született, a hol atyja szegény kisbérelő volt, a kit egy tüzvész 1821-ben teljesen koldusbotra és az adósok börtönébe juttatott, s mig a tönkrement apa börtönben sanyarog, héttagú családja egy álló évig szilván és vadkörten tengődik. Börtönéből kiszabadulva, a szerencsétlen apa zugiskola-tanító lesz s hat esztendeig 120—180 váltóforint fizetésen nyomorog a tiszántúli részeken, a hol Mátészalka, Nagyszöllős, Ungvár, Ujhely, majd Debreczen és Nagykároly ad ideig-óraig tartó menhelyet a valóban inséges családnak. Ám a kis Móriczot nemcsak meg nem törte, hanem még edzette, jellemét megacélozta a szenvedéseknek ez az irtóztató iskolája. Lelke, mint a pálma nőtt a terhek alatt és megszilárdult benne az a jellemerő, mely látszólagos engedékenysége mellett is egyik alapvonásává izmosult a későbbi Ballagi Mórnak. Tizennégy éves korában azzal lepi meg atyját, hogy Nagyváradra megy, pappá képezni magát. Apja átadja neki összes örökségét: két váltóforintot, jó tanácsait és atyai áldását. S a bátor gyermek ezzel az útravalóval nekivág az életnek. Nagykárolyból elgyalogol Nagyváradra, hol iszonyú nyomorúságban, ön-emésztő szorgalommal tölt két évet, nappal önfentartásáért küzdve, az éjszakák nagyobb részét tanulásra fordítva. És milyen módon! A nagyváradai templomok csarnokai, melyek éjjeli szállásul szolgáltak, és az utcái lámpások, a melyek alatt tanult, sokat beszélhetnének egy vasszorgalmú szegény ifjú szenvedéseiről. De a mi szegény ifjú emberünk nem tágit,

magasra törő lelkét olthatatlan tudományszomj hevíti, ragadja. Hallotta már hírét a pápai magasabb iskolának: neki oda kell mennie, hogy tovább képezze magát.

Ismét nyakába veszi az országot s Nagyváradról Pesten át Pápára gyalogol. Pesten egyik kedves könyve árán eresztik át Budára a hajóhidon s ő toronyirányában Pápára ér, a hol csak félévig tartózkodik, s aztán a nyomorúságtól kényszerítve kimegy házi tanítónak, előbb Móra, majd Surányba. Most jut először tűrhető életviszonyok közé. Surányban a plébános latin és görög könyveket kölcsönöz neki s némi utasításokat ad e nyelvek tanulásához, a mit a nagyratörő ifjú oly nagy kedvvel és oly sikerrel végez, hogy másfél év múlva levelet ír Tarczy Lajos pápai professorhoz, melyben arra kéri, hogy vegyék fel őt a filozófiára, azaz a mai gimnázium 7-dik osztályába. Tarczy biztatására a 18 éves ifjú ismét Pápára megy, a szigorú fölvételi vizsgálatot kitűnően megállja s a filozófiai osztályok befejezése után Budán beiratkozik a polytechnikumba. A műgyetemen oly kitűnően tanult, hogy a latin nyelven tartott előadásokból tanulótársainak magánórákat adott és ebből tartotta fenn magát. E mellett szorgalmasan irogatott a „Hasznos Mulatságok“-ba és a „Pester Tagblatt“-ba. De a technika egyik legkitűnőbb növendéke hitfelekezeti okokból mérnöki oklevelet nem nyerhetett.

Nagyratörő ifjúnkat ez a középkori eljárás mélyen elkeserítette, de kétségbe nem ejtette. Nagy a világ, a bátraké benne a szerencse, van még isteni gondviselés, gondolá magában, és még merészebb dologra szánta el magát. Párisba ment az oklevél megszerzése végett, noha akkor még alig tudott valamit a francia nemzet nyelvéből. Nélkülözés és szenvedés a kísérelője itt is, egy ideig. A fényes világáros egyik zugutczájának szellős padlásszobáckája sokat beszélhetne merész fiatal emberünk létért való küzdelmeiről. De a gondviselés itt is vele volt. Abban az évben, 1840-ben, a magyar országgyűlésen a zsidók emancipációja került szőnyegre. A nemzet jobbjai, köztük Eötvös József báró, azzal bízták meg a már ismert nevű, jó tollú fiatal embert, hogy indítson mozgalmat a zsidók körében az emancipáció előfeltételétül követelt magyarosodás érdekében. Erre a 25 éves lelkes ifjú még Párisban megírja a Zsidókról című jeles röpiratát, melyhez Vajda Péter irt lendületes előszót. Megbízatásának sikeresen megfelelően, Eötvös báró hívására hazajön s itthon egész erővel nekifekszik a zsidók megmagyarosítása hazafias ügyének. Imádságos és más áhitatos könyveket fordít és ír számukra, és iszonyú erőfeszítéssel nagyon rövid idő alatt magyarra for-

dítja Mózes öt könyvét és Józsué könyvét, még pedig oly kiváló sikerrel, hogy, mint Toldy Ferencz írja, a fordítás „a mi bibliai irodalmunkban eladdig utol nem ért szépséggel adja Mózeset és csak Józsuében érezteti a fásasztó munka lankadását“.

Ez a munkája szerezte meg Ballaginak az első kitüntetést, a mennyiben a m. t. Akadémia még ugyanazon évben (1840-ben) levelező tagjává választotta a 25 éves fiatal embert. S ez a megtiszteltetés mig egyfelől személyes összeköttetésbe hozta őt a haza legelső fiaival, addig másfelől még erősebben sarkalta tettsovár lelkét a nemzetépítés dicső munkájában. Eötvös útján megismerkedik és bizalmas érintkezésbe jut Széchenyi Istvánnal és Kossuth Lajossal, a nemzet első nap-számosaival, s ezzel belekerül a negyvenes évek ama nemzeti és eszményi sodrába, mely az újabb Magyarországot megalkotta; abba a hősiesség küzdelembe, mely az osztrákosító önkényuralom alatt elalélt magyar nemzetet álmából felébresztetni, mely az osztályjogok és kiváltságok nyügei alatt szenvedő népet politikailag felszabadítani, az alkotmány sánczai közé bevenni, mely az idegen szellemen élösködő tudományt és irodalmat szabaddá, erőssé és magyarrá tenni tűzte ki magasztos céljául. Ennek a szellemi honfoglalásnak nagy eszméje a Ballagi fogékony lelkét is megragadta s ebből a nagy nemzeti munkából a zsidók megmagyarosításával akarta kivenni a természet-szerűleg reá váró részt. Hogy a zsidók megmagyarosításának mélyebb és biztosabb alapot vessen, magyar rabbi-szeminárium felállításának eszméjét veti fel Kossuth „Pesti Hírlap“-jában s a szép tervnek Széchenyi István grófot, a legnagyobb magyart is megnyeri, a ki e célra 200 frttal nyitotta meg az aláírást. De a dúsgazdag s csaknem teljesen német pesti zsidó hitközség, melyet az eszme pártolására külön memorandumban is fölkéret, a méltán várt ezrek helyett csak 140 váltó frtot és egy hideg jegyzőkönyvi kivonatot szavazott meg, mely szűkkeblű határozat a lelkes magyar tudóst végleg elkeserítette. Mikor látta, hogy ez a nagy nemzeti és kulturális missszió éppen az érdekelt felekezet szűkkeblűségén és nem akarásán hajótörést szenved: lelke végleg meghasonlik velük, szíve teljesen elfordul tőlük, kimegy Tübingába — filozófiát és protestáns teológiát hallgatni és tanulmányozni.

Tübingában a nyelvészetben Ewald, a bibliai kritikában Baur, a hittanban Beck, ezek az európai híru tudósok lőnek a Ballagi mesterei, a kiknek vezetése alatt a nagytehetségű tanítvány hamarosan magas tudományos színvonalra emelkedik. Itt Tübingában nyer 1843-ban bölcsészettudori oklevelet; itt Tübingában ismerkedik és barátkozik meg Székács Józseffel, a később

pesti luth. lelkésszel, a kivel egész haláláig a legbensőbb barátságban élt. A két erős lélek már Tübingában sok nemes egyházi és irodalmi eszmét cserélt, sok szép tervet szőtt a végre, hogy miként a nemzet nagy napszámosai a politikai Magyarországot és nemzetet, ők a protestáns Magyarországot és egyházat rázzák föl elaléltságából. Itt érlelték meg magok között a két protestáns egyház uniójának eszméjét, a minék Ballagi egész életében lelkes apostola volt sajtóban és zöld asztal mellett egyaránt. Itt beszélték meg egy közös protestáns egyházi és iskolai lap megindításának tervét, a melyet Székács a Török Pál társaságában pár év múlva valóra is vált, s melyet a szabadságharcz leveretése miatt bekövetkezett halot-
taiból Ballagi támaszt fel (1859).

Hazájába visszatérve, a már országszerte ismert fiatal tudós hamarosan tanári állást nyer a szarvasi luth. főgimnáziumnál, melynek hirneves tanárához, Vajda Péterhez, korábbi barátság fűzte. A két rokonlélek hamar megértette egymást. Mind a ketten lelkes magyarok, s mind a ketten a toll és szó mesterei, a magyar közművelődés buzgó apostolai. Tanári teendőjük mellett a szarvasi tót nép megmagyarosítását tűzték ki célul s egymással szövetkezve, egymást felváltva tartották az első magyar prédikációkat a szarvasi evang. templomban. E hazafias munkájában érte Ballagit 1848-ban báró Eötvös József közoktatásügyi miniszternek az az értesítése, hogy a pesti egyetemen a keleti nyelvek tanárává van kiszemelve. Erre Ballagi a szarvasi tanárságáról lemondott, de a közbe jött szabadságharcz miatt egyetemi tanszékét nem foglalhatta el, hanem mint a haza többi hű fia, ő is kardot kötött s honvédkapitányi ranggal Görgey és Aulich mellett előbb tábornoki, később hadelnöki titkárként működött, s ő fogalmazza Görgey és a hadügyi kormány tüzes proklamációit. Szabadságharczunk gyászos bukása után az abszolút kormány nem engedte meg, hogy a notorius honvéd tovább tanárkodjék és mint gyanús forradalmárt Szarvasra internálta. Ballagi pedig, hogy családját fenntarthassa, megtakarított pénzecekskéjével földet bérel Kondoroson, a mi oly jól ütött ki, hogy e vállalatával megveti anyagi jólétének alapját. Ámde időközben, 1851-ben, a kecskeméti reform. theologiai intézethez kap tanári meghívást, melyet el is fogad és nagy buzgósággal tölt be 1855-ig. Itt Kecskeméten érte Ballagit a pesti főiskola megalapításában fáradozó Török Pál pesti lelkésznek az a meghívása, hogy jöjjön Pestre, vállaljon tanári állást a tervezett theologiai intézetben s legyen segítségére a különösen Kecskemét részéről hevesen támadott intézet megszilárdításában. Érdekesen

jellemző a Török meghívó levelének eme részlete. „Kedves Móricz! Tanári fizetésül 1000 frtot tervezek; ha lesz pénz, fizetek, ha nem lesz, vársz, a míg pénzt szerzek.“ De Ballagi habozás nélkül elfogadta a sajátságos meghívást, nemes ambíciója ellenállhatatlanul vonzotta a fővárosba és 1855 szeptember végén Pestre költözött, a hol az 1855 október 10-én megnyitott theologiai intézetben mint a bibliamagyarázat és a keresztyén hittan tanára 1877 június végéig működött, a mikor egészségi okokból állásától megválni kényszerült.

Pestre jutva, anyagi gondoktól menten, Ballagi egész lélekkel keble új eszményének, a magyar protestantizmus felvirágoztatásának szentelte életét. Itt újította föl régi barátságát Székács Józseffel, a pesti ág. h. evang. lelkészszel, a későbbi bányakerületi szuperintendenssel; itt lett bizalmasa Török Pálnak, főiskolánk megalapítójának, a későbbi dunamelléki püspöknek és Gönczy Pálnak, a hirneves paedagogusnak. E fenkölt lelkű, de puritán jellemű férfiak társaságában először a pesti főiskola akadémiái tanszakát, a theologiai tanintézetet szilárdítják meg szellemi, egyházi és anyagi tekintetben; azután 1859-en kezdve a főgimnázium osztályait állítják föl fokozatosan, vállvetett erővel, megosztott munkával. A főiskola anyagi és jogi megerősítésében Török Pálé az érdem orozzlánrésze, a ki 1861 óta mint dunamelléki püspök főkor-mányzó állásba jutva, állásának egész tekintélyét, személyének teljes súlyát latba veti kedvencz főiskolája érdekében. Önkénytes (s természetesen ingyenes) tanárokat toborz intézetéhez Székács József, Gönczy Pál, Girokuthy F. személyében, sőt pár évig maga az igazgatója és a gyakorlati theologia tanára a theologiai intézetnek; e mellett pénzt gyűjt itthon és külföldön; könyvtárt szerez, a Ráday-könyvtárt, önkénytes adományok gyűjtésével; védekezik és harczol, sajtóban és zöld asztalnál a kezdet nehézségeivel küzködő, de a kecskeméti társintézet részéről is hevesen ostromolt zsenge intézet érdekében. De a lázas munkában hűséges segítő- és fegyvertársa volt Ballagi Mór, ki a pesti theologiai intézetnek első rendes tanára, első tudományos vonzóereje és első irodalmi nagysága. Mester a tanári kathedrán, mester az időszaki sajtó terén, mester a tudományos irodalomban.

Ballagi sajátságos tanári temperamentum volt. Tudása rengeteg tárházából csak úgy ömlöttek a súlyos, a tartalmas eszmék; élénk szelleméből csak úgy sziporkáztak a szellemes reflexiók; meleg kedélyéből csak úgy áramlottak a nemesítő érzések. Nemcsak fejjel, hanem szívvvel is tanított. Előadásainak értéke azonban nem abban állott, hogy szilárd hitelveket

és kész positiv tanokat vésett a hallgatói lelkébe; hanem sokkal inkább abban, hogy széles látókört tárt fel előttük és meg tudta kedveltetni velök a tudományos kutatást. Tanári működésének ez az eszméltetés és öntevékenységre kaptatás volt a legbecsesebb oldala. Másik vonzó ereje a tudomány és a tanítványok iránt tanusított kifogyhatatlan szeretete. Olyan lelkes és szeretetteljes tanárt, a minő Ballagi volt, ritkán szülnék az idők. Most 35 év múlva is jól emlékszem, a mint betegségtől kinzott vézna testtel a kathedrára fölvészorgott; szinte szánalom volt rá nézni — az első perczben. De a mint belemelegedett az előadásába, szemében kilobbant a lelkesedés tüze, görnyedt alakja kiegyenesedett, rekedtes hangja csodálatos csengést nyert, s szent lelkesedését észrevétlenül úgy átöntötte hallgatóiba, hogy mi is az ő szent hevétől égtünk, mi is az ő eszmevilágába emelkedtünk. Valósággal szuggerálta a tanítványait! . . . És e mellett mennyire szerette őket! Minden tehetségesebb tanítványában egy-egy hithőst vagy tudományos apostolt látott, s emberszerető paedagógiája oly optimizmussal ítelt róluk, hogy a mint már Baksay megjegyezte, Ballagi szemében a tanítványok egyik fele mindig zseni volt, a másik fele legalább is kiváló tehetség.

De Ballagi nem érte be az elméleti tanítással; kiváló gyakorlati érzéke a gyakorlati cselekvés terén is mindig foglalkoztatta. A dunamelléki egyházkerületnek korán tanácsbírája, az egyetemes tanügyi bizottságnak tekintélyes tagja, az egyetemes konventnek állandó tagja s az első egyetemes magyar református zsinatnak 1881-ben egyik vezéralakja volt. Hányszor hallottuk a különben gyenge szervezetű embert hatalmas szónoki erővel beszélni, midőn a vallás, az egyház és a tudomány szabadságáról és előbbviteléről volt szó. Sokoldalú gyakorlati és társadalmi tevékenységének vezéreszméjét ő maga fejezi ki legkiválóbban egyik művében: „Én mindig azok között állottam, a kik a társadalmi haladás jogát vallják s annak újjászületésén működnek“. (Intő szózat fiához.)

Lelkes tanári és társadalmi munkássága mellett kiváló irodalmi tevékenységgel is növelte egyéni súlyát és öregbítette főiskolánk jó hírnevét. Az írás volt Ballaginak igazi életeleme s a sajtó terén kifejtett munkássága nemcsak jelentékeny, hanem sok tekintetben úttörő is. Pestre költözésének mindjárt első esztendejében megindítja és 18 évig szerkeszti a Protestáns Képes Naptárt, ezt a jelentéktelennek látszó, de a valóságban korszakos vállalatot. Mert ez a kalendarium nem csupán naptár volt, hanem az önkényuralom által szétvert protestáns írónak irodalmi találkozó helye, az erőszakkal

elfojtott protestáns lelkiismeretnek irodalmi ébresztője, a protestáns hitépítő irodalom kikeletjének első fecskéje. A naptár első évfolyamaiba egy Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Gyulai Pál, Szász Károly, Székács József, Török Pál, Gönczy Pál, Szilágyi Sándor irták az evangyéliomi hitet és öntudatot ébresztő közleményeket. Még kifejezettebben a vallásos építés szolgálatában állott a Házi Kincstár című családi lapja, melyet 1861-ben indított meg és néhány évig magas irodalmi színvonalon szerkesztett.

Időszakí egyházirodalmi működésének koronája azonban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, melyet 1859-ben alapított és 1888-ig szerkesztett s adott ki. Ez a lap a Ballagi idejében, kivált az első tíz esztendőben, eszme gyűjtő fókusa, szellemi iránytűje és tudományos központja volt a magyarországi protestantizmusnak. Szerkesztője, a nagy eszmék e lelkes bajnoka, széles tudományosságával, bámulatos mozgékonyosságával és a legjobb irodalmi erők megszólaltatásával a magyar protestantizmust úgyszólván egy csapásra belevonta a Nyugat-Európát foglalkoztató egyházi és iskolai eszme-harcokba. A Protestáns Lap vezette és juttatta diadalra az 1859. évi hirhedt patens elleni mozgalmat, melynek győzelme nem csupán a protestáns egyház autonómiáját mentette meg, hanem a nemzet alkotmányának helyreállítását is hatályosan elősegítette. Ballagi a patentális harcokban hitünk és hazánk megtámadott jogainak hősi védőbajnoka volt. Nem törődött a sajtóhatóság zaklatásaival, nem a lapja elkobzásával: merészen és elszántan haladt az egyház és haza védelmének tövises útján. S hogy ügyeink állásáról a művelt külföldet is tájékoztassa, 1860-ban Hamburgban álnév alatt kiadja „Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs“ című nagyobb röpiratát, mely Széchenyi „Blick“-je mellett a leghevesebb támadás volt Ausztriának a Bach-korszakban folytatott politikája ellen. E bátor és hazafias egyházpolitikai magatartását hitfelei bizalma azzal jutalmazta, hogy az 1861-iki országgyűlésre az ómoraviczai kerületből képviselővé választották. Úgyancsak a Protestáns Lap és ennek szerkesztője vívta meg részint a megcsontosodott protestáns orthodoxia, részint az újraébredt ultramontanizmus ellen azt a hatalmas polemiát, mely irodalmi becs tekintetében páratlan a magyar protestantizmus legújabb történetében. A Protestáns Lap indította és érlelte meg azt a modern theologiai irányt, melyből a hetvenes években egyfelől a „Protestáns Egylet“ theologiai liberalizmusa született, másfelől előbb Filó Lajos, majd Révész Imre vezetése alatt ellenhatásként a jelenkori pozitív evangyéliomi

irány keletkezett. A Protestáns Lap hasábjain születtek és nyertek irodalmi érlelést ama belső egyházi intézmények eszméi, melyek későbbi zsinatjainkon és egyházi életünkben, az öt egyházkerület egyesítésében, az egyetemes (határozatképes) konvent felállításában, az Erdélylyel való egyházi unióban, az országos egyházi közalapban, az országos lelkészi gyámintézetben, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságban s a belső misszió több intézményében a mindvégig lelkes és tevékeny Ballagi nagy örömeire testet öltöttek.

Időszaki sajtótevékenysége mellett Ballagi a tudományos egyházi vagy teológiai irodalmat is szorgalmasan művelte. 1856-ban Héber nyelvtant ad ki tanítványai számára. 1862-ben nagyhirű „Tájékozás a theológia mezején“ cz. polemikus munkája jelenik meg, melyben a Filó-féle orthodoxyával szemben a Baur-féle tübingai iskola bibliakritikai elvei mellett tör lándzsát. Ez a kritikai szellem szól az 1865-ben kiadott „Bibliái tanulmányok“ cz. munkájából is. 1868-ban „A püspökölai törvényről“ ír nagyobb tanulmányt, a melyben liberális elveinek megfelelőleg azt vitatja, hogy a protestantizmusnak nincs mit félnie a népiskolák államosításától; „ne az legyen a jelszavunk, hogy minél több iskola, hanem az, hogy minél jobb iskola“. Bibliafordításából, fájdalom, csak töredékek jutottak nyilvánosságra. Magas színvonalon szerkesztett „Protestáns Tudományos Szemle“ című tudományos teológiai folyóirata a csekély pártolás miatt csak néhány (1869—1872) évig tartotta fenn magát. Mindeme művekben és szerkesztésekben Ballagi, mélyen érezve korának mélyreható meghasonlását a hit és tudás között, teológiája elé azt a nagy célzt tűzte, hogy a vallást összhangzásba hozza a modern műveltséggel. De e merész kísérletben az ő és az elvtársai jóhiszemű törekvéseit nem kísérte a reménylett siker. Mert bár igaz, hogy a „Protestáns Egylet“ racionalista-kritikai irányú teológiája egy kis időre szokatlan pezsgésbe hozta a magyar protestantizmust s az akkor még szegényesebb teológiai irodalmunkat néhány értékes munkával gazdagította. De az is kétségtelen, hogy az óhajtott hitbeli ébredést és a reménylett egyházi megújulást teljességgel nem tudta előidézni ez a magát nagy előszeretettel modernnek nevező teológiai irányzat. Ennek azonban az a mélyen fekvő elvi oka, hogy hitet csak hit képes szülni és megújítani, s az evangéliomi benső kegyesség vallásfentartó és erkölcsnemesítő erejét sem a bölcséleti tudás, sem a bibliai kritika nem képes pótolni. De azt el kell ismerni, hogy Ballagi ezekben a hitébresztő és egyházfejlesztő mozgalmakban is az a lelkes és eszményekért hevülő férfiú volt,

a kinek öt korábbi egyháztársadalmi és kulturális törekvéseiben ismertük; az a hegeli filozófus, a ki hétköznapiságba soha sem süllyedt, s ha nagy terveivel dülőre nem juthatott, megnyugvást lelt a latin szállóigében: in magnis et voluisse sat est (nagy dolgokban akarni is elég).

Ámde Ballagi nemcsak az egyházi tudományok terén volt mester, hanem az úgynevezett világi tudományok mezején is elsőrendű tudós vala. Kitünő nyelvész. Nyelvészkedéssel kezdte tudományos pályáját, mikor 1857-ben a m. tud. Akadémiában mint rendes tag a székét elfoglalta („A nyelvújítás és nyelvrontás“) és nyelvészeti kérdés volt tudományos hattudala a m. tud. Akadémiában, mikor 1890-ben az új orthologia túlzásai ellen fölemelte hatalmas szavát. Ballagi ugyanis mint nyelvész élénk részt vett a Kazinczy-féle nyelvújítás utóharczaiban. Korán belátta nyelvújításunk túlzásait s midőn egyes szaktudósok és fordítók oda vitték a dolgot, hogy nyelvünk eredetisége, egyedisége volt a koczán, ő volt az elsők között, a ki „megállj“-t kiáltott a meggondolatlan újítókra. 1857-ben felolvasott értekezése („A nyelvújítás és nyelvrontás“) fordulópontot jelöl az utónyelvújítás történetében. Kimondja ebben, hogy miután a nyelvújítás forradalmi úton már segített a nyelv égető szükségein, ám hagyjuk meg a forradalom szükséges alkotásait, de következéské immár be a restauratio, a törvényes rend időszaka. Az ő akadémiai felszólalása volt egyik előmozdítója a nyelv ügye körül a kritikai helyes irány felülkerekedésének, melynek eredménye 1872-ben a „Magyar Nyelvőr“ megindítása. És mikor az új orthologia, szerinte nagyon is túlzó irányt kezdett követni, Ballagi ettől elválva, több akadémikus társával külön útra tér s előbbi álláspontjához híven a nyelvújítás általánosan elfogadott eredményeit védve (imént említett hattudalában) kimondja, hogy a nyelvtudománynak „nincs jogában, tehetsége sincs rá, hogy a multat szabályozza, hogy helytelennek nyilvánítsa, a mit a nagyközönség emberöltőkön át használt s ezzel hallgatólag kijelentette, hogy szellemi sajátjának tekinti“. Az öreg tudósnak e kivételes conservatív álláspontja jó hatással volt az új orthologia túlzásainak a fékezésére. Mindez kétségtelenné teszi, hogy Ballagi a lapszerkesztés mellett a nyelvészet terén aratta legszebb irodalmi babérait; nyelvészeti, még pedig szótári műveiért részesült úgy a könyvkiadók, mint az Akadémia részéről 1867-ben jól megérdemelt anyagi jutalomban (Fekésházy-jutalom) és szótárai (Ballagi Német szótár) révén ismerte meg nevét széles e hazában minden művelt ember.

De ne váljunk el addig Ballagi Mór drága emlékétől,

mig pár szóval az egyéniségéről is meg nem emlékezünk. Az az éles, néha szúrós tollú író s az a temperamentumos tanár és szónok, a kinek arczképét eddig rajzolgtám, még teljességgel nem az egész Ballagi Mór. A jó szív, az ember-szeretet volt egyéniségének legjellemzőbb vonása. Neki, a kinek gyermek és ifjú korában a szenvedéseknek oly kemény iskoláját kellett végigjárnia, mikor sorsa jobbra fordult, szíve az emberszeretetnek folyton buzgó kútforrása lett. Igénytelen, szelíd, jóságos ember volt minden ízében. Nemcsak tanár-társait szerette, a kikkel 32 évi tanárkodása alatt se Szarvason, se Kecskeméten, se Budapesten soha még csak komoly szóváltása sem volt, s a kik előtt szíve, háza és asztala mindig nyitva volt; nemcsak tanítványaival érezte szeretetteljes szíve jótékony melegét, az iskolában éppen úgy, mint az asztalánál, a hová őket gyakran meg-meghívta: Ballagi mindenkit a keblére igyekezett ölelni, a kit nélkülözni és szenvedni látott. Hány szegény ember talált bajában segítséget, szomorúságában vigasztalást ennél a jólelkű embernél; hány tehetséges szegény ifjút látott el tanácsos és kalácsos; hány nélkülöző és éhező szegényt segített kenyérhez, álláshoz, szíves ajánlásával! Lapjában állandó rovatot tartott az „Adakozások”-nak és minden jótékony célra nemcsak szorgalmasan gyűjtött, hanem maga is bőkezűleg adakozott. Csak magára az Országos Protestáns Árvaházra közel 50 ezer koronát gyűjtött a konfirmált gyermekek krajezáros adományaiból. És mennyire szíven viselte ennek az áldásosan működő intézetnek a sorsát! Igazgató választmányának kezdettől végig egyik legtevékenyebb és legszorgalmasabb tagja, néhány éven át elnöke s nevelési bizottságának élete végéig oly szorgalmas elnöke volt, hogy nem múlt el hét, hogy az ő kicsinyeit meg ne látogatta volna. Neve nemcsak az árvaházi jóltevők márvány-tábláján van aranybetűkkel bevésve, de talán még maradóbban be van írva az ott nevelkedett árvanemzedékek szívébe.

Magánéletének ismertetésére nem terjeszkedem ki. Itt jelenlevő gyermekeire és unokáira hivatkozva, csak annyit mondok róla, hogy Ballaginál jobb és gondosabb családapát keveset lehet látni. Gyermekeit nemcsak példás atyai szeretettel és kiváló gondossággal nevelte, hanem bölcs gazdálkodásával, nagy szorgalmával és páratlan igénytelenséggel azt is lehetővé tette, hogy övéi az anyagiakban halála után se lássanak szükségét. Szeretetet árasztva övéire és övéinek viszonzszeretetétől környezve hunyta jóságos szemeit az 1892-dik év szeptember elsején. Áldás volt élete, áldott, örökre áldott legyen emlékezete!

Tisztelt Közönség! Azt hiszem, ebből a halvány vázolásból is kidomborobnak ama főbb tanulságok, melyeket Ballagi Mórnak léleken, erkölcsben gazdag élete fölmutat.

Az első és legfőbb tanulság nektek szól kedves tanuló ifjúság, gimnazisták és theologusok, a kik erőteljes példában láthatjátok, mit tehet, mily akadályokon törhet át a vaszorgalom és ernyedetlen kitartás. Ballagi élete a szorgalomnak és kitartásnak klasszikus példája.

A másik nagy tanulság hozzánk szól, tanárokhöz, az ő utódaihoz és azt példázza, hogy az olthatatlan tudománysszomj és az emberszeretetből fakadó munkásság mennyi áldást szül a tanári tanszéken, az irodalomban és a társadalmi életben. Ballaginak a tudányszeretet és az emberszeretet volt a magasra emelő életeleme.

Harmadik kérő szó e főiskola kormányzóihoz szól s azt hangoztatja: szeressétek, támogassátok és fejlesszétek az iskolát, mert az a földi és mennyei haza veteményes kertje.

És mi mindnyájan, ha az élet küzdelmeiben lankadni érezzük erőnket, gondoljunk Ballagi Mórra, ki mint a Mózes csipkebokra örökké tűzben égett és lángja hevéből soha nem vesztve, mindig és mindenütt csak melegített. Ha tettekre, alkotásokra lesz szükség, tekintsünk arra a soha el nem fáradó, mindig lázas tevékenységű férfúra, a ki mindig első vetette kezét a munkára és legutolsó hagyta el a munkatért. Ha kicsinyes okokból akarnánk elhamarkodott ítéletet mondani emberek vagy események fölött, gondoljunk arra a fenkölt lelkületű keresztyén bölcsre, a ki mindent elvi magaslatról tudott tekinteni és minden méltatlan bántalmat meg tudott bocsátani. Ha egyházunk vagy hazánk jogai megtámadtatnának, állítsuk lelkünk elé azt a rettenthetetlen harczost, a ki, mint az ókori Dávid, a seregek Urának Istenének nevében szembe ment a jogtíró hatalom Goliátjával s merészen szórta ellene lángoló egyház- és hazaszeretete öldöklő dárdáit. S ha az emberszeretet nyájas, szivélyes, kifogyhatatlan türelmű apostolára van szükségünk, újítsuk föl annak a jólelkű embernek drága példáját, a ki olyan sok jót tudott tenni, mert nagyon tudott szeretni.

Mindezeket elgondolva buzduljunk forró hálára az élet és gondviselés felséges Urához, kinek kegyelme nekünk, ennek a főiskolának oly halhatatlan emlékü férfiakat adott, a kik „sokakat vittek az igazságra s ezért miként a csillagok, örökké fénylenek“.

Szöts Farkas.

A vallásról.

III.

A személyiség e háttérében lefolyó viszonyulás igen természetesen szellemünk minden egyes irányában érvényesül. A szentek szentjébe visszavonuló vallás még csak így lesz nemcsak egyes alkalmi közös kulturcselekvényben megnyilatkozó, hanem egész életünket, az egész életet alapjában meghatározó hatalommá.

Mi szerencsétlen módon a vallást az egyházzal, a vallássságot az egyháziassággal tévesztjük össze, sőt az egyiket a másikkal azonosítjuk, teljesen megfélelmezve nevezetesen a keresztyén vallásnak az egész világot rendeltetése szerint átható kovász-természetéről. *Sokkal nagyobb a keresztyén vallásnak az életet meghatározó ereje, mint azt az egyházi szeműveges sejtí.*

Oly sokan szembesítik azt az önálló, az egyház dogmáitól teljesen független tudományt a vallással, holott éppen *ez a tudomány tünteti fel a vallásnak szellemünk theoretikus irányzatában legtisztábban megnyilatkozó erejét.*

Mi teszi a tudóst igazán önállóvá s tudományát igazán tudományyá?! Csakis az az erő, a mely a tudóst felszabadítja kedvencz képzeteitől, a melyekkel gyermekkora óta összenőtt, a mely képesíti arra, hogy a történeti hatalmagnak, a köztudatnak, a környezetnek kegyelettel őrzött tekintélyén is túltegye magát a végett, hogy semmi másra, mint tanulmányozása tárgyára ne tekintsen, csakis annak sajátosságába, természetébe mélyedjen el, hogy eme természetében s természeteszerű fejlődésében rejlő törvényeket felismerje s az egyest az egészre vonatkozó jelentőségében megértse. Ez az önmagáról megfélelmező, másért élő, mást megértő, másnak jelentőségét az egészre nézve méltató erő ama végtelen isteni szeretetnek megnyilatkozása, a mely Krisztusban lépett oly tisztán a történet folyamába. Csak e szeretet nyitja meg a dolgok

lényegét, csakis ennek erejében mélyedhetünk el az egyeseknek sajátosságába, élhetjük ezeknek fejlődő életét s érthetjük ez életet is mint az összelet, a szerves egész életének egy-egy szervi megnyilatkozását. E szeretet nélkül csakis a dolgok *külsejét* látjuk, csakis *mások* ismereteivel rakodunk meg; ennek súlyát, nagyságát érezve, másokat, kik ily ismeretösséggel nem bírnak, lekicsinyelünk, lenézünk; önmagunkat ellenben nagyratartjuk, önhittén felfuvalkodunk; másrészt pedig azért, mivel az ismeret tárgyában önczél nem látunk, az ismeretet csakis eszköznek használjuk fel arra, hogy ezzel magunk emelkedése érdekében másoknak, a történeti hatalmaknak szolgáljunk.

E szeretet nélkül művelt tudomány tényleg felfuvalkodottá teszi az embert; ez eszközként csakis felhasznált tudomány tényleg önzésből a történeti hatalmak szolgájává s így jellemtelenné teszi birtokosát; ez önző tudomány tényleg a mily ellensége a szeretetben építő vallásnak: épp oly szövetségese a csak uralkodni vágyó történeti hatalmaknak s így nevezetesen az igaz hivatásáról megfélelmező egyháznak is. Miért is e felfuvalkodott, a történeti hatalmakat szolgáló írástudók, ez áltudósok ellen küzdött éles ironiával és kiméretlen erővel Jézus Krisztus a *vallás* nevében.

De nem ilyen az *igaz tudomány*, az igaz tudós! Az igaz tudós szeretettel elmélyedve másnak lényébe: itt új élő, a mindenség szellemétől éltetett, végetlen tagoltságában kölcsönösen egymásra utaló világot lát; minél inkább mélyed el tárgyába, annál inkább látja az egyest végetlen vonatkozásaiban, annál sürűbben bukkannak fel szemei előtt új meg új problémák! Minél tovább hatol, annál inkább érzi kutatása terének határtalan voltát, feladatának nagyságát, elődeinek és kortársainak érdemeit, s másrészt önmaga erejének gyöngeségét, érdemeinek relatív voltát s azok sajátosságában is az isteni kegyelemnek ő benne való megnyilatkozását. *Szerénység* ezért is s így mások érdemeinek elismerése, mások hasonló tevékenységének támogatása az igaz tudósnak főjellemvonása amaz *önérzet* mellett, melynek alapja sajátosságának s ebben Istentől s nem mástól való függésének tudata.

Szerénység és önérzet, szeretetben való *szolgálat* s nem emberi, hanem isteni misszió tudatán nyugvó *önérzet*; *függés* és *szabadság*: íme mind azok az antinómiák, azok a paradoxonok, a melyek a vallásban megoldódnak, az igaz tudós egész munkásságában, egész életében nyernek tényleg szintén megoldást; úgy hogy ha valamely életpálya: úgy éppen a tudósé nemcsak foglalkozásának mikéntje szerint (ez úton —

minden életpálya futása vallásos jelleggel bírhat), hanem annak tárgyánál fogva is a vallásos szellem erejének beigazolása. — A szeretet vallásának szelleme teszi a tudóst igazi tudóssá!

De nemcsak a szellem theoretikus, hanem érzelmi, értékelő irányzatában is egészen sajátosan érvényesül a szeretet vallásának ereje. — Nem az érzékileg feltűnő és érzékeinkre kellemesen ható, sem pedig a társadalmi, történeti Ének köztudatával egyező az értékelésnek a kriteriuma. A szeretet vallása nem az egyedben, sem pedig az egyenlősítő egészben, hanem a sajátos egyéniben s az egyénileg tagolt élő és fejlődő egységben s az ezt sajátosan szolgáló egyénben látja az igaz értéket.

Ezzel az értékeléssel szellemünk akaró, cselekvő, tehát ethikai és jogi irányzata is lényegesen a szeretet vallásának hatása alá kerül. A *baráti* viszony alapja ekkor nem az önző rokonszenv, sem az úgynevezett jó napok közösségének emléke (ez csak pajtáság), sem pedig a társadalmi kör közösségének a tudata: mindezek érzéki természetünkön, külső körülményeinken nyugvó tényezők, melyek elmulnak, gyorsan változnak. Igaz barátság csakis azok közt van, kik egymást fejlődésükben és ebben megnyilatkozó sajátos lényegükben ismerik meg, kik e sajátosságot az egész szempontjából értékesnek elismerik; kik az élet, az üdv alapkérdéseire nézve vagy egymást megerősítik, fokozzák, vagy egymást kiegészítik. A feltétlenül alapuló, lényünk sajátosságával összeforrott barátság nem múló, nem változó, mindig hű, hacsak önmagunkhoz nem leszünk hűtlenek.

E barátság képezi a nemi ellentétben nyugvó vonzalom mellett az igaz házaseletnek alapját. Margarethe, midőn habozik, hogy igazán szeretheti-e Faustot — hitvallását kérdezi. Mély etikai felfogása ez a szerelemnek. Örök hűséget csak azok esküdhetnek egymásnak, kik az örökre nézve, a feltétlenülre nézve *egyek*. Mély igazság rejlik azért is ama német közmondásban: Wahre Ehen werden im Himmel geschlossen; s népünk egészséges erkölcsi érzékére vall, hogy a polgári házasságkötéssel nem éri be, hanem az igaz házasságkötéshez, a menyegzőhöz a mennynek hozzájárulását, áldását — az egyházi áldásban szimbolizáltan kívánja.

A *család* is a szeretet vallásának hatása alatt egész lényege szerint átalakul. A gyermekekben az érzéki ember az ő kénye-kedve játékszerét látja vagy pedig önmagát eszközként a gyermeknek alárendeli. A történeti Éniség álláspontján a gyermek nem egyéb, mint a köztudatban élő kultürkincsnek várományosa, a kinek nem magában, hanem csakis

annyiban és addig van értéke, míg és mennyiben eme kincset feltétlen engedelmességgel magába fogadja s az abban foglalt dogmák előtt egyenlőképpen feltétlenül meghajol. A szeretet vallása ellenben már a csecsemőben is egy feltétlen értékű, sajátos isteni célgondolat megszemélyesítőjét látja, a melyet még megnyilatkozása előtt is — mint Istennek gyermekét — értékelünk, tisztelnünk kell. (A keresztesnek ez a jelentősége.) A szülőnek, a nevelőnek szent feladata a gyermeknek e sajátosságát, a melyért őt Isten teremtette, kiismerni, ezt aztán nemcsak elismerni, hanem azt ki is fejleszteni és pedig nem magában, eltekintve a történeti Énektől, hanem ezek szellemének hatása alatt, úgy hogy a növendék e szociális köröket — a családtól kezdve — a nemzetet át az emberiségig mind sajátos szervként átéli s így mint a társadalom élő tagja abba tényleg belenő. E szociális körök is mind élő szervek az emberiség testén. A felsőbb kör korrigálja az alsóbbnak egyoldalúságait s nevezetesen egocentrikus, elszigetelő és ezért is mással szemben türelmetlen irányát, míg végre a nemzetek mind, mint a humanum sajátos kifejezői, az emberiség, Istenországa egyetemes, egységes testén lévő élő szervekként tűnnek fel. A szociális élet ezen fokozatait kell hogy az egyes átélje, egyéniségét ezek szellemének hatása alá helyezze, hogy végre isteni célgondolata tudatára emelkedve, ennek erejében teljesítse maga is, mint a köznek szerve, tehát mint személyiség, egészen sajátos feladatát.

A szeretet vallásának hatása alatt így felneveltnek etikai életét nem irányítják a gyönyör, a kellemes, a haszon rugói; de nem is a közösség által hozott vagy megerősített külső törvények, de végre nem is ama kanti kategorikus imperativus, a melynek parancsát az észtvörvény előtti hódoló tisztelettel kell végezni. Mindenkinék irányítója az ő benne hatásos isteni célgondolat, illetőleg annak egyéniesült eszményi alakja, kinék-kinék jobb énje. Ez, mint eszmény, akarásunk és cselekvésünk irányítója és megbírója. Mivel mindnyájunknak sajátos ily jobb Énje van s ez képezi igaz értékünket, lényünket: az abból eredő indítások reánk nézve nem idegenszerűek, nem külsők, hanem éppen sajátos lényünk megnyilatkozásai és éppen ezért nem külső kényszerből, parancsból, hanem *belső szükségszerűségből, szabadon, örömmel* teljesítjük jobb Énünk e belső szövegét. Mivel továbbá ki-ki csakis maga ismerheti sajátos jobb énjét, irányító eszményét: ezért ki-ki csakis önmagával szemben lehet igazán *szigorú* és igazságos bíró: ellenben mással szemben, a kinék isteni célgondolatát nem ismeri, de tudja azt, hogy akarásában és cselekvésében

mennyire közreműködnek a társadalmi tényezők is — lehetőleg elnéző és méltányos.

A szeretet vallásának eme ethikus követelményét már a jogi élet a magánjog terén, nevezetesen büntető intézményében is alkalmazza, a midőn a halálbüntetés eltörlésének követelményével állítja azt, hogy minden emberben van egy jobb Én, a melyről teljesen lemondani soha sem szabad; s midőn a büntetést — a társadalmi bűn elismerése mellett — a társadalom útján való javítás szempontja alá helyezi; s midőn az esküdtek intézményével az egyes ember megítéltetésének kriteriumát nem a cselekvényben, hanem a bűnös érületében, személyiségében keresi; — s midőn a társadalmi baj ellen, a mely az egyesre nehezedik, társadalmi szövetkezetek útján nemcsak védekeznek, hanem azt érületi alapon, altruisztikus rugók felkeltésével meg is szünteti s így is igazolja Goethe mondását, hogy még a rossz is rosszat terelve, végre mégis csak jót művel.

Közjogi téren is mindinkább érvényesül a szeretet vallásának szelleme. Az állam már csak a mondottak alapján sem lehet tisztán csak jogi állam, mely bekötött szemmel, személytelenül, tisztán formai szempontból érvényesíti a törvényt. Az állam felvette magába a kultura egész tartalmát s a nemzeti sajátos szellemnek mindent szervező és átható ereje alapján *élő lénynyé, személyiséggé vált*. Mint ilyen elsősorban képviseli az *általános humanumot*, de egészen *sajátos, tehát nemzeti kialakulásában*. Sajátossága, nemzeti egyénisége csak addig és annyiban jogosult, míg és mennyiben a humanummal ellenkezésbe nem lép, míg és a mennyiben az emberiség republikája egy-egy élő szerveként tudja magát. *Ne függetlenségre*, hanem *önállóságra* törekedjék a nemzetállam. — *A függetlenség* csakis a kölcsönhatás köréből kihelyezetteknek eszménye, azoké, kik elhalni, megjegeczesedni kívánnak. Minél nagyobb a kölcsönhatás, annál fokozottabb az élet; minél többoldalúbb a kölcsönhatás, annál szívósabb ez élet. Csakis azon fordul meg minden, hogy az a hatás, az a függés, a mely alatt az egyes nemzet áll, kölcsönös is legyen, vagyis hogy minden kívülről jövő hatást mi sajátosságunk alapján értékeljünk, e hatásra reányomjuk nemzeti jellegünket és ez alapon hassunk azután más nemzetekre is. *Önállóság* az élő, fejlődő, szívós és hatalmas nemzetek eszménye. — Az ily önálló, egymással kölcsönható nemzetek igen természetesen küzdenek is egymással, de e küzdelmükben mint az emberiség sajátos szervei, soha sem feledkeznek meg arról, hogy mindegyik nemzetnek értéke éppen az egészet szolgáló sajá-

tosságában áll, s hogy ennél fogva mindegyik nemzet önmagát támadja meg tulajdonképpen akkor, ha a másét sajátosságában el nem ismeri s ezt a közös emberit szolgáló sajátosságát kicsinyli, avagy megsemmisíteni akarja. — E meggyőződés talaján nőtt ki a békebizottságok és békebiróságoknak intézménye azzal a feladattal, hogy ily nemzeti összeütközések élet az emberiség nevében szüntessék meg.

Minden egyes kulturállam azonban magában is ugyanezen keresztyén vallási szellem hatása alatt áll. Igen természetes, hogy az ily nemzetállam, mint *ἕθνος πολιτικόν* a társadalmi, valamint az egyes „Én“-eket az ő sajátos nemzeti szellemével kívánja áthatni. Hisz csak ott van szerves egész, a hol a szervező elv a szervek összes komplexumát minden részeiben áthatja, mozgatja; s viszont csak az állam igaz polgára, a ki államának sajátos feladatától, nemzeti cél-gondolatjától át van hatva. Ez azonban a kulturállam álláspontján nem jelenti az egyenlősítést, az úgynevezett államosítást, az állami mindenhatóságot s ezzel a társadalom és egyes állampolgár önállóságának tagadását. — Ellenkezőleg: minél fejlődöttebb valamely állam kulturája, annál inkább differenciálódik az állam társadalmilag és egyénileg is. Az egyéniesülés elve hatja át a nemzeti elv körén belül az állam összes tényezőit. Ezért is lehetetlenség, hogy az államnak bármely tényezője, még a fejedelme is, a nemzeti szellemtől túltegye magát. A fejedelem, kit a nemzet szelleme át nem hat — exterritoriális, a nemzet testéhez nem tartozik s így igen természetesen ő maga oldotta fel a nemzet igaz tagjait a fejedelem iránti hűség kötelezettsége alól. Lehetetlen továbbá az, hogy az állam önmagát a társadalom egyik — akár egyházi, rendi vagy politikai — alakulásával és annak szellemével azonosítsa.

A kulturállam a felekezetek, a rendek, a politikai pártok fölött áll; ő emez egyéni tényezőknek a nemzeti eszme alapján való szervezője, egységesítője önmaga fentartása és fejlődése érdekében. Ezért is minden egyes felekezet, minden egyes rend, párt, társadalmi alakulás s ezeken belül minden egyes ember csak annyiban ér valamit, a mennyiben sajátosságával a nemzeti szellem erősödését és fejlődését szolgálja. A kulturállam szempontjából ezért is a mily lehetetlen felekezeti, rendi vagy pártpolitikai állam: épp oly képtelenség a társadalmi és egyes tényezőknek egyenlősítése, egyenjogúsítása. Ki-ki annyit ér, a mennyivel szolgálja sajátosan nemzetét. Ezért viszont ki-ki az állam részéről is e sajátos szolgálatok arányában támogatandó erkölcsileg és szükség esetén

anyagilag is; valamint minden élő íszervezet azokat a szerveket táplálja leginkább nedvével, vérével, a melyek a szervezet léte és fejlődése érdekében a legintenzívebb munkát végzik.

Ha egy nemzetállam, úgy a mi nemzetállamunk van hivatva ez eszmény megvalósítására. Alig találunk egy államot, a mely meggyéknént, társadalmilag, felekezetiileg és nemzetiségi szempontból annyira *tagolt* lenne, mint a mienk; s alig találunk egy államot, mely e tagoltsága daczára keletkezése és egész története alapján oly határozottan bírná a magyar nemzeti szellemben *egységének* biztosítékát.

Schweiz tagolt, de nem egy; Franciaország egy, de nem tagolt; Németország nemzeti szempontból *névtleg egy*: a német nyelv és szellem olvasztotta egybe e tagolt németiséget a közös ellenség ellen vívott háború tüzeiben: de *tényleg* éles ellentét, nagy ür tátong az északi és déli egységesítő németiség közt; a differenciálás dolgában pedig hiányzik Németországban a fizikailag leginkább differenciáló különbség, a nemzetiségi különbség, a melynek lengyel érvényesülését Németország erőszakkal elnyomja.

Anglia nemzeti egysége *szilárd* természeti és (a germán és román elemet világraszólóan egyesítő) történeti alapon nyugszik; társadalma pedig a nemzeti egységen belül eszményszerűen önállóan tagolt; nemzetiségileg azonban csak Anglián kívül, idegen világrészekben teljesíti — eszközökben nem egyszer nem válogató módon, mások saajtságát könnyen nem kímélő kulturális feladatát. Magyar államunkat a magyar nemzet az ő szellemében szervezte; törvényeiben, intézményeiben a magyar szellem él; a corona sacra a nemzetet a maga egységében képviseli; a magyar nyelv, mint az állam nyelve, ezt az egységet hangzatosan ki is fejezi. Ezen belül azonban a legnagyobb differenciálódás minden téren.

Szent István testamentoma ezt a különbözőséget, mint állami erőt, ajánlotta fiának figyelmébe (Decret. lib. I. Cap. 6. §. 3.) s a magyar történet, a mennyiben azt a magyar szellem vezette — már csak a nyelvében érvényesülő agglutináló jellegénél fogva —, ezt a tanácsot természetesen követte. Meggyéknént, a megyei önállóság alapján saajtság élet fejlődött ki; a társadalomnak egyéni alakulását épp úgy a vallás terén a magyar kard védte, a magyar törvény biztosította s ugyan csak a törvény fogadta oltalmába a nemzetiségeket, a midőn azok önálló fejlődését nyelvükben, szokásaikban a magyar-ellenes szellem veszélyeztette. A jezsuitizmussal szövetkező habsburgi politika volt mindig az egyéniség, a társadalmi s

igy a nemzeti egyéniség ellensége, viszont az egyenlősítés, az államosítás, a társadalom felszívásának szószólója és szívós harczoza.

Nemzetállamunk nélkülözi a fizikai alapot az egyvérűségben. Nem a természet szülte, hanem az erkölcsi világrend, a mely itt egy államot szervezett a magyar nemzeti géniusz felhasználásával, a mely állam a vallási, a nemzetiségi, a társadalmi és egyéni szabadságnak eszményi megvalósítója. A létező különböző felekezetek hazánkat a legeszményibb téren hozzák kapcsolatba a föld legkülönbözőbb részén haladó nemzetekkel; a különböző nemzetiségek a mint egyrészt a velük rokon nemzetek irodalmi kincseit beszállítják hazánkba: úgy másrészt hivatvák arra, hogy viszont a mi nemzeti sajátos kulturánkat is kivigyék a minket környező nemzetek lelkébe, úgy hogy mi is hathassunk kifelé. Ez élénk — szellemi téren minden sorompó nélküli — kölcsönhatásban erősödünk — egyet feltéve, hogy hazánk minden egyes tényezője, minden egyes erkölcsi és egyes személyisége érezze az egy hazához való tartozását, az egy magyar szellem által való áthatást; és ebben azt, hogy éppen így szolgálja sajátos munkája által hazájában az emberiséget, s így működik közre leghatásosabban Isten országának eljövételében.

Nemzetállamunk hivatását ebben látva, — hazánk mikrokozmosza ama makrokozmosznak, a melyet humanizmus. avagy Istenországának nevezünk. A ki e hivatású államnak igaz polgára s polgári kötelességeit az állam hivatásának szellemében teljesíti: egész életével Istent is szolgálja, egész életét az istentisztelet szempontja alá helyezte s így eljutott igazán Istennek szellemben és igazságban való imáadására.

Nemzetállami hivatásunk e magaslatáról érthetjük Rothe Richard mélységes szellemének ama kijelentését, hogy az egyháznak be kell olvadnia az államba, hogy a vallás még csak akkor igaz isteni hatalom, hogyha nem csak az ünnepi napokat, hanem minden napot, nemcsak napjaink egyes perceit, hanem egész életünket — a minden egyest hivatásában vezérlő isteni cél gondolatként határozza meg s mi így tényleg Istenországának élő, más által nem pótolható, ezért is feltétlen értékű, így örökéletű szervei leszünk.

Az érzéki, önző motivumokon nyugvó érzéki tárgyú és az érzéki schemához, a hely- és időhöz kötött kultuszban lefolyó vallás tényleg a múlté; a személyiség háttérébe visszahúzódó és a személyiség útján az egész életben érvényesülő vallás a jövőjé. — Jöjjön el a Te országod!

Dr. Schneller István.

Az ellenreformáció a Szepességen.

I.

Alig volt megye, hol a reformáció oly gyorsan és oly általánosan elterjedett volna, mint a Szepességen. A reformációt elősegítő német nyelvű iratokat mohón olvasta és terjesztette a szepesi német lakosság. Kiválóbb lelkészei élénk összeköttetésben állottak a németországi reformáció oszlopműveivel, Lutherrel és Melanchtonnal. Henkel János lőcsei lelkész (1513—1522) p. o. theologiai művet irt, melyet a reformátorok nagyra becsültek; mint Mária királyné udvari prédikátora részt vett az 1531-iki augsburgi birodalmi gyűlés tanácskozásaiban, hol Melanchtonnal és más theologusokkal értekezett. A rotterdami Erasmussal is levelezésben állott. Serpilius Bálint, bélai lelkész szintén jelen volt az augsburgi gyűlésen, szónokolt és Melanchton házában lakott. Csak így lehet megérteni, hogy Preiszner Tamás már 1520-ban Leibicon a reformáció szellemében prédikált és hogy Horváth János, szepesi prépost már 1524-ben kemény rendeletet bocsátott ki a lutheránusok ellen.

Ám az új eszmék hirdetői mit sem törődtek az ily rendeletekkel. Fischer Lőcsén, Iglón, Merényben hirdette Luther tanát; Leutscher György Késmárkon, Topporczon, Leibicon és Möllerbachon. Az új tan első hirdetői közt kiváló helyet foglalt el Klein Kelemen, a kit Luther küldött Magyarországra, hogy az új tant terjessze. 1542-ben Bogner Bertalan hivatott meg Lőcsére ev. lelkésznek. Az egyházak pedig a következő sorrendben szakadtak el a régi hittől: Szepesbéla 1545, Leibicz 1546, Igló, Poprád, Szepesolaszi 1548, Duránd, Felka, Mathéócz, Mihályfalva, Ruszkinócz az 1552-ik évben.

Egyes intézkedések is elősegítették a hitjavítást. Gener-sich Menyhért lőcsei lelkész 1552-ben a reformáció szellemében Kis Kátét irt a gyermekek számára. Utódja Bogner Bertalan 1555-ben új egyházrendet honosított meg, mely az újonnan választott lelkészre nézve mérvadó volt. A lelkészi testvérület 1569-ben a Megander Bálint iglói és Obsopus

Czirjék szepesújjvári lelkészektól szerkesztett hitvallást fogadta el, melyet 1582-ben az ágostai hitvallással cserélt fel. Így a 24 város és azok lelkészei, de a kisebb községek is tényleg a reformáció zászlaja alá sorakoztak, úgy hogy 1600 körül a szepeshelyi káptalani plébánián kívül a Szepesség összes lakói az evangéliumi hithez szegődtek.¹

Az evangéliumi hit ily megizmosodása és terjedése a Szepességen, szálla volt a római egyház szemében. IV. Ulászló lengyel király és Lubomirszky Staniszló, a 13 elzálogosított város hatalmas helytartója, abban egyeztek meg, hogy kegyesrendű szerzetesekre bizzák az ellenreformáció keresztülvitelét. Ebből a célból Lubomirszky Podolin városában 1642-ben klostromot alapított, melybe lengyel kegyesrendű szerzeteseket hívott meg. Ezek között volt Hannacius Ferencz is, ki a rendben Franciscus a S. Venceslao név alatt fordul elő és 1658-ban érkezett Podolinba. Született térítő volt, ki mint ügyes szónok, fáradhatatlansága, buzgalma, türelme és kitartása folytán több sikert mutatott fel a rekatholizálásban, mint a rend összes tagjai. Az ő folyamodványa folytán Mihály lengyel király 1671 június 24-én Varsóban kelt nyílt parancsot adott ki ily czímmel: „Privilegium pro libero exercitio Catholico in XIII. Oppidis Capineatus Specusiensis P. P. Piarum Scholarum.“

Ezen nyílt parancs meghagyta, hogy a „dissidensek“ a római katolikusokkal közösen használják a templomokat, hogy az alapítványokat a kath. egyháznak adják át és az év. lelkészeket utasítsák ki; de azért a piaristák csak annyit érhettek el, hogy a kápolnákat, hol ilyenek voltak a városokban, használhatták, míg az evangélikusok egy ideig a templomok, iskolák és alapítványok teljes birtokában maradtak.

Ezzel az első lépést megtették a r. kath. istentisztelet meghonosítására. Gnezdán Lubomirszky Staniszló már ezelőtt 1615-ben visszafoglalta az evangélikusoktól a templomot és plébániát, még pedig erőszakkal, oly módon, hogy minden házat katonák szállottak meg, a kik mindaddig ott maradtak és sarcoztak, míg a lakosok vissza nem tértek a r. kath. hitre.²

Hannaciusnak első feltűnő és sikeres szereplése Szomol-

¹ Szepesbélai egyházközség jegyzőkönyve: „Casparus Matthesovszky Capitaneus XIII. oppidorum ab anno 1588, vide Matriculam XXIV. Regalium pag. 660. és 597.: Unter diesem Herren waren alle Pfarrer in XIII Städten, so wie in der ganzen Zips mit allen Gemeinen der Augsburgischen Confession zugethan. Alle Kirchen u. Schulen mit allen Einkünften waren in den Händen der Evangelischen.

² A város nagy része inkább kivándorolt mint sem megtérjen a kath. hitre. A sok családnév a Szepességen „Kniezner“ (Gnezdá = Kniezer) ebben az időben vette eredetét.

nok gazdag bányavárosában volt, hova Podolinból 1669. év nov. havában néhány napnyi pihenőre ment. Szomolnok már régóta az evangélikus hitet követte, a paplak, a régi templom, az iskola, az összes jövedelem az evangélikusok birtokában volt. A gazdag bányákat Joanelli Szilvester, egy olasz származású férfiú, az ú. n. bányakirály bérelte a kincstártól, és ropant kincseket gyűjtött. Maga és több mint 500 munkása és hivatalnoka katolikus, sőt igen buzgó katolikus volt. Lelki üdvére és családjának épülésére, valamint r. kath. lengyelei számára 1666-ban a Szentlélek tiszteletére kápolnát építtetett.

Hannaciust a Joanelli család természetesen nagyon szívesen fogadta és az istentiszteletek tartására a kápolnát engedte át. Joanelli Hannaciusra és kath. munkásaira támaszkodva, ellenséges indulattal volt a protestánsok és szabad vallásgyakorlatuk iránt is. Volt hát oka félni a közelben portyázó kuruczok hadaitól, a kik Szomolnokra is átesaptak. A protestáns-gyűlölő Joanelli mikor a kuruczok közeledéséről értesült, legértékesebb árúit sietve Lőcsére és Podolinba vitette, maga pedig családjával Podolinba a piaristákhoz menekült. A bátor Hannacius azonban a kápolna őrizetére Szomolnokon maradt.

1670-ik évi április 18-án reggel csakugyan vagy 500 kurucz rohanta meg Joanelli házát, raktárait, s elég nagy pusztítást vitt véghez bennök. Hannacius a kápolnában, karíngbe öltözve, stólával, kezében kereszttel, az oltár előtt térdelelve és buzgón imádkozva várta sorsát. A kuruczok pénzt keresve fenyegetődztek, a pap mindenre elkészülve így imádkozott: „Uram, a te kezébe ajánlom lelkemet“. De a kuruczok Hannaciust nem bántották, zsákmánnyal gazdagon megteremtve déltájban eltávoztak Szomolnokról. Április 22-én és 24-én megint jelentkeztek kurucz csapatok, a kik a kincstári telepeket a fölkelők részére lefoglalták; de Hannaciust és kápolnáját most sem bántották.

Június elején Joanelliék 300 császári lovassal vissz tértek Szomolnokra és az evangélikusokat üldözőbe vették azon ürügy alatt, hogy a kuruczokat ők hívták be a városba. Az így támadt rémületet Hannacius nagy ügyességgel térítő célra zsákmányolta ki; az üldözötteket áttérés feltétele alatt védelmébe vette s ezzel a római katolikus hitet erősítette.

E közben Hannacius hírül vette, hogy Lubomirszky Sztaniszló herczeg a Lengyelországnak elzalogosított 13 szepesi városban, első sorban pedig Szepesolasziban, most már teljes erővel vissza akarja állítani a róm. kat. vallásgyakorlatot. Hannacius is ide tette át térítői működésének székhelyét.

Szepesolaszi a tekintélyesebb és jobbmódú szepesi városok közé tartozott. Már 1548 óta a reformáció híve volt és minden katholizáló törekvésnek erélyesen ellenállott. Lubomirszky most sem vette vissza, rendelete értelmében, az olasz templomot, hanem kijelölt egy kápolnát a r. katolikusok számára. Hannacius az 1670-ik évi aug. 20-án érkezett új állomására. Roskoványi István nemesi curiájában egy tágas szobát kápolnának rendezett be, felállította a magával hozott oltárt és misézett. Úgy látszik, nem egészen zavartalanul gyakorolhatta a kath. istentiszteletet, mert ismételve fordult hol a nevezett Lubomirszky herceglőz, hol Mihály lengyel királyhoz a kath. szabad vallásgyakorlat biztosítása végett, a mi meg is történt Mihály király szigorú rendeletével az 1671-ik évi jún. 24-én.

Hannacius azonban nem elégedett meg azzal, hogy az istentiszteletet csendesen végezte, de a tüntetőleg rendezett processiókkal és az evangéliumi hitet ócsárló predikációival valósággal provokálta az evangélikusokat. 1671 okt. 12-én egy gyermeket akart temetni. Körmenetben indult az iskolai épület felé, hol előbb isteni tiszteletet akart tartani és onnét a temetést végezni. Az iskolát zárva találván, a temető felé vette útját az egész gyülekezet kíséretében. Ott két polgár, Bobzár György és Bolcha Jakab útját állották és nem akarták beereszteni az evang. temetőbe. Hiába hivatkozott Hannacius a királyi rendeletre, melyet kezében tartott, vissza kellett mennie és az iskolához elé helyezte a feszületet, a zászlót, a keresztet, a koporsót és egyéb temetési szereket; letérdelt és várta a dolog fejlődését. Majd valaki elkiáltotta magát „Schlog, schlog!“ üsd, üsd! mire megindult a dobálás és dulakodás. A szigorú vizsgálatot kemény ítélet követte. A nevezett polgárokat halálra ítélték, a bírakat várfogságra, a várost pénzbírságra, Klesch Dániel olasz ev. lelkész pedig arra ítélték, hogy kövesse meg a piaristákat. De a lengyel országgyűlés, melyhez az ítéletet felebbezték, új vizsgálatot rendelt el, mely az egész ügyet részint az evang. fraternitas tapintatos közbenjárására, részint a podolini piarista főnök előzenységével békésen intézte el; az első szigorú ítéletet hatályon kívül helyezte, s a felizgatott kedélyeket lecsendesítette.

Hannaciusnak ekként Szepesolaszi városában is sikerült a romanismus magvát elhinteni. A többi siker sem maradt el. Bársony György nagyváradi püspök, a kinek fenhatósága alatt állott a szepesi káptalan, erélyesen támogatta a piaristák törekvéseit a Szepesség rekatholizálásában. Nagy segítségére volt ebben a templomok visszafoglalását sürgető fent említett lengyel királyi rendelet, mely Bécsből újabb megerősítést

nyert I. Lipótnak Bécsben 1672 jan. 26-án kelt levelében, melyet azzal a kéréssel küldött a lengyel királyhoz, hogy a r. kath. istentiszteletet a XIII szepesi városban is rendelje el, miként ez a birodalom más részeiben is megtörtént. Erre teljes erővel megindult a fegyveres erővel való rekatholizálás.

Lengyel biztosok, legtöbbször karhatalomtól támogatva, városról-városra jártak, elfoglalták a templomokat a katolikusok számára. A szepesolaszi templomot és plébániát Liebridovszky József, krakói kanonok, Lubomirszky herceg rokona kapta meg 1674-ben, de a jövedelmet a piaristák élvezték, kik a teendőket is végezték. Csak a dézsmából befolyt évenként 4000 forint. 1674-ben augusztus 10-én Hannacius fardozásaira Lubomirszky herceg a podolini piarista klostornak adományozta a szepesbélai templomot és plébániát is. Neumann Glycerius piarista volt az első administrator a bélai plébánián. A jövedelem itt még nagyobb volt, mint Olaszin. A dézsma 6900 forintra becsültetett.

Kis pihenő után Hannacius tovább folytatta térítő munkáját, főleg azoknak az uraknak segítségével, a kiknek elődeit Pázmány már elébb visszatérítette a római egyházba. Ezekhez tartozott a Szepességen gróf Csáky István, kinek az apja még evangélikusnak született. Mint Klukno-Riechno földesura ezen elv szerint „cujus regio ejus religio“ a nevezett két község plébániáit 1672-ben elfoglalta és Hannaciusnak prezentálta. A gróf, mint a szepesi vár ura, a 11 el nem zálogosított szepességi város felett is hatalmaskodott és az ő befolyásának tulajdonítható ezen városok katholizálása, ú. m. Nagy-Szalók, Malompatak, Welbach, Izsákfalu, Káposztafalu, Csötörtökhely, Szepes-Sümegeh, Illésfalva, Pálmafalu, Odorin és Kurimjan.

A mit a Csáky-család művelt a szepesi várhoz tartozott községekkel, ugyanazt tették ugyanazon elvvel az ellenreformáció szolgálatában a Nedecz vár urai a lengyel határon, a Palocsai Horváthok, István és András, kiknek elődje Horváth János szepesi prépost a katolikus hitről lemondott és 1544 december 16-án meg is nősült. Ez a két Horváth, István és András, Hosszútóthi László szepesi prépost előtt 1639-ben esküvel lemondtak evangélikus hitükről s egyszersmind arra kötelezték magukat, hogy evangélikus alattvalóikat is áttérítik. A térítési munkához mindjárt a következő 1640-ik évben hozzáfogtak és azt minden kimélet nélkül keresztül is vitték. Friedmann községben az öreg lelkész, Stubnitzer Andrást minden vagyonától megfosztották és a lelkészlelkéből kidobatták. Ugyancsak az ő buzgolkodásuk folytán veszítették el lelképászorukat Haligócz, Kaczvin, Krompach, Labs, Lechnitz, Matzan, Duna-

jecz, Ujbéla és Nedecz, a honnan Jasco Pál lelkésztel üzték. Ily módon az egész szepesi magura katholizáltatott, melynek lelkészei a nedecz-dunajeczi fraternitáshoz tartoztak.¹

Hannaciust ezek a külső sikerek csak annál inkább buzdították térítői munkájában. 1680 június hó 16-tól kezdve a toporczy és krígi egyházakat adminisztrálta; az év végén Krompachra került, a hol sokat küzdött a ruthen papokkal, kik igényt tartottak a szomszéd szlovinkai parochiára. A hosszú és kellemetlen harc Hannacius előnyére dőlt el és az 1682. év nyarán a szlovinkai plébániára is beiktatták. Ruzsbachon is ő vette át az adminisztrációt. Mindentívé be tudott tolakodni. 1683 február hóban Késmárkon Éder Ödön nevű társával Zrinyi Ilonánál, Tökölyi Imre kath. feleségénél tisztelkedett. Mondják, hogy a fejedelemasszony kegyesen fogadta és gazdag ajándékokkal bocsátotta el őket. Mikor másnap a késmárki Tökölyi-várból kiértek, találkoztak a Sávnik várkastélyáról hazatérő Tökölyivel. Nem lett ugyan bántódásuk, de Tökölyi megbüntette szolgálát, a miért őket a várba bebocsátották. Az év végén Hannaciust megtisztelő megbízatás érte, a Lublón tartózkodó lengyel király (Sobietzky) udvarába hívták udvari káplánnak.

Ezzel megszűnt Hannacius szereplése a Szepességen. Sikereivel meg lehetett elégedve. A világi hatalom segélyével minden szepességi községben visszafoglalta a templomokat. 1674 május 1-én fejezte be a templomfoglalásokat, a mikor Bársony püspök levelet intézett Lubomirszkyhoz, a XIII város starostájához, melyben köszönetet mond a starostának sikeres és hathatós közreműködéseért, egyúttal felkéri, hogy kegyúri jogánál fogva a megüresedett plébániákra jó és példás életű lelkészeket nevezzen ki, nehogy a XIII városi katolikusok lelkészek nélkül maradjanak. Végre megígéri, hogy Lublóvár részére szállíttatni szokott terményeket a plébánusok is épp úgy ki fogják szolgáltatni, mint addig az evang. lelkészek.

¹ Azon a területen, hol Csákyék és Horváthék katholizáltak, az ev. lakosok nemcsak hitüket, de német nyelvüket és magasabb kulturájukat is elveszítették. A művelt ev. német városokból lettek kath. tót falvak, melyeken a fejlődöttebb kultúra már nem látszik meg. Különben ez a veszélyes folyamat most is tart. Az eltótosodás és a katholizálás a Szepességen még most is folyamatban van. A kivándorolt ev. német helyét a kath. tót foglalja el.

T Á R C Z A.

Belmissiói levelek.

(A₁₀ fogháztársaságok.)

Fölveszem ismét a körülmények kényszere alatt évekké elelőtt letett tollamat s folytatom Szemlénk hasábjain belmissiói leveleimet, kezdvén ez új sorozatot, egy nagy fogháztársaság keletkezése s 75 éves története előadásának kapcsán, a *rabsegélyző egyletek* ismertetésével.

Mindenekelőtt emlékeztetnem kell olvasóinkat arra, hogy a Szemle 1894. évi folyamában két közleményben megírtam a német belmissió egyik legnagyobb alakjának, a diakonissza-intézményt megalapított *Fliedner Tivadarnak* életét és működését s e cikkem folyamán elmondtam, hogy milyen rettenetes állapotokat talált ő a németországi fogházakban s tapasztalatai alapján miként alakította meg 1826 június 18-án a németországi első *fogháztársaságot* azzal a feladattal, hogy a rajnai tartomány és Westfália börtöneit papokkal és tanítókkal lássa el, a foglyokat nem, kor és bűneik fokozata szerint külön osztályokba sorozza, munkával lássa el őket s szabadonbocsáttatásuk után boldogulásukról gondoskodjék. Elmondtam abban a cikkben, hogy *Fliedner* mint tanulmányozta Hollandiában és Angliában a börtönügyet s mily fáradhatatlan tevékenységgel buzgólkodott annak Németországba, a német lelkek világába való átültetése érdekében.

Ez elmondott dolgokhoz fűzöm már további, részletes mondanivalóimat.

* * *

Az 1823. évben Amsterdam piacán egy szörnyű látványnak volt tanuja *Fliedner Tivadar*, Kaiserswerth ifjú lel-

késze, ki akkor gyülekezete érdekében Hollandiát és Angolországot járta föl. A városháza előtt ugyanis férfiak és nők állanak pellengéren, melleiken széles nagy fatáblákkal, a melyekre elkövetett bűneik voltak fölírva; majd levetkőztették és megkorbácsolták őket s a megkorbácsoltak közül néhány-
nak izzó vassal bélyeget sütöttek a vállára. Ez a rémes látvány rendkívül mély benyomást gyakorolt a 23 éves ifjú lelkészre s útja leírásában így elmélkedik arról:

„Mirevaló ez a szörnyű büntetési mód? *Javítja* az vajjon a bűnöst? Már pedig minden büntetésnek, ha nem is egyedüli, de mindenesetre legfőbb célja a javítás. A még meg nem áttalkodottban az ilyen meggyalázás egyszersmindenkorra elfojthat minden nemesebb, fölfelé törni akaró szándékot, a megátalkodottat pedig még megátalkodottabbá teszi, mert lelkét a gyalázat végkép elkeseríti. A letörölhetetlen bélyeg egész életén elvágja előtte az utat, hogy régi bűnös életét, akármilyen komolyan törekszik is a javulásra, elfeledtesse a világgal s kioltja lelkéből a becsületérzés utolsó szikráját is, a mely még abban pislogott.“

Igy ír egy nemesérszű, egy józangondolkozású ember, ki, mint munkaszerető, tenni kész jellem, azonnal el is határozza magában, hogy ráveti kezét e munkamezőre, és segíteni fog, mert segítenie kell, a *foglyok* szomorú állapotán.

Sem időnk, sem terünk nincs a hosszas részletezésre, ugorjunk hát keresztül három teljes esztendőt s állapodjunk meg annál a ténynél, hogy 1826 június 18-án Düsseldorfban néhány lelkes emberbarát „a foglyok erkölcsi és polgári állapota javítására“ egy társasági „alapszabályzattal és munkatervvel“ lépett elő, a melyet még azon évi augusztus 1-én *III. Frigyes Vilmos* porosz király, mint „nekie különös tetszésére“ szolgáló munkát, sietve kabinetrendelettel megerősített és ezzel megalakult a „*Rajna-westfáliai fogháztársaság*“, a mely nemcsak a német birodalomnak elsőrendű ilyen társasága ma is, de példányképül szolgál a világ minden más fogháztársasága előtt, rászolgálván hírnevére hatalmas berendezésével, lelkes munkálkodásával.

Ennek a társaságnak a történetét írom meg e levelemben.

A társaság a maga célja számára azt tűzte ki, hogy „az államtörvényekkel egyezőleg előmozdítsa a foglyok erkölcsi javulását, hogy úgy fogságuk ideje alatt, mint szabadonbocsátásuk után elhárítson előlük minden hátrányos és szaporítson részökre minden üdvös behatást. E végből az egyházi és iskolai hatóságok meghallgatásával minden keresztyén felekezettől

való foglyok részére saját házi lelkészt és elemi iskolai tanítót választ, állít be, javadalmaz és vesz felügyelete alá; keresztyülviszi a foglyok osztályozását és bibliát s más hasznos valóságos könyveket adván kezökbe, munkálja ezek szellemi és lelki előhaladását. Munkát ad a foglyok kezébe s a szabadonbocsátottak részére tisztességes keresetforrásokat nyitván meg, megfelelő viszonyok közé hozni, s keresztyén érzelmű emberek felügyelete alá állítván őket, az új bűnökbe visszaeséstől lehetőleg megóvni igyekszik“.

Érdekes és nevezetes vonása volt az újonnan alakult belmissiói társaságnak az, hogy első tisztviselői-kara három államügyészből, két lelkészből és egy kereskedőből állott; a három államügyészből egy róm. katolikus vallású, a két lelkész közül az egyik *Flüedner* volt. E tisztviselői kar híven képviselte tehát azt a nagy belmissiói elvet, hogy a keresztyén szeretet munkáiban nem kell a felekezeti korlátokat nézni, és hogy abban a világiaknak kell a tulajdonképpeni nagyobb szerepet juttatni.

Csakhamar számos állami és társadalmi előkelőség lépett be a társaságba s az ideiglenes vezető-bizottság végleg szervezte magát, egy lelkes főurat, *von Spee* grófot választotta meg elnökéül, míg *Flüedner*-t titkárrá tették. A második évi jelentés már lelkes örömmel hirdeti, hogy a társaság fogadtatásában és terjesztésében való készség csaknem fölülmúlja az alapítók várakozását. Úgy az evangélikus, mint a római katolikus egyházi hatóságok is buzgón lelkesedtek a társaság mellett s midőn *Frigyes* porosz királyi herceget fölkérték a védnökség elfogadására, ez 1829 január 15-én kelt válaszában egyebek közt ezeket írja: „A kérés, melyet a társaság hozzám intézett, hogy fogadjam el védnökségét, annál hízegőbb reám nézve, minél emberbarátibb a társaság célja; és mivel Ő felsége a király is legkegyelmesebben engedélyezte ezen együletet, akadályát nem látom annak, hogy beleegyezzem egy olyan kérésbe, mely szivemben a legőszintébb részvétre talál“.

Mindenekelőtt rendszeres fogházi lelkészek alkalmazása ügyében akart a társaság intézkedni. A róm. katolikus foglyokat egy düsseldorfi káplán gondozta és pedig „ingyen, puritán nemes emberszeretetből“, míg a protestáns vallású foglyokhoz három éven át minden második vasárnap délutánra *Flüedner* jött át, gyalog tevén meg nyári forróságban, téli zivatarban a kétórai utat. De 1828 november havában már rendes fogházi protestáns lelkészt állítottak be, ki végtelenül nemes keresztyén szeretettel tűrte a durva, elvadult börtön-

lakók gúnyját, csúfolódásait, a melyeket azok kezdetben megengedtek maguknak, és rendületlen kitartással hirdetvén az evangéliumot, csakhamar örömmel látta s beismerték a fogházi tisztviselők is, hogy a hangulat több czellában feltünően jóra fordult. Elnémult a lárma, az istenkáromlás, veszekedés, s csöndes nyugalomban végzett szorgalmas munkálkodás között türelmetlenül kezdtek várni a lelkész érkezését; reggel felolvastak egy bibliai szakaszt, írtak, számoltak, délben hálaadó éneket zengettek el s csakhamar jutalomszámba vették a foglyok, ha őket egy ilyen szellem által megszállott czellában helyezték el.

A düsseldorfi fogházban felállított iskola is a lehető legjobb sikerrel működött: teljes csönd, rend, figyelem és szorgalom uralkodott abban s a szabadonbocsátott foglyok közül több mondotta, hogy, ha lehetne, szívesen bennmaradna még pár hónapig a fogházban, csakhogy a vele közlött hasznos ismeretek tanulásában tovább haladhatna.

A társaság ösztönzésére az állami hatóság csakhamar hozzá is kezdett a foglyok osztályozásához; sürgette a társaság, hogy a női foglyok mellé *felügyelőnőt* kell beállítani, általában, hogy külön női fogházakat kell építeni; a bizottság két tagja lassanként egyszer fölkereste a fogházat s az ottani állapotokat megbeszélte a személyzettel; másik két tag a szabaduló foglyok ügyeit tartotta szemmel, a rászorultakat útiköltséggel látták el, s a kik munkához akartak kezdeni, azokat ajánló-levelekkel látták el a polgármesterekhez, lelkészekhez és segélyegyletekhez. A férfiegyület mellé *Spee grófné* elnöklete alatt *nőegylet* alakul a női foglyok gondozására, mely azok rendszeres foglalkoztatását tűzvén ki feladata gyanánt, lent és rokkákat szerez be, a fonalakból és szövetekből kiállításokat rendez, egyszóval minden lehetőet elkövet a női foglyok sorsa javításának érdekében.

De minden törekvése főczéljául azt tűzte ki e társaság, hogy *a bűnbe való visszaesést előzze meg lehetőleg s annak esetei számát fogyaszssa.*

E végből mindenfelé *segélyegyleteket* állít fel, a melyek a központi társasággal a foglyok családi viszonyait közlik, majd azok kiszabadulásakor értesülvén fogházi viselkedésükről, mindennemű viszonyaikról, e segélyegyletek munkát keresnek nekik, s visszaviszik, visszasegitik őket az emberi társadalomba. Olyan helyeken, hol nagyobb fogházak vannak, *leány-társaságokat* szervez a düsseldorfi anyaegylet s fennállása negyedik évének végén az elnöki jelentés ezen szavait olvashatjuk: „A fogháztársaság, más egyletekkel összehason-

litva, látszólag kevésbé kedvező világításban tűnik elő, mert hatása nem olyan szemmellátható, mint más társaságoké; nem látjuk, mint például egy műegyletnél, azokat a szép gyümölcsöket magunk előtt, a melyek annak haladásáról tennének kedvező tanubizonyságot. A mi működésünk eredménye inkább negatív természetű: mi a visszaesésektől igyekszünk az embereket óvni, mi fenn akarjuk azokat tartani, a kik azon a ponton állanak, hogy elmerüljenek már a bűn hullámaiban. A megtartottakat azonban mi nem tudjuk számba venni, mert nem láthatunk be sziveikbe és éveiknek kell elmulniok, míg ítéletet mondhatunk arról, hogy tényleg megmentettük őket; és a reményt még az olyanoknál sem szabad feladnunk, a kik sülyedőben látszanak lenni; az ilyeneknél is azt mondhatjuk, hogy a mi segélynyújtásunk nélkül valószínűleg még mélyebbre sülyedtek volna; és az a vallásos szikra, melyet lelkeszeink sziveikben felgyújtottak, évek multával esetleg melegítő lánggá fog fellobbanni“.

Fennállásának első éveiben sokat kelle a társaságnak küzdenie azon mindújra felmerülő vád ellen, hogy a foglyokkal nagyon is jól bánik, a mi ellen csak azzal védekezett, hogy hiszen éppen ő sürgeti a visszaeső foglyokkal szemben való szigorúbb bánásmódot, és ennek meg is volt a kellő foganatja, mert egy 1834 január 31-én megjelent igazságügy-miniszteri rendelet igen szigorú intézkedéseket tartalmazott a visszaeső bűnösök ellenében. Ugyanekkorájban az állam vette magára a fogházi lelkészek fizetéseinek terhét, s az egyházi hatóságok növekvő érdeklődéséről tesz tanubizonyságot az a tény, hogy egyes kerületekben bizonyos vasárnapokon a perselypénzt a fogháztársaság céljaira ajánlották fel.

Ilyen alapokon indulván meg a társaság, fennállásának 25 első esztendejében már 12 leánytársaság, s mintegy 120 segélyegylet csatlakozott hozzá. Mivel azonban ez utóbbiak közül többnek nem lévén teendője, lassankint magától megszűnt létezni, arra helyezte az anyaegylet a súlyt, hogy az életképes segélyegyleteket foglalkoztassa s e végből ezek számára 1844 május 9-én egy szabályzatot adott ki, melynek főbb pontjait, ím, a következőkben ismertetjük:

„A segélyegyletek, a társaság tagjaiból alakulva, ennek helyi szervei, és pedig úgy általában a társaság érdekeit, mint a foglyok családjának házi viszonyait illetőleg, a fogháznak tartama alatt, valamint a fogoly kiszabadulása után is.

Ha olyan fogolyról van szó, a ki családja részére igénybe óhajtja venni a társaság segélyét, a helyi segélyegylet által megvizsgálandók az illető család anyagi viszonyai, hogy vajjon

a büntetés alatt álló családtag elvonása által szenved-e az otthoni gazdaság, vagy éppen szegénységére van-e szükség, a helyi utóbbi esetben a helyi hatóság azonnal értesítendő. A *foglyok elhagyott* gyermekei részére gondoskodik a törvényileg megállapított segélyeszközök igénybevételéről s felügyel az idegen házaknál elhelyezett ilyen gyermekekre s az *iskolaköteleseknél* gondoskodik arról, hogy ezek tanulásukat folytathassák.

A kiszabadulóknál, a fogházi központi bizottságnak az illetőről való részletes ismertetése alapján, mindig a helyi viszonyok szerint előkészíti a segélyegylet a kiszabadultnak családi körébe, a polgári életbe való visszatérhetését. A kiszabadult fogoly keresetét a fogházi bizottság a segélyegyletnek küldi meg s ez aztán atyai szigorúsággal ügyel föl arra, hogy az illető vissza ne essék korábbi bűneibe. A segélyegylet aztán gondoskodik a kiszabadultnak anyagi segélyeztetéséről, de sohasem alamizsnanyújtás alakjában, hanem hogy őt, átvívén a kezdet nehézségein, a tisztos megélhetés eszközeihez juttassa s látogatásaival, vallásos irányú beszélgetéseinek hívó, intő, bátorító szavaival gondoskodik annak a lelki életben való emelkedéséről is. Hogy pedig megóvja a társaság a visszaeséstől azokat, a kikre nézve korábbi környezetükbe való visszatérésök valóságos erkölcsi veszedelemmel jár, az ilyeneket más környezetbe, más segélyegylet gondozása alá helyezi át, s mindenütt keres és pedig főként az iparosok osztályából, jóérzésű és helyesgondolkozású férfiakat, a kik az ilyen kiszabadult foglyokra felügyeljenek.

E szabályzat révén a segélyegyletek szervezetileg a legszorosabb összeköttetésbe léptek az illető kerület leány-társaságaival, valamint az anyaegylettel is, melynek évi gyűlésein elhangzott jelentései felölelték aztán a fogházügy területén végzett szeretet munkák minden mozzanatát.

A fogházi épületek fogyasztékos berendezése, mely lehetlenné tette a foglyok kellő osztályozását és a magánzárkarrendszer behozatalát, örökös szálla volt a fogháztársulat vezetőembereinek szemében s folyton petitionáltak a királynál, sőt magánál a királynál is új rendszerű fogházi épületek emelése érdekében, sőt azt is hangsúlyozni kezdték, hogy az őrszemélyzetet a belmissió erre képzett munkásai közül kell venni, tehát valamelyik belmissiói tanító-intézetben néhány növendéket fogházóri szolgálatra kell kiképezni. Majd meglátjuk, hogy ily irányú mozgolódásaiknak lesz-e valamilyes eredménye.

És a fogházi berendezkedés minden tökéletlensége mel-

lett is azt olvassuk egy jelentésben, hogy „szorgalom és nyugodt csöndesség uralkodik az intézetekben, mióta lelkészek működnek bennük. Egyikben a fegyelmi esetek száma csakhamar felére, egy másikban, melyben 600 nehéz bűnös közöttük 111 életfogytiglan elítélt feyencz szenvedett, harmadára szállott le; egyes kisebb büntetőintézetekben pedig gyakran éveken át senkit sem kellett fegyelmi kihágásáért büntetni“.

Tekintettel arra, hogy a legtöbb bünt az *iszákosság* okozza, sürgették a *mértékletességi egyletek* alakulását és egy *iszákosok asylluma*, majd, főként a szabadon bocsátott női foglyok részére, a *menházak* vagy *átmeneti intézetek* felállításának ügyét, és már 1833-ban létesítettek is, egyelőre kicsiny kezdettel, egy ilyen, protestáns jellegű menházat *Fliedner* kaiserswerthi diakonissza-intézetének közvetlen szomszédságában. Három évvel későbbén ugyanott római katolikus vallású, szabadonbocsátott nők részére létesítettek menházat. Ezeket aztán csakhamar férfiak részére létesített menházak követték.

A mozgalom csakhamar átcsapott Németország egyéb részeire is, a mennyiben másfelé is keletkeztek hasonló, segélyegyletekkel működő fogháztársulatok, s az ügy iránti mind szélesebb körben feltámadott érdeklődésről tanuskodik az a tény, hogy 1846-ban a majnai Frankfurtban már egy erősen látogatott *nemzetközi börtönügyi konferenciát* tartottak.

A társasági bizottság munkálkodása eleitől kezdve igen ideális alapon mozgott: az elnök, ki mellé az idők folyamán négy titkári állást szerveztek, ezekkel együtt egyedül, s másnemű hivatali teendőik mellett a világon minden díjazás nélkül intézték a társaság nagy és fontos ügyeit. De ez, még egy *Fliedner* munkabíró ereje mellett sem maradhatott végleg így, s midőn őt mindinkább kizárólag az ő nagy diakonissza munkája vette igénybe, égetővé kezdett válni a kérdés, hogy egy külön hivatásos munkást kell keresni, a ki a maga egész erejét, tudását s minden idejét a fogházügynek szentelje, s hosszas utánjárás és lelkiismeretes fontolgatás után 1857 október havában állandó *ügynököt* állított aztán be a társaság egy lelkész személyében, kinek 700 tallér fizetéséből 450-et az állampénztár, míg 250-et maga a társaság fedezett.

Az új rend új szellemi életet hozott be a társaságba, a mennyiben az évi közgyűlések azontúl nem pusztán az üzletszerű előterjesztések előadásából és meghallgatásából, hanem a fogházügy teljes területére tartozó nagy elvi és gyakorlati kérdések sikerült előadásaihoz kapcsolódó megbeszélésekből is állottak.

Az ifjú korban lévő foglyok külön gondozása, a felnőttéltől külön intézetekben való elhelyezése ügyében kérvényt intézett a társaság a kormányhoz, s hat pontba foglalt előterjesztést tett a *büntető-igazságszolgáltatás reformja* ügyében. A porosz belügyminiszter pedig 1862 november havában kelt leiratában engedélyt adott a társaságnak arra, hogy belátása szerinti módon képezzen ki alkalmas férfiakat, kiket azután valamely külön meghatározott fogházban örök gyanánt fognak alkalmazni.

Jelentékeny haladást és erősödést jelentett a társaság életében az a tény is, hogy 1863 óta a büntetőintézetek igazgatói és magasabb tisztviselői is részt vettek annak évi közgyűlésein s határozatba ment, hogy azokon az állami tisztviselők és a fogházi lelkészek — ezek felekezetekként külön-külön — szakkonferenciákat tartottak.

A hivatalos egyház pedig kötelességévé tette a maga lelkészeinek, hogy mindenik tartsa fenn a lehető érintkezést a maga gyülekezetéből fogházba vitt hívével.

A nagy német birodalom megalakulásával beállott új időszak, abban az új *északnémet büntetőtörvénykönyv* kiadásával keletkezett új állami reformok rengeteg nagy feladatot róttak a fogháztársaságra, a melyeket ez az idők folyamán mind igyekezett teljesíteni, a maga részéről is mind újabb és újabb reformjavaslatokkal járulván a kormány és a képviselőház elé. Foglalkozott nevezetesen az *iszákosság, a vasárnapi megszentégtelenítése, a csavargók, a belföldi, a munkáskoloniák, a prostitutio* kérdéseivel, mint a fogházügygyel szoros összeköttetésben álló égető nagy társadalmi és korkérdésekkel.

Olyannyira részt vett a társaság az ilyen kérdések fölvetésében, megvitatásában és folytonos felszinentartásában, hogy ily irányú működése a német jogásztársadalom egyes elemeinél reakziót is szült, és többek részéről felhangzott az az óhajtság, hogy az inkább *theoretikus* irányú tevékenység helyett az inkább *praktikus* munkálkodásra helyezze a társaság a súlyt, — a mely óhajtság igazolt voltát maguk a vezetők is belátván, az 1887. évi közgyűlésen ebben a szellemben hoztak határozatokat. Düsseldorfban nevezetesen, éppen a most említett közgyűlés határozata alapján, *központi munkaigazító irodát s vándorlók számára való otthont* létesítettek, két olyan intézményt, melyek 1889 óta a legáldásosabb sikerrel dolgoznak, otthont és munkát adván számtalan szabadon bocsátott fogolynak s hathatósan közreműködván arra nézve, hogy a bünbe visszaesők száma folyton fogyjon.

Sokat foglalkozott a társaság a *testi fenytéknek* főleg

az ifjú, visszaeső gonosztevők részére való behozatala ajánlásának kérdésével is, attól a gondolattól vezéreltetve, hogy a gonosztevőnek a büntetés komolyságát erősebben tudomására hozzák, mint a hogy az eddig történt, s kimondotta, mint javaslatot, a társaság, hogy „a testi fenyték, mint bíróság kiszabandó büntetés, különösen ajánlandó a más tulajdonának bosszúból vagy szilaj indulatból elkövetett szándékos megsértéséért, a szándékos testi sértéséért s minden olyan vétségért és bűnért, a melynél valamely különösen durva és vadállatias érziület vagy erkölcsi elfajultság jelentkezik“.

Hogy a társaság lehetőleg megakadályozza a *csavargásra* hajlandó emberek által elkövetett vétségeket, vagyis hogy az úgynevezett benső kolonizációt a büntetésöket kiállott, tehát szabadonbocsátott foglyok gondozására felhasználhassa, más szóval, hogy egyeseket a bűnökbe való visszaesés átkától megmentsen: többfelé úgynevezett *munkás-koloniákat* s ezek mellett, mert mindújra tapasztalta azt, hogy az *iszákoság* okozza a legtöbb bűnt, *iszákosok számára való asylumokat* állított fel s kívánatosnak mondotta ki, hogy a büntető-törvénykönyv egy erre vonatkozó novellával egészítettessék ki.

Nagy vívmánya volt a társaságnak az is, hogy 1895 június 13-án a szabadonbocsátott foglyok gondozása ügyében egy nagyjelentőségű miniszteri rendelet jelent meg, a mely egyebek között ezeket mondja: „A bűn elleni küzdelemben a büntetőeljárás mellett nagy jelentősége van annak a gondoskodásnak, mely a szabadonbocsátott foglyok előtt a rendszeres életre való visszatérést egyengeti és ez által őket a bűnbe való visszaeséstől igyekszik megvédelmezni. Ezen század elejétől kezdve azért egyes személyek, egyletek és egyházi szervek sokat fáradoztak azon, hogy megfelelő gondoskodást gyakoroljanak, a miben azokat az állami hatóságok is támogatták. Fájdalom, hogy nem igazolatlan az a gyakran kifejezett panasz, hogy e gondoskodási tevékenységnek eredményei nem felelnek meg a rá fordított munkáknak, fáradozásoknak és pénzüsszegeknek. Ez eredménytelenség oka jórésztben abban keresendő, hogy a gondoskodási tevékenységet nem szervezték mindenütt czélszerűleg, és hogy annak organumai nem működtek kellő irányban össze a büntető és rendőri hatóságokkal“. Fontos volt ez a miniszteri rendelet azért, mert ettől fogva úgy az egyházi, mint a politikai hatóságok kötelezve érezték magukat arra, hogy a szabadonbocsátott foglyok gondozásában együvé ható működést folytassanak úgy az anya, mint a leánytársulatokkal és ezek segélyegyleteivel is.

Rendszerezte a társaság egyúttal a szabadonbocsátott foglyok gondozásának ügyét annak kimondásával is, hogy segélyezésre szabály szerint csak olyan foglyok tarthatnak igényt, a kiknél büntetésök ideje alatt igazi vallás-erkölcsi átalakulás mutatkozott s a kik szorgalmuk és jó magaviseletük által a javulásnak határozott jeleit mutatták.

Kivivta a társaság azt is, hogy a kisebb fogházak gyülekezeti lelkészei rendszeres szolgálatot teljesíthettek a foglyok körül, sőt megengedettett nekik az is, hogy a vizsgálati foglyokat is meglátogathassák és azokat lelki gondozásban részesíthessék.

Említettük levelünk korábbi részében, hogy az évi nagygyűlések mellett szakkonferenciák is tartottak. Négy ilyen konferencia volt: 1. a *jogászok és büntetőintézeti tisztviselők*, 2. az *evangélikus*, 3. a *katholikus lelkészek* és 4. a *tanítók konferenciája*. Ezekhez járult még egyszer-egyszer a segélyegyletek képviselőinek, valamint az összes szakkonferenciának közös konferenciája.

A jogászok és büntetőintézeti tisztviselők konferenciája egyebek között a foglyok kosztolásának, foglalkoztatásának és fegyelmezésének, a fogházi alkalmazottak megválasztásának, szolgálati viszonyainak, beoktatásának, s más idevágó ügyeknek kérdéseivel foglalkozott; a lelkészek konferenciája az általános és különös lelkigondozás, a foglyoknak tartott prédikálás, a köznapi istenitizteletek, a keresztesítés, esketés, házassági elváltás, konfirmáció, kommunió és temetés, egyes bűnök leküzdésének módjai, a közös és a magánzárkákban folytatott lelki gondozás s más ilyen kérdések tárgyalását tűzte ki a maga céljául és folytatta is valóságban; a tanítók konferenciája pedig a büntetőintézeti iskolák sajátságait és feladatait, az egyes tantárgyak anyagának és methodikájának kérdéseit vitatta és vitatja meg ma is, míg a közös konferenciák a mindenikre egyformán tartozó egyetemes jelentőségű kérdésekre nézve cserélték ki eszméiket és nézeteiket.

De legyen elég ennyi!

A rajna-westfáliai fogháztársaság 1901-ben ünnepelte fennállásának 75 éves jubileumát. Azzal zárjuk be e levelünket, hogy átvesszük levelünkbe a 70-ik egyetemes gyűlésen elnökölt Blech szuperintendensnek következő szavait:

„Az emberi intézményeknél, társulatoknál és egyleteknél sokszorosán másként állanak a dolgok, mint a magános emberek életében. Ha az egyes ember Istennek különös és aránylag ritka kegyelmi ajándékaképpen tekintheti azt, ha

megengedtetik nekie, hogy a 70 év magaslatára fölemelkedjék, még sokkal nehezebb a szabad egyesületekre nézve az, hogy erős és rendületlen együttélésben és működésben összetartva, hasonló magas korban megtartassék. A mit az atyák szent bizodalomban alapítottak, az nem mindig öröklődik át a gyermekekre és az unokákra. És ha egy társaság, mint a mienk is, három generáczió át lényegileg változatlan alakban és soha nem ernyedő erővel képes volt a maga munkáját 70 éven keresztül megfelelő tevékenységben folytatni, ez két dolgról tesz beszélő bizonyrágot: *először* arról, hogy nagy, magasztos, az emberiség jólétére szükséges, sőt nélkülözhetetlen dolognak kell annak lennie, a mi iránt egymásután következő három nemzedék egyenlő lelkesedéssel érdeklődött, és *másodszor* arról, hogy különös isteni kegyelem munkálkodik ezen társaság fölött. Mert bárhogy változtak is az utolsó 70 év alatt a politikai, egyházi és társadalmi viszonyok; bárhogy hullámzottak is a szellemi áramlatok, és bármennyire széjjelszakadoztak is a különböző szellemek: a mindenható Isten ebben a mi munkánkban, mint kevés másban, elválaszthatatlanul együtt tartotta a munkatársakat, és a mi társaságunkat mintegy csoda által keresztülvezette a pártviszályok mindama szakadékaiban, melyek a mi napjainkban mindenfelől tátonganak felénk, úgy hogy mi az atyák örökségét az idők áradásain és zivatarain keresztül mind e mai napig sértetlenül megőrizhettük. És ezért, a 70 éves áldott tapasztalatok dicsőséges magaslatán az Isten nevének dicsérete és magasztalása áradozhatik szíveinkből, de egyszersmind arra a szent fogadalomra is indíthat ez bennünket, hogy tartsunk ki rendületlenül ama magas és szent czélok mellett, a melyek az immár 70 évre érett munkának bölcsőjénél az atyák szemei előtt állottak, és az ő szellemökben munkálkodjunk tovább élő hitben, fáradhatatlan szeretetben, hűségben és Krisztus békességének lelkében mindaddig, a mig az Úr ezt megengedi és erőt ad arra, hogy lelkiösmeretesen távol tartsunk mindent, a mi elválaszt és akadályoz, és teljes komolysággal törekedjünk arra, a mi egyesít, használ és továbbfejleszt.“

Következő levelünkben, hazai viszonyainkra is tekintettel, a fogháztársaságok és rabsegélyző-egyletek mai állásáról, viszonyairól fogunk írni.

Debreczen.

Csiky Lajos.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A külföldi egyházi élet egy olyan eseményével kezdjük szemlénket, mely bennünket sokkal közelebből érint, mintsem első tekintetre gondolnánk.

Egyházi és politikai lapjainkból egyaránt ismerjük azt a syllabust, melylyel X. Pius pápa a folyó év közepén meglepte a művelt világot. Szándékosan mondjuk, hogy meglepte. Ugyanis nem egyszer olvashattunk afféle híreket a mostani pápáról, hogy a modern kulturának barátja, hogy az újabb theologiai kutatásoknak eredményeit, főleg az exegesis körül, hajlandó elfogadni és éppen ezért alakított egy bibliamagyarázati s fordító társaságot. Hire járt, hogy az Indexen is változtatni fog. Hallottunk arról is, hogy éppen ilyenmő érzelmeit és szándékait ismerve, Németország katolikus köreinek kitünőségei egyenesen az Index eltörlését fogják tőle kérni stb. És ime! Úgy látszik egyszerre. mintha a mostani pápa nem hiába vette volna fel a Pius nevet, mert a modern műveltség, a modern tudomány, — főleg theologiai tudomány ellen megnyilatkozó ellenszenvben egyenes szellemi leszármazója az első hirhedt syllabus kiadójának, a karbonáriból Krisztus infallibilis helytartójává vedlett IX. Piusnak.

Mi, a kik oly távol vagyunk a Péter székében ülő pontifex maximustól, mint Makó Jeruzsálemtől, nem tudjuk megítélni, hogy tényleg voltak-e X. Piusban olyan hajlandóságok, melyek elődei hagyományaitól eltérők. Nem tartjuk valószínűnek, hogy lettek volna. De ha netalán lettek volna Sarto bitorosban, a velencei patriarchában, ezekből semmi át nem származhatott X Piusba. Minden pápa, ki megválasztatása előtt nem pápásan gondolkozott, elmondja Aeneas Sylviussal: „Aeneam rejcite, Pium recipite“.

Honnan származtak tehát a fent hivatkozott híresztelések? Hát csak onnan, hogy egyesek, kik a római egyház törvényein belül nagyobb szabadság után vágyódtak, a kik nem tudták elviselni azt a gondolatot, hogy a világon minden

halad, csak a római egyház marad meg, mint a középkor egy megkövesedett darabja, a VII. Gergely és III. Inre által letett alapokon és az Aquinói Tamás által megépített kőfalakban: ezek az egyesek a maguk vágyait, kívánságait, törekvéseit imputálták X. Piusnak. Azt gondolták, hogy Sarto Giuseppe majd egy második Murrhone Péter lesz, a kit a kuria hatalmi büvköre a maga egyszerűségéből ki nem tud vetköztetni s a ki a politikus pápák után, mint valódi sacerdos magnus, tisztán az egyháznak és az egyházi spirituális érdekeknek fog élni. Szóval: a minőnek szerették volna, olyannak festették az új pápát.

Azonban az első alkalommal kitűnt, hogy X. Pius minden ú. n. modernismusnak ellensége. A nem régen elhunyt theol. professor, Schell, volt az, a ki az ú. n. haladó katolicismus képviselőjében nagyobb szabású reformokat tervezett az egyház dogmatikájában. És ő volt az első is, a kinek éreznie kellett, hogy a pápától minden haladás távol áll. Az ő esete szolgált alkalmul, hogy a haladásnak katolikus barátai összeállva egy kulturszövetséget alkottak, mely a kontinens és Anglia modern gondolkozási theologusait összefoglalva, meg akarta mozdítani „a mozdíthatatlan országot“. A terv, a szándék kitudódott. A pápa, illetőleg a kuria felelete a haladók törekvéseire a syllabus lett.

A kulturszövetség, mely mély gyökereket vert úgy Olasz-, mint Franciaországban és a mely áthatott Németország területére is, a kultura alatt azt a törekvést érti, mely egyenesen hadat üzen a középkori Vatikánnak és a modern gondolkozás elől elzárkózó katolikusok hátramaradott, sötét gondolkozásmódjának, nem különben az egyház latin katolikuságának is, mely utóbbi helyébe, nemzetenként a nemzeti elemet kívánja diadalra segíteni.

Olaszországban a kulturszövetség „Societa Nazionale di Cultura“ név alatt már régebben működik. Franciaországban főleg a nagy egyházipolitikai küzdelmek korában lépett előtérbe. Tagjai egy erőteljes petitiót terveztek s szándékoztak a pápához juttatni a szétválasztási törvény érdekében s az aláírással a modernistákat egy táborba kívánták összetobozni. És mikor ez a törekvés, idő előtt napfényre jutva, hajótörést szenvedett, a németországi modernisták léptek előtérbe s actiójuk első sorban is az Index terheitől kívánta megszabadítani a tudományos kutatókat és a szabadabban gondolkozó, de Róma dicső hagyományaihoz mégis ragaszkodó katolikusokat.

A németek által tervezett kérvényt dr. ten Hompel

münsteri tanácsos fogalmazta. Hozzájárultak Schell Hermann professzor, báró v. Hertling. A kezdeményező s aláírás szerző bizottság székhelye Münster volt s a bizottság tagjai képviselők, tanárok s közöttük a német katolikus világ kimagasló alakjai, mint dr. Fassbender tanár, Muth Károly, gróf Praschma.

A kérvény meglehetősen szerény kívánalmakat tartalmazott, mint p. o. hogy egyes művek ne ítéltessenek el névszerint. Vagy ha ez nem volna lehetséges: akkor legalább a szerzőket előre figyelmeztessék a tévedésekre s adjanak nekik az elítélés előtt időt s alkalmat, hogy esetleg kijavíthassák a tévesnek jelzett helyeket. Végre, hogy a könyvtalalom ne legyen exkommunikációval büntetve, hanem annak respektálása, mint lelkiismereti kötelesség szerepeljen az egyház poenitenciárius gyakorlatában, tehát a gyóntató feloldozhassa bűneik alól a tilalom ellen vétőket.

A németek szerény törekvéseiről is hamar tudomást szereztek a Vatikánban, még mielőtt emlékiratukat a szükséges, súlyos aláírásokkal elláthatták s Rómába küldhették volna. Az olasz, a francia, a német modernistáknak eme mozgolódása valósággal megrémítette a Vatikánt. Ezért csapott le oly váratlanul a Syllabus s ezért közölte a pápaság szolgálatában álló *Corrispondenza Romana*, nyomban a Syllabus megjelenése után, azokat az aktákat, melyekből a Vatikán a francia és német modernisták törekvéseiről — árulás vagy indiskréció útján — tudomást szerzett.

Azonban a Syllabussal nincs befejezve X. Piusnak a haladók ellen intézett hadjárata. Sőt éppen mostanában újabb erővel indult az meg, a mennyiben a pápa a napokban a világ összes püspökeit utasította annak tudomásul vételére és adására, hogy minden pap, ki a modernizmus által képviselt theologiai irányzathoz csatlakozik, az „*excommunicatio latae sententiae*“ alá esik s az egyházon kívül állónak tekintendő.

Az a gyors egymásután, melylyel a Vatikán a tüzelést a modernisták ellen folytatja, arról tesz tanúbizonyságot, hogy a veszedelmet komolynak látja. Ugyanis nagy feltűnést okozott Rómában annak a híre, hogy az elítélt, de állítólag tétéleit visszavont Schell Hermannnak, ki a mult év végén elhalt, barátai és elvtársai egy díszes siremléket óhajtanak állítani. Rómában úgy fogták fel ezt a szándékot, mintha Schell eszméit kívánák az illetők glorifikálni. Persze a kik Rómát ily irányban imformálták, sok mindent elhallgattak, a mik értékelenné tették volna híradásukat.

A folyó év tavaszán Commer bécsi dogmatika professor

egy röpiratban támadt neki volt barátja, Schell, emlékének és gúnyosan, mint a modernizmus pártolóit aposztrofálta azokat, kik a Schellnek állítandó síremlék érdekében kibocsátott felhívást aláírták. Mintegy 162 aláírás volt a felhívás alatt. A németországi katolicizmus legelőkelőbb nevei: lelkészek, világiak, professzorok vegyesen. Köztük a bambergi érsek, a regensburgi püspök, 25 theologiai professzor s a czentrumknak előkelő vezetői stb.

Commer röpirata heves irodalmi harcot indított meg, melyben némely ultramontánok Schell emlékét befeketíteni, más modernisták pedig tisztázni igyekeztek. Szóba került Schell visszavonó nyilatkozata, melyet egyik részen képmutatásnak, a másik oldalon kicsikartnak és félremagyarázottnak állítottak. És egyszerre csak közbe dördült az öreg ágyú: X. Piusnak Commerhez intézett s ennek fellépését nagy elismeréssel dicsőítő levele.

A pápa ezen, június 14-én kelt, levelében azt írja, hogy Schell professzor életének feddhetlenségével, jámborságával, a vallás védelmében tanúsított buzgalmával és más erényekkel kitüntette ugyan magát, de nem egyszersmind tanításainak romlatlanságával is. Ézért történt, hogy a szentszék némely iratait nyilvánosan elítélte. Éppen azért bizni kellett a katolikusokban, hogy nem lesz közöttük senki, a ki az egyébképpen dicsőretre érdemes férfiút a katolikus tanfogalmaktól való eltévelyedésében követni fogja. „Azonban — mondja tovább — arról értesülünk, hogy vannak emberek, kik nem haboznak az ő tanait ajánlgatni és őt magát olyan dicsőretekkel elhalmozni, mintha ő a hit főfő védelmezője lett volna, kit magával Pál apostollal lehet egybevetni és a ki egyáltalában méltó arra, hogy emlék állítása által az utókor csodálata számára halhatatlanitassék. Természetesen azokról, kik így gondolkoznak, vagy azt kell feltételezni, hogy nem ismerik a katolikus hitet, vagy pedig hogy ellenszegülnek az apostoli szék tekintélyének, miután ugyanis azt a gyalázkodást találták ki, hogy a szentszék elavult nézeteket istápol és ellenszegül a tudományos haladásnak, egyenesen szárnyát szegi a kutató elmének és szembeszáll vele, ha az igazságot akarja tanítani. Pedig ennél hamisabb és helytelenebb dolgot kigondolni sem lehet.“

Elképzelhetni, hogy minő hatást okozott ez a pápai irat, melyet a kuriálisták dicsőítői siettek napfényre hozni. Hiszen az egyház híthű érsektől, püspöktől s számos professzorától mi sem állott távolabb, mint a szentszék ellen való tüntetés szándéka. Egy ideig, mintha villámcsapás sújtotta volna őket,

hallgattak. Majd egy jó hónap múlva, az emlékbizottság nevében, egy irattal keresték fel a pápai államtitkárt, melyben szándékukat és álláspontjukat felfejtik s kéri az államtitkárt, hogy azt ismertesse meg a szent atyával is.

A bizottság biztosítja a pápát, hogy tőle a pápai szék ellen irányuló minden tüntetés szándéka távol áll s hogy a felhívás aláírói hitvallásilag és egész életükkel a katolikus egyház talaján állnak. Mindössze is egy, az elhunyt professor irányában megnyilatkozó általános emberi kegyeletszerű tényről van szó. Nem azért tisztelik meg Schell emlékét egy siroszloppal, mert a szentszék a professor némely műveit Indexre helyezte, hanem ellenkezőleg, éppen azért, mert Schell professor súlyos áldozatok árán is bebizonyította az egyházhoz való hűségét az által, hogy a szentszék ítéletének magát alávetette.

A bizottság nevében beadott irat nem sokáig maradt válasz nélkül. Július 25-én már meg is adatott az, mely szerint „a szent atya átvette a kérdéses iratot, mely szerint semmi egyebet nem akartatok, mint a halott emlékével szemben az emberi kegyelet adóját leróni, mivel sokan az aláírók közül tisztársai vagy barátai, vagy tanítványai voltak. Ő szentsége e kérdésben való nézetét már világosan kifejezte, midőn alkalmilag kinyilatkoztatta, hogy különbséget kell tenni Schell Hermann magánélete s az általa kiadott iratok között.“

Albert bambergi érsek és Henle regensburgi püspök a bizottságnak a pápai államtitkárhoz intézett iratával hasonló tartalmú körleveleket bocsátottak ki, melyekben a félreértés és gyanúsítás eltávoztatása okából kijelentik, hogy ők Schellnek theologiai tévedéseit, az egyház értelmezése és magyarázata szerint, elvetik s hogy aláírásukat abban a hitben adták a felhívás alá, hogy az elhunyt barát emléke iránt megnyilatkozó kegyeletnek eme kifejezése sehol sem fog megbotránkozást támasztani. Ennélfogva ők minden olyan kísérletet, mely az egyszerű kegyeleti ténynek oly értelmet és jelentőséget kíván tulajdonítani, mintha azzal az egyháznak Schell ellen intézett eljárása miatt tüntetni akartak volna, a leghatározottabban visszautasítanak.

Ezen nyilatkozatok daczára a pápai levelet a legtöbb egyházmegyében hivatalosan kihirdették, a mivel a Schell-emlékbizottság gyanús voltát kívánták az illető főpásztorok kifejezni. Ezen kihirdetések ismét többrendbeli nyilatkozatokra, tiltakozásokra szolgáltak alkalmul. Nem csak, hanem több tekintélyes férfiú Würzburgban a-katolikus gyűlés helyi bizottságából is kilépett.

Az ügy hovatovább elmérgesedett, mert tényleg Schell tisztelői és barátai körében a modernizmusnak számos elvű harczosa is helyet foglal, az ellenfél pedig Róma tekintélyének fenmaradásáért küzd. A vita hevében Schellnek számos levele, valamint több hozzáintézett levél is publikáltatott. Nyilvánosságra kerültek azon jegyzőkönyvek is, melyek Schell állítólagos meghátrálását vannak hivatva bizonyítani. A modernizmus ellenségei azt akarják igazolni, hogy Schell engedelmessége csak színleges volt s ha tovább él, bizonyára az eretnokségbe rohan. Viszont a másik oldalról védik Schell emlékét és többekre, kik most a modernisták ellen a leghangosabbak, reá szeretnék bizonyítani, hogy a pápai kárhoziatás előtt Schellel egy értelemben voltak, sőt őt kitartásra, továbbhaladásra ösztönözték.

Mellőzve már a Schell emléke s a modernizmus körül vívott harczokat, egy igen fontosnak látszó dologra kell reá mutatnunk, mint a nagy hullámokban zajló ellentétek eredményére. Ez nem más, mint az a határozat, melyet az idei katolikus nagygyűlés, mely Würzburgban augusztus 26-án kezdette meg üléseit az ú. n. „római kérdésben“ hozott. Tudnunk kell ugyanis, hogy minden németországi kath. nagygyűlésnek hagyományos első tárgya az ú. n. római kérdés, mely eddig kizárólag az egyházállam elvételére, a pápa vatikáni fogságára, vagyis tehát a pápa világi hatalmának helyreállítására vonatkozott. Nem volt még eddig katolikus nagygyűlés, mely más szempontból nézte volna a római kérdést. Az idén azonban másképpen történt.

Ha a mult évi esseni nagygyűlés határozatát nézzük, ott a következőket olvashatjuk: „A német katolikusok az egész világ katolikusaival egyértelműleg fentartják azon követelésüket, hogy az ő legnagyobb egyházi fejük, a pápa, valódi és tökéletes függetlenséget élvezzen, a mi a katolikus egyház szabadságának és függetlenségének is elengedhetlen előfeltétele. És ezt a szabadságot és függetlenséget csak akkor látthatják biztosítva, ha egy oly állapot állíttatik helyre, melyhez a pápa is megegyezését adhatja“.

Az idei határozat mellőz minden politikai vonatkozást és az egyház, valamint a szentszék szabadságát s függetlenségét már „péterfillérekkel“ kívánja biztosítani. A határozat hangsúlyozza a szentszék iránti hűséget, utal a pápa ötven éves papi jubileumára, a szentszéknek mind nyomasztóbbá váló anyagi helyzetére s kimondja, hogy az egyház függetlenségének és szabadságának érdeke, nem különben a pápai háztartás is sürgősen követelik, hogy a szentszék folyó szükség-

leteinek fedezése végett az eddig szokásos péterfillérek a szent atyának adandó rendszeres és évenként visszatérő adománynya változtattassanak át, melyek őt abba a helyzetbe juttassák, hogy az egyháznak, minden ő reá váró kívánalmi, egész terjedelmökben kielégíttessenek.

Nem merjük egész határozottsággal állítani, hogy ez a határozat, illetőleg ennek a régitől eltérő tartalma felelet akarna lenni a szentszéknek a modernizmus kérdésében tanúsított állásfoglalására; de mégis figyelemre méltónak tartjuk azt, hogy a határozatot Würzburgban, a modernisták főhelyén és éppen ilyen előzmények után hozták ebben az alakban. Nemkülönben figyelmet érdemel a pápának csak a napokban szétküldött és előbb említett felhívása is, mely a haladó katholicizmus ellen kereszties hadjáratra szólítja fel a püspöki kart.

Minden jelenség arra mutat, hogy a római egyház rendületlenül fenn kívánja tartani a középkori hagyományokat és hogy — bármennyire tiltakozzék is ez ellen X. Pius — a római egyház a haladás középkori kerékkötője kíván lenni. Azonban ha azt fogjuk látni, a mint valószínűleg fogjuk is, hogy a modernizmus meghátrál a Vatikán villámai elől, ne feledjük, hogy a kultuszövetség nem fog elveszni nyomtalanul, hanem úgy fog működni tovább is a föld alatt, mint a XIII. Leó által kárkoztatott amerikanizmus, hogy hozzá időnkint újabb, hasonló természetű mozgalmak is fognak csatlakozni; mígnem teljesen aláássák a modern haladásnak legerősebb gátját.

Ha már most azt kérdi valaki, hogy az előadott események mennyiben érdekelnek bennünket, magyar protestánsokat: erre is megfelelünk.

Korunk felettébb ideges és izgatott. Ilyenné teszi elsősorban a kollektív társadalom eszményképeért harcolóknak a mai individualis társadalom ellen indított elszánt tusája. A mai rend javait élvezők szinte kétségbeesve kapkodnak minden eszköz után, melytől a nekik kiváltságolt állást biztosító társadalom fentartását, megvédelmezését remélik. Az ilyennek felismert eszközök között legelső és legfontosabb szerepet az ú. n. tekintély játsza. A tekintélyek mindennemű forrásai és fellegrárai között pedig a legbővebb, illetőleg legerősebb a róm. kath. egyház, mely egyenesen az isteni tekintély letéteményesének tartja s gerálja is magát. Tehát az egyháznak, a római egyháznak, a modernizmus felett aratandó győzelme a tekintély-imádók előtt is, de a tekintélytől földi exintenciájuk üdvösségét várók előtt is, ezt az egyházat, mint a mindenség folyton változó folyamába csodául beillesztett válto-

zatlan kőszálat fogja feltüntetni. A vatikanizmus diadala világszerte a róm. katolicizmus emelkedésével és mesterséges emelésével karöltve fog jelentkezni s így a mi kis területünkön is a róm. katolicizmus ú. n. ultramontán áramlatának magasra dagadását fogja jelenteni.

Ha ellenkezőleg történnék, vagyis ha a haladó katolicizmus bátran megállana a maga sarkán és felvenné a küzdelmet a vatikanizmussal: ez jó időre megbénítaná a mi ellenünk is törekvő ultramontanizmus heves támadását. De ennek az esetnek bekövetkezésére nincs semmi kilátás. Nem sokára fogjuk olvasni, hogy „Asseclae modernismi laudabiliter se submiserunt“. ily szokott s így fog most is történni.

De meg kell indokolnunk ezt az állításunkat is, mert csak úgy odavetve érték nélkülinek, felületesnek tetszhetik,

A római egyháznak, mint a tekintély főbástyájának fennmaradása elsősorban magának ennek az egyháznak érdeke. Egész hit- és erkölcsrendszerének, egész szervezetének, a külső és belső intézmények összessége fennmaradásának, vagyis az egész egyház létének szegeletköve az egyház tekintélyének fenntartása. Ezért az egyház, illetőleg azok, a kik maga az egyház, vagyis kiváltképpen a hierarchia, minden rendelkezésükre álló eszközzel az egyházi tekintély védelmére sietnek. Mert ha ez a tekintély csorbát szenved, akkor nincs pápa, nincs püspök, nincs áldozár, nincs egyház. Hatalomnak, befolyásnak csimborassója dől össze és sok ezer hatalmasnak egész existenciája semmisül meg.

Azonban a római egyháznak, mint a tekintély főbástyájának fennmaradása: érdeke a hatalom minden mai kezelőinek. Nagy bölcsességet fejezett ki, a különben éppenséggel nem bölcs I. Jakab angol király, midőn így kiált fel: „no bishop, no king“.

Nem kisebb érdeke a tekintély fentartása azoknak sem, kik az ezen tekintély által alátámasztott társadalom kiváltságoltjai is, de a fenálló rend keretében élvezik a maguk munkáján felül avagy csak tisztán a mások munkájának gyümölcseit.

Jóformán azt mondhatnánk, hogy az egyház tekintélyének csorbulása, megdöntése csakis az új társadalmi rend harcosainak válnék előnyükre. Ezekkel pedig, mint mindennemű tekintély ellenségeivel, a megtépázott tekintélyű egyház sem a maga léte, sem másoknak, a társadalom annyi, reá néző rétegének javára az egyház szövetséget nem köthet.

De vonatkozunk félre akár az egyeseknek, akár intézményeknek, akár osztályoknak érdekeitől, be kell vallanunk,

hogy az egész emberi társadalom szabályos fejlődése megkívánja bizonyos ellentétes erőknek mérkőzését. És éppen a társadalmi erjedés mostani zavaros korszakában kell belátunk nekünk protestánsoknak is, hogy a római katolikus egyházat, miképpen a múltban, úgy a jelenben is az emberiség fejlődésének történelmi folyamatába egyik leghatalmasabb rugó gyanánt illesztette be a gondviselés. A paedagogus vesszőjével vezette a nemzeteket a középkoron át, miglen öntudatosakká lettek s intézményeiket maguk is kiépíthették. A fennálló intézmények oltalma, védője ma, mikor az emberiség hajlandó lenne az eddigi biztos ugyan, de mindenek befogadására elégtelen szerény hajlékokat összerombolni, mielőtt tisztában lenne a jövő hatalmas s mindeneknek elégséges épület terve és költségei felől.

Mi itt látjuk a róm. kath. egyház világtörténelmi jelentőségét. És meg is becsüljük azt. De semmi esetre sem vagyunk barátjai annak, hogy túlbecsüljük. Bár isteni intézménynek és örökké valónak hirdeti magát, mégis csak emberi eredetű az és enyészet lesz a sorsa, mint minden emberi alkotásnak. Hiába tiporja tehát le X. Pius pápa is a modernizmust, hiába tapsolnak majd neki a tekintély imádói és kitartottjai, a modern szellem rést fog törni a Vatikán évezredes falain is.

Hanem úgy vesszük észre, hogy idáig jutva sok mindent elbeszélünk, talán kelleténél többet is elmélkedtünk, de egy dologról, a protestantizmusnak a jelen társadalmi harcok közepette elfoglalt álláspontjáról, esetleg követendő irányáról megfeleledtünk.

Nem minden ok nélkül történt ez a feledékenység. Ugyanis míg a római katolicizmus, a maga egyházának eszményét követve, egy igen élesen körvonalozott álláspontot foglalt el a társadalmi küzdelmekben, addig a protestantizmust a legvégzetesebb kapkodás jellemzi. Ennek következtében csak mozaikokat rakhatnánk össze a nélkül, hogy azokból kép formálódna.

Az ingadozás, a bizonytalanság legfőbb okát abban találjuk, hogy a protestantizmus egyfelől túlságosan protestáló tényező ugyan a római katolicizmussal szemben, de azért másfelől nem idegenkedett annak intézményei utánzatától. Így eleitől fogva ott látjuk az egyéniség éles hangsúlyozását, de sohasem jutott kellő érvényre, nem még ma sem a prot. theológiában ennek az egyéniségnek szociális oldala, tehát egészében a szociális egyéniség, ki úgy szereti az ő felebarátját, mint önmagát. Továbbá a róm. katolikusokat, saját elveink ellenére, nagyon buzgón követtük az egyházi intézmények

kiépítésében s így a protestantizmus, mint elv, az egyházon kívül ugyan világnézetté váltott s diadalmas pályafutást végzett, de az egyházon belül alig egyéb, mint a róm. katolicizmusnak a XVI. században lerombolt épületrészeiből összehordott kövek egybeforrasztó maltere.

Újabb időben látjuk már, hogy a protestantizmus is tudára ébredt annak, hogy neki korunk szociális küzdelmeiben teendői vannak. Így indult meg a németországi nagy egyházi szociális munkásság az evang. egyház kebelében. Hanem ez a munkásság nagyon magán viseli eredete bélyegét, t. i. hogy az nem egyéb, mint a katolikusok által üzőtt ú. n. „keresztény szocializmus“ gyarló másolata. De ez nem is lehet más-képp. A hol a „Kirchenthum“ szinte egyjelentőségű a „Christenthum“-mal: ott nem a protestáns elv, hanem a protestáns egyház a vezető mozzanat.

Még újabban azonban Angliában és pedig az anglikán egyház kebelében, egy más mineműségű szociális tevékenység indult meg protestáns részről. Nem ismertethetjük részletesen, de idézzük programjából a következőket:

„Mi az emberiség elvi egységéből, mint olyan tényből indulunk ki, melyet Krisztus jelentett ki s melyet a történelem és a tudomány igazolt. Mi a külső viszonylatokat ezzel a ténnyel összhangba akarjuk hozni és ezt az egyház egyik feladatának is tartjuk. Mi szocialisták vagyunk, mivel a mi keresztény bölcsészetünk a szocializmust, mint valami kijelentésszerűt ismertette meg velünk, mint oly dolgot, mely az isteni munkát t. i. az emberek szociális megváltását végrehajtani alkalmas. A szociális igazságtalanság a kételkedés és hitetlenség leghatalmasabb forrása. Mi nem látunk más kibontakozást, mint a szocializmust“.

Mindenesetre új és szokatlan szózat ez. Nem afféle „keresztény szocializmus“, mint a minót akarnak némelyek a mi Kálvin szövetségünkkel is végeztetni. Nem az aratósztrájk kiszimatolására és az Omge-nek bejelentésére szervezkednek az anglikán papok és világiak, hanem azt a szocializmust támogatják s terjesztik, melyet így definiálnak: „Szocializmus alatt azon kifejezett elv értendő, mely szerint a földeket, telkeket, tőkéket az összesség közösen bírja és társadalmilag használja mindenk javára“.

Miután a protestáns egyházak kebelében is megindult már mindkét irányban a szociális tevékenység, érdemes lesz figyelemmel kísérni, hogy minő eredményekkel képes úgy egyik, mint másik előmozdítani a társadalom békés átalakítását.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Iványi Ede: Comenius Amos János élete, paedagogiai s egyéb irodalmi munkássága. Budapest (Lampel R.), 1907. 312 lap. Ára 3 korona. A Peres-féle Néptanítók (nevelők) könyvtárának 29—31. füzeté.

Iványi, szolnoki állami főgymn. tanár, régen érzett hiányt pótol e művével a mi irodalmunkban. Mert míg a külföldön, főleg az 1891-ben megalakult „Comenius-társaság“ óta, „egész irodalom keletkezett Comeniusról“, addig a magyarban Kvascsala, Dezső Lajos, Algöver Andor s most a szerző dolgozatán kívül alig ismerünk valamit a derék Comeniusról.

Az „előszóban“ a szerző azt írja, hogy a változatos élettörténetű és páratlan munkásságú nagy paedagogus kimerítő életrajzát nyújtja eredeti munkái alapján és az eddig felkutatott összes adatok fölhasználásával, de úgy, hogy ezen adatokat szoros egészbe foglalja össze. S mondhatom, hogy négy évi gondos kutatásainak és alapos tanulmányainak megvolt a megfelelő jutalma és eredménye, mert könyve valóban számottevő munka magyar paedagogiai irodalmunkban. Vajha csakugyan „fölébresztené az olvasóban a kedvet, hogy Comenius áldásdús, de irodalmunkban eddig alig ismertetett paedagogiai munkásságát tovább tanulmányozza és ismertesse“.

Az „életleírás“-nál sorra egymásután forrásszerű alapon s a rengeteg külföldi szakirodalom gondos felhasználásával ismerteti Comeniust a szülői házban, tanulóéveit Sztrassnitz, Prerau, Herbörn és Heidelberg városában, a nyilvános pályán Prerau, Fuhnk és Brandeisben, aztán méltatja első munkásságának éveit Lissában, elkíséri Comeniust az ő külföldi utazásaiban s behatóan ismerteti hazai, sárospataki főiskolai szereplését az 1650—54. években.

Sárospataki munkásságát nagy részletességgel Szombathy János és Dezső Lajos művei alapján ismerteti és a magyarországi tanügyi viszonyokra való csekély hatását az akkori politikai körülményeknek tudja be. Kimerítően felsorolja és bő, latin és magyar szemelvényekkel világítja Comenius széleskörű irodalmi munkásságát, bírálólag méltatja a világhírű Orbis pictust, a Januát, s a Dezső Lajos által magyarra fordított Didactica magnát, nagy vonásokban vázolja a korabeli chiliasmushoz és annak főbb képviselőihez való viszonyában megnyilatkozott tragikumát, bemutatja Comenius hányatott életét „utolsó éveiben“ s egy ügyesen szerkesztett „visszapillantásban“ méltatja Comeniusban az embert, a lelkipásztort és hittudóst s főleg a paedagogust.

Különösen becses és értékes Comenius paedagogiai rendszerének áttekintő ismertetése. Mint ember „a szó teljes értelmében ember volt, a kinek élete folytonos, fáradhatatlan küzdelemből állott“. S míg, mint ember és mint lelkipásztor egész életében tövisszörűt viselt, addig mint paedagogust a legszebb babérkoszorú illeti meg. A Didactica magnával megteremtette a rendszeres paedagogiát. A nevelés, oktatás célja „az emberi nem boldogítása nevelés által“, míg annak módját a természettől kölcsönözte és eszközeit a tárgyakban, utánaatokban és képekben, tehát a szemléltető oktatásban látta. Különben „úgy az egyházi irodalom, mint a paedagogia terén eklektikus“, kinek „legnagyobb és kizárólagos érdeme a paedagogiai eszmék és tételek rendszerbe foglalása“, s ez alapon „jogosan tarthatjuk a tudományos paedagogia megalapítójának“. „Legnagyobb paedagogiai érdeme: a Didactica magna, ez az aranykönyv, mely a tudományos paedagogia történetének elvitázhatatlanul kiinduló pontját képezi.“ De azért tévedésben van szerintünk Tries, a hallei Franckeanum igazgatója, a ki Comeniust „a népiskola megteremtőjének“ mondja. Mi a népiskolát a reformatio szülöttjének tartjuk. E tekintetben Lutheréket illeti meg az úttörés s az elismerés dicsősége.

Műve végén teljes megbízhatósággal s a prot. iskolák (Sárospatak, Pozsony, Debreczen), nemzeti múzeum és tudományegyetem könyvtári példányainak felhasználásával évek szerint csoportosítva közli a Comeniusra vonatkozó irodalmat, közelebről Kvacsala műve nyomán összes munkáinak jegyzékét, azoknak különböző nyelveken megjelent fordításait, a Comeniusra és az ő korára vonatkozó értekezések és önálló munkák jegyzékét alfabetikus sorrendben s Comenius arcképeit és emlékszobrait.

Melegen üdvözljük a szorgalmas szerzőt műve meg-

írásáért. Ezzel előkelő helyet vivott ki magának legújabb paedagogiai irodalmunkban. Könyve érdekesen, szépen és nagy szeretettel van megírva.

Sz. M.

Hörk József: Evangelikus homiletika, vagyis az egyházi beszéd elmélete (Egyházi szónoklattan). Vezérfonalul a leendő, repetitoriumul a már működő egyházi szónokoknak. Pozsony (A theol. szakkönyvtár 14. kötete.), 1907. 112 lap. Ára 2 korona.

A lutheri egyháznak emez ismert nevű írójától és évek hosszú során át eperjesi s jelenleg pozsonyi theol. akad. tanártól méltán várta prot. közönségünk e homiletikát. Hisz a gyakorlati theologia terére esik szerző tanári és szakírói munkásságának legtöbb ideje s ezen a téren nem egy becses adalékkal gazdagította magyar prot. irodalmunkat.

Hosszas tanulmányokon és tapasztalatokon alapuló s azokon megérlelődött homiletikát vártunk tőle, a jónevű szerzőtől. De ez a munka a mi várakozásunknak nem felel meg. Előszavában abból indul ki, hogy „evang. önálló homiletikánk nincs“. S miután a hazai ref. egyházban méltán elismeréssel adózik Kun, Mitrovics és Kovács művének, főleg a Mitrovics-félenek, a maga munkájának „célját“ így jelöli meg: „Mivel azonban az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy igen sokan a szónokok közül az alak mellett elfelejtik a lényegét, az emberi ügyesség, tudomány mellett az isteni részt, az evangeliumot, az ígét, a mely pedig a sok különös, itt-ott feltűnni vágyból, itt-ott elkapatottságból eredő és csak külső hatásra törekvő beszédek mellett igen sokan megfélekednek az egyházi beszédek főcéljáról, az építésről: hogy mikép szerkeszthető és adható elő egy beszéd azon célból, hogy építsen, arra nézve szükségesnek látszott egy rövid útbaigazítást nyújtani stb.“

Lelkészeinkkel, mint szónokokkal szemben emelt e nehéz vád után az újabb és legjobb, leginkább német és kevésbé magyar irodalomnak bőséges felhasználásával egy a homiletika fogalmával, rövid történetével és irodalmával foglalkozó „általános bevezetés“ után a „különös bevezetés“-ben szól az egyházi beszéd fogalmáról, céljáról, kriterionjáról és kellékeiről, nemkülönben tárgyára áttérve a „külső homiletikában“ a templomról, prédikátorról s a gyülekezetről. A „belső homiletika“ nagy szakaszában az eddig ismert nyomokon haladva szól az I. részben „az anyagról“, a II-ikban az „alaktan“-ról

s a III ikban az „előadástan“-ról; utóbbi alá foglalva az „irálytant“ s a „testbeszédet“, a melyre aztán egészen természetesen a prédikátorról, prédikációról és a szószékről szóló „összefoglalás következik“.

Mint látjuk, homiletikájának külső kerete, beosztása, helyes és találó, a melynek azonban sehogy sem felel meg a belső tartalom s annak előadása.

Így mindenekelőtt gondatlan, sőt pongyola a külföldi szerzők neveinek idézésében. Így idéz: „Gusztáv Lisko“ Lisco helyett, aztán „Joh. Arndt“, „H. A. Schott“, „Gusztáv Baur“, „Baur Gusztáv“ és „Baur G.“, „Alfréd Krauss“ és „Krausz Alfréd“ stb. Találunk a műben ilyeneket: „Kirchen és Hauspostillája“ (13. l.), „a schöne Personban“ (22. l.), „Homiletikájában“ (104. l.), sőt „Frigyes porosz király lange Kerle“-i. Gyakran így is idéz: „Bassermannak abban teljesen igaza van“ és „mint B. mondja“ (12., 15. és 48. l.). Vagy azt mondja „a keresztyén lelkület egésze“ (20. l.) „a templomnak jó akustikával kell birnia“ (26. l.), a 24. és 32. l. egy túlságosan hosszú mondattal van dolgunk s összezavarja a 27. l. a „felavatás“ és a „felszentelés“ fogalmát. De különösen bántó a műben a túlságos részletezés p. o. a 34. l. s a 108. l. „a szószékről“ szóló hosszabb, de éppen nem „aesthetikára“ mutató szakaszban. Mi több, főleg még ilyen pórias kifejezésekkel is találkozunk: „a majsztram feleségét“ (36. l.), „bema-golni“, „nyeldes“, „pökdös“, „krákog“, „befölöstökömözött“, „trampliroz“, „pislog“, „pislákol“, „gyereking“, „szamárfül“, „papi tempó“ stb., a melyek nem komoly tudományos homiletikába valók. E tekintetben jobban meg kellett volna tisztítani munkája nyelvét.

Am e hiányai és hibái mellett is sokat lehet tanulni a Hörk munkájából. Gazdag ismeretek és bőséges tapasztalatok tárháza az, a melyet főleg az egyházi beszédek készítésénél nagy sikerrel használhatunk.

gs.

Czeplédi Sándor: Kálvin János művei. I. A genfi egyház kátéja. Fordította Czeplédi Sándor, ára 60 fillér. II. Az egyház reformálásának szükségességéről. Fordította Czeplédi Sándor, ára 80 fillér. III. Az ereklyékről. Fordította Czeplédi Sándor, ára 50 fillér. Minden füzet külön is kapható. Kiadják a Magyar Kálvin-fordítók. Pápa, 1907. Kis Tivadar bizománya.

Szerény keretben induló, de nagyjelentőségű vállalat. Azt a szellemi kincset akarja a magyar közönség előtt föltárni, mely a nyelv idegensége miatt eddig sokakra nézve

megközelíthetetlenül rejtőzött. Aztán időszerű és aktuális is a vállalkozás. Gyorsan közeleg, immár az ajtó előtt van, Kálvin születésének négyszázados évfordulója. Lehet-e méltóbban ünnepelni a nagy reformátort, mint műveinek irodalmunkba, lelkének lelkünkbe való átültetésével? De hasznos és becses is a vállalkozás. Mert Kálvin nagy elme, az Isten igéjének hatalmas tolmácsa, a kitől termékenyül a lélek, gyarapszik a keresztyén bölcsesség és erősödést, növekedést vesz az evangyéliomi hit.

Ezért csak dicséretet és elismerést érdemelnek az ismeretlen magyar Kálvin-fordítók és lelkes vezérok, a buzgó és munkás Czeglédi Sándor, a ki még akkor is erkölcsi és anyagi pártolásra volna méltó, ha fordító munkája kevésbé állana irodalmi színvonalon.

A sorozatban első *A genfi egyház kátéja*, a melyet Kálvin „Catechismus genevensis posterior“ czímen 1545-ben írt és adott ki. A 70 nyomtatott lapra terjedő kátét Kálvin, az Előszó tanúsága szerint, azért írta, hogy a Krisztus egyházában „a kegyes tudományban mindenek között egyesség uralkodjék“ s hogy minden gyülekezetben lehetőleg egyforma legyen a katekizálás; mert a káték azt mutatják meg, hogy „gyermekkoruk óta mily tanítással láttunk el tudóst és tudatlant, hogy e tanítás minden hívőre nézve a keresztyén közösség ünnepélyes jelképe gyanánt szolgáljon“. Ezenkívül meg akarta Kálvin győzni a világot arról, hogy „mi, kik az egyház megjavításán fáradozunk, mindenütt szívvél-lélekkel rajta vagyunk, hogy a katekizálásnak, mely a pápaság alatt ezelőtt néhány évszázaddal teljesen kiment a szokásból, mintegy újra megadjuk a polgárjogot. Mert hasznossága miatt e szent intézményt nem lehet eléggé ajánlani“.

A genfi egyház kátéja nem gyermekeknek, hanem serdülteknek való káté, Kálvin maga is erre a célra írta, a tapasztalat is erre valónak bizonyította. Színvonala, bizonyításai, irálya magasabb értelmi fokot és iskolázottabb elmét feltételeznek. Ezért nem vált be iskolai káténak s ezért maradt felnőttek kátéja mindaddig, míg részint a Heidelbergi Káté, részint a felnőttek templomi katekizálásának megszűnése ki nem szorította a használatból. Ám azért *A genfi káté* mind e mai napig nagy az irodalmi becsé, mert az evangyéliomi igazságoknak meggyőző, világos és erőteljes magyarázatát adja. Rendszere ez: a hit, a törvény, az imádság és a szentségek. A hit fejezetében az Apostoli hitvallást magyarázza Kálvin; a törvényről szóló szakasz a Tízparancsolatot értelmezi és fejtegeti; az imádság fejezete a Miatyánk

magyarozatát tartalmazza; a szentségek szakaszában az Isten-igéje, a keresztség és az Úrvacsora értelmezése foglaltatik.

A sorozat II-dik darabja „Az egyház reformálásának szükségességéről“ szóló hatalmas reformátori iratát adja Kálvinnak, ki ezt Bucer felhívására V. Károly császárhoz és a Speyerben birodalmi gyűlésre összehívott fejedelmekhez 1543-ban írta. A 108 lapra terjedő munka tömören, könnyeden és rendkívül világosan tárgyalja a reformáció igazait, főbb elveit, vezető eszméit. Három dolgot ölel fel Kálvin ebben az erőteljes iratában. Először felemlíti azokat az egyházi bűnöket, melyek az orvosságok keresésére sarkalták a reformátorokat. Azután azokról az üdvös és alkalmas gyógyszerekről beszél, melyeket az egyházjavítók alkalmaztak. Utoljára megvilágosítja a helyzetet, mely összetett kezeket és halogatást már nem tűr, mivel az egyház gyors tisztítást kíván. Az egyház megromlott, mert eltért az egy igaz Isten imádatától s ennek egyedül az Isten igéjéből megismerhető vezérgondolataitól. Reformálni kell az egyházat, a mi csak úgy végezhető, ha visszatérünk a Jézus evangéliomához, a mi a Szentírásban van. Hogy mily erővel és igazsággal ír itt Kálvin János, csak például idézem a 95-dik lap következő helyét: „Az egyház az, a melyben sem az igét nem predikálják, sem a sakramentumokat nem helyesen szolgáltatják ki. Minden dolog ellenkezőleg van benne, mint a hogy lenni kellene. Több század óta istentelen babonák, nyílt bálványimádás és elkoresosult tudomány székhelye, míg a tudománynak ama kútfejei, melyekben a legtisztábban foglaltatik a keresztyén vallás, szét vannak dűlva. A sakramentumokat üzleti czélokra használják, Krisztust csúfosan kigúnyolják. Hát minden egyház anyja-e az, mely az igaz egyháznak nem az ábrázatát, de egyetlen vonását sem hordja magán s a köteléknek, melynek a szentek között meg kell lennie, minden szálát szétvágja? Mert az evangéliom újjászültő tudományával éppen úgy száll szembe, mintha a feje forogna szóban. Ezzel nem azt mutatja e, hogy az ő széke csak Krisztus uralmának ledöntése után maradhat épségben? De hogy e tárggyal röviden végezzek: nem ismerem el apostolinak azt a széket, a hol borzasztó hitelárláson kívül más sem történik. Nem ismerem el, hogy Krisztus helyettese az, a ki az evangéliom dühös üldözésével azt bizonyítja, hogy ő az Antichristus. Nem ismerem el Péter utódjának azt, a ki teljes erővel azon van, hogy a mit Péter felépített, azt ő lerombolja. Tagadom, hogy az egyház feje az, a ki az egyházat megfosztva Krisztustól, egyetlen fejtől, zsarnoki önkény-

nyel szakgatja és tépi szét az egyházat. Minderre feleljenek azok, a kik a római székkal annyira özszezsatosolják a hierarchiát, hogy nem kétkednek az evangéliom bizonyos és szilárd tanait a pápa tekintélyének alávetni!"

Íme, ily szellemben és modorban ír Kálvin az egyház reformálásának szükségességéről. Olvasása közben önkénytelenül úgy érezzük, hogy nem negyedfél százados munkával, hanem oly hatalmas tiltakozással van dolgunk, a melyet korunk uralkodó tévelyei és fenyegető veszélyei ellen modern kéz irt.

A sorozat harmadik darabja Kálvinnak „Az ereklyékről“ írott dolgozata, mely szintén az 1543-ik évből való. A 47 lapnyi munka Kálvin többi rövid értekezésétől eltérőleg nagyon könnyed, népszerű modorban van írva. Ez okozhatta, hogy a mű különböző nyelveken nagyon sok kiadást ért. A dolgozat hatalmas tiltakozás az ereklye-kultuszban megnyilatkozó babonák ellen. Helyesen írja Kálvin: „A baj gyökere az, hogy a világ, a helyett hogy Jézus Krisztust igéjében, szentségeiben és lelki áldásaiban keresné, ruháiban, ingeiben, lepleiben gyönyörködik s így elhanyagolja a fő dolgot a mellékes kedvéért. Hasonlóképpen jár el az apostolokkal, vértanukkal és egyéb szentekkel szemben is. A helyett, hogy életükről elmélkedve, példájukat követné, minden buzgalmát arra fordítja, hogy ingükön, övükön, csontjaikon és más jelentéktelen maradványaikon elmélkedjék s azokat mintegy kincses ládjába zárja“. (3. lap). Meg kellene már „szüntetni a keresztyének között azt a pogány babonát, hogy úgy Jézus Krisztust, mint a szentek ereklyéit bálványozás végett szentnek minősítik. Ezt az ocsmány szokást semmikép se volna szabad tűrni az egyházban. Mi már vissza is utasítottuk ezt érveinkkel és a Szentírás tanuságtételével. Ha valaki ezzel nem elégszik meg, vizsgálja meg a régi atyák gyakorlatát és cselekedjék azok példája szerint“ (45. lap).

Ilyen lélek és szellem szól eme Kálvin-féle harmadik iratból, mely ma is sok tekintetben idő- és alkalomszerű vita-irat az ereklyék körül tapasztalható babonás szokások ellen. „Vajha ez a mi babonás s a Krisztus igazságától és az evangéliom világosságától mindjobban elhajló Magyarországnak is meghallaná a reformátor szigorú, de nagy czélért lángoló igaz szavait!“

A Kálvin-iratok fordítása, mit maga a szerkesztő, Czeglédi Sándor végzett, elég magyaros, erőteljes és élvezhető, a mi szintén dicséretére válik a derék szerkesztőnek. Mi nagy gyönyörűséggel olvastuk át ezeket az érdekes, tanulságos és

termékenyítő reformátori iratokat és nagyon ajánljuk azokat megszerzésre, tanulmányozásra minden evangyéliumi keresztyén hitfelelőknek. Különösen a lelkészek és a tanítók nagy erkölcsi szolgálatot tennének az egyháznak és iskolának, ha ezeket az eszméltető és hiterősítő iratokat a nagyközönségnek minél szélesebb köreiből ajánlanák, ismertetnék és terjesztenék. A Kálvin-füzetek az evangyéliumi keresztyén hitélet fokozására és a protestáns szellem erősítésére nagyon alkalmas iratok, mert azokat a társadalom minden osztálya lelki haszonnal és épüléssel olvashatja. Különben is nagyon itt az ideje, hogy művelt és félművelt közönségünket jó keresztyén iratok olvasására kapassuk, hogy lelküket a sok hitromboló és erkölcsméltelyező olvasmányokról leszoktassuk. Kálvin műveinek ez olcsó kiadása s a közelgő Kálvin ünnepek nagyon jó alkalom erre. A fokozott és minél szélesebb körben való terjesztést azért is komolyan és lelkiismeretesen kellene vennünk, hogy a derék Kálvin-fordítók és kiadók nagyjelentőségű vállalkozását anyagilag elősegítsük, hogy Czeglédiék valóra válthassák azt a vágyukat, hogy 1909-re, Kálvin születésének négyszázados évfordulójára a Kálvin nagy műve, az „Institutio“ is magyarul szólalhasson meg. Quod faxit Deus!

V. F.

Dr. Kovács Gábor: A szocializmus. A Tudományos Zsebkönyvtár 201—203. füzete. Budapest, 1907. Stampfel-féle könyvkiadóhivatal. Kis 8-ad rétből 231 lap, ára 1 kor. 80 fillér.

Ez a korszerű tárgyú munka rövid vezérfonal, mely a szocializmust történeti fejlődésében és főbb tanaiban a nagy közönség és a tanuló ifjúság számára ismerteti. Általánosságban tájékoztató, első sorban informatív munka: rövid összefoglalása a szocializmus főbb tanainak a nagy közönség számára. Mint összefoglaló és népszerűsítő Compendium, eredetiségre nem igen tart igényt, de nem is nagyon törekszik rá, inkább arra törekszik, hogy lehetőleg tárgyilagos legyen.

Négy részből áll. Az első rész bevezet a gazdasági élet fejlődésmenetébe, vázolja a modern gazdasági életet és a szocializmus fogalmát és fajtáit ismerteti (1—28. l.). A második rész a szocialisztikus eszmék fejlődését tünteti föl Marxig (29—84. l.). A harmadik részben a tudományos szocializmust, különösen a marxizmust ismerteti (85—201. l.). A negyedik részben (202—231. l.) az 1848 óta lefolyt szocialisztikus mozgalmakról van szó.

Szerző szerint a szocializmus, objektive és legtágabb értelemben, oly társadalmi rendet jelent, mely a mai magán tulajdonon alapú társadalmi (jogi, gazdasági stb.) renddel szemben a közös, kollektív tulajdon alapján épül fel; de szubjektive ama törekvéseket és mozgalmakat is jelzi, a melyek egy ily kollektív tulajdonon felépülő rend megvalósítására irányulnak. De a szocializmustól meg kell különböztetni a szocialdemokráciát, mely mint szocialisztikus eszméket valló politikai párt a köztulajdon alapján felépülő társadalom létesítésére politikai eszközökkel törekszik. A szocialdemokrácia tehát politikai célra alkalmazott szocializmus. Magának a szocializmusnak is különböző árnyalatai vannak. Ha a szocializmus csak a termelési eszközök (nyers anyagok, gépek, gyárak, bányák és földbirtok) köztulajdonba vételét vagy kollektiválását sürgeti, akkor kollektívizmus vagy marxizmus a neve; de ha a szocializmus nemcsak a termelési eszközöknek, hanem a munkatermékeknek közössé tételét is követeli, akkor már kommunizmus. A kollektívizmus fél vagyonközösséget, a kommunizmus teljes vagyonközösséget hirdet. A ki pl. azt sürgeti, hogy csak a gyárak, gépek, földek legyenek a birtokosok és a munkások közös tulajdonai, az fél vagyonközösséget valló kollektívista; de a ki azt hirdeti, hogy necsak a gyárak és földek, hanem az azokban termelt értékek (az ipari és gazdasági termékek) is közösek legyenek, az teljes vagyonközösséget sürgető kommunista. Mind a kollektívista, mind a kommunista szocializmus fanatikusan küzd a fennálló magántulajdon rendszeré ellen, a melyet kapitalizmusnak, tőkés rendszernek nevez s a melyet ha kell, erőszakkal, forradalmi úton is meg akar bukztatni. Közös jelszavuk: éljen a *társadalmi revolúció*, mert nem elég a társadalmi evolúció, sem a társadalmi reformáció. Ennek a tulajdonképi szocializmusnak bevallott filozófiája a *történelmi materializmus*, vagyis annak vallása, hogy nem a szellemi és erkölcsi erők, hanem az anyagi erők kormányozzák a világot s ezért (mint Marx kifejezi) „minden eddigi társadalom története osztályharcok története“.

Dr. Kovács könyve főleg azt a materialisztikus szocializmust ismerteti, a mely tudományos, modern és realisztikus szocializmusnak is nevezi magát. A könyv az úgynevezett ideológikus, raczionalisztikus vagy utopisztikus szocializmus-sal röviden végez; a gyakorlati élet szocialista mozgalmaira is kevés ügyet vet. Főczélja az, hogy azokat a szocialista elméleteket ismertesse meg, a melyek a mai gazdasági és társadalmi rend ellen küzdenek. Fejtegetései szerint a különböző árnya-

latú szoczializmusnak végcélja mindenhol az, hogy gazdasági alapon és kollektivistá formában egy új társadalmi rendet létesítsen a mostani magántulajdonnak részben vagy egészben való erőszakos megszüntetése által. Maga a szerző, bár tárgyilagos ismertetésre törekszik, azért mégis bizonyos mértékig szocialisztikus rokonszenvnek hódol.

Ám azért könyve sem a vérbeli szoczialistát, sem az antiszoczialistát, sem azt, a ki megbízható információt és objektív tájékozást keres, nem egészen elégíti ki. Még pedig először azért nem, mert a szerző, bár eléggé ismeri a tárgyat, de nem tudja azt elég világosan és szabatosan előadni; hiányzik könyvéből a jellemző erő, a lényegest a lényegtelenről, a fődolgot a mellékestről megkülönböztetni tudó képesség; nem elég ura a nagy anyagnak; szintelen és erőtelen a könyve. Másodsor az is hiánya e kis összefoglaló munkának, hogy Kovács dr. nem tud elég világosan, érdekesen és népszerűen írni. Nyelve nehézkes, mondatai kuszáltak, nem eléggé folyékonyak. A vérbeli szoczialista keveset okul e könyvből, mert nem találja eléggé szoczialista szelleműnek ezt a száraz könyvet. Az antiszoczialistát nem elégíti ki a könyv szürke szintelensége, szétfolyó határozatlansága és kritikátlansága. A pusztán tájékozást kereső olvasó eltéved a sok felesleges részletben és nem találja meg a nagy kérdés magvát, lényegét. „A nagy közönség és a tanuló ifjúság“, melynek dr. Kovács írta ezt a könyvet, nem fogja se elég világosnak, se elég népszerűnek, se elég érdekesnek találni. A könyv tehát, a mi véleményünk szerint, nem eléggé felel meg a céljának.

Pedig kár érte. A szoczializmus zavaros eszméit tisztán, világosan, kritikával állítani a nagy közönség elé, manapság nemcsak irodalmi feladat, hanem valóságos magyar nemzeti hivatás. A szoczializmus magyar hódításai nagyrészt annak tulajdoníthatók, hogy az úgynevezett „nagy közönség“ nagyon tájékozatlan a szoczializmus nagy kérdéseiben. Különösen ahhoz nem értenek a magyar elméleti szoczialisták, hogy a szoczializmus politikai, ethikai, vallási vonatkozásait és romboló erejét kitiűntessék. Megemésztetlenül találják föl a sok külföldi szoczialista elméletet és szemet hunynak az előtt a végtelenül szomorú tény előtt, hogy a szoczialista elméletek irtóztató nemzeti, erkölcsi és vallási rombolást visznek véghez a magyar néplelekben. A szoczializmussal szemben álló ellenirányzatok, az „ellenálló eszmék“ ismeretében és ismertetésében, az *igazi szoczialis reformok* feltűntetésében botrányosan gyengék a szoczializmusról írott magyar munkák. Pedig

a szocziáлизmusban sok a gazdasági és politikai igazság, de még több az ethikai, filozófiai és nemzeti megtévelyedés. A Kovács-féle népszerűsítő, összefoglaló munkákban, melyek „a nagy közönség és az ifjúság számára” készülnek, az igazságot és a tévedést határozottan kitüntető felfogást kíván mind a munka czélja, mind az olvasó jól felfogott érdeke. Mert „a nagy közönség és a tanuló ifjúság számára” csak a színarany igazságot szabad megírni; a ködös elméletek és tisztázatlan kérdések nem nekik valók. Sajnos, hogy ezt a magasabb paedagógiát a szerző nem tartotta szem előtt.

V. F.

Jánosi Zoltán: Papi dolgozatok. I. kötet. *Halotti imádságok.* Debreczen, Hegedűs és Sándor kiadása; nagy 8-ad rétbén 235 lap, ára csinos kötésben 6 korona.

Halotti imádságos könyvekben nem túlságosan gazdag irodalmunknak értékes terméke e kéz alatti mű, melynek Jánosi Zoltán debreczeni lelkész a szerzője. Értékes a munka, mert a benne megjelent imádságokban van keresztyén hiterő és evangeliomi íz; értékes a munka, mert szerzőjének van meleg szive, mely együtt sir a sirókkal és van ékes szava, mely nemcsak az emberi fájdalmat, de a keresztyén vigasztalást is erőteljesen tudja tolmácsolni.

A kötetben 54 halotti imádságot közöl a szerző, a ki már az egyes imádságok czimében is kifejezi s az imádságok kidolgozásában még határozottabban kidomborítja azt a helyes homiletikai elvet, a mit az alkalmiság neve alatt ismerünk. Az alkalmiság elvének következetes érvényesítése megóvja szerzőt a színtelen általánosság, a szürke egyformaság hibájától, a melybe könnyen beleesik a lelkész, mikor a koporsó mellett imádkozik. A halálesetek hasonlósága, a miattok való fájdalom hasonló volta és a nyújtható vigasztalások rokon természetűe okozza a halotti imádságok gyakran tapasztalható egyformaságát és szürkeségét. De Jánosit nem engedi az unalmas általánosság hibájába esni az a figyelmes gondoskodás, hogy imádságát a haláleset természetéhez alkalmazza s hogy ezzel mindig egyen be valamely egyéni, találó és jellemző vonást az imádságba, a mi által változatosabb és közvetlenebb lesz mind a fájdalom kifejezése, mind a vigasztalás nyújtása.

A kötet 54 imádsága közül 3-at csecsemő felett, 2-öt iskolás gyermek, 2-öt tanuló ifjú, 5-öt különböző körülmények között elhunyt ifjak felett, többeket ifjú korban elhalt nőtelenek és házások felett tartott. Van a könyvben fiatal özvegy nő, nőtlen öngyilkos, ifjú családanya, második feleség, gyer-

mektelen feleség, sokat szenvedett vallásos nő, öregebb és ifjabb özvegy asszony, idős gyermektelen asszony, idősb családapá és családjánya, földbirtokos, kereskedő, iparos, tisztviselő stb. felett tartott imádság is. Az imádságok e változatossága, azt hiszem, a használhatóság szempontjából is előnyére válik a munkának.

Nagyon jellemző sajátosága a Jánosi imádságainak a stylus. Egyrészt kenetes, bibliás, papos stylus, mely csak úgy csepeg a balzsamtól és zsírtól; másrészt virágos, sallangos, poetikus nyelv, melyből csak úgy áradoz a virágillat. E két fővónás közül azonban a szóvirágos elem túlsúlyban van a bibliái kenet felett. Egyéni izlés dolga különben, de nekem nem egészen tetszik az imádságnak ez a túlságos felékesítése szinnel, szóvirággal, metaforákkal. Szép, helyénvaló, sőt szükségesség is az imádságban az emelkedettség, a fenszárnyalás, a magasztosság; azt is örömmel veszi magyar keresztyén lelkünk, hogy ha Istenünkhöz Atyánkhoz nagy költőink klasszikus szavaival emelnek lelkészeink. De a kifejezés túlszínezése és túlékesítése könnyen a mesterkéeltség és túldisztítés hibájába sodorja az erős színezést túlságosan kedvelő író. Jánosi e tekintetben nem eléggé mértéktartó. A formának néha feláldozza a lényegét, a szép kedvéért akaratlanul megrövidíti az igazat. Csak például említem föl, hogy „multság éjjelen hirtelen halt ifjú felett“ így imádkozik (a 47. lapon):

„Mindenható felséges Istenünk! A természetben virágos tavasz aranykalászos nyárba fejlik át; de itt hervadtan fekszik egy tavasz, a melyre nyár, ősz nem következik. Tavaszra tél! Mosolygó derült égből kicsattanó villámcsapás! Öröm virága volt a homlokán, letépte a halál fagyos keze s helyére tett halotti koszorút. Örömmel és mámorral volt tele: koporsó lett az ifjú kebele. A megszakadt szív benne a halott. Gyásruhás éj sirt rá könnyharmatot. Gyásruhás éj az édes anya képe, a ki hiába szorítá ölébe halott fiának halvány homlokát: lelkét abba nem csokolhatta át! Óh Isten, a te itéleteid nekünk milyen kifürkészhetlenek és útaid mily kinyomozhatlanok! Az élet mámorának, örömének csillagsugáras éjszakája, mint lesz nagy hirtelen, szempillantás alatt, a halál keservének, bánatának csillagtalán, borongó éjjelével!“ Szép, szép, de nem a hit és áhitat szépsége ez, hanem a nyelv és a pathosz dagálya és keresettsége biz ez.

Ettől a (néhol) túlságosan himes-virágos stylusától eltekintve, a Jánosi „halotti imádságai“ értékes és használható irodalmi termék. A könyv kiállítása csinos, ára kissé borsos.

Dr. Giesswein Sándor: Társadalmi problémák és keresztény világnézet. Budapest, 1907. A Szent István-Társulat kiadása. 176 lap, ára 1 kor. 50 fillér.

A hazai r. katolikusoknak ez a hatalmas irodalmi társulata a hitvédelmi füzeteknek olyan sorozatát adja ki, melyben a hitgizságoknak a tudomány vivmányaival való harmoniáját kívánja a művelt közönségnek bemutatni. Ebben a sorozatban jelent meg Giesswein Sándor „Társadalmi problémák . . .“ c. fenti munkája.

Szerző a társadalmi problémát korunk uralkodó eszméjének tartja, mert ez foglalkoztatja ma elsősorban a bölcselet és tudóst, a politikust és államférfiút, a művészt és író. Könyvecskéje megírásában szerzőt az a cél vezette, hogy rámutasson arra a nagy szerepre, melyre a mi gazdasági és politikai életünk jelen átalakuló krízisében az ideális áramlatok hivatva vannak. A modern gazdasági és politikai élet csatazajában mindinkább két zászló körül csoportosulnak a küzdő elemek és mindinkább ez a két jelszó szorítja ki a többieket: *materializmus* és *ideáizmus*. Az előbbi minden ideális törekvést elvet s csak az anyagiakat tartja a fejlődés processusában számbaveendő tényezőknek; a vallás, haza, erény stb. fogalmait az elavult dolgok közé sorozza, melyeket már csak a múzeumok őrizetére kell bízni. A másik az általános jóllét és kultura terjedését és fejlődését a materializmustól megtagadott örök életű eszméktől elválaszthatatlannak tartja. Szerző az ideáizmus lelkes harczosa s munkáját azért írta, hogy a nemes ideáizmusé legyen a győzelem, hogy amaz örökéletű eszmék ne legyenek üres jelszók, hanem polgári és politikai tevékenységünk rugói és irányítói.

Giesswein, mint a „keresztény szocziáizmus“ egyik vezéralakja, a keresztény szocziologia alapelvétül Krisztus urunk második főparancsát, tehát azt tűzi ki: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat“. Mert ez a krisztusi parancs felülmulhatatlan egyszerűséggel fejezi ki a társadalmi rend egyensúlyának alapföltételét, hogy t. i. sem az egyénnek nem szabad a társadalom fölé helyezkednie (abszolút individualizmus), sem a társadalomnak nem szabad az egyéniséget felszívnia és elnyelnie (abszolút szocziáizmus). Ez a keresztény igazság minden osztályérdek és osztályharcz fölött áll s mint az égi csillag, tisztán ragyog és tündöklök és az élet tengerén egyformán irányt ad mindenkinek.

Ezt az irányelvet érvényesíti szerző a következő társadalmi problémák fejtegetésében: Nemzetgazdaság és ethika. A társadalmi fejlődés két főiránya. A kollektivizmus elmélet-

ben és gyakorlatban. A keresztyénség mint szociális tényező. Egyenlőség. Feminizmus. Munka. A művelődés problémája. — Ennek a nyolcz problémának a kifejtése a mű érdekes tartalma.

A szociálistizmus főkérdésében, a kollektivismus és kapitalizmus ütköző pontjában, szerző következőleg körvonalozza álláspontját. „Magában véve a keresztyénség se nem kollektivistista, se nem a magánbirtoklás (individualizmus) feltétlen védelmezője. A keresztyénség egyrészt az emberben inhaerens vagyonszerzési hajlamot és képességet ethikai célok kitűzésével megnemesíti, annak túltengését korlátozza s a magánbirtoklással járó ethikai kötelezettségekre a leghathatósabb módon figyelmeztet, úgy hogy a keresztyén szellem vezérlete mellett a birtoklás egyesítheti magában a magán és közös birtoklás előnyeit és áldásait. Másrészt, ahol az a körülményeknek megfelel és magasratörő lelkeknek, a közös birtoklásnak legnemesebb motívumait és legtökéletesebb módozatait szolgáltatja. Csak egy dologgal nem fér meg az igazi keresztyén szellem, s ez a társadalmi igazságtalanság, akár a kollektivismus, akár az individualizmus leple alatt történjék is meg“ (113. lap). „A keresztyénség gazdasági rendszert nem állít föl s szemében a társadalmi pozíció nem öncél, hanem csak eszköz számba megy; mégis a keresztyénség adja azt az ethikai alapot, a melyen a fizikai és biológiai különbség dacára az arányos egyenlőséget ki lehet és ki kell küzdeni“ (125. lap).

Ebből a néhány idézetből is kitűnik, hogy Giesswein könyve a keresztyénség szociális hivatását egészen véve helyesen fogja fel s az egyes társadalmi kérdésekben bölcsen és következetesen érvényesíti. Protestáns olvasó csak az ellen az eljárás ellen tehet kifogást, hogy szerző a keresztyénséget a római egyházzal azonosítja, de ez már régi és általános hibája a római katolikus írónak. Ám azért a könyvet mint alapjában helyes felfogású, nyomon járó és szépen írott, korszerű és nagyon instruktív munkát melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

F.

Raffay Sándor: Jézus hasonlatai. A *Házi Kincstár* VIII. kötete, a M. P. I. T. kiadványa, 273 lap, ára nagyon csinos kötésben 2 korona.

Ez a szép kötésű és szép nyomású könyv a Raffay Sándor pozsonyi theol. tanár munkája és a mi Társaságunk kiadványa. Mert mi adtuk ki, nem bíráljuk, csak röviden bemutatjuk.

Raffay Sándort tudományos és népszerű műveiről előnyösen ismeri a magyar protestáns közönség. Ő szerkeszti és adja ki Pozsonyban a „Theologiai Szaklap” című folyóiratot, amelybe maga is értékes tudományos theologiai tanulmányokat ír a szakemberek számára. De szokott Raffay népszerű dolgokat is írni. Ő írta most két éve a „Jézus példázatai” című szép népszerű vallásos könyvet, amelyet szintén a M. P. I. T. adott ki a „Házi Kincstár” VI. kötete gyanánt. A bibliakedvelő magyar közönség, pap és nem pap, férfi és nő, nagyon megszerette ezt a becses népszerű bibliamagyarázó munkát s már eddig több ezer példányt vett meg belőle.

A „Jézus hasonlatai” mintegy folytatása és kiegészítője a most két éve megjelent „Jézus példázatai”-nak. Hathatós eszköze a jézusi keresztyénség megismerésének és alkalmas erősítője a Jézusban való hitnek, a ki valóban az út, az igazság és az élet. A könyv 28 alcím alatt az „emberhalászat, a só, a világosság, a megbékélés, a megkivánás, a megtorlás, a tökéletesség, a mutatós kegyesség (képnmutatás), a bőjtölés, a keskeny és széles út, az ítélkezés, a jó terjesztése, a látogatás és valóság, a betegek orvosa, az apostolok, Keresztelő János, Jézus kortársai, Krisztus igája, Isten országának eljövetele, a tisztátalan lélek, a Jónás jele, az igazi rokonság, a fiak kenyere, az idők jele, a farizeusok kovásza” hasonlatainak, illetve krisztusi mondásainak rövid értelmezése. Lényegében tehát népszerű bibliamagyarázat, melyből épülést nyer a hit, nemesedést az erkölcs és gyarapodást a keresztyén bölcsesség.

A könyv ünnepi és konfirmációi emlékül, továbbá iskolai jutalomkönyvül nagyon alkalmas mind becses tartalmánál, mind nagyon szép kiállításánál, mind rendkívül jutányos voltánál fogva. A közelgő karácsonyi ünnepek alkalmából melegen ajánljuk a művelt közönség körében való terjesztésre. A könyv szorgalmas és buzgó terjesztését azért is melegen ajánljuk olvasóink munkás szeretetébe, mert ez által a M. P. I. T. erősödését anyagilag is elő lehet mozdítanunk, erre pedig a szerény anyagi eszközökkel dolgozó társulat érdemes is, de rá is van szorulva, s a mire az akció épp most van folyamatban.

b) Külföldi irodalom.

Büchsel: Erinnerungen aus dem Leben eines Landgeistlichen. Neue wohlfeile Ausgabe. Der Gesamtausgabe 9. Auflage. Berlin (Warneck) 1907. 597 lap. Ára 6 márka.

A nagyhirű mű első kiadásában még 1861 ben jelent meg. Az ismert nevű berlini Hengstenberg volt e mű legelső kiadója. Az 5. és 6. kiadást még maga a szerző rendezte sajtó alá. Ezt a tizediket fiának köszönhetjük. Valóságos tárháza e mű a gyakorlati theológiának s különösen a lekipásztorkodásnak. Szerzője egyszerű falusi lelkészből az egyik berlini generalsuperint. méltóságra küzdött föl magát. Van a műnek, különösen a falusi gyülekezetek és hívek lelki szegénységéről szóló több oly részlete, mely nomine mutató bátran a mi viszonyainkra is alkalmazható. Soha sem felejttem el azt az órát, a melyen Hörk József volt eperjesi gyakorlati theol. professzorom ezt a művet nekünk hallgatóinak a legmelegebben ajánlotta. És méltán. Mert ez a mű valóságos kincsesbányája a gyakorlati lelkészkezdés körébe tartozó gazdag megfigyeléseknek és élettapasztalatoknak. Akár minden egyes fejezete egy-egy vallásos estélyen vagy lelkészi értekezleten felolvasható a hívek tanulására és lelki épülésére. Rég olvastam ennél tanulságosabb önéletrajzot.

A műnek beosztása a következő: Az I. fejezetben, az első szolgálati évet ismerteti. Mennyi nemes idealizmussal, evang. lelkesedéssel s önfeláldozó buzgósággal vette át a 24 éves ifjú magasztos lelkészi hivatalát s mily mérhetetlen sok és nagy csalódásokban volt része falusi egyházközségében! Majd mesteri és minden izökben találó vonásokban ismerteti „az áthelyezés, a pátrónusok, a napszamosok, a család, az egyházi („Küster“) s a tanító“ mizériáit a gyülekezetben. Erős hit kellett ahhoz, hogy el nem csüggedt s munkakedvét és egyházszeretetét el nem veszítette. Lélekgyöttrő munkájának eredményét találóan ismerteti „a separatió és az ébredés ideje az egyházközségben“ cz. rendkívül tartalmas és tanulságos fejezetében.

Leggazdagabb és legterjedelmesebb „a hivatalról“ és „a lekipásztorkodásról“ szóló fejezete. Milyen bőséges pastorális pruden-tiát és tapintatot árul el p. o. a kereszteleseknél, esketéseknél,

temetéseknél, a gyónásnál (erős híve a magángyónásnak is!) s az egyházi szónoklatban. Mintha Pál apostolt olvasnók Titushoz és Timotheushoz írott levelében. De különös önfeláldozó hűséget tanusított a lelkipásztorkodásban, a melyről egészen helyesen azt tartja, hogy „az minden keresztyén embernek elodázhatatlan és legszentebb kötelessége“. Ritka szakavatottsággal és sociális-psychologiai mélységgel von határvonalakat „az általános“ s „a különös“ lelkipásztorkodás között. S itt egyenként ismerteti a lelkész magaviseletét a közönyösökkel, önelégültekkel, konok bűnösökkel, a kétkedőkkel, a testi és lelki betegekkel s a családokkal szemben.

A kinek e tekintetben bajai és nehézségei vannak a maga egyházközségében, el ne mulassza olvasni „a speciális lelkipásztorkodásról“ szóló fejezeteket. Élvezettel és gyönyörűséggel fogja ismeretkörét gyarapítani és tudását megbővíteni.

Művének egyik legtartalmasabb fejezete „a prédikációról“ szól, a melyről azt tartja, hogy „az az evangéliumi egyház egyik legerősebb, de egyúttal leggyengébb oldala...“ „A katolikus egyházban a prédikálás háttérbe szorul a liturgia mellett (hísz' a kath. pap „áldozár!“, míg az evang. egyházban az első hely illeti meg a prédikációt, ellenben a liturgia (főleg a magyar egyházközségekben) nagyon el van hanyagolva.“ Tudjuk, hogy ezeket a szomorú állapotokat a nacionalismus korszaka idézte elő, s annak maradványai-
val maig sem tudunk vagy akarunk szakítani. A jó prédikációnak hármias alapeleme szerzőnk szerint „az Isten igéje, az egyházközség szükséglete s a lelkész, illetve szónok egyénisége“. Azokat az okokat is fejtegeti, a melyek miatt a hívő lelkészek mai prédikálása annyira hatástalan, s a melyeknek gyökere a lelkész egyéniségében s az egyháztagok érzületében keresendő. A valóban jó egyházi beszéd kettős jellemző sajátysága vonatkozik annak tartalmára és nyelvezetére. Szerinte is „a tartalomnak építőnek s a nyelvezetnek népiesnek kell lennie“. „A hit a prédikációból s a prédikáció az Isten igéjéből fakad.“ De az építő és népies beszédhez az szükséges, hogy a lelkész is építsen és népies legyen. Népe érzületének, gondolatvilágának és foglalkozásának alapos ismerete teszi őt népiessé. S aztán különfélék a lelki adományok, a melyek a vonzó és építő prédikálás szolgálatában állanak. S nem kevésbé fontos kelléke a jó egyházi beszédnek az előadás művészete s a hűség, mint „az összes keresztyén erények kútfeje és koronája“.

Vonzó előadása, meleg evangéliumi szeretete, positiv bibliai vallásossága s megtisztult keresztyén világnézete jótékonyan hat az olvasóra s szinte klasszikussá teszi a művet. Lelkészeink és theologusaink okulhatnak és tanulhatnak belőle. Én legalább sokat tanultam és épültem belőle.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi október hó 1-től 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tökefizetése: Kádár János Abauj-Csécs 25 K.
2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907-re: L. Nagy Árpád Acsád, Ihász Lajos Hathalom, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye.
3. Rendes tagoktól évi 12 koronával, 1907-re: Horváth Sámuel Téth, Biharnagyhalomi ev. ref. egyház, Farkas György Abauj-Szina, Kulifay László Aba, Józán Sándor Katádfa, Bodor István Rimaszombat, Jakucs Sándor H.-Szovát, Halka Sándor Zs.-Kisfalud, Takács László Budapest, Forray Béla Pozsony, Ravasz János Nyárádszereda, Tury Károly Kapoly, Bancsó Antal Sopron, Tiszaderzsi ev. ref. egyház. — 1906 és 1907-re: Rác Gyula N.-Halász, Futó Zoltán Szentes. — 1904 és 1905-re: Futó Zoltán Szentes. — 1907 és 1908-ra: dr. Petz Gedeon Budapest. — 1906-ra: Fekete Gyula N.-Kikinda. — 1905 és 1906-ra: Garzó Gyula Gyoma.
4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával, 1907-re: Kozma Zsigmond Nagy-Bajom, Karácson Béla Kisujszállás, Fodor György Perkupa, Kovács Károly T.-Palkonya, Varga Lajos N.-Rábé, Szombath György Rimaszombat, Pataki János Mályinka, Vitus Lajos Torda, Zalai ág. hitv. ev. egyházmegye, Órás Kálmán Önd.
5. Károli-alapra: dr. Szelényi Ödön Késmárk gyűjtése 68 kor., dr. Vámosy Károly Budapest 30 kor., Takách László Budapest 5 kor., Raffay Sándor Pozsony 43 kor. 75 fill., Szóts Farkas 17 kor., dr. Masznyik Endre 4 kor. 95 fill., dr. Sehneller István Kolozsvár 1 kor. 20 fill., dr. Márk Ferencz Okány 1 kor. 5 fill., Takaró Géza Budapest 1 kor. 83 fill., dr. Szlávik Mátyás Eperjes 1 kor. 15 fill.

Összesen befolyt 595 kor. 98 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 november 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 16—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után francziából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

E hitépítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 2 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **Előadások a keresztyénség erkölcsanáról.** Luthard után németből fordította Csiky Lajos. Kiváló tájékoztató és építő munka. 8°, ára füzve 3 K.

4. **Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért.** Írta Révész Kálmán. Egyháztörténeti monografia. Ára füzve 1 K 60 fill.

5. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

6. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

Figyelmeztetés.

1. A ki a M. P. Irod. Társaságba be akar lépni, jelentkezék személyesen vagy levélben a Társaság titkárnál, Szóts Farkas theol. tanárnál, Budapest, XI., Kálvin-tér 7. Tag lehet bármely férfi vagy nő, a ki a Társaság céljait előmozdítani hajlandó.

2. A ki a M. P. Irod. Társaság kiadványait terjeszteni akarja, jelentkezék levelezőlapon a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktornál, Budapest, V., Akadémia-utca 4.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL. SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Bullinger és a II. Helvét Hitvallás. <i>Dr. Erdős József</i>	627
2. A késmárki ev. liceum multjából. <i>Dr. Bruckner Győző</i>	636
3. Az ellenreformáció a Szepességen. II. <i>Weber Samu</i>	645
II. Tárca.	
Belmissziói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	651
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	659
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Wurga Lajos: A keresztyén egyház történelme. —s —s.	666
2. Bourdeau János: A jelenkori gondolkozás mesterei. <i>F.</i>	671
3. Csiky Lajos: Vasárnapi és ünnepi imádságok	675
4. A budapesti Bethlen Gábor-Kör Emlékkönyve. <i>F.</i>	676
5. Révész Kálmán: Magyarország egyházilag. <i>Sz. M.</i>	679
6. Nielsen Frigyes: A keresztyén egyház történetének vezérfonala.	680
7. Prohászka Ottokár: Modern katholicizmus	682
8. Vasadi Balogh György: Való és kigondolt történetek	684
b) Külföldi irodalom:	
1. Haering, Th.: Der christliche Glaube. <i>Sz. M.</i>	685
2. Haering, Th.: Das christliche Leben. <i>Sz. M.</i>	688

Társulati Évkönyv.

1. Jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	3
2. Választmányi ülés és a közgyűlés jegyzőkönyve	12
3. Számadás, költségvetés, vagyonkimutatás	20
4. A tisztikar és választmány névsora	22

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Bullinger és a II. Helvét Hitvallás.

A II. Helvét Hitvallás írója, Bullinger Henrik, született az 1504. évi július hó 18. napján a kies fekvésű Bremgartenben, a hol hasonnevű atyja 23 évig működött mint lelkipásztor. A jeles tehetségű gyermeket szülei az Úr szolgálatára szánták s ehhez képest céltudatos nevelésben részesítették. Elemi és alapvető ismereteit a szülőhelyén levő iskolában szerezte, 12 éves korában pedig az *emmerichi tanintézetbe* ment, melyet „a közös élet testvérei“-nek zárdái nyügtől mentes társasága, az akkori hasonló fokú tanintézeteknél jóval magasabb színvonalra emelt. Három évi itteni tanpályája alatt (1516—19) állandóan kitűnt szelidségével, komolyságával, ernyedetlen munkásságával és elmélődő tehetségével, a mely ifjúkori tulajdonságai, életének későbbi idejében megannyi szilárd jellemvonásaivá váltak. 17 éves korában a *kölmi egyetem* hallgatójaul iratkozott be és minden idejét a klasszikusok s az egyházi atyák művei tanulmányozására szentelte; miközben bámulattal tapasztalta, hogy míg Lombárd Péter scholastikus az ő Sentiáiban és Gratianus a gyűjteményében, csakis az egyházi atyákra hivatkozik: addig az egyházi atyák mindig a Biblia tekintélyére támaszkodtak. Elkezdte tehát olvasni a szentírást, főképen pedig az újszövetségi kánont. És ime, valami leirhatatlan átalakulás történt vele. Lelke megvilágosodott, egész valója megváltozott s ihletésszerűleg borzadálylyal fordult el a pápistas tévtanoktól, elvetette a misét s lelke mélyéből protestáns keresztyénné lőn

A baccalaureusi és magisteri képesítés után tanítói működését a *kappeli zárdában* kezdte el. Anyanyelvén tartott bibliamagyarázatait s Melanchton 1521-ben megjelent „Loci“-járól tárgyaló fejtegetéseit úgy az apát és a szerzetesek, mint a szomszédos kantonokból egybesereglett érdeklődők lelki örömmel hallgatták s az evangélium újjászülő erejét közelben és távolban mindenek szemmeláthatólag tapasztalták.

Hat évi zajtalan munkája nyomán (1523—29) a kappeli zárdái templomból a képeket maguk a szerzetesek eltávolították, a misét száműzték, az úrvacsorát Krisztus szerzése szerint osztották ki, apát, perjel, szerzetesek eldobták a csuhát, megnősültek, a zárdát fekvőségével együtt Zürich kántonnak mint patronusnak átadták és ezzel a 25 éves Bullinger hatására Kappel reformációja megtörtént. E tevékenysége közben irányította őt a három órányira lakó zürichi reformátor, a nálánál 20 évvel idősebb *Zwingli*, a kinek elnöklete alatt a zürichi egyházi gyűlés (1528 jún.) Bullingert eskütétel után a zürichi lelkipásztori testület kebelébe beiktatta s a lelkipásztori teendők végzésére törvényesen feljogosította.

Eközben az evangélium diadalmos előrenyomulása folytán Helvéczia nevezetesebb kántonai és városai reformátusokká lettek, viszont az egyházi reform ellenségei heves tusára keltek a hagyományos szokások és babonás külsőségek fenntartása érdekében. Ez ellenmozgalom következtében Bullinger atyja is, mint az evangélium hirdetője, elvesztette hivatalát, de utódául a jobb meggyőződésre tért gyülekezet fiát választotta meg. Bullingerünk 3 évig (1529—31) volt *szülővárosának lelkipásztora*. Ez idő alatt fájo szívvel tapasztalta, mily engesztelhetetlenül gyűlölik és ingerlik a felbujtogatott kath. szövetéses kántonok az evangéliumhoz hű zürichi testvéreiket s mily olthatatlan bosszúvágygal állják el az evangéliumi reformáció terjedésének az útját. Az ellenségeskedés következtében minden eddig elért haladás már-már kockán forgott, a testvérháború kitöréssel fenyegetett, ragály, nyomor pusztított szerteszét s a zürichieknek meg kellett vívnia az elháríthatatlan kappeli ütközetet, a hol a nemes *Zwingli*, mint a polgári és evangéliumi szabadság hőse, mint hazájának hű fia, és Krisztus jó vitéze, hivei élén küzdve elesett 1531 október 31-én.

Ezek láttára még a prófétai lelkekben is megrendült a jobb jövő iránt táplált reménység; csak egy férfiú várt nyugodtan, mert hitt az Isten szabadításában. Ez volt *Bullinger*.

A kappeli vésznap után a zürichi nagytanács (1531 decz. 9) őt választotta meg *Zwingli* utódául, és ő engedelmeskedett. Tisztét *Zürichben* is mint eddig, minden téren és minden tekintetben az *Isten igéje* vezérlete mellett töltötte be élte fogytáig. Nem azzal kezdte, hogy gyujtó beszédekkel bosszúállásra izgassa a *Zwingli* halála és az evangéliom elnyomása miatt kesergő polgártársait; sem nem tüzelte fel a politikai jogaiktól s templomaiktól megfosztott és lázadóknak bélyegzett ref. hitsorsosok fegyveres védelmezésére a zürichieket: sőt inkább minden

képességét a nyomor enyhítésére, a vérző sebek gyógyítgatására, a felzaklatott kedélyek csillapítására és az Istenben való bizodalom erősítésére fordította. Zwingli után a válság közepeppett éppen ilyen lelki vezér kellett Zürichbe, a ki békés törekvéseivel, tapintatos eljárásával, nyugodt, bátor nyilatkozataival le tudta fegyverezni a legszenvedélyesebb ellenfeleket is és az evangéliomnak diadalt birt szerezni minden téren. A Zwingli által verítékkal kivított jogok és eredmények biztosítása, a meglevő alkotások gyarapítása és a ható erők fejlesztése érdekében Bullinger több sikert mutatott fel, mint társai együttvéve. Gyakorlatias érzékével és éles belátásával oly szerves kapcsolatba hozta az államot az egyházzal, hogy az evangéliomi szellemű állam az egyháznak leghathatósabb gyámola, oszlopa és erőssége lón. Így történt, hogy az állam az egyházi javakat és alapítványokat sértetlenül meghagyta az egyház czéljaira, az iskolákat nagylelkűen istápolta, a köznevelés és oktatás ügyét áldozatok árán is előmozdította; viszont legfőbb egyházi kormányzó hatóságul elismerte a zsinatot, melyet a lelki ügyek ellátásának egyedül hivatott és független szervéül tekintett és tisztelt. Egészen természetes tehát, ha Bullinger vívmányainak hatása és munkásságának áldása az egész művelt Európára kiáradott.

Tanulságos és jellemző *levelezéséből* megvilágíthatjuk azt az egész kort, melynek oly sok részlete még ma is homályban dereng. Lutherhez 1538 szept. 1. kelettel egyebek közt ezt írja: „Az Úr erősítsen téged, tudós Luther, hogy ezentúl is hovatovább vas állhatatossággal és rendületlen bátorsággal győzd le és pusztítsd el az antikrisztus országát! Ámde nagyon közelről értesz bennünket, mikor a mi Istenben nyugvó, becsületes és tudós Zwinglinkről nem éppen tisztelettel emlékezel meg. Neki semmi köze sem volt a nestorianismushoz; kegyes és igazhitű vala, buzgó tisztelője az egyetemes igazságnak, telve szent mérsékléssel. Ha te előbb igazán ismerted volna őt, bizonyára abban az ádáz versengésben sohasem jutott volna köztetek odáig a dolog. Mivel azonban — fájdalom — az ellenkező történt és a vita az ő életében végképpen elintézhető nem volt, legalább is azt óhajtjuk, hogy végre valahára a mi hitünk alaposabb ismerete és meggondolása után szünjenek meg a torzsalkodások, sőt a régi czivódásnak legkisebb szikrája is hamvadjon el.“ Majd midőn Luther a helvécziai reformátusokat újból meg újból gáncsolta, Bullinger így ír Melanchtonhoz: „Mit gondoljunk a ti többi theologusaitokról, mikor az, a ki legfőbb köztetek, ily kajánul beszél rólunk. Ha te egész érdemdús tekintélyedet a mérlegbe vet-

néd, ha a tiedet ismételten és egész komolyan szerénységre, méltányosságra és igazságosságra intenéd és felhivnád arra, hogy mielőtt a mi iratainkat kárhoztatják, olvassák el azokat gondosan és fontolják meg, hogy mi Isten kegyelméből, törvényesen elhívott szolgálói vagyunk az Úr Jézusnak, a ki nyers és rakoncátlan, sőt az antikrisztus iránt készséges alázatos népségeket térített meg és sok, gazdagon megáldott egyházakat alapított Schweizban általunk és az Úrban már elhunyt Zwingli és Oekolampad által; ha — mondom — mindezt nyomtatékosan közölnéd velök, bizonyára nem volna sikertelen. Mi a magunk részéről mindnyájan hajlandók vagyunk a békeségre és készek vagyunk az egyetértésre. Teljes szívből szeretünk téged és mindazokat, a kik, miként te, kedves Filep, kegyesek, tudósok és szerények. Ily mérséklés és ily szives jóakarát tisztázna mindent“ stb. Hasonló hang és érzület jellemzi Kálvinhoz, Bézához és kora többi kiváló férfiaihoz intézett leveleit is, a mi mind azt igazolja, hogy az ő egész lényét mindenha és minden tekintetben az evangéliom diadaláért élni, küzdeni, meghalni kész elszántság, példás igazságszeretet, békességre törekvés és keresztyén bölcs mérséklet vezérlé.

Ugyanez a szellem, erő és hatás tükröződik vissza *irodalmi műveiből* is, melyek közül nevezetesen az az *ötven prédikációja*, mely öt füzetben — dekádban — jelent meg. A befejező dekad az általa és Kálvin által közösen szövegezett *Consensus Tigurinus*-sal egyidejűleg 1551-ben látott napvilágot. Ezek alapján készítette jeles vallástani kézikönyvét, az 1555-ben kiadott *Summa*-t. Egyéb műveit más helyen méltatván, itt csak címeiket jelzem, nevezetesen: János apostol *Jelenésekről* írt könyve felett *száz prédikáció* (1557); *Útmutatás a hitökért üldözöttek számára* (1559); történelmi művei, krónikái, melyek jó része csakis kéziratban maradt fenn; alkalmi iratai, mint p. o. *de origine erroris in negotio eucharistiae ac missae* (1528); *de prophetae officio* (1532); a betegek lelki gondozásáról (1538—44); a keresztyén házasságról (1540); Isten egy és örök szövetségéről; a régi hitről (1537); a szentek és képek tiszteletére vonatkozó tévelygés eredetéről; Schwenckfeld rajongásáról. Legismertebb művéről, a II. Helvét Hítvallásról alább részletesebben emlékezzünk meg.

Egyenesség, őszinteség, becsületesség, fenkölt gondolkozás, nemesszivűség jellemezte Bullingert a *társadalmi és családi életben* is. Józan, takarékos háztartása mellett lehetővé vált rá nézve, hogy hajlékában jó ismerőseit, barátait, tisztársait és azok fiait, főképpen az üldözötteket szives szeretettel fogadhassa. Zwingli özvegyét haláláig (1538) házánál

tartotta és két árva gyermekét nagy gonddal neveltette, kik közül a leányt, Zwingli Regulát, Bullinger utóda, Gwalter Rezső vette nőül (1541), a fiú pedig, Ulrik, a Bullinger idősb leányának, Annának lett a férje. Am rendkívüli megpróbáltatásokkal is meglátogatta az Úr. Karjai között hunyt el atyja, Bullinger dékán (1533), aztán anyja *Wiederkehr* Anna (1541); majd 36 évi boldog házasság után elhalt a felesége *Adlischweiler* Anna (1564), öt hét múlva leánya, Margit, Lavater Lajos zürichi lelkipásztor neje, hét árvát hagyva maga után; a következő évben pestis ragadta el nevelt leányát, Zwingli Regulát (1565), nyolcz nap múlva saját leányát, Erzsébetet, Simmler Jósiás zürichi lelkipásztor nejét és Annát, Zwingli Ulriknét; elköltözött ama jobb hazába veje, az ifjabb Zwingli Ulrik és ennek fia, Rudolf is; a mely csapások, veszteségek és viszontagságok kimerítették bár testileg, de nem tántorították meg hitbeli bátorságát és Idvezítőjéhez való hűségét egy pillanatra sem. Fáradalmaitól megpihent s szelid álom ölén átszenderült ama jobb hazába 1575 szept. 17-én.

Élete a fényt, meleget árasztó, tenyészetet, virulást kölcsönző s még lenyugvásában is áldást terjesztő naphoz vala hasonlatos. Jellemében prófétai és apostoli vonások domborodnak ki. Nem piramisként kimagasló szellemóriás, nem is az ösmeretek tömkelegében avatott tudós, de rettenthetetlen, tiszta, szelid lelkű *hitvalló*, a ki egész valóját Urának szolgálatára s dicsőítésére szentelte. Példája, hatása, alkotása, a Krisztus egyháza történelmében elévülhetetlenül száll nemzedékről nemzedékre.

Bullinger tipikus helvét reformátori jellemének hű tüköre a *II. Helvét Hitvallás*, a mely egyszersmind minden igazi református hívő lelkiismereti meggyőződésének és evangéliomi vallástételének is valódi megnyilatkozása. Ennek a keletkezése pedig eképpen történt:

III. Frigyes, 1559 február 12-től kezdve pfalci választófejedelem fájdalommal tapasztalta, hogy mialatt németországi ref. hitsorsosai az ágostai vallásbéke (1555) áldásaiból való kizáratás folytán szakadatlan üldöztetést és elnyomatást szenvednek: azalatt a szövetségessé lutheránus fejedelmek őt magát is gyanusítják, zaklatják, sőt majd az 1566. évi augsburgi birodalmi gyűlésen, fejedelmi méltóságától való megfosztását is indítványozni és ezzel úgy őt, mint református hitsorsosait megsemmisíteni akarják. Véleményt és tanácsot kért tehát a a ref. egyházak vezérfőfőitől; Bullingert pedig külön is felhívta arra, hogy a reformátusok ellen emelt vádak határozott megczáfolása mellett, tüzetesen és szabatosan szövegezze meg

a ref. egyházak hitvallását, bibliai és védelmi alapon. Válaszul Bullinger megküldötte a fejedelemnek azt a hitvallási okmányt, a mely aztán II. Helvét Hitvallás néven a ref. keresztyénségnek közkincsévé és tulajdonává lón mind a mai napig. Bullinger ezt a művét egész csendben már 1562-ben megírta és midőn súlyos betegségében halálát közeledni érezte: végrendeletéhez csatolta (1564). A fejedelem pedig ez apostoli hangú és szellemű irat becsét és jelentőségét felismervén, elhatározta, hogy azt az előre rettegett birodalmi gyűlés elé terjeszti a reformátusok vallási szabadságának megvédelmezése céljából. Ezért is megbízta Bullingert, hogy az eredeti latin szöveg hű német fordításáról gondoskodjék, a mit a szerző önmaga teljesített is. A fejedelem szándékáról értesült helvét lelkipásztorok szintén óhajtván megösmerni e hitvallási irat tartalmát: a zürichi tanács megküldte azt minden egyházba. Így történt, hogy rohamos gyorsasággal és nagy lelkesedéssel egymásután *elfogadták és aláírták*. Zürichen kívül a berni, genfi, schaffhauseni, stgalleni, mühlhauseni, bieli és a szövetséges kantonokbeli és más helvét egyházak lelkipásztorai s az így készen levő művet a szerző, veje Simmler Jósias által szövegezett előszóval ellátva, az állam költségén latin és német nyelven kinyomatva 1566 márcz. 12-én, tehát a birodalmi gyűlés megnyitása előtt az istenfelő fejedelemnek megküldötte, a ki is ezzel a lelki fegyverrel a reformátusság összes ellenégeit a világ füle hallatára megszegyenítette és az evangéliumi szabadságot megmentette.

A II. Helvét Hitvallás kiváló jelentősége azon alapszik, hogy egyfelől az egész mű minden egyes részletének kifejtése, a Biblia szöveghű és tudományosan igazolt értelmezésével megegyezik; másfelől az igazi, apostoli és egyetemes keresztyén egyház hitbeli és erkölcsi alapelveivel, sarkalatos dogmáival teljes összhangban van; azonkívül az egyháznak történelmileg kifejlett, kivivott és biztosított jogait, szabadságát és függetlenségét feltő gonddal óvja, bátor nyíltsággal védelmezi, de csakis annyiban és addig, a mennyiben és ameddig az egyház eme ősi tulajdonai a Szentírásból igazolhatók. Mert a feltétlenül s egyedül döntő tekintély elvi és gyakorlati szempontból egyaránt az *Isten beszéde* és pedig olyan kizárólagos értelemben, a mint ezt más felekezetbeli symbolikus iratokban nem találjuk. Szövege a Biblia tételeinek rendszeres, egységes, szerves egybefoglalása, a mely a Krisztus egyházának tanbeli, erkölcsi, szertartási, alkotmány szervezeti, társadalmi és közjogi vonatkozású alapelveit, valamint az egyes hívőnek vallási, köz- és magánéletére tartozó összes teendőit,

egyszerű tiszta, világos nyelven, méltóságos hangon, szent komolysággal és apostoli tudatossággal, bibliai megokolás kíséretében feltárja és előadja. Ez a körülmény kölcsönzi e hitvallásnak azt az *egyetemes* jelleget, mely szerint az aláírt helvét lelkipásztorok mindjárt a czímiratban nem a földi uralkodóhoz vagy világi hatalmasságokhoz, hanem egyetemlegesen mindazokhoz a hívőkhöz fordulnak, a kik készek Krisztusban való hitökért szenvedni, küzdeni és meghalni is, csakhogy lelkiismeretük szabadságát és az evangélium tisztaságát épen megőrizzék.

Az egész művön előmlő keresztyénszeretetet kapocsként köti össze a hívőket, kikből mint élő kövekből épül föl a Szentlélek temploma, Krisztus lelki háza, egyességben, békeségben. Az iskolás meghatározások, a titkokat feszegető elméletezések, az ellenfeleket sujtó kárhoytatások távol vannak tőle, mert czélja az, hogy az evangéliummal építsen, hasson, gyarapítson. A református hívőket elválhatatlan élő közösségbe fűzi az egyház egyedüli fejével Krisztussal és az Ő általa alapított egyház egyetemével. Nyilván megtetszik ez az előszóból is, a melyben a szilárd és biztos hitbeli meggyőződés és az igazság védelmezésére kész, elszánt bátorság nyilatkozik meg eképen: „Bizonyoságot teszünk mindenki előtt a közöttünk meglevő ama teljes egyezéséről, a melyet adott nekünk az Úr, hogy egyházainkban, a melyekben minket az Úr szolgálatra rendelt, mindnyájan ugyanezt hirdetjük és nincsenek közöttünk versengések, sőt ép test vagyunk ugyanazon értelemmel és ugyanazon véleménynyel. Nincs semmi közünk semmiféle szektáskodáshoz vagy eretnekséghez, a miket megczáfolva visszautasítunk. Hitbeli gonosz szakadással sem külön nem válunk, sem el nem szakadunk Krisztus egyházától; az apostoli ősz egyházzal mindenben egyetértünk” Ez a határozott tudatos hang érvényesül úgy a hagyományos római tévelygések, mint szelidséggel párosulva a lutheránus testvérek okvetetlenkedései ellenében, a nélkül azonban, hogy az ő Szentírással egyező tételeiket még csak távolról is érintené. Az egész előterjesztés folyamán mindenütt megtartja, a mi a keresztyénség közös kincse, viszont bibliai érvekkel megokolja mindazt, a mit tévesnek, elvetendőnek tart. Ebből a tömör, szabatos szövegezésű, építő előadású remekműből mind a keresztyén hittan és erkölcsstan tartalmát megtanulhatod, mind az egyházi élet, vallási nevelés, egyházi vagyongyezelés, és az állami s polgári hatóság iránt tartozó kötelességekről mindenben megbízható tájékoztatást szerezhetsz.

Természetes és indokolt tehát, hogy e hitvallási iratot Helvéczia és Németország ref. egyházain kívül, nagyobbára

a többi európai ref. egyházak is kalauzul elfogadták. Így a francziák a tudós Béza fordításában, a skótok Knox János edinburghi lelkipásztorral és Douglas János st.-andrewsi akad. rektorral az élükön (1566), továbbá a lengyelek (1567), csehek, morvák, osztrákok, kik e hitvallás közjogi alapján élvezik a lelkiismereti és vallási szabadság jogait és áldásait. Más ref. testvéregyházak, p. o. az angol, holland, mindenben a II. Helvét Hitvallással egyező tartalmú symbolikus okmányok alapján állanak.

És mi, magyar reformátusok? Egészen az 1881. évi alkotmányozó zsinatig, országos törvényeinkben *helvét hitvallásuak*nak nevezettünk. Hitbuzgó magyar reformátoraink, nevezetesen Dévay Bíró Mátyás (mh. 1545), Kálmáncsehi Sánta Márton (mh. 1557), Juhász (Melius) Péter (mh. 1572), Szegedi Kis István (mh. 1572), Huszár Gál (mh. 1575) és a többiek mindnyájan, az oszlopreformátorok műveit olvasták és ismerték. Melius és Huszár állandó benső levelezésben volt Bullingerrel, az evangéliumot a helvét református lelkipásztorokkal azonos szellemben hirdették. Természetes tehát, hogy a magyarországi alapvető ref. symbolikus iratok is a helvét vallástétellel mindenben egyezők voltak. Így a *Melius* által szövegezett és Debreczenben 1562-ben ki is nyomtatott „*Confessio Ecclesiae Debrecinensis*“, a melylyel mindenben azonos szövegű az a más czimlappal és ajánlással ellátott „*Confessio Catholica de praecipuis fidei articulis . . .*“, a melyet idáig *egervölgyi vallástétel* (confessio agrivallensis) elnevezés alatt emlegettek azért, mert Eger és vidéke is 1562-ben egyező értelemmel elfogadván, azt mint saját külön hitvallást terjeszté föl Ferdinánd királyhoz; továbbá a szintén Meliustól szövegezett „*Brevis confessio . . .*“ 1567 és ugyanez magyar nyelven, végül a tarczaltordai zsinaton (1562—3.) elfogadott Béza-féle hitvallás lényegileg mind ugyanazt tartalmazza, a mit a II. Helvét Hitvallás. Csakhogy míg a mi magyar ref. konfesszióink csupán hazánk területén hatottak és érvényesültek: addig a Bullinger apologiáját a külföldi művelt államok református egyházai is általában közös tulajdonul tekintették, azzal mint pajzsossal a német birodalmi gyűlésen, a kegyes III. Frigyes közbenjárásával az evangélium tisztaságát és szabadságát — mondhatjuk az egész világ ellenségeskedése ellenében — megvédelmesték és ezzel egyetemes jelentőségét elismerték. Mint a Szentírással tökéletesen egyező, ilyen egyetemes ref. hitvallási okmányt fogadták el és irták alá az 1567. évi febr. 24—26. napjain tartott debreczeni zsinaton képviselt tizenhét egyházmegye vezérlő férfiai, majd az egész magyar ref. egyház

annak bizonyosságára, hogy a föld kerekiségén levő összes református hívőkkel ugyanazon lelki benső szövetségben él és marad mindenha.

Méltó dolog tehát, hogy mi, ref. ivadékok is, megbecsüljük, megőrizzük és épségben hagyjuk örökségül utódainkra ezt a századokon át erős bástyánkul bebizonyult vallástételt. Távolról sem tartjuk azt egyenlő tekintélyűnek a Bibliával, sőt a Biblia mellé se helyezzük, mintegy mellék-tül, függelékül; reá nem esküszünk, inspirációt neki nem tulajdonítunk, hanem csupán annak tekintjük, a minek tekintették apáink, nevezetesen *egyházunk védiratának, apologiájának*. Mert a Biblia alapján felmutatva és igazolva találjuk benne s általa azokat az igazságokat, jogokat és köteleességeket, a melyek minden keresztyén hívőnek hivatása köréhez tartoznak és a melyeknek megvédelmezése illetőleg teljesítése által egyen-egyen betöltjük rendeltetésünket. Annakokáért ránk nézve nem közömbös, sőt ugyancsak szükséges és indokolt a hitvallás, ma éppen úgy mint a múltban. Ha t. i. a többi keresztyén vallásfelekezetek gondoskodnak arról, hogy hitöket és alkotmányukat az irodalom terén is bizonyítgassák, igazolják és védelmezzék; ha a mult és jelen kapcsául vallástételi irataikat tekintik; ha a más felekezetek ellenében a Bibliából merített érvekkel igyekeznek támogatni tanaikat és jogaikat: mi református keresztyének is nyugodt önérzettel mutatunk rá a II. Helvét Hitvallásra, a melylyel mint fegyverrel oly sok lelki harczot vívtunk meg győzedelmesen a múltban és a melylyel vitézkedünk és diadalmaskodunk ma és ezután is az Úr dicsőségére, Mert a mi lelkünk vigasztalása, erőssége és kalauza mindenha *az Isten beszéde* és jel-szavunk a II. Helvét Hitvallás eme jeligéje: *Szízzel hiszünk az igazságba, szájjal pedig vallást teszünk az üdvösségre.* Róm. 10. 10.¹

Debreczen.

Dr. Erdős József.

¹ E tömörített méltatást abból az alkalomból közöljük, hogy a tiszántúli ref. egyházi értekezlet korszerű fordításban s terjedelmes történelmi bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott új kiadásban nemsokára közrebocsátja a II-dik Helvét Hitvallást.

Szerk.

A késmárki ev. liceum multjából.

A késmárki ev. liceum történelmét megírta ugyan a nagytudományú Palcsó István,¹ de a késmárki városi, egyházi és liceumi levéltárakban tett kutatásaim alkalmával több ízben akadtam olyan adatokra, amelyeket a liceum megírt történetében nem sikerült feltalálnom és melyek úgy látszik, elkerülték a tudós tanár figyelmét.

Újabban Kobenhayer Pál, késmárki polgár szíveségéből egy kézirat jutott kezembe, amely *Mauksch Tamás*, az egykori késmárki subrector önéletrajzát tartalmazza² és amely a késmárki ev. liceum belső életére, a tanítási módszerre, a tanárok helyzetére és egyszersmind az egész intézet tudományos megvilágítására elsőrendű művelődéstörténelmi mozzanatokot örökített meg, amelyekről Palcsó István szintén nem birt tudomással.

A turisztikai vonatkozásokat, melyek Mauksch Tamás önéletrajzában nagy mennyiségben fordulnak elő, már Weber Samu összeszedegette és közölte a Kárpátgyesület 1903-iki évkönyvében, mi ellenben jelenleg tisztán a közoktatásra vonatkozó adatait foglaljuk össze.

Mauksch képzett, szavahihető ember, előbb tanár, utóbb bártfai, majd nagyszalóki pap. Már papi állására való tekintettel sem szabad feltételeznünk, hogy önéletrajzában szándékosan hamisat írt volna, de meg bevezetéséből is kitűnik lelkiének őszintesége. Magának írja meg életrajzát, hogy öreg korában olvassassa és elmélkedjék a multak emlékein. Egyes

¹ Palcsó István: A késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum története. Késmárk, 1893.

² Tagebuch, worin die merkwürdigen Ereignisse und Umstände meines Lebens; so wie andere wichtige Begebenheiten, besonders aber die Witterung enthalten sind. Anfängen im Jahr 1794, verfasst von Thomas Mauksch gegenwärtig in meinem Predigeramte zu Gross-Schlagendorf in der Zips.

adatait, amelyek nagyon erős kritikát tartalmaznak, szerencsés véletlen folytán összehasonlithattam a városi levéltárban őrzött jegyzőkönyvek adataival és a két feljegyzés között csodálatos megegyezést állapithattam meg.

Mauksch erős kritikus fő, de bírálatra rendesen a tényleges állapotok indítják, jóllehet sokszor egyéni véleménye nem látszik előttünk egészen elfogulatlannak és tárgyilagosnak. Az események, a zűrzavaros állapotok megítélésénél, miután bennök maga is részt vett, sokszor nem is mondhatja a feltétlen objectív igazságot, de újra hangsúlyozom, nem szántszándékkal tér el tőle, hanem a helyzet egyoldalú elbírálása következtében. Élénk képet fest a késmárki ev. liceum életéről; nem hallgatja el az intézet hibáit, jóllehet maga is növendéke, sőt tanára is volt. Közélről látta az iskolai élet ferdeségeit, az autonomia hiányait és mindezekről beszámol nyíltan és őszintén. Megfigyeli tanárainak és kartársainak paedagógiai módszerét; részletezi Moes conrector didaktikai eljárását; feltárja Podkoniczky Ádámnak, a liceum rectorának alattomos ármánykodását, irigységét és hiúságát, a melyről báró Prónay Gábor is utálattal emlékszik meg. Egyszóval az iskolát állítja élénk a maga fény- és árnyoldalaival együtt és új adatokat szolgáltat *Klanicza János* életéhez, a ki Kazinczy Ferenczel is levelezésben állott és a kiről Váczy János is megemlékezik „Kazinczy levelezése” című művében.

Mauksch Tamás 1749-ben december 30-án Késmárkon született. Atyái ágon leszármazott ősei valamennyien mészárosok voltak Késmárkon. A család hetedik őse, a magyarországi és erdélyi Mauksch-család törzsatyja 1572-ben telepedett le Késmárkon a szászországi Freiburgból. A család házasság révén összeköttetésbe jutott a késmárki legelőkelőbb patriciusi családokkal, így önéletrajzírónk nagyanyja az előkelő Cornides-család sarjadéka. E családban azonban a lelki ingadozás, határozatlanság, sőt bizonyos fokú félénkség mintegy örökség gyanánt szállt az utódokra, oly jellemvonások, melyek a Mauksch-családban egészen ismeretlenek voltak, a mi hihető is, mert hiszen a család tagjainak a foglalkozása, mészárosság, olyan természetű, hogy elszántságot és bátorságot követel. Anyja a Rákóczi-felkelés idején 1709 december 10-én elhunyt vértanúnak, Toperczer Sebestyénnek unokája volt.

Szülei vallásosságra szorították, különösen anyja beható és komoly oktatásban részesítette a gyónások alkalmával.

Mauksch engedelmes, szófogadó fiú volt. Az olvasásra Nikázy tanította, a ki szelídségével és jólelkiségével nagy kedvet ébresztett a fiúban a tanulás iránt. Nikázytól Wächter

Jánoshoz jutott, a ki utóbb a késmárki latin iskolában tanított. Ez túlságosan szigorú volt vele, különben maga is kemény, nyers ember. A donatisták osztályában Lösch Dániel volt a tanítója, a ki türelmes és érthető módszerrel nem valami nagy fegyelemmel megkedveltette magát a jó tanulók előtt.

Tizenkétéves korában Mauksch a grammatika-osztályba jutott, tanítója Hortis Sámuel subrektor. Hortis kiválóan képzett, nagytudású férfi, de didaktikai módszere nem vált be, amennyiben nem tudott a gyermekek szellemi nivójára leereszkedni. Hortis csakhamar megunta a tanítást és Szepesszombatra ment lelkésznek, helyét Brixner foglalta el. Mauksch atyja nem fizetett újra beiratási díjat és ezt úgy látszik Brixner zokon vette, mert oly keményen kezdett a fiúval bánni, hogy az elveszítette minden kedvét az iskolához és inkább a gazdaságnál kezdett tevékenykedni. Közben magyar szót tanulni ment és mire visszajött, Brixner helyét elfoglalta Slesák Dresdából. Slesáknak már a beiratás előtt beajánlotta Mauksch a fiát, a ki aztán rokonszenvvel fogadta és nem hiába, mert a fiú nagy kedvvel tanult. Sőt Slesák megbizta őt a kisebbek pensumainak a javításával is, ami emelte a fiú önérzetét és annál nagyobb gondot fordított a tanulásra és szépíráásra. Az év végén már oly tetszéssel szavalt, hogy a liceum rectora, Carlovsky megizente atyjának, hogy a papi pályára alkalmas.

Ez az üzenet döntötte el Mauksch sorsát, iskoláztatását elhatározták. Maga bevallja, hogy a reális tárgyakban gyenge volt, de ezt a „rossz késmárki intézet“-nek rója fel. Kevés ismerettel jutott a secundába, amelyben Moes conrektor tanította a syntaxist és rhetorikát. Moesre terhes volt e kettős feladat és Mauksch saját vallomása szerint négy és fél évig hiába járt az iskolába.

Moes már harmincz év óta tanított, gyakorlata volt tehát elegendő, de mégsem működött sikerrel és eredménnyel. Szűk látkörű paedagogus, tanmenete következetlen és nem elég biztos és határozott; a magánéletben fukar és fősvénységében annyira ment, hogy sohasem jelent meg az iskola méltóságához illő ruhában. Az iskolában pedig annyira ment, hogy a tanulókkal megkínáltatta magát tubákkal és ebből a tubákból ujjaival hazavitt feleségének is. Fukarsága miatt az iskolában sem volt igazságos bíró, mert a ki többet fizetett, az minden büntetés nélkül a lehető legnagyobb csínyeket is elkövethette. A nemes úrfiak különösen rakoncátlankodtak, Moes pedig az „Isten szerelmére“ felkiáltással szinte esedezett csendért. A nemes úrfiak tehát nagy szabadságban éltek; de annál keményebben bánt el a szegény tanulókkal, a kiket „bestia

apocalyptica“ és ehhez hasonló kitételekkel illetett és nem egyszer korbáccsal fegyelmezett. Több ízben megesett, mivel Moes rövidlátó volt, hogy a korbácsütés olyat talált, a ki ártatlan volt, amire aztán rendesen irtózatos láрма támadt. Mindezekből látható, hogy Moes nem tudott fegyelmet tartani. Didaktikai módszerét, a melyet Mauksch szintén részletesen ismertet, vele szemben nem ítélni el, sőt helyeselnünk kell, mert Moes az inductiv módszer híve. A mondattani szabályokat nem magyarázgatta előre, hanem kérdésekkel és a szövegből állította össze. A retorikában Freyer kézikönyve alapján már többet magyarázott, de a nemes ifjak lármája miatt a többiek keveset értettek meg. Az auctorok olvasását és tárgyalását is hanyagul végezte, úgy hogy a tanulók még Cornelius Nepos szövegét sem tudták lefordítani. A költői művekkel sem foglalkoztak, a költészetről fogalmuk sem volt. Görögből még a betűket sem ismerték; a mythológiából sem tudtak semmit sem. Ezek után önkénytelenül felmerül az a kérdés, hogyan tűrhettek a késmárkiak ilyen gyenge conrectort, aki sem fegyelmezni, sem sikerrel tanítani nem tudott.

Mauksch megadja erre a választ, t. i. Moes testvéres erőszakos hajlamú városi tanácsnok volt, a kit az egész város boszuállónak tartott és mindenki óvakodott vele rossz viszonyba kerülni. Továbbá figyelembe veendő még az is, hogy Moes Carlovskynak, a liceum rectorának az apósa volt. Végül pedig írja Mauksch, „ismeretes, hogy a késmárkiak rég időktől fogva sok mindent eltűrnek az olyan iskolamestertől, a kinek oly pártja van, a mely valamely tekintélyes férfitámaszkodik.“

A késmárkiak ezen patriarchalis gondolkodását későbbben is hangsúlyozza Mauksch, midőn kifakad, hogy mennyire nem értenek ahhoz a késmárkiak, hogy talpraesett, arravaló embert alkalmazzanak és állítsanak az iskola élére.

Mauksch azután tanulmányai befejezését és gróf Pongrácz Imrénél töltött egy évi nevelősködését ismerteti, a mely után Mauksch ismét Késmárkra kerül, a hol 1776-tól kezdve rendes tanári minőségben működött. Nagy kedvvel és lelkesedéssel kezdte meg tanári tevékenységét, de a késmárki liceum vezetése nem volt megfelelő kezekben és ez nála, de másoknál is csakhamar nagy elkeseredést szült.

Podkonitzky, az akkori rektor, meglehetősen elhanyagolta a kötelességeit, így egyebek közt önhatalmulag átruházta a tót istentisztelet tartását Schulek conrectorra. A városi polgárság közt emiatt nagy zúgolódás keletkezett; de Podkonitzky ügyes, körmönfont ember volt és Horváth Stancicsra támaszkodott, a ki akkor nagy hatalom volt Késmárk városában.

Ekkor történt, hogy Schulek conrector papi állást vállalt és bucsút mondott az iskolának, a városi polgárság közhangulata pedig Mauksch tanárt jelölte utódjának; de Podkonitzky ezt mindenáron megakadályozni igyekezett. Podkonitzky megnyerte magának Pfeiffer felügyelőt, a ki Podkonitzky ármánykodásai folytán magához hívatta Maukschot és felszólította, hogy álljon el a conrectori jelöléstől, mert úgy sincs szándékában örökké az iskola porát szivni és erre való tekintettel nem lenne érdemes vizsályt támasztani. Podkonitzky is erősen dolgozott jelöltje, Fabricius András érdekében, Maukschról pedig azt hiesztelte, hogy kevés ismerettel bír és magánbeszélgetéseknél rendesen nem juttatta szóhoz. Fabricius András, a mint Podkonitzky ezen ármánykodásáról értesült, visszalépett ugyan a jelöltségtől, de azért nem Mauksch, hanem Klanicza János lett 1781-ben a conrector, a ki eddig báró Prónay Lászlónál Acsán házitanitói minőségben működött.

Klanicza János, a ki későbbben Kazinczy Ferenczcel is levelezésben állott. 1776-ban a jeni egyetemet látogatta.³ Hogy jeni egyetemi tanulmányai előtt, vagy után nevelődött-e báró Prónay Lászlónál, azt nem sikerült még azon becses adatok után sem egészen biztosan megállapítanom, a melyeket báró Prónay Sylveszter Gábor a legnagyobb készséggel rendelkezésemre bocsátott.

Haan szerint Klanicza egyetemi tanulmányai után késmárki conrector lett, ám de nem igen hihető, hogy öt évig tartózkodott volna Jenában és így sokkal elfogadhatóbb Mauksch azon adata, hogy egyenesen báró Prónay László acsai kastélyából jutott Késmárkra. E szerint nem lehetett báró Prónay László idősebb fiának, az 1760-ban április 7-ikén született Sándornak nevelője, hanem valószínűleg az 1767-ben augusztus 4-én vagy 6-án született Lajosnak, sőt esetleg még az 1776 január 19-én született Simonnak is tanítója volt.

Annyi tény, hogy e főúri családban nagyban tágította látókörét, gyarapította ismereteit, elsajátította a társalgás finomabb kellékeit is.

Ezen tulajdonságainak köszönhette, hogy Késmárkon csakhamar megkedvelték, befogadták a városi patricius családnál és ez által tekintélye napról-napra emelkedett, ellenben a liceum rectora Podkonitzky hátraszoritottnak és mellőzöttnak érezte magát. Csakhamar versenygés támadt e két férfi közt, a mennyiben Klanicza is hiú, büszke, ambiciosus és dicsvágyó

¹ Haan L. : Jena Hungarica. Gyula 1858. 84. 1.

volt és Podkonitzky szemében az a nagy bűne volt, hogy neki mint rectorának nem hízelt.

A nyilvános vizsgálaton Klanicza kiváló sikert akart felmutatni és e miatt teljes odaadással fogott a munkához. Első sorban is latinbeszédet készített, a melyben Buchholtz, az elhalt rector emlékét magasztalta, azután pedig heterodox mondatokat jelölt ki Martini rövid dogmatikájából, hogy ezek felett vitatkozzanak. Podkonitzky, úgy látszik féltékenységből már előre készült rá, hogy Klanicza fiascót valljon. Podkonitzky két nála szállásoló diáktól megtudván, hogy Klanicza heterodox kérdések felett akar vitatkozást kezdeményezni, már jó előre megdolgozta a felügyelőt, Horváth Imrét, hogy a vizsgálaton keményen rátámadjon Klaniczára. Mauksch, ki Klaniczával igen jó barátságot tartott, sejtven a vihar kitörését, lebeszélni igyekezett őt ambiciózus tervéről, de Klanicza hivatkozott arra, hogy a nyilvános vizsgálaton a vallásügyi tárgyalás felületesen megy végbe és utóljára is a rector vezettette be a tankönyvet, melynek alapján ő vizsgáztatni akart.

A vizsgálat megkezdődött és Horváth Imre mindjárt az elején a dogmatikus mondat tárgyalásánál, hogy a gyermekek keresztelése a mi időnkben nem feltétlen szükséges, rátámad Klaniczára, mondván: „rég jó szokásokat eltörtünk és semmi jobbat nem állítunk helyekbe”. Mély csend támadt erre, Klanicza pedig elveszítette lélekjelenlétét, nem birt szólani, halvány szoborként állott. Ez a kínos ügy rossz hatással volt az összes jelenlevőkre, csak Podkonitzky örült, hogy fufanggal letörhette a legnagyobb versenyt, kitől erősen féltette tekintélyét.

Az ambiciózus és hiú Klanicza a kudarc után egészen elkedvetlenedett, minden nyilvános szerepléstől tartózkodott és hű barátaival, különösen Mauksch Tamással mindig nagyobb odaadással és szorgalommal folytatta a botanizálást. Klanicza tudvalevőleg kiváló botanikus volt, de tisztában volt magával és azzal is, hogy Késmárkon már nincs maradása és csakhamar elhagyta a várost és Zsolnára ment, ahol megválasztották rectornak. Reményeiben csalatkozva, nem sokára ott hagyta Zsolnát is és báró Prónay Gáborhoz került titkárnak, utóbb pedig mint visitator scholarum normalium Besztercebányára. II. József ugyanis a besztercebányai kerületben báró Prónay Gábort (1749 szeptember 2-től 1811 szeptember 29.) báró Prónay László testvéröccsét nevezte ki főigazgatónak — Oberschuldirectornak. Ugyanabban a kerületben hivataloskodott Prónay László is, mint a hat felvidéki megye fő-

ispánja, illetve administratora, a ki szintén Besztercebányán lakott.¹

Klanicza János báró Prónay Lászlónak köszönhette emelkedését. Prónay Gábor oldala mellett volt alkalmazva mint Schulvisitator, kitűnik már abból is, hogy Prónay Gábert „meinen Oberen“-nek nevezi Kazinczy Ferenczhez 1789-ben írott levelében.² Váczy azt állítja, hogy Klanicza János Kazinczy Ferencz alá lett volna rendelve,³ de báró Prónay Sylveszter Gábor hozzám intézett soraiban igen helyesen kétségbe vonja és megdönti Váczy ezen állítását és megállapítja egyúttal, hogy Klanicza János Prónay Gábor mellett olyan állást foglalhatott el, mint Kazinczy Ferencz a kassai kerületben gróf Török oldalán.

Mintthogy Klanicza János is Besztercebányán lakott, állandó összeköttetésben maradt e főuri családdal, a mely a tudomány munkásait mindig megbecsülte és a legnagyobb figyelembe részesíti jelenleg is. Klanicza Jánost is szívesen láthatták, annyiival is inkább, mert hiszen Klanicza és pártfogója sok tekintetben rokonlelkek és egy eszmének a hívei is voltak. Prónay László buzgó szabadkőmives, Klanicza is szabadkőmives és rózsarendtag.⁴ A rózsarend besztercebányai páholyában, mely 1787-ben kezdette működését és első ülését 1788-ben április hó 12-én tartotta, Klanicza János Schulenberg Ernő álnév alatt 1788 júniusi összejövetel alkalmával a „szív nemességéről“ értekezett.⁵

Klanicza János, a mint előbb említettük, levelezésben állott Kazinczy Ferenczcel, a ki tudvalevőleg a késmárki liceumban is járt. Eleinte a levelezés még eléggé merev udvarias formák közt mozog, de a „Wohlgeboren Herr“ czimzést csakhamar felváltja a „Freund“ és „Bruder“ megszólítás. Az utóbbi megszólítás természetesen abból folyt, hogy mindketten szabadkőmivesek voltak. Kazinczyval való levelezése azonban későbben

¹ Báró Prónay Sylveszter Gábor szíves közléséből. Prónay Lászlót 1785 márczius 18. nevezték ki administratornak (Turócz-, Zólyom-, Hont-, Liptó-, Árva- és Gömörmegye felett.) Prónay családi levéltár XLIII. fasc. sz. 15.

² Váczy, Kazinczy levelezése I. k. 406. l.

³ U. o. I. k. 575. l.

⁴ „als M . . . und R . . .“ írja Kazinczynek, a mi annyit jelent „als Maurer und Rosenkranzler“ Váczy i. m. I. k. 318 l.

⁵ Hazánk. Budapest. 1885 évfolyamban Abafi (Aigner) Lajos: „A rózsarend“ cz. értekezésére szintén báró Prónay Sylveszter Gábor hívta fel a figyelmet, a ki egyszersmind Tó-Almásón 1890-ben még látta br. Prónay László szabadkőmivesi diplomáját és jelvényeit. A Prónay László ág 1898-ban fiágon kihalt.

megszakadt, legalább a Váczy által kiadott levelekben nem látunk Klanicza Jánostól későbbi levelet. Nem lehetetlen, hogy összekülönböztek, a mint báró Prónay Sylveszter Gábor is gyanítja, ki igen találóan rámutat mindkettőjüknel a hiúságra, mint lélektani okra, a mely esetleg vizályt támaszthatott e két barát közt.

Midőn II. József az iskolákat is, központosító reformjainak megfelelően, akarta átalakítani, meghívta a protestánsok képviselőit is az iskolatanácsba. Magyarországból báró Prónay Gábor és kísérelje Klanicza János¹ küldetett fel Bécsbe. Az iskolák még nem egyeztek meg a képviselőjükre nézve, midőn császári parancsossal felhívták Bécsbe a késmárki liceum rectorát, Podkonitzky Ádámot. Utóbb kiderült azonban, hogy Podkonitzky Ádám utánjárással maga eszközölte ki felhívását, amennyiben összeköttetésbe lépett egy Drozdik nevű ügynökkel, kinek apósa, Fuhrman Tóbiás tokaji bort küldött és ennek révén kieszközölte neki a kitüntetését. Báró Prónay Gábor szerfelett felháborodott amiatt, hogy ez a közepes ember erkölestelen eszközökkel elérte azt, hogy vele képviselje a lutheránus intézeteket.

Klanicza János utódjának, a híres Schwartnernek, a kinek a késmárki liceumi könyvtár oly sokat köszön, szintén sok baja volt Podkonitzkyval, jóllehet az új iskolai rendtartás már alaposan megnyírbálta a rector addigi hatalmát. De azért nem szűnt meg másoknak ártani; így tett Mauksch Tamással is, a kit a dobsinai iskolához hívtak meg rectornak. Podkonitzky Ádám először találkozáván a dobsinai küldöttséggel, lebeszélte őket, hogy ne is keressék fel Maukschot, mert a papi állásra pályázik és esse ágában sincs többé az iskolával vesződni. E miatt újabb összekocczanás támadt a tanári karban, a mire Mauksch Tamás legczélszerűbbnek tartotta, ha elfogadja a bártfai másodlelkészi állásra való meghívást és bucsút mond annak az intézetnek, a melynek rectora nem arra való, hogy egy ilyen ősi iskola élén álljon.

¹ Klanicza János 1792 július 26. nemességet kapott. Liber Regius LVI. 330. l. Későbbben Torontálmegye alispánja és a békésbanáti esperesség felügyelője. Palcsó István a késmárki liceum történetében azt írja, hogy árvamegyei alispán lett volna; nem tudom honnét merítette ezt az adatot, a mely azonban a valóságnak nem felel meg. Klanicza János, mint kiváló botanikus irodalmilag is működött, művének czime: Nachricht über die glückliche Verpflanzung der Olivenstande aus Istrien ins Banat. Temesvár, 1809. 4° 12 l. Ezzel kapcsolatban megemlítem még, hogy főnöke báró Prónay Gábor is szenvedélyes botanikus volt. Valószínű, hogy Klanicza János ébresztett főnökében oly nagy lelkesedést a botanika iránt, mint Késmárkon is Mauksch Tamásban.

Podkonitzky Ádám az iskolában meglehetősen hanyag volt, az osztályba rendszeren fél, sőt sokszor háromnegyed órával későbbben ment be. Kényelmes ember lévén, a ius publicumot rendszeren csak a katedrára hozott könyvekből lediktálta minden kommentár és magyarázat nélkül. Sátoros ünnepek alkalmával rendszeren két és három nappal meghosszabbította magának a a szünidőt, ha pedig az ifjúság úrvacsorához ment, rendszeren hosszabba szabta a szláv istentiszteletet, hogy elkéssék. Ha lekészt, szitkozódott, miért nem énekeltek többet, hogy ő is megjelenhetett volna. Nemcsak kötelességeit nem teljesítette szívesen, de nem is szerette az ifjúságot, ideális vonás nem ékesítette jellemét. A szegénysorsú theologusokat megvetette, de annál jobban kedvelte az előkelő és gazdag tanulókat, a kiknek privátórákat adott, kiket szállásra fogadott és valóságos üzletet csinált velök. Okolicsányi odaadta fiait Hunfaluról és ugyanezt tette Berzeviczy is és jöllehet az előbbi szállította az utóbbi részére az élelmet, Podkonitzky mégis felszámította neki, a mi aztán csunya perre vezetett. Szerződések kötött a szülőkkal, amelyeknél a pénz döntötte el a legfontosabb paedagógiai kérdéseket. E miatt oly erősen összekocczant Horváth Balthazár sógorával, hogy kis híjja volt, hogy tettelegességre nem került a sor.

Úgy látszik, hogy Podkonitzky a társaságban sem volt jó modorú, összeférhető ember. Példa rá a Kray őrnaggyal való esete, a kivel oly hevesen összetűzött a francia forradalom ügyei fölött, hogy durva kifejezésekkel illette azt. Kray erre annyira felháborodott, hogy bottal és karddal támadt rá, de Podkonitzky szerencséjére közbeléptek a jelenlevők. Midőn Kray erről az illetlen magaviseletről jelentést tett, Bécsből komissariust küldöttek Késmárkra és Podkonitzky csak hálás lehetett báró Vécseynek, aki ügyesen elsimította az ügyet.

Ilyen világításban látjuk a liceum rectorát és így nem csodálkozunk, ha Mauksch szomorúan felkiált: „Kár az ifjúságért, hogy drága pénzért ily silány nevelésben részesül“.

E néhány kiböngészett adat, bár szigorúan autentikus, a késmárki ev. liceum életét s a nevelésügy akkori állapotát nem helyezi kedvező világításba. Igazságtalan volna azonban az, aki egy küzdelmes korszak tévedéseiből más időkre is sujtó következtetést vonna le. A történetírás pedig csak akkor felel meg feladatának, ha tárgyát minden oldalról megvilágítja, ha nem szépít, egyoldalúan semmit el nem hallgat, hanem hiven s ha kell könyörtelenül feltárja az egyetlent, mely munkájának értéket és létjogosultságot ad: az *igazságot*.

Dr. Bruckner Gyöző.

Az ellenreformáció a Szepességen.

II.

A rekatholizálás munkája, melyet Hannacius és piarista rendje annyi eredménnyel kezdett és a polgári hatalom nagy buzgósággal folytatott, a lakosság részleges visszatérése mellett, az evangélikus templomok és iskolák erőszakos visszafoglalásában és a lelkészek, tanítók elűzésében érte el tetőpontját.

Az evang. templomok visszafoglalási éveinek sorrendje a következő:

1615: Grezda, Hobgarten, Új-Lubló, Ruzsbach.

1638: Csötörtök, Kápolna, Domány, Dubrava, Káposztafalu, Szentély, Polyanócz, Mindszent, Zsegva.

1640: Új-Béla, Fridmann, Haligócz, Hanusfalu, Kacsvíz, Krompach, Dunajecz, Alsó-Lap, Lechnitz, Mátyásfalva, Nedecz, (szepesi Magura), Vittkócz.

1642: Körtvélyes.

1661: Olcznó.

1667: Velbach szept. 24.

1671: Csötörtöki templom; Gölnitzbánya, Jaurnik, Káposztafalu, templom okt. 5.; Kluknó, Odorin, Remete, Richno, Stoosz, Szomolnok, Svedlér.¹

1672: Ábrahámfalva január hóban, Farkasfalva szintén január hóban, Hozelec ugyanakkor, Hunfalu szintén akkor, Mérfalva, Kurimpán, Nagy-Lomnitz, Müllerbach, Pálnafalu, Szepes-Sümegeh, Svabócz, Nagy-Szállók, Szent-András, Mákfalva, mind január hóban.

1673: Busócz, Grenicz, Késmárk szept. 24., Kravjon, Krih, Krompach jún. 5. Kubach, Holló, Lomnitz, Kis-Lomnitz, Maldur, Markusfalu aug. 14, Merény, Savnikfalu, Savnik-

¹ Ez évben jelent meg Bársony püspök irata: „Veritas toti mundo declarata, Sacram Caesaream Regiamque majestatem non obligari ad tolerandos in Ungaria Lutheranos et Calvinistas... Cassoviae 1671.

kastély, Szent-György, Nagy-Eőr, Teplitz aug. 18, Topportz aug. 19, Vidernik, Gergő aug. 30.

1674: Durand, Felka, Igló, Leibitz, Lócse, Matheócz, Ménhárd, Poprád, Ruszkin, Sztrázsa, Szepes-Béla, Szepes-Olaszi, Szepes-Szombat, Szepes-Váralja.¹

Miképen a templomok visszafoglalása a piaristák buzgó-ságának tulajdonítható, úgy az ev. lelkészek kiűzetése is az ő művök volt a Szepességen.

1670-ben a szepesolasziak követséget küldtek Lancutba Lubomirszky herceghez, a szepesség kormányzójához, hogy szüntesse be az olaszi r. kath. vallásgyakorlatot, mely által érdekeiket veszélyeztetve látták. De a mint Hannacius ennek neszt vette, azonnal a hercegnél termett és az olaszi lutheránusok törekvését oly sikeresen ellensúlyozta, hogy a ter-
vükből semmi sem lett.

Hannacius 1671-ben is megfordult Varsóban és Mihály lengyel királytól kieszközölte a r. kath. valláskiváltságot az 1671-ik évi június 24-én kelt nyílt parancsban, a Privilegium pro libero exercitio catholico in XIII Oppidis Capitaneatus Scepusiensis P. P. Piarum Scholarum.

Lubomirszky enyhébb felfogásával egyet nem értvén, Hannacius 1672-ben megint Varsóba sietett a királyhoz, a piarista-házat felingerelte, a pápai nunciust informálta és az országgyűlés színe előtt elbeszélte az olaszi esetet, hol a r. kath. vallásgyakorlat zavartatott meg. A király maga kimondta a r. kath. vallásgyakorlatra nézve, hogy igenis támogatni, fentartani, előmozdítani és meg fogjuk védelmezni a r. kath. vallás kiváltságait. (Protegemus, conservabimus promovebimus et vindicabimus). És midőn a tárgyalások közben Hannaciustól kérdezték, milyen elégtételt kíván, azt felelte: *hogy a lutheránus prédikátorokat távolítsák el, a templomokat foglalják vissza és ismerjék el a piaristák misszionárius érdemeit.*

Az országgyűlés feloszlásával 1672-ben márczius 11-én Hannacius attól félt, hogy ügye megfeneklik; ezért a királytól új nyílt parancsot eszközölt ki, melyben a többek között hangsúlyoztatott, *hogy az ev. papokat el kell távolítani.* Ez volt a piarista misszionárius főtörekvése, mely utoljára sikerült is.

Pozsony példájára Szepesváralján Bársony György nagyváradi püspök és szepesi prépost elnöklelte alatt törvényszéket szerveztek lengyel és magyar tagokkal és egyenlő részben.

¹ Informatio de Principio vindicatorum Ecclesiarum XIII oppidorum in specie cura et labore R. R. Patrum Scholarum piarum Collegii Podolinienis. Anno 1671. Szepes-Mindszenti Csáky-család levéltára.

E törvényszék elé 1674 április 24-én 41 ev. lelkészt és diakonust idéztek, a kiket azzal vádoltak, hogy a lázadás bűntényében részt vettek. A megidézett lelkészek közül senki sem jelent meg, de azért kihallgatás nélkül mindannyiját vétkesnek találták, in contumaciam elítélték, vagyonuktól megfosztották és Magyarországból, valamint a hozzátartozó részekből kitiltották mindnyájukat. A följánlott reverzalist senki sem akarta aláírni és így vagyonuktól megfosztatván, hiveik hő könnyeitől és áldásaitól kísérve, Szepesbéla mellett a Poprad-folyón tutajokra szállva, a Dunajeczen és Visztulán indultak szomorú száműzetésbe Németország felé.¹

A 13 szepesi városból száműzött lelkészek nevei és további szomorú sorsuk a következő:

Klesch Kristóf, szepesszombati lelkész Boroszlón át Szászországba vándorolt. Előbb a thüringiai Fraustadtban kapott alkalmazást, azután Erfurtban lett lelkész; mint ilyen meg is halt 1706 február 20-án.

Kuntz Károly lelkészsegéd Szepesváraljáról Poroszországba menekült és nem sokára Thornban meghalt, hol az ottani Mariatemplom lelkésze Fellner temettette el a saját költségén.

Weisz Tóbiás poprádi és *Schwartz András* prázsai lelkész Danzig városában Petersen asszonyság házában találtak menedéket, hol általában a száműzöttek segélyt nyertek. A kiállott szenvedésekből és nyomortól megtörve mindkettő nem sokára meghalt és a jószívű asszony közös sírba temettette el őket.

Guendel Mihály iglói lelkész visszahuzódott Franken vidékre, azután Koburgba és Boroszlóba, honnan 1678-ban örökösödési ügyben Iglóra visszakerült. Német segédlelkésze Gramsius egy ideig Koburgban élt és azután a közel fekvő Geyerstadtban mint lelkész kapott alkalmazást. Az iglói fősegédlelkész, Schalak János megtörve Boroszlóban meghalt.

Klesch Dániel M. szepesolaszi lelkész sokat hányódott és szenvedett mint exuláns. Félévi fogság után hazájából távoznia kellett. Megfordult Danzig, Chur-Brandenburg és Lipcse, valamint a Hansa városokban. Jénában iskolaigazgató volt. Azután Weissenfelsre került. Hollandi útjai után a szászországi Heldburgban lelkész és superintendensállomást kapott. Segédlelkésze Schratzinger János Boroszlóban lett conrector, később Fraustadtban rector.

¹ A XXIV. kir. plébános testvérelete és a reformáció a Szepességen. Irta: Hradszky József, szepesi kanonok stb. A szerző sajátja. Miskolcz Wesselényi Géza könyvnyomdája 1895.

Noscorius Mihály felkai lelkész és esperes Lengyel- és Poroszhonba vette útját és Danzig, Königsberg és Thorn város jóltevőinek alamizsnájából élt. A számkivetést megunva Kés-márkra visszakerült, hol meg is halt. A hír, hogy itt tértívnynt aláirt volna, történelmileg nincs bebizonyítva, csak arról irt alá kötelezvénnyt, hogy lelkészi hivatalt többé nem fog viselni.

Langsfeld Keresztély matheóczi lelkész a számkivetés szomorú ideje alatt feleségével és gyermekeivel Boroszlóban tartózkodott és meghalt mint páczaalvi lelkész, hová a vallásszabadság visszaszerzése után visszatért.

Fontanus János bélai lelkész elébb Boroszlóban, azután Strehlen községben talált ellátást, hol az ottani lelkésznel segédkezett és 1677-ben nyomorúságos életét be is fejezte. Segédlelkésze Poprádius Ádám feleségével és gyermekeivel Boroszlóba menekült és a vallásszabadság idejében Bártfán diakonus lett.

Ebeard Abraham leibitzi lelkész beteges gyenge ember családjával nagy gondok közt Boroszlóban élt, hol 1682 július 20-án nyomorúságos életét be is fejezte. Grosz János segédlelkésze szintén odamenekült; midőn azonban az exulánsok száma ott igen nagy volt, Lengyelországba folytatta útját, hol Reichel nevű lelkésznel talált ellátást.

Heutsch Fülöp Ménhárdon lelkészkedett, és fiával Boroszlóba költözött, hol a Magdolna-templom Hermanus nevű lelkészénél mint diakonus alkalmazást nyert. 1682-ben Thököly Imre oltalma alatt ismét visszatért Magyarországra. Kassán lett lelkész és az öt szabad királyi város superintendense.

Geuthner Mihály durándi lelkész elbújt Szepesváralján a Geuthner-féle ház egyik sötét kamarájába, hol nyolcz évig elrejtve élt és a sötétségben teijesen megvakult. Az ev. istentisztelet helyreállítása után Szepesváralján prédikált. Midőn ott meghalt, a szepesi káptalan eltiltotta a tisztességes eltemetését a temetőn, miért is a szerencsétlen ember egy magánkertben találta örök nyughelyét.

Almer Pál mint lelkész Ruszkinon elköltözött az ellenreformáció viharaiiban. Boroszlón át Wittenbergába utazott, hol lelkészi állomásra juthatott.

Albiny András, tót segédlelkész Spepesolasziban, szintén Boroszlóban időzött és Kielben találta sirját.

*

A piaristák nem elégedtek meg a Szepesség visszafoglalásával, hanem Zólyom megyére is kiterjesztették térítési munkájukat, melyben gróf Collalto Mátyás, a horvátok ezredese hathatósan támogatta. Schultz János, a besztérczebányai kamara

prefektusa figyelmeztette Hauzanka Miklós piarista superiort, hogy a lipesei uradalom területén két prédikátor meghalt és azért küldjön rögtön öt, vagy legalább három tótul tudó rendtagot az üresedésben levő parochiák elfoglalására. Hauzanka sietett megragadni az alkalmat és két privigyei piarista klerikussal útnak indult. 1673-ik évi október 6-án a kamarai tisztek bevezették a jövevényeket a parochiába. Fr. Emericus a garampéteri plébániát foglalta el, melyhez tartoztak Garamszentmiklós és Jeszenye, Fr. Venceslaus pedig a lopérit; Hauzanka Garamolaszknán telepedett le, abban a reményben, hogy Breznóbányát visszatéríti (propter spem Brizna occupandae). Most Collalto fegyveres erővel lépett fel és elfoglalván az úrvölgyi evangélikusok templomát, rögtön Breznóbánya ellen indult és október 20-án Hauzankának átnyújtotta a templom kulcsait. Sok akadály és nehézség után végre Szelepcényit is megnyerték, hogy az investitúrát megadta Hauzankának Breznóbányára; P. Símont pedig a péteri, szabadi és lopéri egyházakba ültette be, ki azonkívül megtérítette a lencsházai és feketegarami fatelep két tiszjtét, az öreg Taxner Dánielt és Poll Mátyást. Schultz ráparancsolt a másik két tisztre, Pösch Mátyásra és Taxner Jeremiásra is, hogy a legközelebbi vasárnapig vegyék fel a katolikus vallást, mert különben elbocsátja őket a kamara szolgálatából.

A Szepességből jól ismert Hannacius nagy agilitásával itt is újból kezd szerepelni. 1674 augusztus 16-án foglalta el a garampéteri parochiát, melyhez még Lopér, Jeszenye és Felsőszabadi tartoztak. Mivel Hauzanka Breznóbányán nem tudta magát megkedveltetni, a piarista atyák magát Hannaciust küldték ezen fényes, befolyásos és jövedelmező állásba, hol a buzgó páter csakhamar ki is vitte, hogy az 1676-ik évi restauráció alkalmával csak katolikusok választassanak meg a városi hivatalokba.

Hannacius a kurucz mozgalmakat is figyelemmel kísérte és kivitte, hogy novemberben a város császári helyőrségét 300 katonával felemelték. Az ő közbenjárására Kollonics a városnak nyolcz ágyút küldött és azonkívül megígérte, hogy kieszközli a királytól, hogy a város 400 forintnyi accisája a falak kijavítására fordíttassék.

1678 január 31-én Hannaciust Germani János váltotta fel a breznóbányai superiorságban, ő pedig visszakerült Peteribe. Ezalatt Thököly hadai előzönlöttek a bányavárosokat. Hannacius intézkedett, hogy a környékbeli egyház értékesebb tárgyai Besztercebányán helyeztessenek biztonságba. A kurucz mozgalmakban Privigye a piaristaházzal együtt sokat szenved-

dett. A piaristák ugyan biztos helyekre menekültek a kuruczok elől; de házuk rommá lett. Breznóbányáról is szomorú hírek jöttek. A piaristák alig mertek a városban mutatkozni, vidéken még nagyobb bajban és veszélyben forogtak. A többi missziókat is elveszítették és vagy Murányvárába, vagy Podolinba menekültek. Távozásukkal a protestantizmus egy ideig mindenütt új életre kelt.

Thököly Imre szerencsecsillaga elhomályosodása után, Hannaciusnak első gondja volt, hogy Zólyom, Nyitra és Bars-megyében a kath. missziókat helyreállítsa, mi már most könnyebben sikerült, mert az út már meg volt törve és csak a régi visszaemlékezéseket kellett újból feleleveníteni. Privigye, Nyitra, Tótróna, Galgócz, Falfalu, Bajmócz, Ujbánya, Breznóbánya, Kistapolcsány stb. Hannacius sikeres fáradozásából újból a r. kath. hatalom alá kerültek.

Midőn II. Rákóczi Ferencz a szabadság zászlaját kibontotta, a protestánsok újból lélekzetet vehettek és berendezkedtek vallásuk szabad gyakorlására. Hannacius már ezt nem gátolhatta meg. Mint megtört, beteg ember visszavonult és Privigyén 1710 június 1-én mult ki az élők sorából.

A felsorolt adatok kétségtelenné teszik, hogy Dunáninnen és különösen a Szepességen Hannacius vezetése alatt a piaristák voltak az ellenreformáció kezdeményezői és legelszántabb és legbefolyásosabb végrehajtói.¹

¹ Hannacius Ferencz (Fransiscus a S. Venceslao e S. P. S.) élete. Írta: Friedrich Endre dr. kegyesrendi tanár. Pósa könyvnyomdája. Veszprém, 1906.

Weber Samu.

T Á R C Z A.

Belmissiói levelek.

(A rabsegélyző-egyletek.)

Legutóbbi leveletem „*a fogháztársaságok*“ czim alatt irtam, de most, ugyanazt a tárgyat fejtegetve tovább, „*rabsegélyző-egyletek*“ czímet adok annak, és pedig azért, mert itt már hazai viszonyainkra is tekintettel fogok lenni, és hazánkban e társaságokat mindig csak az utóbbi néven nevezik.

Mint a keresztyén kultúra, mint a keresztyénség lelkére támaszkodó vallás és emberszeretet hatalmas vívmánya áll az én lelki szemeim előtt ez egyletek létezése és munkája. *Fry Erzsébet*, a nagy angol quäker asszony, éppen a fogházakban gyötrődő lelkekért való szent buzgalmában ejté ki emez örök-szép szavakat: „Charity to the soul is the soul of charity“ = „a lélek szeretetében áll a szeretet lelke“.

Egy magasrangú német főúr, *von Schoenaich-Carolath Emil* herczeg, „*A szabadonbocsátott foglyokat gondozó német segélyegylet*“ nagyválasztmányának tagja, „*Egy laikus gondolatai a foglyok gondozásáról*“ czim alatt egy lelkes, meleg hangon irt füzetet adott ki, melyből néhány gondolatot ezenel átveszünk.

„Oldalt a városoktól, melyekben az ezerhangú életküzdelem moraja hangzik, emelkednek a masszív, téglavörös színű czellafogházak hosszúra nyúlt falai. Ott élnek tempultságban, gyölködésben, Istennel való haragban, csirázni kezdő örületben, de bűnbánatban és töredelemben igen ritkán, a foglyok százai. Ne kérdezzük, hogy abból a szenvedésből, melyet a sötét, a rideg épülettömbök rejtegetnek, mennyi része van a saját vétéknek, hanem állapotjunk meg abban, hogy közös adósságról van itt szó, mert mi emberek szavatosok vagyunk

egymásért. Bizonyos dolog az, hogy minden fogház kapuja fölött ennek a felírásnak kellene állania: „A bűn az emberek romlása“, vagy ennek: „Istennek malmai lassan, de biztosan örölnék“, — de, fájdalom, a sötét kapu fölött, bár emberi szemnek láthatatlanul, valamely egészen más felírás van, mely a bennlakók legtöbbször nézve lezúzólag, könnyörtelenül hat: „Kik ide beléptek, mondjatok le minden reményről“ A magános zárkában, a hosszú, álmatlan éjszakákon a lágyabb, jobb természeteknél bűnbánat és kétségbeesés, a feleség és a gyermek utáni vágyakozás sokszoros hatalommal lép föl. És ez emészti az életet, és ez gyöngíti azt a kezét, melynek gyapjút kell tépnie, és ez a kosárfonásnál összeszeritja a mellet. A nem-kielégítőleg végzett munka a szűkös, grammokig kimért eledel megvonásával jár. Úgy látszik, mintha e legyöngült embereket éhező kúrával akarnák erőhöz juttatni . . . A betegek, kiknek baját nem ismerték föl kellő időben, nehéz fegyelmi büntetések alá vetik. Sok foglyon aztán megkönnyőrül a gyors lefolyású aszkór. Másokat meg annyira eltompít a folyton egyforma foglalkozás, hogy az idő fogalma egészen kirepül gondolatuk világából . . . A könnyebb bűnösöket egybezárják nagy gonosztevőkkel, kik dicsekednek a maguk javíthatatlanságával, s kiknek örömeire szolgál az, ha a még romlatlan lelkeket a maguk moráljának mélyeire vonhatják alá.“

Ilyenmő részletes fejtegetések után a német herczeg még ezeket mondja: „A büntetésnek nem kell a bosszúállás jellegét hordoznia magán. Javításra, gyógyításra kell annak törnie; a szabadsággal együtt nem szabad annak az egészséget is elvennie, s a társadalom részére ne egy lelkileg és testileg összetört individuumot, hanem egy, visszaesések, az életküzdelem hullámverése ellen megerősített embert adjon az vissza . . . A keresztyénség nevében megállást és visszafordulást kell itt parancsolni. Ezer nyelvnek kell fölhasannia, mely mind reformért kiáltson. Emberietlen dolog úgy hajtani végre a büntetést, hogy az, a helyett hogy nevelne és erősítene, még inkább kárt okoz“.

Majd azt mondja el a füzet írója, hogy a szabadon bocsátott foglyokkal, kik közül többen, a mennyire ezt emberi szem láthatja, teljesen megjavulva hagyták el a fogházat, mily ridegen bánik a német társadalom jórésze, s nem fogadván fel óhajtott és keresett munkára, könnyörtelenül visszaszítja a bűn útjára.

Ilyen, és ehhez hasonló gondolatok, a minöket ez a német herczeg leir, indították már a humanitás egyes barátait,

úgy a művelt külföldön, mint hazánkban is a *rabsegélyző-egyletek* felállítására.

Nagy keresztyén munka ez, a melynek értékét csak azok kicsinyelhetik, kik fogházat belülről még sohasem láttak, a kiknek az abban folyó életről távoli fogalmuk sincsen. Minden ott járatos ember tudja, hogy a fogházi élet mennyire megszüri az illetőket: a szelidet, a jámbort sokszor elvadítja, a béketűrő lelket zúgolódóvá, az erőset gyöngévé teszi. Az embert a maga eredeti lényegéből teljesen kiforgatja. Ez egyletek tehát mindenekelőtt a lélekgondozás főnséges nagy munkáját tartoznak végezni.

Hogy mit tekintenek ma a rabsegélyző egyletek *célja* gyanánt, arra jó feleletét találunk az általunk keletkezésében és eddigi fejlődésében részletesen ismertetett „*Rajna-weszfáliai börtöntársulat*“ alapszabályainak következőleg hangzó 2. és 3. §-ában:

„2. §. Célja az államtörvényekkel egybehangzólag előmozdítani a rajnai tartományban és Weszfáliában levő fogházakban letartóztatottak erkölcsi javulását, és pedig úgy fogságuk ideje alatt, mint szabadon bocsáttatásuk után, az által, hogy mellőzni akar minden rájuk ható káros és szaporítani törekszik minden javukra szolgáló jótékony behatást.

3. §. E végből köteletségének tartja, hogy

1. szükség esetén, az egyházi hatóságok megkérdezésével s az állami magasabb hatóságok által való megerősítés után a fogházakban mindkét keresztyén (protestáns és a római katolikus) felekezetből való foglyok részére saját házi lelkészek beállításáról gondoskodjék és azokat díjazza;

2. a foglyok osztályozását előmozdítsa, s az által, valamint azzal, hogy

3. az illető felekezetekhez tartozó fogházi lelkészek közvetítésével a Szentírást és más hasznos és vallásos könyveket a foglyok kezébe adjon s ezeket jótékonyan képezze és lelkileg foglalkoztassa;

4. a fogság ideje alatt testi foglalkoztatást adván, a hol az szükséges. segítőkészet nyújtson;

5. a szabadon bocsátottaknak előre tisztességes keresetforrásokat nyisson, és őket megfelelő viszonyok közé helyezze, hogy ez által, valamint egyes, keresztyén érzelmű egyének felügyelete által őket az új bűnökbéeséstől megóvja;

6. a bűnök és vétkek elleni küzdelem és megóvás egyetemes érvényű feladatában közreműködjék.“

A fentebbi alapszabályok pontjai közt nem látjuk különösebben kitéve azt, hogy a „*Rajna-weszfáliai börtön-*

társulat“ a letartóztatásban levő foglyok családjait is segíeyzné, de ha átnézzük kezünkben levő, 79-ik évi, 210 lapra terjedő hatalmas jelentését, látjuk, hogy e társulat erre a munkára is nagyon nagy súlyt helyez.

Határozottan kifejezi az egylet ily célját is a „*szászországi és anhalti börtöntársulat*“ alapszabálya, mikor azt mondja, hogy e társulatnak célja „minden, működésének területén már meglevő, vagy még ezután létesítendő, a foglyok és szabadon bocsátottak és ezek családjainak gondozására irányuló tevékenységet, minden vallásfelekezeti különbségre való tekintet nélkül, kiegészíteni és előmozdítani, és a büntől s vétektől való megóvásra tekintő minden törekvést támogatni“.

Vessünk egy pillantást túl az Atlanti-óceánon a „*New-yorki fogháztársulat*“ utolsó, 61-ik évi jelentésébe is, melynek 1846 május 9-én Newyork állam szenátusa által megerősített alapszabályainak I. artikulusa így hangzik:

„A társulat céljai ezek legyenek:

1. a foglyok állapotának javítása, akár vizsgálati, akár végleg elítéltek legyenek azok, vagy akár mint tanúk tartásának őrizet alatt;

2. a fogházi fegyelem és foglyok gondozásának javítása, úgy egyes városokban, mint kerületekben és államokban is;

3. megjavult foglyok szabadon bocsátatása után ezek támogatása és buzdítása az által, hogy segítyt nyujt nekik a tisztességes megélhetés eszközeinek megszerzésére, és támogatja őket javulási törekvéseikben“.

Lássuk már, hogy a foglyok gondozásának, tehát anyagi és lelki segíeyzésének munkáját milyen eszközök igénybevételevel végezik az egyletek?

Eszközei ennek:

1. *a rendszeresen tartott istentiszteletek.* Az állami fel-sőség ma már úgy hazánkban, mint a művelt külföld minden részében gondoskodik arról, hogy a fegyházakban és nagyobb börtönökben, külön csak e célra, folytonos szolgálati kötelezettséssel beállított rendes lelkészek, a törvényszéki fogházakban pedig például a gyülekezeti lelkészek, vagy lelkészjellegű helybeli egyének vagy minden vasárnap, vagy időközönként, de mindenestre tartsanak a letartóztatottak, az immár elítélt foglyok számára istentiszteleteket. Minden ilyen lelkésznek, ha ugyan érti a maga dolgát, tapasztalnia kell, hogy mily nehéz epekedéssel várják az ő szerencsétlen hallgatói a váltság, a szabadság evangéliuma hirdetésének óráját, hogy mily buzgó odaadással énekelnek, imádkoznak, s lesik a hirdetett ige szavait! Itt láthatja meg a lélekbúvár

legjobban, mily igaz az a tétel, hogy szerencsétlenségének bánatos óráiban a bűnös ember lelke könnyen megtörik, és kész Istenének trónja elé járulni, kiről, míg a világ forgatagában élt, oly igen nagyon megfélekedezett.

2. *A magán lelkigondozás.* Fölséges tér nyílik meg itt a lelkipásztor előtt; hiszen az a bűnös olyan szavakat, a magábatérités, a bűnbánatra, töredelenre hívás és sorsába való benyugtatas szavait talán sohasem hallhatta, a büntető intézetben senkitől nem hallja, a minők lelkipásztora ajkairól szállanak ő hozzá. Ha mostani szomorú sorsának képében eszébe juttatjuk elvesztett szabadságát, esetleg azokat, kiket elhagyott: feleségét, gyermekeit, kikre bűnével és büntetésével szégyent hozott: a sajtó fájdalom, az emésztő bánat, s ezzel bünei megbánásának érzelmét költjük fel szívében, javulásra indítjuk őt, s lelke segélyezésének Isten-áldotta munkáját végezzük.

3. *A fegyházi iskola.* Fontos munkát végeznek a fegyházi iskolák, ha tudjuk, hogy mily nagy számát teszik ki az elítélteknek a teljes analfabéták, a kiken tehát ugyancsak beteljesedett a bibliai mondás: „elvész a nép, mely tudomány nélkül való“. Rendszeres menetű iskoláztatásról természetesen szó sem lehet ott; hol folyton új és új elemekkel szaporodik a tanítványok serege, s hol időközben is, ha megnyílik az illető előtt a fogház ajtaja, az iskola ajtaja meg örökre bezárul: és mégis ez iskolák igen sok esetben hatalmas sikerrel munkálnak egy-egy hosszabb időre ítelt, s magát a fogházban megemberelt egyén szellemi és így lelki életében is, kik a mindjárt említendő könyvtári könyvek igénybevételével is sokkal többet megtanulnak fogságuk ideje alatt, mint a menyit a fegyházi iskola nekik a vallás, az írás, olvasás, számolás, anyanyelv, éneklés és egyes közhasznú ismeretek megtanítása által nyújtani képes.

4. *Könyvtár.* A foglyok szellemi képzésének, s így közvetve való javításának munkájában megbecsülhetetlen szolgálatot teljesít a könyvtár, a melyben a megfelelő számú Bibliákon, énekes- és imádságoskönyveken kívül a legkülönbözőbb építő, oktató és szórakoztató tartalmú könyvek található. E könyvtár rendszeren a fegyházi lelkész felügyelete alatt áll, a ki gondoskodik arról, hogy a munkaszünetek idején, különösen pedig ünnep- és vasárnapokon minden, az után vágyakozó fogolynak valamely olvasmány legyen a kezében, a mely míg szellemileg képezi, lelkileg nemesíti, egyszersmind elvonja őt szomorú, bántó, avagy akár gonosz gondolataitól, s áldásos útravalóval látja el kiszabadulása idejére.

5. *Munka.* Ma már bizonyos, nem túlhosszú idő letelével munkát adnak minden fogoly kezébe. E rendelkezésnek erkölcsi, lelki és anyagi fontosságát teljesen fölösleges részletesen fejtegetnünk. Nagyon sok foglyot a tétlen léhaság útainak keresése juttatott szomorú sorsára, s ha munkátlan egyedüliségre kárhóztatva, lelkének minden erejével vágyakozik valamely kézi foglalkozás után, meg kell akkor ismernie a munka áldásos, erkölcsi voltának nagy tudományát is, a mit ha a fogházból kivisz magával az életbe, az a fogház jó iskola volt az ő egész életére. A fogházakban végzett munkák a tanultabbaknál irodai, az arra alkalmasoknál kerti, részben mezei munkákban állanak, s megfelelően a büntető intézet természetéhez, berendezkedéséhez, vidéki állapothoz és szükségéhez alkalmazkodva, rendszerint a következők szoktak lenni: szabóság, czipészet, takácsság, könyvnyomdászat, könyvkötészet, szivargyártás, asztalosság, lakatosság, kosár-, nád- és szalmafonás, hálókötés, dugaskészítés, harisnyakötés, bőrdm-készítés, takácsmunkák, női kézimunkák, tollfosztás. Végzett munkáik mennyisége arányában a foglyok valamelyes kereseti jövedelemben, munkajutalomban részesülnek.

6. *A foglyok családainak segélyezése.* Kétszeresen elhagyatottak, sokszor az árvánál árvábbak a foglyok szegény, anyagi szükségekkel küzdő családtagjai, kik a legtöbb esetben a kenyérkereső családfőt vesztik el és pedig néha évekre is, s kiket az előítéletes világ, igen gyakran teljesen hibájok nélkül, megvetésével, mellőzésével is sujtol. Fölséges belmissziói munkája már a rabsegélyző egyleteknek az, ha, a hol arra tényleg szükség van, anyagi támogatására siet az elhagyatottaknak, az árváknak, s jobb kezével bizonyos mértékben visszaadja ezeknek azt, a mit a sujtoló igazságszolgáltatás balkeze elvett tőlük. A rabsegélyző egyletek ezzel a samaritánus munkával törölnek le legtöbb könnyet, s enyhítik a fájó sóhajok keservét.

7. *A szabadon bocsátott foglyok segélyezése.* Nem írjuk le részletesen alkalmazott színekkel azt a lelki állapotot, melyben a szabadulásukhoz közelálló, vagy az épen kiszabadult foglyok közül a legtöbben vannak; nem ecseteljük a lelki vívódást, melyet annak át, meg átgondolásában küzdenek, miképen fogadják őket a hozzájuk tartozók, régi barátait, ismerőseik, a társadalom, hogyan állanak újra lábra, hol találnak kenyéradó keresetre? A belmisszió az újabb időben épen e munkára helyezi a legnagyobb súlyt; arra, hogy újra emberekké tegye azokat, kik emberi méltóságuk képét bűneik s ezek büntetése miatt meglehetősen elveszítették.

A segélyezés e módja nagyon különböző, a mennyiben állhat az abban, hogy

a) a kiszabadult fogolynak költséget adnak, hogy azonnal haza utazhassék övéihez;

b) arra adnak neki pénzt, hogy munkaeszközöket szerezhessen be, hogy így nem állván tanácstalan tehetetlenségben, azonnal munkához foghasson, s így az új kísértetbe jutás veszélyétől lehetőleg biztosítva legyen. Sokszor maga az egyesület vásárolja meg részére a munkaeszközöket;

c) az egyesület által fenntartott rabmenházban helyezik el, hol ellátása mellett pénzért is, az egyesület részére dolgozik addig, míg valamely rendszeres alkalmaztatást talál magának;

d) egy, e célra felállított irodában helyezik el az egyesület által beszerzett irnivalókat;

e) közegei által elhelyezi az egyesület a munkásokat egyes, erre vállalkozó, kiszabadult foglyokat alkalmazni kész iparosoknál, műhelyekben, gyárakban;

f) egymástól távol fekvő vidékeken munkálkodó egyesületek kicserélik egymás pártfogoltjait, hogy ne térjenek ezek vissza régi bűneik szinterére, hanem az új környezetben, ismeretlen emberek között emeltebb fővel forgolódhatván, inkább képesek legyenek maguknak tisztességes existenciát teremtetni;

8. más földrészekre, leginkább Észak- vagy Dél-Amerikába küldik ki az egyesületek a maguk segélyezettjeit, miután ottani ügynökeik által előbb alkalmazást találtak számukra.

*

Íme, nagyjában ezekben áll a rabsegélyező egyesületek belmissziói munkája. Enyhíteni a lelki, a szellemi, az erkölcsi, az anyagi nyomort; száritani a fájó könnyeket: ezt teszi e munka, és ez nem más, mint a szó legteljesebb értelmében vett belmisszió.

Tárgyalásom lehető teljessége szempontjából el kell még mondanom, hogy alig van a földi világnak olyan, a modern iudicatura alapjára helyezkedett keresztyén állama, vagy legalább itt Európában alig van olyan számbavehető állam, melyben, és pedig nagy számmal ne volnának rabsegélyező, egyesületek, melyek midőn nemzetközi kongresszusokon is többször egygyűltek már, egy-egy állam területén mely, hogy vállvetett erővel nagyobb sikert biztosíthassanak a maguk működésének: központi szervezeteket állítanak fel, a melyek az egyes egyesületek autonóm működését teljesen érintetlenül hagyva, csak arra törekednek, hogy a meglévőket sikeresebb munkára buzdítsák, s új egyesületeket szervezzenek.

Németországban egy, 1895-ben kiadott miniszteri rendelet kívánatosnak tartja minden, vagy legalább is több provincia területére egy-egy központi szerv felállítását, s 1897 óta a berlini Vereint tekintik meglehetősen ilyen szervnek, de pl. Bádennek is van ilyen vezérlő szerve, mely több mint 60 együletet irányít; az előbbi levelünkben részletesen ismertetett rajna-westfáliai börtöntársulatot pedig több mint 80 fiókegyület ismeri el vezérlő szervének.

Franciaországban 120 rabsegélyző-egyletének Párisban van a központja; a *belga* egyesületeknek Brüsszelben van központi irodájuk; a *hollandokénak* Amsterdamban, a *dánokénak* Kopenhágában, a *svédokénak* Stockholmban, az *angolokénak* Londonban. Állítottak fel ilyen szerveket Finnországban, Svájcban, és az északamerikai Egyesült-Államokban is.

A nagy *Oroszországban* mindössze 22 rabsegélyző-egylet működik, de ezek nincsenek egymással semminemű szervi összeköttetésben; a velünk egybefűzött *Ausztriában* sincsen központi szervezet a rabsegélyző-egyletek részére, de 1867 óta, egy miniszteri rendelet alapján, az egyletek kötelesek évkönyveiket egymással kicserélni.

Hazánkban ma 22 rabsegélyző-egylet áll fenn, a melyek élén a legtöbb esetben — és igen helyesen — világi egyének állanak, s az egyletek a maguk eredetét, néhánynak a kivételével, a legtöbb szintén világi egyének buzgólkodásának köszönhetik. Szolgáljon az egyháznak és az egyház ez ügyéért lelkesülő férfainak buzditására az a történeti tény, hogy a világosság tüzcsóvját az e téren uralkodó mélységes sötétségbe — a mint azt láttuk — az egyház vetette bele, és az egyház e munkáról épen nem vette le ma sem a maga kezét.

A magyar rabsegélyző-egyletek ez évi szeptember havának 6-án országos kongresszusra-gyűltek össze Pécsen, hol sok lelkes beszéd hangzott el, s értékesnél értékesebb felolvasások tartattak, s hol a külföldi államokban fennálló központi szervezet berendezésének szükségét is élénken hangsúlyozták.

Adja Isten, hogy ez meglegyen! Adja Isten, hogy a rabsegélyezés ügyét ne a kicsinyesség szemüvegén keresztül, tehát ne úgy tekintse a társadalom, mint a humanitás túltengését, hanem mint olyan keresztyén kereseti munkát, a melyben ha megvan — a minthogy megvan — a humanitás lelkének minden melegítő sugara, de megvan benne az okosságna ama törekvése is, mely a gyöngéket erősekké akarja felnövelni, hogy minél kevesebb erőt kelljen önvédelmének munkájára fordítani.

Debreczen.

Csiky Lajos.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Szociálizálódunk. Hódít erősen nálunk is a szociális gondolat s vele együtt terjed a szociálizmus.

Már nemcsak az ipari és gazdasági munkások szervezkednek, hanem sorompóba lépett a szellemi proletáriátus is. A tanítók kezdették s a református lelkészek folytatták. Amazok a tanítói fizetésrendezés késedelmezésekor kezdettek szociálista hírokat pengetni és egy budapesti népgyűlésen ki is vallották a szociáldemokrata párt támogatási készségét. Az utóbbiak megalkották az országos református lelkészegyesületet — szakszervezeti alapon. Azonban tartunk tőle, hogy az ő támogatásukra aligha fogja a Tattersall a munkásság ezreinek gyülekezetét falai között látni.

A református lelkészegyesület jogosultságát mindig vallottuk s valljuk ma is. Még a szakszervezeti forma ellen — melynek szükségét az elnökség olyan ékesszólóan hirdeti — sem volna kifogásunk. De a mennyire a hazai és külföldi hasonló szellemű egyesületeket ismerjük, be kell vallanunk, hogy ez a mienk valami újszerű. A mi ORLE-nket illeti a dicsőség, a kezdeményezés dicsősége, a világ összes lelkészegyesületei között abban a tekintetben, hogy bár tudja, ismeri, sőt talán éppen azért, mert tudja és ismeri a szociáldemokratáknak a vallásra, egyházakra, egyházi szolgákra vonatkozó programpontját, egyenesen tőle kölcsönzi fegyvertárát, harcmodorát s propagandájának eszközeit. Cogit intrare omnes. Mindenkit belépésre kényszerget. Előbb szép szóval hívja azokat, kikben hajlandóságot lát a belépésre. Azután bojkottal fenyegeti a megátalkodott burzsoát s a csatlakozásra rest proletárokat. Végül kegyesen kilátásba helyezi, hogy a bojkottáltakat, ha „hibájukat belátva“ laudabiliter se obmise-

runt, mégis csak kebelére fogja zárni. Ez a „párttaktika“ — őszintén megvalljuk — nekünk nem tetszik. Az „osztályharczot“, ha már nem tud róla az ember letenni, legalább a lelkész mérsékeltebben hirdethetné.

A mi az ORLE céljait illeti: szerettük volna, ha kevesebbet markol. A külföldnek annyi virágzó, az egyház lelkipásztoraiból és buzgó világi híveiből alakult, sok-sok ezer tagot számláló egyesületei sem helyezkednek világbiró Nagy Sándor álláspontjára. Hagyján, hogy a lelkészegyesületek megkísérelnék az egész egyház, az egyházi társadalom, az egyházpolitika megannyi fontos kérdései complexumának kisajátítását. Az utóbbiak őszintén bevallják, hogy ők a lelkészek szellemi, erkölcsi s anyagi érdekeinek istápolását tűzik célul maguk elé, abban a reményben, hogy eme célok előmozdítása javára fog szolgálni az egyház és társadalom egyetemes érdekeinek is. Azért náluk az egyesület igazi rendeltetése nem pendantképen „végül“ jó, mint a mi ORLE-nknél, hanem egész őszintén előre helyeződik.

Végül nem lesz felesleges arra sem reámutatni, hogy eszközeik között a harc nem áll homloktérben. Mint lelkészek nem helyezkednek a diplomaták álláspontjára s nem háborúság kezdésével akarnak békét szerezni.

Hogy a lelkészek a maguk anyagi érdekeiről ott sem feledkeznek meg, azt már említettük. Ime, a német birodalmi lelkészegyesületnek szeptember 10—12. napjain Hannoverben tartott nagygyűlésén, az általános tárgyalások megkezdése előtt, az egyes porosz tartományi egyesületeknek képviselői gyűlése egyenesen a lelkészi fizetések rendezésének kérdésével kezdi meg tárgyalásait. Az elnökség ugyanis beszámol, hogy az egyházi főtanácshoz intézett beadványában azt kérte, hogy a lelkészi fizetés minimuma 2700, maximuma 6000 márka legyen s hogy közben háromévenként, hét fokozatban, emelkedjék a fizetés, míglén 21 évi szolgálat után a lelkész elérje a 6000 márkás maximumot. Említi az elnökség a többi kívánások között, hogy a fuvarok, vagy ezek díjai ne legyenek felszámítható jövedelmek, — hogy a lelkészi állás, a javadalom emelkedése vagy csökkenése mértékéhez új osztályba soroztassék s hogy új lelkészi állomások is részesüljenek fizetésekiegészítésben. A gyűlés úgy ezen, mint az elnökségnek a lelkészek nyugdíjgénye emelésére, a lelkészi özvegyek és árvák gyámilletékeinek javítására vonatkozó javaslatait is tárgyalta s azokban határozott.

Hasonló természetű tárgyak közül emeljük még ki a következőket: felemelték szavukat amaz állítólag készülődő

törvénytervezet ellen, mely szerint a lelkészt egyházi főhatósága szolgálati érdekből áthelyezheti. Nyilatkoztak arra nézve, hogy a segédlelkészi állomásoknak rendes lelkészi állásokká változtatását mindaddig károsnak tartják, míg lelkészjelöltekben oly nagy hiány van, mint jelenleg. Megbeszéltek a lelkészválasztási törvényt és eljárást. Kiemelték ama hiányokat, melyeket a törvényben az élet felmutatott s ezekre reámutatva, felhívták az egyházi illetékes hatóságok figyelmét az orvoslás végett szükséges intézkedések megtételére.

Ezek és némely más tárgyak a lelkészek anyagi s erkölcsi érdekeivel nemcsak kapcsolatosak, hanem tényleg a lelkészek emines anyagi és erkölcsi érdekei.

Nincs tehát mit szégyenkezni a miatt, hogy a lelkészegyesület a lelkészek szellemi, erkölcsi és anyagi érdekeit képviseli első sorban. És nem kell más nagy, bombasztikusan előadott czélok árnyékába elrejtteni nálunk sem.

Azonban, mint említettük, a lelkészegyesületek nemcsak fizetésrendezéssel, nemcsak az állás dekoruma kérdéseivel foglalkoznak. A már nevezett lelkészi nagygyűlésen beható megbeszélés tárgya volt a konfirmáció kérdése is. Ez alkalommal ugyan első sorban annak időpontjáról hoztak határozatot, de más alkalommal bőven tárgyalták annak előkészítését, a tanítás anyagát, terjedelmét, időtartamát. Beható megbeszélés tárgya volt, vajjon a papjelöltek katonai szolgálatánál a fegyveres szolgálatot nem kellene-e katonai lelkészek mellett s vezetése alatt végzendő kórházi, fogházi s laktanyai lelkipásztori szolgálatra átváltoztatni. S a lelkészek egyesülete kimondotta, hogy a haza és a lelkészi kar tekintélye érdekében állónak tartja, hogy a papjelöltek, felavatásukig, tényleges katonai szolgálatot teljesítsenek s csak ha felavatásuk után hivattnak be, akkor legyenek mentesek a fegyveres szolgálat alól.

Több határozatot hoztak, melyek az egyházi s a néppellett állanak kapcsolatban. Tárgyalták az ausztriai protestáns mozgalomra tekintettel azon kérdést, hogy miképen lehetne az ausztriai protestánsok, különösen az újonnan alakult gyülekezetek lelkipásztori szükségletét akár egy, éppen Ausztria számára állítandó szeminárium útján fedezni. Megbeszélés tárgya volt a husvét mozgó ünnepének bizonyos napra való leszögezése. A népjóléti intézmények központi vezetősége számára segélyt szavaztak meg. Sőt foglalkoztak ezeken felül még egy egyházpolitikai kérdéssel is, t. i. azzal, hogy a vallások védelmére minő büntetőjogi intézkedések volnának czélirányosak.

Íme nagyjából egy nagy birodalmi lelkészegyesület tár-

gyalásai a közelmultból. A tárgyak mutatják, hogy lelkészegyesület közgyűléséről van szó. De még inkább mutatja a tárgyalások folyamata, a határozatok, illetőleg már az előterjesztések hangja. A lelkészegyesület valóban lelkészek egyesülete. Több ilyen vidéki és országos egyesület tárgyalásairól olvastunk már. Láttuk nem egyszer, hogy a szenvedély olykor-olykor még a lelkészen is uralkodik az emberen, de arra még példát nem olvastunk sehol, hogy az elnökség előterjesztése vád és riadó legyen az egyházi hatóságok ellen. Pedig öreg egyesületekről van szó, melyek sok vész, viharos napokban védték tagjaik és az anyaszentegyház érdekeit. Mivé is lettek volna, ha már születésük perczétől fogva fegyvert támasztanak saját dajkájuk, egyházuk, hivatalos képviselője ellen?! Lehet, hogy mint egyesületek fennállanak, de azt ugyan senki sem hinné el, hogy ezek a tartományi vagy országos egyesületek *lelkészek* egyesületei.

Vannak a külföldön a sok mindenféle egyesületek között olyanok, melyek éppen nem lelkészi egyesületek, de a melyekben a lelkészeknek igen jelentékeny szerepük van s a melyeknek céljaiból egyeseket nálunk, hol az egyesületi szellem nem oly élénk hogy azok számára megfelelő egyleteket létesíthessünk, igen sikeresen lehetne az ORLE céljai közé besorolni. Különösen kiemeljük e tekintetben a belmissziói egyesületeket.

A mi ORLE-nk céljai között ott olvassuk: „különösen az egyháztársadalmi munka felkarolása által a református egyházi élet vallás erkölcsi és anyagi felvirágoztatása“, t. i. célja az egyesületnek. No hát ezen a ponton igen jól lehetne bekapcsolni a lelkészek tudományos és gyakorlati továbbképzésének ügyét s az utóbb említetttel kapcsolatban a lelkészek belmissziói munkásságának megalapozását.

Sokszor használjuk magunk is az „egyháztársadalmi munka“ kifejezést. De be kell vallanunk, hogy a kifejezés alatt rejlő fogalom elasztikusabb, mint bármely Reithoffer-féle pneumatik. Az egyesekkel törődő kezdetleges belmissziótól, sőt az egyszerű jótékonyági munkától elkezdve az evangéliumra ütő szociálista agitációig minden belefér ebbe a kijelentésbe, hogy „egyházi társadalmi munka“. Író, szónok azért használhatja, mert egyéb mondandóiból kitűnik, hogy mi is legyen szerinte in concreto az a bizonyos munka. De egy alapszabályban ezt az Andromeda ködfoltot odaállítani s hívni eme „szép fényes hajnalesillag után“ — kissé naiv dolog.

Az egyháztársadalmi munkának legtágabb, s az egyház által elfogadható köre: a belmisszió. Ezelőtt egy évvel még nem mertük volna ezt állítani, de mióta a belmisszió szülőtte

földjén s hazájában a 34-ik belmissziói kongresszus essen gyűlésén kijelentette, hogy a nemzeti szellemű s keresztyén lélektől áthatott munkásmozgalmat az egész népelet erősítésére és gyógyulására alkalmas folyamatnak s támogatandónak tartja és ilyennek elősegítését feladatai közé sorolja: semmi kétség sincs az iránt, hogy a belmisszió az egyháztársadalmi munka fogalmát is magában foglalja s így ennél teljesebb.

Különben e folyóirat olvasói előtt nem kell hangsúlyoznom, hogy a belmisszió már szépen kilépett a gyermekkorból, midőn tevékenységének tárgyát az egyénben szemlélte. A nagy Wichern is reámutatott már a belmisszió társadalmi szerepére, illetőleg a társadalomra, a maga egészében, mint a belmissziói munkásság egyik tárgyára. Egy ideig ugyan a mester eszméi nem kelthettek visszhangot. De a normális fejlődés, a társadalomnak, az összeségnek, az egyénnel és egyénivel szemben fennálló jogosult igényei s érdekei általános elismerése a belmissziót is kiragadta az egyénre irányuló szűkkörű munkásság köréből s a társadalom felé terelte.

Az említett essen kongresszusnak utolsó határozata volt az, melyre fentebb hivatkoztunk. De már az elsőnél is látszik a belmisszió egyháztársadalmi színezete. Az első főtárgy ugyanis, mely megbeszélés alá került, azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy „miképen őrizheti meg és töltheti be a belmisszió azon feladatát, hogy népünk életét az evangélium erejével megújítsa?”

És ha elolvassuk a gyűlés megállapodását, azt látjuk, hogy a legszerencsésebben egyesíti magában az egyéniségnek elvét a szociális gondolat jogosultságával. A határozat szerint: „A belmisszió az ő főfeladatát, t. i. hogy népeletünket az evangélium erejével megújítsa, abban a mértékben töltheti be, a melyben összes munkatársait, valamint mindazokat, kikhez működése elér, áthatja annak teljes átértésével, a miben tulajdonképen az evangélium ereje is van. Ezen átértérés csakis saját belső személyes tapasztalás által, s a Szentírás gondolatvilágába való újonnan és ismételt elmerülés útján sajátítható el. Csakis ez, t. i. a Szentírás gondolatvilága az, mely Istennek a Krisztusban megnyilatkozott üdvtényeit egész erkölcsi és szociális életünk számára hatásossá teszi.

A német birodalom valamennyi protestáns belmissziói egyesületének eme hivatalos organuma, a belmissziói kongresszus, mely a dolog természeténél fogva inkább világiakból, mint lelkészekből áll, vallást tesz az evangéliumról, mint Istennek erejéről. Nem tudjuk ezt eléggé figyelmébe ajánlani a mi ORLE-nknek, melynek alapszabályaiban csak a lelkek,

vallás és egyház szavak sejtetnek valamit arról a csillagról, mely felé mutat az egyesület kétárbozcosának iránytűje.

A kongresszus második napját az a kérdés foglalkoztatta, hogy minő feladatok hárulnak a belmisszióra a nagy városok serdülő ifjúságára tekintettel. — Kétségtelenül alig van egy-egy fontosabb és kevésbé gondozott ügye a társadalomnak, mint az iskolát elhagyott, vagy felsőbb iskolába járó ifjúságnak továbbnevelése, sőt az elsőknél még a továbbtanítás is. Mily óriási munkamező nyílik itt meg egy ország lelkipásztori „szakszervezete“ előtt! De mennyi teendője lenne az államnak, mely nálunk egy miniszteri rendelet erejéig megemlékezett ugyan az ifjúsági egyletek szervezésének ajánlásával a serdülő ifjúságról, a jövő Magyarországról is. Vajha mi legalább ennyit tettünk volna. Hogy németországi hitsorsosaink mi mindent tettek már e tekintetben, arról kötetek szólnak és mégis, mégis elégedetlenek s többet kívánnak cselekedni.

Ugyanezen alkalommal speciál konferenciákon az ifjú gonosztevők gondozásának s a nők belmissziói munkásságának kérdéseit beszéltek meg.

A kongresszus harmadik napján került sor a munkásmozgalmak jelentőségének s e tárgyban a belmissziói kongresszus állásfoglalásának kérdésére. És minthogy még Németországban is félnek a munkásmozgalmaktól, hol ezt az ügyet pedig alaposan ismerik, hol az evangéliumi szellem a társadalmat jobban áthatja, éppen azért itt a kongresszuson is felettébb élénk volt a tárgy körül kifejtett diszkusszió.

Az evangélium fegyver volt a jobb és baloldal kezében egyaránt. Mig főleg a keresztyén szociális mag barátai s munkásai a gazdasági egyenlőtlenségnek, az ebből származó lelki, erkölcsi s anyagi nyomornak evangéliumellenes voltát hangsúlyozták, addig ellenfeleik a keresztyén szociálistáknak a keresztyén szociálistákkal, vagyis az ultramontanókkal való gyanús barátkozására, a szociáldemokratáktól elsajátított harczmodornak, de különösen a sztrájknak evangéliumellenességére fektették a súlyt. Többek között Zillessen berlini lelkész határozottan kijelentette, hogy a sztrájk össze nem egyeztethető a keresztyén morállal s az ő keresztyén lelki ismerete tiltja, hogy a sztrájk erőszakos eszközének helyeslői közé beálljon.

Pártolók és ellenzők egyaránt hevesen küzdöttek álláspontjuk mellett, de a többség mégis azok pártján volt, kik a munkásmozgalmak üdvös voltát vitatták, természetesen akkor, ha ezen mozgalmak nemzeti és keresztyén irányúak. Ily értelemben is hozta a kongresszus fentebb már említett határo-

zatát, melyben a továbbiakban kimondja, hogy a munkásságot a nép minden más tagozatával egyenlő tagnak s arra jogosultnak tartja, hogy saját ügyeit önmaga képviselje és külön érdekeit, a mennyiben azok a népösszeség egyetemes javával összhangban vannak, érvényesíteni is törekedjék. Kifejezi azon reménységét, hogy a hazájához s vallásához hű munkásság ezen érzelmeit jövőre is fenntartja, s hogy úgy a munkaadók, mint a vállalkozók a jogosult munkásmozgalmat, a mai társadalmi kereteken belül (!) szintén jogosultaknak ismerik el. Végül kijelentette a kongresszus, hogy a tisztán gazdasági kérdésekben való állásfoglalástól tartózkodni fog.

A kongresszus határozata a keresztyén szocializmus hívei körében nagy lelkesedést keltett. Mindazonáltal a Kirchlich-soziale Blätter jónak látja megjegyezni: vajha a kongresszus határozatait az egyes egyesületek és körök is irányadókul fogadnák el magukra nézve.

Az elmondottakban néhány példával arra kívántunk reámutatni, hogy egy lelkesegyesület, lelkeszi jellegének tökéletes fenntartásával, kétségtelenül sok, igen sok hasznos, áldásos munkát végezhetne a mi tespedésnek indult Sionunkban. Ellenségeink: a klerikalizmus és a szociáldemokrácia, két oldalról fogtak közre bennünket. Velök fel kell vennünk a harcot és azt meg is kell harcolnunk. De a harcnak módja nem szabad, hogy az legyen, a melyet az ORLE bevezetett, a mely nem is annyira ellenségeink, mint saját erősségeink ellen irányul s a melyben a vezetők az ő céljaikkal, eszközeikkel mindenben egyet nem értők ellen a pápától a Syllabust, a szociáldemokratáktól pedig a bojkottot vették kölcsön. A mi fegyvereink eddig a tanítás és az építés voltak. Ezek eszköze pedig az evangélium. Miért cserélnők fel az örökkévalót, a szentet, az igazat az ideiglenessel, a tisztátalannal, a hamissal?

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme. I. kötet: A reformáció előtti korszak. II. kötet: A reformáció utáni korszak. A dr. *Antal Géza* szerkesztette *Református Egyházi Könyvtár* I—II. kötete. 566 + 863 lap. Sárospatak, 1906, ára 20 korona.

Református egyházunk vezetősége 1905-ben rövid hatósági előkészítés után fontos irodalmi lépésre szánta el magát. Egyetemes konventje után kötelező határozatban kimondotta, hogy minden gyülekezetben a lelkész gondozása alatt „parokhiális könyvtár” szervezendő, amelynek fenntartására minden egyházközség évenként 10 koronát tartozik egyházkerülete útján az E. Konvent által szervezett parokhiális könyvtári bizottságnak rendelkezésére bocsátani. A konventi parokhiális könyvtári bizottság (elnöke Baksay Sándor és Hegedűs Sándor, ennek halála után Puky Gyula; tagjai Vécsey Tamás és Szóts Farkas; Antal Géza (egszersmind előadó) és Kiss József; Kenessey Béla és Nagy Károly; Fejes István és Radácsi György; Dávidházy János és Sass Béla) serényen munkához látott; elkészítette a „Református Egyházi Könyvtár”-nak nevezett kiadványsorozatának több évre szóló programját, mely szerint a könyvtárban a theologiai tudományokat művelő szakkönyvtárt kíván nyújtani a közönségnek, első sorban a lelkészeknek.

Warga Lajos egyháztörténete lőn az Egyházi Könyvtár első kiadványa, melyet eredetileg a tiszáninneri egyházkerület szándékozott kiadni, de aztán a parokhiális könyvtári bizottságnak engedett át. A Keresztyén Egyház történelme három kötetből fog állani, eddig azonban csak a két első kötet jelent meg belőle, még pedig a Zoványi Jenő átnézésében. Ez az

átnézés Zoványinak még a tiszáninneri egyházkerülettel történt megállapodása értelmében úgy értendő, hogy „az új kiadás úgy az egyetemes keresztyén, mint a magyar protestáns egyháztörténelmet illető czikkeiben az eredeti szöveg és alak megtartásával történjék, de az eredeti szövegben esetleg előforduló s már ott is azoknak tekinthető hibák kijavításával“. Zoványi felelőssége tehát csak addig a határig terjed, hogy „a mik a munka illető részleteiből már a szereztetésekor is tévedés eredményei voltak, azok ebben a kiadásban kijavított alakkal és tartalommal jelenjenek meg“. Ennyiért áll helyt Zoványi, máskülönbén a munka teljesen a Warga Lajosé. E szerint tehát a „Református Egyházi Könyvtár“ első kiadványa volta-képpen a Warga-féle keresztyén egyháztörténelemnek Zoványi Jenő által átnézett második kiadása.

Tagadhatatlan, hogy a nagyérdemű Warga Lajosnak 15—25 évvel ezelőtt írott munkája nem foglalhatja magában a szaktudomány amaz újabb vívmányait, melyek az utolsó 20—30 év óta napfényre jöttek, s így lehetnek és vannak a munkának a fejlődés által túlhaladott részletei is; de azért kétségtelen, hogy néhai Warga Lajos emez egyháztörténeti munkája a maga nemében irodalmunkban mind e mai napig nemcsak a legterjedelmesebb, hanem a legkiválóbb munka. Tanu rá mind az első kiadás alkalmával nagy elismeréssel megnyilatkozott szakkritika, mind az a lelkes tisztelet, mely a néhai nagybuzgóságú tanár legtöbb tanítványa részéről körül-övezi ezt a könyvet. Ennélfogva én, a kinek első tekintetre és elvileg különösnek tetszett, hogy az elég magas igénynyel fellépő Református Egyházi könyvtár nem új és a saját céljára készített munkával indította meg kiadványai sorozatát; most utólag teljes méltánnyal és elismeréssel honorálom az intéző bizottság eljárását, különösen ha arra gondolok, hogy az egyházi tudományba való bevezetésre ilyen alkalmas nagyszabású egyháztörténelmi munkát ad a parokhiális könyvtár olvasóinak.

A munka részletes ismertetése és különösen szakszerű bírálata nem e népszerűsítő folyóirat hasábjain van helyén. Mi itt megelégszünk az egyszerű bemutatás és rövid méltatás tisztével: a könyv irányának és szellemének feltüntetésével és tárgyalási módjának megismertetésével.

A könyv szellemére maga a szerző vet világot, midőn az egyház és az egyháztörténelem fogalmát és feladatát meghatározza. „Az egyház az emberiség fejlődésének, tökéletesedésének, nemesedésének egyik iskolája, melyet ő maga épített, ápol és tart fenn, melynek hiányai voltak, vannak és lesznek,

mint minden emberi intézménynek. Ha az egyházat így fogjuk föl, akkor nem ütköziünk meg azon, hogy egy állítólag isteni alapítású és isteni szellemtől vezérelt intézmény közel kétezer éves fennállása alatt sem volt képes a testvériségnek, az emberiségnek, ennek az igazán jézusi eszmének általános érvényre jutását kivívni.“ „A keresztyén egyháztörténelem a Jézus Krisztus tanítását alapul elfogadott vallásos és erkölcsi egyesület keletkezésének, külső és belső fejlődésének, azok okainak és következményeinek önmagából indokolt, összefüggő, hiteles és élethű előadása és rajzolója.“ Ebből folyólag „a keresztyén egyháztörténelem előadásánál vezérelvül tekinthetjük magának az *egyháznak hivatását*, t. i. az emberiségnek vallásos és erkölcsi nemesedését a testvéri szeretet alapján. Ezen elv szerint főleg azt kell vizsgálnunk, hogy az egyháznak koronként kifejlődött intézményei az egyház előbb említett hivatását előmozdították-e vagy akadályozták? Ugyanebből a szempontból kell vizsgálni és megítélni az egyház életében fölmerült minden fontosabb változást, nevezetesen a hitvitákat, szakadásokat, hitvallásokat, kultust, rendtartásokat stb.“

Továbbá „az előadásnál *irányadóul* szolgálhat az a cél is, melyet az előadó el akar érni hallgatónál. E tekintetben az előadónak nem szabad feledni, hogy az igazi tudománynak olyannak kell lenni, mint a napnak, a mely nemcsak világít, hanem melegít, életet is egyszersmind. Sokan azt vitatják, hogy a tudomány önmagáért van s az étellel semmi köze. Ez nagy tévedés. Az olyan tudománynak, mely az embert sem jobbá, sem ügyesebbé, sem okosabbá nem teszi, nincs értelme. Különbben is, az ételtől a tudós sem szigetelheti el magát, s ha mégis megkísérli, úgy jár, mint a hitregebeli Ikarus. Ennél fogva az egyháztörténelem előadója nem elégedhetik meg az események felsorolásával, az igazság felderítésével; hanem arra is kell törekednie, hogy hallgatói lelkében a vallás és erkölcs iránti fogékonyságot felébressze; a szép, nagyszerű példák kiemelése által őket nemes versenyre, tevékenységre buzdítsa“.

Végre „az egyháztörténelemnek *kritikainak, oknyomozónak* és *részrehajlatlannak* kell lenni. A kritika abban áll, hogy az előadó az eseményeket oly elfogulatlanul, lelkiismeretesen és pontosan kikutassa, a mennyire a létező bizonyosságok határain belül lehetséges, és őszintén vallja be, ha ez nem lehetséges. Az oknyomozó (pragmatikus) tárgyalásnak az a feladata, hogy az események között az okszerű összefüggést kikutassa és felmutassa; hogy az eseményeket mozgató erőt ne az egyházon kívül keresse, hanem abban az eszmében, mely az

egyház életének alapját képezi és abban a szellemben, mely azt áthatja. A részrehajlatlan előadás megköveteli, hogy a keresztyén egyház életének egyes mozzanatait ne felekezeti szempontból, hanem a maga valóságban tüntesse föl; ennél fogva vonzalomból vagy ellenszenvből ne ferdítsse el az előadó, sőt ismerje el azokat a feltételeket, melyeknek befolyása alatt az övétől eltérő nézet és érzület kifejlődött és ki kellett fejlődnie. Az olyan egyháztörténelem, melyen nem ismerhető föl írója határozott álláspontjának jellege, az egyházra nézve csekély fontosságú“.

Íme, az egyházi eseményeknek ily szellemben és modorban való tárgyalását tüzi czélul a Warga-féle egyháztörténelem. És tegyük hozzá, hogy kitűzött feladatát következetesen meg is oldja. Egyenesen, őszintén, a kikutatott igazságnak megfelelően tárgyalja az eseményeket. Tárgyalási módja ellen nem is lehet kifogást tenni. Kritikája, oknyomozása és részrehajlatlansága következetes, egyenes és helytálló. Ezért a munka instruktív és tanulságos. E mellett az előadása is életteljes, eleven; a stylusa egyszerű és világos. Nem száraz, nem unalmas sehoh.

De a munka szelleme és iránya minket nem elégít ki. Nekünk nem tetszik a szerző theologiai iránya, mely a keresztyén egyházat csak „vallásos és erkölcsi egyesületnek“, tehát csak emberi fejleménynek tartja és nem domborítja ki annak isteni alapból fakadó üdvintézményi jellegét is. Nekünk nem tetszik az a nem evangyéliomi és nem jézusi theologia, mely azt hirdeti, hogy „a természetfelettinek és a természetinek egymásra hatása csak úgynevezett csodás úton lehetséges“ (I. k. 3. l.). Mi sajnáljuk és hibáztatjuk, hogy Warga nem ismer isteni keresztyénséget, csak emberi keresztyénséget s nem domborítja ki azt a Pál-féle gondolatot, hogy az evangyéliom Istennek hatalma minden hívő üdvösségére. Mi nem tarthatjuk kielégítőnek a keresztyén egyháznak azt a Warga-féle felfogását, mely az egyházat csak egyik kulturintézménynek tekinti, midőn azt így határozza meg: „az egyház az emberiség fejlődésének, tökéletesedésének, nemesedésének egyik iskolája“ (I. k., 4. l.). Bocsánat, ez nem keresztyén történetbölcseleti felfogás; ez nem keresztyén theismus, hanem raczionalista deismus, mely a mult század második felében nálunk is megvesztegette az elméket s nem engedte, hogy az evangyéliom természetfeletti régiójába emelkedjenek. Ez az a félig hívő, félig skeptikus theologia, mely nem tudja megérteni a természetfölötti erők életét és működését a természeti világban; mely nem tudja elhinni, hogy Isten nemcsak természeti erő,

hanem oly természetfeletti hatalom is, ki a természet felett is él és uralkodik, ki a természet- és embervilágot a maga lelkeivel áthatni és éltetni képes is, kész is, mert mindenható szeretet és örök kegyelem; mely nemcsak teremt és fenntart, hanem kinyilatkoztat, ihlet, újjászül, megvált, megszentel és üdvözít. Ezért aztán az a félszeg racionalista theologia azt sem tudja megérteni, hogy a keresztyén vallás azért absolute igaz és tökéletes vallás, mert benne a természetfeletti isteni erők tökéletes természeti érvényesülése, Isten teljes életének és tökéletes szentségének Jézusban való megnyilatkozása az igazi és fő dolog. Ez a theologia nem tudott fölemelkedni arra az evangéliomi, tehát jézusi igazságra, hogy a keresztyénség nem az emberi élet fejlődésének, hanem az isteni élet megnyilatkozásának gyümölcse. A keresztyénség isteni magvetés és nem csupán emberi termék.

Ennek a nagy és örök igazságnak hite és vallása sajnálatos hiánya a Warga egyháztörténelmének, a melyből éppen ezért hiányzik a keresztyénségnek világmeggyőző ereje, tökéletesítő szentsége és buzdító insperációja.

Ettől a theologiai hibájától eltekintve, a Warga könyve becses, tanulságos és érdekes munka, a melynek kiadásával jó szolgálatot tesz egyházi irodalmunknak a Református Egyházi Könyvtár. Előadása kritikai, oknyomozó és részrehajlatlan s e mellett a forrásokra és az irodalomra is kellő gondot fordít. A könyv nyomása szép, tiszta; kiállítása izléses, kötése csinos s az ára elég jutányos. Az is helyes gondolat a Református Egyházi Könyvtár intéző bizottságától, hogy a kiadásában megjelenő művekre előfizetést nyitott, hogy ezeket az értékes kiadványokat jutányos áron az egyes iskolák és intézetek könyvtárai, továbbá a könyvedvelő magánosok is megszerezhessék. Tájékoztatásul ide iktatjuk az *előfizetés főbb feltételeit*:

A Református Egyházi Könyvtárra való előfizetés évenként 10 K, mely összeg az első alkalommal a jelentkezéskor. azután pedig minden év márczius hó végeig dr. *Antal Géza* bizottsági előadóhoz Pápára küldendő. A jelentkezés három évre kötelező. Az előfizetők évenként legalább 50—60 iv terjedelmű könyvet kapnak egy vagy két kötetben, erős vászonkötésben.

Melegen ajánljuk ezt a nagybecsű vállalatot a magyar protestáns közönség pártfogásába.

Bourdeau János: A jelenkori gondolkozás mesterei.
Fordította *Fredericzy M.* és *Irmay J.* Budapest, 1907, a M. Tud. Akadémia kiadványa, Hornyánszky V. nyomása, 246 lap, ára füzve 5 K.

E munka szerzője Bourdeau J., francia publiczista, az Institut levelezőtagja, a ki különösen a szocializmussal foglalkozik. Valóságban rövid irodalmi arcképek gyűjteménye. Az arcképek: írói fényképek Stendhal, Taine, Renan, Herbert Spencer, Nietzsche, Tolsztoj, Ruskin és Victor Hugo írókról; ezeket nevezi szerző a jelenkori gondolkozás mestereinek.

Az első arckép a *Stendhalé*, a kit bizonyára túlbecsül szerző, mikor a jelenkori gondolkozás mesterei közé sorozza. Ha nagyság, csak francia és nem európai nagyság. Családi neve H. Beyle. Az egoismus vagy inkább az egotizmus szenvedélyes dicsőítője. Irányelve: „Mindent önmagunkért az egoismus e sivatagában, melynek neve élet“. Stendhal voltaképpen a Nietzschet megelőző francia nietzscheista. Mind a kettő a pogány renaissanceban, Machiavelliben gyökerezik. Az emberóriás (Übermensch) elmélete s a nietzschei morál vezérelve: Semmi sem igaz és minden szabad, Bourdeau szerint eredetileg a Stendhal eszméje.

Taine valóban mestere a gondolkozásnak: történetbölcsész, hatalmas összefoglaló elme, irodalomtörténeti nagy író. Tőle származik a híres milieu-elmélet, a környezattan. Ő mondja valahol: „Anglia fölfedezi a tényeket, Németország megalkotja az elméleteket, Franciaország igazolja és tisztázza őket“. Taine hisz a tudomány abszolutságában, de nem hisz (mint a metafizikusok és a theologusok) a tüneményekben rejtőző szubstanciában, abban a független hatalomban, mely a természet és szellem tényeit létesíti. Taine szerint a világon nincs más, csak tények és törvények, s az Isten a világegyetem törvényeinek szelleme, mely szellem épp úgy benne foglaltatik a törvényekben, mint a törvények a tényekben. Ezért Taine ha nem is vallásos egyéniség, de a vallás iránt nem elfogult és nem igazságtalan. Szerinte a vallási ösztön megfelel az ember természetének és tagadhatatlan, hogy nagyon fontos mint erkölcsi kapocs, mint erkölcsi fék. Valahányszor a vallás befolyása hanyatlik, mint a renaissance idején vagy a XVIII. században, az ember különösen féktelenné és kegyetlenné lesz. Most megítélhetjük, mondja tovább, mekkora a keresztyénség hozománya modern társadalmunkban; mennyi önmegtartóztatást, szelidséget és emberséget visz abba bele; mennyire fenntartja bennünk a tisztességet, őszinteséget és igazságérzetet. Sem a philosophiai értelem, sem a művészi és irodalmi művelt-

ség, sem a hűbéri, katonai és lovagi becsület, sem semmiféle törvénykönyv, közigazgatás és kormányzat nem képesek a keresztyénséget e tekintetben pótolni. Görögkeleti, római katolikus és protestáns formáiban még mindig 400 millió emberi lénynek az a hatalmas, nélkülözhetetlen szárny, melylyel az ember fölülelemelkedik nyomorult életén és korlátolt látókörén, mely a türelmen, lemondáson és reménykedésen keresztül elviszi az embert a tiszta vidámságig; mely az önmérséklésen, a lelki tisztaságon és a jóságon túl egészen az odaadásig és áldozatkészségig ragadja. Nincs más, mi megtartat a lejtőn, mi fékezze a csuszmodást, mely hanyatló fajunkat feltartóztatlanul és egész súlyával a mélységbe ragadja. Az ősi evangéliom még mainap is a legjobb segítsége a társadalmi ösztönnek“.

Renan képe a harmadik a jelenkori gondolkozás mesztereinek arcképcsarnokában. Kétségkívül nagy író ez a szellemes francia, de teljességgel nem olyan nagy gondolkozó, hogy a gondolkozás mesterei között foglalhasson helyet. Mert *Renan*, miután előbb, mint fiatal papnövendék, arról álmodozott, hogy Franciaországot a vallással fogja új életre kelteni, majd a tudománnyal, később a tudománnyal szövetkezett demokráciával, azután meg egy arisztokratikus szellemű reformmal akarta nemzetét regenerálni, s — végre hasztalanulnak ítéli ezt az egész vállalkozást. *Renan* végre is az ironikus quietismus és skepticizmus egy nemében talál menedéket: az „atyai és áldó“ *Mefistopheles*hez fordul. Ez a folytonos ingadozás és bizonytalanság nem a nagy, nem az eredeti gondolkozók sajátja. *Renan* eszmedús fő és szellemes, ragyogó író, a ki mindig érdekes, mert páratlan hűséggel visszatükrözendnek lelkében korunk törekvései, kétségei, ingadozásai és csalódásai. *Renan* szerint a természet mélységesen erkölcstelen és a történelem egy óriási botrány, a melynek soha vége nem szakad. Ebben a bizonytalanságban vajjon milyen lesz a gondolkozás magatartása az istenit illetőleg? Vajjon egyszerűen állítani fogja-e mint a deista, ridegen tagadni mint az atheista, vagy hideg egykedvűséggel figyelmen kívül hagyni, mint az agnostikus teszi? *Renan* lelkében az istenség lebegő ködfátyollá foszlik, melyet ő az *eszmény kategóriájának* nevez.

Herbert Spencer méltán foglal helyet a gondolkozás mesztereinek sorában. Mint a tudomány módszerével képezett és fegyelmezett szellem, azok közé tartozik, a kik a mivel foglalkoznak, arra rányomják egyéniségök bélyegét. Kár azonban, hogy *Bourdeau* nem az egész *Spencert* mutatja be olvasóinak.

A mit itt olvashatunk, az csak Spencer társadalmi philosophiája. Spencer a szocializmus legtekintélyesebb és legerősebb ellenzői közé tartozik. Retrograd iránynak tartja, mely ellenkezik a civilizáció haladásával, visszaesésnek a kényszerű munkaközösségbe, mely meggátolja a társadalom igazi szocializálását. A liberálisizmusnak a jövőben az lesz a feladata, hogy megszorítsa a parlamentek hatalmát és növelje az egyéni szabadságot; mert az állam funkcióinak minden kiterjesztése egy-egy lépés hátrafelé. Elsőrendű szocialis érdek, hogy mindenkinek a viselkedése maga után vonja természetes következményeit, hogy az emberek ne érezzék magukat megvédvé lustaságuk, gondatlanságuk ellen, hogy mindenkiben fönntartsuk az előretörékvés, az önsegély (self-help), a személyes tevékenység kultuszát. Spencer egész társadalmi philosophiája energikus felszólalás az egyéni felelősség érdekében és erélyes tiltakozás a szocializmus ellen. „Gonosz vihar pusztít a világon, írja egyik barátjának. Szerintem a szocializmus elkerülhetetlen. Ez lesz a legnagyobb szerencsétlenség, a melyet a világ valaha ismert.“ „Ha madártávlatból nézzük a dolgokat, az egyre erősödő szocialista izgatás annak a hatalmas történeti fejlődésnek egyik epizódja, mely a rabszolga, a nő és a jobbágy fölszabeditásával kezdődött s mely a munkástömegek fölszabeditásában folytatódik. A világ azelőtt az előkelőkért fáradozott, most az uralkodó demokrácia ezt az előkelő kisebbséget akarja legyőzni és feláldozni.“

Nietzsche képe, melyet Spencer után rajzol Bourdeau, elég teljes és találó. „Nietzsche a leggősebb arisztokrata szellem, a kit csak képzelhetünk.“ Az emberiséget két fajra osztja, melyeket mély örvény választ el egymástól. Egyik az előkelők, a nemesek kised csoportja; ezek az akarát, a cselekvés emberei, az individuálisták, a nagyratörők, a kik érzik, hogy parancsolásra, uralkodásra és alkotásra születtek. Másik az együgyűek nagy tömege, a teherhordó állatok nagy sokasága. Eszménye: az *emberóriás*, az *Übermensch*. Ennélfogva az emberiségnek az a célja, hogy kiváló embereket hozzon létre, hogy föláldozza nekik a tömeget, hogy szabad tért nyisson a kiválóak érvényesülésének, a kiket Nietzsche felszabadít minden törvény és minden szabály alól. A társadalom erősei, titánjai, emberóriásai „túl az erkölcs határán“ feltétlen egoizmusban élnek. Nem kell nekik sem vallás, sem család, sem semmiféle tekintély. Istenben és az istenességben Nietzsche minden rossznak a megtestesülését látja. A keresztyénséget megveti és utálja. Ez a rabszolgavallás, ez az aszketizmus, a felebaráti szeretet, könyörületesség, alázatosság és lemondás

vallása megcsonkította az ember legnemesebb ösztöneit s helyükbe hamis erényeket állított. A keresztyénség satnyulás. Jézus egy dekadens zsidó, kinek evangélioma a világot óriási kórházzá változtatta, a mely betegektől és betegápolóktól népes.“ De az emberóriásnak éppen ilyen teher az állam is, melynek célja: „elállatiasítani a tömeget, elfojtani minden önállóságot, minden erős akaratot, minden személyes erőt. Az állam ellensége a civilizációnak s csak abban az esetben hat jótékonyan, ha oly zsarnok kezébe kerül, a ki antiliberális egészen a gonoszságig, a ki diktátor“. Ezért Nietzsche rajongó bámulója Caesarnak és Napoleonnak. Végre az Übermenschnek le kell ráznia a család, az asszony igáját is. Nem kell a női nemtől, ettől a perfid macskafajtól, egyebet kívánni, mint gyönyört és szép gyermeket. A kiváló nő éppen utálatos, leginkább pedig George Sand, „e körmölő tehén, az ő tintától fölpuffadt tőgyével“. Nietzsche halomra dönti az egész szellemi hierarchiát. Darwint középszerű tehetségnek tartja, Kantot képmutatónak, Spinozát méregkeverőnek. Híres könyvét, a Zarathustrát, a „kivételes emberek evangéliomá“-nak, a „titánok bibliá“-jának nevezi s itt ekként avat be az erősek törvényébe: „Ne kiméld a felebarátodat. Őrizkedjél a jó embertől . . . Ne hidd, hogy nem szabad lopnod, nem szabad házasságot törnöd . . . Légy kemény, mint a gyémánt . . . Korlátozást, megbánást ne ismerj . . . Tudd meg, hogy semmi sem igaz s hogy minden szabad, kivéven a gyöngeséget, akár bűn akár erény legyen a neve“. — Ezt a szertelen, őrzöngő és a végén is megőrült elmét elég jól fotografálja a szerző.

Végül még *Tolsztoj*, *Ruskin* és *V. Hugoról* ad pillanatnyi felvételt Bourdeau. Tolsztoj merő ellentéte Nietzschének. Ő a betegápolók és beteghordozók s a genfi kereszt morálját hirdeti, a kik felemelik az elesetteket, bekötözik a sebesültet s a kiknek résztvevő lelke azt szeretné látni, hogy az emberek, a helyett hogy rúgják, marczangolják, szeretnék és segítenék egymást. Ruskin a szépség vallásának apostola, a ki a szépség kultuszának szentelte életét s a művészetekkel akarta javítani és boldogítani az emberiséget. V. Hugo szertelen és mértéktelen író. A lelkek titka sohasem sokát föl előtte teljesen. Csak bámulatot akart kelteni. Ez sokáig hatalmában volt. „A hangok és színek mámorában élt s velük csábította el a világot. Nagy vizionárius és páratlan művész.“

Ily szellemben és modorban ír Bourdeau a jelenkori gondolkozás mestereiről. A mesterek kiválogatása nem éppen szerencsés, írói arcképek megrajzolásában sok az elnagyolt, csak odavetett vonás s így a B. fényképezése nem elég hű

és nem teljes. De azért a könyve eszméltető, érdekes és tanulmányos olvasmány, melyet csinos magyar ruhába öltöztettek a fordítók.

F.

Csiky Lajos: Vasárnapi és ünnepi imádságok. Debreczen, 1907. Hegedüs és Sándor kiadása, 373 lap, ára kötve 7 korona.

Csiky Lajos, debreczeni theologiai tanár, nagyon termékeny imádságíró. Írt már imádságot a nép számára (Hit, remény és szeretet), a nők számára, az ifjúság számára, sőt a fegyenczek számára is. E magánhasználatra szánt imádkönyvek mellé most egy vaskos kötet templomi imádságot írt a fenti cím alatt, mely a Hegedüs és Sándor czég kiadásában a napokban jelent meg Debreczenben.

A könyv keletkezését, beosztását és módszerét illetőleg az Előszóban következő tájékozás olvasható a szerző tollából:

„Itt Debreczenben, mint fogházi lelkész, mikor csak itthon vagyok, kivétel nélkül minden vasárnap és ünnepnapon hirdetem Istennek ígését, tehát imádkozom is; ha vidékre megyek, a lelkész uraktól el szoktam kathedrájukat kérni, hogy én tarthassam meg az istentiszteletet: így el lehet gondolni, hogy csaknem negyedfél évtized alatt jól felszaporodhatott fentjelzett alkalmakra való imádságaim száma. Ezeket szedtem most össze, simitgattam meg és sok újjal pótolva, imé, kiadom e terjedelmes kötetben.

Kevés hozzájok a mondanivalóm.

Mindenik előimádság mellé odatettem az annak megfelelő utóimádságot is, a mivel könyvem könnyebb kezelhetőségét mozdítottam elő. Vasárnap délutánra kevesebb imádságot írtam, mint délelőttre, abból az okból, mert lelkészeink egyik része vasárnap délután, egyházi törvényeink értelmében, kátémagyarázatot, másik része pedig inkább biblíamagyarázatot tartván, ezekhez az ilyen könyvbe fölvehető, inkább általános hangú imádságok csak kevésbé alkalmasak. Tekintettel voltam arra, hogy hazánk némely vidékein még mindig három napon át tartják főünnepünket; hogy egyes helyeken advent első vasárnapján is kiosztják az úrvacsorát: tehát e tekinteteknek megfelelő imádságokat is közlök. A kinek nincs rájuk szüksége, az egyszerűen mellőzi azokat.

Tudom, hogy imádságaimban egyesek kifogásolják azok rövidségét. Én jobban szeretem az inkább rövid, mint az inkább hosszú imádságokat, s jól tudom, hogy ebben az igen nagy többség egyetért velem. Különösen ott rövidek imádsá-

gaim, hol azok egy különben is hosszú liturgiának, például az úrvacsoraosztásnak társai, s ott, például délutánonként, hol egy rövid felfohászkodás jobban esik minden léleknek, mint a sokszor erő és igazság nélkül való hosszadalmas es-deklés.“

Az imádságos könyv tartalmáról tájékoztatást nyújt a tartalomjegyzék. I. Közönséges vasárnapi imádságok; a) reggeliek, egyházi beszéd előtti és utáni 20—20 imádság; b) délutániak, egyházi beszéd előtti és utáni 12—12. II. Évszaki vasárnapi imádságok: a) téliek 4—4, tavasziak 4—4, nyáriak 4—4, ősziak 4—4, egyházi beszéd előtti és utáni alkalomra. III. Ünnepi imádságok: adventiek, mind a négy vasárnapra 1—1; karácsonyiak, három ünnepnapra 2—2; újéviak szintén 2—2, virágvasárnapiak szintén 2—2, nagypéntekiek 2—2, husvétiak háromszor 2—2, áldozócsütörtökiek 2—2, pünkös-diek három napra 2—2. IV. Ünneppalkalmi imádságok: újév első vasárnapján 1—1, farsangi vasárnapokra 4—4, bűnbánati vasárnapokra 4—4, úrvacsoraosztó ünnepnapokra a bőjti, újkenyéri, újbori és adventi alkalomra 1—1, az úrvacsoraosztás délutánjára 6—6, óév utolsó vasárnapjára 1—1, reformáció vasárnapjára 1—1, templomszentelésre 1—1, lelkész beköszö-nése alkalmára 1—1, lelkész kibúcsúzása alkalmára 1—1. V. Betegekért, különböző korú betegekért 6 imádság.

Ebbe a gazdag keretbe Csiky az ő ismeretes modorában és szellemében legjobb tehetsége szerint igyekezett tartalmitól minél több kenetet, hitbeli melegséget és vallásos erőt önteni, alakilag minél formásabb és bibliásabb nyelven vezetni a lelkeket Istenhez. Használható, alkalmas imakönyv.

A könyv kiállítása nagyon csinos. Jó öreg betűivel, tiszta nyomásával a gyengébb szemű lelkészek is használhatják. Megfelelő izléses kötésben 7 K az ára.

A budapesti Bethlen Gábor-Kör Emlékkönyve. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor nyomása. 180 lap, ára füzve 3 korona.

Az 1901-ik évben Budapesten az egyetemi és főiskolai protestáns ifjaktól alakult Bethlen Gábor-Kör Emlékkönyve fekszik előttünk. Ez az Almanach nem egyszerű irodalmi csemege, mert nemcsak a műzsák csevegnek, de eszmék sorakoznak a lapjain. Nagyok szólnak itt a kicsinyekhez, viszont kicsinyek kérnek meghallgattatást a nagyoktól. Az apák bölcsessége a férfiú tömör kevésszavúságával jelöli meg az emléklapokon, a fiak számára a boldogulás igazságait; a fiak pedig

hosszú sorok szabad lángholásával felelik, hogy megértették a jó tanácsokat s az intelmek szellemében kívánnak élni és cselekedni. Bethlen Gábor zászlaja alatt e három ideálért dolgoznak: *Istenért, hazáért, ifjúságért.*

Kétségkívül nagy szükség van rá, hogy Budapest művelt protestáns ifjúságát testvéri kötelékbe fűzzük, szervezzük és megtartsuk a protestantizmusnak. A protestáns egyház ugyanis felsőbb tanulmányokat folytató ifjúságával, kikből a jövődöbeli vezető férfiak táborozza, sajnos, csak akkor foglalkozik komolyan, midőn az még a középiskola fegyelme alatt áll, azután pedig akkor, a mikor az egyháznak adófizető alanyává lesz. Az ifjúság közbeeső 18—24 éves kora, mely rendszeren az ifjú tevélygés, gyakran az eltévelyedés időszaka, az egyház irányító hatása nélkül múlik el. Vannak ifjak, kik az erkölcsi, vannak, kik a szellemi eltévelyedés ingoványára kerülnek; s vannak, a kiket az egyedülállás és szegénység árvasága juttat mindkét nemű eltévelyedés lejtőjére. A Bethlen Gábor-Kör az egyházi gondozás e hiányát akarja pótolni, midőn Budapest főiskolai ifjúságát a vallásosság, hazafiság és jótékonyosság égíse alatt igyekszik tömöríteni. Erre a körre az a magasztos hivatás vár, hogy pótolja a családi tűzhelyet s harangzúgásnak szavával hívogassa Isten házába a megkísértetteket, a veszendőket, a lélek amaz ifjú bujdosóit, a kik a modern kor zagyva eszmeáramlatainak és erkölcsi kísértéseinek védtelen prédái.

Ám a mily szép és hasznos e kör tevékenysége, éppen oly bizonyos, hogy a művelt protestáns társadalomnak, az egyház vezetőinek és felnőttjeinek sokoldalú támogatása nélkül rendkívül nehéz, csaknem lehetetlen. Az ifjúságot támogatnunk kell szellemileg és erkölcsileg, hogy folytonosan érezze, hogy nem áll egyedül, hogy vigyáz reá és örködik fölötte egyháznak és nemzetének segítő és emelő szeretete. Az ifjúságot támogatnunk kell anyagilag és társadalmilag, hogy az evangéliumi önnnevelés nélkülözhetetlen természeti és anyagi eszközeivel is rendelkezhessék. Ezekre a czélokra alkalmas út és mód az Emlékkönyv kiadása, mely ha egyházunk és társadalmunk tehetősebb elemeihez eljut, lehetetlen, hogy nemes törekvéseivel cselekvő rokonszenvet és hatályos támogatást ne ébresszen.

Az Emlékkönyv tartalma három csoportra oszlik. Az I-ső a Kör ismertetésével foglalkozik és néhány rövidebb emléksort tartalmaz jelesebb egyházi férfainktól. A II-dikban hosszabb emléksorok olvashatók szintén tekintélyes hitfeleinktől. A III-dikban költemények, rajzok, aforizmák olvashatók. Nevezetesen:

I. 1. Bethlen Gábor arcképe. 2. Bevezető hangok. Írta Maday Gyula. 3. Tiszteletbeli tagok névsora. 4. Alapító tagok névsora. 5. A Bethlen Gábor-Kör története. Írta dr. Gyökössy Endre. 6. Zsinati határozat. 7. Miért írta fel a protestáns ifjúság Bethlen Gábor nevét zászlajára. Írta dr. Miklós Elemér. 8. Emléksorok. (Scholtz Gusztáv, dr. Darányi Ignác, dr. Bókay Árpád, Kovácsy Sándor, Irsay József). 9. Körünk segítő munkája. Írta Torday Géza. 10. Emléksorok. (Herczeg Odescalchi Gyuláné, Antal Gábor, Hegedüs Sándor [2 darab], Lánczy Leó.) 11. A protestáns ifjúság szerepe az általános ifjúsági életben. Írta Oláh Gábor. 12. Emléksorok. (Kun Bertalan, Zsilinszky Mihály, Vécsey Tamás, dr. Masznyik Endre, Bakó József). 13. Körünk belmissziói munkája. Írta Barsy Károly. 14. Emléksorok. (Gyurácz Ferencz, gróf Tisza István, Bernáth István, B. Papp István, Széll Kálmán). 15. Körünk pénzügyi forgalma. Írta E. Szabó Dezső. 16. Emléksorok (Kiss Áron, Sárkány Sámuel, Dávidházy János, Molnár Viktor). 17. Protestáns egyház és protestáns ifjúság. Írta Veress Jenő. 18. Emléksorok. (Mezőssy Béla, Wágner Géza, Révész Kálmán, Ádám Kálmán).

II. 1. A Bethlen Gábor-Kör. Írta dr. Illosvay Lajos. 2. Bethlen Gábor-Szövetség. Írta dr. Szabó Aladár. 3. Mi a protestáns ifjúság kötelessége? Írta dr. Baltik Frigyes. 4. Túl a Kárpátokon. Webster James. 5. Az élet vize. Írta dr. Erdős József. 6. Emlékiül nemcsak a könyvbe, de a szivekbe is. Írta Vojtkó Pál. 7. Óvakodjunk az idegen istenektől. Írta dr. Csuday Jenő. 8. Régi zászló, új igék. Írta dr. Lánczy Gyula. 9. Erőszak és lélek. Írta dr. Baltazár Dezső. 10. Miért kell a Bethlen Gábor-Kör? Írta br. Feilitzsch Artur. 11. Ki a példakép? Írta Bányai Sándor. 12. Rómából. Írta Forgács Gyula. 13. Ne sajnáljuk filléreinket. Írta Torday Lajos.

III. 1. Imádság a hazáért. Pósa Lajos. 2. Egy fiúnak a fele. Mikszáth Kálmán. 4. Buborék. Lévy József. 4. A zászló. Rákosi Viktor. 5. A fájdalomból. Szabolcska Mihály. 6. A vén Tógyer és a körtefa. Gaál Mózes. 7. Intés. Vargha Gyula. 8. A legátus. Lamperth Géza. 9. A bimbós majoránna. Farkas Imre. 10. Forradalom reggelén. Ritoók Emma. 11. Harangszó. Pósa Lajosné. 12. Aforizmak. Wallis A. S. C. 13. Krisztuskép. Hegedüs István. 14. Karácsonyi gondolkör. Benka Gyula. 15. A kolduslányka bibliája. K. Tóth Kálmán. 16. Bethlen, mint példakép. S. Szabó József. 17. Ecce homo. Zábrák Dénes. 18. A hit és babona. Csiky Kálmánné. 19. Ugarolás. Bodor Aladár. 20. A fénybe fojtott humanitás. A társadalmi óvatosság. Garzó Gyula. 21. Timotheus. Baja Mihály. 22. Fehér lovon az éjszakába. Ifj. Mórlicz Pál. 23. Luther. Gyökössy Endre.

24. A munkáról és a tudományról — az ifjúságnak. Ifj. Kelemen Móricz. 25. Husvétii üdvözlét. Maday Gyula. 26. A „dárdás”. Gulyás József. 27. Bethlen Gábor. Oláh Gábor. 28. Az 1901—1907. évi tisztikar.

A közlött tartalom ékes bizonyysága annak, hogy ebben az Emlékkönyvben szellemi találkozt ad egymásnak a magyar protestáns világ és annak ifjúsága.

A Bethlen-Kör nemes ügyének előmozdítása céljából melegen ajánljuk a csinos kiállítású Emlékkönyv megszerzését. Megrendelhető Budapesten, a Bethlen Gábor-Kör elnöksége útján, VIII., Szentkirályi-u. 22, I. 23.

Révész Kálmán: Magyarország egyházi viszonyai. (*Ungarn kirchlich-statistisch.*) Megjelent a Herzog-féle „Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche” 3-ik kiadása XX-ik kötetének 235—245. lapján.

E Realencyklopädia a német prot. theol. irodalom egyik monumentális műve, a melynek méltó adaléka a korábbi kiadásokban Révész I. és Balogh F., s az utóbbiban „Ungarn” czím alatt Révész K. gondosan készült el és adataiban a legújabb időkig teljesen megbízható jeles és tartalmilag szinte súlyos cikke. Még az anabaptistákra vonatkozó legújabb miniszteri rendeletet is feldolgozta a tőle megszokott alaposággal és történeti tárgyilagossággal. Sorra egymásután közli a derék tanulmány a főbb forrásokat, majd országunk nemzetiségi, iskolaügyi és vallási viszonyait, a két fundust, a kath. autonomia kérdését, a gör. kath. egyesült s nem egyesült keleti egyházakat nemzetiségek szerint csoportosítva, hogy aztán a protestáns és egyéb akatholikus egyházak és vallásfelekezetek ismertetésére térhessen át. Történeti alapon indulva bemutatja a mai magyar és erdélyi szász evangélikus, református és unitárius egyházat, a nazarénusokat és baptistákat s az izraeliták vallásfelekezetének kettős alakzatát. Különös melegséggel, pontos statisztikai adatokkal kísérve ismerteti a felekezeti oktatás ügyét s különösen a protestánsok óriási iskolaügyi áldozatkészségét a nép-, közép- és felsőbb iskolák fenntartásában és fejlesztésében. Végül „Kirchliche Leistungen” czím alatt tájékoztatja a német olvasóközönséget a két protestáns egyház jótekonycélú intézményeiről és tudományos irodalmi munkásságáról, egészen találóan azt mondván, hogy a szigorúan tudományos theologiai irodalom művelése az irodalmi társaságokban nagyobbára a német és angol egyetemeken továbbtanult theologiai akadémiai tanárok kezébe van letéve. Hálás

köszönettel és elismeréssel adózunk a szorgalmas szerzőnek e szép tanulmány megírásáért s ily előkelő helyen való megjelenéseért. Méltó társa ez a Dévay B. Mátyásról szóló s ugyanott megjelent kiválóan szép tanulmánynak. Bárcsak többen is követnők protestáns egyházi és irodalmi életünknek a külföldön való ismertetésében. Protestáns egyházi és nemzeti irodalmi czélt szolgálunk ezzel egyaránt.

Sz. M.

Nielsen Frigyes: A keresztyén egyház történetének vezérfonala. Dán eredetiből fordította *Szeberényi Lajos* Zs. békéscsabai evang. lelkész. A Luther-Társaság kiadása. Budapest, 1907. Hornyánszky V. nyomása. 234 lap. Ára füzve 2 K.

Dr. Nielsen Frigyes, előbb kopenhágai theologiai tanár, most Aarhus püspöke, a skandináv protestantizmus legjelesebb történetírója, ki több egyháztörténelmi munkát irt. A kézalatti mű rövid összefoglalása a szerző több kötetes nagy egyháztörténelmi munkájának s ebben a rövidített alakjában immár öt kiadást ért. Ezt a kisebb egyháztörténetet fordította le Szeberényi és adta ki a Luther-Társaság.

Fordító és kiadó jó munkát végeztek ez egyháztörténelmi mű kiadásával. Először azért, mert ez a könyv pozitív evangéliumi szellemben van írva. Szerzője hisz az isteni kijelentésben és Jézus Krisztus valóságos istenfiúságában. Ezért a könyvben élet- és erőteljes keresztyén szellem léktet, mely helyes keresztyén érzékkel tudja feltüntetni a valódi keresztyén szellem és egyház életét a történelem folyamán. Élet és melegség van a könyvben, melyből tanulni és épülni lehet. Másodszor azért is nyereség e könyv megjelenése irodalmunkban, mert a nálunk csekély számban levő népszerűsítő egyháztörténelmi irodalmunkat gazdagítja. Nem tankönyv, nem is tudós és kritikai egyháztörténelem, hanem egyszerűen népszerű egyháztörténelem; de azért sokat tanulhatnak belőle theologusok és nem-theologusok, a mennyiben a keresztyén szellemi vallási és erkölcsi gazdagságát, az evangéliom élet-nemesítő és társadalomjavító erejét kiváló érzékkel tudja felüntetni.

Egészséges iránya és evangéliomi keresztyén szelleme mellett előnye e munkának a színes, jellemzetes előadás, mely ritka ügyességgel tudja kitüntetni mind az egyének és irányok, mind a tanok és intézmények jellemző vonásait. Talál idézeteket közül a nagy egyházi alakok mondásaiból, jelszavaiból. Így pl.: „Két dolog szükséges, hogy a Szentírást megérthessük: tanulmány és imádság“ (Origenes). „Nekünk nem

a kornak, hanem az Úrnak kell szolgálnunk“ (Athanasius). „Úgy éltem köztetek, hogy tovább is élhetnék szégyenkezés nélkül; de a haláltól sem félek, mert van kegyelmés Urunk“ (Ambrosius). „A Szentírás mélysége oly nagy, hogy naponként tovább haladhatnék ismeretében, még akkor is, ha gyermekkorom óta a legnagyobb nyugalomban, a legnagyobb hévvel és a legigazabb lelki odaadással csak ezt olvastam volna“ (Augustinus). „Mindazt, a mit Isten nekünk a saját szükségleteinken felül adott, tulajdonképpen nem nekünk adta, hanem csak ránk bízta, hogy fordítsuk a szűkölködők javára“ (Augustinus). „Tedd házadat templommá, mert számolnod kell családod és cselédeid üdvösségéről“ (Chrysostomus). „Róma az egyház anyja, nem pedig annak ura. Szent Péter feladata, hogy mint az anya gondoskodjék az egyházzal és ne akarjon a felett uralkodni. Jobban félek a pápai uralomvágytól, mint a méregtől és kardtól“ (Szent Bernát). „Ha a mennyei otthon lángja kigyúlad bennünk, nem érezzük a hideget.“ „Ne kívánjatok többet, mint a mennyi ételre és ruhára szükséges, mert a mi ezen felül van, azt a szegényektől lopjátok el.“ „Mindig vidám arcot mutassatok, mert Isten emberének bensőleg kell szomorkodnia a bűnei felett.“ „A mi kiváltságunk, hogy ne legyen semmi kiváltságunk, hanem mindenkinek engedelmessédjünk és magunkat kisebbeknek tartjuk másoknál“ (Szent Ferencz). „Ez az olasz ökör (Aquinoi Tamás iskolai gúnyneve) meg fogja hódítani egykor még az egész világot. mivel az egész világ visszhangozni fogja az ő tudományát“ (A. Tamás egyik tanárának a jóslata). „Úgy kerültél a pápai székre, mint egy róka; úgy fogsz uralkodni, mint egy oroszlán; de aztán úgy fogsz meghalni, mint egy kutya“ (Jóslat VIII. Bonifaciusról). „Avignonban ordít a Minotaurus, de ebben a labirintban nincs Ariadne fonál. Csak arannyal lehet megfélekezni a szörnyet, csak azzal lehet hozzá bejutni. Arannyal meg lehet nyitni a mennyet, aranyért meg lehet venni a Jézus Krisztust“ (Petrarca). „Úgy fognak egymás feje fölött röpködni, mint a nyári madarak és határozataik olyanok lesznek, mint a pókháló“ (Husz János a konstánczi zsinat tagjairól). „Ima és csendes elmélkedés által könnyebben megtaláljuk az Istent, mint tudományos vitatkozás által... A mily mértékben szeretjük az Istent, olyan mértékben ismerjük meg őt... A szeretetben bírjuk az Istent és a szeretet által ismerjük meg őt, mert az Isten szeretet“ (Mysticusok). „X Leo pápa vígan mulatott, míg hivatásának dolgait Szent Péterre bízta“ (Erasmus). „Erasmus le tudja leplezni a rosszat, de nem tudja föltárni a jót s nem tud bennünket az ígélet földére vezetni“

(Luther). „Az Úr azért bizta reá (Szent Péter utódjára) a nyáját, hogy azt zöld mezőkön legeltesse, nem pedig, hogy azt megnyirja“ (Vyclef). „Nem akarom, hogy az evangéliomért erőszakkal és gyilkolással harcoljanak. A világot az ige győzte meg. Az egyházat az ige tartotta meg, az igének kell azt lábra állítani is.“ „Jó cselekedetek nem teszik az embert jóvá és kegyessé; de a jó és kegyes ember jó cselekedeteket művel“ (Luther). „A keresztyénség nem egyéb, mint Isten kegyelme által biztosított élet. Krisztust ismerni annyi, mint ismerni a jótéteményeit“ (Melanchton). „A tan az egyház lelke, de a fegyelem annak idege és ezzel egyesítettnek a test tagjai. Fegyelem nélkül nincs polgári társadalom, nincsen család. Egyházi fegyelem nélkül nincs egyház“ (Kálvin). „Ha valami fehér, de az egyház azt mondja, hogy fekete, nekünk is feketének kell azt tartanunk“ (Jezsuita jelszó). „A mi Urunk Jézus szegény király lenne, ha a kegyelem országának nem volnának más tagjai, mint a kik az úgynevezett lutheránus egyház szűk határáiban élnek“ (Spener). „Húsz esztendő mulva nem lesz a keresztyén Istennek még egy öreg embere sem“ (Voltaire). „Úgy jövünk be, mint a bárányok és uralkodni fogunk, mint a farkasok; de kikergetnek bennünket, mint a kutyákat és mi visszatérünk, mint a sasok“ (A jezsuiták magukról).

Ezek az idézetek nagyon élénkítik e különben is színesen, elevenséggel írott népszerű egyháztörténetet, melynek magyar fordítása is kielégítő, de magyarság és folyékony-ság szempontjából, sajnos, nem kifogástalan. Am azért e nem elég magyaros öltözet mellett is Nielsen egyháztörténete nagyon jó népszerű egyháztörténet, a melyből sokat lehet okulni és épülni. A könyv kiállítása csinos, nyomása tiszta, ára jutányos.

Sz.

Prohászka Ottokár: Modern katolicizmus. Budapest, 1907, a Szent István-Társulat kiadása, 71 lap, ára 1 K.

A Szent István-Társulat a folyó évben külföldi mintára a hitvédelmi füzeteknek oly sorozatát nyitotta meg, melyben a hitgazságoknak a tudomány vivmányaival való összhangját kívánja a művelt közönségnek bemutatni. Ennek a kiadványsorozatnak első füzeté a Prohászka „Modern katolicizmus“-a.

Prohászka, a korábbi theologiai tanár, s most székesfehérvári püspök, a magyar klérus legtanultabb, legelokven-sebb és legtevékenyebb tagjainak egyike. Ír, prédikál, szónokol, agitál, a hol csak szerét ejtheti. Nagy irodalmi, szónoki és társadalmi tevékenységének ez a vezérelve: „Teljesen keresztyén alapon állni a hit és erkölcs dolgában, de a XX. szá-

zad kulturvilágában élni“. Értsük meg, mondja, értsük meg a helyzetet s állítsuk bele a keresztyénséget a kulturvilágba. Kössük össze a természetet a természetfölötti világgal, a szabadságot a tekintélylyel, a földi czélokat az örök czállal. Ne rögzítsük az örvényeket, hanem építsünk rajtuk hídakat. Ne hegyezzük ki az ellentéteket az egyház és a kultura között s ne azonosítsuk a kultura művét a hitetlenséggel; hanem tartsunk feléje és segítsünk a modern kulturában ki nem elégitett lelkeken igaz, mély hittel, pünkösdi hitünk őseréjével és melegével. Túlemelkedünk hitünkben s reményünkben a természetben, de ugyanakkor élénk összeköttetésbe lépünk étellel, tudománnyal, kulturával, hogy ne álatag passzivitásban, hanem gyakorlati aktivitásban éljük át a keresztyén életet. Ezt a harmonikus felfogást kell kidolgozni és közvéleménynyé emelni. Mi művelt, fejtett vallásosságot sürgetünk.

Tehetségeinkkel és ösztöneinkkel benn állunk a világban s érvényesülnünk kell. Ki kell a tehetségeinket fejlesztenünk, vagyis jó, ha sokat tudunk, minél többet, ez a tudomány. Alakítanunk kell a világot gondolataink, eszményeink szerint, ez a technika s a művészet. Jót kell tennünk s nemesen élnünk, ez az erkölcs. A végtelen Istennel, urunkkal s atyánkkal viszonyba kell lépünk s nemcsak nemesen, de istenileg kell élnünk, ez a vallás. Négy eleme a belső világnak; négy szeráf szárnya a léleknek. Mind a négynek össze kell fognia, hogy gazdagon s szerencsésen alakíthassa az életet. Tudni, ismerni kell az igazat, alakítani a szépet, gyakorolni a jót s átélni az Istent. Nem szabad ezeket egymástól elszakítani, sőt még elszigetelni sem. Ha elszakítjuk, életet rontunk; ha elszigeteljük, lelket bénítunk.

Ha a történelemhez fordulunk, ugyanarra a belátásra jutunk, hogy nem szabad az emberi életet elszegényíteni s elhervasztani a profán kultura kizárólagosságával. A vallásos, az istenes élet az emberiségnek legmelegebb árama. Titáni, daemoni harcokban akarták kipusztítani. Égették, mint fekélyt s megvetették, mint szellemi inferioritást. A kritikának és a gúnynak étető savával öntözgették... Óh vak filozofusok és kontár kulturférfiak! A léleknek világtörténelme egy nagy térdrehullás, egy nagy konfesszió, mely azt vallja: Uram, nem menekülhetünk el tőled. Annyi a szöktetőnk, a csábítónk, a kerítőnk s lelkünk mégsem szabadul ki öleléseidből. Magadéink teremtettél, óh Uram, s a mi lelkünk mindaddig nyugtalan, míg benned meg nem nyugszik!

Ilyen emelkedett szellemben hirdeti, magyarázza, ajánlja Prohászka a katholicizmust. A régi hitet ajánlja új mód-

szerrel, új fegyverzetben, új alakban. Modern ebben a katholicizmusban nem a tartalom, hanem a ruha, az öltözet, a megjelenési alak, a mely valóban tetszetős, újszerű, tehát modern. Prohászka modernizmusa e szerint nem a legújabb pápai encyklika által oly élesen elítélt modernizmus, mely dogmák modernizálását sürgeti a katholicizmusban. Prohászka a katolikus eszmék és törekvéseknek csak a kezelését, hirdetését, propagálását kívánja modernizálni.

A füzetben kilencz rövid beszéd olvasható, abban a szelvényben, mely a fenti közleményekben megnyilatkozik. E beszédek: Modern apostolság. Öntudatos vallásosság. A művelt katolikus hitbeli s erkölcsi eredője. A kultura sajátos értékei. Munka és vallás. Tudományos kérdések. Egyházas érzületünk. Ethikai reformtörekvések. Klerus — laikus.

Eszméltető, termékenyítő és tanulságos dolgok; olvasásra és gondolkozásra méltók.

Vasadi Balogh György: Való és kigondolt történetek.

Mezőtúr, 1907. 107 lap, ára füzve 2 korona, megrendelhető a szerzőnél Mezőtúron.

A fiatal szerző a mezőtúri ref. főgimnázium tanára, a ki, úgy látszik, lelke természetének első zsengejét mutatja be e csinos kiállítású füzetben. Komoly és szórakoztató elem egye-sül e történetekben, melyek két részre oszlanak. Az első rész Bocskay István működését ismerteti, a második részben „kigondolt történetek“ czim alatt öt kisebb elbeszélés és két költemény olvasható.

„Bocskay és a bécsi béke“ czimű való történet Bocskay működését és a bécsi békét ismerteti. Rövid, de korhű és élénk történeti előadásában a tanulmány mellett van jellemző erő és írói hivatottság.

A kigondolt történetek között legtöbbet ér „A gályarab“. Azt beszéli el, hogy Orosz Máté bényi prédikátort boldog családi köréből, hazafias és buzgó református papi működéséből hogy hurczoltatja az eperjesi börtönbe és hogy ítelteti gályaraságra a hiéna Caraffa, de hosszas szenvedés után hogy kerül haza boldog családja és gyülekezete körébe a hőselkű, hithű prédikátor. A többi történetek inkább csak rövid, de színes rajzok, a melyekből fel-felesillan egy-egy röpké eszme. A versekben („Kurucz búcsú“, „Hét esztendő után“) van hangulat és eléggé formás az alak.

b) Külföldi irodalom.

Haering Th.: Der christliche Glaube (Dogmatik).
Calw & Stuttgart (Calwer Verlagsverein) 1906. 616 lap. Ára
kötve 9 márka.

Szerzőnk Ritschlnek, a hires göttingai hittudósnak egyik leg-híresebb tanítványa és Ritschl azon követői közé tartozik, a kik jeles elméleti hittudósok és kiváló gyakorlati egyházi férfiak.

Előszavában a hittani irodalom tekintetében Luthardt és Kafftan s a bibliai tananyag értékesítésére nézve Hackenschmidt dogmatikájára utal.

Egy rövid bevezetésben (7—20. l.) a hittan fogalmával, a keresztyén hit s a modern tudat egymáshoz való viszonyával és a hittan felosztásával foglalkozik. A hittan „a keresztyén hit tudományos előadása“, vagy másszóval „a dogmák egységes, összefüggő kifejtése“. Mint „a hitnek rendszeres tudománya“, a modern tudatnak nem egy alakjával szemben találja magát, a melylyel szemben „az örökkévaló evangélium hitigazságainak ismeretével“ kell védekeznie. A dogmatikát (s az etlikát is) tehát megelőzi az apologetika. Mint tudomány két főrésze oszlik, ú. m. a keresztyén hit megalapozására és kifejtésére. Az elsőnek tárgya a keresztyén vallás lényegének és igaz voltának kimutatása; a második a szorosan vett hittani rendszert fejti ki. A hitrendszernek tárgya a Krisztusban megjelent isteni kijelentés. E kijelentés — mondja Ritschl-el egyezőleg — forrása, normája és alapja minden keresztyén hitismeretnek.

Műve első vagy alapvető részének vagyis a keresztyén hit apologetikai megállapításának czíme: „A keresztyén hit és annak ellenei“ (23—195. l.). E résznek három szorosan összefüggő kérdése a keresztyén vallás lényege, igazsága és a keresztyén hittan normája. A keresztyén vallás lényegének ismertetésénél behatóan foglalkozik a vallásnak tárgyi (istenfogalom, életszükséglet, odaadás, kijelentés) és pszichológiai oldalával, különösen meggyőzően fejtegetve a vallásnak a tudományhoz, művészethez és erkölcsiséghez való viszonyát, s a szakasz végén bő vallástörténeti alapon tárgyalja a vallás eredetének kérdését.

A keresztyén vallást tökéletes isteni vallásnak tartja, a melynek minden más vallással szemben való jellemző sajátja abban van, hogy benne a tartalmi (istenországa) s az alaki elv (kijelentés) teljesen egy és ugyanaz. „Jézus maga az evangélium, kinek vallása és személyisége egymástól elválaszthatatlan“, mondja Harnack-al szemben, ki szerint „csak az atya és nem a fiú a való az evangéliumba“. A szakasz végén mesteri rajzát adja a római katolikus és protestáns keresztyénség mélyreható hittani különbségének. „Katholikus és protestáns egyháznak alapjában véve eltérő felfogása van a keresztyénségről. Az üdvjő, az istenfogalom, az embernek Istenhez való viszonya és Jézus megváltói személyisége egészen más a katolicizmusban és más a protestantizmusban.“

A „keresztyénség lényege“ után a „keresztyénség igazságának“ bizonyítására tér át a szerző. Apológiája a hit és tudás tengelye körül forog. A keresztyénség története a szerint oszlik két nagy részre, a mint a hit a tudás vagy a tudás a hit fölött dominál. A valódi apologetikának gyökerei az evangélium legfőbb értékének s Krisztusban megjelent legfőbb valóságának egységes felfogásában rejlenek. Itt behatóan ismerteti a reformáció, Kant, Schleiermacher, a közvetítő, liberális, bibliai és Ritschl-féle theologia s legújabbban a vallástörténeti módszert követő theologusok (p. o. Tröltzsch) apologetikáját, annak beigazolását, hogy a keresztyénség, mint a megváltás s a megszentelődés vallása, maga az igazság. Jól mondja; hogy a tudásnak határai vannak, a melyeknek áthidalása csak a hitnek lehetséges. A hit bizonyító ereje annak szabadságában s a kijelentésben van. A kijelentés szükségessége a vallásnak a valóság iránti vágyában keresendő. A megváltás alapelve a megváltó istenember történeti személyiségétől el nem választható. A kijelentés szellemi és erkölcsi jellegű. A kijelentés lényeges tartalma a bibliai Krisztus és az ő evangéliuma.

Istennek a Jézusban való történeti kijelentése forrása, alapja és normája a mi keresztyén vallásos hitünknek. Minden vallás éltető lelke a kijelentés s Jézusban a legértékesebb valóságként jelentette ki magát a kegyelem istene. Ebben van megadva a keresztyén vallás abszolutsága is egyszersmind. A keresztyénség a személyes kijelentésnél fogva a vallási fejlődés befejezője, az emberi nem összes vallási törekvéseinek és reményeinek teljessége s az emberi sziv minden vallásos-erkölcsi követelményeinek és szükségégeinek kielégítése.

A keresztyén vallás lényegéről és igazságáról szóló apologetikai fejtegetésekből egészen természetesen folyik a keresztyén hitismeret lényege úgy a dogmatika fogalma, mint módszere, normája és beosztása tekintetében. A keresztyén hitismeret lényegileg véve a kijelentés értelmezése, mivel a kijelentés forrása, alapja és

normája minden keresztyén hitismeretnek. A keresztyén hittételek tehát nem csupán kedélyállapotokkal, hanem a kijelentés valóságának: Istennek és az ő Szeretetországának élő személyes elsajátításával azonosak, a mi egyúttal útbaigazító a hit és a tudás viszonyának értékelésére.

A keresztyén hittan normája nem lehet más, mint az Irás, mivel az abban foglalt isteni kijelentés forrása, alapja és normája minden hitismeretünknek. Gyönyörűen rajzolja meg itt az Irásnak hitet ébresztő és fejlesztő erejét s normatív tekintélyét, a melynek okirataiban azonban történetgrammatikai és kritikai alapon különbséget kell tennünk annak eredeti benső vallásos tartalma és kortörténeti jellege között. S ugyanaz irányadó az ó- és újszövetség egymáshoz való viszonyának meghatározásánál is. Sohase feledjük azt, hogy az Irás nem dogmatikai tankönyv, sem káté, sem vezérfonala a kijelentés történetének, sem pedig imádságos könyv. Mint a bitnél, úgy az Irásnál s az abban foglalt kijelentésnél is különbséget kell tennünk annak objektivitása s a személyes Istennel közösségre törekvő szubjektivitása között.

A hittan alapvető részének utolsó szakasza a dogmatikai módszerről szól. Evangélikus egyházunk csak az íráson alapuló dogmatikát ismer, a mint minden keresztyén hitismeret a kijelentés hitbeli értelmezésével, személyes elsajátításával azonos. Másrésztől azonban keresztyén hitről csak ott szólhatunk, a hol erkölcsi akarrattal van dolgunk, a miért is a keresztyén hit s a keresztyén élet egy szervesen összefüggő egész. A dogmatika és ethika tehát folytonosan egymásra van utalva. A hittan felosztása tekintetében Kálvin, Schleiermacher, Schweitzer és Kahn's módszerét követve, az apostoli hitvallás hármas hittárgyát veszi felosztási alapul s a hitrendszer felépítésében külön szól „az Istenben, mint atyában“, „a Jézus Krisztusban, mint Isten fiában“ s „a szentlélekben“ vetett hitről, s e hármas kategória alá foglalja az egész rendszeres hittani anyagot.

Érdekes, hogy a trinitás tanát a harmadik kategóriába sorozza s ide foglalja az eskatológiát is. Magának a hittani rendszernek fölépítésében s egyes darabjaiban az eddig ismert nyomon halad, épp azért annak beható ismertetését is mellőzhetjük.

Szerzünk, mint látjuk, rendszeres dogmatikát írt. Megveti az alapot s aztán tovább épít rajta. Előnye a világos fejtegetés, az evangéliumi melegség, a tudományos jellege és a praktikus érzék. Hiánya az irodalom mellőzése az egyes hittani kérdések szakszerű ismertetésénél. Föltűnő az is, hogy a modern pozitív theologia ismertetését is mellőzte. Különbösen legközelebb áll Ritschl volt hallei hittudós dogmatikai vezérfonalához (2. kiad. 1902). Legerősebb oldala az apologetikai jelleg s a hit és tudás problémájába való

mélyebb beletekintés. A hittan apologetikus jellegének ez erőteljes kidomborítása folytán Haering könyve korszerű és aktuális, melyből nemcsak tanulni, de épülni is lehet.

Sz. M.

Haering, Th.: Das christliche Leben (Ethik). Zweite Auflage. 4—5 Tausend. Calw & Stuttgart (Calwer Verlagsverein) 1907. 464 lap. Ára kötve 7.50 márka.

Méltó társa és kiegészítője a fentebb ismertetett dogmatikájának. Az irodalmat itt is mellőzi. E helyett utal Luthardt és Hermann etikájára és Schultz, Kirn és Reischle vezérfonalára. Utóbbihoz áll legközelebb. Az első kiadással szemben behatóbban és határozottabban fejtegeti Nietzsche és az eudämonizmus etikáját; mélyebben kutat a lelkiismeret, az erkölcsi törvény s a szabadság kérdésében; pontosabban körvonalozza az evangélikus s a katolikus ethika közötti különbséget; gyakorlatiasabb érzékkel ismerteti a kötelesség és hivatás, a bűnbocsánat és megtérés ethikai procezzusát, s tárgyalásainak körébe vonja a család, művészet, forradalom és büntetőjog kérdéseit. Erős írásbeli alapja mellett sem felejtkezik meg a modern élet követelményeiről, a mennyiben jól ismeri és meggyőzően méltatja a szocziálethika s a kulturprobléma jelentőségét.

Ethikája is bevezetésből, alaposztó vagy apologetikai részből és a tulajdonképeni rendszerből áll.

Bevezetésében közelebről az ethika nevével, a bölcséleti s a theologiai erkölcsan egymáshoz való viszonyával s a beosztással foglalkozik. Jól mondja, hogy napjainkban a keresztyén erkölcsant is apologetikai alapon kell felépíteni.

Következétesen sürgeti a hit és az élet elválaszthatatlan egységét, a melyben a hitbizonyosság a dogmatikának záróköve és az etikának kiinduló pontja, míg viszont az eskatológia mindkettőnek betetőzése.

Ethikai rendszerének alapvető vagy apologetikai része „A ker. erkölcsan és annak ellenei“ címet visel, a melynek hármias tárgya az erkölcsan alapfogalmi, annak ellenesei és sajátos igazsága. Az alapfogalmak között behatóan foglalkozik az erkölcsiség értékét, tartalmát, alakját, eredetét, és érvényét illető kérdésekkel. Erkölcsi cselekvőségnek mondja a célok, szabályok és motivumok szerinti való cselekvést, a melynek lényege a természeti vagy érzéki lét felett való uralom s az Isten iránti tisztelet és bizalom (V. ö. Kantnál „a gyakorlati ész“ világát). További jellemző sajáttsága lényegét, eredetét és érvényét tekintve annak „kategorikus imperativus“ jellege s a kulturától való sajátos különbsége.

Majd a keresztyén erkölcsan elleneinek ismertetésére tér át s itt találó vonásokkal rajzolja meg Nietzsche „Übermensch“-je képében a modern egoista, altruista, evoluzionista, pozitivistá, peszszimista etikát. Kár, hogy Wundt etikájának beható ismertetése mellett egészen megfelejtkezett Paulsen berlini tanárnak a keresztyénség világnézetéhez legközelebb járó „etikai rendszeréről“.

Az apologétikai rész utolsó szakasza „a keresztyén erkölcsan igazsága“ címet visel, a melyre viszont az ő lényegének helyes meghatározása vezet. A keresztyén jó cselekedetnek legfőbb célja az istenországának az Isten s az emberszeretet motívumából eredő önkénytes megvalósítása. Ez teszi a keresztyén cselekedetnek specifikus különbségeit az antik ethika (Platon és Aristoteles) meghatározásaival szemben. Majd rátér a lelkiismeret és a szabadság lényegének meghatározására, s előbbinél egészen helyesen utal annak empirikus és idealista meghatározása közötti lényeges különbségre. A lelkiismeretnek legtökéletesebb foka úgy alakilag, mint tárgyilag a keresztyén lelkiismeret, a melynek legfőbb elve az istenfiúság s a szabadságnál a keresztyén ember szabadsága (v. ö. Pált és Luthert). Ugyancsak mélyreható fejtegetésekkel találkozunk az erkölcsiség és a vallásosság egymáshoz való viszonyánál, a hol találóan ismerteti az ú. n. vallástalan etikát, az újabb kulturethikai mozgalmakat s a specifikus keresztyén erkölcsiség és vallásosság egymáshoz való viszonyát. Jól mondja, hogy az eddig kifejlődött etikai rendszerek egyike sem közelítette meg a keresztyén egyén s a keresztyén társadalom ideálját, a melynek célja az istenországának folytonos és fokozatos megvalósítása a földön. A keresztyén istenhit vallásos érzelmének köszöni a keresztyén erkölcsan minden más ethika fölött való fölényét és tisztaságát. Vallásos gyökereiben rejlik ereje és céljáról és hatásáról való közvetlen bizonyossága.

Maga a tulajdonképeni erkölcsani rendszer önkénytelenül is három részre oszlik, a melynek elseje a keresztyénség erkölcsi jó lényegéről, s aztán annak a keresztyén személyiségben (individuális ethika) és emberi társas közösségi életben (szociális ethika) való megvalósításáról szól. A keresztyén erkölcsi jót tárgyaló részt megelőzőleg találóan ismerteti a katolikus és protestáns erkölcsan alapvető különbségeit s az evangélikus erkölcsan írásbeli alapjait. A katolikus erkölcsan hierarchiai egyházi jellegénél fogva nomisztikus és legális jellegű ethika, mely végső elemzésében a személyes akaratélet megsemmisülésére vezet. Az evangéliumi morál a szabadságból eredő érett erkölcsiség megvalósítását célozza mind az egyéni, mind a társadalmi életben egyaránt. A személyes etikai erők ez erőteljesebb kifejlődése szüli a protestáns országok erőtebb kulturáját és magasabb civilizációját, s a katolikus társadalmak elmaradottsága (Németország—Anglia, — Spanyol- és Olaszország).

Az evangélikus keresztyén ethika egyetlen alapelve a Krisztus, mely alapelvből nyerjük a legfőbb jót: istenországát s a legfőbb törvényt és indokot: az isten- és emberszeretet parancsát. Ez magyarázza meg egyszersmind a keresztyén személyi és a keresztyén társadalmi élet sajátos lényegét, mely igaz valója szerint szeretet-élet, szeretetközösség.

Különösen gazdag és értékes a munkának szociálétikai része, a melyben a keresztyén erkölcsiség világánál világítja meg a házasság és a család, a barátság, a gazdasági élet, a tudomány és művészet, s az állam és egyház intézményét s folytonos összefüggésben tárgyalja a keresztyén egyéni és társadalmi életet. S a mint az államnál nem kerüli el gondos figyelmét a halálbüntetés, a népjog s a politika és morál kérdése, úgy viszont az egyháznál sem mellőzi a szervezeti kérdések mellett annak benső életmunkásságát a belső és külső misszióiban s az evangelizáció áldásos műveiben. Éles megfigyelő és ítélőképessége a lelkipásztori gondozás kérdéseiben is kitűnik s művének egyik igen szép részlete a „jó lelkipásztorról“ szól.

Ritkán olvastunk két olyan szervesen összefüggő rendszeres művet, mint Haering dogmatikája és ethikája, melyek a keresztyén hit és a keresztyén élet szerves egységét ily következetesen és világosan tüntetnék ki. Ebben a tekintetben szerző mindkét műve nagyon tanulságos és nagyon korszerű.

Sz. M.

A
MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
1906-IKI
ÉVKÖNYVE.

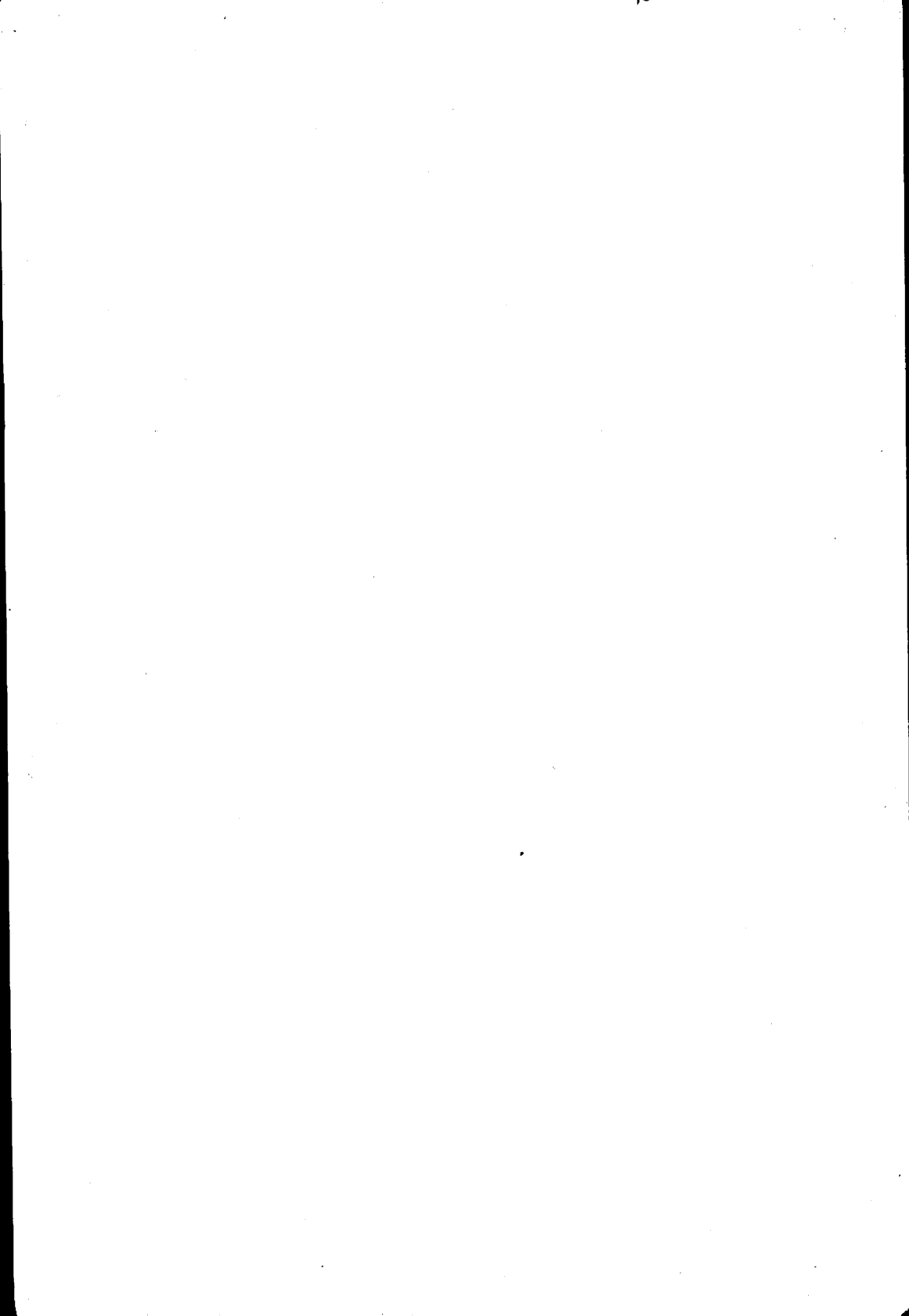
A KÖZGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL

SZERKESZTETTE

SZÓTS FARKAS,
THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1907.

TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

A M. P. I. T. 1906. évi működéséről.

(Az 1907. évi közgyűlésen felolvasott titkári jelentés.)

Társulatunk 1906-iki 18-ik munkaévének ismertetését annak az óriási veszteségnek jelentésével kezdem, a mely ezt az irodalmi egyesületet a mult év végső napjaiban érte.

1. **Hegedüs Sándor halála** érzékeny veszteség a magyar közéletnek politikai és közgazdasági ágaira, nagy veszteség közegyházunknak csaknem mindenik intézményére, mert Hegedüs mindenütt ott volt, a hol egyházában és hazájában dolgozni és áldozni kellett; de legsúlyosabb csapás erre az irodalmi társaságra nézve, melynek a boldogult nemcsak példás buzgóságú elnöke, nemcsak ékesszavú vezető lelke, hanem fejedelmileg bőkezű Mecaenása volt 13 éven keresztül. Hirtelen halála minden hozzátartozót mély gyászba borított, de közvetlen családján kívül senkit annyira szíven nem talált, mint ezt a szélesebb körű családját, mely az ő „fejének koronáját” vesztette el Hegedüs Sándorban. Társulatunk árván maradt vezetősége mindjárt a gyászeset alkalmával küldöttségileg (Antal G., Zsilinszky M. és Szóts F.) fejezte ki részvétét a gyászoló család előtt, a ravatalra koszorút helyeztetett és a temetésen testületileg megjelent; igazgatóválasztmányunk őszinte kegyelettel adózott az elhunyt emlékének és határozattá emelte, hogy felejtethetlen elnökének hervadhatatlan érdemeit külön ülés keretében emlékbeszéd tartásával fogja méltatni.

Tisztelettel kérem a t. Közgyűlést, hogy e jelentésem tudomásul vétele mellett, mai közgyűlésünk jegyzőkönyvének első pontját szenteljük Hegedüs Sándor áldott emlékének és hervadhatatlan érdemeinek.

2. A Társaság vagyoni ügyeiről a folyó év március 12-iki ülésen felülvizsgált számadás, vagyonkimutatás és költségvetés nyújt képet, melynek főbb vonásai a közgyűlési tagoknak előre megküldött nyomtatott kimutatásból láthatók.

A számadás szerint a Társaság 1906. évi bevétele a főpénztárnál 16,805 K 50 fillér, kiadása 16,695 K 29 fillér, alapszabályszerű tőkésítése 44 K 08 fillér és pénztármaradványa 66 K 13 fillér. -- A Károli-alapnál az 1906. évi bevétel 8234 K 79 fillér, a kiadás 6220 K 03 fillér s a pénztármaradvány 2014 K 76 fillér. — A számvizsgáló bizottság (Szilassy Aladár elnöklete alatt Ballagi Géza, Horváth Ödön és Petri Elek) a számadást gondosan megvizsgálta, kellő próbákkal ellenőrizte, a tételek okmányait és a pénztári letéteket számba vette, s mind a számvitelt, mind az értékeket teljesen rendben találta. A számvizsgálat alapján az igazgatóválasztmány azt javasolja a Közgyűlésnek, hogy a számvizsgáló jelentést általában tudomásul venni és Bendl Henrik társulati pénztárnoknak az 1906. évről a felmentvényt a szokásos fenntartás mellett megadni méltóztassék.

Egyben tisztelettel jelenti a Választmány, hogy a ropant nagy mennyiségű, számszerint 17,043 K tagdíjhátralék behajtására a társulati ügyészt továbbra is megbizta, még pedig azzal az utasítással, hogy a már bepörölt hátralékosok ellen szükség esetében végrehajtást is foganatosítson, s hogy az összes többi hátralékosokat is szólítsa föl fizetésre és a fizetni nem akarókat pörölje be.

A vagyonkimutatást a számvizsgálók jelentése alapján szintén felülvizsgálta és rendben találta a Választmány. E szerint a Társaság általános tőkéje 1906. évi december 31-én 125,247 K 64 fillér volt, a mi az előző évihez képest 622 K 04 fillér szaporodást jelent. A forgótőke gyanánt kezelt Károli-alap pénzkészlete csak 2014 K 76 fillér, a mi az előző évihez viszonyítva 1779 K 99 fillér apadást jelent. Ez főleg onnan keletkezett, hogy a „Koszorú“ tíz új füzetén és a „Házi Kincstár“ VII-dik kötetén kívül a Hastings-Csizmadia „Van Isten“ című munkájának írói és nyomtatási költségeit is ebből a pénztárból fedeztük. A külön-külön rendeltetésű kisebb alapok (Bibliai Lexikon-, Szász Domokos-alap) a kamatok csatolásával valamicskét mind növekedtek, s az özv. Hegyi Mihályné hagyatékából is befolyt 1110 korona; de azért a Társaság vagyona az előző évihez képest 1214 K 06 fillérrel fogyott, mert 1906 december 31-én csak 130,256 K 18 fillér volt.

Az 1908. évi költségvetést egészen az eddigi alapon és a szokásos keretben következő zárótételekkel készítette el a

Választmány. Összes szükséglet a főpénztárnál 16,293 K 01 fill., összes fedezet 16,383 K, mutatkozó fölösleg, az alapszabályszerű tőkésítés után, 36 K. — Meg kell jegyezni, hogy a szükségleti előirányzatba az összes kiadásokat, közöttük a „Theologiai Szaklap” 400 K segélyét is fölvette a Választmány, a fedezeti rovatnál azonban nincs számításba véve sem a hátralékokból várható, sem a vegyes kiadványokból (az előirányzott 100 koronán felül) remélhető bevétel, a mi csak növelni fogja a költségvetés realitását.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy társulatunknak a kimutatásban részletezett költségvetését elfogadni és megerősíteni sziveskedjék.

3. Kiadványaink 1906. évi forgalmáról egészben véve kielégítő jelentést tehetek.

a) A *Koszorú*-füzetek kelendősége az 1906. évben ismét jelentékenyen emelkedett, a mennyiben az 1905-ben elkelt 33,068 számmal szemben az 1906. évben 45,767 számot adtunk el. Ebből a mennyiségből a Londoni Traktátus Társaság 21,460 számot vett át és azokat mind idehaza értékesítette, az Amerikában való terjesztést még csak részben kezdte meg. A Hornyánszky-czég gyűjteményes („Családi Könyvtár”) vásárlása és a lelkészek-tanítók egyenkénti eladása 24,307 számra terjedt. Az összes forgalom emelkedése, az előző évihez viszonyítva, 50%, a mi kétségkívül örvendetes tény. De még sokkal nagyobb forgalmat csinálhatnánk e vallásos füzetekkel, ha a terjesztésben az ország minden vidékén közreműködnének a sajtó útján való ígéhirdetésre is első sorban hivatott lelkészek, tanárok és tanítók. Egy munkával két nagy célnak tennének hasznos szolgálatot. Erősítenék, fokoznák ifjúságunk és népünk protestáns öntudatát, a mi a jelenkori szocialista és klerikális világban elsőrendű pastorális és misziói feladat. De másrészt a tömegesebb eladással anyagilag is jelentékenyen támogatnák társulatunkat, melynek a népszerű vallásos iratok kiadására szolgáló Károli-alapja már nem képes a fokozódó igényeket kielégíteni.

Az eladott *Koszorú*-füzetekből, a közvetítői százalékok levonásával, összesen 2067 K 75 fillér a tiszta bevétel, a mivel szemben a tíz új füzet (121—130.) nyomtatási költsége és több régi füzet utánnyomása 1485 K 48 fillérbe került s így a bevétel 582 K 27 fillérrel több, mint a kiadás. Arról azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az írói és szerkesztői díjak, melyeket 920 koronával ismét néhai Hegedüs Sándor elnök úr fedezett, a közölt kimutatásban most sincsenek számitásba véve.

Mindezek alapján kérem a t. Közgyűlést, méltóztassék a Koszorú forgalmának jelentékeny emelkedését örvendetes tudomásul venni, a terjesztésben közreműködő társulati tagoknak köszönetét és elismerését nyilvánítani s egyben felkérni a Társaság többi tagjait, hogy ez evangelizáló füzetkéink terjesztésében minél számosabban részt venni szíveskedjenek.

b) A *Házi Kincstár* kelendősége 1906-ban a várakozáson alul maradt; mert míg 1905-ben 1512 példány, addig a múlt évben csak 1197 példány volt az eladás útján való forgalom, a mihez azonban hozzászámítandó az a 803 példány, melyet a Választmány határozata alapján a pártfogó, alapító és rendes tagoknak az „Egyháztörténeti Adattár“ helyett tagilletmény fejében szolgáltatunk ki. Az eladott példányokból a közvetítói százalék levonása után 961 K 47 f. volt a Károli-alap bevétele, de ezzel szemben a nyomtatási és kötési költség (1070·86 + 73·10 =) együtt véve 1143 K 96 fillér, 182 K 49 fillérrel több kiadást eredményezett, a mihez még hozzá kell számítani az ezer korona fordítói és revizori munkadíjat.

c) *Vegyes kiadványaink* a múlt évben elég szép kelendőségnek örvendettek. Elkelt ezekből 557 kötet és 102 füzet, a melyekből összesen 714 K 64 fillér volt a tiszta bevétel. Legtöbb példány a Hastings-Csizmadia „Van Isten“ cz. füzetéből (346), azután a Drummond „Természeti törvény“-éből (89) s a Kálvin „Keresztyén Vallás“-ából kelt el.

4. **A Társaság Kálvin pályatétele**, melyet 1906 decz. 31-diki lejárattal, 2000 K jutalommal tüztünk volt ki, sajnos, egészen meddő maradt. A pályázat tervezetet és egy kidolgozott fejezetet kívánt a kálvinizmusnak, mint vallás-erkölcsi rendszernek, mint egyházi szervezetnek és közéleti tényezőnek ismertetésére. A pályázat meddősége miatt a Társaságnak az az időszerű terve, hogy Kálvin születésének négyszázadik évfordulójára a kálvinizmusról egy nagyobbzsabású monografiát adjon ki, ebben a formában nem sikerült. De a Választmány nem mondott le arról a reményről, hogy a Kálvin-évfordulót egy alkalomszerű kisebb monográfia kiadásával megünnepelje s e végből megbizta a titkárt, hogy Kálvinról mint reformátorról, mint exegetáról, mint dogmatikusról, mint etikusról, mint egyházszervezőről, mint iskolareformátorról, mint liturgusról és prédikátorról e végre felkért és önkényt jelentkező szerzők tollából 1909-re egy oly Kálvin-kötetet szerkesszen, a mely Kálvin világtörténeti jelentőségét megfelelő módon méltassa. A munkára eddig dr. Erdős József, dr. Antal Géza, Kenessey Béla, dr. Pruzsinszky Pál és mások vállalkoztak.

5. A Társaság kiadványai az 1906. évben mind az öt sorozatban kellő időben megjelentek és a tagoknak, kinek-kinek az öt megillető könyvilletmény a rendes időben megküldetett.

Az 1907. évi kiadványokat a f. évi márczius hóban tartott választmányi ülés állapította meg, a mikor felhatalmazást adott a titkárnak, hogy a mennyiben valamelyik sorozat illető kötete nem készülhetne el, a helyett más megfelelő művet adhasson ki, s hogy a *Koszorú* tiz új füzetére pályázatot hirdessen. A pályázat kihirdetése, június 15-iki lejárattal, megtörtént és a többi sorozatokban kiadásra szánt művek elkészülése bizton remélhető. A monográfia-sorozatban dr. Masznyik Endre befejezi a „Jézus életé“-t, a kézirat kétharmadrészét be is küldte már a titkárhoz. Az „Egyháztörténeti Adattár“ kéziratát sajtó alá készítve nyomdába adta Stromp László szerkesztő, a ki azóta hirtelen és váratlanul elhunyt. A „Házi Kincstár“ VIII-dik kötetéül szánt „Jézus hasonlatai“ című munkán Raffay Sándor tagtársunk szorgalmasan dolgozik. Ugyancsak a márczius hónapi választmányi ülésen az egyes kiadványsorozatokba a jövő évekre is előjegyzett néhány munkát, hogy legyen a Társaságnak több évre szóló munkaprogramja s hogy a szerzők időt nyerjenek munkájok elkészítésére.

6. A *Koszorú* írói díjainak fedezéséről külön előterjesztést kíván tenni az igazgató választmány. Köztudomású tény, hogy a *Koszorú*-füzetek írói és szerkesztői díjait 13 éven keresztül felejtethetlen elnökünk, néhai Hegedüs Sándor fedezte, a ki erre a célra több mint 12 ezer koronát adott Társaságunknak, s a ki e nagy áldozatkészségével lehetővé tette e fontos kiadványsorozatunknak mind a megindítását, mind az eddig való fenntartását. Mert a két népszerű kiadványsorozatnak, a *Koszorú*- és a *Házi Kincstár*-nak kiadására szolgáló „Károli-alap“ a *Koszorú* költségeiből eddig is csak a nyomtatás árát bírta fedezni. A *Koszorú* Mecaenásának váratlan halála és a Károli-alapnak a számvizsgálatból is látható legyengülése az elé az alternatíva elé szorította az igazgató választmányt, hogy vagy szüntesse be a *Koszorú* és *Házi Kincstár* további kiadását, vagy gondoskodjék a *Koszorú* íródíjainak és a *Házi Kincstár* költségeinek valamely módon való előállításáról. Az igazgató választmány alapos megfontolás után egyértelműleg úgy döntött, hogy mind a két népszerű kiadványsorozatot tovább is fenntartja s a kiadási költségek fedezésére újabb anyagi forrásokat keres. Mert Isten, egyház, haza és a Hegedüs Sándor emléke iránt való vétek-

nek tartja, hogy ez irodalmi Társaság egyik legáldásosabb működési ágát, keresztyén szociális tevékenységének egyik leghathatósabb fegyverét, minden erőkifejtés és erőfeszítés nélkül, mindjárt az első nehézség láttára, úgyszólván, küzdelem nélkül a kezéből kiejtse. Az ilyen fegyverletétel nemcsak szegyenletes meghátrálás lenne Társaságunk magasztos hivatása elől, hanem halálhozó lemondás volna. Ezért a választmány elhatározta, hogy két népszerű kiadványsorozatának fenntartása érdekében 1-ször gyűjtést indít a Társaság tagjai és a protestáns közönség körében, hogy a Társaság Károli-alapjára alapítványokat, évjáradékokat és adományokat küldjenek; 2-szor megkeresi az egyházkerületeket, egyházmegyéket és a tehetősebb egyházközségeket, hogy a Koszorút és a Házi Kincstárt fenntartó Károli-alapra tehetségökhöz mért alapítványt tegyenek vagy évi járulékot vegyenek föl a költségvetésükbe, a minek fejében a Társaság a szórványokban élő hitsorsosok számára vagy az elemi és középiskolai tanulóknak megfelelő számú és értékű Házi Kincstár-kötetet és Koszorúfüzetet bocsátana rendelkezésükre; 3-szor külön megkeresésben felkéri a két evangéliumi egyház lelkészeit, tanintézeteti igazgatóit és evangéliumi egyesületeit, hogy a Koszorú és Házi Kincstár szorgalmas és buzgó terjesztése által a Károli-alap anyagi megerősítésében közreműködni s ezzel ezt a két becses evangéliumi kiadványsorozatot fenntartani és továbbfejleszteni segítsenek.

7. A társulati tagok számáról azt jelenthetem, hogy fogyunk, de talán tisztulunk. Tavalyi névsorunkban a tagok összes száma 1645 volt, az ideiben 1580 lesz a létszám, ha időközben nem szaporodunk. A fogyás tehát 65. Az ezer koronás pártfogó-tagok száma 36; itt új tag herczeg Odescalchi Gyuláné; az alapítók száma 402, köztük új 5; a rendes tagok száma 610, a pártolóké 447, a segítőké 85; a fogyás az évdíjas tagok számlájára esik. Meghalt az 1906-ik év folyamán 52, kilépett 74, új tagul belépett 41. A kilépések meglehetősen nagy számának az a magyarázata, hogy rossz fizető tagtársainkat a nagy hátralék miatt pöröltetni vagyunk kénytelenek s a bepörölt tagok nagy része neheztelve itt hagyja társulatunkat. A belépések csekély számát az a sajnos körülmény magyarázza, hogy új tagok gyűjtésében nagyon kevés tagtársunk buzgólkodik, s hogy társulatunk áldásos működését még nagyon széles körökben nem igen ismerik. Tény, hogy protestáns értelmiségünk és gyülekezeteink köréből még nagyon sokan nem tagjai a M. P. I. Társaságnak, olyanok is, a kik és a melyek ilyen keresztyén közművelődési célra megbír-

nának évenként néhány korona áldozatot. E tekintetben a Társaság összes tagjainak a cselekvés terére kellene lépnie. Álljunk mindnyájan a taggyűjtők sorába, határozzuk el, hogy *egy év leforgása alatt mindenikünk szerez legalább egy új tagot a Társaságnak*. Ha minden tagtársunk megtenné ezt a csekély fáradságot, a megkészszerzett tagszám és a megkészszerezett anyagi erő egyszerre felvirágoztatná, nagy dolgokra képesítené irodalmi társulatunkat. Próbáljuk meg . . . !

8. A Társaság vidéki körei közül csak a *pozsonyiban* van lélek és élet, a többi köreink, sajnos, csak névlegések. A pozsonyi kör dr. Dobrovits Mátyás főorvos elnökle alatt a mult évben is megtartotta szokásos két felolvasó ciklusát, az úgynevezett „*protestáns esték*“-et, a melyeken vallásos ének, buzdító költemény és termékenyítő felolvasás keretében ápolják és erősítik pozsonyi tagtársaink az evangéliumi protestáns szellemet. E mellett a pozsonyi kör Kovács Sándor vezetése alatt a *vallásos iratok terjesztésében* is szép sikerrel munkálkodott. Ezt a jó munkát mindig osztatlan örömmel és elismeréssel fogadta irodalmi társulatunk egész közönsége; csak az a különös, hogy még sem találkoznak ennek a derék pozsonyi példának más helyeken követői. Társulatunk választmánya néhány évvel ezelőtt ebben az irányban megkereste a magyar protestantizmus ötven legerősebb városi gyülekezetét, a hol számosabb intelligenciánk és magasabb iskoláink vannak s kérve-kérte ott lakó tagtársainkat, hogy tömörüljenek, szervezkedjenek a M. P. I. T. vidéki körévé és indítsák meg gyülekezetökben a nagy közönség evangéliumi termékenyítését, a protestáns szellem erősítését, a keresztyén hit és erkölcsi öntudat ébresztését s a protestáns egyháziasság fokozását. Erre a vallásos esték, akár egyszerű építő modorban, akár magasabb termékenyítő formában tartva, nagyon alkalmas intézmény. Buzdításunk, kérő szavunk, sajnos, pusztában kiáltó szó maradt. Vajh, meddig tart még ez a dermesztő, ez a halálos hitközöny? . . .

9. A Társaság halottjai most is elég számosak, 52-en költöztek el sorainkból. Felejtethetlen elnökünkön kívül a választmányból *Stromp* László pozsonyi theol. tanárt ragadta el fiatalon és váratlanul a halál. Nagy munkakedvvel szorgoskodott társulatunk céljának előmozdítása körül úgy is mint az „*Egyháztörténeti Adattár*“ szerkesztője, úgy is mint a pozsonyi kör tevékeny titkára. Alighogy sajtó alá rendezte az Adattár idei évfolyamának kéziratait, pár napra rá ágyba döntötte s hamarosan ki is oltotta munkás földi életét egy hirtelen támadt hevenyebaj. Áldás legyen emlékezetén.

Ezek, t. Közgyűlés, Társaságunk múlt évi működésének főbb mozzanatai. Kétségkívül inkább csak ugartörés, talajkészítés, szántás és magvetés, mint aratás egyháztársadalmunk lelki szántóföldjén. Ám ha szerény s talán szegényes is e munka, de erős a meggyőződésünk, hogy jó és éppen korunknak való munka. Mert ha valamikor, úgy most van égető szükség arra, hogy a lelkeket, a családokat, az iskolákat és a társadalmat az evangéliom örök isteni erőivel megtöltsük. Most, a mikor egyik oldalról az istentagadó nemzetköziség a tömegek nyomorára támaszkodva ádázul tombol és rombol hazánkban s hadat üzen minden eszményi és erkölcsi erőnek s intézménynek; most, a mikor másik oldalról a klerikalizmus a politikai és társadalmi hatalmakkal szövetkezve, önző uralmát mindenre kiterjeszteni akarja: most van legnagyobb szükség arra, hogy az evangéliom örök igazságait és megtartó szentségeit szóban és írásban, elméletben és gyakorlatban ez elé a beteg nemzet és sorvadozó társadalom elé tárjuk. Avagy nem látjátok-e, édes testvéreim, hogy ennek a magyar nemzetnek és magyar kereszténységnek mint sorvadoznak az életadó szellemi, erkölcsi és hitbéli erői és intézményei? És nem tudjátok-e, hogy a valódi nemzetfenntartó és nemzetépítő ethikai erő egyedül az Istennek örök evangélioma és az embernek abból megtermékenyült és megszentelődött energiája, az Isten lelkéből lelkezett szent szabadság? És nem tudjátok-e, hogy ez a mi Társaságunk éppen a végből alakult, hogy az Isten evangéliomának örök világosságát és megváltó szentségét irodalmi és társadalmi úton a magyar társadalom lankadó tagjaiba bevigye, beoltsa, begyökereztesse? Ha ezt tudjuk, ha ennek az isteni erőnek lélekgyógyító és társadalomorvosló hatalmáról meg vagyunk győződve. akkor, atyámfiai, férfiak, mit állunk és nézünk ölbe tett kezekkel a lélekmentés és nemzetboldogítás sürgős feladatával szemben?! Miért nem sorakozunk *tömegeken*, miért nem csatlakozik minden munkaerőnk, kik e Társaságban és az evangéliomi egyházakban vagyunk, miért nem egyesülünk mindnyájan erre a jó, erre a korszerű, erre a nélkülözhetetlenül szükséges munkára? A ki írni tud, írjon; a kinek ékes szava van, predikáljon, agitáljon; a kit Isten anyagiakkal áldott meg, anyagilag áldozzon; a kiben buzgóság és lelkesedés van, az a taggyűjtésben buzgólkodjék; a kit nevelő munkára hivatott a gondviselés, terjessze eszméinket, könyveinket, füzeteinket: Társaságunk kerete mindenkinek nyit tért a társulat érdekében való tevékenységre. Mert mindenkinek adatik a Lélek ajándéka haszonra és ha különbözők is a lelki ajándékok, de ugyanaz a lélek, a mely adja (II. Kor. 12: 7, 11.).

T. Közgyűlés! E közgyűlés alkalmából mi ünnepet is ülünk. Egy férfiú emlékét ünnepeljük, a ki békében és háborúban hitének bajnoka, hazájának szabadsághőse vala. Állítsuk lelki szemeink elé (holnap testi szemeinkkel is láthatjuk ércalakját) szellemi képét annak a fejedelmi férfiúnak, a ki hitéért és hazájáért, a ki szeretett fájának földi és mennyei boldogságáért a mostaninál még nehezebb időben fegyverrel is küzdött, vívott s míg nem győzött, nem vala nyugalma. Vegyünk az ő tetterős lelkéből tettekre buzdító erőt, merítsünk az ő hitvédő hitéből egyházépítő hitet és gyűjtsünk az ő honmentő hazafiságából hazátemelő munkás szeretetet. Ezek az evangéliumból vett ethikai erők képesítették Bocskay Istvánt három századdal ezelőtt fegyveres hitvédő és honmentő munkára; ezeknek az örök ethikai erőknek vallási kultusza és gyakorlati érvényesítése tehet és tesz minket, az ő késő utódait, hozzá méltó buzgó hitfelekké és erős honfiakká.

Azért ne lankadjunk, sőt erősödjünk. Folytassuk szent munkánkat a hitért és a hazáért, az evangélium erőivel felvértezve, Isten dicsőségére!

Szöts Farkas.

a) Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. P. I. Társaságnak 1907 márczius 12-én Budapesten a Lónyai-utczai reform. főgimnázium nagytermében Antal Gábor és Zsilinszky Mihály másodelnökök elnöklésével tartott választmányi üléséről, a melyen jelen voltak: Antal Géza, Baksay Sándor, Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Farkas József, György Endre, Hamar István, Hegedüs István, Horváth Ödön, Kenessey Béla, Masznyik Endre, Petri Elek, Radácsi György, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Szabó Aladár, Szilassy Aladár és Zoványi Jenő választmányi tagok; Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztáros. Elmaradását kimentette Weber Samu. A jegyzőkönyv hitelesítésével Ballagi Géza és Petri Elek választmányi tagok bízattak meg.

1. Zsilinszky Mihály másodelnök meleg szavakban emlékezik meg Hegedüs Sándor elnök elhúnytáról, a ki nemcsak fáradhatatlan vezéré, hanem Maecenása is volt társulatunknak. Indítványozza, hogy elhúnyt nagyérdemű elnökünk hervadhatatlan érdemeit jegyzőkönyvünkben is örökítsük meg s emlékezetét külön ülés keretében újítsuk föl. Ezzel kapcsolatban titkár jelenti, hogy az elhúnyt ravatalára a másodelnök megbízásából a Társaság nevében koszorút helyezett, a gyászoló családnál a másodelnök vezetése alatt a Társaság részvétét kifejezte és a temetésen a Társaság képviselőileg részt vett.

Választmány a másodelnöki előterjesztés értelmében Hegedüs Sándor volt elnök hervadhatatlan érdemeit jegyzőkönyvünkben megörökíti, az elhúnyt fölött, az elnökség által kitűzendő időben, külön ülés keretében emlékezésedet tartat.

2. Ezzel kapcsolatban titkár előterjesztésére

a választmány jóváhagyó tudomásul veszi, hogy Hegedüs Sándor halála után az elnöki ügyvitelt Zsilinszky Mihály volt szíves ideiglenesen átvenni s egyszersmind felkéri és megbízza őt, hogy az elnöki teendőket a legközelebbi közgyűlésig ellátni szíveskedjék.

3. Titkár előterjeszti a Szilassy Aladár elnöklete alatt Ballagi Géza, Horváth Ödön és Petri Elek r. tagok közreműködésével

megejtett számvizsgálatról való jelentést, mely a Bendl Henrik pénztárnok által az 1906. évről vezetett számadást minden tekintetben kifogástalan rendben találta, a bevételeket és kiadásokat kellő próbákkal ellenőrizte, a Társaság értékeit, a P. H. E. Takarékpénztár letétszámláin megvizsgálta s mindezek alapján a felmentvény megadását javasolja.

A Társaság főpénztárának 1906-ban összesen 16,805·50 K volt a jövedelme, 16,695·29 K volt a költsége és 110·21 K a helyesbített pénztármaradványa, a miből tőkésítendő 40%, azaz 44·08 K s így a valóságos pénztármaradvány 66·12 K. A Károli-alap összes bevétele 8234·71 K, összes kiadása 6220·03 K és a pénztármaradványa 2014·76 K.

A felgyülemlött összes hátralék 17,043 K.

A beterjesztett jelentés alapján a választmány elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett az 1906. évről a felmentvény megadását javasolja.

b) A számvizsgálók indokolt javaslatára az 1906. évi pénztármaradványt 110·21 K-ban állapítja meg, mert 1228·59 K-t, mint a Házi Kinestár VII. kötetéből tagilletmény fejében önköltségi áron átvett példányok előállítási árát át kellett utalni a Károli-alapba; de ebből a 110·21 K-ra helyesbített pénztármaradványból is 40%-ot az alapszabály értelmében még tőkésíteni kellvén, a valóságos pénztármaradvány 66·12 K.

c) A hátralékokra nézve az ügyész előterjesztésével kapcsolatban elhatározza a választmány, hogy a már bepörölt hátralékosok ellen szükség esetén végrehajtást is foganatosítson az ügyész s az összes többi hátralékosokat is intse meg és szükség esetén pörölje be; azokat az alapítványos hátralékosokat, a kiken sem a tőkét, sem a kamatot nem lehet behajtani, az ügyész írja össze s a titkárral és pénztárnokkal egyetértőleg terjesszen rájuk nézve törlési indítványt a választmány elé; az évdiyas hátralékosokat pedig, ha rajtok semmi sem vehető be, a titkárral és pénztárnokkal egyetértve, törölje a tagok névsorából.

4. Előterjesztetett a Társaság 1906. évi vagyonskimutatása, mely szerint az általános tőke 125,247·64 K, a Károli-alap pénzkészlete 2014·76 K.

A választmány a vagyonskimutatást azzal a határozattal veszi tudomásul, hogy a kiadványok leltári értékét a titkár és a könyvbizományos együttesen állapítsák meg

s a pénztáros ezentúl mindig külön pontban vegye föl a vagyonkimutatásba.

5. Előterjesztett a számvizsgálók által elfogadásra ajánlott 1908. évi költségvetés, mely szerint az összes szükséglet 16,293·01 K, az összes fedezet 16,383 K, s a remélhető pénztármaradvány 89·99 K.

A választmány az 1908. évi költségvetést elfogadásra ajánlja a közgyűlésnek; egyben utasítja a titkárt és a pénztárnokot, hogy a számadást, vagyonkimutatást és a költségvetést a szokott módon nyomassák ki és a közgyűlési meghívóval egyidejűleg küldjék meg a közgyűlési tagoknak.

6. Titkár előterjeszti az 1907. évi kiadványok tervezetét.

A választmány beható tárgyalás után elhatározza, hogy a Társaság 1907. évi kiadványai ezek lesznek:

a) a *Protestáns Szemle*, mint a Társaság havi folyóirata a titkár szerkesztésében a 19. évfolyamban;

b) az *Egyháztörténeti Adattár* Stromp László szerkesztésében a VII. füzetben;

c) a *Tudományos sorozatban* dr. Masznyik Endrétől Jézus életének II. fele. Továbbá előjegyzi a választmány Pokoly Józsefnek régebben elfogadott történeti munkáját (A protestantizmus hatása a magyar közéletre), valamint Kálvin születésének közelgő 400-dos évfordulójára való tekintetből előjegyzésbe veszi egy oly Kálvin-kötet kiadását, melyben a titkár által felkérendő szerzők Kálvint, mint exegetát, mint dogmatikust, mint moralistát, mint egyházszervezőt és kormányzót, mint paedagogust és iskolaalapítót, mint író-t és magánembert jellemezzék kisebb monografiákban. Egy ily Kálvin-monografia kötet megjelenését annyival inkább szükségesnek tartja a választmány, mert, mint a titkár jelentéséből sajnálattal értesült, az a nagyobb szabású ismertetése a kalvinizmusnak, a melyre a Társaság a múlt évben pályázatot hirdetett, teljesen eredménytelen maradt.

Egyben kifejezi a választmány azt az óhaját, hogy a magyar biblia-fordítás története megírassék s e végből megbízást ad a titkárnak, hogy a biblia-tudósok közül valamelyiket e munka megírására fölkerje.

d) A *Házi Kincstár* VIII. kötetétől 1907. évi illetményül elfogadja a választmány Raffay Sándor Jézus hasonlatai című följánlott munkáját legfőlebb 15 ivnyi terjedelemben. De előjegyzésbe veszi legelsősorban Kenessey Béla Magyar női jellemképek című művét, mely az idénre nem készülhetett el. Azután szükségesnek tartja, hogy a

külmisszióról egy olyanszerű kalauzt készítettessen a Társaság, mint a minő Dalhoff-Csizmadia-féle Keresztyén szeretet munkái a belső misszióról. Végül kívánatosnak tartja a választmány, hogy dr. Phennigsdorf hitvédelmi művei közül valamelyiket (pl. Christus im modernen Geistesleben, vagy Fromm und Frei) lefordíttassa és kiadja a Társaság.

e) A *Koszorúból* újabb tíz füzet iratását és kiadását elhatározza a választmány és utasítja a titkárt, hogy ezek előállításáról az eddigi módon nyilvános pályázat útján gondoskodjék.

7. A Koszorú füzetek kiadásával kapcsolatban a titkár előterjeszti azt a szomorú tény, hogy nagyérdemű elnöke, Hegedűs Sándor halálával, a Társaság elvesztette a Koszorú írói és szerkesztői díjának Maecenását, a ki 13 éven át évenként 950—1000 koronát áldozott e célra s hogy ennek folytán a Koszorú írói díjainak fedezéséről külön intézkedés útján gondoskodni kell, mert ezt a költséget sem az általános, sem a Károli-pénztár nem bírja meg; egyben indítványt tesz az évenként szükséges ezer korona beszerzésére nézve.

A választmány teljességgel nem tartván megengedhetőnek azt, hogy a fontos vallás-erkölcsi missziót teljesítő Koszorú füzetek kiadása megszűnjék, beható tanácskozás után a titkár indítványára elhatározza, hogy 1-ször indítson a Társaság gyűjtést tagjai és barátjai körében a Koszorú füzetek kiadási költségeire. 2-szor keresse meg és kérje föl az összes protestáns egyházkerületeket arra, hogy részint a Koszorú forgalmának emelése végett, részint a szórványokban és a missziói területeken lakó híveik vallás-erkölcsi gondozása érdekében vegyenek föl költségvetésükbe évenként 150—200 koronát és azt szolgáltatassák be az Irod. Társaság Károli-alapjába, mely ennek fejében a lehető legnagyobb kedvezmény mellett megfelelő értékű Koszorú füzeteket (esetleg kívánatra Házi-Kincstár köteteket) bocsát a egyes pártfogók rendelkezésére.

8. Titkár előterjeszti Hajdúböszörmény egyházának és városának meghívását, hogy a Társaság a Bocskay-szobor leleplezésével kapcsolatban H.-Böszörményben tartsa a múlt évről elhalasztott nagygyűlést; egyben pedig dr. Balthazár Dezső esperes-lelkész élő szóval is előadja a hajdúböszörményiek meghívását a június 1—3 napjain tartandó ünnepekre.

A választmány örömmel fogadja a szívélyes meghívást; elhatározza, hogy idei nagygyűlést Hajdúböszörményben tartja s egyben felkéri és megbizsa az elnökséget és a titkárt, hogy a gyűlés előkészítésére és rendezésére

szükséges lépéseket a h.-bösszörményi rendezőséggel tegyék meg, a szokásos vasúti kedvezményt illetékes helyen eszközölké ki.

9. Titkár előterjeszti dr. Fromm Lajos társulati ügyész jelentését az özv. Hegyi Mihályné hagyatéka ügyében elnöki megbízásból teljesített eddigi eljárásáról és arról, hogy a hagyatéki ingóságok egy részéből már a múlt év folyamán 1100 korona befolyt a Társaság pénztárába.

A választmány az ügyésznek eddigi eljárásáról és az 1100 K befizetéséről szóló jelentését tudomásul veszi, egyben utasítja az ügyészt az eljárás további folytatására, figyelmébe ajánlván neki az elnöki utasítás értelmében azt a körülményt, hogy a hagyományosokkal lehetőleg méltányos egyességet kötni törekedjék.

10. Titkár előterjeszti az „Orsz. ref. tanáregyesület“ az iránt való kérését, hogy a kiadásában megjelent Iskolatörténeti Adattár I. kötetének költségéhez Irod. Társaságunk 400 korona segítségével hozzájárulni szíveskedjék.

A választmány miként a múlt évben, úgy most is nagyon szorult anyagi helyzetére való tekintetből, nagy sajnálatára kénytelen a szép célú és támogatásra méltó vállalatától a kért segínyt annyival inkább megtagadni, mert a saját irodalmi vállalatainak egyikét maga is csak nagy erőfeszítéssel, külön gyűjtéssel és segélykéréssel tudja fenntartani.

11. Titkár előterjeszti Hornyánszky V. társulati nyomdász az iránt való beadványát, hogy a főpénztárból fedezett nyomtatványok számláinál közel tíz év óta nyújtott 10% árkedvezményt a munkabérek nagy emelkedése miatt 1907 január 1-től kénytelen beszüntetni.

A beadványt a választmány sajnálattal veszi tudomásul s megbízza a titkárt, tegyen kísérletet, hogy az árkedvezményből valamit tartson meg a Társaságnak.

12. A tárgysorozat kimerítettvén,
elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály,
ideigl. ügyvivő-elnök.

Szöts Farkas,
társul. titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük:

Petri Elek,
választn. tag.

Ballagi Géza,
választn. tag.

b) Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. Prot. Irod. Társaságnak Hajdúböszörményben az 1907. évi június 1—3. napjain tartott X. vándorgyűléséről, a melyen *Antal Gábor* dunántúli püspök és *Zsilinszky Mihály* v. b. t. t. mint társulati másodelnökök vezetése alatt jelen volt mintegy 250—280 társulati tag, számos érdeklődő, mint vendég. Jegyző Szöts Farkas, társulati titkár.

1. *Antal Gábor* püspök, lelkészi másodelnök, tartalmas elnöki beszédet mond, melyet

a közgyűlés nagy figyelemmel hallgat, általános helyesléssel fogad és kinyomatását elrendeli.

2. A közgyűlés alkalmából *Somossy Béla* Hajdúböszörmény polgármestere a város, *dr. Balthazár Dezső* esperes az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye, *Kálmán Lajos* főgondnok a hajdúböszörményi egyház és főgimnázium nevében szívélyes szavakkal üdvözlük a M. P. I. T. vezetőit, tagjait és közgyűlését, egyben örömeiket fejezik ki a fölött, hogy a Társulat a Bocskay-szobor leleplezése alkalmából testületileg részt vesz a nagy egyházzvédő és nemzetvezérlő Bocskay fejedelem emlékére rendezett ünnepegekben.

Közgyűlés *Zsilinszky Mihály* világi másodelnök útján meleg szavakkal mond köszönetet a város, az egyházmegye, a gyülekezet és a főgimnázium részéről tolmácsolt üdvözlésekért.

3. Szöts Farkas társulati titkár előterjeszti a Társaság 1906. évi működéséről szóló jelentését (Lásd az Évkönyv 3—11. lapján).

A jelentés egyes pontjaira a következő határozatokat hozza a közgyűlés:

1. *Hegedüs Sándor* halálát mély fájdalommal veszi tudomásul, hervadhatatlan érdemeit hálás kegyelettel örökíti meg jegyzőkönyvében s a választmányának a Hegedüs áldott emléke megörökítésére vonatkozó intézkedéseit jóváhagyja.

2. A Társaság *vagyoni ügyeiről* szóló jelentését tudomásul veszi, a számvizsgálat alapján Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett az 1906. évre a fölmentvényt megadja.

A *tagdíjhátralékok* pör útján való erélyes behajtására a társulati ügyész a választmány előterjesztése értelmében határozatilag utasítja.

A *vagyonkimutatást* 130,256 K 18 fillér összegben, a miből 125,247 K 64 fillér alapítványi természetű, határozatilag tudomásul jegyzi.

Az 1908. évi *költségvetést* 16,293 K 01 fillér szükséglettel, 16,383 K fedezettel és 36 K-ra előirányzott pénztármaradvánnyal megerősíti.

3. A *kiadványok forgalmáról* szóló jelentést általában tudomásul, a *Koszorú* füzetek kelendőségének növekedését örvendetes tudomásul veszi; a kiadványok terjesztőinek köszönetet szavaz s a terjesztésben való közreműködésre a Társaság többi tagjait is fölkéri.

4. A Kálvin-pályázat meddőségét sajnálattal, a Kálvin-monografia ügyében tett újabb választmányi intézkedést helyeslőleg tudomásul veszi.

5. A kiadványok megállapításáról szóló választmányi határozatokat tudomásul veszi a közgyűlés.

6. A *Koszorú* írói díjainak fedezésére s általában a népszerű kiadványok alapjául szolgáló *Károli-alap megerősítésére* vonatkozó választmányi javaslatokat elfogadja és határozattá emeli, s ehhez képest elrendeli, hogy az elnökség alapítványok és adományok gyűjtésére s évjáradékok szerzésére, valamint a kiadványok buzgóbb terjesztésére a társulati tagokat, a tehetősebb gyülekezeteket, az egyházkerületeket és egyházmegyéket a helyzet részletes feltárásával keresse meg; a választmányi tagokat fölkéri, hogy a társulatot ebben az adomány- és taggyűjtő munkájában minél hatályosabban támogatni sziveskedjenek; egyben elhatározza, hogy egy év leforgása alatt minden társulati tag tartsa erkölcsi kötelességének, hogy a Társaság erősítése végett legalább egy új tagot szerezzen.

7. A társulati tagok számáról szóló jelentést tudomásul veszi s az új tagokat testvéri szeretettel üdvözlí.

8. A *pozsonyi kör* tagjainak szorgalmas tevékenységükért elismerését nyilvánítja s megújítja azt a kérését, hogy nagyobb városokban lakó tagtársaink a Társaság társadalmi tevékenységének fokozása végett *irodalmi körre* szervezkedni törekedjenek.

9. A *Társaság halottjai* fölött kegyeletos részvétét nyilvánítja, érdemüket, különösen Stomp László választmányi tag és szerkesztő érdemét jegyzőkönyvében megörökíti.

4. Titkár előterjeszti, hogy a Társaság tisztikarának megbízatása az alapszabályszerű hat év elteltével és az igazgatóválasztmány felerészének mandátuma az alapszabályszerű három év elmúltával lejárt s helyeiket be kell tölteni; jelenti továbbá, hogy Hegedüs Sándor és Bachát Dániel halálával a két elnöki szék és Stropm László halálával egy vidéki választmányi tag helye megüresedett; előadja, hogy az igazgatóválasztmány fővárosi részéből Beöthy Zsolt, György Endre, Horváth Ödön, Horváth Sándor, Láng Lajos, Nagy Dezső, Petri Elek, Vécsey Tamás, Tisza István gróf és Zelenka Pál, tehát összesen 10-en esnek új választás alá; a választmány vidéki részéből pedig a következő húsz tag megbízása járt le, ú. m. Antal Géza, Ar dai J. Dániel, Ballagi Géza, Csengey Gusztáv, Deák Lajos, Duka Tivadar, Kiss Áron, Kun Bertalan, Német István, Pokoly József, Radácsy György, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Schneller István, Szabolicska Mihály, Széll Kálmán, Trsztýénszky Ferencz, Veres József és Zoványi Jenő.

Közgyűlés a választást elrendelvé, Balogh Ferencz választmányi tag indítványára egyhangúlag és nagy lelkesedéssel megválasztja: *Elnökökké*: Antal Gábor és Zsilinszky Mihály eddigi másodelnököket; *másodelnökökké*: Baksay Sándor és gróf Tisza István választmányi tagokat; *titkárrá* Szöts Farkas eddigi titkárt; *pénztárnokká* Bendl Henrik eddigi pénztárnokot; *ügyészszé* dr. Fromm Lajos eddigi ügyészt.

Fővárosi választmányi tagok lettek: Ballagi Géza (a vidékiek sorából Tisza István gróf helyére áthelyezve), Beöthy Zsolt, György Endre, Horváth Ödön, Horváth Sándor, Láng Lajos, Nagy Dezső, Petri Elek, Vécsey Tamás és Zelenka Pál (a vidékiek közé áttéve).

Vidéki választmányi tagok lettek: Antal Géza, Ar dai J. Dániel, Csengey Gusztáv, Deák Lajos, Dégenfeld József gróf (Baksay Sándor helyére), Gyurátz Ferencz (Stropm László helyére), Kiss Áron, Kun Bertalan, Németh István, Pokoly József, Radácsy György, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Sárkány Sámuel, Schneller István, Szabolicska Mihály, Széll Kálmán, Trsztýénszky Ferencz, Veres József és Zoványi Jenő.

5. A tárgysorozat kimerítettvén, elnök, miután a közgyűlési tagokat a másnapi istentiszteletre és a Boeskey-szobor azt követő leleplezési ünnepére s egyben a harmadnap tartandó díszülésre meghívja, a közgyűlést berekeszti.

Budapest, 1907 június 15-én.

Antal Gábor,
lelkészi elnök.

Zsilinszky Mihály,
világi elnök.

Szöts Farkas,
titkár és jegyző.

A M. P. Irodalmi Társaság 1906. évi számadása.

A) Bevétel.

Áthozat 1905. évről		1302 K 14 f.
1. Tagsági díjakból:		
a) Párfogó tagoktól	750 K — f.	} 12158 K 50 "
b) Alapító tagoktól	1954 " 50 "	
c) Rendes tagoktól	5975 " — "	
d) Pártoló tagoktól	2479 " — "	
e) Ügyész útján	1000 " — "	
2. Értékpapírok kamataiból		2565 K — "
3. Takarékpénztári kamatból		200 " 90 "
4. Könyvekért, egyes eladásból		549 " 06 "
5. Adományok		29 " 90 "
Összesen		16805 K 50 f.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	6902 K 99 f.
2. Egyháztörténeti Adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	1534 " 83 "
3. 1906. évi monografia nyomása és írói tiszteletdíjai	2936 " 69 "
4. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2574 " 61 "
5. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	895 " 89 "
6. Károli-alapnak kamat	151 " 79 "
7. Bibliai Lexikon alapjának kamat	5 " 26 "
8. Szász Domokos-alapnak kamat	64 " 64 "
9. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 " — "
10. Károli-alapnak könyvekért	1228 " 59 "
Összesen	16695 K 29 f.
Mutatkozik fölösleg	110 " 21 "
Ebből 20% jár a társ. tőkének, 20% a Károli-alapnak	44 " 08 "
Maradvány új számlára	66 K 13 f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1905. december 31-én	3794 K 75 f.
Bevétele 1906 folyamán	4418 " — "
Az 1906. évi kezelési fölösleg 20%-jából	22 " 04 "
Kiadása 1906 folyamán	6220 " 03 "
Állása 1906 december 31-én	2014 K 76 f.

D) Bibliai Lexikon.

Állása 1905. év december 31-én volt	131 K 56 f.
Bevétele 1906. év folyamán	5 " 26 "
Állása 1906. év december 31-én	136 K 82 f.

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1905. év december 31-én volt	1616 K 19 f.
1906. évben bevétele volt	64 " 64 "
Állása 1906. év december 31-én	1680 K 83 f.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1906 december 31-iki állapot.)

1. A Társaság általános tőkéje (új alapítványokból 600 K és az 1906. évi kezelési fölösleg 20%-jából 22 K 04 f.)	125247 K 64 f.
2. Károli-alap tőkéje	2014 " 76 "
3. Bibliai Lexikon	136 " 82 "
4. Szász Domokos-alapítvány	1680 " 83 "
5. 1906. évi kezelési fölösleg (Forgó tőke)	66 " 13 "
7. Özv. Hegyi Mihályné hagyományából	1110 " — "
Összesen	130256 K 18 f.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	61000 K — f.
b) Takarékpénztárban	4821 „ 31 „
c) Tagok kötvényein	64420 „ — „
d) Készpénzben	14 „ 87 „
	<u>130256 K 18 f.</u>

E szerint az általános alapnál a szaporodás 622 K 04 f., a Károli-alapnál apadás 1779 K 99 f., a Bibliai Lexikonnál szaporodás 5 K 26 f., a Szász Domokos-alapítványnál szaporodás 64 K 64 f., a forgó tőkénél apadás 1230 K 01 f.

Ezt a számadást a mai napon átvizsgáltuk és rendben találtuk. Kelt Budapesten, 1907 márczius 12. Szilassy Aladár s. k., Dr. Horváth Ödön s. k., Ballagi Géza s. k., Petri Elek s. k.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1908. évre.

A) Szükséglet.

	1907. évi költségvetés	1906. évi eredmény	1908. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt.-díjai	9300 K — f.	8437 K 82 f.	9300 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díjai	3000 „ — „	2936 „ 69 „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2584 „ 05 „	2574 „ 61 „	2584 „ 05 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	600 „ — „	895 „ 89 „	600 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Bibliai Lexikon)	232 „ 64 „	221 „ 69 „	159 „ 96 „
6. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 „ — „	400 „ — „	400 „ — „
7. Segítő tagdíjak Károli-alapnak	189 „ — „	— „ — „	249 „ — „
8. Károli-alapnak könyvekért	— „ — „	1228 „ 59 „	— „ — „
Összesen	<u>16305 K 69 f.</u>	<u>16695 K 29 f.</u>	<u>16293 K 01 f.</u>

B) Fedezet.

Áthozat 1905. évről	— K — f.	1302 K 14 f.	— K — f.
1. Tagdíjakból:			
a) Pártfogó tagoktól 19000 K után 5%	950 „ — „	750 „ — „	950 „ — „
b) Alapító tagoktól 45420 K után 5%	2269 „ 50 „	1954 „ 50 „	2271 „ — „
c) Rendes tagoktól 610 tag után 12 koronával	7404 „ — „	6975 „ — „	7320 „ — „
d) Pártoló tagoktól 463 tag után 6 koronával	3048 „ — „	2479 „ — „	2778 „ — „
e) Segítő tagoktól 83 tag után 3 koronával	189 „ — „	— „ — „	249 „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2552 „ 50 „	2565 „ — „	2565 „ — „
3. Takarékpénztári kamatokból	200 „ — „	200 „ 90 „	150 „ — „
4. Adományokból	— „ — „	29 „ 90 „	— „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	549 „ 06 „	100 „ — „
Összesen	<u>16713 K — f.</u>	<u>16805 K 50 f.</u>	<u>16383 K — f.</u>
Mutatkozik fölösleg			89 K 99 f.

Ezen fölöslegből alapszabályszerűen tőkésítendő: a társ. tőke javára 20%, a Károli-alap javára 20%, marad tiszta fölösleg 36 K — f.

Hátralékok kimutatása.

(1906 december 31-iki állapot).

Pártfogó tagok kamataiban	200 K — f.
Alapító	2050 „ — „
Rendes	9420 „ — „
Pártoló	5310 „ — „
Segítő	63 „ — „
Összesen	<u>17043 K — f.</u>

A Társaság tisztikara és választmánya.

Lelkészi elnök :	<i>Antal Gábor</i> , dunántúli püspök, Komárom.
Világi elnök:	<i>Zsilinszky Mihály</i> , v. b. t. t., Budapest (VIII. Sándor-u. 30.).
Lelkészi másodelnök:	<i>Baksay Sándor</i> , dunamelléki püspök, Kunszentmiklós.
Világi másodelnök:	<i>Tisza István gróf</i> , Budapest és Geszt (Bihar m.)
Titkár és szerkesztő:	<i>Szöts Farkas</i> , theol. tanár, Budapest (Kálvin-tér 7.).
Pénztárnok :	<i>Benkl Henrik</i> , Budapest (IV. Deák-tér 4.).
Ügyész :	<i>Dr. Fromm Lajos</i> , ügyvéd, Budapest (IX. Ráday-utca 5.).

Választmányi tagok a fővárosban.

† Ballagi Géza dr.	Kiss Áron dr.
Beöthy Zsolt dr.	Láng Lajos dr.
Bernát István dr.	Nagy Dezső dr.
Darányi Ignác dr.	Petri Elek
5. Farkas József	15. Prónay Dezső báró
György Endre	Szabó Aladár dr.
Hamar István	Szilassy Aladár
Hegedüs István dr.	Sztehló Kornél dr.
Horváth Ödön dr.	Vécsey Tamás dr.
10. Horváth Sándor	

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza dr., Pápa	Payr Sándor, Sopron
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Pokoly József, Kolozsvár
Balogh Ferencz, Debreczen	Poszvek Sándor, Sopron
Bartók György, Kolozsvár	Radácsy György, Sárospatak
5. Csengey Gusztáv, Eperjes	25. Raffay Sándor, Pozsony
Csiky Lajos, Debreczen	Révész Kálmán, Kassa
Deák Lajos, Marosvásárhely	Sárkány Sámuel, Pilis
Dégenfeld József gr., Debreczen	Schneller István dr., Kolozsvár
Duka Tivadar, London	Simonffy Imre, Debreczen
10. Erdős József dr., Debreczen.	30. Szabolcska Mihály, Temesvár
Eröss Lajos, Debreczen	Szeremlei Sámuel, H.-M.-Vásárhely
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szell Kálmán, Nagy-Szalonta
Géresi Kálmán dr., Debreczen	Szilády Áron dr., Halas
Gyurácz Ferencz, Pápa	Szlávik Mátvás dr., Eperjes
15. Kenessey Béla, Kolozsvár	35. Trsztýénszky Ferencz, Pozsony
Kecskeméthy István dr., Kolozsvár	Tüdös István dr., Miskolcz.
Kiss Áron, Debreczen	Veres József, Orosháza
Kun Bertalan, Miskolcz	Wéber Samu, Szepes-Béla
Maszyik Endre dr., Pozsony	Zelenka Pál, Miskolcz
20. Németh István, Pápa	40. Zoványi Jenő, Sárospatak

A vidéki körök képviselőjében :

Poszvek Sándor, Sopron

Dobrovits Mátvás dr., Pozsony

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi november 1-től 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907-re: Debreczeni ev. ref. egyházmegye.
2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907-re: Ugrai ev. ref. egyház (5 K), Vasváry Sándor Csepely, Tátraaljai ág. h. ev. egyházmegye, Nagybányai ev. ref. egyházmegye, Pápai ev. ref. egyházmegye, Fodor Gyula Mezőlak, Sárospataki ev. ref. főiskola, Alsószabolcsi ev. ref. egyházmegye, G. Pap Sándor Dévaványa, Pozsonyi ev. theol. Otthona. Kiss Ferencz Püspökladány, Püspökladányi ev. ref. egyház, Mészáros János Kecskemét, Arany László örökösei Budapest, ifj. Bánó József Budapest, Sárospataki akad. ifjús. olvasóegylet, Hajdúszoboszlói ev. ref. egyház, Nagyszalontai ev. ref. egyház, Büdsszentmihályi ev. ref. egyház, Sági ev. ref. egyház, dr. Tüdös István Miskolcz, Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgimn. tanári kar, Kecskeméti ev. ref. egyház, Komádi ev. ref. egyház, dr. Meskó László Budapest, Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészegylet, Vécsey Oláh Miklós Tokaj, Turkevei ev. ref. egyház, Czeglédi ev. ref. egyház (20 K), Pozsonyi ev. liceumi tanári kar. — 1906-ra: Remetei ev. ref. egyház (5 K). — 1906 és 1907-re: Békéscsabai ág. h. ev. egyház, Balmazújvárosi ev. ref. egyház. — 1908 és 1904 re: Görbedi ev. ref. egyház. — 1905—1907. évekre: Szentiványi József Beje.
3. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt: 1907-re: Csűrös István Budapest, dr. Farkas József Budapest, dr. Kiss Károly Budapest, Kovács Emil Budapest, Nagy Ferencz Budapest, Kiss Dezső N.-Szokoly, Faragó János Pápa, Kármán Pál Torzsa, Séra Ferencz Sítér, dr. Rajner Gyula Budapest, Váncsod ev. ref. egyház, Illyés János Atány, Karsay Imre Szilsárhely, Fülöp József Körmend, dr. Thebusz Béla Budapest, Balla Endre Csetény, Kulcsár Sándor Herczegszőlős, Varga Sándor Ercsi, Zih Sándor B.-Ujfalu, Kassai ág. h. ev. l. egyház, Soproni ev. liceumi magyar társaság, Tóth Lajos Tiszadob, Ráczkevy Károly Aszaló, Juhász György Ipp, Lakatos Sámuel Marosvásárhely, Soproni ev. theol. önképzőkör, Papp Károly Tiszainoka, Resiczai ev. ref. egyház, Zöld József Resicza, Madarász Imre Karczag, Pálóczi Czinke István Rimaszombat, Kövy István Aszaló, Kérészi Barna Tiszanána, dr. Kollarik József Pozsony, dr. Demy Lajos Sopron, Kovács László Koronka, Hetesy Viktor Kossuthfalva, Bárc Podmaniczky Gézáné Kiskartal, Hegyaljai ág. h. ev. egyházmegye, Késmárki ág. h. ev. egyház, Besztercebányai ev. egyesület, Vendvidéki ev. lelkészegylet, Szabó Péter Piros, Andrásy Kálmán Buj, Tiszakúrti ev. ref. egyház, Szabó Lajos H.-Hadháza, Hegedüs és Sándor Debreczen, Kabai ev. ref. egyház (6 K), Cseresnyés Jenő Temesvár, dr. Imre József H.-M.-Vásárhely, Dókus László Sátoraljaújhely, Bizony Ákos Miskolcz, Darabos Sándor B.-Szt.-András, Varga Gyula Vönöczk, G. Szabó Mihály T.-Bees, Sziklai Ottó Pozsony, Kovács Sándor Pozsony, Biberauer Rikárd Budapest, Brocskó Lajos Budapest, Samu János Budapest, Böszörményi Jenő Budapest, Nagy Béla Sárospatak, Ágoston Sándor Korógy, Kiss Dániel Deáki, Garzó Gyula Gyoma, Kismarjai ev. ref. egyház, Szerepi ev. ref. egyház, Szalárdi ev. ref. egyház, Mátészalkai ev. ref. egyház, Gúthy János Hódmezővásárhely, Breyer Jakab Fertőmegey, Szepesi ev. lelkészegylet, Soproni alsó ev. egyházm. lelkészegylet, Ambrus Béla Mezőtúr. — 1906 és 1907-re: Balla Dezső Kup, Biharudvari ev. ref. egyház, Kolozsváry Sándor Baja, dr. Kiss Ernő Tamási, Kutassy Ferencz Tác, Bíró Sándor Székelyudvarhely, gróf Degenfeld Sándor Erdőszada, Szolnoky Gerzson H.-Böszörmény, Günther Ágost Pozsony, Rimaszombati ev.

reform. egyház, Bodor Géza Alsócsernáton. — 1908-ra: Nyíry Istvánné B.-Újfalu. — 1905-re: Brádi ev. ref. egyház. — 1902—1904-re: Balla Lajos Monor (20 K). — 1898 és 1899-re: Kiss István Sámsonháza. — 1905 és 1906-ra: Cziáky Endre F.-Dobsza, Csmász Gyula Sz.-Király-Szabadja (20 K), Velegi István Iszka-Szt-György. — 1905—1907-re: Tomka Jenő Taraczkköz, Markusovszky Sámuel Pozsony — 1900-ra: Zsoldos Benő Zombor (10 K). — 1903—1907-re Bortnyik György Kölcse.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1907-re: Felvinczi Lajos Kis-Igmánd, Bakó Imre Városhidvég, Varga Albert Bátka, Morvay Ferencz Nagyváty, Varga Sándor Garé, Borsos Sándor Kolos, Bicskei ev. ref. egyház, Bányay Sándor H.-M.-Vásárhely, Somogyi Kálmán Adánd, Szabó János Köröstarcsa, id. Szekeres Mihály Takácsi, Buzi Márton Kövecses, Harsányi Sándor Turkeve, Mosánszky Béla Bártfa, Vas Mihály Gégény, Vönöczk ev. ref. egyház, Félégyházi Antal Sz.-Údvarhely, Szontagh Sándor Szepesvárálja, Molnár Dénes Kéty, Zsákai ev. ref. egyház, dr. Kovács József Szeged, Zsóry Gusztáv Edelény (3 K), Földes György Zabola, Fóris Lajos Olesvasapáti, Kálmán Gyula Ságvár, Szabó Zsigmond Győr, Tóth Kálmán Deáki, Majtisi ev. ref. egyház, Szabó Sándor Turkeve, Tirsheer István Bártfa, Petra István Miskolcz. — 1906-ra: Varannay Lajos Ujbars, Fésős Endre Szatmárnémeti, Elek József Sajóbáony. — 1906 és 1907-re: Gecsányi Gusztáv Sopron, Kulcsár Endre Debreczen, Mihálovits Samu Bér, Lénárt József Magyaró, Bosznay István Debreczen. — 1901—1903-ra: Kiss Sándor Parasznya. — 1906—1909-re: Rupprecht Olivér Sajtos-Kál. — 1907 és 1908-ra: Patay Károly Alsóvárad, Csengery Dezső Kassa, Horváth Sándor Várpalota. — 1905 és 1906-ra: Bitay Béla Déva. — 1905-re: Lénárt Lajos Kisújfalu. — 1905—1907-re: Placskó István Szarvas. — 1903—1905-re: Nagy Kálmán Gece.
5. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt: 1907-re: Máthé Ákos Dunapataj, özv. Kerckes Józsefné Poroszló, Kovácsik János Csorvás. — 1906 és 1907-re: Kapronczay Mátyás Szászváros, Mádi István Monor.
6. Károli-alapra befolyt adományok: Hornyánszky Viktor Budapest 200 K, Elek Pál Budapest 100 K, Thaly István Budapest 50 K, gróf Teleki Tibor Gyömrő 50 K, Veres József Orosháza 24 K, Tóth János Budapest 10 K, Turkevei ev. ref. egyház 10 K, dr. Antal Géza Pápa 8 K 50 f, Biharudvari ev. ref. egyház 5 K, Cs. G. K. Budapest 2 K, Cseke Kálmán Budapest 2 K, Schuster Károly B.-Szt-Mihály 2 K.

Összesen befolyt 2764 kor. 50 fill.

Ujjonnan belépett tagok: Alapító tag: Nagykőrösi ev. ref. egyház. — Dr. Szlávik Mátyás gyűjtőívén: Draskóczy Lajos, Deák János, Obal Béla rendes tagok, dr. Réz Mihály pártoló tag. — Porzsolt István nagykallói segédlelkész ivén: Nánássy Andor, dr. Lőrés János, Porzsolt István, dr. Gödényi Sándor és Béress Ferencz pártoló tagok. — Új rendes tagnak jelentkeztek: G. Szabó Mihály T.-Bees, Nyíry Istvánné Berettyóújfalu és Sebestyén Endre Nagykend, végül Szentmártonkáta ev. ref. egyház mint segítő tag.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1907 december 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.